

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ՄՏԵՓԱՆ ՊՈԴՈՍՅԱՆ

ԹՈՒՐՔԵՐԸ
ԹՈՒՐՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
II

ԵՊՀ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2011

Տպագրված է պեպրական պատկերով

Նվիրում են Հովիկ Խալաթյանին

Պողոսյան Ստեփան

Պ 797 Թուրքերը թուրքերի մասին, հատոր II, /Ստեփան Պողոսյան.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., «Գրական հայրենիք» ՓԲԸ («Հայաստան» հրատ.), 2011թ.- 552 էջ:

Գիրքը ներկայացնում է XX դարի խոշորագույն մարդասպանների կողմից հայերի ցեղասպանության նախապատրաստական աշխատանքների և այն գործողության մեջ դնելու վերաբերյալ արժեքավոր վավերագրեր, վկայություններ, հրամանագրեր, նամակներ, ծածկագրեր ու գրություններ, որոնք կարող են մեծ դեր խաղալ Հայոց եղեռնի միջազգայնացման գործում:

ՀՏԴ 941(479.25): 94/99
ԳՄԴ 63.3(2Հ) + 63.3

ISBN 978-5-540-02226-2

© Պողոսյան Ստ., 2011թ.:
© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2011թ.:
© «Գրական հայրենիք» ՓԲԸ, 2011թ.:

Համաշխարհային պատմագրությունն ապացուցել է, որ երիտթուրքական կառավարության կողմից արևմտահայության բնաջնջումը ոչ միայն պետական քաղաքականություն էր, այլև ազգային նպատակադրում: Իթթիհադի համագումարներից մեկում Թալեաթը հայտարարեց. «Պետք է հայերին արմատախիլ անել, պետք է մեր երկրում չթողնենք ոչ մի հայ, նրանց պետք է ոչնչացնել: Նկատի ունենալով բանակի անվտանգության և հասարակական ապահովության հրամայականը, նաև կայսրությունում խաղաղությունը պահպանելու ձգտումը և ըստ զինվորական ու քաղաքացիական իշխանությունների որոշման, հայերին պետք է հեռացնել պատերազմական գոտուց, որպեսզի չենթարկվենք նրանց կասկածելի շարժումներին: Նաև իրավիճակը թելադրում է խիստ և արագ միջոցառումներ ձեռնարկել՝ գործի դնելու այս անխոցելի որոշումը հետևյալ պայմաններով. պետությունն իր հազարավոր զավակներին ուղարկում է ռազմաճակատ՝ պաշտպանելու և պահպանելու հայրենիքը: Ներկայիս դժվար պահին հայրենիքը ակնկալում է իր քաղաքացիներից լինել համերաշխ բանակի հետ առավել քան երբևէ: Նման որոշումների մեջ տեսնում է այդ սաղրիչներին, որոնք կրակ են վառում ներսում և աշխատում են դաշունահարել երկիրը թիկունքից»¹:

Այս ուղեցույցի վրա հիմնվելով մի օրենք է հրապարակվում.

«Հոդված 1. Ընդհանուր զորահավաքի ժամանակ պետք է, որ բանակի զեներալները, նրանց օգնականները և անկախ զինվորական հենակետերի հրամանատարները հակազդեն և ճնշեն յուրաքանչյուր շարժում, որ կխանգարի հասարակական կարգին բնակիչների կողմից: Նրանք իրավունք ունեն և պարտավոր են կասեցնել այդ զինվորական ուժով (նույնիսկ սպանելով, բնաջնջելով). անհնազանդությունը պետության հրահանգներին և միջոցառումներին, որոնք կոչված են երկրում համակարգը պահպանելու և դրա պաշտպանությունն իրականացնելու:

1. **Մեվլան Չադե Ռիֆաթ** Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը և իթիհադի հայաջինջ քաղաքականությունը, Եր., 1990, էջ 128:

Հոդված 2. Բանակի դիվիզիաների հրամանատարները և անկախ հատուկ միավորումները պետք է անհատական և հավաքական ձևով տեղահանեն քաղաքի և գյուղաքաղաքի բնակիչներին իրենց բնակավայրերից դեպի այլ վայրեր՝ լրտեսությունը կամ դավաճանությունը խափանելու նպատակով:

Հոդված 3. Սույն օրենքն ուժի մեջ է իր հրապարակման օրվանից: (Օրենքը հրապարակվեց Էնվեր փաշայի ստորագրությամբ՝ 14 մայիս, 1915)»:¹

Չնայած բռնագաղթը սկսվել էր դեռ վաղ գարնանը, իթթիհադական կառավարությունը 1915 թ. հունիսի 13-ին պաշտոնապես հայտարարում է հայոց բռնագաղթի մասին: 1915 թ. սեպտեմբերի 16-ին հայերի ձեռքն է ընկնում ներքին գործերի նախարար Կարմիր փաշա Թալեթի հեռագիրը Հալեպի նահանգապետին, որում ասվում էր. «Իմացեք, որ կառավարությունը որոշել է Թուրքիայում բնակվող հայ բնակիչների ամբողջական բնաջնջումը: Յուրաքանչյուր վարչական անձ կամ պաշտոնյա, ով անկարող կլինի գործադրելու սույն հրամանը, պաշտոնանկ կլինի: Պետք է հայերին բնաջնջել՝ չինայելով ո՛չ կանանց, ո՛չ երեխաներին և ո՛չ էլ անդամալուծներին, որքան էլ առաջարկված բնաջնջման միջոցները դաժան լինեն»:

Սրանք լուկ սատանայական խոսքեր չեն, այլ թուրքական կառավարության պաշտոնական հրահանգներ՝ ուղարկված նահանգապետներին:

Հայ ժողովրդից ձերբագատվելու լավագույն միջոցն այն էր, որ պետք է նախ չեզոքացվեր հայ մտավորականությունը: 1915 թ. ապրիլի 24-ից հայ ժողովրդի մտավոր ներուժը սկսեց ջարդի ենթարկվել: Միայն այդ օրը 225 հայ մտավորական ձերբակալվեց և դաժանորեն սպանվեց:

Ծրագրի իրականացումը վստահված էր «Թեշքիլաթը մահախուսե»-ին: 10000 ոճրագործ ազատ արձակվեցին բանտերից հայ ժողովրդին ջարդելու պայմանով: Այդ ոճրագործ միավորումները հենվում էին թուրքական կանոնավոր բանակի, ոստիկանության վրա՝ իրականացնելով մարդկության պատմության մեջ նմանը չտեսած ամենամեծ ցեղասպանությունը: Երիտթուրքերի ղեկավար մարմնի որոշմամբ ամբողջ կայսրությունում սկսվեցին հայերի ոչնչացումներն ու բռնագաղթը: Ընդորում, կայսրության տարածքը բաժանվեց երեք գոտիների. 1. Արևմտյան Անա-

1. Ասաստ Մեֆրեհ Գաղեր Արաբական հեղափոխությունը, հրատ. Հայ առաքելական եկեղեցի, Հալեպի առաջնորդարան, Հալեպ, 1989 թ., էջ 38:

տոլիա՝ Կ. Պոլսի և Թրակիայի հետ միասին, 2. Կենտրոնական Անատոլիա և Արևմտյան Հայաստանի նահանգների մեծ մասը, 3. Արևմտյան Հայաստանի հարավ-արևելյան նահանգները:

Ջարդերի հիմնական վայրերն էին՝ Եփրատի Քենախի կիրճը, Խարբեղի դաշտավայրը և Սեբաստիայի նահանգի գետափերն ու կովիտները: Ինչ վերաբերում է Տարոնին, Բաղեշին և Դիարբեքլիին, հայերի հիմնական մասը ոչնչացվեց տեղում: Ընդորում, Տարոնի հայությանը բնաջնջելու համար այստեղ տեղափոխվեցին Կարսում բնակեցված աղքեջանցի թաթարները, որոնք հայությանն իսպառ ոչնչացրին և Մշո դաշտում հատուկենտ հայ մնաց: Կոտորածներն այդ շրջանում ուղեկցվեցին ռուսական բանակի ժամանակավոր նահանջի հետ: Ինչ վերաբերում է կայսրության արևմտյան մասին ու Պոլսին, ապա դրանցում ջարդեր տեղի չունեցան, բավարարվեցին բռնագաղթով: Պատճառները երեքն էին. 1. Արևմտյան նահանգները կայսրության տնտեսության սիրտն էին, իսկ տնտեսական կյանքը հայերի ձեռքում էր: 2. Այդ նահանգների մեծ մասը Եվրոպայում էր, իսկ մյուս մասը՝ Եվրոպային սահմանակից, և կոտորածներն այդ շրջաններում կարող էին Թուրքիայի համար մեծ բարդություններ առաջ բերել: 3. Արևմուտքում թուրքական հասարակության ղեկավար ուժը օսմանցի թուրքերն էին, որոնց շրջանում երիտթուրքական քաղաքականության նկատմամբ վերապահ վերաբերմունք գոյություն ուներ:

Տեղահանությունը ներկայացնում էր մտավորապես հետևյալ պատկերը: Տեղահանվածներին հիմնականում ուղարկում էին Կոնիա՝ շրջանցելով Մարաշը, Տարսուզը, Այնթափը, Հալեպը, որոնց կեսը հասնում էր Դեր Ջոր՝ քաղցած ու կիսամերկ, իրենց գերեզմանը գտնելու: Կլիկիայի քարավանը սոված հասավ Կոնիա, նահանգապետը արգելեց ուտելու որևէ բան տալ: Քարավաններին հավաքում էին ախոռների մեջ՝ սոված և հիվանդ մալարիայով, և թույլ չէին տալիս դուրս գալ սահմաններից, արգելելով՝ նույնիսկ գնալ աշխատելու ճանապարհների վրա, որպեսզի գոնե վաստակեն իրենց հանապազօրյա հացը: Սոված հայերը ստիպված էին անգամ խոտ ուտել: Նրանց տեղափոխում էին Միրիայի հյուսիսային մասերը: Ամեն օր մահանում էին 100-ից ավելի հայեր: Քաջ գեյթունցիների հպարտությունից չի մնում ոչինչ՝ միայն սոված աղքատներ, խենթացած, կարկատած հագուստներով, միջատներով լեցուն: Չեթունը իթթիհադականների համար փորձարարական լաբորատորիա էր: 1915 թ. մարտ և ապրիլ ամիսներին կոտորածները շարունակվեցին մյուս նահանգ-

ների և շրջանների հայերի տեղահանումով: Այն սկսվել էր Վանի ինքնապաշտպանությունից շատ առաջ, և թուրքական կառավարությունն իզուր էր փորձում արդարացնել հայերի ցեղասպանությունը:

Դորք Յուր փոքր քաղաք էր Ալեքսանդրեթի ծոցի մոտակայքում, որի բնակիչների մի մասը հայեր էին: Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, երբ ֆրանսիական ռազմաճակատը ռմբակոծում էին Ալեքսանդրեթը և Բաղդադի երկաթուղին, թուրքերը ամբաստանում էին հայերին, ասելով իբր թե ռազմաճակատում ազդանշաններ էին տվել: Ձերբակալում էին մինչև 60 տարեկան տղամարդկանց և տաժանակիր աշխատեցնելուց հետո՝ բոլորին ջարդում: Հաճրնին մոտ էր Չեյթունը: Հաճրնցիները գեյթունցիների տեղահանությունից հետո մի քանի օր դիմադրում են, բայց ավելի ուշ, տեղական իշխանությունների ճնշման ներքո, Հաճրնի հայ ազատամարտիկները հանձնվում են: Չնայած դրան, մայիսի 27-ին ձերբակալում են երևելիներին, իսկ բնակիչներին՝ տեղահանում և ջարդում: Հայերի տներում տեղավորում են Ռումելիայից եկած գաղթականների:

Բայց Մեծ եղեռնի սկիզբն ու նրա բնույթը որոշողները Շատախի կոտորածն էր և Վանի հերոսամարտը, ինչը ավարտվեց ռուսական բանակի և հայ կամավորական գնդերի հաղթական մուտքով Վան քաղաքը: Վանի դիմադրության կազմակերպման գործում առանձնակի դեր խաղաց Արամ Մանուկյանը, որը և նշանակվեց նահանգապետ: Վանեցիներն էլ ապրեցին կոտորածների դառնությունը: Նրանք երեք անգամ անցան գաղթի ճանապարհներով, երկու քարավանը հասավ Արևելյան Հայաստան, իսկ 3-րդին պարսիկները թույլ չտվեցին մտնել ռուսական սահմաններ՝ բնակեցնելով Իրաքի նավթի շրջաններում:

Հայոց պատրիարքը դիմում է դեսպաններին՝ խնդրելով միջամտել, բայց ապարդյուն: Խուզարկում են Հայոց պատրիարքարանը այն հույսով, որ ապստամբության փաստեր կգտնեն, բայց ապարդյուն:

Սկզբում հայ պատգամավորներ Վարդգեսին և Չոհրապին, ովքեր իթթիհադականների «բարեկամներն» էին, խնայում էին: Թալեաթը խոստովանում է Չոհրապին, որ սև ճակատագիր է սպասվում ամբողջ հայ ժողովրդին: Մայիսի 21-ին Վարդգեսին և Չոհրապին ձերբակալում են և փոխադրում Ուրֆայի մոտակայքը, ուր նրանց գանգերը ճգնում են ժայռերին և դիակները նետում Սատանայի ձորը՝ օսմանյան բանակում ծառայած 4000 հայ զինծառայողների դիակների մոտ:

1915-17 թթ. սեկուլենս միլիտան հայ է ոչնչացվում իթթիհադականների կամքով:

Քեմալիսի Բողազում հազարավոր հայ կանայք, երեխաներ և ծերեր բարձր ժայռերից գետը նետվեցին: Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոս Ն. Ռուլերը, մարշալ Գուլը փորձելով ընդդիմանալ հայերի ցեղասպանությանը: Ռուլերը դրական դեր խաղաց Հալեպ հասած հայերին փրկելու գործում: Իսկ գերմանացի մարշալը, երբ իմացավ Եփրատում տեղի ունեցած ջարդերի ու տեղահանությունների մասին, հեռագիր ուղարկեց Մոսուլի կառավարչին՝ կասեցնելու շարունակվող տեղահանությունը: Երբ Մոսուլի կառավարիչը գործի է դնում Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական կառավարության հրահանգը, Գուլն անմիջապես ներկայացնում է իր հրաժարականը:

Հայտարարությունը, որ 1915թ. մայիսին ներկայացրեցին Ռուսաստանը, Անգլիան և Ֆրանսիան, ուներ հետևյալ բովանդակությունը. «Թուրքերը, թուրք պետական պաշտոնյաների համագործակցությամբ, կազմակերպում են սպանդի գործողություն ընդդեմ հայ ժողովրդի: Ջարդեր են տեղի ունենում ապրիլ ամսվա կեսերին Էրզրումում, Բիթլիսում, Մուշում, Սամսոնում, Չեյթունում, Կիլիկիայում»: Անտանտի կառավարությունները պահանջագիր են ներկայացնում Բ. Դռանը, որ նրա վրա է ընկնում ոճիրների պատասխանատվությունը:

Բ. Դուռը անվերապահ ժխտում է իրեն ուղղված ամբաստանությունները՝ մեղադրելով տերություններին, մանավանդ Ռուսաստանին, թե նա օգնում է հայերին ապստամբելու և ջարդելու քրդերին ու թուրքերին, որ հայերը կուսակցություններ և կազմակերպություններ են կազմել՝ Հայկական կայսրություն ստեղծելու համար:

Իրականում հայ ժողովրդի ճակատագիրը նախապես որոշված էր երիտթուրքերի ժողովներում: Երիտթուրքերը նմանվում էին գազանի, որ իր որսի կռնակը ուտելուց հետո ուտում էր նրա երիկամները, խմում արյունը՝ արհամարհանքով մի կողմ նետելով մնացածը:

1. ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բեռլինի կամքը օսմանյան քաղաքականության մեջ բացարձակ էր: Թուրքական բանակում կային գերմանացի 5 000 սպա և ենթասպա: Գերմանական կառավարությունը լավատեղյակ էր, որ թուրքերը ծրագրում էին Հայոց ցեղասպանությունը: Դեռ 1915թ. հունիսի 17-ին Վանգեն-հայմը գրել էր իր կառավարությանը. «Թալեաթ փաշան հայտարարեց, որ Բ. Դուռը պատերազմական պայմանները հարմար առիթ է համարում ձերբազատվելու ներքին թշնամուց...»¹:

Ըստ պատմաբան Վահագն Դադրյանի՝ գերմանացի սպաները, որոնք գտնվում են օսմանյան զինվորական գլխավոր շտաբում, խորհուրդ տվեցին թուրքերին ոչնչացնել հայ ժողովրդին, գերմանական առաքելության անդամները հայտարարել էին, թե հայերի տեղահանման ծրագիրը գերմանական գաղափար էր:

Ֆ. Նոմանը «Կենտրոնական Եվրոպա» գրքում գրում է. «Մեր արևելյան քաղաքականությունը որոշված է վաղուց ի վեր, պետք է որ արտաքին քաղաքականության մեջ հետևենք բիսմարկյան քաղաքականությանը, նույնիսկ եթե այն անխիղճ է իր գաղափարներով, ազգային քաղաքականությանը և, սա հիմնավոր պատճառ է, որ մեզ՝ պետական գործիչներին, պարտադրում է լինել անտարբեր Թուրքիայում քրիստոնյա ժողովուրդների տառապանքներին, նույնիսկ եթե դա դժվար է մարդկային զգացմունքների հանդեպ»:

Գերմանացիների երազանքն էր իշխել մի կայսրության վրա, որ տարածվում էր Համբուրգից մինչև Արաքական ծոցի երկրները: Ուզում էին հեռացնել ճարպիկ ու աշխատասեր հայերին արդյունաբերական և առևտրական ասպարեզից, որպեսզի կարողանան առաջ մղել ծույլ և թույլ թուրքերին: Գերմանացիներն ուզում էին խնդիրներ արժարժել կովկասյան սահմանի վրա, որպեսզի ռուսները չկարողանային օգնել սերբերին և ռումինացիներին: Նման ծրագիր առաջադրեցին նաև անգլիացիների դեմ՝ Հնդկաստանում ճնշում գործադրելու համար:

1964 թ. օգոստոսի 10-ին գերմանացի գեներալ Մոլտքեն նամակ է հղում Էնվեր փաշային. «Իսլամական աշխարհում պետք է լրջորեն աշ-

1. Մեվլան Չաղե Ռիֆաթ Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ժաբերը և իթքիհատի հայաջինջ քաղաքականութիւնը, Բեյրութ, էջ, 122-123:

խատենք ըմբոստություններ և շարժումներ կասեցնելու ուղղությամբ ընդդեմ Ռուսաստանի և Անգլիայի»:

Գերմանացիներն ու թուրքերը իրենց գործակալների միջոցով աշխատեցին խորացնել հակասությունները՝ առաջ բերելով ազգային ու կրոնական անհամաձայնություններ՝ Պարսկաստանում և Հարավային Ռուսաստանում: Թուրքիայի քրիստոնյաների հանդեպ թշնամական կեցվածքով գերմանացի կանցլերը հայտարարեց. «Ես իմ զինվորների մի ոսկորը չեմ զոհի... Արևելյան հարցին»: Գերմանացի մտավորականները քննադատեցին իրենց կառավարության ցեղասպանությունը քաջալերելու քաղաքականությունը:

Պարիս Սթրումարը՝ Կոստանդնուպոլսի «Գազետ» թերթի գլխավոր խմբագիրը, գրում է. «Այդ խայտառակությունը, որ արձանագրվեց համաշխարհային քաղաքականության պատմության մեջ՝ ոչնչացրեց մի ամբողջ ժողովուրդ (զոհերի թիվն անցնում է 1,5 միլիոնը), մանրակրկիտ նախապատրաստված էր, և սա տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ մեծ ազդեցություն ունեւ Թուրքիայում»: ... Սուր քննադատության ենթարկեց իր կառավարությանը՝ Հայոց ցեղասպանության վրա աչք փակելու, և ամոթանք տվեց Գերմանիային Թուրքիայի ձեռքերին ազատություն տալու համար քրիստոնյաների ցեղասպանության գործում:

Թուրքերը գերմանացիների ճանապարհով գնացին ցեղայնական գաղափարախոսության առումով: Միաժամանակ գերմանացիները հավատում էին, որ Օսմանյան կայսրությունն էլ իրենցն էր լինելու: Այդ պատճառով վախենում էին Ռուսաստանի, Անգլիայի միջամտությունից նույնիսկ, եթե այն պետք է լինեւ նահատակ ազգերի հաշվին:

Մորգենթաուն գրել է. «Ես վստահ եմ, որ մարդկության ամբողջ պատմության ընթացքում ավելի սոսկալի իրադարձություններ չեն եղել: Ջարդերը և կեղեքումները, որոնք տեղի են ունեցել անցյալում, աննշան են 1915 թվականի հայոց տառապանքների համեմատությանը: Գերմանիան լռում է Հայոց ցեղասպանության հարցում, որովհետև նրա համար շահեկան է, որ հազարավոր հայեր պարտավոր էին անհատույց աշխատել Ստամբուլ-Բաղդադ երկաթուղու ծրագրի վրա: Այդ պատճառով գերմանական կառավարությունը մերժում էր ցեղասպանության մասին լուրերը: Նույնիսկ գյուղերում գտնվեցին գերմանացի զինվորականներ և գործակալներ, որոնք բացահայտորեն մասնակցեցին Հայոց ցեղասպանությանը և զբաղվեցին հայ աղջիկների վաճառքով»:

Օտարներն էլ հաստատեցին Հայոց ցեղասպանությունը.

1. թուրք վկաներ (պաշտոնյա, շարքային քաղաքացի, պետական գործիչ կամ զինվորական),
2. օտար դիվանագետների վկայություններ,
3. ծագումով արաբ օսմանցի պետական գործիչների վկայություններ,
4. օտար առաքելությունների վկայություններ,
5. քրդերի վկայություններ,
6. ցեղասպանությունը բացահայտող լուսանկարներ՝ նկարված օտարների կողմից, Օսմանյան կայսրության տարածքով: Թուրքերը երբեմն այդ լուսանկարները միամտորեն օգտագործում են, հայտարարելով, թե իբր սրանք թուրք զոհերի նկարներն են, չիմանալով, որ գանգաբանությունը հաստատում է ցեղի տեսակը:

2. ՃԱՆԱԶՄԱՆ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

Գոյություն ունեն փաստաթղթեր, որոնք վկայում են ցեղասպանության իրողությունը: Դրանցից են ներքին գործերի նախարար Թալեաթի կողմից ուղարկված հեռագրերը արաբ նահանգապետներին՝ նրանց հրահանգելով անխնա բնաջնջել հայերին. «Անձանց հեռացնելու նպատակն է ապահովել մեր հայրենիքի երջանկությունը ապագայում, որովհետև նրանք, որտեղ էլ բնակվեն, երբեք պիտի չզիջեն իրենց վատ գաղափարները, ուրեմն պետք է նրանց թիվը պակասեցնել գերագույն չափով»: Այդ հեռագրերը, որոնք հասնում էին նահանգապետներին, չափազանց հստակ էին և մեկնաբանության կարիք չունեին. պահանջում էին ձեռքազատվել հայերից բոլոր միջոցներով: Իրենց քաղաքականությունն իրականացնելու իրական նպատակը՝ Թուրանական կայսրության հիմնումն էր Չինաստանից մինչև Բալկաններ. այս երազն իրականացնելու համար պետք էր վերացնել Հայկական հարցը և թրքացնել ոչ թուրք տարրերին:

Իր նշանավոր թուրքիկների միջոցով Մեքքայի իշխան Հուսեյին իբն Ալին կոչ էր անում արաբ ժողովրդին՝ հեղափոխություն սկսել ընդդեմ օսմանյան բռնատիրության:

Թուրքերը չհարգեցին իսլամի պատվիրանները: Ալթաբրանին ասում էր. «Եթե մի հավատացյալ անարդարության ենթարկվի պետության կող-

մից, կնշանակի, որ պետությունը թշնամու պետությունն է»: Արաբները և նրանց լեզուն ենթարկվեցին թուրքական սոսկալի կեղեքումների, Օսմանյան կայսրության տարածքում արգելվեց արաբերենը: Արաբ բանաստեղծ Ռալի Էդդին Յաքըրն իր «Ճանաչվածը և անճանաչը» գրքում՝ հրատարակված 1909 թ., քննարկում է ազատության նահատակների, այսինքն՝ հայերի ջարդերի մասին 1894-1896 թթ. Կարմիր սուլթան Աբդուլ Համիդի նախաձեռնությամբ: Նա խոսում էր երեք ջարդերի մասին: Առաջինը՝ տեղի ունեցած Շամի երկրներում 1860 թ., երկրորդը՝ բուլղարական՝ 1877 թ. և երրորդը՝ հայկական ջարդերը:

Այն հայերը, որոնք ուզում էին փախչել Օսմանյան կայսրությունից ԱՄՆ կամ Եվրոպա, պետք է նախ հարկեր վճարեին, ապա բույրավություն ստանալու համար պետք է կաշառք տային: Դա անելուց հետո պահանջում էին երաշխիքներ Օսմանյան կայսրություն չվերադառնալու մասին, դրանից հետո միայն հայերը կարող էին վաճառել իրենց ամբողջ ունեցվածքն ու սեփականությունը: Թուրք պաշտոնյաները կաշառք էին պահանջում ու եթե չէին ստանում, ճանապարհին հայերի ընտանիքներին, կանանց ու երեխաներին սպանում էին և թալանում: Խեղճերը վերադառնում էին՝ խնդրելով պետությունից ապահովություն և արդարություն:

«Ցեղասպանություն» արտահայտությունն առաջին անգամ օգտագործել է լեհ-հրեա Լենկինը՝ 1944-ին, ապա հրատարակվել է «Նյու Յորք Թայմս» թերթում 1945 թ. նոյեմբերի 24-ին, այն հիշատակվել է նաև Նյուրնբերգի դատավարության ընթացքում, 3-րդ ուսյխի արձանագրություններում 1939 թ. օգոստոսի 22-ին Օրբեգայում և ավելի որոշակի՝ գերմանական գլխավոր շտաբի համաժողովում, որտեղ Հիտլերն արեց իր հանրահայտ հայտարարությունը: Չարմանալի է, որ Հայոց ցեղասպանության մասին նրա ասածը չարձանագրվեց, չնայած, որ ասված էր հրապարակայնորեն: Պատճառն այն էր, որ Հիտլերը բանախոսել էր այդ ժողովում ժամը 12-15-ը: Եվ երբ բեմից իջավ ընդմիջման գնալու, շրջապատվեց երկու տասնյակ գեներալներով: Այդտեղ էր, որ նա իր նշանավոր արտահայտությունն արեց, ինչը հրատարակվեց «Նյու Յորք Թայմսում»:

Այս հայտարարությունը թերթերում և երրորդ ուսյխում արձանագրվելուց բացի, ավելանում է երրորդ և չորրորդ փաստը: 1939 թ. օգոստոսի 25-ին հեռագիր է հասնում Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարու-

թյուն՝ «foreign office», ուղարկված Ժորժ Օլիվիա Ֆորբեսի Բեռլինի անգլիացի պաշտոնյաներից մեկի կողմից: Մ. Լոնդոնը, որը ամերիկյան գործակալության ներկայացուցիչն էր «Associated Press»-ում, իր հերթին ստացել էր նույն տեղեկությունը նույն համագումարին ներկա գտնված գերմանական գլխավոր շտաբի մի գեներալից: 1939 թ. օգոստոսի 21-ին մեկ այլ հեռագիր հաստատում է Մ. Լոնդոնի հեռագրի հաղորդումը, որ բարձրաստիճան սպա էր գերմանական օդուժում: Համաշխարհային 2-րդ պատերազմից հետո ամերիկացի հայտնի պատմաբան Ջոզեֆ Գոդմանը մի գիրք է հրատարակում 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության մասին՝ «Հայոց ցեղասպանությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմում», ընդգծելով Հիտլերի հայտարարությունը:

1978 թ. ամերիկացի դատավոր Ռոբերտ Մամբրին Նյուրմբերգյան դատավարության ընթացքում հաստատեց թուրանականության ջարդերի և նացիստական ոճիրների նմանությունը: 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունն անպատիժ մնալու պատճառով կրկնվեց և 1939 թ. Հիտլերն ուղարկեց մահվան միավորումներին գործելու նոր ցեղասպանություն, նորից ասելով՝ ով է հիշում այսօր Հայոց ցեղասպանությունը: Աշխարհը միայն հարգում է հաջողակի արյուներները. Հիտլերը, թերևս, իրավունք ունի: Ռ՞վ է այսօր դատապարտում ողջ Անատոլիայի, Կովկասի և Եվրոպայի մի մասի բռնագրավումը, որ դատապարտի միլիոնավոր հայերի և հույների, հազարավեր քրդերի, ասորիների, արաբների, սերբերի ջարդերը: Ռ՞վ կդատապարտի նրանց, երբ նահատակ ազգերը, որոնք մարտնչում են ազատության, ժողովրդավարության և իրենց ազգային իրավունքների համար, կոչվում են ահաբեկիչ, և այդ ժողովուրդները, եթե ճնշվեն և անհետանան պատմությունից, կկոչվեն տկար ու թույլ, և եթե պատերազմ հռչակեն իրենց հայրենիքի զավթիչների, և ազատությունը խեղդողների դեմ, կկոչվեն հարձակվող, և եթե ձայն բարձրացնեն միջազգային քաղաքական թատերաբեմում, կկոչվեն միջազգային թատերաբեմի խանգարողներ:

1916 թ. օգոստոսի 16-ին արաբական ղեկավարությունը քաղաքական արարողություն է կազմակերպում, որտեղ խստորեն դատապարտում է ջարդարար Ջեմալ փաշային, որ կախաղան էր բարձրացրել 800 անմեղ արաբ մտավորականի: Նաև դատապարտում է Կարմիր փաշա Թալեաթին Հայոց ցեղասպանության համար: Այն ինչ արեցին Ջեմալ ու Թալեաթ փաշաները և ուրիշները, շարունակությունն էր Թեմուրի, Չինգիզ խանի ոճրագործությունների:

3. ՀԱՄԱԹՈՒՐԱՆԱԿԱՆ ՄՈՒԹ ԴԱՎԵՐ

Թուրանականությունը ազգայնամոլ, հակամարդկային, արյունարբու շարժում է, որ հենվում է թուրանական ցեղի գերազանցության և թուրքական ազգայնամոլության վրա: Աշխարհի ամենավտանգավոր տեսությունն է, նույնիսկ ավելի, քան նացիզմը կամ սիոնիզմը, որովհետև իրագործած ջարդերն ու ցեղասպանությունները բացարձակորեն գերազանցում են մյուս երկուսի գործած ջարդերի ծավալը և ահավորությունը: Թուրանականության ծրագրերը շատ ավելի մեծ էին, քան մյուս տեսություններինը: Նրանց ազգայնամոլ գաղափարները ի հայտ եկան օսմանյան քաղաքական քայլերում 19-րդ դարի վերջին քառորդին, իսկ թուրանական տեսությունը՝ 18-րդ դարի 2-րդ կեսին:

Պարսիկ պատմաբան և աշխարհագրագետ Աբու ալ Կասեմ ալ Կարտուսին իր նշանավոր «Աշխհամե» գրքում թուրանական ցեղերի մասին ասում է. «Սրանք հյուսիսի բարբարոսներն են ինչև ժամանակներից ի վեր, երբ պատուհաս էին դարձել քաղաքակրթված Պարսկաստանի գլխին: Ըստ իշքանիտների տեսության, մինչև մեր թվարկության 3-րդ հազարամյակը վանականները հիմնում են մի պետություն, որի սահմանները տարածվում են Հինդուստանից մինչև Կասպից ծով և հաստատվում են Պարսկաստանի արևելքում մ. թ. ա. 1000 թ., ապա տարածվում Հնդկաստանի հյուսիս-արևմուտքում, մի մասը Սամարղանդում և Հնդկում: Ժամանակի ընթացքում «քաղաքակրթվում» են և կոչվում «ճերմակ» թևեր: Մ. թ. ա. 6-րդ դարի կեսերին պատմության մեջ անվանվում են թուրքուներ: Նրանց իշխանությունը տարածվում է Միջին Ասիայի վրա: Իսլամության օրոք ստեղծում են խազն ու իտների և սելջուկների պետությունները»: Ազգագրագետները սկսեցին հետաքրքրվել թուրքերով եվրոպական գանազան երկրներում: 1756թ. ֆրանսիացի պատմաբան Ժան Դեյոզինեն հրատարակում է իր «Թուրքերի, մոնղոլների և հունների ընդհանուր պատմությունը» գիրքը, որը թուրքական ազգայնամոլության ամենացայտուն արտահայտությունն էր և թուրքերի ոգեշնչման աղբյուրը էթնիկ միավորման համար հոների, թուրքերի և թաթարների միջև:

Պատմականորեն փաստված իրողություն է, որ թուրանականության համարյա բոլոր տեսաբանները հրեաներ են: Ահա դրանցից մի քանիսը:

1. Արմենիոս Վամբերի

Հունգարացի հրեա էր, կոչ էր անում թուրքական ազգային միավորման հաստատման, որ կոչվում էր համաթուրքականություն և տարածվում էր Էգեյան ծովից մինչև Չինաստան: Վամբերին կատաղի քննադատության ենթարկեց իսլամությունը և այն խոչընդոտ համարեց թուրքերի միասնականության ճանապարհին՝ առաջադրելով իսլամությունից հրաժարվել ի շահ իրենց ազգային պատկանելության:

1873-1874թթ. հրատարակում է երկու գիրք՝ «Բուխարա» և «Կենտրոնական Ասիա», որտեղ փառաբանում է թուրքական ցեղի գերազանցությունը և փառքը: Այս գրքերը հիմք դարձան թուրք ազգայնամոլ գաղափարախոսության համար:

2. Ֆրանս Ուիրներ

Գերմանացի հրեա էր: Սահմանում է նոր թուրքերի առաքելությունը և մի քաղաքական ծրագիր է մշակում, որ երիտասարդ թուրքերի նախապատրաստական դաշինքն էր: 1877 թ. հրատարակում է մի գիրք «Մուրադ էֆենդի» ծածկանունով, մատնանշելով թուրքականության վերջնական նպատակը և նրա հավերժությունը՝:

3. Կոնստանտին Բորզենկի

Հրեա՝ Լեհաստանից: Հրատարակել է «Հին և նոր թուրքերը» գիրքը 1889 թ.՝ Մուստաֆա Ջալալ Ալ Դին փաշա ազգանունով, որտեղ պատմում է թուրքական առասպելների մասին՝ բորբոքելով կարտոը դեպի նրանց հին փառապանծ ուղին: Նաև խոսում է հին թուրքերի արխության և թուրք ցեղի գերազանցության մասին՝ քննադատելով նոր թուրքերի անկումը, նրանց բացատրելով հետապնդելիք միջոցները վերապրելու Թուրանական կայսրության առասպելական փառքը՝:

4. Լեոն Քոհեն

Հրեա՝ ֆրանսիացի: 1896 թ. Փարիզում հրատարակում է «Ասիայի պատմության նախաբան. թուրքերը և մոնղոլները ի սկզբանե մինչև 1400 թ.» գիրքը, որտեղ ընդգծում է՝ թուրք-մոնղոլական տիրապետությունը աշխարհի ենթակայության հրամայականն է: Փառաբանում է Չինգիզ խանին, Լենկ Թեմուրին հետաքրքրական ոճով և հրահրում թուրքերին վերագրավելու իրենց կայսրությունը, որ տարածվում էր Փոքր Ասիայից

1. Սալե Չահար Հրեաները Թուրքիայում և նրանց դերը թուրք-խորայեյան դաշինքում, Բեյրութ, 1998, էջ 49:
2. Olla lalab, Les.- 1967, p. 16

մինչև Չինաստան: Նա թուրքերին համարում է կատարյալ խելացի ժողովուրդ, որն, իբր, սկսեց անկում ապրել՝ կորցնելով իր ազնվական հատկանիշները, երբ որդեգրեց իսլամը՝ որպես կրոն և քաղաքակրթություն:

Թերևս Լ. Քոհենը չէր կարդացել թուրք օսմանցի ուխտավորների գրքերը 17-րդ կամ 18-րդ դարերում, ինչպիսին էր օսմանցի ուխտագնաց Օլիան Շալարի նշանավոր գիրքը՝ «Արշավանքների նկարագրություն», որտեղ Թեմուրը ներկայացված է որպես արյունարբու բռնատեր, գարշելի և ծայրահեղ տգետ: Կամ էլ հայրենակից հրեաների հետ ուզում էր այս բարբարոս գազաններին պատուհաս դարձնել այն աշխարհի գլխին, որ բացասական էր վերաբերվում հրեաներին:

5. Ալբերտ Քոհեն

Հրեա՝ Գերմանիայից: Գրել է Թաքլիկ Ալբ ծածկանունով: Նա օսմանցյան տնտեսության փոխանցելու տեսությունը առաջադրեց: Անշուշտ, նպատակն էր Գերմանիայի հաղթանակից հետո տիրել օսմանցյան տնտեսությանը հրեական դրամագլխով: Նա ծավալապաշտության և համաթուրքականության տեսաբան է: «Turkizmus and Panturkizmus» աշխատությունում առաջ է քաշում համաթուրքականության տեսության սկզբունքները: «Գաղափարներ մեծ Թուրքիայի բնույթի և նպատակների մասին» աշխատությունում, որտեղ վերլուծվում են համաշխարհային ծրագրերի բնույթը և համաթուրքականության տարբերությունները:

1884 թ. Լոնդոնում հրատարակում է «Թաքլիկ Ալբ թուրք հայրենասերը» գիրքը, որում փորձում է քողարկել իր հրեա լինելը:

Թուրանցի թուրք Ամսնահալ Ադսընը թուրքական մամուլում գրում է. «Ի գործ դնել թուրանականության գաղափարը, այն հասցնել ազգային գաղափարի մակարդակին, որը սրբազան նպատակ է, որովհետև այն ազնվական միտք է, գաղափար և միաժամանակ արկածախնդրություն:

Հրեաների կողմից Իսրայել պետության հիմնումը արաբական հողի վրա խորհրդավոր արկածախնդրություն չէ՞ր. երեկ՝ 1929 թ., հերթը Հաբայինն էր, այսօր հերթը Կիպրոսինն է, իսկ վաղը՝ Արևմտյան Թրակիայինը և Կարգուքինը, մի ուրիշ օր՝ Ադրբեջանինը, և տակավին մտածում են գնալ ավելի ու ավելի հեռուները: Սա բացարձակ իրականություն է, որ երբեք չենք կարող քողարկել»:

1. Սալե Չահար Հրեաները Թուրքիայում և նրանց դերը թուրք-խորայեյան դաշինքում, Բեյրութ, 1998, էջ 49:

«Մեծ Թուրքիայի» ծրագիրը առաջարկելով որպես բուրանական շարժման, որպես ազգայնամոլ տեսություն և համաշխարհային ծավալապաշտական ծրագիր՝ բոլոր քրքախոս ժողովուրդների միաձուլման միջոցով թուրքական մեկ ազգային դրոշի ներքո, քրքացնելով բոլոր տարածաշրջանները:

Կենդանի դրսևորումներն են այսօր Հայաստանի շրջափակումը, Նախիջևանի հազարավոր խաչքարերի ոչնչացումը, Ջավախքի դեմ դավերը, Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթատարը և Կարս-Ախալքալաք-Թբիլիսի բուրանական ռազմավարական նշանակության խարդավանքը:

6. Ձիա Գեոքալի

Քուրդ է, Դիարբեքիից: Անկարայում հրատարակել է «Թուրքիզմի հիմունքները» գիրքը: Նա մասսոնական է՝ սիոնիստական ուղղվածության: Թուրանականության տեսաբաններից մեկն էր:

7. Ուբեյդուլլա

Ճագումով աղվան է, գրել է «Նոր ցեղը» գիրքը, որը տարածում էր անհավատություն և պայքարում էր բոլոր կրոնների դեմ: Եգիպտոսում գտավ գործակիցներ՝ Իսմայիլ ալ Լահամին և Իսմայիլ Մազհարին, որոնք տարածեցին անհավատություն՝ հարձակվելով իսլամության և արաբականության վրա:

8. Ջալալ Նուրի

Գրել է «Ապագայի պատմությունը», որը արտահայտում է բուրանականության գաղափարներ. «Շահերը պահանջում են Ստամբուլի կառավարությանը պարտադրելու սիրիացիներին իրենց երկիրը: Դրանք պետք է վերածել թուրքական գաղութների, պաշտպանել թուրքական երկրներին, որովհետև արաբական մոր սերունդը ազգայնական է և պետք է այժմվանից դրա առաջն առնել»:

9. Յուսուֆ Աքչուրա

Համարվում է բուրանականության առաջին տեսաբանը, քաթար է: Ջեն Ալաբդին Թազեֆը, Աղա Օղլու Ահմադը, Հասան Ջադան բուրանական առաջին կազմակերպության հիմքերն էին դնում, որտեղից բուրանականները հայերի արյամբ պիտի ներկեին Անդրկովկասը: Ռուսներին ներկայացնում էին որպես սոցիալիստներ կասկածից հեռու մնալու համար, բայց Օսմանյան կայսրությունը նրանց համար հույս էր, և նրանք գաղտնի կապեր ունեին Բ. Դռան հետ:

1889 թ. Հուսեյին Ալի բեկը հասնում է Բաքու: Թուրանականության արդյունքներից մեկը հայերի ջարդերն էին 1904-1905 թթ.: Ջարդեր են

տեղի ունենում ոչ միայն Բաքվում, Նախիջևանում, Երևանում, Շուշում, այլև հայաբնակ ուրիշ շրջաններում:

4. ԱՌԱՋԻՆ ԹՈՒՐԱՆԱԿԱՆ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԸ

1905 թ. ռուսական հեղափոխությունը նպաստեց բուրանականության զարթոնքին: Առաջին բուրանական վեհաժողովը տեղի ունեցավ նույն թվին, երկրորդ վեհաժողովը՝ 1906 թ. Ս. Պետերբուրգում, երրորդը՝ 1906 թ. Մակարիայում, որտեղ որդեգրվում է բուրանական լեզուն որպես ազգային լեզու բոլոր թուրանցիների համար: Թաթարների, կիրգիզների երեխաները սկսում են սովորել թուրքերենը: Թուրանական ժողովուրդները Դումայում իրենց պատգամավորների միջոցով որոշում են ձայն բարձրացնել ռուսների դեմ: Յարական կառավարությունը արգելում է նրանց ձայն տալ, Դումայում թուրանների թիվը 43-ից իջեցնում է 10-ի: 4-րդ վեհաժողովը տեղի է ունենում 1911 թ. Սալոնիկում:

Օսմանյան կայսրությունը ապրում էր տագնապալից ժամանակներ իտալական պատերազմի պատճառով: Համագումարը վերածվում է ազգային պաշտպանության խորհրդի՝ առաքելություն ունենալով կամավորներ հավաքել և համոզել ոչ մահմեդականներին մասնակցելու պատերազմին: Համաժողովը տեղի է ունենում մաև Պոլսում 1913 թ.: Իր ճառում Ֆաթիին ընդգծում է տնտեսական զարգացմանը համընթաց օրենքներ մշակելու հրատապությունը: «Օսմանյան կառավարությունը ուզում է տեսնել կայսրության զանազան տարրերի զարգացումը»: Այսպիսի կեցվածքը մահանջ է արձանագրում քաղաքական և տնտեսական նորը կացության պատճառով: Կայսրության եվրոպական հատվածի ոչնչացումը և հետադիմական կուսակցության ուժեղանալը ստիպում էր կարծր կեցվածք ընդունել փոքրամասնությունների հանդեպ և տանել բռնի թուրքացման քաղաքականություն: Կուսակցության մի թևն առաջնորդվեց ազգայնամոլ գաղափարներով: Թուրանականները չարաշահեցին մամուլի ազատությունը, որը ռուսական հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարներից էր. նրանք հարյուրավոր թերթեր հրատարակեցին Բաքվում և Կազանում: Այն կոչվեց առաջնորդական շարժում և արագ տարածվեց Կազանում, Թիֆլիսում, Դրիմում, Ս. Պետերբուրգում, Աստրախանում: Թերթերը հրատարակվում էին թուրքերեն:

Յարական Ռուսաստանի մահմեդականները մի կարգախոս ունեին՝ «Թաթարները մեկ նպատակ ունեն. տարբեր ցեղերի միությունը թուրք ազգի մեջ», բայց Ռուսաստանի թուրքերը կարիք ունեին կազմակերպվելու: 1908 թ. սահմանադրության հրապարակման և իթթիհադական հեղաշրջումից հետո կայսրության ներսում և արտերկրում թուրքերը որդեգրեցին թուրքական ազգայնամոլ ծայրահեղ գաղափարախոսություն:

Ահմադ Ֆիֆիկ փաշան և Սուլեյման փաշան համարվում են թուրանականության հայրերը¹:

5. ԻԹԹԻՀԱԳԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄ

1909 թ. Էնվերն ու Թալեաթը 2000 զինյալների հետ գրավում են Բ. Դուռը՝ սպանելով պաշտպանության նախարարին, տիրանում իշխանությանը: 1912թ. հունիսին մի խումբ սպաներ ապստամբում են և իթթիհադականներին դուրս են շարտում: Բայց վերջիններին հաջողվում է վերադառնալ: Միաժամանակ բուլղարական ուժերը հարձակվում են Կ. Պոլսի վրա և փրկում այն: Ողբալի կացություն է ստեղծվում Չաթալջայի գծում և 75000 բուլղար է տեղահանվում: Ավելի ուշ 700000 հույն տեղահանվում է և 2000000 հայ՝ բնաջնջվում²:

Նկատի ունենալով, որ արաբականությունը նշանակում է իսլամություն՝ Մուհամմեդ մարգարեն ազգությամբ արաբ էր, իթթիհադը իսլամությունը ներկեց արաբականության գույնով, և թուրք ազգայնամոլները Կ. Պոլսում հիմնադրեցին «Թուրք օջախ» կազմակերպությունը: Այն նշանակում էր թուրք ընտանիք՝ իսլամությունը ոչնչացնելու և օսմանցի ոչ թուրք տարրերին թրքացնելու նպատակով: 1912 թ. սպաները գտնում են մի նամակ, որ իթթիհադական ղեկավարներից մեկը մյուսին էր հղել. «Թշնամու վրա կրակեք և արեք այնպես, որ նրանցից ձերբազատվեք, քանզի նրանց չլինելը շահավետ է մեզ համար: Բայց լավ պահեք քրդերին, որովհետև նրանց կարիքը կունենանք Հայաստանում»³:

«Թուրք օջախ» ակումբին կարող էին միանալ միայն ազգությամբ թուրքերը: Նրանց նպատակն էր ընդգծել թուրք ազգայնամոլությունը,

հենվելով հին թուրքերի պատմության վրա, երգելով նրանց փառքը և ազգայնամոլ քայլերգերը և թուրք լեզուն մաքրել արաբական և պարսկական բառերից:

Ոմանք կարծում են, որ թուրանականությունը սկսվեց 19-րդ դարի կեսին: Բայց հետազոտությունները փաստեցին, որ այն արմատացած է պատմության խորքում և հայերենի, արաբերենի ու պարսկերենի գործածությունը սելջուկյան և օսմանյան տիրապետության ներսում վարչական անհրաժեշտություն էր և ոչ թե սելջուկյան կամ օսմանյան ազատության արդյունք:

Ահա թե ինչու օսմանցիներն իրենց թուրքական պատկանելությունը ընդունում են առանց հպարտության կամ հոխորտանքի: Որովհետև տեսանք, թե ինչ պատահեց, երբ իթթիհադականները հոխորտացին իրենց թրքությամբ, ինչը Օսմանյան կայսրության փլուզման պատճառներից մեկը դարձավ:

Ֆիլիպ Հատին ասում է. «Նրանց ազգային զգացումները շատ հին են, երբ թուրք թափառաշրջիկ ցեղախմբերի ի հայտ գալը մեծ սպառնալիք դարձավ սահմանակից քաղաքակրթված պետության համար՝ Ժիհոն գետի հարավում: Այս թուրքական ցեղախմբերը կործանեցին սույն պետությունը և այն ցեղախմբերը, որոնք եկել էին Կենտրոնական Ասիայից, առաջնակարգ տեղ գրավեցին մահմեդական աշխարհում»:

Օսմանյան կայսրության կողմից ծավալապաշտական քայլ էր Մեծն Թուրանիայի ճանապարհին, մույնիսկ եթե այն միացներ օտար տարրերի մեկ պետության ներքո: Անգամ հիվանդ «Օսմանյան կայսրության մահից հետո, բնակչության թիվը 30000000-ի էր հասնում, որից միայն 8500000-ն էր թուրք, իսկ ընդհանուր բնակչության կեսը՝ հայեր, քրդեր և արաբներ»:

Թուրքերի ազգայնամոլությունը խորանում էր: Աղոթքները դեպի հարավ՝ դեպի Մեքքա ուղղելու փոխարեն հառում էին Արևելք, որտեղ Մեծն Թուրանիան էր: Բալկանյան պատերազմից հետո իթթիհադականները արտոնում են թերթերում հարձակվելու իսլամության, նրա կրոնականների և Մուհամմեդ մարգարեի վրա:

Կտրուկ փոփոխությունների պատճառը «Թուրք օջախի», «Թուրք բեքիթերնի» թուրանական կազմակերպությունների երկու տասնամյակ շարունակվող ջանքերն էին: Այս երկու կազմակերպությունները, նախքան թուրանականության իշխանության գալը, սկսել էին աշխատել ակադեմիայի քողի ներքո, որ կոչվում էր «Բեկբիթերնի», ֆինանսավոր-

1. Չարեվանդ Անկախ և Միացյալ Թուրանիա, Փարիզ, 1987, էջ 17-19:

2. Նույն տեղը:

3. Նույն տեղը:

վում էր թուրք կառավարության կողմից և իթթիհադականների ազդեցության ներքո էր: Սկզբնական նպատակն էր դնել թուրքական մշակույթի և քաղաքականության հիմքերը: «Թուրք օջախը» արգելում էր ոչ թուրքերի անդամակցությունը և սկսեց ռազմական կազմակերպություն հիմնել երիտասարդների և պատանիների համար, ինչպիսին էր «Թուրք կոջիֆ»-ը (թուրքերի ուժը), որ գերմանական «Պֆաթ ֆինդեր» կազմակերպության թուրքական տարբերակն էր: Գերմանացիները մուտք գործեցին նաև աշխատանքային կոլեկտիվներ (մանրավաճառ, նպարավաճառ, բեռնակիր, կառապան և այլն): Նրանք թուրք արհեստավորների և վաճառականների դեմ պայքարելու քաղաքականություն որդեգրեցին: Թուրանականները սկսեցին իրենց թույնը սփռել, ներկայացնելով՝ թե իբր իրենց երկրում տիրապետող են չարաշահվածները, որ իրենց վրա իշխում էին օտարները և իրենք «օտարների երկրում» էին: Այսպես թուրք ժողովրդին պատվաստեցին թույն՝ վրեժխնդիր լինելու այդ «օտարից», որ ապրում է իր երկրում: Այս պատճառով Համաշխարհային առաջին պատերազմում տեսանք, թե ինչպես թուրքերը կառավարության հրամանով սկսեցին վրեժխնդիր լինել հայերից և հույներից: Թուրքական կառավարության բոլոր նախարարները «Թուրք օջախի» ծայրահեղական ազգայնամոլ կազմակերպության անդամներ էին:

1913թ. թուրանիստների համագումարը տեղի է ունենում Բայազետում, թուրքերի և ազերի ներկայացուցիչները դաշինք են կնքում:

Ռուսական կառավարությունը չկարողացավ օգնել հայ կամավորական զնդերին, բայց Հայոց ազգային խորհուրդը կարողացավ զինել և կերակրել այս զնդերին: Հայ կամավորներն էին զինվորական տարիքի չհասած տղամարդիկ՝ կամ ծառայությունից արձակվածներ, կամ նախապես ծառայածներ, կամ հայեր, որ եկել էին հայկական սփյուռքից:

Պետք չէ խնայել հայերին որպես ժողովուրդ և այն ռուս քաղաքացիներին, ովքեր ծագումով հայ էին և ապրում էին ցարական Ռուսաստանում, ովքեր ստիպված էին ծառայել ռուսական բանակում: Հաշվվում էր 150 000 հայ, որ մարտնչեց աշխարհամարտի ռազմաճակատներում: Առաջին կամավորական գունդը Անդրանիկի ղեկավարության ներքո էր, որն ամենամեծն էր՝ 1500 կամավոր: Երկրորդ գունդը Դրոյի հրամանատարությամբ էր, երրորդը՝ Համազասպի, չորրորդը՝ Քեռու: Բոլոր այս զնդերում հաշվվում էր 7000 կամավոր¹:

1. Ռ. Հովհաննիսյան ՀՅԴ արխիվից, Բոստոն, էջ 44:

Պատերազմի սկզբում Նիկոլայ 2-րդը այցելեց Կովկասյան ճակատ: Ամենայն հայոց կաթողիկոսը իր ողջույնի խոսքում ասաց. «Թուրքիայի հայերի խաղաղությունը չի կարող իրականանալ միայն թուրքական լծի վերջնական վերացմամբ և անկախ Հայաստանի հիմնադրումով Մեծն Ռուսաստանի պաշտպանությամբ»: Այս ճառն օգտագործվեց Թուրքիայի կողմից հայերին դավաճան հորջորջելու համար: Բոլորին հակառակ, այս դաշնությունը ռուսների հետ վերաբերվում էր արևելահայերին և ոչ արևմտահայերին: Իսկ թուրքական բանակում կային վրացական, չերքեզական զնդեր, նաև ոչ կանոնավոր քրդական զորամիավորումներ, որոնք կովում էին ռուսների դեմ: Գոյություն ունեին նաև լեհական և չեխական զնդեր՝ ընդդեմ գերմանացիների: Բայց ոչ ռուսները, ոչ էլ գերմանացիները չընաջնջեցին հայ ազգին կամ գոնե վրեժխնդիր չեղան:

Էնվեր փաշան, թուրքական 3-րդ զորաբանակի գլուխ անցած, որ հաշվվում էր ավելի քան 100 000 զինվոր, հարձակվում է Սարիղամիշի վրա: Ռուսական բանակը դիմակայում է և ամբողջովին ջախջախում թուրքերին: Այդ հսկա բանակից հազիվ 18 000 զինվոր է փրկվում, որի մեկ երրորդը հաշմանդան է դառնում: Ռուսական բանակը ներխուժում է Թուրքիա՝ գրավելով Բասենի հովիտը, Ալաշկերտը: Բայց թուրքական հակահարձակումը ուժեղ էր և զինվորական մեծ կենտրոնացում կար Էրզրումում, ինչը պատճառ դարձավ ռուսական բանակի առաջխաղացման կասեցմանը Էրզրում-Սարիղամիշ գծում: Բայց երկրորդ կամավորական գունդը ռուսների հետ շարունակեց առաջխաղացումը Օլթիից դեպի հյուսիս: Թուրքական երրորդ զորաբանակը գտնվում էր Իսսաղ փաշայի հրամանատարության տակ: Էնվերը ձգտում էր գրավել Անդրկովկասը՝ կտրելով ռուսական բանակը Կարսից: Նրանք ձգտում էին ինչ գնով էլ լինի ճանապարհ հարթել դեպի Թիֆլիս և Բաքու:

Դեկտեմբերի 22-ին թուրքերին հաջողվում է ձյունամրրիկի մեջ կտրել Սարիղամիշի և Արդահանի ճանապարհը:

1915 թ. հունվարի 4-ին, երբ հայերն ու ռուսները անցնում են հակահարձակման, իրենց առջև միայն 11-րդ զորաբանակն էր գտնվում, իսկ օսմանյան բանակը նահանջում էր Էրզրում: Հունվարի 7-ին Էնվերը թողնում է 3-րդ զորաբանակի ղեկավարությունը և վերադառնում Կոստանդնուպոլիս: 90000 թուրքական բանակից մնում է 15 000-ը: Ըստ որոշ աղբյուրների՝ հազիվ 10 000 զինվոր է վերադառնում ճակատից: Պատերազմի և համաճարակների պատճառով մահանում է 75 000-85 000 թուրք: Հայ կամավորական զնդերի զինվորների մեկ երրորդը զոհվում կամ վիրավորվում է:

Թուրքերի պատերազմը Արևելյան ճակատում ձախողման էր մատնված: Էրզրում-Կարս գծի հյուսիսում թուրք զնդապետը հասնում է Եփրատից մինչև Ղարաքիլիսա: Նոյեմբերի 22-ին 10-րդ զորաբանակը Բաղդադից հասնում է և բախվում ռուսների հետ: Թուրքերը նոր օգնություն ստանալուց հետո փորձում են պաշարել ռուսական բանակը, բայց անհաջող: Հարավում գործը անցնելով թուրքական սահմանը և գրավելով Բայազետը, սպառնում է Վանին: Մնում է պարսկական Աղլթեջանը, որի մայրաքաղաք Թավրիզը բանալին է դուրս գալու համար Կասպից ծով և արշավելու ռուսական Աղլթեջան: Երիտասարդ թուրքերը, օգտագործելով Պարսկաստանի ներքին ապստամբությունները, հարձակվում և գրավում են Պարսկաստանի արևմտյան մասը:

Ռուսները հարձակվում են Ջուլֆայի և Խոյի վրա:

Ռազմաճակատը անփոփոխ է մնում մինչև ձմռան վերջը: Ռուսները առաջանալու հնարավորություն ունեին, բայց այն չեն օգտագործում: Սպառնում են Էրզրումին հյուսիսից, իսկ Վանին՝ հարավից: 1915 թ. փետրվարին ֆրանսիական և անգլիական ռազմաճակատները պատրաստ էին մտնելու նեղուցները: Կացությունը լարվում է Կոստանդնուպոլսում: Մուլթանն իր կառավարության անդամների հետ պատրաստվում է թողնել մայրաքաղաքը: Իթքիհադ ղեկավարները գիտակցում են, որ դաշնակիցների ռազմաճակատի ժամանումը Մարմարա ծով իրենց անկման պատճառ էր հանդիսանալու:

Մարտի 18-ին ֆրանսիական և անգլիական ձախողումից հետո Փարիզն ու Լոնդոնը հրաժարվեցին նեղուց մտնելու գաղափարից և ուղղվեցին դեպի Գալիպոլի թերակղզի: Դարդանելի ծովային հարձակման ծրագիրը ռազմավարական նշանակություն ուներ արևմտյան ճակատում, մանավանդ Ֆրանսիայի համար: Ռուսաստանի հաջողությունը պատճառ հանդիսացավ, որ ուրիշ երկրներ ևս մտնեն պատերազմի մեջ, ինչպիսիք են Իտալիան և բալկանյան պետությունները: Նեղուցների վրա հարձակվելու գաղափարը զիջելով և դեպի Գալիպոլի թերակղզին ուղղվելով՝ դաշնակիցները թուրքերին շունչ քաշելու հնարավորություն տվեցին:

6. ԴԱՎԵՐ ԸՆԴԴԵՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Անգլիացի պատմաբան Ստիվ Ուտսոնը 1917 թ. հրատարակված իր «Բալկանյան երկրների ազգային զարթոնքը» գրքում գրում է. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը ոչ թուրք է, ոչ մահմեդական, ավելացնելով, որ «այս կազմակերպության բոլոր հիմնադիր ղեկավարները, առանց բացառության, հրեաներ էին, որ իթքիհադականները ֆինանսավորվում էին Սալոնիկի հրեա մեծահարուստների կողմից և համաշխարհային հրեական դրամագլխով»: Նույն գաղափարն էր արժարժում հայտնի պատմաբան Առնոլդ Թոյնբին. «Սալոնիկի հրեաները կազմում են «Միություն և առաջադիմություն» կազմակերպության հիմնական մասը»:

Կոստանդնուպոլսում մեծ Բրիտանիայի հյուպատոս Սիր Լոգրը իր բոլոր դիվանագիտական տեղեկանքների մեջ, որ ուղարկել էր արտաքին գործերի նախարարություն, իթքիհադականներին ներկայացնում է որպես հրեական կազմակերպություն և երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը՝ որպես հրեական կառավարություն: Թուրք պատմաբանները մերժում են իթքիհադականների և սիռնականների միջև եղած կապերը: Շուրթի Հունի Օղլուն գտնում էր, որ իթքիհադականների ղեկավարությունը կազմված էր երկու մասսոնական օբյակներից: Մասսոնականությունը կարևոր դեր խաղաց Կարմիր սուլթան Աբդուլ Համիդի տապալման գործում, երբ վերջինս մերժել էր Պաղեստինը զիջել հրեաներին, որովհետև այն համարում էր Օսմանյան կայսրության մաս¹:

Ֆրանսիան և Անգլիան դավաճանեցին իրենց դաշնակիցներին՝ հայերին և հույներին, պահպանելու համար տնտեսական շահերը: Ըստ Լոնդոնի դաշնագրի, որ ստորագրված է 1921 թ. մարտի 9-ին, Ֆրանսիան Թուրքիային զիջեց հայկական Կիլիկիան: Մեծ Բրիտանիան օգտագործեց համաթուրանականությունը ստեղծելու համար հակախորհրդային դաշինք, վախենալով համայնավարության տարածումից Թուրքիայում: Լոնդոնում Ժորժ Լուիզը խոստացավ Թուրքիայի ներկայացուցիչ Սամի Բաքիրին տալ ամբողջ Անդրկովկասը, փոխարենը Թուրքիան պետք է կասեցներ իր բանակցությունները Մոսկվայի հետ:

1. Մեվլան Ջադե Ռիֆաթ Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը և իթքիհատի հայաչինջ քաղաքականութիւնը, Բեյրութ, էջ 128:

Անգլիացի երեսփոխան Անուրի Վիլյամսը խորհրդարանում հայտարարում է Մեծ Բրիտանիայի դավադիր դերի մասին. «Մենք զիտենք, որ անգլիացի ազգը պարտատեր է Հայաստանի հանդեպ, որովհետև դժբախտաբար բազմիցս նրա ազատությանը խոչընդոտ էր հանդիսացել, մանավանդ, երբ ռուսները ուզեցին ազատագրել Հայաստանը թուրքական լծից»: Նրա գործընկերը՝ Նոյել Բաքստոնը, հայտարարեց. «Մեզ պետք է մի պահ մտածել այն ողբերգական դերի մասին, որ խաղացինք, և այն մեծ պարտքի մասին, որ ունենք հայ ժողովրդի հանդեպ»: Սկզբում թուրքերը հույների հանդեպ զգուշավոր էին և վախենում էին, որ նրանք կմիանան դաշնակիցներին: Եվ սա այն էր, ինչ պատահեց 1917 թ. ի վեր: Կացությունն այլ էր հայերի հարցում, որոնք կարողացան իրենց պետությունն ունենալ 1918 թ. մայիսին: Հայերը քաջությամբ և հավատարմորեն մարտնչեցին օսմանյան բանակում: Բայց թուրքերն արդեն որոշել էին ոչնչացնել հայ ժողովրդին: 1915 թ. հունվարին օսմանյան բանակի հրամանատարությունը հետևյալ գաղտնի հեռագիրը ստացավ. «Նկատի ունենալով ներկա կացությունը՝ հայ ժողովրդի բնաջնջումը որոշված է կայսերական հրամանագրով և այն գործադրելու համար պետք է կատարել հետևյալը.

1. Օսմանյան կայսրությունում բնակվող 5 տարեկանից բարձր բոլոր հայերը պետք է դուրս բերվեն քաղաքներից ու սպանվեն:
2. Օսմանյան բանակում բոլոր հայ զինվորներին պետք է զինաքափել, նրանց հեռացնելով իրենց գումարտակներից՝ պետք է առաջնորդել անմարդաբնակ վայրեր՝ աչքից հեռու և զնդակահարել:
3. Օսմանյան բանակի բոլոր հայ սպաներին պետք է բանտարկել և այս հրահանգներից 48 ժամ հետո նրանց զնդակահարել»:

Այսպիսին էր աշխարհի ռազմաքաղաքական իրավիճակը, թուրքերի ազգային ծրագրերն ու քաղաքական գաղափարախոսական հենքը, երբ իրականացվեց արևմտահայության բնաջնջումը:

Ըստ Թալեաթի՝ տեղահանությունը պատերազմի ընթացքում բացառիկ միջոցառում էր պետական անվտանգություն ապահովելու համար և արվել էր ռուսական բանակի կազմում մարտնչող «հայերի դավաճանությունից» հետո: Ըստ նրա՝ այդ դավաճանությանը ավելանում էր նաև Վանի ինքնապաշտպանությունը, հայերը ձգտում էին փրկվել ցեղասպանությունից: Վանի բնակիչների թիվը 50 000 էր, որից 30 000-ը հայեր էին և բնակվում էին քաղաքի արևելյան մասում: 1914 թ. հուլիսին Վանի

նահանգապետ Թահսին փաշան, որ արդար մարդ էր, փոխարինվում է Ջևդեթ փաշայով, որ Էնվեր փաշայի փեսան էր, դարձավ նաև թուրքական ճակատի հրամանատար՝ ամբողջ սահմանի երկարությամբ: Մարդիկ նրան անվանում էին Բաշկալեի պայտագործ, որովհետև Բաշկալեի հայերի ոտքերին պայտ էր գամել, չարչարելով նրանց նախքան ջարդելը: Մյուս արյունարբու, որ ճանաչված էր Պարսկաստանում, որտեղ ջարդել էր հայերի, ասորիների, գալիացիների Սալմաստում և Խոսրովյում: Կացությունը լարված էր Վանում: Ջևդեթը պահանջում է Վանի հայերից հանձնել 3 000 կովոդ իրենց զենքերով: Թուրքերը ռուսների նահանջից հետո ներխուժում են Վանա լճի հարավային շրջանի գյուղերը և երեք օրվա ընթացքում 1915 թ. ապրիլի 15-18-ը ջարդում 24 000 հայերի: Բախումներ են տեղի ունենում Վանա լճի հարավում թուրքերի և Շատախի հայերի միջև: Ջևդեթը պահանջում է երեք պատասխանատու հայ ղեկավարների՝ Իշխանին, Արամ Մանուկյանին և պատգամավոր Վոամյանին, որ զան և բանակցեն: Ապրիլի 16-ին Իշխանը Վասպուրականի գյուղերից մեկում սպանվում է թուրքերի կողմից, Վոամյանը ձերբակալվում է, իսկ Արամ Մանուկյանին հաջողվում է վերջին լուսինը փրկվել: Թուրքերը սկսում են պատրաստել խրամատներ Վանի հայկական թաղամասի շրջակայքում: Հայերն էլ իրենց հերթին պատրաստում են իրենց պաշտպանական խրամատները: Թուրք ոստիկանները առևանգում են մի հայ կնոջ: Երկու հայ հեղափոխականներ միջամտում են և սպանում հայ կնոջը առևանգող ոստիկաններին: Ապրիլի 20-ին կռիվ է սկսվում թուրքական բանակի և հայերի միջև: Հայերը հազիվ 1 500 կովոդ ունեին, ընդամենը 300 հրացան և քիչ քանակով փամփուշտ: Չնայած թուրքական ոմբակոծումներին, հայերը հերոսաբար դիմադրում են: Թուրքերը ներխուժում են քաղաքի շրջակայքում գտնվող գյուղերը՝ ջարդելով հայերին և հրկիզելով նրանց տները: Ջևդեթը թույլատրում է 10 000 հայ փախստականների մուտքը հայկական թաղամաս, որպեսզի պաշարվածների սննդամթերքը հնարավորինս շուտ վերջանա: Մեկ ամսվա ընթացքում հայկական թաղամասը կատաղի ոմբակոծվում է: Չնայած սրան, հայերը հերոսաբար շարունակում են դիմադրությունը և նույնիսկ նրանց հաջողվում է գրավել կառավարական որոշ շենքեր:

Դրախտներ թաղամասի 4 000 հայ ապաստանում է ամերիկյան կրոնական առաքելությունում: Պաշարներն ու ռազմամթերքը վերջանում են, հայերը խնդրում են ռուսական բանակի և նրա հետ մարտնչող կամավո-

րական գնդերի օգնությունը: Մայիսի 4-ին 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ կամավորական գնդերը ներխուժում են սահման: Մայիսի 15-ին նրանք ռուսական բանակի օգնությամբ մտնում են Վան: Վալին իր գործով փախչում է Վանա լճից հարավ: Հայ հեղափոխականներն արդեն գրավում են Վանի միջնաբերդը և բոլոր պետական հիմնարկների շենքերը: Արամ Մանուկյանը Վանի կառավարիչ է ընտրվում: Անդրանիկը գրավում է Բիթլիսը: Թուրքերը նոր օգնություն ստանալուց հետո հուլիսի կեսերին հակահարձակման են անցնում: Ռուսական բանակը հարկադրված է լինում հուլիսի 31-ին նահանջել: Գեներալ Նիկոլասն իր հետ է տանում 250 000 հայ գաղթականի: 40000 հայ մահանում է գաղթի ճանապարհին: Անդրկովկաս է հասնում 210 000 հայ:

Մուհամմեդ Էմինը հպարտանում էր. «Մերն են այդ լայնատարած երկրները, որ ընկած են երեք ցամաքների վրա»¹:

Ա. Սուադը հպարտանում էր. «Ավելի դժվար աշխատանք չկա, քան անսահման երևակայությամբ սահմանագծել մեր թուրանական աշխարհի իսկական դեմքը»²:

Սամի Գռեհն. «Հայաստանի հետ Թուրքիայի քաղաքական կապեր հաստատելու այլևս պայման ըլլալով՝ բերանի ծամոն առաջարկներ կը նշե.

1. Հայաստանի ցեղասպանության պնդումին Թուրքիոյ կողմն ընդունման պահանջն հրաժարվիլը.

2. Հայաստանի կողմն գրավված Ազրպեճանական հողերու վերադարձնելը»³:

Այս ծավալուն ժողովածուն պարունակում էր գիտական մեծ արժեք ներկայացնող աշխատանքներ: Նույն ժամանակ լույս տեսավ Հայկազ Ղազարյանի «Յեղասպան թուրք» բացառիկ նշանակությամբ գիրքը: Ապագայում այդ գործին լծվեցին խորհրդահայ ուսումնասիրողները: Առաջինը ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստագրական ժողովածուն, ապա Ջ. Կիրակոսյանի «Արևմտահայությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին» գիտական բարձր մակարդակ ունեցող ուսումնասիրությունը, նաև «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ» երկհատորը: Հետաքրքիր գործեր են ստեղծել նաև վաստակա-

շատ պատմաբաններ Ռ. Սահակյանը, Հր. Սիմոնյանը, Արմ. Կիրակոսյանը, Հ. Ղազարյանը և այլք: Ներկայումս էլ արտասահմանում տքնում են Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության նահապետը՝ Ռ. Հովհաննիսյանը, և արդեն ավելի քան 40 տարի այդ գործի առաջատարը՝ Վ. Տատրյանը:

Սակայն հաստատել, թե Հայաստանում և հայերի շրջանում համաչափ ու եռանդուն աշխատանք է տարվում ցեղասպանության պատմության, և դրան առնչվող շատ հարցերի շուրջ, ճիշտ չի լինի: Մասնավորապես կաղում են գիտական ուսումնասիրությունները՝ թե քանակով և թե որակով: Մենք ստեղծել ենք Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված մոտ երեք տասնյակ աշխատանքներ, մինչդեռ հրեաների իրականացրած ուսումնասիրությունների թիվն անցնում է հազարից: Ընդ որում, ցեղասպանության տեսության մշակման նախաձեռնությունը նույնպես հրեաների ձեռքում է: Սխալ է նաև հայերի պատվությունը ուրիշ երկրների համապատասխան մասնագետների հետ ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության գործում:

Արմատական բնույթի վերակառուցում է պահանջում Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը: Այն պարտավոր է հիմնախնդրի պահանջներից ելնելով վերակառուցվել: Յեղասպանություն բոլոր ժողովուրդները «չեն ճաշակել». այդ հարցում հայությունն իսկապես առաջին տեղում է: Թվում էր, թե Հայաստանը կծգտի ցեղասպանության հիմնահարցը աշխարհին՝ ներկայացնել գիտական բարձր մակարդակով: Հայ պատմաբանները, ոչ առանց հիմքի տասնամյակներ շարունակ դժգոհել են, որ իշխանությունները չեն թույլատրում և հնարավորություն չեն տալիս աշխարհով մեկ քարկոծվող այդ հիմնահարցը իրոք գիտաքաղաքական ժամանակակից մակարդակի բարձրացնելու: Հոլոքոստի շուրջ հրեաները ծավալեցին քարոզչական, գիտական, հրատարակչական այնպիսի հզոր շարժում, որը, եթե այդպես պարկեշտ է ասել, լի ու լի փոխհատուցվեցին՝ այդ ժողովուրդը ստացավ ամեն ինչ՝ նախ հայրենիք, ապա սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական թռիչքային զարգացման նախադեպը չունեցող նյութական և բարոյական օգնություն, ինչը արդի Իսրայելին կարճ ժամանակամիջոցում վերածեց աշխարհի ամենազարգացած երկրներից մեկի: Իսկ ի՞նչ կատարվեց Հայոց ցեղասպանությունից հետո: Նախ՝ դրա շուրջը համաշխարհային լռություն՝ տնտեսական և քաղաքական հետամնացություն, աղքատություն, իրավազրկություն...

1. Ջարդարեան Պ. Թուրք ազգ մը գոյություն ունի, էջ 92:
2. Ն. տ., էջ 95:
3. «Նաիրի», 7-ը մայիսի, 2002, արտատպված «Միլիթից»:

տարբեր ձևերով Մեծ եղեռնի ժխտում: Չկա մարդկության պատմության մեջ և ժամանակակից աշխարհում մի այլ դեպք, որը ուրիշ ժողովուրդների մեջ առաջացնում է ոչինչ չտվող ցավակցություն կամ գլուխ ցավացնողի խղճահարություն: Եթե հոլոքոստի ենթարկված Իսրայելը վերածնվեց որպես աշխարհի ամենագարգացած երկրներից մեկը, ապա Հայաստանը շարունակում է մնալ կիսագաղութ, միջազգային ասպարեզում խամաճիկի կարգավիճակով: Խորհրդային Միության փլուզումը Հայաստանի համար նշանակեց և շարունակում է մնալ տնտեսական անկում, սոցիալական անորոշություն, քաղաքական իշխանության թուլացում, միջազգային կյանքում խամաճիկային իրավիճակի խորացում: Թուրքիան Երկրորդ աշխարհամարտից հետո դարձել է հզոր տերություն, որի համար հիմք են հանդիսանում նմանը չունեցող աշխարհագրական դիրքը, տնտեսական և քաղաքական զարգացման անսպառ հնարավորությունները, յոթանասուն միլիոնի հասնող ազգաբնակչությունը, աշխարհի ամենահզոր բանակներից մեկը և այլն:

Այս և նման իրավիճակը անխիղճ է, անարդար և պահանջում է բոլորիցս միանգամայն այլ մոտեցումներ ու սեփական ժողովրդի վաղվա օրվա հանդեպ գերագույն պատասխանատվություն: Այդ վերաբերվում է ոչ միայն Հայաստանի ղեկավարությանը, այլև ամբողջ ժողովրդին, մասնավորապես այն օղակներին, որոնք իրենց անգամ ծնունդով, ամենօրյա գործունեությամբ հարցը հանեն լայն ճանապարհ: Մեզինից յուրաքանչյուրը, երկրի ղեկավարությունն առաջին հերթին, հրաժարվեն Հայոց ցեղասպանության շուրջ տասնամյակներ շարունակվող երեսպաշտությունից: Ինչ վերաբերում է ցեղասպանության քանգարանի գործունեության վերակառուցմանը, ապա այլևս չի կարելի հանդուրժել Մեծ եղեռնի պատմության հիմնախնդրի հանդեպ գերիշխող ձևակառուցումը, գիտական ու քարոզչական անթույլատրելի ցածր մակարդակը, քանգարանը պետք է հրաժարվի ուսումնասիրությունների իմիտացիայից: Պետք է ստեղծվի Մեծ եղեռնի և ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության խոշորագույն գիտական կենտրոն՝ հագեցած բարձրորակ (նաև ոչ հայ) մասնագետներով, ժամանակակից համապատասխան տեխնիկական միջոցների արդյունավետ, գիտական վերջին խոսքով հագեցած նորամուծություններով: Ի դեպ, այս ամենում ամենակարևորն ու ամենադժվարը բարձրորակ մասնագետների խնդիրն է, որը կպահանջի ոչ միայն երկար ժամանակ այլ նաև կապիտալ խոշոր միջոցներ:

Որքան էլ ծանր լինի Հայաստանում գիտական խոշոր կենտրոնի ստեղծումը, այնուամենայնիվ, այն հայ ժողովրդի համար առաջնային խնդիր է: Հարկ է խորապես ըմբռնել, որ թե ցեղասպանություն իրականացնելու մտահանգումը, թե դրա նախապատրաստումն ու իրականացումը, առավել ևս ընդունումը, պահանջում է Հայաստանի կողմից քաղաքական-ռազմական, քարոզչական-բարոյական բարդ ու վտանգավոր քայլեր:

7. ԲՆԱԶՆԶՄԱՆ ՄԵՍԽՆԻԶՄ

Սպանությունները, այդ թվում նաև զանգվածային բնաջնջումները, նույնքան վաղեմի պատմություն ունեն, որքան ինքը՝ մարդը: Մարդու արարման եղանակը մեկն է, իսկ ոչնչացմանը՝ բազում: Օրինակ, քաչվորները ոչնչացնում էին ամբողջ ցեղեր՝ իրենց անասուններին արոտավայրերով ապահովելու համար: Օսմանյան սուլթաններից Մուհամմեդ 1-ինը իր 350 կանանց միմյանց կապած ծովը նետեց՝ կասկածելով դավաճանության մեջ: Թամերլանը մարդկանց զանգերից մզկիթներ ու աշտարակներ էր կառուցում: Կաթոլիկները խարույկների վրա այրում էին «հերձվածողներին», յակոբիները ոչնչացման համար ստեղծեցին գիլյոտինը, իսկ ամերիկացիները՝ Լինչի դատաստանը:

Վառողի հայտնագործությանը հետևեցին ոչնչացման բազում նոր եղանակներ ու միջոցներ: 20-րդ դարը ծնեց միջուկային ու քիմիական զենքեր: Ներկայումս էլ, երբ մարդկության կեսը կիսաքաղց է, իսկ գոյություն ունեցող սպառազինություններն ի վիճակի են 5-7 անգամ ոչնչացնել Երկիր մոլորակի բնակչությանը, նյութական հնարավորությունների հիմնական մասը ծախսվում է զենքերի արտադրության, բնաջնջման էլ ավելի հզոր միջոցների ստեղծման վրա: Որպես կանոն, դրանով զբաղվել ու զբաղվում են մարդկության ամենահզոր ուղեղները, այդ բնագավառը մշտապես եղել է գիտատեխնիկական առաջընթացի գլխամասում:

Սակայն մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը չեն եղել (կամ գրեթե չեն եղել) բնաջնջման ծրագրավորված գործողություններ, և մարդկանց ոչնչացումները եղել են քաղաքական, տնտեսական և գաղափարախոսական ձեռնարկումների ուղեկիցներ, միջոցներ կամ հետևանքներ:

Ըստ այդմ էլ, բնաջնջման եղանակներից են.
-Պատերազմները՝ բնաջնջման ու ոչնչացման ամենատարածված ու

ամենահին ձևը: Բաղդադը գրավելու ժամանակ Թամերլանը սպանեց 100 հազար մարդ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ոչնչացվեց 50 մլն մարդ:

-Ահաբեկչական գործողությունները, որոնք կոչված են լուծելու այլևայլ սոցիալ-քաղաքական խնդիրներ: 1876 թ. թուրքական զորքերը ոչնչացրին 60 հազար բուլղար: Պատմության ընթացքում բազմաթիվ կոլեկտիվ ու անհատական բնաջնջումներ են իրականացվել, որոնք խլել են միլիոնավոր մարդկային կյանքեր:

-Ոչնչացումները գաղափարախոսական նկատառումներով, ինչպիսիք են օրինակ, հավատաքննությունները:

-Ոչնչացումները քաղաքական նկատառումներով, օրինակ Բարդուղիմեոսյան գիշեր, բնիկների բնաջնջումներ Ամերիկայում, Հնդկաստանում, ստալինյան ռեպրեսիաներ:

Այսինքն՝ դեռ հին ժամանակներից պատմությանը հայտնի են էթնիկական խմբերի բնաջնջման բազում ձեռնարկներ, քաղաքական, կրոնա-գաղափարախոսական, ռասայական, լեզվական ու այլ պատճառներով: Սակայն 19-րդ դարի երկրորդ կեսից բնաջնջման առանձին գործողությունները ստացան միանգամայն այլ բնույթ ու նպատակադրում:

Ազգերի ձևավորումը՝ ազգայնամոլության գերակայությունը պայմանավորեցին «գերազգայնական իշխող վերնախավերի աննախադեպ վայրագ կատաղության» դրսևորում, որը և հիմք հանդիսացավ նոր ժամանակներում ոչնչացումների բնույթի համար: Ջարդարարների տրամադրության տակ գնալով ավելանում էին ոչնչացման ավելի կատարելագործված միջոցները, ընդորում, ցեղասպանությունները ունենում են կազմակերպչական-տեխնիկական առանձնահատկություններ՝ պլանավորում, համապարփակության տեխնոլոգիական մտահղացում, ժանկետների և իրականացման եղանակների կատարելագործման հանդեպ առանձնակի ուշադրություն, գաղափարախոսական-քաղաքական հիմնավորվածություն և այլն:

Չշարունակենք. միայն շեշտենք, որ որքան բարդ ու բազմաբնույթ է ցեղասպանության նախապատրաստությունն ու իրականացումը, նույնքան էլ դժվար է այն ընդունելու մարտավարությունը:

Նաև դրանով է բացատրվում ցեղասպանության ենթարկված ժողովրդի պատմության և քաղաքական, մշակութային, տնտեսական զարգացման հիմնահարցերի խեղաթյուրումը հոգուտ իր հանցագործության ար-

դարացման: Հենց այստեղ էլ պետք է փնտրել «Ինչո՞ւ են կեղծում պատմությունը» հարցի պատասխանը:

Թուրքերի հրատարակած «**Ինը հարց, ինը պատասխան**» գրքույկի **5-րդ հարցը՝** «Թուրքերը ցանկացել ու ձեռնարկե՞լ են հայության սխտեմատիկ կոտորածները 1915 թվականին»:

«1914-ի նոյեմբերի 1-ին օսմանների մուտքը Առաջին համաշխարհային պատերազմ, գերմանացիների և ավստրո-հունգարացիների կողքին դաշնակիցների դեմ, հայերի կողմից գնահատվեց որպես այնքան սպասված առիթ»: Լուիզա Նալբանդյանը գրում է, որ «Հայ հեղափոխական կոմիտեները շատ կարևոր էին գնահատում պահը, սկսելու համար ընդհանուր ապստամբությունը և հասնելու իրենց նպատակներին, երբ օսմանյան պետությունը պատերազմական վիճակի մեջ պիտի լիներ, և հետևաբար քիչ չափով պիտի կարողանար դիմադրել ներքին ըմբոստությանը:

Պատերազմի նախօրեին, դեռ 1914-ի օգոստոսին, օսմանյան ղեկավարությունը Էրզրումում հանդիպում ունեցավ դաշնակցականների հետ՝ հույս ունենալով պատերազմի պարագային հենվել նրանց վրա: Դաշնակցականները խոստացան, որ նման իրավիճակում օրինավոր կերպով կկատարեն իրենց պարտականությունը օսմանյան բանակում:

Այնուհանդերձ, նրանք պակաս չափով պիտի հարգեին այս խոստումը, որովհետև դաշնակցության այս կոնգրեսից առաջ՝ 1914-ի հունիսին տեղի ունեցած մի հավաքույթի ժամանակ, որոշում էին ընդունել մոտալուտ պատերազմի ընթացքին ապստամբության անցնել»:¹

Ցարական բանակներում զինվորագրված ռուսահայերը պատրաստվում էին հարձակվել օսմանների վրա առաջին իսկ առիթի դեպքում: Էջմիածնի կաթողիկոսը վստահեցրեց Կովկասի ռուս կառավարիչ-գեներալ Վորոնցով Դաշկովին, որ «եթե ռուսները հարկադրեն օսմաններին իրականացնել հայկական բարենորոգումները, փոխարենը բոլոր ռուսահայերն առանց պայմանի պիտի միանան ռուս ազգին, պատերազմի ժամանակ մղած նրանց բոլոր ջանքերին»:²

Որպես հետևանք այս հավաստիացման, Թիֆլիսում կաթողիկոսն ընդունվեց ցարի կողմից և այս հանդիպման ժամանակ ասաց, որ «Անատո-

1. «Հայկական հեղափոխական կոմիտեների ձգտումները և ներշնչումներն օսմանյան սահմանադրության հռչակումից առաջ և հետո...», Իսթամբուլ, 1917, էջ 144-146:

2. Չալդուշյան Գ. Կարմիր գիրք, Փարիզ, 1919, էջ 12:

լիայի հայության ազատագրումը պիտի տաներ դեպի Ինքնավար Հայաստանի ստեղծումը, առանց կախում ունենալու Թուրքիայից, և որի գոյությունը երաշխավորված լիներ Ռուսաստանի խնամակալությամբ»:¹

Երբ ռուսները պատերազմ հայտարարեցին օսմանյան տեղության դեմ, դաշնակցությունը իր պաշտոնական օրգան «Դրոշակի» միջոցով հայտարարեց.

«Հայությունը առանց նվազագույն վարանման դաշնակից պետությունների կողքին է: Նրանք իրենց բոլոր ուժերը դրել են Ռուսաստանի տրամադրության տակ և ներկայիս կազմակերպում են կամավորական զույգարտակներ»:²

Դաշնակցական կոմիտեն հետևյալ հրամանը տվեց բոլոր կազմակերպություններին. «Թուրքիայում պատրաստ լինել ապստամբության, հենց որ ռուսներն անցնեն սահմանը, և որ օսմանյան բանակները բռնեն նահանջի ճանապարհը, դուք պարտավոր եք ամեն տեղ ապստամբել: Այսպես օսմանյան զորքերը պիտի ընկնեն երկու կրակի միջև: Եվ եթե լինի ընդհակառակը, նրանք՝ թուրքերը առաջանան ռուսական բանակների վրա, հայ զինվորները պիտի դասալքեն՝ իրենց հետ տանելով զենքերը, կազմավորվեն որպես առանձին անկանոն միավորումներ և միանան ռուսներին»:³

Ինչ վերաբերում է հնչակյան կուսակցությանը, հետևյալ հրահանգները տվեց Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող իր անդամներին.

«Հնչակյան կուսակցությունը բոլոր միջոցներով պետք է օգնի դաշնակից պետություններին: Որպես դաշնակից՝ հատկապես Ռուսաստանին, իր բոլոր ուժերը պիտի ներդնի պայքարելու, հասնելու համար հաղթանակի. Հայաստանում, Կիլիկիայում, Ադրբեջանում և Կովկասում»:⁴

Օսմանյան խորհրդարանի Վանի պատգամավոր Փափազյանը, որը պիտի դառնար օսմանների դեմ դիմադրության առաջնորդներից մեկը, հրապարակեց մի ուղերձ, ըստ որի. «Կովկասի հայ կամավորական զ-

դերը պարտավոր են պատրաստ լինել պայքարի, ծառայել որպես առաջապահ միավորներ ռուսական բանակների համար... որտեղ ապրում են հայեր, նպաստել Անատոլիայում նրանց առաջխաղացմանը և միանալ տեղական հայկական զորամիավորումներին»:¹

Երբ ռուսական զորախմբերը մտան օսմանյան տարածքները և առաջացան Արևելյան Անատոլիայում, նրանք առաջնորդվեցին ռուսահայերի և տեղական հայերի կամավորների կողմից, որոնց միացան թրքական բանակի հայ դասալիքները: Շատերը այս վերջիններով նախընտրեցին համալրվել և մղել պարտիզանական կռիվներ, օգտագործելով այն ռազմամթերքը, որոնք տարիների ընթացքում թաքցրել էին դպրոցների և եկեղեցիների մեջ, կողոպտելով թուրքական պարենավորման կետերը, գրկելով թուրքական բանակների զորաշարժերը ընդդեմ ռուսական զանգվածային ներխուժման: Պատերազմի սկզբից մի քանի ամսվա ընթացքում այս միավորումները, սերտորեն համագործակցելով ռուսների հետ, դաժան հարձակումներ գործեցին արևելյան շրջանների բնակավայրերի վրա, ամխնա կոտորեցին բնակիչներին, կատարեցին բազմաթիվ վնասարարական գործողություններ, թուլացնելու համար բանակի կարողությունները, հեշտացնելու ռուսական առաջխաղացումը, քանդելով ճանապարհներն ու կամուրջները, կողոպտելով քարավանները և այլն:

Հայ կամավորների խժոժություններն այնքան ծանր էին, որ ռուսական հրամանատարությունն անձամբ նրանց հարկադրեց հեռանալ ճակատից՝ նրանց օգտագործելով թիկունքում:

Բազմաթիվ են այն ռուս սպաները, որոնք թողել են հուշեր հայ կամավորների կատարած բարբարոսությունների մասին:²

Թուրքերն ու մյուս մուսուլման բնակչությունը չէին միայն, որ ենթարկվեցին դաժան հաշվեհարդարի: Հայկական ապստամբությունները հույների և հրեաների հավանությանը չարժանացան, նրանք հակամետ չէին նրանց հեղափոխական ծրագրերին: Նրանք Տրապիզոնում և շրջաններում կոտորեցին հազարավոր հույների, իսկ Հաքքարի շրջանում հրեաներին հավաքեցին և չեզոքացրին:³

1. Esat U. Farihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi. Ankara, 1950, s. 596-600.

2. «Էրզրումի ռուսական միջնաբերդի երկրորդ հրետանային զնդի պատերազմի պատմությունը», 1919:

3. Chemoz Cacha, նշվ. աշխ., էջ 41 և 49:

1. Չալոուշյան Գր. Կարմիր գիրք, Փարիզ, 1919, էջ 12:

2. Esat U. Farihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi. Ankara, 1950, s. 594.

3. Մեհմետ Հոջաօղլու Պատմության մեջ հայկական... և հայերը (թուրքերեն), Իսթամբուլ, 1976, էջ 570-571:

4. «Հայկական հեղափոխական կոմիտեների ներշնչումներն ու ձգտումները», էջ 151-153:

Այս խժոժությունների նպատակը պարզ էր. այն շրջաններում թողնել միայն հայերի, որպես հայկական ապագա պետության կորիզ: Բոլոր ոչ հայերին կոտորեցին և կամ փախուստի մատնեցին, որպեսզի մնա հայկական մեծամասնություն:

Ներկայացնում է Թալեաթը:¹

Առաջին հայ միավորումները, որոնք անցան սահմանը ռուս նվաճողների հետ, օսմանյան խորհրդարանի Էրզրումի դեպուտատ Գարեգին Բաստրմաջյանի հրամանատարությամբ էին, որը որդեգրել էր Արմեն Գարո կեղծանունը: Մի այլ նախկին օսմանյան խորհրդարանական Համբարձում Պոյաջյան «Մուրադ» ծածկանունով, պարտիզանական խմբավորումների ղեկավար, որը պաշարման տակ էր առնում թուրքական գյուղերը, հրամայելով հատկապես «սպանել նույնիսկ թուրք երեխաներին, որովհետև նրանք վտանգ են ներկայացնում հայ ազգի համար»: Մի այլ նախկին պատգամավոր՝ Փափագյանը ղեկավարեց հեղափոխական խմբերը, որոնք գործում էին Վանում, Բիթլիսում և Մուշի շրջաններում:

1915-ի մարտին ռուսական ուժերը շարժվեցին Վանի վրա: Մարտի 11-ին Վանի հայությունը ապստամբեց և կոտորեց շրջանի բոլոր թուրքերին, հեշտացնելու համար ռուսական նվաճումը: Չարմանալի չէ, որ ցար Նիկոլայ Երկրորդը 1915-ի ապրիլի 2-ին մի հեռագրով շնորհակալություն է հայտնում Վանի հայ հեղափոխական կոմիտեին «Ռուսաստանին ցույց տրված ծառայությունների համար»: Միացյալ Նահանգներում լայս տեսնող «Կոչմակ» հայկական թերթը 15-ի մայիսի 24-ին հպարտությամբ հայտարարեց. «Վանում մնացել են ընդամենը 1500 թուրք», մնացյալները ոչնչացվել էին:

1915-ի փետրվարին Թիֆլիսում տեղի ունեցած հայ ազգային կոնգրեսում դաշնակցության ներկայացուցիչը հայտարարեց, որ «Ռուսաստանը պատերազմի մախոթելին 242 000 ռուբլի էր տրամադրել զինելու և գորավարժեցնելու օսմանյան հայերին ապստամբության համար: Մա հստակորեն ցույց է տալիս, որ ռուս-հայկական դաշինքը նախապես թրծված էր օսմանյան ռազմական ուժերը կազմալուծելու համար:

Այս պայմաններում, ուր ռուսները լայն ճակատով առաջանում էին Արևելքում, հայ ապստամբները մահ էին սփռում, հարձակվելով թուրք ետնապահ ուժերի և անգեն ու անպաշտպան բնակիչների վրա»:²

Թալեաթը կոտորածը ներկայացնում է որպես մեղադրանք հայերին, ովքեր ոչ թե բնաջնջման վտանգի, այլ ռուսների կամքով ոտի ելան Օսմանյան կայսրության դեմ: Համառոտ անդրադարձ առաջին հայացքից տարօրինակ թվացող այս խնդրին:

1. Թալեաթ փաշայի հուշերը, ՀՀ ԳԱ:

2. Esat U. Farihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi. Ankara, 1950, s. 604.

Դաշնակից ուժերը նույնպես ներխուժել էին կայսրության վրա մի ճակատով, որը երկարում էր Իրաքից մինչև Գալացիա՝ օսմանյան կառավարության վճիռը. տեղափոխել հայերին ռազմական շրջաններից հեռու ինքնապաշտպանական մի գործողություն էր, կատարելապես իրավացի և լիովին օրինական:

Նույնիսկ Վանի հեղափոխությունից և կոտորածներից հետո օսմանյան կառավարությունը մի վերջին փորձ էլ արեց՝ հայերին միավորելու թուրք ազգի ընդհանուր ջանքերին:

Այս առումով խորհրդի կանչվեցին պատրիարքը, պատգամավորները: Հատկապես նշվում էր. «Այս հրամանագիրը նկատի ունի հատկապես արգելել հայ հեղափոխական կոմիտեների ձգտումները: Ուրեմն դուք պիտի գործեք այնպես, որ առիթ չտրվի մուսուլմանների և հայերի տեղական կոտորածների:

Դուք ձեռք պիտի առնեք բոլոր միջոցները, որպեսզի հայ խմբերին հատկապես նշանակված պաշտոնյաները ընկերակցեն իրենց տեղափոխման սկզբից: Դուք պիտի վստահեցնեք, որ նրանք ստանալու են իրենց սնունդը և այն բոլորը, ինչի նրանք կարիք ունեն: Բոլոր ծախսերը պիտի հատուցվեն տարագիրների համար նախատեսված պետական բյուջեից»:¹

«Տարագիրներին հատկացված անհրաժեշտ սնունդը պիտի տրվի մինչև իրենց վերջնական վայրը... շատ ավելի աղքատ անհատների համար նախատեսված են ապառիկ միջոցներ: Փոխադրված անձանց ճամբարների վրա պիտի լինի կանոնավոր հսկողություն, պատշաճ պայմաններ անձի ապահովության: Տարագիրներին համոզեք, որ նրանք պետք է ստանան բոլոր բավարար սննդամթերքը, և որ նրանց առողջությունը ամենօրյա հսկողության տակ պիտի լինի բժշկի կողմից: Հիվանդները, աղքատները, կանայք և երեխաները պիտի օգտվեն երկաթուղային միջոցներից, մնացյալները ջորիով, կառքով կամ ոտքով, ըստ նրանց ցանկության: Յուրաքանչյուր քարավանին ընկերակցում է պահապան ուժերի մի կցորդ, և սննդի պահեստների վրա մի հսկիչ մինչև նրանց տեղ հասնելը: Այն պարագային, երբ տարագիրները ենթարկվեն հարձակման, անմիջապես բոլոր միջոցները ձեռք առնել հետ մղելու համար հարձակումները»:²

1. «Foreigo office» արխիվները, հայության խնդիրների գրադարակից, Լոնդոն 371/9158/ E5523:

2. «Ինը հարց, ինը պատասխան», Անկարա, 1982, էջ 47:

***

Իր «Из истории Туркологии в Советской Армении» աշխատանքում՝ Ե. Սարգսյանն անարդարացիորեն Բ. Բորյանին մեղադրում է, որ «նա առանց որևէ հիմքի պնդում է, թե իբր մինչև 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը Թուրքիայում հայերի շրջանում չեն եղել ազգային-անջատողական շարժումներ»:¹ Շարունակելով այդ միտքը հեղինակը Բ. Բորյանի այդ մտտեցումը բացատրում է այն իրողությամբ, թե իբր վերջինս «փաստորեն ժխտում էր անտանելի, նվաստացնող դրությունը քրիստոնեական այն ժողովուրդների, որոնք ընկած էին Օսմանյան կայսրության ռազմա-ավատատիրական բռնատիրության տակ»:²

Բ. Բորյանը ոչ թե ժխտել է հայերի ծանր վիճակը և դրանից դուրս գալու նրա ձգտումը, այլ պարզապես նշել, որ հայերը մինչև Բեռլինի վեհաժողովը թուրքական լուծը թոթափելու ձևավորված շարժում չէին առաջացրել այն պարզ պատճառով, որ օսմանյան հարյուրամյակներ տևած բարբարոս լուծն ընկճել էր արևմտահայությանը, ջարդել նրա կամքը, նրան նետել թմբիկի մեջ: Իհարկե, կային անհատներ ու խմբեր, մասնավորապես մտավորականության և հոգևորականության շրջանում, ովքեր առաջ էին քաշում ազատագրության համար պայքարելու անհրաժեշտությունը, տարվում Իսրայել Օրու և Հովսեփի Էմինի գաղափարներով, նրանց հետ կապեր հաստատում և համագործակցության փորձեր կատարում թուրքական լուծը տապալելու համար: Սակայն, կրկնում ենք, դրանք անհատներ էին: Ամբողջությամբ վերցրած մինչև 19-րդ դարի 70-ական թվականները, այսինքն՝ մինչև հայկական շարժումների քաղաքականացումը, Օսմանյան կայսրությունում հայկական ազատագրական լուրջ շարժման մասին խոսելն անհնար է: Արևմտահայը շարունակում էր մնալ «հավատարիմ ազգ»:

Ե. Սարգսյանը սխալ է, երբ գրում է, թե «Օսմանյան կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների պայքարի բնորոշ առանձնահատկությունը 20-րդ դարի առաջին տասնամյակում այն էր, որ այդ պայքարը ձուլվում էր

ընդհանուր, ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցության տակ, հակամիապետական շարժման հետ»¹:

Համենայնդեպս, 20-րդ դարասկզբին Օսմանյան կայսրությունում չկար հայկական շարժում միապետությունը տապալելու համար՝ չհաշված ՀՀԴ-ի քթիհատ դաշինքը սուլթանի ու նրա վարչակարգի դեմ և Արդուլ Համիդի դեմ 1905 թ. իրականացված անհաջող մահափորձը: Բայց դրանք՝ ա. ուղղված էին ոչ թե միապետական կարգերի, այլ անձամբ սուլթան Համիդ 2-րդի դեմ, բ. տեղի են ունեցել մինչև ռուսական հեղափոխությունը: Հնարավոր է ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցություն փնտրել 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջման մեջ, բայց իրականում այն զուտ թուրքական էր և միտված իշխանությանը տիրանալուն:

Իսկ հայկական շարժումներն իրենց բնույթով դնում էին ոչ թե իշխանափոխություն, հասարակարգը վերակառուցելու, այլ ազգային-ազատագրական խնդիրներ և ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցության տակ սոցիալ-դասակարգային դառնալ չէին կարող:

Հայերը մասնակցում էին Թուրքիայում ծավալված հակասուլթանական պայքարում: Իհարկե, մասնակցում էին: Դա կողմնորոշող հաստատում ստացավ կայսրության ընդդիմադիր կուսակցությունների Փարիզի (1907 թ.) համաժողովի կողմից ընդունված «Օսմանյան ընդդիմադիր կուսակցությունների հռչակագրում», որտեղ ասված է. «Այսօր քրիստոնյաների և մուսուլմանների շատ տեղերում միասնաբար հանդես գալը ցույց է տալիս, որ Թուրքիայի ժողովուրդները հոգնել են տանջանքներից ու աղքատությունից, հասկացել, որ սուլթանը իրենց տանում է դեպի կործանում»:²

Թուրք գիտնականներ Ը. Գյունալտայը, Հ. Բայուրը, Չ. Թողան և այլք թուրք են համարում Կովկասի բոլոր ժողովուրդներին: Օրինակ, Հ. Բայուրն իր «Թուրքական հեղափոխության պատմություն» բազմահատոր աշխատությունում գրում է, թե հայ ժողովուրդը պատկանում է «թուրքական ռասային..., հայերը Եվրոպայի անգլիացիների նման կազմում են թուրքական ռասայի մի ճյուղը»: Թուրք որոշ պատմաբաններ թուրք են համարում Մերձավոր Արևելքի և Անդրկովկասի բոլոր հնագույն ժողովուրդներին: Ը. Գյունալտայը «Մերձավոր Արևելք» գրքում պնդում է, թե խեթերը, սուրարիները, ուրարտացիները և մեդիացիները եղել են թուրքա-

1. Տե՛ս «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», պրակ XII, Ե., 1985, էջ 241:

2. Борьян Б. Армения, международная дипломатия и СССР. ч.1, стр. 51-52:

3. Տե՛ս «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», պրակ XII, Ե., 1985, էջ 250:

1. Ն. տ., էջ 256-257:

2. Ն. տ., էջ 257:

կան ցեղեր: Վան քաղաքում հրատարակվող «Վան սեսի» թերթը պնդում է, թե ուրարտական պետությունը թուրքական էր: «Turk farih kurumu» (թուրքական պատմական ընկերությունը) պատմագիտական կեղծարարությունների բուծարան է և այդ անուն է թյուրքիզմի դիրքերից:

Պատմության թուրք կեղծարարները չեն քաքցնում իրենց նպատակները: Նրանցից Կիրզիօղլուն իր գրքի մասին գրում է, որ այն «հանդիսանում է պատասխան այն քաղաքական քարոզչության, որ տանում է բուլղարիկյան Ռուսաստանը սկսած 1945 թվից: Այդ քարոզչության նպատակն է մեզինց իսլել Կարսն ու Արդահանը»:¹

«Գիրքն ուղղված է այն հայ և վրացի պատմաբանների դեմ,- շարունակում է նա,- ովքեր պնդում են իրենց «պատմական իրավունքները» վրա»:

Օ. Թյուրքան 1937 թ. կազմակերպեց մի միություն, իսկ 1939-ից սկսեց հրատարակել «Bozkurt» համդեսը, որը կոչ էր անում ազատագրել արյունակից եղբայրներին:

Նորից մոդայիկ դարձան Չիա Գեոքալփի գրվածքները, նրա մտքերն ու կարգախոսներն էին. «Թշնամի երկրները պետք է ավերվեն, Թուրքիան պետք է ընդարձակվի ու բարձրանա Թուրանի մակարդակին»:²

30-ական թվականներին մեկը մյուսի հետևից լույս են տեսնում պանթուրքիստական պարբերականներ («Օրհոն», «Թանրիգազ»), լույս տեսան մույն տրամադրությամբ գրքեր, այդ թվում՝ Օ. Թյուրքանի «Թուրքիզմի ներածություն» (1941) գրվածքը, որում կան հետևյալ մտքերը. «Իննամիկ թուրքիզմը կազմված է Թուրքիայի 20 մլն թուրքերից և հյուսիսի ու արևմուտքի 100 մլն թուրքերից... Եթե թուրքիզմն ու Թուրքիան ցանկանում են պահպանել իրենց գոյությունը, ապա առանց ժամանակ կորցնելու պետք է միավորվեն և նվազագույնը 120 մլն մարդուց ստեղծեն թուրքական ազգ... Մենք պարտավոր ենք մոտ ապագայում գործողության անցնել, հոգ տանել թուրքիզմի մասին և հիմնել միություն»:³

Ֆաշիստական Գերմանիայի հետ դաշնության մեջ մտնելը հետապնդում էր մույն խնդիրը: Ռիբենտրոպը 1941 թ. մայիսի 26-ին գրում է ֆոն Պապենին. «Թուրքիային հարևան հարավային և արևելյան գոտիներում

թուրքական ցանկությունների բավարարման վերաբերյալ խոստումներն առանձնակի զգուշավոր վերաբերմունք են պահանջում... այստեղ նախապատրաստված պայմանագրի նախագծում այս հարցի առօրինակով ասված է. «Գերմանիան քաղաքականորեն և դիվանագիտորեն կպաշտպանի Թուրքիայի ձգտումները՝ նրա համար ապահովելու Լոզանի պայմանագրի՝ Թուրքիայի համար կենսականորեն անհրաժեշտ վերանայումը»:⁴

1941 թ. հուլիսին «Bozkurt»-ի թիվ 11-ում տպագրվեցին «Թուրքիզմը սպասում է» հոդվածը և «Ապագա Մեծ Թուրքիան» քարտեզը: Մեծ Թուրքիան իր մեջ էր առնում Անդրկովկասն ու Միջին Ասիան:

«Ջուժուրիեթը» «Թուրան տանող ամենակարճ ճանապարհը» հոդվածում ներկայացնում է Ղրիմի, Հարավային Ուկրաինայի, Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի, Պոլովժիեի, Միջին Ասիայի, ընդհուպ մինչև Լեռնային Ալթայի գրավման մանրամասն ծրագիրը:²

1942թ. մարտին Օ. Թյուրքանը գերմանական փողերով հրապարակ հանեց «Նացիոնալիզմ: Նացիոնալիզմի սկզբունքները» ծրագրային աշխատանքը: «Թուրքիստը մտածում է միայն թուրքիզմի մասին,- հռչակում է այդ հոդվածը,- և պայքարում միայն նրա շահերի համար: Նա չի հավատում այնպիսի դատարկ բառերի, ինչպես «միջազգային իրավունքը և արդարությունը», «մարդկությունը և մարդկայնությունը», «տառապանքները հանուն ընդհանուր խաղաղության»: Այդ դատարկ արտահայտություններն անգամ նվազագույն օգնություն բերել չեն կարող թուրքիզմին»:³

Յ. Ջյուզեյանը «Ջինարաթը» հանդեսում գրեց. «Կգա օրը, երբ մենք, ինչպես Թեմուրը, Անատոլիայից կարշավենք Հնդկաստան, կմազլցենք Հիմալայները և կստեղծենք Ղրիմի, Դադստանի, Կազանի և Իրանի միություն: Թուրքիայի բոլոր թշնամիները կոչնչացվեն»:⁴

Նույն հանդեսում տպագրվում էին բանաստեղծություններ, որոնցում կան հետևյալ տողերը. «Թուրքերը կնվաճեն Կովկասը, Ղրիմը և դուրս կվճռեն թշնամիներին», «Կգա մի օր, երբ թուրք ազգը կկործանի Կովկասի, Ղրիմի և Բուխարայի ամբոցները»: «Գյոքբյոյրյու» հանդեսը հռչակում էր.

1. Գերմանիայի ԱԳ նախարարության փաստաթղթերը: Պրակ 2, Ե., 1947, էջ 16:
2. «Բեհ», 1974, N1:
3. "Звезда Востока", 1954, N1.
4. "Коммунист", 1944, N10, 11.

1. «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», պրակ XII, Ե., 1985, էջ 266:
2. Միմոնյան Հր. Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1991, էջ 478:
3. ԳԱ «Լրաբեր», 1966 N6:

կեց. «Աղբբեջանը մեր հարազատ եղբայրն է: Հիմնականում մենք միասնական ենք, սակայն վաղը կմիաձուլվենք վերջնականապես»:¹

1941 թ. օգոստոսի 5-ին ֆոն Պապենը գրում է Բեռլին. «...Նկատի ունենալով գերմանացիների հաջողությունները Ռուսաստանում՝ թուրքական կառավարական շրջանները սկսում են ավելի եռանդով զբաղվել իրենց այն հայրենակիցների վիճակով, ովքեր գտնվում են ռուս-թուրքական սահմանի մյուս կողմը, մասնավորապես, աղբբեջանական թուրքերի վիճակով... ըստ երևույթին, մտադիր են վերադառնալու 1918 թ. դեպքերին՝ իրենց միացնել այդ մասերը...»:²

Խնդրի լուծումը նախապատրաստելու համար ստեղծվեց հանձնաժողով մեջլիսի պատգամավոր Շ. Բակչանի գլխավորությամբ, որի մեջ մտցվել են սուլթանական և երիտթուրքական շրջանների գործիչներ՝ Նուրի, Ջ. Վելիդին, Ա. Ջաֆար, Մ. Շևքեթ:

Նույն օրը Բեռլինում ԱԳ նախարարության պետական քարտուղար Վեյցգեկերը գրեց Ռիբենտրոպին, որ թուրքական դեսպանն իրեն ասել է, թե «կարելի է կովկասյան ժողովուրդներին միավորել մի բուֆերային պետության մեջ...»:³

Պատերազմի տարիներին, մասնավորապես 1943թ., իրար հետևից հրապարակ եկան պանթուրքիստական «Գենն քյուրք», «Ջինաբալթ», «Թյուրք ամաջի», «Թուրք յուրդու», «Գյոքքյոյրուս», «Կուպուզ», «Բյույուք Դոդուն» հանդեսները:

1942 թ. հունիսի 1-ին Հենրիցը գրում է, թե գրույցի ընթացքում թուրք պրոֆեսոր Հարունն ասել է, թե խոսք չի գնում թուրքական ժողովուրդների նվաճման մասին Թուրքիայի կողմից, այլ «Բիսմարկի կայսրության նման դաշնակցային պետության ստեղծման մասին: Բացի Անատոլիայից, նրա մեջ պետք է մտնեն Կովկասը և Վուլգայից արևելք բնակվող թուրքական ժողովուրդները»:⁴

Պատերազմի տարիներին քարոզչական մեծ աշխատանք տարան Թուրքիայում ապաստանած մահմեդական վտարանդիները: Պանթուրքիստական քարոզչություն էին ծավալել Դրիմի թաթարների, աղբբեջանցիների, Կովկասյան լեռնականների, Պովոլժիեի և Միջին Ասիայի վտարանդիները:

1. "Коммунист", 1944, N10, 11.

2. Գերմանիայի ԱԳ նախարարության փաստաթղթեր: Պրակ 2, էջ 29-30:

3. Ն. տ., էջ 35:

4. Ն. տ., էջ 75:

Պանթուրքիզմի որջի վերածվեց «Թուրքական մշակութային լիզան», որը հիմնականում միավորում էր իթթիհադականներին և Անդրկովկասից Թուրքիա անցած գործիչներին: Այստեղ էին Աղակը, «Կովկասյան ինքնավարություն» կառավարության նախկին ղեկավար Մ. Չոկայը, Մ. Ռասուլզադեն և ուրիշներ:

Թուրքերը երազում էին Ստալինգրադի անկումը և Ախուրյանի ավին կենտրոնացրել էին 26 դիվիզիաներ՝ սպասելով հարձակման հրամանի: Ջորահավաքի անվան տակ փոքրամասնությունների 18-48 տարեկան այրերին քչեցին Անատոլիայի խորքերը ճանապարհներ կառուցելու: Նրանցից շատերը մեռան ծանր պայմանների պատճառով:

Ջ. Յալչընը դիմելով սիրիահայերին՝ ասաց. «Հայեր, լավ իմացեք, որ սիրիական սահմանից հազիվ ութ կիլոմետր հեռավորության վրա եք, շատ առաջ մի գնացեք, եթե ուզենք երկու ժամում կարող ենք նոր դաս տալ ձեզ, որ հիշեցնի Դեյր Էլ Ջորի անապատները. այս անգամ չենք խնայի նույնիսկ օրորոցի ծծկեր մանուկներին և ձեր արմատը կոչնչացնենք»:¹

Թուրքական ժողովուրդների ազատագրումն ու միավորումը մինչև օրս էլ մնում են թուրքական հասարակական մտքի առանցքային քեմա: Մտավորականության շատ գործիչներ Անկարային խորհուրդ են տալիս՝ «հարկ եղած դեպքում» բանակը պետք է «ձեռք մեկնի» մուսուլման եղբայրներին:

Թուրքիայում գործող Աղբբեջանական մշակութային ընկերությունը, չնայած իր անունին, բացառապես քաղաքական գործունեությամբ զբաղվող կազմակերպություն է, որի «Azerbaycan» պաշտոնական հանդեսը ամեն տեսակի լուտանքներ է թափում հայերի ու Հայաստանի հասցեին: Կազմակերպության գործունեության կենտրոնը Կարսն է: Ոչ միայն աղբբեջանցի վտարանդիների, այլև թուրքական պաշտոնական որոշակի շրջանների աներեր կարծիքն է. «Կովկասյան Աղբբեջանը Թուրքիայի անբաժան մասն է»:

Ամերիկյան պատմաբան Չ. Հոստլերը իր «Պանթուրքիզմն ու խորհուրդները» գրքում գրում է. «Այն, որ Թուրքիան վաղուց ի վեր հայտարարել է Խորհրդային Միության թուրքական ժողովուրդների հանդեպ իր շահագրգռվածության և այն մասին, որ երրորդ աշխարհամարտի դեպքում պանթուրքիզմը որոշակի ազդեցություն պիտի ունենա Թուրքիայի

1. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 314, ց.1, գ.2:

քաղաքականության վրա, բարձրացնում է նրա նշանակությունը Արևմուտքի աչքում»:¹ Բանն այստեղ ոչ այնքան Խորհրդային Միությունն է, որքան սլավոնականությունը: Թուրք քաղաքագետները կարծում են, որ «սլավոնական հրեշը» ոչնչացնելուց հետո թուրքերն ու չինեթը լեզու կգտնեն, թե վերջիններս դեմ չեն լինի, եթե թուրքական «մեծ հայրենիքի» սահմանները ձգվեն Չինական Թուրքեստան, քանի որ այդ տարածքների ժողովուրդները պատկանում են ալթայյան լեզվաընտանիքին, որի մեջ մտնում են թուրքական, մոնղոլական և տունգուզ-մանջուրական լեզվախմբերը:

Հայկական հարցում ժամանակակից Թուրքիայի կողմից տարվող քաղաքականությունը հանգում է հետևյալին՝ խեղաթյուրել հայ ժողովրդի պատմությունը. ձգտել ցույց տալու, որ եկվորները ոչ թե թուրքերն են, այլ հայերը, և վերջիններս տարածքային որևէ պահանջ Թուրքիային ներկայացնել չեն կարող: Կեղծվում է հայ-թուրքական հարաբերությունների պատմությունը, մերժվում ցեղասպանության իրողությունը, Թուրքիայում մնացած հայ խլյակների հալածանք և նրանց արտամղում, պայքար սփյուռքի դեմ, որպեսզի վերջինս դադարեցնի պայքարն իր հայրենիքի համար, պայքար հայկական պետականության դեմ:

Պատմության խեղաթյուրման գլխավոր օբյեկտն ուրարտացիներն են, համոզել, որ «ուրարտերենը նմանություն ունի Ուրալ-ալթայյան» լեզուների հետ, որ ուրարտացիներին ոչնչացրել են եկվոր հայերը և տիրացել նրանց տարածքներին:

Թուրք պատմագրության առաջատար ներկայացուցիչներից Ի. Դանիշմենդին գրում է. «Փոքր Ասիան հայոց առաջին հայրենիքը չէ, որովհետև այսօր գիտությունն անվերապահ հաստատում է, որ հայ ազգի բնօրրանը Բալկանները և գլխավորապես Դանուբ գետի և Թրակիայի միջև ընկած տարածքն է... Դրա համար էլ Անատոլիայից գաղթած հայերի այսօրվա մնացածները իրենց մայր հայրենիքը պետք է պահանջեն ոչ թե Թուրքիայից, այլ, եթե ի գորտ են՝ Բալկանյան տերություններից»:²

Ժամանակակից Թուրքիայում ամբողջությամբ արդարացված են հայ ժողովրդի բնաջնջման կազմակերպիչները: Դեռ ավելին, դրանք բարձրացված են ազգային հերոսների մակարդակի:

Թուրքիայի ազատական կուսակցության ղեկավարներից Ֆ. Օքյարն իր հուշերում գովեստներով է ողորում Աբդուլ Համիդ 2-րդին, որովհետև նա արժանի հարված հասցրեց հայերին: Նա սխալ է համարում երիտթուրքերի վարքագիծը, որ 1908 թ. հեղաշրջումից հետո որոշ ժամանակ համագործակցեցին ՀՀԴ հետ, խոսքի, մամուլի, ժողովների ազատություն տվեցին այլազգիներին:¹ Նաև այն բանի համար, որ Գ. Նորատունկյանին նշանակեցին ԱԳ նախարար: Նա Թուրքիայի ապագա կառավարողներին կտակում է՝ բնավ հավատ չընծայել թուրքերի հավերժ թշնամի հայերին:

Թուրք պատմաբաններն ու քաղաքագետները մերժում են ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության իրողությունը, այլև Հայկական հարցը:

«Հայաթ Թարիխ Մեճմուաս» հանդեսը գրում է. «650 տարի օսմանյան տարածքների վրա բնակվելով, ամբողջովին օսմանցի դարձած հայ կոչված այս քրիստոնյա հավաքականության համար թուրք բոլոր պատմագետներն օգտագործել են «հավատարիմ ազգ» բացատրությունը: Հայերը թուրք հավաքականության մեջ երբեք օտար չեն զգացել և իրենց օտարությունը հիշեցնող որևէ պատահար կամ դեպք երբեք չի պատահել»:² Հայերի ջարդերի մասին խոսակցությունները հնարված են Թուրքիայի թշնամիների կողմից: Սուլթանները, այդ թվում նաև Աբդուլ Համիդ 2-րդը, առանձնահատուկ հոգատարություն են ցույց տվել հայերի հանդեպ: «Աբդուլ Համիդը,- գրում է «Իսթիքլալ» թերթը,- իրավունքի և պարկեշտության սուլթան էր, որի ձեռքերը ներկված չէին արյունով, նա ճակատաբաց և ձեռքերը մաքուր է ներկայանում պատմությանը»:³

Հայերի հանդեպ բռնությունների ու ջարդերի պատճառն իրենք՝ հայերն էին, նրանց քաղաքական կուսակցությունները: Թուրքիայի նախկին նախագահ Ջ. Գյուրսեյը, որը 1915-ին Թեշքիլաթե մախսուսեի կազմակերպիչներից մեկն է եղել, հայերի հանդեպ բռնությունների պատճառը համարում է այն, որ հայերը «անսպասելիորեն հարվածեցին» թուրքական «բանակի թիկունքին, կտրեցին ճանապարհները, դժվարացրին հաղորդակցությունն ու բանակի մատակարարումը», ինչը թուրքերին դրեց մի վիճակում, որը ծնեց հայերի հանդեպ դաժան միջոցառումներ: «Ջումհուրիեթը» նույն կարծիքին է. «Օսմանյան պետությունը միտում-

1. «Մարմարա», 06. 02. 1979:

2. Ն.տ., 24. 02. 1979:

3. Ն.տ., 18. 05. 1967:

նավոր և ծրագրավորված կերպով երբեք որևէ ցեղասպանություն չի ձեռնարկել: Հայերի հետ կատարված «ցավալի կացությունները պարզապես պատերազմական վիճակի սարսափելի հետևանքներ էին»:¹

Իսկ օրինակ, Թ. Օզալն ընդհանրապես է ժխտում ջարդերի իրողությունը: Ֆրանսիական «Լը Պուեն» շաբաթաթերթին տված հարցազրույցում նա ասել է. «...Պարզապես ջարդ չի եղել: Միջազգային ոչ մի քննություն չի պարզել Թուրքիայի ցեղասպանությունը»:² Որոշ թուրք գործիչներ էլ չեն ժխտում հայերի ջարդերը, բայց և պնդում են, որ հայերն էլ ջարդել են թուրքերին ու մահմեդականներին:

Թուրքական քարոզչությունը Հայկական հարցի ծնունդը կապում է ոչ թե արևմտահայերի դժոխային վիճակի, այլ Ռուսաստանի կողմից արևելյան նահանգները գրավելու ձգտման հետ: Չնայած հայերը կայսրությունում ապրում էին բարեկեցիկ կյանքով, բայց դարձան ռուսների գործակալներ, ամեն ինչ արեցին ապահովելու ռուսական զենքի հաղթանակը և դրա համար ստացան արժանի պատիժ:³

Ս. Զոչազր գտնում է, որ հայ և թուրք հարաբերությունների պատմությունը երկու ժողովուրդների բարեկամության, իսկ հայ և ռուս հարաբերությունների պատմությունը, ընդհակառակը, հայության ճնշման և ստրկացման պատմություն է: Եթե ցարի 1836 թ. «Положение»-ն գրեթե ջնջեց ռուսահայերի կրոնական ազատությունները՝ նպատակն էր նրանց դարձնել ուղղափառ, մինչդեռ թուրքահայերին շնորհված Ազգային Սահմանադրությունը նրանց ամենալայն հնարավորություններ ընձեռեց ինքնուրույնաբար վարելու ազգային ներքին կյանքը:⁴

1967 թ. ապրիլին «Միլիթը» տպագրեց իր աշխատակից Ուլունայի հոդվածը, որը բառացիորեն հակառակ կարծիքի է: Նա գրում է. «Թալեաթ փաշան երեք միլիոն հայրենակիցներ ջարդելով ու տարագրելով, մեզ խայտառակեց քաղաքակիրթ աշխարհի առջև: Այդ մեղքի բեռը դեռ ճնշում է մեզ վրա և դժվարությամբ ենք տանում այն»:⁵

Թուրք մտավորական Թ. Ջալալը նույնպես դատապարտեց Հայոց եղեռնը: Ապա հանդես եկան թուրք վտարանդիները, նրանցից ոչ քչերը և,

1. «Ալիք», 09. 06. 1985:

2. «Յառաջ», 25. 04. 1985:

3. «Ալիք», 22. 11. 1983:

4. «Ջունհուրիթ», 14-25. 05. 1967:

5. «Պայքար», 23. 04. 1967:

Թուրքերը թուրքերի մասին առաջին հերթին, Թ. Աքչանը դատապարտում են հայերի զանգվածային ջարդերը: Իսկ Անկարայում Աթաթուրքի բուլվարին հարող գլխավոր պողոտաներից մեկը կոչեցին Թալեաթի անունով:¹

Թուրքական իշխանությունները ձգտում են Արևմտյան Հայաստանում ջնջել հայերի հետքը: Այս գործում բացառություն են կազմում ուրարտական արվեստը, որ նրանք համարում են թուրքերի մախնիների արվեստը, և հայկական այն հուշարձանները, որոնք համաշխարհային հռչակ ունեն (Անի, Աղթամար):

Լիոնի «Լ'էկո Լա-Լիբերտե» թերթը 1966թ. սեպտեմբերի 18-ին «Վշտահար Հայաստան» խորագրով տպագրեց Արևմտյան Հայաստան այցելած մի եվրոպացի ճանապարհորդի նոթագրությունը: «Թուրքահայաստանում մի քրիստոնյայի ոչ մի գերեզման չի մնացել... Ամեն ինչ պղծված է. հողը քանդված, ոսկորները նետված շնագայլերին, շիրմաքարերը և խաչերը ջարդուփշուր, եկեղեցիները քանդված... Թուրքերը քանդել են դարեր ի վեր երկյուղածությամբ պահպանված միլիոնավոր գերեզմաններ»:

Ավստրիական «Էքստրա» թերթը 1989 թ. ապրիլի 24-ին գրեց, որ Արևմտյան Հայաստանում 1914 թ. եղած 2549 հայկական հոգևոր շինություններից մնացել են մի քանի տասնյակը:

«Թուրքական քարտեզներից անհետացել են Հայք, Արևմտյան Հայաստան, Հայկական լեռնաշխարհ և հայերի գոյությունը հիշեցնող բազմաթիվ այլ բառեր: 1960 թ. դեկտեմբերի երկրի արևելքում հայկական, քրդական, պարսկական 2180 բնակավայրերի անունները թուրքացվեցին»:² «Բևտյուք Դոդա» թերթը «Դուրս հայրենիքից» անունը կրող հոդվածում գրում է. «Թուրքիայում թուրքերի հետ բնակվող հույն, հայ, հրեա և ուրիշ փոքրամասնությունները մաս են կազմում մեր ազգային միության: Նրանց մի մասը իսլամ ընդունելու պայմանով կարող են ընդունվել թուրք հավաքականության մեջ: Հակառակ դեպքում հույներն ու հայերը դուրս կվտնդվեն այդ հավաքականությունից, կկորցնեն իրենց անշարժ կալվածքները և բոլորն էլ կվտարվեն Թուրքիայից: Կրոնական սկզբունքով հույների, հայերի և հրեաների կյանքը, գույքն ու արյունը պատկանում են իսլամներին»:³

1. «Ալիք», 01. 01. 1966:

2. «Երեկոյան Երևան», 06. 01. 1990:

3. «Յոսաբեր», 25. 02. 1967:

Այսօր էլ շատ հայեր, վախենալով հետապնդումներից, քաքցնում են իրենց ազգային պատկանելությունը, կրում նաև թուրքական անուն-ազգանուն: Շատերը «ստիպված են իսլամ ընդունել, որպեսզի փրկվեն»:¹

«Մեծ եղեռնի 50-ամյակի կապակցությամբ հայոց պոռթկումը թուրքերին շփոթեցրեց, նրանք անհանգստացան, լցվեցին վրեժխնդրության ավանդական մոլուցքով: Թուրքիայի պետական, քաղաքական և քարոզչական կառույցներն ամեն ինչ արեցին այդ պոռթկումը խեղդելու համար: Ջ. Գյուլսերը քարոզչական միջոցների առաջ խնդիր դրեց՝ զբաղվել հայկական պահանջների հերքմամբ»:² Հայկական պահանջատիրության դեմ պայքարը վերածվեց պետական քաղաքականության: Այդ քաղաքականության սկզբունքները պարզունակ էին և ընդդիմություն չհանդուրժող. «Մեզ համար հայկական հարց գոյություն չունի»:³

«Նրանց (սփյուռքահայերին) հող չունենք տալու»:⁴
«Հայերը որևէ իրավունք չունեն Արևելյան Անատոլիայի նկատմամբ»:⁵

«Անիրազուրոժելի երազ է Թուրքիայում Հայաստան ստեղծելը... Արևելյան Անատոլիայում մի ժամանակ մեծաթիվ հայեր էին բնակվում, իսկ այժմ այնտեղ մի հայ իսկ չկա: Ո՞ր խելացի հայն այդ անխելությունը կանի: Հետևանքը կլինի՝ այս ու այն կողմ ցրված հայ հավաքականությունները նորից կվնասվեն»:⁶ Նման սպառնալիքները դարձան սովորական:

«Մեծ եղեռնի 50-ամյակին հայկական հանրահավաքների և քայլառչավների կապակցությամբ Թուրքիայի վարչապետ Ռուզուլպլուն 1965 թ. մայիսին խորհրդարանում հայտարարեց, թե դրանք օտարների, մասնավորապես հույների գրգռությունների հետևանք են»:⁷

«1967 թ. հունվարի 30-ին Հայկական հարցը դարձավ Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհրդի հատուկ քննարկման խնդիր»:⁸

Հաջորդ բոլոր տասնամյակներում «սփյուռքահայության հանդեպ թուրքական հետադիմության վերաբերմունքը մնաց նույնը,- գրում է Հր. Միմոնյանը,- անզիջում կռիվ, թուրք հասարակության բոլոր խավերում վրեժխնդ-

1. Лудшувейт Г. Турция, М., 1958, с. 48.
2. «Ալիք», 20. 05. 1965:
3. «Մարմարա», 08. 05. 1965:
4. «Յառաջ», 18. 06. 1967:
5. «Զարթոնք», 01. 11. 1966:
6. «Յառաջ», 01. 11. 1966:
7. «Մարմարա», 12. 05. 1967:
8. Ն. տ.:

ությունն ու ռիսակալության բորբոքում, անցյալի դեպքերի ուրացում կամ խեղաթյուրում, ... հայության օրինական պահանջների մերժում»:¹

1975-1984 թթ. ահաբեկչական գործողությունները միակ հնարավոր միջոցն էին պատասխանելու աշխարհի անտարբեր խղճին, ցեղասպանության հարցում նրա հանցավոր լուրջանը: Դիշտ է, այն որոշ բեկումն մտցրեց այդ լուրջան մեջ, բայց հարցը լուծել չկարողացավ: Հայերի ու Հայկական հարցի վրա Թուրքիայի քաղաքական-պետական կառույցների և քարոզչական միջոցների հարձակումները կրեցին աննախադեպ կատաղի, համակարգված ու անբարոյական բնույթ: Դա նաև մղեց հայկական մահազների տնտեսական և սոցիալ-ազգային նոր քաղաքականության: Վերածնվեց Արևմտյան Հայաստանը մահմեդականներով բնակեցնելու համալսյան քաղաքականությունը, միջոցներ ձեռնարկվեցին այդ մահազների տնտեսական զարգացումն ապահովելու, բնակչության կենսամակարդակը բարձրացնելու համար: Հասարակության որոշակի շերտեր սկսեցին բացահայտ խոսել հայերի բնաջնջման հետևանքների մասին: «Դույնյա» թերթում Ֆ. Աթայը գրեց. «Երբ Անատոլիայում քրիստոնյա փոքրամասնություններ էին բնակվում, մեր հողերը, որ այժմ արհամարհանքով թափուր բացաստաններ ենք անվանում, Արևմտյան Անատոլիայից ավելի ճոխ այգեստաններ էին, ավելի զինեվետ»:²

Արևմտյան Հայաստան այցելած մի սփյուռքահայ գրում է, որ թուրք և քուրդ գյուղացիներն ափսոսանքով էին խոսում հայերի մասին: Նրանցից մեկն ասաց. «Այ հոն հայեր կապրեին, և ամբողջ Մուշը և շրջանները ինքնաբավ դարձնելու չափ երկաթ կհանեին: Դեռ անոնց շինած օջախները կը մնան... Այս երկրին պակասողը հայերն են: Գացին, պերեքեթը հետները տարան»:³

Թուրք մտավորականներից մեկն ասել է. «Իսկապես կը մաղթեմ հայերուն վերադարձը: Անոնք եթե գան, կրնան catalyst-ի դեր կատարել այս երկրին մեջ շնորհիվ իրենց ձեռներեցության»:⁴

Ֆրանսիական «Լ' էրո Լա-Լիբերտե» թերթը տպագրեց Արևմտյան Հայաստանի քրդերի խոսքերը. «Նրանք էին (թուրքերը), որ մեզ մղեցին վատ գործի... Գյավուր գնաց, բախտը գնաց»:⁵

1. Միմոնյան Հր. Թուրք-հայկական հարաբերությունների... էջ 580:
2. «Ալիք», 05. 02. 1965:
3. «Նաիրի», 10. 10. 1965:
4. Ն. տ.:
5. «Յառաջ», 27. 09. 1966:

Մի ուրիշ հայ գրոսաշրջիկ հիշում է. «Քյուրտերը լացով ու կարտուով կը յիշեն հին հայկական գիտերը, ըսելով, թե անոնք իրենց տուններում մառանն ու շտեմարանը եղած էին: Քյուրտերը մահ կը զոջային 1915-ին ջարդած ըլլալուն համար... հայերը»: «Անոնք մեր դրացիները, մեր եղբայրներն ու քույրերն էին,- կըսեին անոնք,- բայց մենք ջարդեցինք զանոնք զազանաբար և ասոր համար ալ Ալլահը պատժեց մեզի: Մենք ալ չարաչար կոտորուեցանք թուրքերուն կողմէ»:¹

Նաև այս մտտեցումներն են անհանգստացնում թուրքական պաշտոնական շրջաններին: Եթե Ջ. Գյուրսերը թուրքական մամուլին մեղադրում էր, որ այն լրջորեն չի զբաղվում «սփյուռքահայերի պահանջները հերքելու հարցով»², ապա «Հուրիեթը» զգուշացնում է, թե Թուրքիան կանգնած է ծանր խնդիրների առաջ, մասնավորապես քրդական ու հայկական: «Հայկական հարցը զնալով վտանգավոր է դառնում: Կկարողանա՞նք արդյոք մինչև վերջ ծածկել իրականությունը»:³

Սփյուռքահայերի գործունեությունը 1965-ից սկսած լուրջ անհանգստություն պատճառեց հատկապես Թուրքիայի արտասահմանյան դիվանագիտական ծառայություններին: Ֆրանսիայում թուրքական դեսպանությունը գրում է Անկարա. «Ֆրանսահայերը բոլոր կենտրոններում գործում են մեր դեմ և Թուրքիային անվանում են բարբարոս», մենք «պետք եղածին պես չենք կարողանում հակազդել հայոց քարոզչությանը»:⁴

Հանրահայտ Մ. Բիրանդը «Միլիեթում» դժգոհում էր, թե Հայկական հարցն «անհնար է լուծել պարզ վիճաբանությունների կամ դիվանագիտական հարաբերություններ խզելու սպառնալիքներով: Դա պայքար է, որը պահանջում է երկար տարիների համբերատար ու հոգեցուցիչ աշխատանք»:⁵

Սակայն մահ շատ դժվար է աշխարհում հոգուտ հայերի քաղաքական մթնոլորտ ստեղծելու գործը և դա ոչ միայն սուբյեկտիվ, այլ մահ օբյեկտիվ պատճառներով: Նախ «գրեթե բոլոր մեծ ու փոքր պետութեանց ներկայ սերունդի ղեկավարները կամ ոչինչ գիտեն, կամ որպես հետավոր

1. «Պատմութիւն Պաղոստան», էջ 353-354:

2. «Ալիք», 20. 05. 1965:

3. «Յուսաբեր», 04. 05. 1967:

4. «Ալիք», 12. 06. 1967:

5. «Յառաջ», 04. 10. 1984:

գրույց լսած են հայ ժողովրդի հողային պահանջներուն և այդ իրավունքը գերեզմանելու համար Թուրքիոյ գործադրած ցեղասպանութեան անունի ռճիրին մասին»:¹

Եվ ապա, ոչ քիչ թվով կառավարություններ խնդիրն բացասական մտեցում են դրսևորում սեփական շահերի մղումով՝ Թուրքիայի հետ ունեցած հարաբերությունները չխաթարելու համար: Երկրորդական դեր չի խաղում մահ այն, որ հակահայ քարոզչությունը վերածվել է Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության առաջատար ուղղություններից մեկի:

Անկարան տարբեր միջոցներով ճնշում է գործադրում այլևայլ երկրների կառավարությունների և զանգվածային տեղեկատվության միջոցների վրա: Սակայն կասեցնել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը նրան այդպես էլ չի հաջողվում:

Ֆրանսիական «Կոմբա» թերթը 1966 թ. սեպտեմբերի 8-ին գրում է, որ եթե «գերմանացիները խզվեցին հրեական ողջակիզման պարագլուխներից, հատուցվեց մահվան կայաններից փրկվածների կրած վնասները, ապա անհասկանալի պատճառով Թուրքիան չի հետևում գերմանացիների օրինակին և դրանով իսկ հաստատում, որ համամիտ է թալեաթների գործած վայրագություններին»:

Մի շարք երկրներում ընդդիմադիր ուժերը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը նույնպես օգտագործում էին քաղաքական և քարոզչական պայքարում: Այդ խնդրում հատկապես եռանդուն էին կոմունիստական և սոցիալիստական կուսակցությունները (Ֆրանսիա, Իտալիա, Արգենտինա, Հունաստան, Կիպրոս):

Լիբանանի կոմկուսի 3-րդ համագումարը 1972-ին անդրադարձավ լիբանանահայությանը:² 1982 թ. ապրիլին նույն կուսակցության կենտկոմն ընդունեց «Հայկական դատի և լիբանանահայության պայքարի շուրջը» փաստաթուղթ-հայտարարությունը, որը լայն արձագանք ունեցավ, հրապարակվեց մամուլում. լույս տեսավ առանձին գրքով և արժանացավ ամենատարբեր հասարակական-քաղաքական ուժերի դրական արձագանքին: Փաստաթուղթը դատապարտում է «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը, որ ծրագրեցին ու գործադրեցին թուրք ցեղամոլ հետադիմականները... հայ ժողովրդի դեմ... Լիբանանի կոմկուսի կենտկոմը

1. Անդրեասեան Ա. Հայկական նոր հանգրուանը, Բեյրութ, 1967, էջ 27:

2. «Կանչ», 15. 01. 1973:

հարգանքով խոնարհվում է հայկական ջարդերի 1,5 մլն նահատակների հիշատակի առջև...»¹

Փաստաթղթում նաև ասվում է, որ ներկա ժամանակներում «հայ ժողովրդի քաղաքական պայքարի վերելքը» նորից է առաջ քաշում Հայ դատը «իբրև պատմականորեն օրինական ազգային մի դատ, որի իրական և իրավական օրինականությունն անանցանելի է»²։ Նաև առաջ է քաշվում մի ճշմարտություն, թե Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը ոչ միայն նշանակում է արդարության հաստատում, այլև այն կարևոր քաղաքական գործոն է միջազգային կյանքում արդարություն հաստատելու պայքարի հաջողության համար³։

Լիբանանի կոմկուսի կենտկոմը գտնում էր, որ Հայկական հարցը համաշխարհային հեղափոխական շարժման անքակտելի մասն է, այն չի բացառում Հայկական հարցի լուծման համար նաև զինված պայքարի անհրաժեշտությունը։

Գնալով Հայկական հարցով ավելի եռանդուն են զբաղվում միջազգային և աշխարհատարածքային կազմակերպություններն ու խորհրդածոլովները։

Հայոց ցեղասպանության հարցին անդրադարձել է Հաագայի միջազգային դատարանը, որ 1984-ին քննարկելով այդ հարցը՝ դատապարտեց հայերի ցեղասպաններին։ Նշվեց, որ «հայ ժողովրդի ոչնչացումը հանդիսանում է ցեղասպանություն, որի պատասխանատվությունը պետք է կրի թուրքական կառավարությունը»⁴։

1987 թ. հունիսի 18-ին Եվրախորհրդարանն ընդունեց «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևը⁵։

Այս բանաձևը փոխանցվեց գրեթե բոլոր միջազգային կազմակերպություններին։ Ուրուգվան ճանաչեց Մեծ եղեռնը։ 1990-ի ապրիլին եղեռնը դատապարտող բանաձև ընդունեց (1990 թ. ապրիլ) Կիպրոսի խորհրդարանը։

1. «Լիբանանի Կոմունիստական կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտեի Հայտարարութիւնը Հայկական դատին և լիբանանահայոց պայքարի շուրջ», Բեյրութ, 1982, էջ 3:

2. Ն. տ., էջ 5:

3. Ն. տ., էջ 11:

4. «ԲՀԱ», 1989, N 2:

5. Parliament Europeen. Le poiet de la session. Strasburg, 15-19 juin, 1987, Doc. A2-33/87.

Նորագույն ժամանակներում Հայկական հարցի լուծման կրողները Սփյուռքն էր և Խորհրդային Հայաստանը։ Բայց վերջինիս ոչ անկախ վիճակը ու նաև այն, որ Մոսկվան հայերի ազգային շահերն անվերապահ ենթարկում էր համապետական ծրագրերին, ստեղծվեց մի վիճակ, երբ Խորհրդային Հայաստանն ու ԽՍՀՄ 1920-1960-ական թվականներին Հայկական հարցը, փաստորեն, սառեցրին։ Հարկ է նաև նշել այն, որ Սփյուռքը, առանց Խորհրդային Հայաստանի, էական քայլեր կատարել չէր կարող։ Դրա հետևանքով Հայկական հարցը առկախ, ուշադրությունից դուրս մնաց մինչև Հայաստանի անկախանալը։ Այս բնագավառում, իհարկե, սկզբունքորեն նոր իրավիճակ ստեղծվեց, երբ 1988-ի նոյեմբերի 22-ին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը օրենք ընդունեց. «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915թ. ցեղասպանության դատապարտման մասին»։ Օրենքը Հայոց ցեղասպանությունը որակավորեց որպես մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն։ Որոշվեց ապրիլի 24-ը հայտարարել Հայկական ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր։ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը առաջարկեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ ճանաչել և դատապարտել հայերի 1915 թ. ցեղասպանությունը¹։

Հարկ է նշել, որ ապրիլի 24-ը որպես Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակի օր նշվում էր սկսած 1965 թ.։ Այդ օրը հայության լայն զանգվածները այցելում էին Եղեռնի զոհերի նորակառույց հուշարձանը, ՀԽՍՀ կուսակցական պետական ղեկավար գերծիչները նույնն էին անում։ Հայաստանի ՋԼՄ-ները հաղորդում կամ տպագրում էին նյութեր 1915-ի մասին, հողվածներով ու հաղորդումներով հանդես էին գալիս նաև միութենական ՋԼՄ-ները։ Մակայն այդ օրը պաշտոնապես հիշատակի օր նշվեց վերը նշված օրենքով։

Մեծ եղեռնն ու նաև դրա հանդեպ մարդկության քար լուրջությունը այն դարձրին հայերի կյանքի խոշոր բաժինը, մեծ հաշվով նաև նրա վարքագծի հիմքը։ Խլված հայրենիքը վերածվեց ժողովրդի հիշողության, նրա վճռականության՝ երբեք չհաշտվել Արևմտյան Հայաստանի զավթելու հետ։

Այնուամենայնիվ, վերջին տասնամյակներին Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը չնայած դանդաղ, բայց հետևողականորեն ծավալվում է և կասկած չկա, որ ոչ հեռավոր ապագայում էական և ամբողջական հաջողություն կարձանագրի։

1. «ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», N22, Ե., 1988, էջ 304:

Հայոց ցեղասպանության ճանաչում նշանակում է.

1. Ժամանակակից Թուրքիան պետք է ձգտի ոչ թե ուրանալ ցեղասպանությունը, այլ մաքրի Թուրքիայի ճակատի խարանը, այսինքն՝ պաշտոնապես ճանաչի համիդները, երիտթուրքերի ու քեմալականների կողմից իրականացված հայերի բնաջնջումը: Գերմանական «Suddeutsche Zeitung»-ը 1983 թ. օգոստոսի 26-ին գրում է. «Թուրքիայի կառավարությունը ի վերջո պետք է ճանաչի հայոց ցեղասպանության իրողությունը, եթե ուզում է դառնալ քաղաքակիրթ պետություն»:

2. Ցեղասպանության զոհերը պետք է նյութական և հոգևոր-մշակութային փոխհատուցում ստանան:

3. Եղեռնը վերապրածների զավակները պետք է հնարավորություն ունենան անարգել վերադառնալ իրենց պատմական հայրենիք:

Սփյուռքի գործիչներից մեկը արտահայտում է հայության տրամադրությունը. «Թուրքերի կրնկին տակ ամայացած ու խուպան հայկական հողերու իրավունքն ու պահանջը մնայուն է, հավերժական, ուրեմն անոնց վերադարձին հետապնդումը կրնայ յետաձգուիլ միջազգային պայթուցիկ տագնապներու ճնշումին տակ, բայց երբեք չի կրնար ուրացուիլ կամ ջնջուիլ»¹:

Որքան ժամանակն առաջանում է, Հայոց ցեղասպանության հանդեպ հայության հետաքրքրությունը մեծանում է. «Հայրենիքը չի կրնար մոռնալ, չպիտի մոռնայ և պետք է չմոռնայ իրեն դեմ գործադրուած ցեղասպանութիւնը, մինչև որ ան չդատապարտուի ամբողջ մարդկութեան, բոլոր պետութիւններու կողմե, և մանավանդ ամենէն առաջ, նույնիքն՝ Թուրքիոյ կողմէ, պաշտոնապես և իրապես, և անոր կողմէ կատարուին բարոյական, քաղաքական, նիւթական համապատասխան հատուցումներ և յարգուին հայ ազգի արդար բոլոր իրավունքները: Այն չի հարկադրեր ցեղասպանութիւն ցեղասպանութեան դեմ: Ան կը պահանջե դատապարտել հայերու ցեղասպանութիւնը, որպեսզի պատմութեան մեջ որևէ ժողովրդի դեմ չկրկնուի ցեղասպանութիւն»²:

8. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ՈՒԹՅԱՆ ՄՇՏԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉ

Անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել թուրքերի ջարդարար քաղաքականությունը հպատակ ժողովուրդների հանդեպ՝ սկսած Օսմանյան կայսրության հիմնադրման ժամանակներից:

Այդ անելու համար մեզ օգնում են այժմ փոքրաթիվ և հայրենիքից հեռացած կամ արտաքսված թուրք հեղինակները: Դրանցից մեկը հանրահայտ թուրք պատմաբան Օսման Նուրիին էր, որն ապրել ու գործել է Աբդուլ Համիդ 2-րդի զահակալության շրջանում: Թուրքական պատմագիտության այդ դասականը Հայաստանին և արևմտահայությանն առնչվող հիմնախնդիրները քննարկում է իր գլխավոր պատմագիտական եռահատոր աշխատությունում՝ գրված 1876-1909 թվերին: Օ. Նուրիին խիզախ գիտնական էր: Մեկ օրինակ: Պատասխանելով անգլիայի թագուհու նամակին հայերի հանդեպ ճնշումներին վերջ դնելու վերաբերյալ, Նուրիին նկատի ունենալով սուլթանի ցինիկ ստախոսությունը՝ գրում է, թե «հայերն են կոտորածի պատճառն ու բռնությունների հեղինակները...»:

Անհնար էր անցնել թուրք ժամանակակից առաջադիմական պատմագրության, գիտական նոր մտածողության հիմնադրի՝ Թ. Աքչամի կողքով: Հայերը ակնածանքով են վերաբերվում օսմանցի թուրքին՝ անկախ հասարակական կյանքում նրա դիրքից:

Միանգամայն այլ է հարաբերությունները արևելքից և հյուսիս-արևելքից Թուրքիա թափանցած քոչվոր թուրք-թաթարական ժողովուրդների ու ցեղերի հանդեպ:

Նրանք իսկապես վայրագներ էին, ցեղասպան, անկախ Թուրքիայում իրենց հասարակական դիրքից: Բայց եթե մեծ թուրքերի հանդեպ թշնամությունը հետևանք էր թուրք ցեղերի արյունարբության, նրանց կողմից հայերի գոյությանը սպառնացող մշտական վտանգի, ապա օսմանցի համարվող հոսանքներից շատերը մինչև օրս էլ չեն թոթափել բարբարոսությունը: Այդ թշնամությունը շատ հաճախ ազգի քաղաքականությունն է դառնում: «Թուրքը մնում է թուրք» ասացվածքը արտահայտությունն է՝ բացառապես թուրք պաշտոնական քաղաքականության:

1. Անդրեասեան Ա. Հայկական դատին նոր հանգրուանը, Բեյրութ, 1967, էջ 75
2. «Կանչ», 23. 03. 1974:

Հասարակության լայն շրջաններում այն կարծիքը կա, թե «էն գլխից» հայ-թուրքական հարաբերությունները կրել են բացարձակ թշնամական բնույթ, թե այդ երկու ժողովուրդների բարի դրացիությունն անհնար է:

Սխալ տպավորություն. հայերի հանդեպ թուրքական վայրագությունները հետևանք են ոչ թե հայերի նկատմամբ թուրքերի անհաղթահարելի ատելության, այլ պայմանավորված են էթնիկական, զարգացման, կրոնական բնույթի գործոններով: Նաև սխալ է այն պնդումը, թե թուրքերը միշտ ռասայական ատելություն են ունեցել հայերի հանդեպ, ինչը որոշակի հանգամանքներում ձևավորել է, մի կողմից, թուրքերի հայաջինջ կեցվածքը, իսկ մյուս կողմից՝ բացառում է նրանց մոտեցումներում դրական որևէ դրսևարում:

Այդպես չէ: Թուրք-հայկական հարաբերությունները ունեցել են նաև բարիդրացիական, առանձին դեպքերում նաև ջերմ բնույթ: Օսմանցի թուրքի համար հայի հետ հաշտ ու խաղաղ ապրելը զարգացման խթան է իր համար:

«Հայկական բարեփոխումների հարցը Օսմանյան Թուրքիային նորից առաջադրվեց 1913 թվին: Պատճառն այն էր, որ Օսմանյան կայսրական սահմանները կտրուկ փոխվել էին, հատկապես, երբ Թուրքիան 1912-13 թթ. բալկանյան պատերազմների հետևանքով կորցրեց իր եվրոպական տարածքների մեծ մասը: Հայերը ոգևորված բալկանյան ժողովուրդների հաջողություններով՝ այն հույսն էին փայփայում, որ հասունացել էր իրենց խնդիրները միջազգային մակարդակի բարձրացնելու պահը: Այսպիսով, Բեռլինի պայմանագրի կնքումից 35 տարի անց 61-րդ հոդվածը «վերակենդանացավ», «կրկին կյանքի կոչվեց»...»¹:

Թալեաթի՝ 1914 թ. օգոստոսի 10-ի մամակում, հասցեագրված Վեստեննիկին, գրում է, որ վերջինս պետք է հետաձգի իր մեկնումը Էրզրում ընդհանուր զորակոչի և «ներկայիս լուրջ հանգամանքների» պատճառով, որն «անհնար է դարձնում որոշված բարենորոգումների կիրառումը»²: «Ծրագրված բարեփոխումներն այդպես էլ չիրականացան, քանի

1. **Գյուսեն Յան Վան** Հայկական օրագիր, Ե., 2008, էջ 5:

2. Ն. տ., էջ 7:

որ Թուրքիան անմիջապես լուծեց Հայկական հարցը՝ իր իսկ նախաձեռնությամբ և իրեն հատուկ ձևով»¹:

«Քեմալ Աբաթուրքի 1923 թ. հեղափոխությունից ի վեր, Թուրքիան հետևողականորեն լուծ է Հայոց ցեղասպանության մասին, դրանով իսկ ձգտելով հերքել կատարվածը»²:

Երբ Վեստեննիկը այցելում է Վազենհայմին «հրաժեշտ տալու համար», վերջինս ասում է. «Ինձ վստահեցրել են, որ կհավաքի թուրքական բանակը և բռնությունների կոլիմի քրիստոնյաների նկատմամբ Բոսֆորում, եթե Ռուսաստանը կամ Անգլիան փորձեն ուժ գործադրել Դարդանելում»³:

1915 թ. հունվարի 26-ին Վիեննայում ստացված մի գեկուցագրում կարդում ենք. «Շատ հաճախ հայ զինվորներին ուղարկում են ռազմաճակատի առաջին գիծ, որպեսզի այնտեղ սպանվեն: Քրդերը վերսկսել են կոտորել հայ գյուղացիներին»⁴: Նույն օրը Վիեննա ուղարկված մի այլ գեկույցում ասված է. «Շատ հաճախ հայ զինվորներին ուղարկում են ռազմաճակատի առաջին գիծ, որպեսզի այնտեղ սպանվեն: Քրդերը վերսկսել են կոդուպտել հայ գյուղացիներին»⁵:

1915-ի հոկտեմբերի 8-ին ավստրո-հունգարական բանակի երկու հրամանատարներ գրում են Վիեննա. «Թվում է, թե այս օրերնքը (հայերին հարկադրաբար վերաբնակեցնելը) ընդհանրապես ստեղծվել է սոսկ նրա համար, որ օրենքի պաշտպանության ներքո կարողանան իրականացնել հայերի բնաջնջումը»: Իսկապես, 1917 թ. մարտի 24-ին Պալավի-նիչին գեկուցում է Թուրքիայի տնտեսության նախարար Ջալիլ բեյի հետ ունեցած գրույցի մասին. «... Նախարարը հայերի հալածանքները բնորոշեց (...) որպես նախկին կառավարության շատ մեծ սխալ: Ամբողջ ազգեր հալածելը և բնաջնջելու ցանկությունը քաղաքական տեսակետից մեծ սխալ է եղել»⁶:

1915 թ. սեպտեմբերի 30-ին դեսպանության խորհրդական Տրաուտ Մանսդորֆը գրում է Վիեննա. «Տղամարդիկ մեծ մասամբ սպանվել են,

1. Ն. տ., էջ 7:

2. Ն. տ.:

3. Ն. տ., էջ 8:

4. Wien, HHSTA PA. 272.

5. Ն. տ.:

6. Wien, HHSTA PA. 211:

կանանց և երեխաներին չնչին զնով վաճառել են թուրքերին: Նրանք, ովքեր հետխտն ուղևորվել էին երկրի խորքերը, խիստ փոքր տոկոսով հասան իրենց նպատակին, քանզի ճանապարհին թերսնումից, հիվանդությունից և հյուժվածությունից վախճանվել են: Այսօր այլևս չի կարելի ժխտել, որ թուրքերը, անտարակույս, հայրենիքի դավաճանության և ապստամբության իբր տեղի ունեցած բազմաթիվ դեպքեր օգտագործել են որպես պատրվակ հայոց ցեղի բնաջնջումն իրականացնելու համար, մի իրողություն, որը թվում է, նրանց մեծավ մասամբ հաջողվել է»:¹

Որ թուրքերը դեռևս պատրաստ չեն ՀՀ հետ բնականոն հարաբերություններ զարգացնելը ակնհայտ է: Այս խնդրում նախաձեռնությունը Հայաստանը վերցրել ու մեծ եռանդով առաջ է տանում: Նաև ակնհայտ է, որ Թուրքիան անվտանգ հարևան չէ և նրանից մշտապես պետք է զգուշանալ:

1. Wien, HHSTA PA. 209.

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Երիտրուրական «Մեշվերեթ» թերթը Արդուլ Համիդի մասին

1 հունվարի 1900 թ. Ոճրագործների հետ հարաբերությունը նրա մեջ ստեղծել է այն համոզմունքը, թե չի կարող գահին մնալ և միահեծան իշխել ստահակների գործակցության: Խելագար է...

Անոթ եմ բղավում այն բոլոր պետություններին, որոնք գործակցում են մյան չարաղետ մենամուլի մոլորությունների հետ: Համիդն իր եղբայր Մուրադի դահիճն է: Նրան ստորաբար բանտարկել տվեց մի նպատակով՝ հափշտակելու գահը, որն իր արյունոտ ճիրանների մեջ է պահում...

15 մարտի 1900 թ. Նրան մեղադրում ենք հազարավոր անմեղների ջարդ կազմակերպելու համար: Առատորեն հոսեցնել տվեց իր հպատակների արյունը:

1 հունիս 1900 թ. 300 հազ. զոհերի արյուն թափեց և, երբ ոճրագործների բազուկները հոգնեցին, իրականացրեց սովորական գլխատումներ, որպեսզի աշխատավարձ ստացող իր ավագակները միշտ հմուտ լինեն ապագայում ուրիշ արյունահեղություններ կազմակերպելու համար:

1 հունվարի 1901թ. Բացարձակապես մտավոր խանգարում ունի:

4 փետրվարի 1901թ. Թշնամի ամեն առաջադիմության:

15 օգոստոսի 1901թ. Ճիվաղը, որին իրավամբ պետք է համարել պատուհաս մարդկության համար:

15 հունվարի 1902թ. Երկրի շահերն ու անվտանգությունը մեզանից պահանջում են նրան գահընկեց անել:

1 ապրիլի 1902թ. Բարեգութ է միայն ոճրագործների ու լկտիների հանդեպ, որոնք հօգուտ իրեն են գործում...

Այսքան ոճիրների, այսքան ջարդերի անմեղ զոհերի անմեղ այրումը և արյան հոտը կոկորդ է բարձրանալու: Ո՛վ մեծագույն մեղապարտ, դու

դատապարտված են՝ քո զոհերի արյունից բացի այլ բան չես կարողա-
նալու տեսնել: Աշխարհիս բոլոր պետությունները մեղսակից են ստոր
երեսպաշտիղ ոճիրներին և քեզ չեն կարող պաշտպանել այս կարմրա-
գույն և վրիժառու տեսիլքից:

15 ապրիլի 1902թ. Ով ժանտախտ, խնայիր նրան, քանի որ նա քո
գործն է շարունակում:

**Ահմեդ Ռիզա՝ երիտթուրքական կուսակցության հիմնադիրներից
ու պարագլուխներից մեկը, Սահմանադրության հռչակումից հեղու օս-
մանյան խորհրդարանի նախագահ (սեպտեմբեր, 1908 թ.)**

Շնորհավորել Համիդին՝ նշանակում է պատվել վայրագությունը, քա-
ջալերել նրա ոճրագործ ձեռնարկները:

Մուրադ բեյ, 1908 թ

(Աբդուլ Համիդը) Սուլթաններից ամենակորովամիտը, ամենախմաս-
տունն է:¹

«Մեշվերերը» Սպաղանքի սպանդի մասին

Սպաղանքի դեպքը տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ Գերմանիայի
կայսրը հրամայում էր Չինաստան գնացող իր զինվորներին որևէ գթու-
թիւն ցոյց չտալ նրանց նկատմամբ, ովքեր կոլիմադրեն գենքով: Եթե Վիլ-
հելմի այս խոսքերը ուղղուած լինեին Ալի փաշային (սպանդի կազմակեր-
պիչին), նա իր հերոսական գործի համար վարձատրութիւն կստանար:²

Երիտթուրքերի առաջին համագումարի (1900 թ.) բանաչեկից

Եթե ուզում եք բարեկամաբար ապրել, պետք է մի կողմ թողնենք ազգ-
ութեանց անհեթեթ պահանջները:³

Ալի Ֆուադ՝ քաղաքական գործիչ

Կայսրութիւնը կառավարում է ոչ թե օրինական կառավարութիւն,
այլ ժողովրդին թալանող աճապարարների մի ավազակախումբ Աբդուլ
Համիդի գլխավորութեամբ:⁴

1. Ս. Սալահ-Գյուլեան Պատասխանատուները, Բեյրութ, 1974, էջ 238:

2. «Դրոշակ», հոկտեմբեր, 1900թ.:

3. Ն. տ., էջ 196:

4. А. Д. Желтяков Печать в общественно-политической и культурной жизни
Турции. Москва, 1972, стр. 275.

«Միութիւն և առաջադիմութիւն» կոմիտեի հայտարարութիւն

Սահմանադրութիւնը միակ իրական դարմանն է վերջ տալու միապե-
տական չարագործ իշխանութեան գեղծումներին, որից բխում են Տաճ-
կաստանի մի ծայրից մինչև մյուս ծայրը՝ ամեն օր կատարվող քստմնելի
գործերը, որոնց զոհ են քրիստոնյաներն ու մահմեդականները:¹

**«Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցության 1902 թ. համագ-
ումարում ընդունված բանաչեկից**

Մենք, օսմանեան ժողովուրդներս, կը զլանանք որևէ ձևի միասնութիւն
այն վարչակարգին հետ, որին իշխանութեան ներքո ապրում ենք 25 տա-
րի, հարստահարիչ վարչակարգ մը, որ միակ աղբիւրն է կայսրութեան
մեջ գործուող բոլոր չարեաց և մարդկային նախատինքի:²

**Սաբահեդդինի՝ երիտթուրք պարագլուխ, իսկ ապա իթթիլաֆ կու-
սակցության պարագլուխ, Երիտթուրքերի 1902 թ. Փարիզի համաժո-
ղովում արդասանած ճառից**

Մենք կրկին ու կրկին ասում ենք՝ բարենորոգումները, որ մենք պա-
հանջում ենք և որոնց իրականացման համար եռանդուն աշխատում ենք,
պետք է ծառայեն ոչ թե այս կամ այն ժողովրդին, ոչ թե այս կամ այն հա-
վատին՝ ի վնաս մյուսների, այլ մենք բարենորոգում ենք պահանջում,
առանց բացառութեան, բոլոր օսմանցիների համար:³

Նույն բանաչեկի 4-րդ կէտը

Մենք հաստատում ենք մեր անվերապահ մտադրութիւնը՝ հարգել
միջազգային համաձայնագրերը, մասնավորապէս Բեռլինի դաշնագիրը,
քանի որ դրա Թուրքիային վերաբերող դրույթները կտարածվեն կայս-
րութեան բոլոր նահանգների վրա...⁴

Նույն բանաչեկից

Օսմանյան պետութեան ժողովուրդների ներկայացուցիչները, որոնք
մասնակցել են 1902 թ. փետրվարի 4-ին Փարիզում բացված կոնգրեսին,

1. «Դրոշակ», 1898 թ., թիվ 2:

2. Հ. Գանգրունի Հայ յեղափոխութիւնը օսմանեան բռնատիրութեան դէմ
(1890-1910), Բեյրութ, 1973, էջ 240:

3. P. Ferch Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid, Paris, 1907, p. 368:

4. Ն. տ., էջ 370:

բողոքում են Թուրքիայի ներկայիս վարչակարգի դեմ և համատեղ աշխատանքի կոչ են անում...¹

«Շուրա-ի ումնեթ»՝ իբրիհապական քերթ (10-ը ապրիլի 1907թ.)

Անհրաժեշտ է ստեղծել օսմանյան տարբեր տարրերի միավորում... ջանքեր լարել քաղաքական հարցերում օսմանյան մահմեդական հպատակների հայացքների նույնացման հասնելու համար:²

Երիտթուրքերի հռչակումներից

Այս երկիրն իրեն օսմանցի համարող յուրաքանչյուր անձի սեփականությունը և ունեցվածքն է... Մեր ալբանացի եղբայրների, այնպես, ինչպես Եգիպտոսի մեր հավատակիցների և մեր հայ հայրենակիցների ամենասուրբ պարտականությունն է՝ միասին, ինքնագոհ, ջանասիրությամբ մրցելով՝ պետությունն ու խալիֆաթը հասցնեն բարեկեցության հովիտը:³

Թուրք ազապախոհների 1906 թ. օգոստոսին հրապարակած կոչից

Տարիներ շարունակ ավազակային խմբերի գերի, անգուր ու ընկճուած ենք... Մեր նվիրական հայրենիքը դարձել է անարգ ու ոտնակոխ: Այս անգութ կառավարութիւնը միևնույն հայրենիքի զավակների, տարբեր... բայց եղբայր ցեղերի, իրարու ձեռքով կոտորել է տալիս: Եվ չբավականանալով իրար թշնամի դարձնելով, նրանց կեանքն ու երջանկութիւնը վտանգի տակ դնելով, բանտերն ու արստրավայրերը լեցնում է հայրենիքի ամենաանձնվեր զավակներով:⁴

Չիա Գեոքալի՝ պանթուրքիզմի գաղափարախոս

Յուրաքանչյուրին պետք է թուրք համարել:

Քաղվածք համաժողովի թուրքերեն արչանագրությունից

Աբդուլ Համիդը ուժիւրներ էր գործում և տարրերին իրար դեմ էր լարում: Բոլոր տարրերն ընդհանուր ջարդերի ենթարկվեցին՝ թուրք, հայ, հույն, բուլղարացի, քուրդ և արաբ:

Համիդը երկրի վաճառականությունը և կրթական համակարգը ոչնչացրեց: Փակեց դպրոցները, ուսուցիչներին բանտարկեց, աներևակայե-

1. «Նոր կյանք», 1902 թ., թիվ 1:
2. Ю. А. Петросян Младотурецкое движение, Москва, 1971, стр. 266.
3. S. Mardin Jđn türkelerin siyasi fikirleri 1895-1908, Ankara, 1964, s. 133:
4. «Հնչակ», 1907 թ., թիվ 5:

լի գրաքննություն հաստատեց և երկիրը տգիտության, իսկ հպատակներին դժբախտության մեջ գցեց: Անհագ ու անպատիվ պաշտոնյաներ պահեց և անարդար տուրքերով պալատի գանձարանը լցրեց:

Խաֆիրների միջոցով արտաքին աշխարհին չգիտենալու մեջ պահելու համար կեղծեց երկրի ներքին կացությունը և լրագրերը հագեցրեց կաշառքներով: Արգելել էր անձնագիր տալ, տիրում էր անապահովություն: Գյուղացու անգամ սերմացուն էր բռնագրավում, որով անկման մղեց երկրագործությունը...

Այդ իսկ պատճառով այլ կրոններին ու ցեղերին պատկանողները ազատություն և անվտանգություն գտնելու համար Եվրոպա և մինչև իսկ Ամերիկա գաղթեցին: Այսպիսով՝ սովի պատճառ լինելուց բացի, պատճառ էր դառնում նաև ընդհանուր կոտորածների... Եթե մի փոքր էլ այդպես շարունակվի, Ալբանիան, Մակեդոնիան, Արաբիան և Հայաստանը, անկասկած, բաժանվելու են պետությունից...¹

Ահմեդ Ռիզան Օրոմանյան բանկի գրավման առնչությամբ

...Այս անգամ 10 հազարներով են կոտորում (հայերին):²

Նազրմ՝ նույն առիթով

Այս մի քանի օրուայ կոտորածներու թիվը 100 000-ից անցել է: Երևի ալ հայ չպիտի թողնեն:³

Ահմեդ Ռիզա

Սուլթան Համիդը մեզ շատ պետք է: Նա մեծ ծառայություններ կարող է մատուցանել ներքին և արտաքին խնդիրների նկատմամբ, քանի որ ինքն անմրցելի քաղաքագետ է և ահագին թվով անձնական բարեկամներ ունի Եվրոպայի բոլոր ղեկավար շրջաններում: Նրա ազդեցությունից ու կարողությունից մենք պիտի օգտվենք, նա մեզ պետք է:⁴

-Եթե սուլթան Համիդ իր կենաց մի աղվոր բան ըրեր է , ատիկա հայերուն կոտորածն է:⁵

1. Հ. Ղազարյան Ցեղասպան թուրք, Բեյրութ, 1968, էջ 356-357:
2. Ս. Մապահ-Գյուլեան Պատասխանատուները, էջ 181:
3. Ն. տ.:
4. Ն. տ., էջ 238:
5. Ա. Եսփունճեան Մեծ եղեռնը օտար մտավորականութեան գնահատումով, Կահիրե, 1980, էջ 9:

-Իմ սերը հայրենիքի հանդեպ ստիպում է չկասկածել սուլթանի բա-
նեխղճության վրա:¹

-Իսլամը սոցիալական առումով էլ կարող է հիմք հանդիսանալ առա-
ջադիմության համար:²

-Անհնար է արդարացում գտնել հայկական կոտորածների համար:³

Մուրադ բեյ՝ երիպորտը գործիչ

Ընդհանուր բարենորոգումներից դուրս Թուրքիայում Հայկական
հարցը գուրկ է գոյության իրավունքից:⁴

Հուսեյին Չավիդ՝ երիպորտը գործիչ

Օսմանյան կայսրության արևելյան վիլայեթները բարենորոգելու հա-
մար 61-րդ հոդվածի օգտագործումն անհնար է, և մենք նման հարցերով
երբեք զբաղվել չենք կարող:

Ա. Ռիզայի նամակը Հասագայի կոնգրեսին

Մեր ծրագիրը հիմնված է հետևյալ ֆորմուլայի վրա. Միություն, Օս-
մանյան կայսրության ամբողջականություն և անբաժանելիություն, Օս-
մանի դինաստիայի պահպանում...⁵

Դամադ փաշա՝ պեղական գործիչ

Չհազենալով իր զոհերով՝ Աբդուլ Համիդն արյունարբու հայացքը
չուտ տվեց հայերի վրա, որոնց տրամադրությունները նրան վաղուց դուր
չէի գալիս: Իրեն անվտանգ դարձնելու որոշումով նա դժբախտ Հայաս-
տանը կրակի ու սրի քաշեց:⁶

1. Г. З. Аляев Турция в период правления младотурок (1908-1918 гг.), Москва, 1972, стр. 116.
2. S. Mardin Jön türklerin siyasi fikirleri 1895-1908, s. 133.
3. "Mechveret", 1897, N 6.
4. Murad Bey La Papalis de Yıldızcela Sublime Porte> La véritable mal d'Orient, Paris, 1895, p. 15.
5. "Mechveret", 1899, N 79.
6. «Դրոշակ», 1900, թիվ 7:

Փարիզի «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի ազդագիր

Թող բոլորին հայտնի լինի, որ մենք սահմանադրական վարչակարգ-
ի պայմաններում էլ չենք կարող մեր գահը պատկերացնել առանց ներ-
կայիս թագավորող դինաստիայի:¹

Մուրադ բեյ

-Սա սուլթան չէ, այլ ինքը սատանան է՝ գահին նստած: ...Քանի դեռ
կառավարում է սուլթան Համիդը, օսմանյան աշխարհն ու Եվրոպան
նրանից այլ բան սպասել չեն կարող, բացի տհաճությունից, նորից տհա-
ճությունից, անվերջ տհաճությունից:²

-Ես ամաչում եմ միապետ անվանել մեկին, որը բացի իր անձից ոչն-
չով չի մտահոգված, որը համուն իր հանգստության և բարեհաջողության
պատրաստ է զոհաբերել ամեն ինչ՝ պետության պատիվն ու արժանա-
պատվությունը, ազգերի իրավունքները:³

Աչչուրա՝ պանթուրքիզմի տեսաբան

Օսմանեան կայսրութեան վերանորոգութեան և ուժեղացման համար
միակ վստահելի տարրը թուրքն է: Թրքութեան մեջ պետք է որոնել փր-
կութիւնը, միացնել բազմամիլիոն թրքութեան բաժան-բաժան մասերը:
Ահա թե որ ուղղութեամբ պետք է գնան մեր ջանքերը:⁴

Մուհամմեդ Էմին՝ պանթուրքիստ, բանաստեղծ

-Մեզի կը պատկանի ամեն բառ,
Որ թուրքի կոկորդէ կը հնչէ,
Մերն է այն երկիրն ընդարձակ,
Որ երեք աշխարհներ կընդգրկէ:⁵

Սիմեդ Էմին՝ թուրք քաղաքական գործիչ

-Նրանք (թուրքիստները) պարզապես գտան, որ ոչ թուրք տարրերը
պետք է կլանվեն և ուծացվեն ու, եթե հարկ լինի, նույնիսկ բռնի միջոցներով:⁶

1. И. И. Голобородько (И. Южанин) Старая и новая Турция, Москва, 1908, стр. 212.
2. Murad Bey La Force et la Faiblesse de la Turguie, Ceneve, 1897, p. 27.
3. E. Z. Karal Osmali tarihi Cilt VII, Islahat Fermani devri (1861-1876), Ankara, 1956 (1984), s. 524.
4. Չարեվանդ Միացեալ անկախ Թուրանիա, Աթենք, 1988, էջ 38-39:
5. Ն. տ., էջ 71:
6. A. Emin, The Development of Modern Turkey as Measured by its Press, New York, 1914, p. 100:

«Կույր և յարձակողական կայսրություն մը եղավ տիրական շարժիչը իբր քիհատի քաղաքականութեան: Օսմանցիութիւն և միութիւն Թուրքիոյ բնակչութեան բոլոր տարրերուն՝ առանց ցեղի և դավանանքի խտրութեան:»¹

Աբդուլ Համիդ 2-րդ

Պարտությունից բացի այլ ելք չկա: Այս ազգը պատերազմի մեջ մտնելու օրն արդեն դատապարտված էր... Օվկիանոսների և ծովերի տեր անգլիական կայսրության դեմ Ավստրիայի և Գերմանիայի նման ցամաքային սահմանների մեջ բանտարկված պետությունների կողքին լինելը և կրակի մեջ նետվելը սխալ քայլից բացի նշանակում է հիմարություն:²

Վկայում են թուրքերը ու նրանց դաշնակիցները

Բանաստեղծ Էնիս Ավնին գրեց. «Ոտ դրած տեղերիս ամեն մի մասից արյուն պիտի ժայթքի... Երկարած թափա տակ գարուններն աշնան և աշունները գնդանի պիտի վերածվեն...»: Իսկ 35 տարի անց «Բոյոթ Դոդա» թերթը հոխորտաց. «Կասսից ծովը պետք է լցնենք պոռնիկ մոսկվացիների դիակներով»:

«Տրիբյուն Լը Մատենը» 1983 թ. հուլիսի 3-ին գրել է. Թուրքիայի կառավարողները պատերազմի մեջ մտան «հույս փայփայելով միավորել ուրալա-ալթայական լեզվով խոսող բոլոր ժողովուրդներին՝ Բալկաներից մինչև Ասիա: Եվ ահա նրա ճանապարհին կանգնած էր քրիստոնեական Հայաստանը... Ողջ հայ ժողովրդին մեղադրելով դավաճանության մեջ, երիտթուրքերը կազմակերպեցին դարի առաջին ցեղասպանությունը: Նրանք բռնագաղթեցրին և մորթեցին արևելյան մարզերի բոլոր հայերին: Ոչնչացվեց ավելի քան երկու միլիոն մարդ: 70 տարի է անցել այդ իրադարձություններից: Այսօր ցեղասպանությունը դեռևս չի ճանաչվել ոչ Թուրքիայի, ոչ համաշխարհային համագործակցության կողմից: Չարմանալի չէ, որ հայերն իրենց զգում են լքված: Դրա համար էլ նրանց զգալի մասը որոշեց պաշարել, որպեսզի վերածնին «հայկական գործը»:

«Դեր Բունդը» 1983 թ. հուլիսի 21-ին գրեց. «Թուրքական ազգայնամոլները հույս ունենին վերականգնել փլվող Օսմանական կայսրությունն իր ողջ հզորությամբ՝ Բալկաններից մինչև Կենտրոնական Ասիա: Նրանց ճանապարհին արգելքը քրիստոնեական Հայաստանն էր Թուրքիայի արևելյան սահմանի վրա»:

1. Չարեվանդ Միացեալ, անկախ Թուրանիա, էջ 42:
2. Գ. Եազըճեան Սուլթան Ապտիվ Համիտ Բ. Կարմիր սուլթանը, էջ 786:

Հինդենբուրգը, որ մի շարք տարիներ բնակվել է Թուրքիայում, ղեկավարել թուրքական բանակի վերակառուցման, վերագինման և վարժեցման աշխատանքները, մտերիմ հարաբերություններ էր հաստատել Թուրքիայի ղեկավար գործիչների հետ և քաջ գիտեր թե այդ գործիչներին և թե նրանց կուսակցության քաղաքական նպատակները, գրում է. «Հայկական հարցը... պատկանում է պանթուրքիզմի և պանիսլամիզմի գաղափարախոսության ընդգրկած հարցերին»: Ըստ Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան Մետեռնիխի վկայության, հայերի բնաջնջման մտադրությունը գլխավոր դեր խաղաց պատերազմի մեջ Թուրքիայի մտնելու համար: Նպատակ էր առաջադրված Թուրքիան վերստեղծել «զուտ մահմեդական, համաթուրանական հիմքի վրա: Բոլոր ոչ մահմեդական և ոչ թուրքական բնակչությունը պետք է բռնությամբ մահմեդականացվեր և թուրքացվեր, իսկ այնտեղ, որտեղ այդ հնարավոր չէր՝ ոչնչացվեր»:

Քաջատեղյակ լինելով թուրքերի ձգտումներին Վանգենհայմը Թուրքիայի կառավարության ղեկավար Սայիդ Հալիմ փաշային խոստումներ էր տալիս, որպեսզի Օսմանյան կայսրությունը առանց ժամանակ կորցնելու պատերազմի մեջ մտնե: «Կովկասը ձեզ տալով, - ասում էր նա, - ձեր առաջ ուզում ենք Թուրանի ճամփան բացել»:

Թուրք գիտնականների մտքեր

«Մեծ Թուրանի մասին թախժող նոր արթնացող թուրքական աշխարհը դրեց հիմքը միապետության շենքի, որի գահին պետք է փայլեր Թուրանի թագը: Այդ շենքի սյուներ դարձան թուրքական գիտական ընկերությունը, «Թուրքերի հայրենիք», «Թուրքական օջախ» և «Թուրքական հզորություն» ընկերությունները:¹

Քանի դեռ (մինչև 19-րդ դարի կեսերը) թուրքերը ունեին մնացած աշխարհից բարձր դասելու զգացողություն, նրանք չգիտեին, թե ովքեր են թուրքերը... Այդ գիտակցությունը նրանց հասավ միայն այն ժամանակ, երբ ոչ լիարժեքության զգացողությունը նրանց ամբողջությամբ տիրապետեց: Փաստորեն թուրքերի համար պանթուրքիզմը հանդիսացավ անելանելիության արտահայտություն, ոչ լիարժեքության զգացողությունից անհույս ու անխուսափելի փախուստ...²

1. Türk Gücü Cemiyeti Murahhas Mes'ulü Kuzcuog lu Tashin Bey' den aktaran Zafer Toprak, .11 Mezruriyet Döneminde Paramiliter Genclik Örgütleri, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt II, İstanbul, 1985, s. 532.
2. Y. Küçük Aydın Uzerine Tezier, Cult II, İstanbul, 1985, s. 23.

Ահմեդ Ռասիմ՝ պարամբան

Սկսած 1862 թ., երբ իրականացվեց «Թասֆիրի Էֆքյար» քերթի հրատարակությունը, «օսմանական ազգ» տերմինի տակ հասկացվում էր քուրքեր:¹

Ահմեդ Ռիզա

Ես այնքանով եմ սիրում արդարությունը, որ անհրաժեշտության դեպքում սեփական ձեռքերով կկոտորեի բոլոր հայերին:²

-Ինքնավարությունը դավաճանություն է հայրենիքին՝ դա կայսրության մասնատում է: ...Մեր քրիստոնյա հպատակները կդառնան օսմանցիներ:³

Ահմեդ Ֆերիդ

Օսմանցիական քաղաքականությունը նույնիսկ եթե չերաշխավորի հաստատուն և հուսալի ապագա, մեր օրերի ամենադյուրին և անհրաժեշտ քաղաքականությունն է և Թուրքիայի քաղաքական գոյության միակ պայմանը:⁴

Երիտթուրքերն արարներին

Մենք շուտով յառաջ պիտի քալենք յանուն Թուրքիոյ և յանուն քուրքական դրոշակին՝ մեկ կողմ թողնելով հավատքը... Դուք և ձեր ազգը պետք է լավ հասկանաք, որ դուք քուրք եք և արաբի հայրենիքի պես բաներ գոյություն չունի:⁵

Ահմեդ Ռիզա

(Թալեաթն) Արտակարգ կոմիտեական, չեթեական էր: Պետք չէր որ դառնար ներքին գործերի նախարար կամ էլ սատրազամ (վարչապետ):⁶

1. Y. Akcura Yeni Türk Devletinin Ozcileri, Yazilan, 1928, Ankara 1981, s. 29.
2. Չ. Կիրակոսյան Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք 2-րդ, Երևան, 1982, էջ 17:
3. E. E. Ramsaur The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908, Beirut, 1965, s. 112.
4. Չարեվանդ Միացեալ, անկախ Թուրանիա, էջ 39:
5. Ն. տ., էջ 98-100:
6. Գ. Եազրեճեան, Սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ. Կարմիր սուլթանը, էջ 770:

«Թանհն»

Թուրքերն իրենց աշխարհակալի հանգամանքով ունեն որոշ իրավունքներ և մենաշնորհներ: Կարիք չկա մյուս ցեղերի համար ճանաչել քաղաքական հավասարություն:¹

«Թուրք օջախների» քայլերգից

Մենք ուզում ենք ամբողջ աշխարհին տիրանալ: Այլևս մեր տաճարը քուրք օջախն է, և մեր Քեաթեն էլ բարձր և լուսաշող Թուրանն է լոկ:²

Թուրքական մանկական երգ

Կարսն իմն է,
Էրզրումն իմն է,
Երզնկան իմն է,
Թուրք եմ՝
Երանի ինձ:³

Ահմեդ Աղաս՝ պանթուրքիսպ

Ճապոնացիներից բացի, քուրքերն Արևելքում այն են, ինչ գերմանացիներն՝ Արևմուտքում: Արևելքում մենք ամենաառաջադեմներն ենք: ...Գերմանիայի համար Արևելքը բացվելու է, և մենք ենք լինելու աշխարհին գերմանական քաղաքակրթության փոխանցողները:⁴

Մուրադ բեյ

Սուլթանի տիրապետությունից հայերին ազատելու ձգտումը հայկական կոմիտեների կողմից թելադրված զաղափար է, որ հանգեցնում է հանցագործ վճիռների, մահմեդականների հպարտության վիրավորմանը:⁵

Քաղաքական պանֆիլեպներ

Մարդկային պատմությունը չգիտի ավելի անպարկեշտ, ժլատ և նենգ միապետ:

Համիդը սատանա է, ոչ թե սուլթան, այլ՝ սև օձ:⁶

1. Ն. տ., էջ 663:
2. «Ազդակ», 1988 թ.:
3. Թուրքական հեռուստատեսություն, 28 հունվարի 1985 թ.:
4. Յուլամատեան մեծ եղեռնի 1915-1965, Բեյրութ, 1965, էջ 28:
5. Murad Bey La Force, et la Faiblesse de la Turguie, p. 48.
6. E. Z. Karal Osmanli tarihi, Cilt VII, s. 524.

Ալի Ֆահիր՝ երիպորտը գործիչ

Որպեսզի չկրկնվեն հայկական կոտորածների բնույթի իրադարձությունները, որոնց մասին անհնար է հիշել առանց սարսափի և խոր ցավի զգացմունքի, հայրենակից հայերն իրենց պայքարում պետք է համաքայլ ընթանան (երիտթուրքերի) հետ... Մեզ անհրաժեշտ է համաձայնության գալ, որպեսզի թաղենք այդ անհիճյալ կառավարությունը, որն իրեն վարկաբեկել է ժողովրդի արյունով և հասնենք բոլոր քաղաքացիների ազատության և հավասարության:¹

Սասնո Սպաղանք գյուղի հայ բնակչության գազանային կոտորածի միջազգային արչագանքների կապակցությամբ

Ինչո՞ւ Անգլիան և Ֆրանսիան կարող են Աֆրիկայում սպանություններ կատարել, իսկ քրդերը կամ թուրքերը իրենց երկրներում չեն կարող իրենց իմացած ձևով հայ ավազակների դատաստանը տեսնել...²

Ահմեդ էֆենդի՝ Այդնի երեսփոխան

Թուրքիայ մեջ դատական պաշտոնեաները մեծ մասամբ անբարոյական և կաշառակեր մարդիկ են:³

Մուլեյման էֆենդի՝ Նիշի երեսփոխան

...Բայց պատիժ կրող պաշտոնատար մը երբեք տեսած չենք, և սակայն յանցավոր պաշտոնատարք խիստ շատ կան...⁴

Նազրո

Ազգայնական չենք կրնար չըլլալ, մեր և մեր կուսակցության գոյութիւնը, անոր գործունեութիւնը ատով է պայմանավորուած, ազգայնականութեան մեջն է, որ մենք կտեսնենք մեր յարատևութեան առաջին զրավականը:

Չըլլալ ազգայնական, կը նշանակեր թուրք տիրապետող օսմանցի դղանալ:⁵

Սարսահեղին

Իմ տեսակետով անոնք (իթթիհատականները) Թուրքիայի գոյութեան համար նույնքան վտանգավոր են, որքան Համիտի բռնակալութիւնը: Սուլթան Համիտն ու զանոնք միասին պետք է կործանել. առանց ատոր ոչ մէկ փոփոխութիւն պետք է ըլլա, առ առավելն անձեր կերթան, անձեր կուգան և իրերու դրութիւնը կը շարունակուի նոյնը մնալ, եթե դեռ ավելի չվատթարանա:¹

Երիպորտական կենտրոնի կոչը Սահմանադրության հռչակման առթիվ (1908 թ.)

Արդեն 32 տարի է, որ որոշ վիլայեթներ պոկվել են մեր հայրենիքից, իսկ մնացածներն արյունով են լցված: Ահա արդեն 32 տարի է 35 միլիոն մարդ, ինչպես անասնահոտ, հալածանքի են ենթարկվում՝ չառաջացնելով մարդկության ցավակցությունը: Ահա արդեն 32 տարի է, որ մեր հայրենակիցների միջավայրը թշնամության սերմեր են նետված, որ մենք ենթարկվում ենք բռնությունների՝ ոմանք աքսորվում են, մյուսները՝ բանտ նետվում... Այսուհետև մենք ազատված ենք արյունոտ ճանկերից, որոնք խլել են ազգի սիրտը՝ ութ կամ տասը դավաճաններ...²

Հուսեյն Ջահիդ՝ երիպորտը գործիչ

Ամենից առաջ թուրք ազգն է և այն պիտի մնա տիրող ազգ:³

Դամադ Ֆերիտ փաշա

300 միլիոն իսլամներու խալիֆը ծնած էր ոչ թե հաստատելու, այլ հրամայելու: Ազգային պետութեան տեսութիւնը... քայքայման կառաջնորդեր պետութիւնը:⁴

Յայիդ բեյի, Մուստիչյանի և Էսադ Ռեուֆի փեղեկագիրը՝ հանգնված ներքին գործերի նախարարին

(Ադանայում) սպանեալներու թիվը մոտ 15 հազար հոգի է, 30 հազար փոքրեր անպաշտպան և առանց նիւթական միջոցներու կը մնան:⁵

1. A. Fahri Congrès de la jeune Turguie, Geneve, 1900, p. 4.

2. «Մեշվերեթ», սեպտեմբեր, 1900թ.:

3. «Մասիս» (Կ. Պոլիս), 1878, էջ 208:

4. Հ. Գանգրունի Հայ յեղափոխութիւնը օսմանեան բռնատիրութեան դեմ, էջ 239:

5. Ն. տ., էջ 251:

1. Ն. տ., էջ 254:

2. Գ. Յ. Ալթեք Турция в период правления младотурок, Москва, 1972, стр. 117.

3. «Թանիւն», 25 հոկտեմբերի, 1908 թ.:

4. Ա. Մանդելշտամ Օսմանեան կայսրութեան ճակատագիրը, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 56:

5. «Ատանայի եղեռնը», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 21:

Մուրադ բեյ՝ «Միզան» երիտօրորական թերթի խմբագիր.

Իթքիիատ կուսակցութիւնը կազմակերպեց Կիլիկիոյ ջարդեր. ա)Իթքիիատի ակումբներուն հավաքույթներէն ետք է, որ սկսած են Ատանայի ջարդերը...

բ)«Իթիտալ»՝ իթքիիաղի օրկանը, բացարձակ կերպով գրգռած է ժողովուրդը...

գ)Ատանայի մեջ իշխանութիւնը Եղեռնին առեն բոլորովին անհոգ գտնուած է և անբողջութեամբ գրգռիչներուն ու ջարդարարներուն նպաստավոր գետին պատրաստած:

դ)Իթքիիատի ակումբայէն 18 քաղաքներուն հետևեալ խիստ կարևոր հեռագիրը ուղղուած է.

«Կեովտերելեանը (Հնչակյան գործիչ) 300 զինուած հայ ֆետայիներով ձեր գիւղը պիտի կոխեն և տեղդ գտնուող հայերուն հետ միացած ընդհանուր ջարդ մը պիտի կատարեն, ուստի անոնք չեկած դուք պետք եղածը ի գործ դրեք»:¹

Երիտօրոր գործիչ

Մահմեդականներ ենք և անհավատներուն հետ հասարակաց բան մը չենք կրնար ունենալ: Իսլամական կայսրութիւնը պետք է մեզի վերադարձուի, ան այնքան ընդարձակ պիտի ըլլա, որ մենք կարենանք բոլորովին խզել կապը քրիստոնեաներուն հետ:²

Հիրմի փաշայի՝ մեծ վեզիր, Օսմանյան խորհրդարանում արդասանած ճառից (1909 թ.)

Ատանայի մեջ պատահած դեպքերու մասին իմ կառավարութիւնը նույնպէս ունի հեռագիրներ: Դեռ չպարզուած ստոր մարդկանց թելադրութեամբ, յետադէմ ոճրագործ հայութիւնը յանկարծակիի բերելով, ջարդելու և հարստութիւննին կողոպտելու նպատակ ունեցած են: Այս արատը սահմանադրական երկրի մը համար յավիտենական ամոք մըն է:³

1. Հ. Պանգրունի Հայ յեղափոխութիւնը օսմանեան բռնատիրութեան դէմ, էջ 310:
2. Ն. տ., էջ 330:
3. Վ. Փափագեան Իմ յուշերը, հատոր Բ, Բեյրութ, 1952, էջ 118:

Թ. Արայով՝ թուրք պատմաբան

1909 թ. ապրիլի 14-ի դեպքերը հարավային Ադանա քաղաքում իսկապէս մի «փորձ» էին մահմեդականների ու հայերի միջև քաղաքացիական այդ փոքր պատերազմում, որը տևեց երեք օր և հրահրվելով հետագայում վերածվեց փոխադարձ արյունահեղության:¹

Երիտօրորների 1909 թ. հայտարարությունը

Որևէ ազգայնական շարժում հակաթրքական նկատուելով, չպիտի հանդուրժեն որևէ տարրի, որ իր գոյութեան մասին անջատ իրավունքներ ձեռք բերելու հետամտի:²

Ահմեդ Ռիզայի 1908 թ. սեպտեմբերի 14-ին արդասանած ճառից

Մենք այսուհետև հնչակիստ-դրոշակիստ չենք ճանչնար և անոնց հետ խորհրդակցելու պետք չունինք, որովհետև պետութեան բաղկացուցիչ բոլոր ազգերն ալ կան մեր կուսակցութեան մեջ... Եթէ դրոշակիստները և հնչակիստները շարունակեն իրենց բրոպականը, մենք պիտի հարձակինք անոնց վրա ու զիտցած եղեք, որ նորէն պիտի ջարդուիք:³

Աղի բեյին՝ ՆԳ նախարարության խորհրդական, Ադանայի ջարդի օրերին ուղարկված հեռագիր

Մեծագույն ուշադրութեամբ հոգ տարուի, որ վնաս չհասնի օտար կրօնային հաստատութեանց և հիպատոսարաններուն:⁴

Մեվլան Չադե Ռիֆաթ՝ երիտօրոր նախկին գործիչ, հրապարակախոս

Իթքիիատի Ատանայի մասնաճյուղը կեղրոնէն ստացած հրահանգին համաձայն Կիլիկիոյ, մասնավորապէս Ատանայի մեջ ընդհանուր ջարդ մը պատրաստել սկսած էր...

Ատանայի կուսակալ ճևատ պէյ և Ռեմզի փաշա, հայերուն ապստամբութիւն վերագրելով, նախապէս զինվորական ուժ խնդրած էին. իս-

1. T. Atayöv Ouestion armenienne, Ankara, 1986, s. 31.
2. Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց (1890-1925), Ֆրեզնո, 1930, էջ 141:
3. Ն. տ., էջ 143:
4. Ն. տ., էջ 174:

լամները հայկական թաղերուն վրայ յարձակիլ փորձած և սակայն ցոյց տրուած գորավոր ինքնապաշտպանութեան վրայ չկարենալով ներս մտնել, խանութները թալանի տուած և զիշերը թաղերումն կրակ ձգած էին:

Այս խուճապը, ընդհարումը, արիւնոտ կռիվը ճիշտ երեք օր երեք զիշեր տևած էր...

(Ապրիլի 25-ին) Տետե Աղաճի վաշտը, առանց որևէ պատճառի, հայերու վրա կրակելու հրաման ստացած էր...

Կրկին սկսած այս ջարդը և ասոր յաջորդող հրդեհը և թալանը մինչև հետևյալ առավոտ շարունակած էր և հայկական եկեղեցի մը, հոն ապաստանած փոքրիկներու ու անմեղներու հետ, հրկիզուած էր...¹

Սայիդ Հալիմը՝ վարչապետ, Ավաբրո-Հունգարիայի դեսպան Պալալիչիհնիին (1913 թ.)

Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի համաձայն կարելի է խոսել հայկական բարենորոգումների իրականացման ժամանակ տերությունների որոշ վերահսկողության մասին, սակայն Թուրքիան ամբողջ ուժով կդիմադրի իր ներքին գործերին միջամտելուն:²

Էնվեր փաշան Պալալիչիհնիին

Եթե Ռուսաստանը ներքաշվի պատերազմի մեջ, Թուրքիան ի վիճակի կլինի լուրջ ապստամբության մղելու Ռուսաստանի և Ադրբեջանի մահմեդական ազգաբնակչությանը:³

Իսմայիլ Սերնանը՝ երկրորդ գործիչ Աղանայի երկրորդ ջարդի նախօրյակին

Այն, ինչ կատարված է, դեռ ամենը չէ. դա անբավարար է: Մենք միայն կարճատև դադար ենք առել: Բայց դեռ կտեսնենք, թե այդ ամենը ինչով կվերջանա:⁴

1. **Մեվլան Չաղե Ռ-իֆաթ** Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծայրերը և Իթքի-հատի հայաջինջ թաղաքականութիւնը, Բեյրութ, 1968 թ., էջ 104-106:

2. Wien, HHSTA PA XII 463 Jenikoj, 2 september, 1913, N 50/ E.

3. Wien, HHSTA PA I, 552 Jenikoj, 20 Juli, 1914, N 338.

4. «Իթիղալ» թերթի 1909 թ. ապրիլի 22-ի համարը կամ **A. Adossides** Arménies et Jeunes Turcs. Les massacres de Ciliclie, Paris, 1910 կամ «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991, էջ 253:

Ջենալ փաշան Մուշեղ եպիսկոպոսին (Աղանա)

Ջնջել ազգութիւններու առանձնաշնորհումները, և յանդուգն քայլով մը թրքացնել ամեն ինչ, ամեն տեղ:¹

Սհմեղ Ռ-իգա

...Անկեղծորեն, ի՞նչ պիտի պատասխանեն պետութիւնները, եթե սուլթանը նրանց հետևյալ պատասխանը տա. «Ես ապստամբած հպատակներիս եմ պատժում»:²

«Իգդամ» թերթի «Վնասակար է ոչ իսլամական համախմբումների կոչումը» խմբագրականը

Երկրում առանձին ազգային բարձրագույն վարժարան հիմնելը վտանգավոր է... Օսմանեան կառավարութեան գթութեան շնորհիվ է, որ իր պետութեան մեջ առանձին ցանկութիւնների հետամուտ ազգութիւնները իրենց հատուկ վարժարաններն ունեցան: Մեր երկրում տարբեր վարժարանները Օսմանեան միութեանն արգելք են: Ժամանակն է այսուհետև ազգային քաղաքականութեանը հետևելու:³

Երկրորդական սպաների հայտարարությունը

Այս կայսրութիւնը մեզ է պատկանում և քանի որ դեռ թեկուզ մեկ թուրք ապրում է, թույլ չենք տա, որ այստեղ թուրքերից բացի որևէ ոք օրենք գործադրի...⁴

«Հուրիեթ» թերթ

Օսմանեականութեան, օսմանեան ազգայնականութեան մեջ չձուլուող և ընդդիմացող ցեղերը հարկավոր էր բնաջնջել որպէս անհրաժեշտութիւն և ապահովութիւն ապագային:

Իթքիհատը դեռ առաջները կատաղի յարձակումներ է գործել տաճկահայերու դեմ իսլամութեան շահի անհրաժեշտութեան տեսակետից: Նա մեկն է համախմբական այն բազմաթիվ համոզողներից, որ Մի-

1. **Հ. Գանգրունի** Հայ յեղափոխութիւնը օսմանեան բռնատիրութեան դեմ, էջ 203:
2. **Մ. Սերոբեան** Հայկական մղձավանջ, Բոստոն, 1916, էջ 36 կամ «Մեշվե-րեթ», 1904 թ., հունվարի 1:
3. **Հ. Գանգրունի** Հայ յեղափոխութիւնը օսմանեան բռնատիրութեան դեմ, էջ 261:
4. Ն. տ., էջ 268:

ջերկրականից մինչև Չինաստան, Ղազունից մինչև Հնդկական օվկիանոսը մոտիկ ապագային ընդհանուր սեփականություն են համարվում իսլամությունը։¹

Նախընտրական բռնուցիկ (1909 թ.)

Հայերուն և հույներուն ազատություն տալը տերություն կործանում կը նշանակի և Օսմանեան կայսրություն արդեն կանգնած է կործանման վիճի առաջ, ուստի իսլամի ճշմարիտ բարեկամները լուրջ կերպով պիտի մտածեն ու միջոցներ ձեռք առնեն հայերը ջնջելու և պետությունը անկումից փրկելու համար։²

Աղանայի ջարդի կապակցությամբ երկրորդական կառավարության սպեղծած հանցնաժողովի եզրակացությունից

Իբրևիսլամի կուսակցության անդամները եղել են Աղանայի ահավոր ջարդերի կազմակերպիչներն ու մասնակիցները։ Այս փաստը հաստատվել է նահանգի շատ խավերի, ինչպես նաև հյուպատոսների, ամերիկյան միսիոներների և կաթոլիկ հոգևորականների վկայություններով։³

Յրօզլի Ֆեյսեյ՝ թուրք պապմարան (1908թ.)

(Սահմանադրությունից հետո) Օգտվելով իբրևիսլամականների միամտությունից, հայերն ավելի լայնորեն ծավալեցին իրենց գործունեությունը։ Դառնալով խաղալիք ռուսների և անգլիացիների ձեռքում, զինվելով ժամանակակից զենքով, նրանք դարձան իսկական աղետ թուրքական պետության համար...⁴

Արիֆ բեյ՝ նախկին ներքին գործերի նախարար

Հայերը Թուրքիայի ոչ մի մասում ազգաբնակչության մեծամասնություն չեն կազմում։ Դրա համար թուրքական տարածքների վրա անկախ պետություն ստեղծելու մասին հայերը չպետք է մտածեն...

1. Հ. Շահրիբեան (Ատոմ) Բարենորոգումներու հարցը, Կ. Պոլիս, 1914 կամ Հ. Գանգրունի Հայ յեղափոխությունը օսմանեան բռնատիրության դեմ, էջ 270:
2. Յ. Յովակիմեան Պատմություն հայկական Պոնտոսի, Բեյրութ, 1967, էջ 178-180:
3. Ա. Դարբինյան Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, Յուշեր, 1890-1940, էջ 209:
4. V. Eroglı Ermeni mezalimi, Istanbul, 1973, s. 108.

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կառավարման ներքո Թուրքիայում կուսակցությունների ստեղծումն անհնար է։ Այսօր երկրում չկա ոչ մի կուսակցություն, որ ճշտությամբ ներկայացնի (մարմնավորի) ազգը։

Միմեդ Շուաբեյը՝ երկրորդական գործիչ, հայերին (1908 թ. հուլիս)

Անհնար է, որ թուրքերն ու հայերը կազմակերպեն միմյանցից անկախ քաղաքական կառավարում և միմյանցից բաժանվեն, ինչը բխում է աշխարհագրական, պատմական և քաղաքական նկատառումներից։ Մենք դատապարտված ենք ապրելու միասին։ Եթե հայերն ու թուրքերը միասին չապրեն, դա վնաս կհասցնի թե հայերին և թե պետությանը։ ...Դուք մեծ կայսրության զավակներ եք։ Կայսրության ծավալների համեմատությամբ շատ ողորմելի տեսք կունենա Հայաստանը՝ որպես արդյունք անհեռատես մտածողության։ ...Մոռանա՞ք մոայլ անցյալը և ձեռք ձեռքի տված ձեռնամուխ լինենք ստեղծարար աշխատանքի հանուն հայրենիքի փրկության և երջանկության։¹

Բ. Շարիր

Մենք պետք է օգտագործենք նրանց (ՀՅ Դաշնակցության) հնարավորությունները։ Հենց որ վերցնենք իշխանությունը, կհեշտանա դաս տալ նրանց, ովքեր ձգտում են վարչական ինքնավարության։

Իբրևիսլամ վեբերակեր և ՀՀ Դաշնակցության կուսակցությունների 1909 թ. համաշայնագիրը

1. Սահմանադրության իրականացման և երկրում հասարակական զարգացումը անսասանորեն ամրապնդելու համար անհրաժեշտ է համատեղ պայքարել՝ չխնայելով ուժերը։
2. Հետադիմական շարժումների հանդեպ գործել համաձայնեցված՝ օգտագործելով օրինական եղանակներ։
3. Երկու կուսակցությունների համատեղ գործունեության վերջնական նպատակը համարել օսմանյան հայրենիքի ամբողջականության պահպանումը, նրանք պետք է գործնականում ցրեն բռնատիրական վարչակարգից ժառանգած լուրերն այն մասին, թե հայերը ձգտում են անկախության։
4. Երկու կուսակցությունները հայտարարում են, որ իրենք միահա-

1. «Բյուզանդիոն», 1908 թ., թիվ 3:

մուռ են վիլայեթների իրավունքների ընդլայնման գործում և աջակցում են օսմանյան ընդհանուր հայրենիքի զարգացման ու առաջընթացին:

Իթքիհաղ վեթերակեր և Դաշնակցություն կուսակցությունը մարտի 31-ի Ադանայի ողբերգական իրադարձությունները համարելով դաս քաղելու նախազգուշացում՝ որոշեցին գործել համատեղ հիմնական կետերն իրականացնելու համար:¹

Էնվեր փաշայի ճառը և Պոլսի հայկական պարրիարքարանում 1909 թ. հուլիսի 15-ին

Մենք երբեք չենք կրնար չլիչել նիսբական, բարոյական և մարդկային այն մեծ ու ծանր գոհողությունները, ինչ-որ ըրավ հայ ազգը տապալելու համար համիտեան բռնակալական ռեժիմը: Մենք հոս հաճույքով կը խոստովանինք, թե հայ յեղափոխականները, և ի մասնավորի, հայ յեղափ. դաշնակցութեան քոմիտեն եղան մեր ուսուցիչը և ռահվիրան սուլթան Համիտի բռնակալութեան դեմ մեր վարած ժեռն-քիւրք յեղափոխական շարժումին: Այո, մենք յավետ երախտապարտ ենք հանդէպ հայոց...

Բայց եթե հայ ազգը օսմանեան նոր և ազատ ռեժիմին դեմ ալ գլուխ բարձրացնելով, անջատողական նպատակով, սուլթան Համիտի օրով եղածին նման ուզե կրկին դիմել դավադրական գաղտնի գործունեութեան, ապա համարձակորեն կըսեմ, թե մենք՝ իթքիհատականներս, այնպիսի խստութեամբ պիտի պայքարենք այդպիսի ազգային դավաճանութեան դեմ, որ պիտի փնտռեք սուլթան Համիտի բռնակալութեան ամենասև օրերը:²

Աբդուլ Ռեշիդի՝ երիտթուրքերի կոմիտեի անդամ, 1912 թ. մարտի հայրարարությունը

Եթե ամբողջ Եվրոպան մեր վրան յարձակի մեզ բնաջնջելու համար, մենք ալ այն ատէն ստիպուած մեզի հպատակ քրիստոնեա ժողովուրդներու դեմ այնպիսի վրեժխնդրական ծրագիր մը պիտի գործադրենք, որ եվրոպացիները պիտի ապշին և չպիտի կրնան մեզի դեմ քայլ մը իսկ առնել:³

Թուրք պաշտոնապարհի հայրարարությունը Ադանայում (1918 թ.).
Ինչպես որ Թուրքիոյ հայերը արմատէն չեզոքացուցինք ու բնաջնջեցինք, անանկ ալ Կովկասի հայերը պիտի փնջացնենք, որպէսզի հայոց մեզ դարերէ ի վեր առթած գլխացավեն մի անգամ ընդմիշտ ազատինք:⁴

Քեդրի բեյ՝ ռաբիկանապետ
Մի՞թե կառավարութիւնը ժամանակ ունի անմեղները և յանցավորները իրարմէ գատելու: Մենք որոշած ենք բնաջնջել բոլոր հայերը:²

Մ. Թալեսք
Այնքան ժամանակ, երբ մի ազգ իր սեփական շահերի համար անում է ամեն ինչ և հաջողվում է, աշխարհը ընդունում է այդ: Ես պատրաստ եմ մեռնելու այն բանի համար, ինչ կատարեցի, և ես գիտեմ, որ կմեռնեմ դրա համար:³

Մ. Թալեսք. երիտթուրքերի Սալոնիկի 1910 թ. հանչնածողովում արդասանած ճառից (Անգլիայի փոխիւղապարտ Արթուր Հենրիի սղագրությունը)

Դուք գիտեք, որ համաձայն Սահմանադրության, մահմեդականներն ու քրիստոնյաները հավասար են, սակայն դուք բոլորդ և յուրաքանչյուրդ առանձին, նաև գիտեք ու զգում եք, որ դա անիրագործելի գաղափար է: Շարիաթը, մեր ամբողջ պատմությունը, հարյուր հազարավոր մահմեդականների և նույնիսկ իրենց՝ գլավորների զգացմունքները, որոնք համառորեն ընդդիմանում են իրենց օսմանացման բոլոր փորձերին, մեծ խոչընդոտ են իրական հավասարության հաստատման համար: Գլավորներին լոյալ օսմանցի դարձնելու փորձեր մենք կատարել ենք: Այդպիսի ամեն մի փորձ անսպայման կձախողվի, քանի դեռ Բալկանյան թերակղզու փոքրիկ անկախ պետությունները հնարավորություն ունեն տարածելու անջատողական գաղափարներ Մակեդոնիայի բնակչության շրջանում: Ուստի խոսք անգամ լինել չի կարող հավասարության մասին, քանի դեռ հաջողության չենք հասել օսմանացման մեր քաղաքականության մեջ:⁴

1. Ն. տ., էջ 187:
2. Ն. տ., էջ 275:
3. H. Ebiq Memoirs, New York-London, 1926, p. 337.
4. Փ. Шыбєрт Европа и Дума Востока, Франкфурт, 1947. G. P. Gooch and Harold Temperley British documents on the origins of the war, 1898-1914, Vol. IX. The Balkan Wars. Part I. The Prelude. The Tripoli war, London, 1933, p. 208 կամ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 266:

1. Մ. Վարանդեան Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հ. 2, Կահիրե, 1950, էջ 19:
2. Ն. տ., էջ 462:
3. Ն. տ., էջ 463:

Սալոնիկի ժողովում 1910 թ. օգոստոսի 10-ին ընդունված որոշումը

Հոդված 1. Ընկերակցութիւններու օրենքին երրորդ և չորրորդ հոդվածներէն օգտուելով՝ բոլոր հայ ընկելաութիւնները խափանել և անոնց վարչական մարմիններուն և անոնց մէջ ի վաղուց իբքիհատի կառավարութեան հակառակ աշխատողները ամբողջովին ձերբակալելով Մոսուլի, Պաղտատի պես նահանգները դրկել և ճամբան կամ այլ տեղերը փճացնել:

Հոդված 2. Բոլոր հայոց ամեն տեսակ զենքերը հավաքել:

Հոդված 3. Մասնավոր պատշաճ միջոցներով, իսլամական կարծիքը պատրաստել Վանի, Էրզրումի և Ատափազարի պես տեղեր, ուր հայերը արդէն իսկ իրենց ընտանիքովը իսլամներու պժգանքը շահած են, կազմակերպելով դեպքեր ստեղծել, ինչպես Ռուսիան ըրավ Պագուի մէջ:

Հոդված 4. Էրզրումի, Վանի, Էլ Ազիզի և Պիթիսի պես նահանգներու մէջ (բնաջնջումի) գործադրութիւնը բոլորովին ժողովրդին թողնելով, գորքերն ու կարգապահական ուժերը իբր թէ ջարդերը արգիլելու գործածել: Իսկ Ատանայի, Պրուսայի, Նիկիմիտի և Իզմիրի պես տեղերը, ընդհակառակն, իսլամներին օգնել զինվորական ուժով:

Հոդված 5. Բնաջնջումը գործադրել մասնավորապէս հիսունէն վար այրելու և դպրոցի ուսուցիչներու վրա: Աղջիկներն ու մանուկները թողուլ իսլամացնելու համար:

Հոդված 6. Փախչելու հաջողածներուն ընտանիքը մեջտեղէն վերացնել և միջոցներ ձեռք առնել երկրին հետ անոնց կապը բոլորովին խզելու համար:

Հոդված 7. Կառավարութեան հայ պաշտոնեաները, պատճառաբանելով, թէ լրտեսութիւն ըրած են, վտարել բոլոր պաշտոններէն:

Հոդված 8. Բանակին մէջ գտնուողներուն պատշաճ կերպով իշխանութեան կողմէ բնաջնջում:

Հոդված 9. (Բնաջնջումի) գործադրութիւնը ամեն կողմ միաժամանակ սկսիլ և այդպետով ինքնապաշտպանութեան ժամանակ չթողալ:

Հոդված 10. Այս հրահանգի գաղտնի մնալուն և միայն մեկ-երկու հոգիի միջև մնալուն վերջին ծայր հոգ տանիլ:¹

1. «Ազգակ», 11 հունիսի 1965 կամ R. Pinon, L'Europe of la Jeune Turquie, Paris, 1913, p. 99.

Համաժողովը որոշեց

Բռնի թուրքացնել կամ բնաջնջել ոչ թուրք տարրերին և այլևս թույլ չտալ Թուրքիայում, բացի թուրքերենից, այլ լեզուներով խոսել:¹

Յաշար Նարի՝ պատմաբան

Թուրանիստ-ազգայնամուլները կողմնակից էին երկրագնդում բնակվող բոլոր թուրքերի միավորման գաղափարին: Եթէ չհաշվենք Բալկաններում և Չինաստանում բնակվող որոշակի թվով թուրքերին, ապա միակ երկիրը, որտեղ կենտրոնացած են թուրքական ռասայի մարդիկ, Ռուսաստանն է:²

«Ենի մեջում» քերթ

Իսկական քաղաքակրթությունը թուրքականն է, որը նոր-նոր է սկիզբ առնում նոր կյանքի զարգացմանը զուգընթաց: Թուրքական ռասան մյուս ռասաների նման սպիրտից ու այլասերություններից փչացած չէ: Թուրքական արյունը կոփվել էր իտասարդացել է մարտերում: Գերմարդը, որի մասին երազում էր գերմանացի փիլիսոփա Նիցշեն, դա թուրքն է: Թուրքերը՝ դրանք յուրաքանչյուր դարի «նոր մարդիկ» են:

Հալիդի՝ երեսփոխան, 1923 թ. Ազգային ժողովում կատարած հայտարարությունից

Պետք է հայ ժողովրդին ոչնչացնել: Մենք պետք է պահպանենք ատելությունը հայերի հանդեպ:³

Երիտթուրքական փեսական դրույթ

Թուրք ժողովուրդը Աստծո ընտրյալ ժողովուրդն է:⁴

Այդ ընտրյալ ազգի մի մասը, որը բնակվում է մինչև Չինաստան, գերության մեջ է:⁵

1. Հ. Ղազարեան, Ցեղասպան թուրքը, էջ 111:

2. Յաշար Նարի Ո՞ր ենք մենք գնում, էջ 59:

3. “Правда”, 15 ապրիլի, 1924 թ.:

4. Харис МапосТероризмът пьервородната рожба на ЦРУ, София, 1985 стр. 183-184.

5. O. Unal, C. T. Karaoguz Milli Cografya. Ana Ders Kitabi I, Ankara, 1985.

Թուրքական քերթ

Անատոլիայի ոչ թուրք էթնիկական խմբերի գրգռիչ վարմունքները պանթուրքիզմի կողմնակիցներին հարկադրեցին ասպացուցել, թե Անատոլիան թուրքական հող է։¹

Չիա Գեորգյալի

-Հարյուր միլիոն թուրքերի միավորումը մեկ ազգի մեջ թուրքական ազգայնականության համար հանդիսանում է խանդավառության առավել հզոր աղբյուրներից մեկը։ Եթե գոյություն չունենար թուրանականության խղետը, թուրքական ազգայնամոլությունը չէր կարող այդքան արագ զարգանալ։²

-Թուրք ազգությունն ավելի առաջնային է, կարևոր, քան իսլամը. այն գլխավոր ռասայական հպարտություն է։³

-Զգացողությունը, որ ես ունեմ իմ արյան մեջ, կապված է անցյալիս հետ։ Իմ նախնիների փառավոր գործերը ես դիտում եմ ոչ թե անցած զնացած, պատմության դեղնած, փոշեծածկ էջեր, այլ որպես արյուն, որ հոսում է իմ երակներում, իմ սրտում, իմ Աթիլա, իմ Չինգիզ, հերոսական դեմքեր, իմ ռասայի պարծանքն ու փառքը, որոնք չեն զիջում Ալեքսանդրին ու Կեսարին։ Դպրոցականի համար մշուշով պատված մի ֆիգուրա հանդիսացող Օգուզ խանը մոտ և հասկանալի է իմ հոգում։ Իմ արյան մեջ իր ամբողջ մեծությամբ ու փառքով ապրում է, իմ հոգին շոյում և ինձ հարկադրում է բացականչել. «Թուրքերի հայրենիքը ոչ Թուրքիան է և ոչ էլ Թուրքստանը, այն մի ընդարձակ ու անվերջ տարածք է՝ դա Թուրանն է»։⁴

«Ենի մեջմուսն» հանդեսում տպագրված իր «Ի՞նչ է Թուրանը» հոդվածի մասին

Այդ հոդվածում ցույց եմ տալիս, որ այսօրվա պատկերացումով այն մշակութային Թուրան է։ Այսինքն՝ օսմանյան թուրքերը պետք է մեկ

1. Basiret gazetesinden aktaran; David Kushner Türk milliyetçiliginin Doguzu, Istanbul, 1979, s. 77.

2. Е. Ф. Лудшвецк Турция в годы первой мировой войны 1914-1918 гг. Москва, 1966, стр. 308.

3. Turkey: A Past and a Future: Reprinted (with additions) from "The Round Table", London, June, 1917, p. 25.

4. Բլանկո Վիլյալոն էջ 40:

մշակույթ ստեղծեն։ Հետագայում մյուս թուրքերը այն ընդունելու դեպքում կստացվի մշակութային Թուրան։ Եվ դա նպաստավոր կլինի նաև օսմանյան պետության համար, քանի որ, նախ, կզարգանա օսմանյան երկրի հիմքը հանդիսացող թրքությունը։ Բնական է, որ կիզորանա նաև պետությունը, հետագայում էլ ամբողջ թրքությունը, որոնք կընդունեն օսմանյան թուրքերեն լեզուն։ Աղբյուրների թուրքերն արդեն սկսել են մշակութային Թուրանի ուղղությամբ աշխատել։ Թուրքերեն լեզվի տարածումը, օսմանյան գրականությունը, որպես ազգային գրականություն ընդունելը, բոլոր թուրքերին հոգով-արյունով կապելու է մեզ հետ։ Բոլոր թուրքերը կարդալու են մեզ մոտ լույս տեսած ստեղծագործությունները։¹

-Պետք է միավորել բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդներին։ Համաձայն թուրքական պատմական թեզի, թուրքերն են ստեղծել ու տարածել աշխարհում առաջին քաղաքակրթությունը, թուրքերենը հանդիսանում է աշխարհի բոլոր լեզուների «սկզբնաղբյուրը, գերլեզուն», իսկ թուրքական ռասան հանդիսանում է «իշխող ռասա»:

Ամիրաժեշտ է մի ազգի մեջ միավորել 100 միլիոն թուրքերին... Անցյալում Թուրանի զաղափարը երևակայություն չէր, այլ իրականություն էր..., այն հանդիսանում է մեծ հայրենիք։²

-Գլխնականներից ոմանք փորձում են թուրքերին, ինչպիսիք են միջինասիական թուրքերը, Վուգայի ափին բնակվող թուրքերին, Սիբիրի և Փոքր Ասիայի թուրքերին արհեստականորեն իրարից անջատել և առանձին ազգեր համարել։ Մեր նպատակը հարյուր միլիոն թրքությունը մեկ ազգի մեջ միատեղելն է։³

-Որտե՞ղ է Թուրանը։ Որտե՞ղ է Դրիմը։ Ի՞նչ պատահեց Կովկասի հետ։ Ամենուրեք ռուսներ են՝ Կազանից մինչև Տիբեթ... ջախջախելով թշնամուն՝ Թուրքիան ընդլայնելու է իր ազդեցությունը Թուրանը վերստեղծելու համար։ Օսմանյան կայսրության անկումը հետևանք էր պետության վրա մահմեդական քաղաքականության չափից վեր ազդեցության, որի արմատները արաբական և պարսկական են և ոչ թուրքական։ Քաղաքական և կրոնական իշխանությունների համատեղումը սուլթան-խա-

1. "Takvim-i Vekai", թիվ 3557, 14 մայիսի 1919 թ.:
2. З. Гекальп Основы торкологии, стр. 23-24.
3. Z. Gökalp Türkcüligün Esasları, Istanbul, 1952, s. 28.

լիֆի անձի մեջ և սոցիալական կյանքում Կորանի հանձնարարականների կիրառումը խոչընդոտում են արևմտյան տեխնիկայի նվաճումների ներթափանցումը: Այսպիսով, վերակառուցման ջանքերը պետք է կրոնը անջատեն պետությունից, զիտության և տեխնիկայի բնագավառում ընթանալ արևմտյան քաղաքակրթության ուղիով, ր ի վերջո կառուցել մի այնպիսի քաղաքական համակարգ, որն իշխանությունը հանձնի ինտելեկտուալ էլիտային: Այդ պետությունը հիմնված կլինի ազգային գաղափարի, այլ ոչ թե կրոնական հավատի ընդհանրության վրա:¹

-Թուրանի գաղափարն անցյալում ոչ թե պատրանք էր, այլ իրականություն... և ապագայում իրականություն դառնալիք մեծ հայրենիքն է:²

-Թուրքիան պիտի ըլլայ թուրքական ժողովուրդներու համար այն, ինչ որ Փրուսիա եղավ գերմանական ժողովուրդներու համար, անոնցմէ ստեղծե մեկ հզոր, միացած դաշնակցային կայսրություն:³

-Թուրք ազգի և ազգայնականութեան սահմաններն ուրեմն Թուրքիայ աշխարհագրական սահմաններէն անդին կանցնին... Թուրքական զանազան ճիւղերն ընդգրկող մեծագույն թրքական աշխարհով կը սահմանափակուի Թուրանիան:⁴

-Կարելի է ըսել, որ Ազգային ուխտը (քեմալականների ընդունած) թուրքճիւրթեան ծրագրին հետևեցալ:⁵

Նազրմ

Կրոնն այժմ երկրորդական գործոն է լեզվի համեմատությամբ... Բոլոր օսմանցիները թուրքեր չեն... Եթե կայսրությունը պետք է դառնա զուտ թուրքական, ապա բոլոր ոչ թուրք տարրերը կլինեն օտար նրա համար... Շուտով մենք առաջ կընթանանք Թուրքիայի անվան և թուրքական դրոշի ներքո՝ մի կողմ հրելով կրոնը որպես մասնավոր ու երկրորդական հարց:⁶

1. **Ռ. Ռենուվ** Միջազգային հարաբերությունների պատմության մեջ 20-րդ դարի ճգնաժամը, Փարիզ, 1957, էջ 150:
2. **Զ. Գեռքալի** Թուրքաբանության հիմունքները (հայերեն թարգմանությունը ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում է), էջ 23-24:
3. **Զարեվանդ** Միացեալ անկախ Թուրանիա, էջ 56:
4. Ն. տ., էջ 65:
5. Ն. տ., էջ 147:
6. **Turkey: A past and a Future.** "The Round Table", p. 24-25.

Երկրորդական քարոզչություն

...Թուրքիզմը իսլամի հակառակորդը չէ... ընդհակառակն, այն շահեկան ու օգտակար է ինչպես թուրքերին, այնպես էլ բոլոր մահմեդական ազգերին: Դա դարի թելադրանքն է... թուրքերի միասնությունը դա մահմեդականության լայնածավալ մասի միասնությունն է: Այդ միասնությունը պետք է արժանանա ողջ պանիսլամիստական աշխարհի հավանությանն ու աջակցությանը:¹

Ահմեդ Աղան՝ պանթուրքիստ

Իրերի բնական բերումով Թուրքստանը, Աֆղանստանը, Կովկասը, Պարսկաստանը, Տաճկաստանը պիտի միանան և Կովկասյան լեռնաշղթայից մինչև Պարսից ծոցը, Ալթայան լեռներից մինչև Միջերկրականը, միանման ծագում ունեցող թուրանա-թրքական ցեղին պատկանեն- մի ամբողջություն կազմեն, մերը պիտի լինեն: Իսկ այդ տարածքներում եղած ցեղերը (ոչ թուրք-թաթարական) կամ պիտի ոչնչանան կամ ժամանակի ընթացքում ձուլվեն:²

Աչյուրա՝ «Թուրք Յուրդու» թերթում փպագրված հոդվածից (1911 թ.) Թուրքը տիրապետող և հրամայող ցեղ է, ստեղծվել է իշխելու համար:³

Թուրք լրագրող

Մահմեդականների ընդհանուր կացությունն այնպիսին է, որ նրանք մինչև օրս էլ գերադասում են նորից ապրել Թուրքիայի նախկին ինքնակալական վարչակարգի պայմաններում, քան գտնվել ներկայիս իրավիճակում:⁴

«Թանին»

-Երիտթուրքերը առանց վայրկյան մը կորսնցնելու կը թրքացնեին այսօր Օսմանեան կայսրութեան մեջ գտնուող բոլոր ցեղերը: Այս մասին բնավ պետք չէ տարակուսել:⁵

-Թուրքիան կարող է կործանվել, բայց նա իր հետ արյան վիհը կնետի նաև ուրիշներին:⁶

1. "Коммунистический интернационал" (журнал), 1921, стр. 17.
2. **Ս. Սապահ-Պյուլեան** Պատասխանատուները, էջ 148:
3. **Զարեվանդ** Միացեալ անկախ Թուրանիա, էջ 70:
4. **М. Djinguis** L'Islam en Crete. "Revue du Monde Musulman", N 1-2, 1909, p. 101.
5. «Ազատամարտ», 19 հունվարի 1909 թ.:
6. **V. Berard** La mort de Stamboul, Paris, 1913, p. 151.

«Թասվիր-ը էֆքյար»

Մենք պետք է դառնուքամբ ընդունենք, որ այժմ դեմ առ դեմ կանգնած ենք անխուսափելի կործանման առջև:¹

«Թանհին»

Փոքր Ասիան թուրքացնելու քաղաքականության հաջողությանը նպաստում է մանավանդ այն հանգամանքը, որ տեղական թուրքական իշխանությունները... լիովին ըմբռնել են ներքին գաղութացման և մուսուլմանների վարվելաձևի ազգային մեծ նշանակությունը:²

Բայուր՝ թուրք պարմարան

Ազգային տնտեսություն ստեղծելու համար ուղի նկատվեց բոլորտի քաղաքականությունը, որը երիտթուրքերի կարծիքով... դյուրացնելու էր թուրք բուրժուազիայի խիստ թույլ դիրքերի ամրապնդումը:³

Խալիլ բեյի՝ պեյրական խորհրդի նախագահ, 1914 թ. մայիսի 19-ին խորհրդարանում ունեցած ելույթից

Կը խնդրեմ մեր ուսուցիչներին, մեր խմբագիրներին և մեր բանաստեղծներին ու մեր բոլոր մտավորականությանը, որ իրենց դասերով, իրենց գրություններով, իրենց բարոյական ամբողջ ազդեցությամբ միշտ հիշեցնեն ներկա և ապագա սերունդներուն, թե սահմանազխի մյուս կողմը փրկելիք եղբայրներ, ազատելիք հայրենիքի բեկորներ կան:⁴

Մ. Մուխարաբ փաշա՝ Բեռլինում Թուրքիայի դեսպան

Առաջին համաշխարհային պատերազմում դաշինքը Օսմանյան կայսրության հետ պանգերմանացիների նկրտումների առջև բաց էր անում համաշխարհային գերիշխանության գալթակղիչ հորիզոններ: Ամբողջ երկրագնդով մեկ տարածված հարյուր միլիոնավոր մահմեդականների բարոյական ու նյութական օգնությունը Գերմանիայի համար ակնհայտորեն կարող էր դառնալ նշանակալի ծանրակշիռ ուժ ունեցող ու քաղաքական հաշվեկշռում:⁵

1. "Le Temps", 13 նոյեմբերի 1913 թ.:
 2. Dr. H. Stuermer Deux ans de guerre a Constantinople, Paris, 1917, p. 157.
 3. Y. H. Bayur Türk inkilabi tarihi. Cilt I, Istanbul, 1940, s. 294.
 4. «Ազատամարտ», 7/20 մայիսի 1914 թ.:
 5. General M. Moukthar Pacha La Turguie, l'Allemagne et l'Europe. Depuis le traite de Berlin jusgu'a la Guerre Mondiale, Paris, 1924, p. 1-2.

Երիտթուրքերի կենտրոնի կոչերից

Մարդասպաններն ու դահիճները նշանակված են վալու, մութեսարիֆի, կայմակամի պաշտոնում, ալայբեյեր, ոստիկաններ և ժանդարմներ, նրանց առատորեն ողողեցին ոսկով և հագցրեցին ոսկեզօծ արտահագուստներ... Բանտերը լցվեցին մարդկանցով, ովքեր ճշմարտությունն էին ասում և ճշմարտության կոչում: Անվերջ հարկերով քայքայեցին մեր տները...

Մեր թշնամին ներկայիս կառավարությունն է, որը մեր աչքերը փակել է զիշերվա նման, կպել է մեր մարմիններին արյուն ծծող թունավոր կարիճի նման, որն իրեն ներկայացնում է հրեշտակ: Ներկա կառավարության արգահատելի կողմնակիցները զբաղված են միայն մի բանով՝ ավերում են օջախներ, կործանում են տներ, ոչնչացնում են կյանքեր ու կանգնած են մեր տգետ ժողովրդի գլխին, ինչպես դժոխքի սատանայական ոգի...¹

Մեքքա մեկնողների առաջ հանդես եկած մահմեդական քարոզչի ելույթը

Դուք և ձեր հայրենակիցները պետք է ազնվորեն ենթարկվեք թուրքական սահմանադրությանը, ինչպես նաև մարգարե Մուհամմեդի (տեղապահ) խալիֆին, սրբություններից ամենաարբազնագույնին՝ նորին մեծությունը թուրքական ասլանին: Չեզնից յուրաքանչյուրը պարտավոր է հնարավորության չափով ինչ-որ գումար գոհաբերել իսլամի վերածննդի օգտին:

Մեր տիրույթները հասնում են երկրագնդի 1/3-ին և բնակչությունը գերազանցում է աշխարհի բնակչության 1/5-ին, սակայն դժբախտաբար մեր միջև վերացված է եղբայրությունը և իրար ատելով՝ մենք հանգիստ սպասում ենք կործանման... Եթե մենք չկազմենք միավորված մահմեդականների ամբողջ ուղղված Արևմուտքի դեմ, ապա ապագայում դժբախտ կլինենք:

Եթե ինչ-որ տեղում վիրավորեն որևէ մահմեդականի, ապա այդ մասին պետք է անմիջապես իմանան մյուս բոլոր մահմեդականները և ձգտեն օգնել նրան... Ներկայումս, որպեսզի կարողանանք պաշտպանել իսլամի իրավունքները, ինչպես նաև մահմեդական կրոնը, մենք պետք է ձեռք բերենք նորագույն զենք և ուսումնասիրենք դրա արտադրությունը, քանի որ միայն այդ դեպքում մենք կկարողանանք ընդդիմանալ թշնամիներին:²

1. В. И. Шпилкова Младотурецкая революция 1908-1909 гг., Москва, 1977, стр. 102.
 2. "Siratela Mustagime" թերթ, 4 դեկտեմբերի, 1910: Վրաստանի ԿՊԱ, ֆ-157, ց. 1, գ. 211, քր. 219-220: А. О. Арутюнян Кавказский фронт, 1914-1917, стр. 197.

Երիտրուրքերի կուսակցության Սալոնիկի 1910 թ. համագումարի որոշումները համառոտ

- Թույլ չտալ, որ թուրք այլ կուսակցություններ առաջանան:
- Սապահետտիմի կուսակցութեան և նրա գաղափարաբանութեան դեմ պայքարել:
- Սուլթան Համիտին պահել և նրա ազդեցութիւնից ու կապերից օգտուել:
- Մինչև իրենց գորեղացումը հայ կուսակցությունների հանդեպ համբերող դիրք բռնել:
- Ս. Դ. հնչակեաններին հսկողութեան տակ առնել:
- Ուժ տալ օսմանցիացման գաղափարին, համխալամութիւնն ու համաքրքութիւնը դրանց գաղափար-առանցքը դարձնել:
- Իսլամ տարրերի տնտեսական տիրապետութեանը հետապնդել... Խորհրդարանային մեծամասնութիւնը միշտ թուրքերու ձեռքը պահել...¹

Սարահեղդին

Ես ուղղակի գարմացած եմ մնացել, ինձ հետ էլ՝ շատ եվրոպացիներ: Հայ ազգը ինչպե՞ս կարող է յարգանք պահանջել, երբ անգամ Ատանայի կոտորածից յետոյ էլ մեծամասնութեամբ իթքիհատի կողմն է բռնում: Դաշնակցականները ինչպե՞ս սեղմեցին իթքիհատական արիւնոտ, եղեռնագործ ձեռքը և նրանց հետ համաձայնութիւն կնքեցին: Հայ ազգը, որ անհաշտ դիրք պիտի բռներ, ընդհակառակը՝ ամենից ավելի զիջող, տեղի տուողը, կռացողը նա եղավ...²

Իթքիհատի կուսակցության նախընտրական հրահանգները (1912 թ.)

...Հայերին չխնայեք, կենդանի շունչ չթողնեք, կայք, գոյք՝ ամեն բան տիրապետեցեք:³

Սարհի բեյ՝ Նիկասարի զինվորական հրամանապար

Իթքիհատական մեծերին սատկացնելը հայերի ազգային պարտականությունն է:⁴

- 1. Ս. Սապահ-Գյուլեան Պատասխանատուները, էջ 268:
- 2. Ն. տ., էջ 290:
- 3. Ն. տ., էջ 330:
- 4. Ն. տ., էջ 330:

Կեսարիայի մուքեսարիֆի տեղակալ

Եթե այս իթքիհատականները մնան, սրանք հայ ազգի զլխին նոր և ավելի խիստ փորձանքներ առաջ պիտի բերեն: Ուստի ձեր ազգի փրկության տեսակետից շուտով աշխատեցեք ձեր օձիքը սրանց ձեռքից ազատել:¹

«Թասֆիրի էֆրյարի»՝ երիտրուրքական քերք

Մի կողմից, մտնելով Եգիպտոս, բաց կանենք փրկարար ճեղք մեր 300 միլիոն հավատացյալների համար, մյուս կողմից, շարժվելով մինչև Կարս և Թիֆլիս, կազատագրենք Կովկասը և մեզ համար ուղի կբացենք դեպի Աֆղանստանի և Հնդկաստանի մահմեդական ժողովուրդները:

Նազրմի ճառը երիտրուրքերի Սալոնիկի 1910 թ ընդհանուր ժողովում.

Այս պահին մեզ համար կարևոր գաղափարի (պանթուրքիզմի) ոչ թե տեսական վերլուծումներն ու հիմնավորումներն են, այլև դրա իրականացման գործնական միջոցների ճշտումը:

Հավատում եմ, բոլորդ համաձայն կլինեք, եթե հայտարարեմ, որ այդ քաղաքական ծրագրի իրականացման նախապայմանը Հայկական հարցի արմատական լուծումն է: Իբրև քրիստոնյա ժողովուրդ, մեր կայսրությունում որպես հպատակ ապրում են միայն հայերը: Պատմության բնական ընթացքը պիտի անխուսափելի դարձնի նրանց անջատումը կայսրությունից, ինչպես բալկանյան ժողովուրդներինը: Թեև ակամա, բայց մենք հաշտվեցինք վերջինների անջատման հետ... Բայց առավել սարսափելի առջևում է... Հայերի անջատման ընթացքի մեջ ենք գտնվում այս պահին: Տեսնե՞իք, թե ինչպես նրանք ներկայացան դեսպանախորհրդի առջև և բարենորոգումների առաջարկի տակ կես-ինքնավարության պահանջ դրեցին, հակառակ մեր թելադրանքներին ու պնդումներին, որպեսզի հրաժարվեն եվրոպացիներից, և մենք առանձին կարգադրենք իրենց խնդիրը իբրև կայսրության ներքին խնդիր...

Մի պահ երևակայեցեք արևելյան նահանգների վրա հայ պետության կազմվելը: Նման պետությունը թուրանական ծրագրերի տապանաքարը կլինի: Ոչ միայն պարտադրված կլինենք ամբողջապես հրաժարվել թուրք ցեղի միավորման ծրագրից, այլև պատրաստ լինել սեղմվելու Անատոլիայում, Կոնիայի նախկին սելջուկական սուլթանների նեղ տարածքների վրա: Այդ կնշանակի մահ... Որևէ թուրքի համար անհնար է հաշտվել մեզան իրականության հետ...

1. Ն. տ., էջ 333:

Մնում է միակ և մի վերջին հնարավորություն, որի հետ կամա թե ակամա պարտավոր ենք հաշտվել և ընդունել թուրքական շահերին համապատասխանող միակ ելքը՝ բնաջնջել մեր կայսրության կազմում եղած հայերին: Այս առաջարկը խղճի խնդիր չէ, ոչ էլ մարդկային զգացմունքների խնդիր: Կամ կհամաձայնենք հայերի ամբողջական և արմատական բնաջնջման ծրագրին՝ ապահովելով մեր ներկան ու ապագան, պատրաստելով մեր զարգացման ու գոյացման ուղին, և կամ, մերժելով այս ծրագիրը՝ կշարունակենք մնալ արդի կացության մեջ, փորելով մեր ոտքի տակի հողը հենց մեր երկրում՝ բռնելով քայքայման ու անհետացման ուղին: Ուրիշ ելք գոյություն չունի մեզ համար: Հենց այսօր, մինչև այժմ մեր երկար խորհրդակցություններից հետո, պարտավոր ենք կատարել ընտրությունը: Հստակ և վճռական այո կամ ոչ ասել, մի կողմ ձգելով բոլոր տեսակի վարանումները և կազմել համապատասխան ծրագիր, նկատի ունենալով ամենափոքր մանրամասնություններն անգամ, որպեսզի ամբողջական լինի դրա իրականացումը:

Բոլորս էլ հասկանում ենք, որ ձեռնարկը շատ բարդ ու դժվար է: Հարցը միայն մեկ շրջանակում՝ Արևելյան Անատոլիայում, բնակվող հայության բնաջնջումը չէ. այլ ամբողջ կայսրության մեջ տարածվող այդ նեղգամիտ, ճարտար ու ճկուն էրմենի կոչված մի ցեղի, որի եռանդին ու աշխատանքին գոհացում չի կարող տալ նեղ ու փոքր սեփական հայրենիքն իսկ, որն ընդարձակ կայսրության պահանջ է զգում իբրև գործունեության դաշտ՝ Պոլսից մինչև Բաղդադ, Բայազետից մինչև Ադանա, Իսկենդերուն: Պետք է արմատից ջնջել այդ ցեղը, որը որդի պես փարված է մեր մարմնին ու կրծում է մեզ...

...Մեր ամենից վստահելի, գաղտնապահ և կարող զինվորականներից, քաղաքային բարձր պաշտոնությունից և մեր կենտրոնական վարչությունից կազմել մի հատուկ հանձնախումբ՝ այս առաջարկի իրականացման ամբողջական և մանրամասն ծրագիր կազմելու համար:

Մեր որոշումը դյուրացնելու համար մի քանի բառով պարզեմ նաև նպատակը թե աննպատ այս ծրագրի հետևանքները.

- Եթե հաջողությամբ ավարտենք ծրագիրը.
- ա) Մեկընդմիջտ կլուծվի «Հայկական հարց» կոչվածը՝ նրա նյութը կազմող տարրի անհետացումով:
- բ) Մեր պետությունը ձերբազատված կլինի թե միջազգային և թե ներքին քաղաքականության տեսակետով այդ հարցի ստեղծած տաղտուկներից ու տագնապներից:

գ) Երկիրն ազատելով հայ տարրից, ընդարձակ դաշտ կբացվի մեր ժողովրդի գործունեության համար, հատկապես տնտեսության բնագավառում, որի տերը դարձել են հայերը:

դ) Նրանց հարստության տեր կդառնան մեր ժողովուրդն ու պետությունը:

ե) Ամբողջ Անատոլիան կվերածվի թուրքերով բնակեցված միատարր երկրի:

զ) Այդ ամենից հետո, այսինքն՝ ամենամեծ խոչընդոտի անհետացմամբ կհարթվի ճամփան մեր իդեալի՝ համաթուրանականության զաղափարի իրականացման համար, որին մենք կառչած ենք ամբողջ էությամբ:

...Անշուշտ, բողոքի, զայրույթի ալիքը պիտի տարածվի ամեն տեղ: Ահագին անկում պիտի կրի մեր բարոյական վարկը: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ այդ վիճակը լինելու է ժամանակավոր, կարճ կամ երկար, որոշ ժամանակի համար միայն ու դրանից հետո ամեն ինչ մոռացության պիտի տրվի, ու մենք պիտի կարողանանք վերադառնալ միջազգային կյանք նախնիներից ավելի փայլուն դիրքի, որովհետև բազմապատկված պիտի լինի մեր ուժը: Միայն այդ ուժն է հաշվի առնվելու կյանքում.¹

Ադանայի կոպորածից հեկո սրացվեցին Կ. Պոլսի հայ գործիչներին հասցեագրված սպառնալից նամակներ: Գրանցից մեկում գրված էր

Մենք խորհուրդ ենք տալիս ձեզ այլևս չխոսել հայկական բարեճողությունների մասին: Եթե դուք այդ անեք, գործը կբարդանա, և մենք կկոտորենք ձեզ՝ ձեր թե երիտասարդ: Մենք ձեր փորոտիքը կթափենք ուղղակի փողոցներում, և դուք վերջին կոտորածները ցանկալի կհամարեք դրանց համեմատությամբ.²

Մյուսում գրված էր

Գործը ծայրահեղության կհասնի... (և) բոլորիդ, մեծից մինչև պզտիկը կսպանենք.³

-Սահմանադրությունը, ընտրությունը և պառլամենտը բացարձակ դատարկ բաներ են: Սա քողարկված ինքնակալություն է, սահմանադրական վարչակարգի նման մի բան: Մենք սուլթանին դրեցինք վնաս

- 1. Մեվլան Չադե Ռիֆաթ Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը և իբթի-հադի հայաջինջ քաղաքականությունը, էջ 160, 165, 166, 186, 187, 191-193:
- 2. B. Papazian The Tragedy of Armenia, Boston, 1918, p. 104.
- 3. «Հորիզոն», 28 նոյեմբերի 1919 թ.:

հասցնելու անկարելիության մեջ: Մենք գահի վրա նրա ներկայության կարիքը ունենք... որովհետև ձգտում ենք բացարձակապես դեն նետել եվրոպական միջամտությունը: Խալիֆը դեռ ունի բարոյական անսահման հեղինակություն, մենք ուզում ենք, որ նա իր ստորագրությունը դնի մեր որոշումների տակ: Սուլթանը պարզապես մի ուրվական է: Պետք է բնաջնջել հայերը կայսրության մեջ: Այս առաջարկը կարող է թվալ անխիղճ, անմարդկային, դժվարին, բայց հարցը խղճի խնդիրը չէ, ոչ էլ մարդկային զգացմունքների խնդիր: Հարցը միայն քաղաքական է, Թուրքիայի շահերի և ապագայի հետ սերտորեն կապված խնդիր:¹

Թուրք քաղաքական ուժերը՝ պատերազմի մեջ Թուրքիայի մրկներու մասին

Մեր մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին արդարացվում է մեր ազգային իդեալով: Մեր ազգի իդեալը... մեզ մղում է մեր մուկովյան թշնամու ոչնչացման այն բանի համար, որպեսզի հաստատենք մեր կայսրության բնական սահմանները, որոնք իրենց մեջ կառնեն և կմիավորեն մեր ռասայի բոլոր ճյուղերը:²

Նազրմ

Պետությունը պետք է տարամերժորեն թուրքական լինի: Օտար տարրերի գոյությունը պատրվակ է եվրոպական միջամտության համար: Պետք է հպատակ ժողովուրդներին բռնի թուրքացնել:³

Սուլթաններն իրենց հանցագործ մեղմությամբ թույլ տվեցին, որպեսզի իրենց կողմից նվաճված երկրներում ապրեն, զարգանան բնիկները, փոխանակ թուրքացման քաղաքականության միջոցով ծուլեին, լուծեին ազնվական թուրք ժողովրդի մեջ: ...Մի մոռացեք, որ մեր պապերը եկել են Թուրանից և այսօր Անդրկովկասի, ինչպես նաև Կասպից ծովից արևելք ընկած լայնարձակ տարածքներում թուրք ցեղերը բնակվում են գրեթե միատարր, դժբախտաբար մեր դարավոր թշնամու՝ Ռուսաստանի տիրապետության տակ: Մեր քաղաքական հորիզոնը բաց է միայն այդ ուղղությամբ, և մենք պետք է իրականացնենք թուրք ցեղերի միավորումը Միջերկրական ծովից մինչև Արալի ծով: Թուրքական քաղաքական գոր-

1. «Արարատ», 10 սեպտեմբերի 1963 թ.:
2. A. J. Toynbee Turkey: A Past and Future. London, New York, 1917, p. 31.
3. «Ազդակ», 1988 թ. կամ Ch. W. Hastler Turkism and the Soviets, London, 1957, p. 99.

ծիչները, հավատարիմ իրենց ծագմանն ու պատմական կոչմանը, դեկավարվել կարող են միայն այդ հեռանկարով և դրանով ոգևորեն ժողովրդին ու երիտասարդությանը...

Քաղաքական ծրագրի իրականացման նախապայմանը հանդիսանում է Հայկական հարցի արմատական լուծումը...¹

Մեծ ու բարգավաճ Թուրքիա վերստեղծելու համար գոյություն ունի մի պարզ միջոց՝ արտաքսել օտարներին և նրանց փոխարինել զուտ թուրքական ռասայով:²

Վայրագությունը բնության օրենքն է... Բոլոր կենդանիները, նույնիսկ բույսերը, իրար ուտելով, իրար բնաջնջելով չէ՞, որ սնվում են: Ուրեմն նրանց արգելե՞նք իրար ուտել ու ոչնչացնել: Բայց կարո՞ղ եք ասել, թե դա վայրագություն է: ...Ես թուրքի, միայն թուրքի ապրելը, այս հողի վրա նրա անկախ, իշխող լինելն են ցանկանում: Ոչ թուրք տարրերը թող ջնջվեն, որ ազգության և կրոնին էլ պատկանելիս լինեն: Այս երկիրը ոչ թուրք տարրերից պետք է մաքրել: Կրոնն ինձ համար ոչ մի նշանակություն չունի, իմ կրոնը Թուրանն է:³

...Եթե Թուրքիայի տարածքում բնակվեն այլազգիներ, մեծ տերությունները դա միշտ պատրվակ կդարձնեն մեր ներքին գործերին խառնվելու և սաղրանքներ հրահրելու համար: Ոչ թուրքերին պետք է բռնի թուրքացնենք:⁴

Երիտթուրքերի Սալոնիկի (1911 թ.) համաժողովում արվասանած ճանից

Երիտթուրքերը սահմանադրությամբ հռչակված ազատությունները տալ չեն կարող: Երիտթուրքերը չեն կարող հարցը լուծել միայն մասնակիորեն, ինչպես դա արվեց Աբդուլ Համիդի օրոք: Երիտթուրքերը չեն կա-

1. «Արարատ», 8 սեպտեմբերի 1963 թ., թիվ 6542:
2. Capitaine H. Seignobsc Tures et Turguie, Paris, 1920, p. 61.
3. Մ. Ռ-իֆաթ Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը և իթթիհադի հայաջինջ քաղաքականությունը, էջ 98-100:
4. Ի. Ռայի Հայերի սպանությունը Օսմանյան տիրապետության դարաշրջանում, Թեհրան, 1973, էջ 43: "Revue des Deux Mondes" սեպտեմբեր, 1909թ.:

րող հայերի պահանջած բարեփոխումները մտցնել ու դրանով հարվածել կայսրության շահերին, քանի որ դրանք տանելու են դեպի հայերի անկախություն:¹

Մ. Թալեաթի արդասանած ճառից (նույն համագումարում)

Վարել կենտրոնացման քաղաքականություն և արմատավորել պանթուրքիզմ՝ հարկ եղած դեպքում դիմելով այլախոհների ոչնչացման:²

Ակչուրաօղլու՝ երկրորդ գործիչ

Կայսրությունը դեպի անկում է գնում և բացի թրքությունից մի այլ ուժ չկա, որ կարողանա այդ թույլ չտալ, իսկ թրքությունը նշանակում է բոլոր թուրք ցեղերի և ժողովուրդների ընկերային, լեզվական, քաղաքական և կրոնական միաձուլում:³

Մալոնիկի 1911 թ. հոկտեմբերի 2-ին կայացած երկրորդ քաղական ժողովը որոշում ընդունեց

Մակեդոնիայի քրիստոնյաները պետք է զինաթափվեն, իսկ մահմեդականները ընդհանրապես պահեն իրենց զենքերը: Այնտեղ, որտեղ մահմեդականները փոքրամասնություն են կազմում, իշխանությունները պետք է դրանց (քրիստոնյաներին) ցրեն: Կասկածելիները պետք է տեղահանվեն և ոստիկան-գործերին և բանակին ազատություններ տրվեն: Ռազմական ատյանը պետք է տևական կապ պահի կոմիտեի հետ և խստորեն պատժի հանցագործներին, որպեսզի օրինազանցները չկարողանան պատժից խուսափել: 20 հազար մահմեդական պետք է գետնի վրա հուճկաբար կան սահմանների վրա, և այս նպատակի համար պետք է ծախսվի 220 հազար թուրքական ոսկի: Կովկասից ու Թուրքեստանից ներգաղթը պետք է քաջալերել, ներգաղթողներին հող հայթայթել ու քրիստոնյաներին արգելել եկամուտ ունենալ: Հակաբողոքական ճնշումը գրեթե ձախողված լինելու համար որպես փոխվրձ, ուսուցիչների, կրոնավորների և պաշտոնատարների պաշտոնազրկում իրականացնել: Հակահույն շարժումը պետք է առաջ տանել ու այն դեկավարել կոմիտեի կողմից, որովհետև հույների հետ հնարավոր չէ պատերազմի մեջ մտնել, մինչև նավատորմը չեզոքանա:

1. Չ. Կիրակոսյան Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գ. 1, Երևան, 1982, էջ 85:
2. R. Pinon L'Europe et la Jeune Turquie , Paris, 1913, p. 102.
3. S. A. Zenkovski Pan-Turkizm and Islam in Russia, Cambridge,1960, p. 38-39.

Պետք է արգելել երեսփոխանական ժողովում և երկրի ներսում նոր խմբակցությունների կազմավորումը և նոր «ազատամիտ գաղափարների» տարածումը: Կայսրության գոյությունը կախված է Երիտասարդ թուրք կուսակցության ուժից և բոլոր թշնամի գաղափարների ճնշումից...

Բոլոր զլխավոր պաշտոնները պետք է հանձնվեն միմիայն իթթիհադական մահմեդականներին, իսկ քրիստոնյաները կարող են թեկնածու լինել երկրորդական պաշտոնների համար: Մահմեդականությունը պետական կրոն է, ուստի պիտի դառնա ընդհանուր կրոն և ըստ այդմ էլ, եթե պահանջվի, պետք է այն պարտադրել նույնիսկ զինվորական ուժով, որպեսզի կայսրությունը ձեռք բերի մահմեդական նկարագիր:

Կայսրության լեզուն թուրքերենն է: Փոքրամասնությունները կարող են պահել իրենց կրոնը, բայց ոչ լեզուն, որովհետև պատգամավորական ժողովը հավատում է, որ թուրքերեն լեզվի տարածումը սքանչելի միջոց է մահմեդական գերակայություն հաստատելու և ոչ թուրք հավաքականությունները թրքացնելու համար:

Կայսրության բաղկացուցիչ տարրերից ոչ մի ժողովուրդ կազմակերպվելու իրավունք չունի, որովհետև կազմակերպվել նշանակում է ապակենտրոնացում և ինքնավարություն, իսկ դրանք լուրջ կայսրության ամբողջականության դեմ դավաճանական քայլեր են: Ավելին, կապիտուլյացիաների մերժումն ու վերացումը իրավական և իրական երաշխիքներ են երկրի ամբողջականությունն ապահովելու, ուստի կայսրության սահմաններում արդարադատության վերականգնումից շատ ավելի անհրաժեշտ են նշված ձեռնարկները...

Որևէ պատերազմի ժամանակ երկու կողմերի միջև հավասարակշռված չեզոքությունը լավագույն գրավականն է Օսմանյան կայսրության անվտանգության համար:

Ուշ թե շուտ Թուրքիայի բոլոր հպատակների կատարյալ թրքացումը իրականացվելու է: Չնայած դրան պետք է հստակ հասկանալ, որ այս նպատակը համոզելով երբեք չի կարող իրագործվել: Ընդհակառակը՝ այն պետք է իրականացնել գեթի ուժով: Կայսրության նկարագիրը լինելու է մահմեդական, և մահմեդական կրոնի և ավանդությունների հետ համակերպությունը իրագործվելու է: Կազմակերպություններ ունենալու մյուս ազգությունների իրավունքը չեղյալ է հայտարարվելու, քանի որ ապակենտրոնացումն ու ինքնավարությունը դավաճանություն է թուրքական կայսրության դեմ: Փոքրամասնություններն աննշան թիվ են

կազմում: Կրոնական ազատություն թույլատրելու որոշումը հակասում է կայսրությանը մահմեդական բնույթ տալու որոշմանը:¹

Անհրաժեշտ է իրականացնել օսմանյան հպատակների լրիվ թուրքացումը... Ոչ մահմեդական ժողովուրդները պետք է խոսեն ու աղոթեն թուրքերեն: Կառավարությունը պարտավոր է ցանկացած գնով ու միջոցներով պայքարել ազգային փոքրամասնությունների նացիոնալիզմի դեմ և աջակցել օսմանյան ռասայի իշխանության հաստատմանը նույնիսկ այն վայրերում, որտեղ նրանք փոքրամասնություն են կազմում:

Կառավարությունն ու կոմիտեն, որոնք միավորված են գաղափարախոսություններով և միասնական են դրա իրագործման վճռականության մեջ, պետք է գնան ցանկացած զոհողության ու դժվարության, որպեսզի քրիստոնյաներին զրկեն ունեցվածքից, հատկապես անշարժ սեփականությունից:

Անհրաժեշտ է հետևողականորեն զինաթափել քրիստոնյա ժողովուրդներին և միաժամանակ գաղտնի զենք մատակարարել մահմեդականներին...

Մենք՝ երիտթուրքերս, լի ենք խիզախությունով ու հույսով:²

Ս. Թալեաթ

Առանց որևէ խղճահարության սպանել մեկ ամսականից մինչև 90 տարեկան բոլորին, բայց հետևել, որ այդ սպանողները տեղի չունենան քաղաքներում և ժողովրդի ներկայությամբ:³

«Թասֆիրի էֆբյարի»՝ 1914 թ. հունվար

Թուրքերն ու օսմանցի մահմեդականներն առանց հիմնավոր պատճառի չեն արյունոտել որևէ ոչ մահմեդականի քիթը իրենց տիրապետության ամբողջ ժամանակահատվածում: Ընդհակառակը, քրիստոնյաներն են բռնություններ գործադրել: Եվ եթե այսօր բոլոր դժբախտություններից հետո, խոր ու անգուսպ թշնամություն են զգում Ապոստոլիների հանդեպ, չեն հասկանում, թե որևէ մեկն ինչպե՞ս կարող է որևէ անտրամաբանական բան տեսնել այս զգացման մեջ: Այսուհետև յուրաքանչյուր թուրք և

1. Johannes Lepsius Deutschland und Armenien, Potsdam, 1919, p. XVII. И. Бутаев Проблемы Турции, Ленинград, 1925, стр. 114.
2. J. Goutmann The beginnings of genocide. A brief account Armenian massacres in World War I, New York, 1948, p. 16.
3. “Коммунист” ,23 հունիսի 1987 թ.:

մահմեդական ազգայնական նկարագիր պետք է տա իր նույնիսկ տասը փարայի գնումին և դա չի կարելի այպանել կամ քննադատել:

Բալկանյան պատերազմից հետո թուրքական և մահմեդական աշխարհում այս շատ բնական հակազդեցության գոյությունը հասկանալի է: Ոչ թուրքերի ու մահմեդականների շրջանում նկատվում է մեզ առավելագույնս գոհացնող զարթոնք: Նրանք հետզհետե ըմբռնում են տնտեսական գործունեության ուժը:¹

Սալոնիկի 1911 թ. համժողովի որոշման տարբերակ

1. Համաձայն բնության օրենքների, ստորադաս ցեղերը պետք է գերադաս ցեղերին կեր դառնան:

2. Կոտորելը ազնվականության ցասումն է ստոր ցեղերի դեմ...

3. Եթե որոշվել է ջալդերի ծրագիրը, այն պետք է գործադրել ամբողջությամբ առանց որևէ մեկից ազդվելու և առանց տրվելու զգացմունքներին: Սա անզթություն չէ, այլ գերադաս տարրի ոգու արտահայտություն:

4. Առանց տարիքի ու սեռի խտրության ժողովուրդների կոտորածը ռազմական անհրաժեշտություն է:

5. Թշնամի ցեղի երեխաներին կոտորելն ազգային պաշտպանության կանխարգելիչ միջոց է:

6. Անգամ մայրերի արգանդներում այդ երեխաներն ապրելու անարժան են՝ որպես աստվածամերժ շառավիղներ:

7. Կայսրության բախտը կախված է երիտթուրքական կուսակցության ուժից ու բոլոր հակամարտ գաղափարների ճնշումից:²

Ջենալ փաշա

Ես նախ օսմանցի եմ, իսկ դրանից հետո երբեք չպետք է մոռանամ, որ մաս թուրք եմ... Թուրքն օսմանյան պետության հիմնաքարն է. օսմանյան միությունն է, որ ամբացնում և հիմնավորում է թուրքական քաղաքակրթության ու մշակույթի զարգացումը:³

«Թանհին», 1914 թ. հունվարի սկզբին

Իսկապես կոմիտեն որքա՞ն կարող է այս բանակցություններում (նկատի ունի 1914 թ. սկզբներին երիտթուրքերի ու փոքրամասնություն-

1. "The Orient", 11 փետրվարի, 1914 թիվ, էջ 51 կամ Հուշամատեան մեծ եղեռնի, էջ 178:
2. «Հիլալը Ահմեդի», հոկտեմբեր, 1911 թ.:
3. Ջենալ փաշա Հայկական հարց, էջ 17:

ների, մասնավորապես հայերի միջև ընթացող բանակցությունները) առաջ ընթանալ՝ առանց իր սկզբունքները կամ օրենքի հստակ տրամադրությունները ոտնակոխ անելու: Թվում է, թե մեր ոչ մահմեդական հայրենակիցներն այդ չեն հասկանում: Իթքիհադ վե թերաքքին պարզապես քաղաքական կուսակցություն է, որը չնայած կառավարության համար հենարան է, բայց պետք է ելնի գործող օրենքներից՝ իր ուժը պահել կարողանալու համար: Կուսակցությունը մի քանի փոքր զիջումներից ավելին կատարել չի կարող: Եթե համագործակցված գործունեության այս առիթը բաց թողնվի, մեծապես ցավելու ենք: Սակայն ամեն ինչ իր սահմանը, և նույնիսկ համբերությունն ունի: Եվ եթե այսօր առիթը բաց թողնվի, վախենում ենք, վաղն արդեն ուշ լինի:՝

Էնվեր

Հայերուն արդեն ժամանակին զգուշացուցած էին իրենց պատահելիք դեպքերին, այն պարագային, երբ մեր թշնամիներուն միանային: Երեք ամիս առաջ հայերու պատրիարքը կանչեցի և ըսի անոր, եթե հայերը փորձեին յեղափոխութիւն մը յարուցանել կամ ռուսներուն օգնել, ես կարող չպիտի ըլլայի հայերուն պատահելիք չարիքները արգելել: Իմ զգուշացուցիչ ազդարարութիւնս արդիւնք չունեցավ, և հայերը յեղափոխութիւն յարուցին և օժանդակեցին ռուսներուն: Գիտե՞ք, թե ինչ պատահեցավ Վանի մեջ: Հայերը տիրացան քաղաքին, ուժանակներ նետեցին կառավարական շենքերու վրա և բազմաթիվ իսլամներ սպանեցին: Մենք գիտեինք, թե հայերը ուրիշ տեղերու մեջ ալ ապստամբութիւններ կը սարքեին... Բացարձակապես ճշմարիտ է, որ ես հակառակ չեմ հայերուն իբր ժողովուրդ: Ամենամեծ հիացումը ունիմ իրենց մտացիութեանը և ճարտարահմարութեան համար, և ոչինչ ինձի ավելի հաճոյք պիտի պատճառեր, քան տեսնել, որ անոնք մեր ազգին մեկ մասը եղած են: Բայց եթե անոնք մեր թշնամիներուն միանան, ինչպես ըրին Վանի նահանգին մեջ, այն ատեն փճացուելու են: Ես միջոցներ ձեռք առած եմ, որպեսզի ոչ մեկ անարդարութիւն չգործուի, դեռ վերջերս է, որ հրահանգ տուի երեք հայերու համար, որոնք տարագրուած էին, որպեսզի իրենց բնակավայրերը վերադարձուին, երբ տեղեկացա, որ անոնք անմեղ էին: Ռուսիա, Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա և Ամերիկա հայերուն բարիք չեն ընէր՝ անոնց հա-

1. "The Orient", 4 փետրվարի, 1914, էջ 46:

մակիր ընթացք ցուցանելով և զանոնք քաջալերելով... Երբ մեր Միութիւն և առաջադիմութիւն քոմիթեն Ապտիւլ Համիտի վրա կը յարձակեր, մենք բարոյական քաջալերանք կը ստանայինք արտաքին աշխարհէն: Այդ քաջալերանքը մեզի մեծ դեր օժանդակութիւն մըն էր և մեր յաջողութեան մեջ մեծ դեր կը կատարեր: Նոյնպէս ան հիմա կրնա օգնել հայերուն և անոնց յեղափոխական ծրագրին: Վստահ եմ, եթե այդ օտար երկիրները չքաջալերէին հայերը, անոնք պիտի լքէին ներկա կառավարութեան դեմ ելլելու իրենց բոլոր ջանքերը և պիտի դառնային օրինապահ քաղաքացիներ: Հիմա այս երկրին վարչութեան բացարձակ տերը մենք ենք և կրնանք դիւրին կերպով վրեժ լուծել յեղափոխականներէն:

(Բայց ինչո՞ւ միայն հանցավորին չպատժել հարցին պատասխանեց):

Չեր տեսակետը շիտակ է խաղաղութեան ատեն... բայց պատերազմի ժամանակ չենք կրնար հետաքննել և բանակցիլ: Մենք պետք է գործենք վայրկենապէս և վճռողականաբար: Կը կարծեմ նաև, որ հայերը սխալ մը կը գործեն ռուսներուն կառչելով: Ռուսները իրականապէս ավելի պիտի ուզէին հայերը մահացած տեսնել, քան ողջ: Հայերն այնչափ մեծ վտանգ մըն են ռուսներուն, որչափ մեզի: Եթե հայերը անկախ կառավարութիւն կազմէին Թուրքիոյ մեջ, Ռուսիայի հայերն ալ պիտի ջանային հոն անկախ կառավարութիւն մը կազմել: ... Պալսի մեջ 70 000 հայեր կան և անոնց նեղութիւն չպիտի տրուի, բացի անոնցմէ, որոնք դաշնակցական են և անոնցմէ, որոնք թուրքերու դեմ կը դավեն: Սակայն ես կը կարծեմ, որ... ալ հայերուն ջարդեր տեղի չպիտի ունենան: ... Թուրքիայի մեջ 28 000 000-ի չափ բնակիչ կա և 1 000 000 ալ հայ: Մենք չենք ուզեր, որ 1 000 000-ը վերջին մնացած բնակչութեան խաղաղութիւնը: Հայերուն հետ մեծագույն կնճիող ան է, որ անոնք անջատողականներ են: Անոնք որոշած են սեփական թագավորութիւն մը ունենալ և կը տարուին ռուսներէն խաբուելու: ...Երբ Թուրքիայ մեջ ծանոթ յեղափոխութիւնը յարուցինք, միայն 200 հոգի էինք: Այդ փոքրաթիվ ընկերներով մենք կարող եղանք սուլթանը և հասարակութիւնը խաբելու, որոնք կարծեցին, թե մենք մեծապէս ավել բազմաթիվ և գորեղ էինք, քան որչափ էինք: ... Եթե 200 թուրքեր կրնան տապալել կառավարութիւնը, քանի մը ուշիմ և զարգացած հայեր ալ կրնան նոյն բանը ընել: Հետևաբար մենք գիտակցորեն որդեգրած ենք զանոնք ցիր ու ցան ընելու ծրագիրը, որպեսզի մեզի վնաս չկարենան հասցնել... Ես հայերու

պատրիարքին գեկուցի, որ, եթե հայերը մեր վրա յարձակին, այն միջոցին, երբ մենք արտաքին պատերազմի մը բռնուած ենք, մենք՝ թուրքերս, գանոնց պիտի զարնենք, գետին փռենք և պիտի զարնենք անխտիր:

Ներկայիս տնտեսական նկատումներ որևէ կարևորութիւն չունին: Միակ կարևոր գործը յաղթելն է: ... Մեր կացութիւնը յուսահատական է... և մենք կը կռուինք այնպես, ինչպես յուսահատ մարդիկ կը կռուին: Չպիտի թողունք, որ հայերը մեր կռնակէն յարձակին մեր վրա...

Ինչպէ՞ս հաց կրնանք հայթայթել հայերուն, երբ բավականաչափ հաց չենք կրնար գտնել մեր իսկ ժողովուրդին համար: Գիտեմ, որ անոնք կը տառապին և թէ շատ հավանական է, որ առաջիկա ծմեռ բնավ հաց չկարենան գտնել:

Մենք չենք ուզեր, որ ամերիկացիները սնուցանեն հայերը: Ատիկա ամենէն գեշ բանն է, որ կրնա իրենց պատահել: ... Եթէ դուք՝ ամերիկացիներդ սկսիք անոնց ուտեստ և զգեստ բաժանել, անոնք պիտի խորհին, որ իրենք Միացեալ Նահանգներուն մեջ ուժով պաշտպաններ ունին: Ասիկա զիրենք կրկին ըմբոստութեան պիտի քաջալերէ և մենք ալ պիտի ստիպուինք ալ ավելի պատուհասել զանոնք:

Թայեաք

Այսօր ձեր գալը խնդրեցի, որպէսզի կարենամ բացատրել մեր կացութիւնը, ամբողջ հայկական խնդրին մասին: Հայերի հանդէպ մեր դիտողութիւնները երեք որոշ կետերու վրա հիմնած ենք: Առաջին. հայերը հարստացած են թուրքերու վնասովը: Երկրորդ՝ անոնք որոշած են մեր վրա բռնակալել և անջատ պետութիւն մը հիմնել: Երրորդ՝ անոնք բացելիք օժանդակում են մեր թշնամիներուն: Անոնք Կովկասի մեջ օգնած են ռուսներուն, և մեր ձախողութիւնը լիովին կը բացատրուի իրենց գործքերովը: Հետևաբար մենք եկած ենք այն անդառնալի որոշումին, որ գանոնք անգոր դարձնենք այս պատերազմը վերջանալէ առաջ...

Անօգուտ են ձեր փաստերը, մենք արդէն հայերու 3/4-ին գործը կարգադրած ենք: Պիթլիսի, Վանի և Էրզրումի մեջ բնավ մարդ (հայ) մնացած չէ: Թուրքերու և հայերու միջև ատելութիւնը ներկայիս այնչափ ծավալուն է, որ ստիպուած ենք հայերուն գործը լմնցնել: Եթէ ատանք չընենք, հայերը իրենց վրեժը պիտի լուծեն: Առևտրական կորուստին մասին բնավ փոյթ չենք ըներ մենք: Այդ բոլորը հաշուած ենք և գիտենք, թէ վնասը հինգ միլիոն ռսկին չպիտի անցնի... Ես ձեր հոս գալը խնդրեցի, որպէսզի տեղեկացնեմ, թէ մեր հայկական քաղաքականութիւնը բացարձակորէն որոշուած է

և ոչինչ չկրնար գայն փոփոխել: Անատուլի որևէ կողմը ալ հայ չենք ուզեր: Անոնք կրնան անապատին մեջ ապրիլ, բայց ուրիշ ոչ մեկ տեղ...

Այո՞, մենք կրնանք սխալներ գործել, բայց երբեք չենք զոջար: Ոչ մեկ հայ մեր բարեկամը կրնա ըլլա՞՜ հայերուն մեր ըրածներէն ետքը:

Կուգեմ ամերիկեան կեանքի ապահովագրական ընկերութիւններուն պարտադրեք մեզի դրկել իրենց ապահովագրեալներուն կատարեալ մեկ ցուցակը: Ներկայիս անոնք ամենքն ալ իրապէս մեռած են: Նաև իրենց ժառանգորդները մնացած չեն՝ դրամ ստանալու համար: Որով, անշուշտ, ամբողջ դրամը կլինա պետութեանը: Ներկայիս ժառանգորդը կառավարութիւնն է: Պիտի ընե՞ք ըսածս:

Հայկական խնդիրը լուծելու տեսակետով երեք ամսուան մեջ ես ավելի գործ կատարեցի, քան Ալալիլ Համիտ երեսուն տարուան մեջ:

Ի՞նչ է օգուտը անոնց (հայերի) մասին խոսելու: Մենք անոնց հաշիվը փակած ենք: Այդ խնդիրը լմնցած է:՝

Քեհաեղդին Շարիր՝ երկրորդ պարագլուխ

Թուրքերը հայերից դժգոհ են բարենորոգումների հարցն առաջ քաշելու և մեծ տերություններին դիմելու համար: Մինչդեռ թուրքերը սպասում էին, որ տերությունների միջամտության ժամանակ հայերը նրանց բերանը կփակելին՝ ասելով, որ իրենք գոհ են թուրքական վարչությունից, և մյուս կողմից, դիմելին Բ. Դռանը, որը պատրաստ էր նրանց բոլոր միջոցներով բավարարել... Թուրքերը սպասում էին, որ պատրիարքարանն ու կուսակցությունները ուղղակի համաձայն լինելին Բ. Դռան հետ Պողոս Նուբար փաշային պաշտոնանկ անելու հարցում: Թեև կառավարությունը չի խրախուսում այաքարը, բայց միաժամանակ իթքիհադականները չեն կարող իրենց կրոնակիցներին պարտադրել, որ անպայման հայերի հետ առևտուր անեն: Թուրքերն ու չեն բարկանում, բայց երբ բարկացան, երկար են քեն պահում... Հայերը չպետք է ջարդի վախ ունենան: Այլ բան է, եթե մի որևէ տեղ ռուսք նետվի: Հետևանքը կարող է շատ ծանր լինել:՝

Իթքիհադի Սալոնիկի գաղտնի ժողովի (1910 թ.) որոշում-երդումը

1. Պատվովս և կրոնովս երդվում եմ, որ ուրիշ կուսակցության չեմ պատկանի:

1. Ամերիկայի դեսպան Մորգենթաուսի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները: Երևան, 1990, էջ 271-284, 323-329:

2. Ա. Ալադյանեան Պատմութիւն Սալաթիոյ Հայոց, Բեյրութ, 1961, էջ 920:

2. Գաղտնի որոշումների մասին չեմ հայտնի որևէ մեկին, ով իքթիհա-
ղի անդամ չէ:

3. Գործելու եմ համաձայն կոմիտեի որոշումների:

4. Կոմիտեին չեմ դավաճանի և կսպանեմ նրան, ով դավաճանել է կո-
միտեին կամ դեմ է նրա ծրագրին:

5. Այս պաշտոնական երդումը չկատարելու դեպքում կտամ արյուն:
Թող կոմիտեի կողմից պատժվեմ, որտեղ էլ լինեմ՝ նրա անդամներն ինձ
գտնեն և մահապատժի ենթարկեն:¹

Ա. Թուրան

Իքթիհաղի կենտկոմի համար բուրդարները, սերբերը, հույները և հա-
յերը՝ երկրի քննամիներ, իսկ արաբները, ալբանացիներն ու քրդերը հայ-
րենիքի դավաճաններ էին:²

**Հայիք բեյը՝ Էրզրումի փոստի ու հեռագրի փնտրեն, Մալունիկի հա-
մաժողովից վերադառնալիս հայերին ասաց.**

Եթե ես կարողանայի ձեզ հայտնել այս կոնգրեսում ընդունված որոշ-
ումների մանրամասնությունները, ձեր մազերը բիզ կկանգնեին:

Իքթիհաղական քայլերգ

Լաց մի լինի՝ դարիք Թուրան,
Մենք գալիս ենք դեպի քեզ, հավատա:³

Մեհմեդ Էմին՝ Սեբաստիայի կուսակալ, բանաստեղծ

Արթնացե՛ք, եղբայրներ, որովհետև կյանքը թրքական աշխարհին՝
ձեզմով պիտի բեղմնավորի:

Մեկ փեթակ ունին բոլոր մեղուները,

Մեկ Թուրան պետք է ունենան

Բոլոր թուրքերը:

.....

.....

Ալթայներու վրա ելիր

Եվ կատաղի ձայն բարձրացուր,

1. "Mechveret", մարտ, 1912թ. կամ Հ. Ղազարյան Ցեղասպան թուրքը, էջ 17:
2. A. Kuran Osmanli imperatorlugunda inkilap hareketleri ve milli mucadele, Istanbul, 1956.
3. Ա. Ալպոյաճեան Պատմութիւն Մալաթիո Հայոց, էջ 935:

Ճամբուն վրա հեղափոխման
Ծաղիկ չաճիր առանց արյան:
Մեն մի գարկեդ պահանջե դուն
Հավատք, արյուն և արխուքյուն,
Դրաշխ շուրջ գան միանան
Թուրքերն համայն»:¹

Թուրքեր ենք մենք և կը հորդինք այսպես դարձած գետ կարմիր:²

Թուրքեր ենք մենք, այս արյունով, այս անունով լոկ կապրենք մենք:³

Ով թուրք աշխարհ, ով հայրենիք, վեհ էս բոլոր, բոլորէն,
Հին ու նորոգ, դառն ու անուշ կանչերով էս առլի դուն,
Մեր ու կորով, տենչ, ողջութիւն թող գոհ ըլլան քո ճամբուն:⁴

**Չիա Գեոքալփը «Թանհին» քերթում տպած «Դեպի Արևելք» խորա-
գրով շարքի «Ազգն ըստ Թուրքին» բանաստեղծության մեջ գրում է**

Հատանե զիս սուրն իսկ, եթե միությունն իմ չեմ մոռնար,
Մենք կրոնքով, լեզվով մեկ ենք, ծնած ենք նոյն մորմէն,
Իմ պետության հոգեբովն ես ազգությունն իմ չեմ մոռնար,
Անատոլուն ներքին հող է, չի բաժնվիր արտերկրէն:

Չիս մի կոչեր թուրքմեն, քայ կամ օսմանցի,
Թուրք եմ, անունն այս բարձր է բոլորէն,
Չկա ուզեկ, թաթար, խըրխըզ, շիրվանցի,
Թուրք ազգն է մեկ, չի բաժանվիր մեկն արդեն:

Արևելքեն՝ գոյգ, վաշտ մըն ալ՝ հարավէն
Դեպ Չինաստան, դեպ Հնդկաստան կը շարժին,
Օղուգ խանն էլ կը խլրտի անձավէն,
Թուրքերն, ելած ծով, կը հորդին վերստին:

1. Չարեվանդ Միացյալ անկախ Թուրանիա, էջ 198-199:
2. K. Karabekir Istiklai harbimiz, Istanbul, 1969, s. 69.
3. Ismail Habibi Tanzimattan beri. Edebiyet Tarihi, Cilt I, Istanbul, 1942, s. 308.
4. K. Karabekir Cihan habine neden girdik, nasil idare ettik, Kitab II, Istanbul, 1938, s. 69.

Ով թրքորդի, ալ ոչ ես կամ, ոչ դուն, ոչ ալ անիկա,
Չկա բարձր, չկա խոնարհ, այլ միայն կա մեծ Թուրան,
Թեքում չկա մեր ճամբուն մեջ, անկախ պեյ կամ խան չկա,
Թուրք հոգիին մեջ կան միայն մեկ հայրենիք, մեկ իշխան:¹

Թուրքական զինվորական քայլերգ

Ելեք, արշավանքը սկսվեց,
Տղերք, Կովկասի վրա ենք հարձակվում մենք,
Թուրանն է սպասում մեզ:
Մի կողմից՝ Կահիրե,
Մյուսից՝ Բաքում, Ղարս,
Մի կողմից՝ Հինդ, Աֆղանիստան,
Մյուսից՝ Մարոկկոն է սպասում մեզ:²

Հուսեյին Չահիդ՝ իթթիհադական գործիչ

...Երկրում տիրապետող ազգը թուրքերն են, և առաջիկայում էլ այդպես կլինի:³

Միզանջի Մուրադ՝ իթթիհադական գործիչ

Մեր բարեկամը խորապես սխալվում է, երբ տարբերություն է տեսնում պանթուրքիզմի, պանօսմանիզմի և պանիսլամիզմի միջև:⁴

Իբրահիմ Թեմո

Ամենդ Ռիզան ոչ մի կերպ չէր ուզում հասկանալ, որ եթե փոքրամասնություններին որոշ արտոնություններ չտրվեն, հազիվ թե նրանք հավատարիմ լինեն պետությանը:⁵

Երիտրորք

Ամենից առաջ մենք պետք է ոչնչացնենք բազմաթիվ և վտանգավոր թշնամիներին մեր տարածքում: Միայն դրանից հետո է հնարավոր հաշիվ մաքրել հարևանների հետ:⁶

1. Ն.տ., էջ 227, 228:

2. «Արարատ», 1 փետրվարի 1985 թ.:

3. S. Aksin Jön Türkler ve Ittihad ve Terakki, Istanbul, 1987, s. 169.

4. D. Kushner Turk Milliyetçiliginin Dogusu, Istanbul, 1979, s. 39.

5. E. E. Ramsaur Jön Türkler ve 1908 Istiklali, Istanbul, 1982, s. 111.

6. Ե. Սարգսյան Դավադիր գործարք. Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա, Երևան, 1995, էջ 67:

Ի. Բալթանջինօղլի՝ թուրք պատմաբան

Չիա Գյոքբալիքը պնդում է, որ մեր ազգը չի սահմանափակվում պետության, հավատի կամ ռասայի ընդհանրության շրջանակներում: Ահա թե ինչու թուրքական ազգի կազմում մենք մտցնում ենք բոլոր աղբյուրներին, դազախներին, թուրքմեններին, ուրբեկներին, կիզիզներին, կաշգյարցիներին (Չինաստանում), որոնք, ինչպես և մենք, խոսում են թուրքերենով և, ինչպես մենք, աղոթում են իսլամին: Գյոքբալիքը կարծիքով ազգը այդ լեզվի ու կրոնի միասնությունն է:¹

Ջելալ Նուրի՝ թուրք հրապարակախոս-գրող

Թուրքական ռասան բարձր է, որովհետև թուրքերը բոլորից խիզախ, խելոք և ընդունակ են:²

Մուզեֆֆեր՝ Թուրքիայի պատմության ուսումնասիրության ասոցիացիայի գլխավոր քարտուղար

Գլխավոր վերջին տվյալները համընկնում են մարդկային երկու կատեգորիաներն ընդունելու հետ, նկատի ունենալով գանգի ճևր: Նրանցից մեկը վերագրվում է Կենտրոնական Ասիայի սարահարթին: Այս շրջանից ծագում առած անհատները միշտ անվանվել են թուրքեր, որոնք, լեռների հետ մարտի բռնվելով, հիմք դրեցին մետաղի դարաշրջանին:

Երբ մարդկությունը դեռ տգիտության մեջ էր գտնվում, թուրքերը ընթացում էին Աստծու հավատի ուղիով: Թուրքական գանգվածները շարժվելով՝ նվաճեցին Չինաստանը, Ճապոնիան, Օկեանիան, Մեքսիկան, Պերուն, Սիբիրը, Ռուսաստանը, Թրակիան, Հունաստանը: Թուրանական ծովը հասավ Իտալիայի ափերին: Այս ռասան հասավ մինչև Բալթիկա, Իռլանդիա և Իսլանդիա, անցավ Ֆինլանդիայով, որի ազգաբնակչությունը ընդունում է իր թուրքական ծագումը: Ոչ մի ուժ չկարողացավ կանգնեցնել նրանց շարժումը: Թուրքերը թափանցեցին Ֆրանսիա, Ալպերին ու Գալերին անուն տվեցին: Պատմական փաստ է նաև այն, որ էտրուսկները ծագել են թուրքական մի այլ ճյուղից: Բաղաբաղաբարությունը ծագել է Կենտրոնական Ասիայում, որը թուրքերը դարձրին մյուս ժողովուրդների սեփականությունը:³

1. "Turk Daily", 1967, թիվ 194:

2. Nuri Gelal Ittihad-islam, Istanbul, 1912, s. 11.

3. W. Churchill The World Crises 1914-1918, Barselona, 1944, p. 260.

Չեյալ Նուրի

...Իրաքը, Եմենը պիտի դառնան լրիվ թուրքական... Կայսերական շահերի պահպանման, թուրքերի գոյության համար հարկ է թուրքացնել արաբական հողերը, սաղմի մեջ ճնշել արթնացող ազգայնականությունը արաբ երիտասարդ սերնդի մեջ... արաբները դժբախտություն են Թուրքիայի համար... Թուրքական ռազմական նվաճողի ծին ավելի լավ է, քան որևէ ազգի մարգարեն:¹

Նաջի բեյ՝ երիտթուրքերի կենտրոնի անդամ

Պատերազմից հետո կովկասյան ժողովուրդները համադաշնակցական միավոր կստանան: Թուրքահայերը կարող են վերաբնակվել Կովկաս և ձուլվել իրենց ռուսահայ եղբայրների հետ:²

Թերքին Ալփ՝ պարմարան.

Իրանում բնակչության 1/3-ը թուրքական արյուն ունի և պետք է վերադառնա թուրքականության գիրկը: Նրանք բոլորը, նաև շահերն ու վեզիրները, փիլիսոփաներն ու գիտնականները, ովքեր կորցրել են իրենց թուրքական գիտակցությունը և ուժացվել են՝ գրելով, խոսելով պարսկերեն, պետք է լինեն թուրքեր:³

Թերքին Ալփ

Ներկայումս 60-70 միլիոն թուրք բնակվում է աշխարհի տարբեր երկրներում... Ներկայումս, երբ օսմանյան թուրքերը արթնացել են հարյուրամյակներ տևած քնից, նրանք միայն իրենց մասին չէ, որ մտածում են: Նրանք շտապում են փրկելու ստրկության և տգիտության մեջ ապրող իրենց ռասայի մյուս ներկայացուցիչներին: Իրրեղենտիզմը... թուրքերի համար քաղաքական և սոցիալական անհրաժեշտություն է... Եթե աշխարհի բոլոր թուրքերը միավորվեն մի վիթխարի համայնքում, կձևավորվի մի ուժեղ ազգ...

Սիբիր, Կովկաս, Դրին, Աֆղանստան... Եվրոպական Ռուսաստանում Վոլգայի ու Կամայի հարթավայրերը... բնակեցված 4-5 միլիոն թուրքով... (Հետևաբար) պանթուրքական ձգտումներն իրականանալ չեն կարող, քանի դեռ կործանված չէ մոսկովյան հզորությունը... Եթե ռուսական բռ-

1. Turkey: A past and a Future. "The Round Table", p. 25.
2. "Армяне и война", Одесса, июнь, 1916, стр. 46.
3. Turkey: A past and a Future. "The Round Table", p. 31,32.

նատիրությունը... ոչնչացվի Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Թուրքիայի խիզախ բանակների կողմից, 40-50 միլիոն թուրք անկախություն կստանա: Օսմանյան 10 միլիոն թուրքերի հետ նրանք կկազմեն ազգ..., և այնպես առաջ կընթանան դեպի մեծ քաղաքակրթություն, որ ամենայն հավանականությամբ կկարողանար համեմատվել գերմանական քաղաքակրթության հետ:¹

Թուրք ժանդարմ

Նախ մենք կսպանենք հայերին, ապա՝ քրդերին:²

Ռ. Շարք՝ թուրք քաղաքագետ

Հայերը Բալկանյան և Առաջին համաշխարհային պատերազմների ժամանակ քաջությամբ կռվեցին ... ամեն ինչ հայրենիքին նվիրող հայրենակիցը հարազատ թուրք չի համարվում...³

Ջավիդ բեյը (1912 թ.)

Առանց թուրքի հայ չկա, առանց հայի թուրք չկա... Այս խոսքերի վրա նրան լսող թուրքերը գոչեցին. «Կեցցեն մեր հայ եղբայրները». բուռն ծափահարել են իթթիհադական հրեա Ջավիդին:⁴

Էրթեմ Թալու՝ թուրք քաղաքական գործիչ (1948 թ.)

Հայ հայրենակիցների դերն այս երկրում չի մոռացվի: Նրանց պատվավոր հիշատակի առջև խոնարհվում են:⁵

Փարիզաբնակ երիտթուրք

Եթե գա մի հայ ու ասի. «Ես օսմանցի եմ, ես նվիրված եմ օսմանիզմին, պատրաստ ձեր ծրագրի սահմաններում ծառայելու օսմանիզմին...» (անվերապահ ենք), այդ հային անվանել հայրենակից և ասել. «Բարի գալուստ»... Եթե մենք մեր ընկերության մեջ թույլ տանք օսմանցի ոչ մահմեդականի, ապա միայն այս պայմանով:⁶

1. В. В. Готлиб Тайная дипломатия во время Первой мировой войны, Москва, 1960, стр. 39-41.
2. "Miscellaneous", London, 1916, N 31, p. 153.
3. R. Sark Türk Devleti Hismetinde Ermeniler, Istambul, 1953.
4. Հ. Պանգրունի Հայ յեղափոխութիւնը օսմանեան բռնատիրութեան դեմ, էջ 372:
5. Y. H. Bayur, Türk inkilabi tarihi. Cilt I, s. 372.

Երիտթուրքերի Փարիզի կենտրոնի նամակը կովկասի մահմեդականներին

Եվրոպական քրիստոնյա պետությունները նույնիսկ վախենում են «խլամական միավորում» խոսքերից: Արդյո՞ք մեր թշնամիների վախը փայլում ապացույց չէ, թե որքան անհրաժեշտ է, որ մահմեդականները միավորվեն:¹

Ալի Ֆահկա Չիհանը՝ թուրք սոցիոլոգ, ծաղրում է պանթուրքիստներին

Օգուգները, թաթարները, կիրգիզները, ուզբեկները, յակուբները ստեղծել են մեկը մյուսից տարբեր մշակույթներ: Ոչ աչքերի ու մազերի գույնը, ոչ զանգի ձևը չեն կարող ապացույց ծառայել նրանց էթնիկական ընդհանուր կեցության համար: Այսօրվա թուրանականների գործունեությունը կարելի է համեմատել աճապարարի փորձի հետ, ոգիներ կանչել ու նրանց հետ խոսել:²

Տ Տեկին՝ թուրք հասարակագետ

Անատոլիական և ասիական թուրքերի միջև հազարամյակների ընթացքում հաստատվել են աշխարհագրական, սոցիալական և մշակութային տարբերություններ: Թուրքական բարբառների միջև ոչ մեծ տարբերությունները աստիճանաբար մեծացել են, որն ի վերջո հասցրել է ազգակից, բայց տարբեր լեզուների ստեղծմանը: Թուրքերենի և չովաշերենի, յակուտերենի և խաբբերենի տարբերությունը, եթե ավելի մեծ չէ, ապա փոքր էլ չէ, քան, օրինակ, անգլերենի ու գերմաներենի միջև եղած տարբերությունները:³

Սևզին Սոյսալ՝ պարմարան

Ի՞նչ են ուզում մեր թուրանիստները: Միայն ժողովուրդների ազատություն:

Իհարկե, և մի փոքր էլ ավելին: Վերադարձնել պապենական և իսկական հայրենիքը... բայց այդ հայրենիքը միակը չէ: Մենք մի հայրենիք ունենք Չինաստանում, մյուսը՝ Ռուսաստանում, երրորդը՝ Իրաքում: Այնուհետև գալիս են մեր հայրենիքները Արևմտյան Թրակիայում, Ռումինիայում, Բուլղարիայում, Հարավսլավիայում, Աֆղանստանում, Սիրիայում:⁴

1. A. H. Kuran Inkilap tarihimiz ve Ittihad ve Terakki, Istanbul, 1948, s. 209.

2. A. F. Cihan Sosyalist Turkiye, Ankara, 1969, s. 176.

3. T. Tekin Panturkizm Ulüsü ve Dilde Birlik Ideliyasi, "Türk Küztarü", 1977, N 7.

4. "Politika Gazetesi", 2 հուլիսի, 1976 թ.:

Օմեր Սեյֆեդդին՝ թուրք գործիչ

Ես հիշեցի. այսօր մեր կեղծ հեղափոխության երկրորդ տարեդարձն է, այդ անարյուն, ողորմելի, հնարավի թուրքական հեղափոխության, որն ըստ էության իրենից ներկայացնում է լոկ անմիտ բուռն օվացիաներ:¹

Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի հայտարարությունը

(Սահմանադրությունը) միակ իրական դարմանն է վերջ տալու միապետական չարագործ իշխանության զեղծումներին, որից բխում են Թուրքիայի մի ծայրից մինչև մյուսը ամեն օր կատարվող քստմնելի գործերը, որին զոհ են գնում քրիստոնյաներն ու մահմեդականները:²

Սարահեդդինը Ա. Սապահ-Չյուլյանին և Մուրադին (1908 թ.)

Եթե իթթիհադը 8 ամիս կառավարութեան գլուխ մնայ և պետական գործերը ինքը վարե, լավ համոզուած եղեք, որ բաղկացուցիչ բոլոր ազգերի և մասնավորապես հայերի ապագան ջախջախուած, վերջացած է: Ես այս ասում եմ խղճիս թելադրութիւնից մղուած: Այդ մարդիկ ինձ հետ մտերմական խոսակցութիւններ են ունեցել, իրարու բացուել ենք որպես թուրք: Նրանց արած որոշակի յատարարութիւնից և խոստովանութիւններից՝ դա է երևացել, պարզ և մեկին կերպով: Ուստի օր առաջ ձեր գլխի ճարը պիտի տեսնեք և ձեր անելիքը գիտենաք: Կրկնում եմ, որպես գործից տեղեկութիւն ունեցող, 8 ամիս էլ՝ և ձեր ապագան, որպես ազգ, այլևս խորտակուած է՝ անվերականգնելի կերպով:³

Բեհա բեյ՝ երիտթուրք գործիչ

Առաջ ասում էին, որ գուցե սահմանադրութեամբ կարելի լինի այս երկիրը ազատել: Եկավ Սահմանադրությունը և մեր նեխածութիւնը, մեր փտածութիւնը էլ ավելի մերկապարանոց երևան հանեց... Մենք անկարող ենք Թուրքիայի մեջ եղող ազգերին ոչ ձուլել, ոչ էլ կատարեալ իրավահավասարութեան վրա դրուած նորագույն պետութիւն ստեղծել: Դրա համար հարկ պիտի լինեք մեր պետութեան ամբողջ յորինուածութիւնը փոխել: Խտրականութեան, նուաճողականութեան վրա հաստատուած մեր դարավոր օրենքները ոչնչացնել, թողնել մեր նախապաշարումները, մեր պապե-

1. Ömer Seyfeddin Külliyyat, Istanbul, 1938, s. 91.

2. Айзенштейн Из истории Турецкого реализма.

3. Ա. Սապահ-Չյուլեան Պատասխանատուները, էջ 239:

նական խեղը, մեր ժառանգական միտումները, ունակությունները... Մենք նորից պիտի վերածնունենք, հիմնադիր ժողով կազմենք, որ հին բոլոր հաստատությունները փլցնի և նորերը առաջ բերի, իսկ դա մենք չենք կարող... Դրա համար կպահանջվեր մի նոր յեղափոխություն: Ո՞վ պիտի աներ, ո՞վ պիտի յառաջնորդեր: Կարո՞ղ ենք, ունեն՞ք այդ տարրը: Ոչ և ոչ:՝

Էմիլ Ելշին՝ թուրք քաղաքագետ

Ի՞նչ է թուրանիզմը (պանթուրքիզմը)՝ մեծ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքա՞ր, թե՞ իլյուզիա, որ հակասության մեջ է պատմական ճշմարտության, գիտության և բանականության հետ, կամ թե, որ ավելի վատ է, խոսքը գնում է կեղծ գաղափարախոսության մասին, որը կրկնօրինակում է գերմանական իմպերիալիզմի քաղաքականությունը, որն արտահայտված է "Drang nach Osten" լոզունգով:՝

Դ. Սայեհ փաշա (1911 թ.)

Իթքիհադը որոշել է կոտորել հայերին:՝

Քաղվածք Թուրքիայի գլխավոր շտաբի 1912 թ. կազմած սպրապե-գիական պլանից

Հարձակումը սկսել հետևյալ ուղղությամբ. 11-րդ և 12-րդ բանակային կորպուսները, որ գտնվում են Պարսկաստանի սահմանում, Մակուի վրայով կշարժվեն՝ շրջանցելով Արարատ սարը, կհարձակվեն Շահ-թախտի վրա, հեշտությամբ կմտնեն Նախիջևան, զարգացնելով հարձակումը՝ կգրավեն Երևանը, Անդրկովկասը և Կովկասը:՝

Երկրորդ պարագլուխների նամակ-սպանալիքը ուղարկված հայկական պարիարքարանին (12 նոյեմբերի 1913 թ.)

Դուք, անիծվածներ, դուք, հին վարչակարգի մեր հարգելի կառավարությանը դժբախտության մատնողներ: Միջամտելով ազգի պաշտոնական գործերին՝ դուք հիմք տվեցիք օտարերկրյա հարձակումների համար: Դուք վարկաբեկեցիք մեր ազգը և մասնավորապես երիտասարդ թուրքերի

1. Ս. Սապահ-Գյուլեան Պատասխանատուները, էջ 283:
2. E. T. Elicin Kemalist Devrim Ideolojisi, Istanbul, 1970. s. 231.
3. Ջ. Կիրակոսյան Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գ. 2, էջ 158:
4. Վրաստանի ԿՊԱ, ֆ« 85, գ. 107, ք. 90-91:

պատիվն ու փառքը Եվրոպայի աչքում, դավաճանական նպատակներով դուք համարձակվեցիք քաղաքական բնույթի բազմաթիվ նամակներ ուղարկել ներքին գործերի նախարարություն... Ներկայումս մենք բռնատիրության դարաշրջանում չենք ապրում, դրա համար էլ դուք պետք է գիտակցեք, որ երիտասարդ թուրքերն արթնացել են: Նրանք պարտավորվել են այսուհետև հանուն սրբազան պարտականությունների հանդես բերել ինքնագոհաբերություն և չչեղվել երդվյալ ուղուց: Երիտասարդ թուրքերը չեն հանդուրժում սեփական երկրում մարդկանց, ովքեր ցանկանում են իրենց կամքը թելադրել: Մենք անտարբեր չենք մնա վարմունքներին, որոնք վիրավորում են մեր արժանապատվությունը: Դուք, հայերոյ, պետք է լավ գիտակցեք այս և գործեք դրան համապատասխան: Մի՛ մոռացեք, թե որտեղ եք ապրում: Մենք ձեզ նախազգուշացրել ենք: Չեր պատճառած ցավը պահում ենք մեր սրտերի խորքերում: Եթե ձեզ և ձեր կրոնին վտանգ սպառնա, ձեռնարկեք նախազգուշական միջոցներ: Իսկ կառավարության գործերին և ազգային քաղաքականությանը միջամտել ոչ որ ձեզ թույլ չի տա: Այդ իմացեք: Հակառակ դեպքում օսմանները, երիտասարդ թուրքերը անձնագոհությամբ կկատարեն իրենց սրբազան պարտքը:՝

1913 թ. նոյեմբերի 16-ին պարիարքարանը սպացավ մի այլ նամակ

Ով հայ գյավուրներ, դուք լավ գիտեք, թե մոծակին ինչ է արժենում թևերը թափահարելը, ինչպես է նրա կյանքը կարճանում: Դուք, թևավորված հարիֆներ, նման եք այդ մոծակին, մոռանալով, որ դրանով կարճացնում եք ձեր կյանքը: Հեռու չէ ձեր կեղտոտ վախճանը: Չկասկածեք. մերձակա ժամանակներում մենք կկտրենք ձեր և ձեր պատրիարքի թևերը, կարգելենք ձեր ժողովները: Թուրքական յաթաղանը թոցրել է շատ գյավուրների գլուխներ, և այսուհետև ևս միլիոններով սպանելու մտադրությունը չի կորցրել: Գիտցեք, որ թուրքերը երդվել են իրենց երկիրը մաքրել գյավուրներից, որոնք նման են թոքթախտի բացիլներին:՝

Ջենապ Շեհապեդդին՝ բանաստեղծ, իր որդուն

Մենք պարտվեցինք (Բալկանյան պատերազմում) և արտաքին աշխարհի կողմից թշնամություն ցույց տրվեց մեզ, որովհետև ճիշտ ու սխալի, մարդկայնության ու քաղաքակրթության վերաբերյալ մեր կարծիքներ-

1. Լևոն Վարդան Թող թուրքը խոսի, Բեյրութ, 1957, էջ 24-25, նաև նույն հեղինակի «Հայկական տասնհինգը և հայերու քեթալ գոյքերը», Բեյրութ, 1970:
2. Լևոն Վարդան Թող թուրքը խոսի, էջ 25-26: «Ազգակ», 20 ապրիլի 1965 թ.:

բուն դարձել էինք շատ խոհական, շատ մշակված և շատ ազնվացած: Բալկանյան պատերազմի օրինակը ցույց տվեց մեզ, որ թշնամուն դիմակայող յուրաքանչյուր զինվոր պետք է վերադառնա բարբարոսության օրերը, տենչա արյուն, լինի անգութ կանանց ու երեխաներին, ծերերին ու հաշմանդամներին սպանելու պահին և արհամարհի ուրիշների ունեցվածքը, կյանքը և պատիվը: Սփռեք արյուն, տառապանք, սուգ...¹

«Իզդամ» օրաթերթ

Գործելու ժամանակը հասած է: Պետք է ծուլիք մեր բովանդակ ոյժով, մեր ամբողջ հոգիով, ատամներով ու եղունգներով, մեր մարմիններուն ու ոգիներուն բոլոր կարողութիւններով:²

Չեմալ փաշա (նոյեմբեր, 1913 թ.)

Մինչև վերջին ժամանակներս Կոմիտեն (երիտթուրքական) դեռևս հավատում էր Ռուսաստանի աջակցությանը Հայկական հարցում, որովհետև Գերմանիան Ռուսաստանի կողմնակիցն էր: ... (Մինչդեռ) Ռուսաստանը Կոմիտեն համարում է իր հակառակորդը և ոչ պարկեշտ միջոցներով գործում է այն տապալելու նպատակով: Դրա համար էլ հասկանալի է, թե ինչու Կոմիտեն այլևս ծայր աստիճանի անվստահությամբ է վերաբերում բարենորոգումների վերաբերյալ ռուսական առաջարկներին:³

Թուրք զենեարալը հայերին (1913 թ.)

Եթե պետության դեկը իթքիհադներու ձեռքն անցնի, անոնց տալիք առաջին հարուածը Թուրքիո բաղկացուցիչ տարրերը պիտի զգան, ի մասնավորի հայերդ: Եվ այդ քայլը կը նշանակե նստածդ ճիւղը սեփական ձեռքով կտրել:

Արդարադատության նախարարության թուրք պաշտոնատարը հայերին

Այս կայսրության մեջ տեղ չկա թե ձեզի և թե մեզի համար, և աններելի թեթևամտութիւն մը պիտի ըլլար, եթե մենք չօգտուեինք այս առիթն ձեռն ազատելու համար:⁴

1. «Ազմ», 7 հուլիսի, 1943 թ. նաև A.Emin (Yalman) The Development of modern Turkey as Measured by its Press, New Yurk, 1914, p. 108.

2. Ամերիկեան դեսպան Հ. Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, էջ 21:

3. R 14082, AB 23448.

4. Տոքթ. Եօհաննես Լեփսիուսի տեղեկագիրը, Բեյրութ, 1965, էջ 328:

Իթքիհադի կենտրոնի անդամի հայտարարությունը

Օտարականները պետք է աներևույթ ըլլան Թուրքիայէն, նախ հայերը, յետո յոյները, յետո հրեաները և ամենէն վերջը եվրոպացիները:¹

Փաղպղնի ոստիկանության պետ

(Երիտթուրքերի գալով) փոփոխություն կատարվեց միայն արտաքինապետ, իսկ համակարգը մնաց նույնը, քանի որ առանց այդ համակարգի անհնար է պատկերացնել մահմեդական պետություն:²

Երիտթուրքերը հայտարարում էին

Ներկայումս բոլորը հանդիսանում են օսմանյան քաղաքացիներ և դրա համար էլ անհրաժեշտություն չկա ստեղծելու հատուկ հիմնարկներ առանձին ազգությունների համար: Հիմնարկները պետք է լինեն միասնական և պետական, այսինքն՝ զուտ թուրքական:³

Չեմալը Վարդգեսին (1913 թ.)

Եթե դուք պնդեք եվրոպական վերահսկողության վրա, մենք ստիպված ենք լինելու ընդունել: Բայց դրա հետևանքն այն է լինելու, որ այդ վեց վիլայեթներում իսլամ բնակչությունը ոտի կելնի և 300-400 հազար հայ կոտորվելու է:⁴

Երիտթուրքերի կենտրոնի որոշում (1914 թ. գարնանը)

...Բոլոր հնարավոր միջոցներով քուրդ առաջնորդներին սիրաշահել՝ դրամական նպաստներ, պաշտոններ տալ, երեսփոխան ընտրել և այլն:⁵

1913 թ. մարտի 23-ին Հասան Ղալա գյուղում Քերոք անունով մի հայի մաշարան է մտնում թուրքական բանակի կապիտան Հասան աղան և հայտարարում

Մեր այժմվա բոլոր դժբախտությունների պատճառը քրիստոնյա ուսան է... Ես իմ կողմից անհրաժեշտ միջոցներ եմ ձեռնարկել և Պասին

1. Ն. տ., էջ 266:
2. Хаджетлаше Мухамед-Бек Убийца на троне (записи начальника тайной полиции в Турции), Петроград, 1918, стр. 7.
3. И. Голобородько Старая и новая Турция, Москжа, 1908, стр. 288.
4. Արմեն Փարո Ապրած օրեր, Բոստոն, 1948, էջ 19:
5. Վրաստանի ՊԿԱ, ք. 15, գ. 1, գ. 371, ք. 164:

Կազայի բոլոր քրդական գյուղերում համոզել են քրդերին՝ այլևս չդանդաղել հայերի կոտորածների ու նրանց ունեցվածքի բալանի գործում, և նույն խորհրդով դիմում են ձեռք: Բոլոր բեկերը, որոնց ես հանդիպել եմ, չկարողացան ինձ հետ չհամաձայնվել: Հույս ունեմ, որ դուք ևս կհետևեք նրանց գովելի օրինակին:¹

Երբ խանութում հայ վաճառողն ասում էր ապրանքի գինը, թուրքը հոխորտում էր. «Դուք հայերդ, նորեն կատղեր եք. ձեզ աջեն ձայտեն մորթելու ենք»:²

Իբրահիմ Արվաս

Իբրահիմը ձեռքի տակ է ժողովուրդը գրգռելով հայերուն վրա հարձակվելու կը մղեր:³

Ահմեդ Աղանի (Բարվի 1905 թ. հայ-ադրբեջանական ընդհարումների հրահրող), Կարաբեկովի (Բարվի թուրք ազգայնականների ղեկավար) և Չովդեթ բեկի (փիլիսոփա) գրույցը

Դոկտ. Կարաբեկով.- Օսմանեան պետութեն ապագան ու մեծութիւնն ապահովելու համար պետք է, որ հայերն ու հույները չապրեն այս երկրում... այլապես մեր պետությունը միշտ ենթակա է բաժանման վտանգի:

Չովդեթ.- Գուցե՞ հարգելի դոկտորն առաջարկում է գլխովին կոտորել հայերին է, հույներին էլ:

Աղան.- Այդ ամենալավ միջոցը կը լիներ իսլամ այս պետութիւնը և երկիրը հայերի ու հույների ներկայութիւնից ազատելու... (կամ) պետք է քանդել նրանց ընտանիքը, նրանց ընտանեկան կազմակերպութեան հիմքերը: Այդ երկու ժողովուրդների, մանավանդ հայերի, ամրութեան միջնաբերդը ընտանիքն է: Եթե քանդուի այդ միջնաբերդը, բոլոր նրանց ամրությունները կը քանդուին և նրանց կոտորելու պետք չի զգացուի, որովհետև ինքնաբերաբար կոչնչանան որպես ազգային միութիւններ:⁴

Մուրադ բեյ՝ «Միզան» թերթի խմբագիր

Թուրքիայի ընդհանուր բարենորոգումներից բացի... առանձին Հայկական հարց պետք չէ և չի կարող քննարկման առարկա լինել այն պարզ

1. АВПР, «Посольство в Константинополе», д. 2684, л. 36-37.
2. Ե. Պերպերեան Պագր-Մատեն, Նյու Յորք, 1984, էջ 38:
3. «ՀԵՄ եռամսեայ», ապրիլ-հունիս, 1995 թ.:
4. «Ոսանողական տարեգիրք», Բեյրութ, 1937, էջ 71-79:

պատճառով, որ ոչ մի հավաստի տվյալ չկա նույնիսկ արհեստավորներից Հայաստան ստեղծելու համար:¹

Մահմուդ Մուխարար փաշա՝ Թուրքիայի դեսպան Փարիզում

Հայկական հարց: Այդպիսի խնդիր չունինք: Կառավարութեան նպատակն է քրդերի ու հայերի գժտությունները կարգավորել: Մենք ամեն բան անելու ենք ուժով մեկ ընդհանուր Օսմանեան կայսրութիւն հիմնելու համար:²

Աբդուլ Ռահման բեյ

(Հայկական մահազներում) մենք հայերուն չէ, որ բարենորոգութիւն պիտի ընենք, այլ՝ բոլոր օսմանցիներուն, մանավանդ իսլամներու համար:³

Բեհաեդդին Շաքիրի 1906 թ. նոյեմբերի 23-ի նամակը Կովկասի մահմեդականներին

Ազիզ եղբայրներ.

Ստացանք ձեր եղբայրական նամակը: Մեր ճեմիչեթի ժողովին կարողացինք: Իսլամական և ազգային իրավունքներու պաշտպանության համար Կովկասի բոլոր անկյուններում գիտական և քաղաքական խմբակներ կազմակերպելու, դպրոցներում, հրատարակություններում օսմանյան թուրքերենն օգտագործելու և մեզ հետ հարաբերությունները զարգացնելու համար Եվրոպա ներկայացուցիչներ ուղարկելու Ձեր մտադրությունները միաձայն ողջունում ենք:

1. Կովկասում և նույնիսկ ամբողջ Ռուսաստանում հարկ է ջանքեր քափել մահմեդականներին մեկ ամբողջության մեջ միավորելու համար: Ձեր հարևանները՝ դադստանցիները, չերքեզները պատերազմիկ, քաջ մարտիկներ են, լավ գիտեն գեթ օգտագործել: Համաձայն «Հավատացյալների միջև եղբայրություն» Մարգարեի խոսքին, ձեզ եղբայրական օգնության ձեռք ենք մեկնում: Դրանում երբեք չկասկածեք:

2. Լեհերը ռուսական լծից ազատվելու համար արդեն մեկ-երկու տարի է, որ հայրենասիրական մեծ վճռակառնությամբ են աշխատում: Բոլորս այդ մասին լսել ենք:

Կովկասում եղող իսլամները այդ ինքնագոհ ազգից, եթե ոչ նյութական, ապա գոնե բարոյական աջակցություն են սպասում: Նրանց հետ

1. Murad Bey La Force et la Faiblesse de la Turguie, p. 27.
2. Հ. Պանգրունի Հայ յեղավիոխութիւնը օսմանեան բռնատիրութեան դեմ, էջ 261:
3. Ն. տ.:

լինել, և Օղեսայում եղած հեղափոխական հրեաների հետ բարեկամական կապ պահելն օգտակար է մի քանի տեսակետներից:

3. Աշխատեք ամեն քաղաքում գաղտնի ընկերություն ստեղծել:

4. Հայտնի է, որ առանց դրամի ոչինչ անել հնարավոր չէ: Ամենից առաջ ձեր ընկերությունը պետք է կենտրոնանա դրա վրա...

5. Գաղտնի պահեցեք ձեր ճեմիյեթի կենտրոնի անդամների անունները:

6. Առայժմ զգույշ եղեք ռուս կառավարության դեմ բացահայտ ապստամբության փորձերից:

7. Մեր թշնամի ռուսական լծից Ձեր ազատվելու ամենամեծ արգելքներից մեկը հայերն են: Մշակեք մի հատուկ ծրագիր նրանց թուլացնելու համար:¹

Բ. Շաքիր ճառը Էրզրումում 1914 թ. օգոստոսին

Ռուսաստանը և իր դաշնակիցներն ի վիճակի չեն դիմադրելու կենտրոնական կայսրություններին: Ամբողջ մահմեդական աշխարհը՝ Մարոկկոյից մինչև Բելուջիստան և Աֆղանստան համախմբվել է Թուրքիայի շուրջը՝ ընդդեմ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի: Կովկասում մեզ կհարեն վրացիներն ու մուսուլմանական ցեղերը, որոնց Թուրքիան կկազմակերպի և զենք կմատակարարի: Բայց Կովկասում մեր գործողությունների հաջողությունը ամբողջովին ձեր (հայերի) ձեռքին է, և ձեր կողմից հակառուսական շարժման գլուխ կանգնելու վերաբերյալ համաձայնություն տրվելու դեպքում բավական կլինի Կովկաս շարժել 200-300-հազարանոց մի բանակ, որպեսզի ռուսները հետ շարժվեն Կովկասյան լեռներից այն կողմ: Ռուսներին արտաքսելուց հետո հյուսիս-արևմուտքում մենք կկազմակերպենք ինքնավար Վրաստան... հյուսիս-արևելյան մասում կառանձնացնենք ինքնավար մուսուլմանական մի մարզ... և, վերջապես, կենտրոնական մասում կկազմենք ինքնավար Հայաստան:²

Հայերը մերժեցին Ռուսաստանի դեմ հանդես գալու առաջարկը: Թուրքերը հայտարարեցին

Կովկասում հայերը ակնհայտորեն հանդես եկան Ռուսաստանի կողմում և Թուրքիայի ձգտումների դեմ խոչընդոտ են հանդիսանում: Թուր-

1. A. H. Kuran *Inkilap tarihimiz ve Ittihad ve Terakki*, s. 214 կամ T. Z. Tunajayi *Turkiyede siyasi Partiler*, s. 127, կամ Հ. Պապարեան Յեղասպան թուրքը, էջ 153-154:
2. АВПР, Политархив, д. 3484. **Ռ. Տեր-Մինասյանի** 1915 թ. նոյեմբերի 11-ի նամակը Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությանը:

քերի անհաջողությունների համար պատասխանատվությունն ամբողջովին ձեր՝ հայերիդ վրա կընկնի:¹

Բեհանդդին Շաքիրը, Էրզրումի բանակցություններում մերժողական պայտասխան սրանալով, գոռաց

Սա դավաճանություն է: Դուք Ռուսաստանի կողմն եք անցնում մի պահի, որից կրիտիկականը չի եղել: Դուք հրաժարվում եք պաշտպանել կառավարությանը: Դուք մոռանում եք, որ օգտվում եք նրա հյուրընկալությունից:²

Ճիհդադ Շուրքին՝ երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնի քարտուղար, Էրզրումի վալիի միջոցով Բեհանդդին Շաքիր բեյին

Այստեղ մի քանիսի կողմից տրված տեղեկություններից, ինչպես նաև 1914 թ. օգոստոսի 15-ի թվակիր ձեր գրությունից պարզվում է, որ հայերը մտադրություն չունեն մեզ հետ միատեղ ռազմական գործողություններին մասնակցել: Ուստի ձեռնարկվող բոլոր միջոցները պետք է գաղտնի պահվեն նրանցից: Պետք է տպավորություն ստեղծել, որ պետությունն ու կառավարությունը փափագում են, որ հայ հայրենակիցները մնան ապահով (անվրդով, միամիտ): Այս ուղղությամբ ցանկալի է, որ անհրաժեշտ ջանք գործադրվի նրանց հանգիստ պահելու համար:³

Թուրքական մի վկայություն

Դաշնակցության ընդհանուր ժողովի (8-րդ համագումար՝ 1914 թ. հուլիս-օգոստոս) ընթացքում դաշնակ ղեկավարները գաղտնի հավաքույթներ էին ունենում և նույնիսկ կես գիշերն անց գաղտագողի գնում էին ռուսական հյուպատոսարան և տեսակցում ռուս հյուպատոսի հետ... իսկ Էրզրումում այդ ժամանակ գտնվող Բեհանդդին Շաքիրը լրտեսում էր նրանց և քիչ անց հեռագրեց Էրզրումի ջարդերի կազմակերպիչ Հիմիին՝ ոչնչացնել այդ ընդհանուր ժողովի մասնակիցներին: Սակայն այդ հաջողացնել չկարողացան:⁴

1. АВПР, Политархив, д. 3484.
2. **Ջ. Կիրակոսյան** Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գ. 2, էջ 11:
3. **Ա. Փափազյան** Արաբական կախաղաններն ու հայկական ջարդերը, Հալեպ, 1992, էջ 77:
4. "Humumi Harpte Teskilati Mahsusa", "Vakit" 15-17 նոյեմբերի, 1933 թ.:

Բ. Շաքիրը Էրզրումից հեռագրեց Պոլիս

Հայտնի դարձավ, որ հայերը տրամադիր չեն մեզ հետ հավաքաբար գործելու: Հետևաբար, հարկ է նրանցից թաքցնել մեր ձեռնարկած միջոցները: Բայց և այնպես կառավարության և կուսակցության համար հույժ կարևոր է ապահովել մեր հայ հայրենակիցների բարօրությունն ու երջանկությունը: Չերդ արժանավորությունը հարկ է, որ այս մասին անհրաժեշտ երաշխք ընծայի և գոհացում տա սրտերին:¹

«Օսմանյան քուրքերի նոր և մերձակա շրջանի պարմություն» (Կ. Պոլիս, 1931 թ.)

Ի վերջո, իթթիհաղը բավանյան պատերազմից հասկացավ, որ բոլորին օսմանցի դարձնելն անհնար է:

Երբ հայերը, արաբները, քրդերը, ալբանացիները անկախության ձգտում ցույց տվին, քուրքիզմի գաղափարն ավելի առաջ տարվեց:²

Սարիղամիշի ճակատամարտից հեկո Էնվերը երիտթուրքերի կենդրկոմի նիստում հայտարարեց

Թեև Սարիղամիշի ճակատամարտում մենք արտաքնապես պարտվեցինք, սակայն ըստ էության հաղթել էինք, որովհետև Սարիղամիշի անտառներից մինչև Էրզրում ճանապարհներին թողեցինք մի քանի տասնյակ հազար քուրդ երիտասարդների դիակներ:³

Պարերազմը սկսվելու կապակցությամբ երիտթուրքերի կենդրկոմի շրջաբերականից

...Մոսկոֆները Գելի Փեթրոյի (Պետրոս Մեծի) հետևելով, միշտ նպատակ ունեցեր են թրքությունը ոչնչացնել: Անգլիա և Ֆրանսիա, որ մինչև հիմա իրենց շահերուն համաձայն կը նկատելին թողուլ, որ Թուրքիա մնա և ապրի, այժմ պետք կը տեսնեն ռուսական կայսրության հետ համերաշխորեն աշխատիլ Թուրքիոյ քայքայման, ապա հանգիստ սրտով մարսել կարենալու համար մահմեդական երկրները՝ Հնդկաստանը, Եգիպտոսը, Թունուզը, Ալճերիան, Մարոքը և այլն, գորս կլանած են իրենց անհազ երկրաքաղցությանը...

...Բայց պե՞տք է, (որ) մենք ձեռնաձայ մնայինք անգործ, մինչ մեր բնա-

կան զինակիցները կովի մեջ էին Ռուսիոյ, մեր երդվյալ, անհաշտ ու հավիտենական թշնամիին հետ: Եռյակ համաձայնութեան հաղթանակը մեր մահավճիռը չէ՞ միթե: Հիմարութիւն պիտի չըլլա՞ր, եթե մենք մեր բարոյական և նիւթական բոլոր ուժերը չլարեինք դիմագրավելու համար աղետը:

Չմոռանանք, որ համաշխարհային պատերազմին մեր մասնակցութեան նպատակը սոսկ վերահաս, սպառնացող կորուստէ մեզ փրկել չէ. այլ մենք կը հետապնդենք ավելի անմիջական նպատակ մը- մեր ազգային իղեալին իրականացումը: Մեր ժողովրդին և հայրենիքին ազգային իղեալը մեզի մեկ կողմէ կը մղէ խորտակելու մոսկովեան թշնամին, ատով հասնելու մեր կայսրութեան համար բնական սահման մը, որուն մեջ պարփակվին ու միանան մեր բոլոր ազգակից եղբայրները: Մյուս կողմէ մեր կրոնական գգացումը մեզ կը մղէ մահմեդական աշխարհը ազատագրել անհավատներու տիրապետութենէն և անկախութիւն տալ Մուհամեդի հետևորդներուն:¹

Չիա Գեորալի (Երկրորդ «Կարմիր երգից»)

Բիւնը ոսոխի պիտի դառնա ավերակ.
Թուրքիան մեծանա, դառնա Թուրան ծայրից ծայր:²

Ք. Կարաբեքիր

-Ձեմալ փաշան, որը վատնեց քուրքի հողը և արյունն աննպատակ քափեց Պաղեստինի անապատներում... Անատոլիա վերադառնալով, մեր հայրենիքի հանդեպ իր գործած սխալների մասին խորհելուց հետո, ավաղ... երկու տողով այդ սխալներին չանդրադարձավ...

...Էնվերը ձմռանը, առանց խորհուրդ լսելու, Սարիղամիշի վրա հարձակվելով, օսմանյան մի ամբողջ որակյալ բանակ կործանեց: ... Ես դեմ եմ գերմանական գաղթականներին Անատոլիայում տեղավորելուն և պանիսլամիզմին...

... Էնվերն աղետ բերեց մեր գլխին, մեզ մնում էր միայն Անատոլիան պաշտպանել... Թալեաթն ու Էնվերը մեր բանակների կործանման պատճառը դառնալուց. Անատոլիայի արյունը անխղճորեն ծծելուց հետո... փախան...

Նրանք ոչ տնտեսություն և ոչ էլ որևէ ձեռքբերում չթողեցին... ամեն ինչում տմարդություն հանդես բերեցին:³

-Պետության մեջ պետություն դարձած իթթիհաղի կենտրոնը, մաստ-

1. Ն. տ., էջ 136-138:
2. K. Karabekir Cihan harbine neden girdik, nasıl idare ettik, s. 206.
3. K. Karabekir Istiklal harbimiz, s. 30-34.

նական օթյակները, որոնց թիվը հասել է 58-ի և որոնց անդամակցում էին իթթիհադի աչքի ընկնող ղեկավարները, թուրանական և պանիսլամական գրականությունն իրենց տխուր դերը կատարեցին Օսմանյան կայսրության կործանման գործում...

Առաջին աշխարհամարտի մեջ մտնելով՝ շատ զոհ տվեցինք և շատ բան կորցրինք, Օսմանյան կայսրությունը կտոր-կտոր եղավ...

Օսմանյան զորքն այս պատերազմին մասնակցելու ուժ չուներ...

Թալեաթը Էնվերի ազդեցությունից չէր կարող ձեռքազատվել, քանի որ իրենից ավելի կարող էր...

Թալեաթը պետական մարդ լինելուց շատ հեռու էր...

Էնվերը... Թուրքիայի շտաբի անդամներին իր մերձավոր բարեկամներից էր ընտրել... Ջեմալը քիչ էր սիրված կենտրոնում... Գերմանացիներն Էնվերի միջոցով ամբողջ Թուրքիան իրենց ազդեցության տակ վերցնելու ուղին գտել էին...

Ջիա Գյոքալփը պանթուրքիստ էր, Բեհաեդդին Շաքիրը՝ անպատասխանատու մարդ...

Ողբերգությունն այն է, որ Էնվերի դրոշը դարձավ պանթուրքիզմը... մինչև վերջ էլ նա թուրքական բանակը բոլոր ռազմաճակատներում ոչնչացրեց և թուրք ժողովրդին էլ կրակների մեջ նետեց:¹

Մուսթաֆա Թուրան՝ թուրք սպա

Թալեաթ փաշա, Սուլեյման Ասքերի, Վեհիբ, Նիազի, Էյուբ Սաբրի և բոլոր արբանացի սպաները մասուններ էին, Փարիզի Ռիզա բեյն ու իր ընկերները սրանց միացան, առանց անդրադառնալու, թե ով ի՞նչ էր մտածում և ի՞նչ ծրագիր էր հետապնդում...

Սահմանադրությունից անմիջապես հետո մարդասպանները բանտերից դուրս եկան, մտան իթթիհադի շարքերը, սպանություններ կատարեցին ու հովանավորվեցին, լրագրողներին՝ Ջեթիին, Հասան Ֆեհմիին, Ահմեդ Սամիին, որպես իթթիհադի հակառակորդներ «մաքրեցին»... Բանտից ազատված մարդասպանները... Չոհրապի և Վարդգեսի սպանողներն էին...

Իթթիհադի պատմությունը սկզբից մինչև վերջ լի է սպանողներով:²

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ

Բ Դոսն հրամանները հայոց պատրիարքարանին

Խորենյան մանկապարտեզի պատիկներուն կարմիր գոգնոցին վրա նշված Խ. Մ. տառերը կը նշանակեն «Խեղճ Մանուկ», որով կառավարության դեմ ցույց մըն էր կոտորածի յիշատակները վերանորոգելու:

Հայ օրիորդներուն և մանկամարդ կիներուն արգիլել կարմիր բաճկոնակ գործածել, քանի որ կարմիր գործածելը կնշանակե յեղափոխություն ցուցադրել:

Արտասահմանէն եկած յեղափոխականները մայրաքաղաքին (Կ. Պոլսի) մեջ կը շրջին եկեղեցական տարազի ներքև:

Օրմանյանը, եկեղեցական երգեցողության մեջ եռածայնին քաջալերելով, եկեղեցիները վերածել է թատրոնի, հայերին համախմբելու վայրի:

Սուլթանը Մ. Օրմանյանին

Հայ յեղափոխականներ Կիպրոսի մեջ զինուած կը սպասեն Կիլիկիա անցնել: Արգելեք անոնց արշավանքը: (Մ. Օրմանյանը ժպտալով պատասխանում է. «Կիպրոսից Կիլիկիա պարտադիր է անցնել ծովով: Ուստի իր սեփական տորմիդը պիտի դրկե արգիլելու համար հրոսակախումբին անցքը... Անհիմն զրույց է»):¹

Թևֆիկ Ֆիքրեպը՝ թուրք բանաստեղծ, Արդուլ Համիդի դեմ 1905 թ մի խումբ հայերի կատարած մահափորձի առնչությամբ

Ով համբավավոր որսորդ, տանիքդ իզուր չկառուցեցիր, Նետեցիր, սակայն ափսոս, շատ ափսոս, խփել չկարողացար:²

Երիտթուրքերի կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի 1915 թ փետրվարի կեսին տեղի ունեցած նիստի արչանագրությունից

Նիստը ղեկավարում էր Թալեաթը: Նա ելույթի համար ձայնը տալիս է դոկտոր Նազրմին, որն ասաց. «...Հայերը, այս անգամ պատերազմը համարելով հարմար առիթ և հակառակ չեզոքություն պահելու իրենց

1. K. Karabekir Cihan habine neden girdik, nasıl idare ettik, Cilt I, s. 82, 138.
2. Mustafa Turan Taskila'ta, 31 mart faciasi, Istanbul, 1964, s. 53, 88.

1. Մ. Օրմանյան Ազգապատում, հ. Գ. Բեյրութ, 1961:
2. Գ. Եազըճան Ապտիվ Համիտ Բ, Կարմիր սուլթանը, էջ 418:

խոստումին, ռուսական բանակի կազմը կամավոր մտնող հյուսակ խմբեր ստեղծելով, գրավված գյուղի ու քաղաքի բնակչությանն առանց խղճահարության սպանեցին և տեղ-տեղ ապստամբություն բարձրացնելով՝ մեր վրա հարձակվեցին և մեր բանակի նահանջի գծերին սպառնացին: Ինչ են ուզում հայերը, նրանք, մեզ բնաջնջելով, մեր գյուղերին ու կավածքներին տիրանալով, ուզում են ասել. «Ով թուրք, դու վեր կաց այստեղից հեռացիր, դու այս հողի տերը չես... Դրանք աշխարհի ստեղծումից առաջ մերն են»:

Անհրաժեշտ է գործել, և գործել արագ, եթե բավարարվենք մասնավոր ջարդերով, ինչպես դա եղավ 1909 թ. Ադանայում և ուրիշ ըջաններում, ապա դա օգուտի փոխարեն վնաս կբերի, որովհետև մենք դրանով վտանգում ենք արթնացնելու այն տարրերին, որոնց նույնպես պետք է ճանապարհից դեն շարժենք: Խոսքս վերաբերում է արաբներին և քրդերին: Դրանով վտանգը մեկի փոխարեն դառնում է երեքը և դժվարանում է մեր նպատակների իրականացումը... Հայ ժողովրդին պետք է արմատախիլ անել, որպեսզի մեր հողի վրա ոչ մի հայ չմնա և մոռացվի նույնիսկ հայ անունը: Այժմ պատերազմի մեջ ենք, այսքան հարմար առիթ այլևս չի լինի: Մեծ տերությունների միջամտությունը և համաշխարհային մամուլի աղմուկտ բողոքները կմնան աննկատ, իսկ երբ նրանք իմանան, ապա արդեն կանգնած կլինեն կատարված փաստի առաջ, և դրանով հարցը կփակվի: Այս անգամվա գործողությունը բնաջնջման գործողություն պետք է լինի: Հայերի մինչև վերջին անձի բնաջնջումը անհրաժեշտություն է...

Ես դարձա ձեր ընկերը, զինակիցն ու եղբայրը նրա համար, որպեսզի վերածնենք թրքությունը: Ես ուզում եմ, որպեսզի այս հողի վրա թուրքը և միայն թուրքը ապրի ու անբաժան տիրապետի: Թող ջնջվեն բոլոր ոչ թուրք տարրերը, որ ազգությանն ու կրոնին պատկանելիս լինեն: Այս երկիրը պետք է մաքրել ոչ թուրք տարրերից»:

Բեհտերդին Շաքիր. «Եթե մի այնպիսի ողորմելի, ինչպիսին Մովսեսն էր, այնպիսի թափառական, ինչպիսին Հիսուսն էր և այնպիսի որք, ինչպիսին Մուհամմեդն էր, կարողացան երկրի վրա ստեղծել առանձին մեծագույն կրոններ, ապա ինչու մենք՝ ուժեղ կամքի ու խելքի տեր մարդիկս, չենք կարող ստեղծել ու տարածել Թուրանի կրոնն ու գաղափարը...

Մեր ազգային մշակույթում կարող ենք թույլ տալ միայն թուրքական սերմի ծաղկում: Մենք պարտավոր ենք մաքրել մեր հայրենիքը դեռևս գոյություն ունեցող ոչ ազգակից ժողովուրդներից, նրանց արմատախիլ

անել ինչպես մուլախոտ: Սա մեր հեղափոխության նպատակն ու նշանաբանն է: Հենց դրա համար էլ Իթթիահադի իշխանությանը մենք տվեցինք «Նոր Թուրքիայի կառավարություն» անունը՝ զրոյի հասցնելով «օսմանցի» անվանումը:

Տարբեր տարրերից կազմված օսմանյան շաղախը չունի իր ազգային դեմքը, նա մնան է մի ազգարակի մեջ տնային տարբեր կենդանիների հավաքածուի: Հայ, հույն, բուլղար, բոսնիացի, պոմակ, սերբ, ալբանացի, քուրդ, չերքեզ, արաբ, վրացի, լազ՝ բոլոր այս իրարից տարբեր տարրերը իբրև թե կազմում էին մի ամբողջություն օսմանցի անվան տակ: Պետք է հրաժարվել մնան հասկացողությունից: Ինչպես բակում բաղը, սագը, հավը, ոչխարը, կովը, ցուլը և հորթը ապրում են կողք կողքի, առանց իրենց տեսակը փոխելու, ճիշտ այդպես էլ այդ ժողովուրդները մնացել են մեր հողի վրա առանց փոխելու իրենց ազգությունը: Բարենպաստ պայմաններում նրանք նեղել են թուրքերին և առանձնացել նրանցից՝ խլելով հողեր, ինչպես դա արեցին, օրինակ, ռումինացիները, սերբերը, բուլղարացիները և վերջապես՝ մակեդոնացիները: Մեր ազգային կավածքում կարող ենք թույլ տալ միայն թուրքի առաջադիմություն և ծաղկում: Մենք պարտավոր ենք մաքրել մեր հողը հնից մնացած ոչ ազգակից ու վնասակար ժողովուրդներից, նրանց մուլախոտի մնան արմատախիլ անել: Սա մեր հեղափոխության նպատակն ու նշանաբանն է...»:

Հասան Ֆեհմի. «Հիմա պատերազմի մեջ ենք, զենք վերցնելու կարող, հայ երիտասարդներին պատերազմի առաջին գիծ կուղարկենք, այնտեղ դիմացից ռուսները, իսկ հետևից, մեր կողմից այդ նպատակով ուղարկված ուժերը, նրանց կրակի մեջ կառնեն և կոչնչացնեն: Նրանց տանը մնացած հիվանդ, ծեր, կին ու երեխա տարրերին էլ կհրամայենք, որ ոչնչացնեն մեր հավատացյալները: (Հայերի) ունեցվածքը կկողոպտենք, աղջիկներին կառևանգենք»:

Ջավիդ՝ ֆինանսների նախարար. «Թուրքը արևի կիզիչ ճառագայթների տակ իր արտում աշխատում է, բերքը բերում է և քաղաքի վաճառական հային է վաճառում, նրան հարստացնում, նրա հանգիստը ապահովում: Տնտեսական իշխանությունը հայի ձեռքին է, հայերի լրիվ բնաջնջումը մեր ազգային քաղաքականության տեսակետից որքան հարկադրական անհրաժեշտություն է, այնքան էլ թուրքերի տնտեսական գերիշխանություն ստեղծելու համար կարևոր է»:

1. Մեվլան Ջադե Ռ-իֆաթ Օսմանեան հեղափոխութեան մութ ծալքերը և իթթիհադի հայաջինջ քաղաքականութիւնը, Հալեպ, 1929, Երևան, 1990, էջ 88-101:

Թալեաթը բանավեճին վերջ դրեց՝ հայտարարելով. «Որպես ներքին գործերի նախարար, հարկ եղած դեպքում ես իմ անձնական պատասխանատվությամբ հայերի նկատմամբ գործադրելու եմ այն, ինչ նպատակահարմար կհամարեմ»:

Երիտթուրքերի կենտկոմի անդամները միաձայն քվեարկեցին բոլոր հայերի ոչնչացման օգտին:¹

1915 թ. փետրվարի 18-ի շրջաբերական հեռագիրը

Թուրքիայ մեր իթթիհատ և թերագզըի քաղաքական կեանքը խափանելու կարող մեկ հատիկ ուժը հայերն են: Վերջերս Գահիյեթն իրարու յաջորդող լուրերէն կը հասկացուի, որ դաշնակցութիւնը ճեմիյեթին դեմ վճռական յարձակում մը կը պատրաստէ:

Անցեալին ամբողջ պատմական պարագաները, եթե մանրագնին քննենք, պիտի տեսնենք, որ ճեմիյեթին հայրենասիրական ջանքերու ճամբուն վրայ յայտնուած բոլոր փոթորիկները հայերուն ցանած խռովութեան սերմերուն արդիւնքն են:

(Տոքթ. Նազըմ պեյ կը գրէ. «Ես ամբողջ Թուրքիան իթթիհադ եւ թերագզըի մեկ պզտիկ նշանովը ուզուած ճամբան մտնելու վիճակին կը հասցնեմ, եթե հայերը չըլլան»):

Ճեմիյեթը հայրենիքը այս անիծեալ ցեղին ցանկութենէն փրկելու և այս մասին օժանդակ պատմութեանը քսուելիք արատին պատասխանատվութիւնը իր հայրենասեր ուսերուն վրա առնելու որոշում տուած է:

Վրեժի շարքերով լեցուն անցեալին նուաստութիւնն ու դառնութիւնները մոռնալու անկարող ճեմիյեթը, իր ապագային մասին յուսալից ըլլալով, Թուրքիայ մեջ ապրող բոլոր հայերը, առանց անհատ մը ողջ ձգելու, փճացնել որոշած եւ այս մասին կառավարութեան ընդարձակ իրավասութիւններ տուած է:

Ջարդի կարգադրութեան մասին կառավարութիւնը կուսակալներուն եւ բանակի հրամանատարութեանց պետք եղած բացատրութիւնները պիտի տայ: Իթթիհադ եւ թերագզըի բոլոր պատուիրակները իրենց գտնուած տեղերը այս խնդրին հետապնդութեամբ պիտի զբաղին: Չպիտի թիվատրուի, որ հայ մը օգնութեան և պաշտպանութեան արժանանա:

Թողուած գոյքերը, ի վերջոյ ճեմիյեթին կազմակերպութեանը ընդարձակուելուն եւ հայրենասիրական նպատակներու համար ծախսուելու

1. Ս. Ակունի Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 187-188:

պայմանով, առ այժմ կառավարութեան յամար տեսած եղանակով պիտի գրավուին ու պահուին:

Այս մասին, եթե պետք տեսնուի, կազմուելիք յանձնաժողովներէն հաշուական բացատրութիւններ առեք: Երբ մատակարարութեան մեջ զեղծում մը տեսնեք, թե՛ կուսակալութիւն եւ թե՛ մեր մոտ պետք եղած դիմումը կրնաք ընել:¹

Ք. Կարաբեքիրը՝ գորավար, Բ. Շաքիրի մասին

Խարկանքի, բիրտութեան և վայրագութեան մարմնացում... Թուրանի ստեղծման համար տքնեց օր ու գիշեր, տեղեկագրեց, զեկուցեց, սուտն ու ճիշտը իրարու խառնեց, գրգռեց, հնարեց խուժանի ու մահ՝ խուճապային հոգեբանութիւն, մինչև որ անտեղի ու անփորձ ելուզակներով դեպի Արդահան շարժվելով և այնտեղի թուրքերին ոտի հանելով՝ ժողովրդին ոչնչացնելու պատճառներից մեկը հանդիսացավ:²

(Բռնագաղթի և եղեռնի կազմակերպումը դեկավարելու համար ստեղծվեց «Եռյակ գործադիր կոմիտե», որի մեջ մտան Բ. Շաքիրը, Նազըմը և Մ. Շուքրին):

Քեհաեդդին Շաքիրի հայտարարությունը Եռյակ կոմիտեի առաջին նիստում

Մենք պետք է ձևավորենք այնպիսի զինված ուժեր, որոնք դուրս լինեն իշխանութեան տեղական օրգանների վերահսկողությունից... դրանք մեր հրամանները պետք է գործադրեն... (իսկ) մենք պետք է միայն կենտրոնական կառավարությանը ճանաչենք և նրա ներկայացուցիչը հանդիսացող նախարարների խորհրդի հետ խորհրդակցենք...

Մեր ստանձնած պարտականությունը հայերին, առանց բացառության՝ կին, երեխա, աղջիկ, ծեր ու հիվանդ- մինչև վերջին մարդը սպանելն ու բնաջնջելն է... այս գործը չենք կարող կատարել ոչ զինվորի և ոչ էլ ժողովրդի միջոցով:

Սա հասարակ և վայրագ ոճրագործություն է, զինվորը կաթնակեր մանուկին մոր գրկից հափշտակելով, մոր աչքի առաջ չի կարող նրա գլուխը ջախջախել... նման հրամանի գործադրումը նա իր զինվորական

1. Ա. Անտոնեան Մեծ ոճիրը, Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթի պաշան, Բոստոն, 1921, Երևան, 1990, էջ 129-133:

2. K. Karabekir Istiklal harbimiz, Kitab II, Istanbul, 1969, s. 28-29.

պատվին հակառակ կհամարի և կըմբոստանա: Ինչպես նաև զինվորը անկարող է ձեռները կապած ծերունուն կրծքից այունին մեխել... նա վայրագությունը հերոսություն չի համարի...

Իսկ ժողովրդին զինելը վտանգավոր է, որովհետև մի շարք բախտախնդիրներին առիթ ու ուժ կտանք... մեր դեմ հանդես գալու համար:

Ես կարծում եմ, որ մեզ համար հարմար մարդիկ գտել եմ... ես նրանց բանտերի մեջ գտա... Դրանք ոճիր գործած, մարդասպանության և զիվորական ծառայությունից խուսափելու պատճառով (բանտ ընկած) մարդիկ են: Եթե նրանց ազատ արձակելով մեզ ենթարկենք և խմբերի բաժանենք, կարծում եմ, որ մի շատ լավ հատուկ կազմակերպություն կստեղծենք:¹

Քացեղով օսմանյան խորհրդարանի նախաշրջանը, Միմեդ Ռիզան 1918 թ. դեկտեմբերի 2-ին հրապարակեց մի հայտարարություն

Սկսած պատերազմին մեր մասնակցությունից մինչև Թալեաթ փաշայի կառավարության անկումը, վերջինիս կողմից գործած սխալների և ոճիրների, ջարդերի, հրապարակային ոճրագործությունների, անձի անապահովության, կալվածքների և շենքերի բռնագրավումների, բոլոր օսմանցիների նկատմամբ հարստահարություններ և ոճիրներ գործած լինելու համար պահանջել եմ, որ ընդհանուր դատախազությունը հանրային իրավունքների անուժով դատ սկսի և ժամ առաջ ոճրագործները երևան հանվեն ու արդարադատությանը հանձնվեն:²

Ջենալի՝ Յոզղաթի նախկին կառավարիչ, ցուցմունքը ռազմական դատարանում

Բանտերի կալանավոր ոճրագործները օգտագործվեցին հայերի կոտորածն իրականացնելու համար: Այս բանը լսեցի Յոզղաթի իմ խոհարարուհուց: Նրա եղբայրը ևս մարդասպանություն կատարելու համար բանտում էր: Խոհարարուհին ինձ ասաց, որ եղբայրն էլ բանտից ազատ է արձակվել և ուղարկվել է հայերին կոտորելու:³

1. Մեվլան Չադե Ռիֆաթ Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը, էջ 107-112:

2. «Ժամանակ», 13. 12. 1918:

3. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 534:

Մ. Ռենզի՝ Յոզղաթի նախկին դատավոր, բանտերից ազատող հանչնաժողովի անդամ

Բժշկական քննությունից հետո տեղի ունեցավ ոճրագործների ազատ արձակման ձևակերպումները՝ իբր թե նրանք զինվոր էին գրանցվում: Հետագայում իմացանք, որ այս ոճրագործները ուղարկվել են Չորումի հրոսակների թիվը ավելացնելու:¹

Բ. Շաքիրի շրջաբերականը պարասխանապուռ մարմնի անունից (18 փետրվարի, 1915 թ.)

Թուրքիայում ոչ մի հայի ողջ չթողնելու պայմանով, որոշված է նրանց բնաջնջել, և կառավարությանը լայն իրավասություններ են տրված:

Կառավարական մի այլ ծածկագրի թարգմանություն.

320 75 384 317 430 198 123 119 193 148 176 111 46

Թուրքիայում եղած բոլոր հայերին ամբողջությամբ

327 և 354 198 123 111 193 152 123 123

մեռցնել և ոչնչացնել է որոշված:

Ներքին գործերի նախարարության մի ծածկագրում հաղորդվում է հայերի ոչնչացման վայրերը և այս կապակցությամբ հանձնարարվում է. «Հայ տարագիրների անցնելիք տեղերը մեզ հայտնեք»:²

Խուլիսի՝ Կեսարիայի բանակային զնդի հրամանապար, 1915 թ. փետրվարի 19-ի հեռագիրը Յազը Չինի գիշերապահ կայանի հրամանարարին

Ձեր իրավասության սահմաններում մատնություն անող մի շարք լրտես հայեր տեղահանված են, այսինքն՝ կոտորածի իմաստով: Իսկ զորաբանակի հրամանատարը մոտավորապես նույն շրջանից դիակները մինչև հաջորդ կեսօր հավաքելու հրաման է տվել: Բողազլյանի կայանական բեյի հրամանով հանձնարարվում է դիակները ծածկել ժողովրդի ուժերով:³

Թուրք զինվորականի պարմածը

Շանթթեքիցս մեկը մի անգամ ինձ ասաց, որ կենտրոնական կոմիտեն (երիտթուրքերի) քաղաքացիական անձանց է հավաքագրում և

1. Ն. տ., թիվ Մ 324:

2. Հ. Ղազարյան Ցեղասպան թուրքը, էջ 41:

3. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 506:

նրանցից կազմակերպում է կամավորական ջոկատներ: ...Որպեսզի մտնեինք ջոկատները, անհրաժեշտ էր տեսնվել դոկտոր Նազրմի հետ: Շաբաթվա կեսին... մտա կենտկոմ: Իմանալով իմ խնդրանքը՝ դոկտոր Նազրմը ժպտաց և ուշադիր նայեց աչքերիս:

-Այդ ջոկատների մեջ մտցնում ենք միայն բանտարկյալներին, - ասաց նա, - դա ձեր նման երիտասարդների տեղը չէ:

Ճիշտ ասած, ես ապշած էի: Ինչի՞ համար էր անհրաժեշտ մարդասպանների բանակի ստեղծումը:¹

Ռուշիի՝ երիպորբերի կուսակցության Մամսոնի պապասխանապու քարտուղար, հեռագիրը իրքիհադի ընդհանուր կենտկոմին, որը Մ. Շուրբիի կողմից 16-ը դեկտեմբերի 1914 թ. հանչնվել էր Նազրմին

Որպես հինգերորդ չեթե (խումբ) Թուֆֆան աղայի հրամանատարությամբ 55-հոգանոց խումբ ճանապարհի հանվեց ավտոմեքենայով:²

Էշրեֆ Կուսկուբասի՝ Հափուկ կազմակերպության ղեկավարներից

Մենք իրագործեցինք նպատակներ, որոնք առնչվում էին ազգային գերագույն շահերին և, որոնք որևէ օրինավոր կառավարություն ի վիճակի չէր մտահղանալ՝ ուր մնաց թե իրագործեր: ...Մենք պետություն էինք պետության մեջ:

...Բացի մեկ-երկու նախարարներից, անգամ կառավարության անդամներից էինք գաղտնի պահում մեծ առաքելությունները:³

Մ. Ռիֆաթ

Ընդհանուր հրամանատարի փոխանորդ նշանակում էմվեր, ռուսական ճակատը քննել է և անոր «տկարությունը» իմանալ էտք նոր փառք շահելու տղայամտությունը ունեցած էր և առանց նկատի առնելու եղանակն ու կլիման, ինչպես նաև կեդրոնէն հեռանալիք բանակի մը պարենավորման դժուարությունները, իր հրամանատարութեամբ ռուսներու դեմ յարձակում մը շղթայագերծել ուզած և այս նպատակը տեղեկացուցած էր Կովկասի ճակատի հրամանատար Տամատ Հաֆրզ Իսմայիլ փաշա-

1. F. R. Atay Zeytindagi, Istanbul, 1981, s.35. Т. Акчам Турецкое национальное “Я”, стр. 152.
2. Մ. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 282:
3. «Հեն եռամսեայ», ապրիլ-հունիս, 1995:

յին, որ համամիտ չգտնուելուն, բոլոր բանակի սպայակոյտի անդամները և բարձրաստիճան սպաները հրավիրելով խորհրդակցած էր ժամերով: Շատերը յարմար տեսած էին, որ ձմեռը պաշտպանողական վիճակի մեջ անցնեն և մինչև ամառ պատրաստութիւն տեսնել յետոյ յարձակման անցնեին: Հակառակ ասոր, Էմվերին ընկերացողի ընդհանուր սպայակոյտի նախագահ գերմանացի գորավար Պրոնգո փաշա, գերման բանակին դեմ ճակատող ռուսական ուժերը տկարացնելով Գերմանիոյ բերը թեթևցնելու սատանայամտութեամբ՝ Էմվերը համոզած և թրքական բանակին... իր ընդհանուր հրամանատարի հանգամանքով պատասխանատվութիւնը ստանձնելով, յարձակման անցնիլ թելադրած էր:

1915-ի յունուարին կատարուած այս յարձակումը Սարիղամիշի մեջ՝ թրքական ամենալավ մարզուած բանակին բնաջնջման պատճառ եղած էր եւ համաձայն ստոյգ տեղեկութեանց, այս յարձակման միջոցին 75 հազարի մոտ զինուոր կորսուած էր...

Ընդհանուր թիվը 8-10 հազարի հասնող այս հատուկ կազմակերպութիւնը նուազագոյնը տասը, առավելագոյնը յիսուն հոգիէ բաղկացած խումբերու բաժանուած եւ անոնց հրամանատարները մարդասպանութեամբ, կեղեքումով, տուն ու տեղեր այրելով ու թալանելով, առևանգութեամբ եւ տեսակ-տեսակ ոճրագործութիւններով սնած մարդիկներ ըլլալով, Երեքներու գործադիր կոմիտէէն տրուած հրահանգները առանց խղճահարութեան կը գործադրեին:

Գավառներուն քաղաքական պաշտոնեաները՝ կեդրոնէն ստացուած... կտրուկ հրահանգին վրայ գործի փարած էին:

Կարգ մը կուսակալներ, կառավարիչներ եւ տեղակալներ... տրուած հրամանը մեղմիվ եւ հեռատեսութեամբ կը գործադրեին, ոմանք ալ, Աստուած հեռու ընէ, կուսակցականութիւնը կառավարութենէն նախընտրելով՝ մէջ մեկ դժոխային սատանաներ դարձած էին:

Ամեն կողմ, առանց խնայելու մեծ ու փոքր, ծեր ու անկարող հայերը հավաքեին, ասոնցմէ իսլամութիւնը ընդունողները առժամեայ կերպով ազատ կը ձգեին, մնացածները ոստիկան-զինուորներու հսկողութեան տակ որոշուած վայրերուն մեջ հայերու խումբերուն հասնելուն կը սպասեին:

Ճամբու նեղութիւններէն յոգնած, հոգեպես բարոյալքված, ծնած ու սնած տունէն ու տեղէն բաժնուելու վշտէն ընկճուած՝ այս խղճալի խումբեր-

րը, չեթեմերու գտնուած վայրը հասնելուն, ոստիկան զինուորները իրենց ստացած հրահանգին համաձայն, անոնց յանձնելով կը վերադառնային:

Բառի բուն նշանակութեամբ խղճալի եւ ողբալի, նույնիսկ քարսիրտ վայրենիներու անգամ գութը եւ կարեկցութիւնը շարժող թշուառ վիճակի մեջ, իրենց զավակներով սպանդանոց առաջնորդուող ոչխարի հոտերու նման տարագրուող այս մարդկային խումբերը «մասնավոր կազմակերպութիւն» անունով հրեշներու ձեռքը իյնալով, երևակայութենէ եւ նկարագրութենէ վեր խժոժութիւններու և հրահանգներու կենթարկուելին:

«Մասնավոր կազմակերպութեան» այս կատաղած դահիճները, իրենց տուներէն, տեղերէն, երջանիկ բոյներէն բռնութեամբ դուրս հանուած, միայն հայ ըլլալուն համար տարագրուած այս մարդիկը իբր սովորական գործ սպաննելով՝ գոհերուն գոյքերը յափշտակելով, իրենց սրտին մեջ ամբարտուած վայրագութիւնը և քինախնդրութիւնը չէին յագեցրել:

Այս ոճրագործներու ոհմակին ի գործ դրած ոճիրներուն եւ վայրագութիւններուն ձեռք նկարագրած ժամանակ գրիչը կը դողայ և կը խայնի: Տակալին ծծկեր, աշխարհին անտեղեակ, գութի եւ սիրոյ կարտո, մոր գրկին մեջ քնացող եւ կամ հրեշտակային ժպիտներով ու նայուածքով հոգին հրճուեցնող ձագուկ մը, մորը գրկէն խլելով կացիմի հարուածով մը, աչքերէն արցունքի տեղ արիւն հոսեցնող մորը աչքին առջեւ եւ այս վայրագութիւնը խնդրեցներով ծափահարել և միւս կողմէ մահուան սպասող ուրիշ տարագիրներ ալ ծափահարելու ստիպել... Դեռեւս 7-8 տարեկան աղջիկներին ծեծի տակ լլկելով, վախի, սարսափի եւ դողի մատնուած այդ խեղճերի վրա իրենց անասնական կրքերը գոհացնող այդ հրեշների ոճիրները նկարագրելու ժամանակ գրիչը ինչպե՞ս չդողայ:

Հատուկ կազմակերպությունը այլ բան չէ, եթե ոչ անպատասխանատու և ոչ լրիվ պաշտոնական թալանչիների խումբ, պետության մեջ պետություն և կուսակցություն, որի մեջ հաշվվում է մոտ 10 հազար մարդ, որոնք բոլորը, լինելով մարդասպանությամբ, կեղեքումներով, տուն ու տեղ այրելով ու թալանելով, առևանգումով և զանազան տեսակի ոճրագործություններով սնված մարդիկ, և առանց խղճահարության կատարում էին Եռյակի տված հրամանները:

Հետապնդման և բանտարկության վախ չկար: Գործադրված ոճրագործություններն ու վայրագությունները նույնիսկ դիտվում էին որպէս հայրենիքին մատուցած ծառայություն:¹

1. Մեվան Չադե Ռ-իֆաթ Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը, էջ 91, 112, 120, 121:

Եռյակ կոմիտեի «Լրիվ ոչնչացման միջոցներն ու դրանց կիրառումը» փաստաթուղթը

Այն քաղաքի և գյուղաքաղաքի մեջ, որտեղ հայ կա. թե նրանցից ումը պետք է առաջին հերթին ոչնչացնել, կորոշենք ներքին գործերի նախարարության տեղական (ներկայացուցիչների) հետ և յուրաքանչյուր շրջանին պահանջված թվով այս ուժերից կուղարկենք: Նրանք ճանապարհին մեր նշանակած վայրերում կսպանեն հայերի քարավաններին: Ներքին գործերի նախարար Թալեաթը այդ քաղաքների վարչական աշխատողներին կհրահանգի, որ դրանցում գտնվող բոլոր հայերը պատերազմական շրջաններից դուրս բերելու պատրվակով խումբ-խումբ, երկու օրը մի անգամ ոստիկանների ուղեկցությամբ տարագրվեն և ոչնչացվեն:¹

Կադրը՝ իթքիհադական

Մահմետական մը, երբ անաստուած գրուխ մը ճաշի կը հրավիրե եւ կերակուր կը կերցնե, այդ անհատին արիւնը մահմետականին համար արդարացի է:²

Պագր-Մապենում հանցագործներին բանտից ազատելու ժամանակ մուսուլմանները կոչում էր

Կառավարութիւնը թագավորին հրամանով մեզ կը ներե... այն պայմանով, որ հայերը ջարդեք... մեծերէն պզտիկները, բայց ոչ մուսուլմանները... Գացեք աղոթեցեք, շատ աղոթեցեք, որ մեր տերութիւնը այսպիսի օր մը կը նուիրե, աղոթեցեք, որ անոր կեանքը երկարե, որ անիծեալները մեռցնեք:³

Թուրք ոստիկանները բռնագաղթող հայերի հագուստները խլում էին ասելով

Հայեր, արագ-արագ, փութացեք անիծված անհավատներ, երթալիք ձեր տեղերն ու ճամբաները այնչափ տաք է, որ դուք պետք չպիտի ունենաք հագուստներու, առանց շապիկներու պիտի պտըտիք...⁴

1. Ն. տ., էջ 122-124:
2. Ե. Պերպերեան Պագր-Մատեն, Նյու Յորք, 1984, էջ 33:
3. Ն. տ., էջ 143-144:
4. Ն. տ., էջ 159:

Ռազմական դատարանի նախագահի հեռագիրը Յոզղաթի կուսակալին (4 փետրվարի, 1919 թ.)

Ժամդարմների նախկին հրամանատար Թեվֆիկ բեյը 150 ընտանիքից բաղկացած 6-700 բնակչություն ունեցող Գում Գույու հայկական գյուղի շուրջը վառելիք է դիզել տվել ու տեղում եղած անձանց այրել ու այրել է տվել, օրորոցի մեջ ողջ մնացած երեխաներին կտոր-կտոր է արել և կտոր-կտոր անել է տվել, ինչ-որ հանրահայտ եղելություն է: Այդ պատճառով շատ ենք խնդրում, բարեհաճեք հեռագրով ուղարկել կատարված քննության փաստաթղթերը...¹

Յոզղաթի կառավարիչ

Թեև քաղաքացիական իշխանություններն արդեն հրաման ստացել էին հայերի տեղահանության և արքորի առնչությամբ, որը կասկածելի անձանց էր վերաբերվում, մինչդեռ զինվորական իշխանությունների հրամանն, առանց բացառության, ընդգրկում էր երեխաների, կանանց ու տղամարդկանց տարագրություն:

...Յոզղաթ քաղաքից և շրջակա գյուղերից տեղահանված հայ քարավանները կտորվեցին և բնաջնջվեցին ոստիկանների, հրոսակների ու ժողովրդի կողմից:²

Երիտթուրքերի լիդերների դատավարությանը ներկայացված փաստաթղթերից մեկը

Խարբերդի նահանգի գլխավոր նահանգապետը հայտնում է, որ ճանապարհները լիքն են կանանց ու երեխաների դիակներով, և ինքն ի վիճակի չէ դրանք թաղել:³

Թուրք կառապան

Խարբերդից Սեբաստիա (տարածքը) ժամերով և օրերով դիակների հոտից լրիվ ապականված էր, անգամ ձիերը ջրել չկարողացա:⁴

Հնչակյան կուսակցության գործիչների չեղարկված առթիվ

Փարիզում դավադրություն է կազմակերպված Թալեաթի կյանքի դեմ... Իթքիլաֆի ներկա ղեկավար Սադրը բեյը և Փարիզի հռչակավոր Շերիֆ փաշան ու Գյումյուլջինայի Իսմայիլ Հազգը բեյն էին այդ դավադրության գլուխ կանգնած: Սադրը բեյը Եգիպտոսում այս խնդրի շուրջ հարաբերությունների մեջ էր մտել հնչակյան կուսակցության հայտնի ղեկավար Սապահ Գյուլյանի հետ և բանակցություններ է վարել: Նույն կուսակցության... համագումարը բաժանված է երկու մասի, Սապահ Գյուլյանի ղեկավարության տակ գտնվող մասը որոշել էր անօրինական և հեղափոխական գաղտնի գործունեություն իրականացնել: Սադրը բեյի և Սապահ Գյուլյանի միջև կայացած համաձայնության հետևանքով արտասահմանից Պոլիս ուղարկված երեք ահաբեկիչներ առանձին դեպքեր առաջացնելով Պոլսի զանազան կետերում, պետք է ահ ու սարսափ առաջացնեին և սպանեին Թալեաթին: Պետական հեղաշրջման հաջողության դեպքում նոր կառավարությունում ֆինանսների նախարարի պաշտոնը պիտի զբաղեցներ Սապահ Գյուլյանը: Անգլիայի ռազմական նախարար լորդ Կիչեները 20 հազար ոսկի է խոստացել այս մահափորձն իրականացնողին:¹

Հեռագիր՝ թիվն ու հեղինակը նշված չեն

Դարեր ի վեր պետության ամուր հիմքերը քանդել ցանկացող և կառավարության համար խոշոր փորձանքի նշանակություն ստացած հայ տարրի բնաջնջումը թեև նախապես մտադրված էր, բայց ժամանակի հանգամանքները հնարավորություն չէին տալիս իրականացնելու այս սրբազան մտադրությունը: Ներկայումս բոլոր խոչընդոտները վերացել են և հայրենիքն այդ վնասակար տարրերից փրկելու ժամանակը եկած համարելով, որպես կարևոր խնդիր, հանձնարարվում է, որ նրանց արգահատելի վիճակի հանդեպ գուքի զգացմունքներին չհանձնվեք և նրանց ամբողջի գոյությունը վերջ տալով, աշխատեք որպեսզի Թուրքիայում հայ անունն իսկ չմնա: Ուշադրություն դարձրեք, որպեսզի այդ նպատակն իրականացնող պաշտոնյաները հայրենասեր և վստահելի մարդիկ լինեն:²

1. «Թանին», 1 մարտի 1915 թ.:
2. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 26:

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 306:
2. Ն. տ., թիվ Մ 492-494:
3. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 284:
4. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, Բեյրութ, 1965, էջ 502:

Երկրորդների Կ. Պոլսի կենտրոնի 1915 թ. մարտի 25-ի հեռագիրը Ադանայի պարվիրակ Չեմալին

Դարեր ի վեր պետության ամուրի հիմքը քանդել ցանկացող եւ կառավարութեան համար կարեւոր փորձանքի երեւոյթ ստացած հայ տարրերին ջնջելու մտադրութիւնը՝ քաղաքական արգելքներէ զերծ ընդարձակ սահմանի մը մեջ ապահովելը ամենուս պարտականութիւնն է: Ասոր համար «Ինչ կուզե ըլլա» ըսելով, պետք է ամբողջ պատասխանատւութիւնը ստանձնենք, եւ կառավարութեան ընդհանուր պատերազմին մասնակցութիւնը որքան մեծ զոհողութեան մը հետեանքն ըլլալը գնահատելով, պետք է աշխատինք ձեռնարկուած միջոցները պահանջուած արդիւնքներուն հասցնելու:

Ինչպէս 18 փետրուարի 1915 թուակիր նամակին մեջ յայտնուած էր, Դեմեյեթը ասկէ վերջ իր ջանքերուն ճամբուն վրայ տարիներ ի վեր իրեն հետ ընդհարող զանազան ոյժերը հիմէն քանդելու եւ փճացնելու որոշում տուած եւ այս մասին դժբախտաբար շատ արիւնոտ միջոցներ ձեռք առնելու ստիպուած է: Վստահ եղեք, որ այս միջոցներուն զարհուրանքը երեւակայելով մենք ալ կը զգածուինք, բայց Դեմեյեթը, իր յավիտենական գոյութիւնը ապահովելու համար ասկէ գատ ուրիշ ճամբայ չի տեսներ:

Ալի Բիգա (իթքիհադի Հալեպի նախկին պատասխանատու քարտուղար) մեզ կը քննադատե եւ այս մասին գութի կոչ կընէ: Պարզամտութեան այս աստիճանը ապուշութիւն է: Հալեպ գացեք, եթէ կրնաք զինքը հանդէպ միասին աշխատեցեք, եթէ կարելի չլլա, իր սրտին նուրբ թելերը թրթռացնելիք յարմար տեղ մը կը գտնեք իրեն: Ծանոթ անձնավորութեանց (հայերի) մասին եղած ձեռնարկները մինչեւ որ չարդիւնավորուին, միւսներուն (հոյների, արաբների, սիրիացիների) հետ զբաղիլը շիտակ չէ: Առ այժմ ուշագրավներուն (մտավորականներին, երեւելի, ազդեցիկ անձանց) օրինական միջոցներով պատժուիլը յարմար տեսնուած է, ինչ որ ապագա գործունեութեանց մեկնակետը պիտի ըլլա: Թողած գոյքերու խնդիրը դարձեալ ձեռն յիշողութեան կը ներկայացնեն: Շատ կարեւոր է: Մատակարարութիւնը ձեռն աչքէն հեռու մի բռնեք: Միշտ հաշիվները, գործողութեան եղանակները քննեցեք: Դամբա ելնելու օրերնիդ ալ զիտցուցեք:¹

1915 թ. մարտի ծածկագիրը

Թուրքիայում ոչ մի հայ ողջ չպետք է թողնվի և նրանց ունեցվածքը պետք է գրավվի:¹

1915 թ. մայիսի 12-ի ծածկագիր շոքաբերականը

Հայ գյուղերի տարազրոյթունն ավարտելուց հետո հայտնեք տարագրվածների քիվը, գյուղի անունը և նրանց ժամանման վայրը:²

Կենտրոնական սուրիականության սրացած հեռագիրը Դեր Չորից (11 ապրիլի, 1915 թ.)

500 անձեր եկան տարբեր քաղաքներից՝ Ադաբազարից, Իզմիթից ու Բուրսայից:³

Չեյալ բեյը՝ Հալեպի վալի, Ռեհսլերին (12 ապրիլի, 1915 թ.)

...Այնհայտ է, որ քուրքական կառավարությունում իշխող է դարձել մի ուղղություն, որը հայերին ամբողջությամբ կասկածելի կամ առավել ևս թշնամի է նկատում:⁴

1915 թ. ապրիլի 15-ի հրահանգը

Գերապատվելի նահանգապետներին, մեծահարգո գավառապետներին և հարգելի գյուղական իշխանություններին.

Չեզ հայտնի են այն անողոք քաղաքական պատճառները, որոնց ճնշման տակ հզոր օսմանյան տերությունը և քուրք մեծ ժողովուրդը, Գերմանիայի և Ավստրիայի հետ միասին, պատերազմի մեջ մտավ ընդդեմ Եռյակ համաձայնության: Այդ ճակատագրական պատերազմից հաղթող դուրս գալու համար մենք կրկնում ենք, յուրաքանչյուր մահմեդական և քուրք, որոնց առաջ է մղում միևնույն սուրբ նախախնամությունը, մեկ մարդու պես ոտքի ելնեն ընդդեմ ստոր ու անհավատ թշնամիների և հենարան դառնան մեր քաջ ու իմաստուն ղեկավարների և բանակի համար,

1. Հ. Ղազարյան Յեղասպան թուրքը, էջ 117:
 2. Ն. տ., էջ 117:
 3. Ն. տ., էջ 160:
 4. Aus den Aufzeichnungen eines in der Türkei verstorbenen Deutschen "Material sur Basel", p. 25.

1. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 526: Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիր, էջ 134-13:

որը այնպես հերոսաբար, կրծքով պաշտպան է կանգնած ծովերում ու ցամաքում, հաղթական պատերազմ մղելով ընդդեմ նենգ թշնամիների:

Դիվանագիտությունը, նկատի ունենալով այս պատերազմի բնույթն ու ելքը, անկախ այն բանից՝ դա կլինի մեզ համար բարենպաստ թե անբարենպաստ, սահմանել և պատմականորեն ապացուցել է, որ մեր դեմ պատերազմող և առաջին անգամ միմյանց հետ միացած ռուսական և անգլիական տերություններից մեկն ու մեկը մեզ հետ դաշնակցած պայքարել է մյուսի դեմ, որպեսզի պաշտպանի մեր հողը՝ մեզ համար: Որովհետև գոյություն ունեն ծովերի թագուհի Կոստանդնուպոլիսը և Հնդկաստան տանող ցամաքային ուղին՝ արևելյան վիլայեթները, որոնց զավթումը նրանցից մեկի կողմից՝ մահ է մյուսի, մանավանդ Անգլիայի համար: Հաղթության դեպքում նրանք կարող են համաձայնության գալ երրորդ իրավասու ժողովրդի վերաբերմամբ, գտնելով այնպիսի մի ժողովուրդ, որը կարողանար ծառայել նրանց շահերին, և որպեսզի իրենք կարողանային միմյանց հետ խոսել այդ ժողովրդի անունից: Այդ երրորդ իրավասու ժողովուրդը կարող է լինել միայն հայ ժողովուրդը: Աստված մի արասցե, բայց հաշտության բանակցությունների ժամանակ մեր պարտության դեպքում ինքնըստինքյան հրապարակ կզա այդ «Հայկական հարցը», որն ահա կես դարից ավելի է, ինչ միջազգային հանգամանք է դարձել, և սպառնազին խրվել է մեր կուրծքը:

Հետևաբար մեր հայրենիքը, ազգը, պետությունը և կրոնը այդպիսի վտանգի հնարավորություններից պաշտպանելու համար, կառավարությունը, որ ներկայացնում է իսլամ և թուրք ժողովուրդը և Միություն ու առաջադիմություն կոմիտեն, ինչ էլ որ լինի, նպատակ ունենալով կանխել որևէ մի տեղ և որևէ մի ձևով Հայկական հարցի առաջադրումը, օգտվելով այն անկախությունից, որ մեզ ընձեռել է պատերազմը, որոշեց վերջնականապես վերջ դնել այդ հարցին՝ հայերին քշել արաբական անապատները՝ բնաջնջելով այդ խորթ տարրը, համաձայն տրված գաղտնի հրահանգի:

Այդ ծրագրի իրագործման համար առիթ են.

- ա) հայկական կամավորական ուժերը, որոնք ծառայում են թշնամական բանակներում,
- բ) երկրի ներսում գոյություն ունեցող կուսակցությունները, որոնք կազմակերպվել են մեր բանակի թիկունքին հարված հասցնելու նպատակով,

գ) երկրում ամենուրեք հայտնաբերված և բռնված անհամար քանակությամբ զենքն ու զինամթերքը: Այսպիսով, կառավարությունը և իթթի-հադի կենտրոնական կոմիտեն դիմում են ձեռք և ձեռք հայրենասիրությանը և հրամայում ձեռք տրամադրության տակ եղած բոլոր ուժերով աջակցել Միության և առաջադիմության տեղական մարմիններին, որոնք ապրիլի 24-ին արևածագի հետ, գաղտնի հրահանգի համաձայն, կձեռնարկեն այս հրամանի կատարումը: Ամեն մի պաշտոնական կամ մասնավոր անձնավորություն, որը կընդդիմանա այս սրբազան և հայրենասիրական գործին և չի կատարի իր վրա դրված պարտականությունները կամ որևէ եղանակով կփորձի պաշտպանել կամ թաքցնել այս կամ այն հային, կհանաչվի հայրենիքի ու կրոնի թշնամի և դրան համապատասխան կպատժվի:

Ներքին գործերի և ռազմական նախարարներ՝ Թալեաթ, Էնվեր Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնական քարտուղար՝ դոկտոր Նազըմ:¹

Թալեաթի պատասխանը Ձեյթունում պաշտոնազրկված մի հայի խնդրանքին

Այլևս հայերի համար պաշտոն չկա, իսլամ դարձիր և թերևս որևէ պաշտոն ստանաս:²

Ալի Հայդարը՝ Ձեյթունի գործի հրամանատար, հայերին

Նազարեթ Չավուշը նկուղ նետեցի, ամբողջ քաղաքը պաշարուած է, հարաբերութիւնները խզուած են. ոչ ոք կըրնա ներսեն դուրս ել դուրսեն ներս մտնել, եթէ 12 ժամեն ձեռք բոլոր զենքերը չհանձնեք, քաղաքը պիտի ոմբակոծեն...

Ձեյթունի մեջ ձեռք բնակութիւնը կառավարութեան կողմէ հարմար չի նկատվիր: Այսօր, մայրամուտէն առաջ, ընտանյոք Մարաշ պիտի երթաք:³

1. ՀՀ ԿՊԱ, ֆ. 314, ց. 12, գ. 23, ք. ք. 1-3 կամ Ա. Քոչեան Կարմիր դրոագներ հերոսներու կեանքէն, 1915-1918, հ. Ա, Բուխարեստ, 1938, էջ 63-65:
 2. «Հայկական տարեգիրք», Ա տարի, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 108-110:
 3. Լ. Նորաշխարհյան Ձեյթունը 1914-1921 թթ., Երևան, 1989, էջ 151:

Ահմեդ Թեֆիկ՝ թուրքական բանակի հրամանատար

Ուրեմն կառավարութեան հրամանն է.

Առ այժմ ձեր բնակած գորանոցը պարպել եւ Չեյթուն տեղափոխվիլ: Եվ կամ կառավարութիւնը բնակչութիւնը իր միջոցներով կտեղափոխեն Մարաշ: Ձեր ձեռքը գտնուող բոլոր զենքերը, առանց բացառութեան, պետք է հանձնեք:¹

Երիտթուրքերի կենդկոմի 1915 թ. ապրիլի կոչը Կովկասի մահմեդականներին

Սպանեցեք նրանց, ովքեր մեր Ալլահի կողքին թույլ են տալիս, որ գոյություն ունենան ուրիշ աստվածներ, սպանեցեք ամենուրեք, որտեղ էլ որ նրանց գտնեք, բռնեք նրանց, փակեք նրանց բոլոր ճանապարհները, վերջապես սպանեք նրանց ամեն տեղ, որտեղ գտնեք:²

Ադանայի կուսակալի 1915 թ. ապրիլի 17-ի նամակը ոսրիկանական հրամանատարությանը

Ի շարունակություն 1915 թ. ապրիլի 13-ի թվակիր հրահանգին, կոմիտեին պատկանող և ձերբակալվելիք այլ անձանց իրենց մոտ եղած ռումբերով և արգելված զենքերով հավաքաբար ու մեծ չափերով լուսանկարեք և անմիջապես ուղարկեք: Նաև հանձնարարվում է մեզ ուղարկել ձերբակալված ու արքտրված անձանց անուանները, համաձայն ներքին գործերի նախարարի հեռագրի...

Ադանայի Բամուկ բազարի պահակատան արաբ կոմիտեներից Իբրահիմը թաքուն ու մտերմաբար խոստովանել է հայ ոստիկանապետին, որ հայկական կոտորածի տարին կառավարության հրահանգով, հավաքել են քաղաքի պահակներին, աղբահավաքներին, գիշերապահներին, բեռնակիրներին և նման այլ թուրքեր, նրանց հագցրել են հայ ֆիդայու տարազ, ապա իրար վրա թափել են պետական զինանոցից բերված պահեստային հին զենքերը, Եզիպտոսի Իբրահիմ փաշայի ժամանակից մնացած ռումբերը, իբր հայերից բռնագրավված զենքեր և այս ամենը լուսանկարել են տվել...³

1. Լ. Նորաշխարհյան Չեյթունը 1914-1921 թթ., Երևան, 1989, էջ 182:
 2. Վրաստանի ՊԿՊԱ, ֆ. 2, գ. 3255, թ. 121:
 3. Յուզամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 340:

Երիտթուրքերի կենդկոմի հեռագիրը

Ադանայի կուսակալություն.

Վանի և Սըվազի շրջաններում հրոսակներ են նկատվել, մեր գորքերը նրանց դեմ կռիվ են մղում ու ճգմում են նրանց: Ձեր ուշադրությունը և շրջահայեցողությունն են հրավիրում ու հանձնարարում, հայերի հոգեկան վիճակի մեջ թափանցելով, նրանց դավաճանական նախաձեռնությունների ժամանակը պարզելու համար դիմել ամեն տեսակի միջոցների:¹

Թալեաթը՝ Մորզենբաուին

Երկրին ծոցին մեջ այս զանազան հատուածները միշտ դավաճանած են Թուրքիայի դեմ: Իր բնիկ ազգաբնակչություններուն թշնամութիւնովը Թուրքիան իրարու վրա նահանգներ կորսնցուց` Յունաստանը, Մերալիան, Ռումանիան, Պուլկարիան, Հերսեքը, Եզիպտոսը եւ Տրիպոլիսը: Այսպես Օսմանեան կայսրութիւնը պզտիկցավ մինչեւ անհետանալու աստիճան: Որպեսզի մեր հայրենիքին այս վերջին մասը ապրի, մենք պետք է ազատինք օտար ժողովուրդներէն: Թուրքիան՝ թուրքերուն:²

Թալեաթ (1915 թ. ապրիլ)

Կառավարությունը որոշել է ներկա վիճակին վերջ տալ, մի վիճակ, երբ յուրաքանչյուր կրոնական համայնք կարող է հատուկ քաղաքականություն վարել ու նաև ինքնուրույն քաղաքական միություններ հիմնել և դրանց օժանդակել:

Թուրքիայում պետք է վարվի միայն օսմանյան քաղաքականություն: Տեղացի հայերի մեջ կան ևս քաղաքականապես անկայուն մարդիկ, որոնց բնականաբար պետք է փնտրել հենց ակումբների և հրատարակությունների ակտիվիստների շրջանում: Հարկ է նկատի ունենալ, որ պատերազմի անհաջող ընթացքի դեպքում այդ տարրերն անմիջապես ստեղծված հնարավորությունը կօգտագործեն խռովություններ առաջացնելու համար: Թվում է, թե ներկա պահը շատ հարմար է կասկածելի մարդկանց հեռացնելու մայրաքաղաքից:³

1. Ն. տ., էջ 341:
 2. Ամերիկյան դեսպան Հ.Մորզենբաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, էջ 48:
 3. F. O. Turkyi 183, Bd, 183, կամ Վանգենհայմի 30 ապրիլի, 1915 թ., թիվ 267 տեղեկագիր:

Մշո կուսակալի առաջարկը փեղի բողոքական համայնքի ղեկավարին (1915 թ., մայիսի սկզբին)

Համոզեց հայերին իրենց զենքերը հանձնելու... եթե հայերը զենքերը հանձնեն, կերաշխավորվի նրանց անվտանգությունը:

Հայերը զենքերը հանձնեցին: Իսկ կառավարիչը դրանք լուսանկարեց ու գրության հետ ուղարկեց Բ. Դոտ՝ գրելով.

Մուշ քաղաքում ապստամբությունը պտոթկալու կետի վրա է... խնդրում եմ լիազորություններ՝ ճնշելու այն: (Լիազորություն ստացվեց, ու տարոնահայությունը կոտորվեց):¹

«Արևնթիկ մանֆիլ» պարբերականը 1916 թ. նոյեմբերին գրեց

1915 թ. վաղ գարնանը երիտթուրքերը շրջաբերական ուղարկեցին Թուրքիայի ներքին շրջանները: Շրջաբերականում գրված էր. «Մեր համերկրացի հայերը, օգտվելով առիթից, ցանկանում են միանալ մեր երկրի մահացու թշնամու՝ Ռուսաստանի հետ, որը պատերազմում է մեր պետության դեմ: Հանձնարարվում է՝

1.Բոլոր հայերը, բացառությամբ հիվանդների, 5 օրվա ընթացքում պետք է թողնեն իրենց գյուղերը ժանդարմներից կազմված պահակախմբերի ուղեկցությամբ:

2.Նրանք կարող են իրենց հետ տանել շարժական ունեցվածքը, բայց դրանք վաճառել չեն կարող:

3.Կետը պարունակում է բռնագաղթողների անվտանգությունը ապահովելու խոստում: Անողոր կպատժվի նա, ով կփորձի անհանգստացնել հայերին իրենց ճանապարհորդության ընթացքում:

4.Հայերը պարտավոր են հնազանդվել կառավարության որոշմանը: Եթե նրանցից որևէ մեկը զենքով դիմադրի զինվորներին կամ ժանդարմներին, զենքը կօգտագործվի նրա դեմ, նա կձերբակալվի և կհանձնվի ռազմական դատարան»:

Ընկերի 1918 թ. փեպրվարի 27-ի ծածկագիրը (Այս փաստաթղթի փարեթվի հարցում շփոթն ակնհայտ է)

Ներկայիս իրավիճակը պահանջում է հայ ժողովրդի ամբողջական բնաջնջում, որի մասին հրատարակված է սուլթանական իրադե: Հայերի հանդեպ պետք է կիրառել հետևյալը՝

1. Blue Book, միս Դ. Ա.-ի վկայությունը կամ A. Mandelstam La Société des Nations et les Puissances devant le probleme Arménien, Paris, 1926 (Վերջաբան):

1.Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող հայկական ծագում ունեցողներին կամ հայկական անուններ կրողներին, բացառությամբ մինչև վեց տարեկան երեխաները, քաղաքներից հանել և կոտորել:

2.Կայսերական բանակում ծառայող բոլոր հայ զինվորներին հեռացնել իրենց զինվորական մասերից և ժողովրդից թաքուն գնդակահարել:

3.Բանակում ծառայող բոլոր հայ սպաներին բանտարկել համապատասխան շտաբներին կից՝ մինչև նոր հրահանգ ստանալը:

Բոլոր այս երեք կետերի գործադրումը սկսել 48 ժամ անց այն պահից, երբ զորամասի հրամանատարները կստանան սույն հրամանը:¹

Ընկերը Թալեաթին (2 մայիսի 1915 թ.)

Ինչպե՞ս վարվել Վանա լճի խռովարար հայերի հետ՝ արտաքսել ռուսական սահման, թե՞ Անատոլիայի խորքը, իսկ նրանց տարածքները բնակեցնել այլ վայրերից բերված մահմեդականներով:²

Ներքին գործերի նախարար Թալեաթի գաղտնի գրությունը վարչապետ Սայիդ Հալիմին (13 մայիսի 1915 թ.)

Ինչպես Չեր Բարձրապատվությանը հայտնի է, օսմանյան հողային ամբողջականության և պետական բարձր սուլթանության դեմ հարձակողական նպատակներ ունեցող և կործանարար ցանկություններով տարրեր՝ մասնավորապես պետության հպատակներին տարանջատելու, նրանց միջև խռովություն գցելու և մեզ հայտնի պետությունները խաբելով ու քսություններով մի շարք անձանցից խոստումներ ստանալով, սպառնալով և զանազան այլ միջոցներով հայ հասարակության մեջ տևական են դարձրել անջատողական միտումները: Հայերը խաչընդոտում են պետության ջանքերին և հարձակումներ են գործում՝ երբեմն իրենց գործողություններին տալով զինված ապստամբության տեսք: Քննադատում են անվտանգության և խաղաղության պահպանման ուղղությամբ պետության կատարածն ու բարենորոգումները, չնայած՝ տեսնում են դրանց կենսագործման ուղղությամբ ջանքերը, շարունակում են խաբեություններն արտաքին աշխարհում, մինչդեռ չպետք է սոռանային, որ բարենորոգումները զուտ ներքին խնդիր են: Հարկ չկա, որ տեղական

1. “Кавказское слово”, 19 марта, 1919 г., Ե. Պերպերեան Պագր-Մաստեն, էջ 33 կամ Յուշամաստեան Մեծ եղեռնի, էջ 198:

2. Kamuran Gürün Le dossier arménien, Ankara, 1983, p. 242.

բարենորոգումների ջանքերը գործադրվեն օտարների գործակցությամբ, դառնան պետությունների բանակցությունների առարկա, նաև՝ որ վարչական հատուկ կարգադրություններով, օտար հսկողության և ազդեցության ներքո տեղական առանձնաշնորհումներ մտցվեն: Օտարների թելադրանքով կայսրությունում մտցված բոլոր բարենորոգումներն ու վերափոխումները հանգում են օսմանյան հայրենիքի բաժանմանն ու անդամահատմանը, որ հաստատվում է անցյալի բազմաթիվ փորձություններով ու ցավալի օրինակներով: Անկախությունը և երկրի ամբողջականությունը տևական դարձնելու հանգամանքը և մյուս կողմից, հայտնի է օտարի թելադրանքով նշված գործերի կատարումը միշտ էլ եղել է և անհանգստացրել է մեր պետությանը: Պետության կենսական նշանակության ջանքերի շարքում այս մտահոգությունը կարևոր տեղ ունի... Այդ իրականացնելու միջոցներ նախապատրաստելու շուրջ խորհել ենք և որոշակի նկատառումներ ունենք: Վերջերս պատերազմական շրջաններին կից վայրերում հայ բնակչության մի մասը, երբ կայսերական բանակը զբաղված է օսմանյան սահմանները թշնամի պետություններից պաշտպանելով, դժվարացրել է բանակի տեղաշարժն ու նրա կարիքների համար սնունդ ու ռազմամթերք տեղափոխելու գործը: Հայության այդ մասը իր ջանքերն ու նպատակադրումները միավորել է թշնամու հետ ... և երկրի ներսում հարձակումներ է գործել զինվորական ուժերի և մահմեդական ազգաբնակչության վրա՝ կատարելով ջայռ, ավարառություն ու թալան: Նա թշնամու ծովային ուժերի համար մթերքներ է հայթայթել, հանդգնություն է ունեցել նրան ցույց տալու մեր պաշտպանական ամրությունների տեղերը:

Մեր բանակի շարժումներն անխափան դարձնելու համար որոշել ենք նման խռովարար տարրերին ռազմական շրջաններից ու նաև այն գյուղերից հեռացնել, որոնցում խռովություններ կան և կամ դարձել են ապաստարան այդ տարրերի համար:

Կենտրոնական կառավարությունը, խորհրդակցելով տեղական պաշտոնյաների հետ, զինվորական հրամանատարության միջոցով այդ գործն արդեն սկսել է Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի նահանգներում:

(Թալեաթը նշում է, որ կառավարությունը անհրաժեշտ է համարում տարագրել Բիթլիսի, Էրզրումի, Վանի, Ադանայի, Մարաշի, Հալեպի, Անկարայի, Դիարբեքի, Մամուրեթ ու Ազիզի, Տրապիզոնի, Սըվազի, Ջանիկի, Կայսերի, Խուտավենտիկեարի, Կարասի, Նիդեի, Գարահիսար

Մաթիբի, Կոնիայի և Իզմիթի հայերին): Բացի Ադանա, Սիս և Մերսին քաղաքներից, հայերին տարագրել նաև Ադանայի, Մերսինի, Կոզանի (Հաճնի), Ջեբելլիբերեկետի լիվաններից (սանջակներից), բացառություն անել Մարաշի սանջակի Մարաշ քաղաքը, Հալեպի նահանգի կենտրոնական կազան: Հայերին տարագրել Իսկենդերունից, Բեյլանից, Ջիզրը Շուդուրից և Անթալիայից, գյուղերից և քաղաքներից:

Դեպի հարավային նահանգներ նրանց տարագրության գործն արդեն սկսված է:

Վանի նահանգից հյուսիս ընկած շրջանների հայերը պետք է բացառապես տարագրվեն Ուրֆայի սանջակի հարավ, Հալեպի նահանգի հարավ-արևելյան և Սյրիայի վիլայեթի արևելյան շրջանները՝ նրանց տեղափոխելով ու զետեղելով կառավարության որոշած վայրերում: Այդ գործողություններն արդեն սկսվել ու շարունակվում են: Որաշումն ընդունված է հանուն երկրի բարձրագույն շահերի: Եվ այս տեղափոխության նույնակերպ ձևի ու կանոնի ենթարկվելու անհրաժեշտությունից ելնելով, որոշված է տարագրության ենթակա բնակչությանը տեղահանել ու փոխադրել նրանց համար որոշված վայրերը: Հոգ է տարված, որ նրանց անցնելիք ճանապարհներին, մինչև որոշված վայրերը հասնելն ու տեղավորվելը, տարագրվածների կյանքի և ունեցվածքի անվտանգության ու հանգստության ապահովման համար, մուհաճիրների (գաղթականների) վարչությունից սննդամթերքի հատկացումներ կատարվեն:

Կարիքավորներին համապատասխան տնտեսական և նյութական օգնություն ցույց տալու համար կառավարությունը բնակարաններ կկառուցի և երկրագործներին սերմացու, կարիք ունեցող արհեստավորներին գործիքներ կբաշխվեն, քաղաքներում իրենց լքած սեփականությունն ու կալվածքները կամ նրանց արժեքները նպատակահարմար ձևով կվերադարձվեն: Հայերից դատարկված գյուղերում մուհաճիրներ և աշխրեթներ են տեղավորվելու և հայերի սեփականությանը (տներ, հողեր) զինը որոշելուց հետո, մուհաճիրներին է հանձնվելու: Ավաններում ու քաղաքներում հայերի ունեցած անշարժ ունեցվածքը կարձանագրվի, կգնահատվի ու կբաշխվի մուհաճիրներին, իսկ վերջինների կողմից չօգտագործվածները, ինչպես՝ ձիթանոցները, թթանոցները, այգիները, մարնջի պարտեզները, խանութները, իջևանատները, գործարանները, մթերանոցները և նման այլ սեփականություններ, վաճառվելու են աճուրդով կամ վարձով են տրվելու: Գոյացած գումարները սեփականատերերի անունով մուծվելու են պետական դրամանոցները՝ հետագայում տեղե-

րին հանձնելու համար: Նպատակահարմար համարվեց ծախսերը կատարել մուհաջիրներին հատկացված գումարներից:

Այս գործառնությունները կատարելու համար արդեն պատրաստված է հատուկ կանոնադրություն և նրա պահանջներին համապատասխան լքյալ գույքերը ապահովաբար հավաքվելու և պահեստավորվելու են: Ընդհանուր առմամբ, համաձայն կանոնադրության՝ այդ գույքերի պահեստավորման գործն արագացնելու և կանոնավորելու, դրանք վերահսկողության տակ պահելու համար, գործելու, կողմնորոշվելու են նախարարությունից ստացված հրահանգներով, նաև ստեղծվելու են առանձին հանձնախմբեր:... Այն վայրերում, որտեղ հանձնաժողով չի ուղարկված, համաձայն կանոնադրության, նշված իրավունքները տրվում են վալիներին: Նախարարների խորհրդով շարադրվածը հաշվի առնելն ու որոշում կայացնելը ենթակա է Ձեր Բարձրապատվության կամքին:¹

Անպանդի տերությունների 1915 թ. մայիսի 24-ին նուրան, որը օսմանյան կառավարությանը ներկայացվեց «Հավաս» գործակալության միջոցով

Ֆրանսիական, անգլիական և ռուսական կառավարությունները միահամուռ համաձայն են հետևյալ ծանուցման հրապարակմանը.

Մոտավորապես մեկ ամսից ի վեր թուրք և քուրդ բնակչությունը, օսմանյան կառավարական պաշտոնյաների հետ համագործակցած և մանավանդ նրանց հովանավորությամբ, անխնա ջարդում էին հայերին: Վերոհիշյալ սպանող միջև ապրիլի առաջին կեսը մասնավորապես տեղի է ունեցել Էրզրումի, Դերջանի, Բիթլիսի, Մուշի, Սասունի, Չեթունի և Կիլիկիայի ամբողջ տարածքում. Վանի շրջակայքի մոտ հարյուր գյուղերի բնակչությանը գրեթե ամբողջությամբ բնաջնջել տալուց հետո, օսմանյան կառավարությունը հիմա էլ մայրաքաղաքում բնակվող անվճար հայերի գլխին է պատուհաս դարձել:

Եռյակի կառավարությունները Բաբը Ալիին հրապարակավ տեղյակ են պահում, որ Թուրքիայում մարդկության ու քաղաքակրթության դեմ գործադրված այս նորագույն սպանդի համար առանձնապես պատասխանատու են համարվելու ոչ միայն օսմանյան կառավարության անդամները, այլև բոլոր նրանք, ովքեր մասնակցել են կամ պիտի մասնակցեն այս կոտորածներին:²

Թալեաքը Հալեպի կուսակալին

«Հայ տարագիրների քարավանները Հալեպ հասան, ի՞նչ պետք է անել» հեռագրին պատասխանեց. «Տեղահանության նպատակը ոչնչացումն է»:¹

Թուրք սպա

Հայերը ինչ որ ալ լինեին, որչափ ավելի հավատարիմ ալ լինեին օգուտ չունեի եւ ինչ որ ալ ընեին, հայաջնջումը անխուսափելի էր, քանի որ հարմար պատենիությունն եկած էր, ինչ որ լավ հասկցանք, թե հայերու եւ հույներու զարգացումը մեզի համար փորձանք եղած էր, ասոր համար հայերը բնաջինջ ըրինք, որպեսզի մենք ապահովվեինք:²

Մի թուրքի պատմածը

1915 մայիսի մեջ մուներիկն հանրահավաքի հրավիրեց բոլոր թուրքերուն քաղաքէն (Էրզրում) դուրս Փաշա Բիռքի ըսած տեղը: Հավաքվեցան 10 հազարէ ավելի թուրքեր: Հայ երբեք չթողուցին այնտեղ: Վալին՝ Թահսին փաշան, սկսավ խոսել, ըսավ, ցավոք սրտի ձեզ հայտնեմ, որ հայերը մեր ձեռքէն Վանը խլեցին եւ հանձնեցին մեր թշնամուն՝ Մոսկովին: Հայերը մեծ վտանգ են մեր կառավարութեան, ուստի որտեղ հայ կա, հոն վտանգ կա Վանա տխուր իրականութեան կրկնումին:

Ձեզ հարցնեմ, ի՞նչ ընթացք պիտի բռնենք դեպի հայերը: Բոլոր ժողովորդը պոռացին. «Կոտորենք, ոչնչացնենք գյավուրներուն»: Խոսեցավ Մեյֆուլան... Բոլոր ժողովը միաբերան գոռաց. «Սպաննենք, ոչնչացնենք հային, գյավուրներուն»: Հետո խոսած է Մեֆիրը, առաջարկելով բոլոր հայերուն կոտորել անխնա, մեծ, պզտիկ եւ ազատել երկիրը անոնցմէ: Ըսավ. «Մենք 1895-1896-ին խնայեցինք երեխաներուն, բայց որքան սխալվեցանք. մեր խնայած այդ երեխաներն այսօր մեծցան, իբր կամավոր, մեզ դեմ կապար կնետեն, մեզ կկոտորեն, Վանը կառնեն մեր ձեռքէն եւ վտանգ կա, որ միւս քաղաքներն ալ խլեն մեր ձեռքէն»: Հանրահավաքը միաձայն կվճռե անխնա կոտորել հայերուն: Սակայն դոկտոր Նազըմը կառաջարկե քաղաքներու, գյիղերու մեջ արիւն չթափել, որովհետեւ,

1. Armin T. Wegner Offener Brief an den Präsidenten. Herrn Woodrow Wilson über die Austreibung des armenischen Volkes in die Wüste. Berlin, 1919.

2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 618, քք. 5-8:

կըսե, կհոտին ղիակները եւ հիվանդություններ առաջ կուգան, լավ է քշել հեռու ամալի վայրեր եւ անդ կոտորել եւ ջուրը ձգել: Այսպես ալ կորոշվի եւ բանաձեւը ստիպողական հեռագրով կծանուցի Պոլիս:¹

Բ. Դռան պաշտոնական հաղորդագրությունը (27 մայիսի, 1915թ.) հայերի տեղահանության վերաբերյալ

Հաշվի առնելով, որ հայերը հակաօրինական գործողություններ են կատարում և օգտվում են ամեն առիթից կառավարությանն անհանգստացնելու համար, որ նրանց մոտ գտել են արգելված զենքեր, ռումբեր ու պայթուցիկ նյութեր, որոնք պատրաստել են ներքին ապստամբության համար, որ նրանք Վանում մահմեդականներին սպանել և ռուսական զորքին օգնություն են ցուցաբերել այն ժամանակ, երբ կառավարությունը պատերազմի մեջ է գտնվում Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի հետ, վերջապես վախենալով, որ հայերը, ըստ իրենց սովորության, կարող են ապստամբությունների, խռովությունների և ըմբոստությունների դիմել, կառավարությունը վճռել է, որ բոլոր հայերը պետք է հավաքվեն ու տարվեն Մոսուլի և Սիրիայի վիլայեթները, ընդ որում, նրանց անձը, սեփականությունն ու պատվիլ պետք է պաշտպանվեն: Տրվել են անհրաժեշտ հրամաններ, որպեսզի հոգ տարվի նրանց տեղավորման համար, և որպեսզի նրանք մինչև պատերազմի ավարտն այդ շրջաններում մնան:²

Վկայում է թուրք պաշտոնապար (1918 թ.) Ռիզա Նուրին

Բ. Կարաբեքիրը իրեն հանձնարարել էր. «Անի քաղաքի հուշարձանների մնացորդներն ու հետքերը երկրագնդի երեսից պետք է ջնջվեն: Դուք մեծ ծառայություն պետք է մատուցեք Թուրքիայի այս նպատակն իրականացնելու գործում»:³

Տեղահանության օրենք

Յոդ. Ա. - Երբ ժողովրդին կողմնորոշելու կերպով կառավարութեան հրամաններուն եւ երկրին պաշտպանութեան, արդարութեան պահպանման վերաբերյալ միջոցներու դեմ անաստում, զենքով դիմադրութիւն տես-

1. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 632, քք. 17-18:

2. El Chassein Die Turkenherrschaft und Armeniens Schmerzenschrei, Zurich, 1918, s. 56.

3. Վարդանյան Ս. Հայաստանի մայրաքաղաքները, Երևան, 1985, էջ 183-185:

նուի, բանակի եւ զորաբաժիններուն հրամանատարները եւ անոնց փոխանորդները, անկախ կեդրոններու հրամանատարները անմիջապես զինվորական ուժով եւ խիստ կերպով պատժելու եւ դիմադրութիւնը հիմնովին բնաջնջելու արտոնուած եւ պարտավոր են:

Յոդ. Բ. - Չորաբանակի եւ անկախ կեդրոններու հրամանատարները՝ զինվորական պետքին համաձայն լրտեսութիւն եւ դավաճանութիւն զգացուած զիւղերու եւ գյուղախմբերու ժողովուրդը կրնան անհատապես եւ կամ ամբողջութեամբ ուրիշ վայրեր տարագրել եւ բնակեցնել:

Յոդ. Գ. - Սույն օրենքը հրատարակութեան թուականէն սկսեալ գործադրելի է:¹

(Իրականում օրենքը բաղկացած էր ոչ թե երեք, այլ ութ կետից, որոնցից 3-րդ, 4-րդ, 5-րդ, 6-րդ և 7-րդ հոդվածները վերաբերում էին հայերին և երբեք չեն հրապարակվել: 8-րդ հոդվածը հրապարակվել է որպես 3-րդ հոդված: Իսկապես 3-րդ հոդվածը պահանջում էր. «Բռնագաղթվածների տները հանձնել թուրք սպաներին»:

4-րդ հոդվածով այդ տների մի մասը հանձնվելու էր վիրավորված կամ զոհված զինվորականների ընտանիքներին, իսկ 5-րդ, 6-րդ և 7-րդ հոդվածները որոշում էին մուհաջիրների բաժինը՝ պետական այդ ավազակության ավարից):

1915 թ. օգոստոսի 11-ին այս կետերը լրացվեցին. «Նահատակված, գերի ընկած, վիրավոր կամ հիվանդությունից մեռած թուրքերի ընտանիքներին նույնպես ձրի հատկացնել հայերի լքյալ սեփականությունը բնակության համար»: Այն գրված էր շրջաբերականի ձևով մանուշակագույն քանաքով՝ մեկ էջ ձեռագիր, վրան զգուշացում. «Խիստ գաղտնի»:

(Հետագա ամիսներին Պոլսից հայերի նկատմամբ ոճրագործությունների մղող ծածկագրերի հեղեղ տեղաց գավառների վրա: Մինչև 1916 թ. հունվարի 23-ը դրանց թիվը հասավ 853-ի, այսինքն՝ յուրաքանչյուր օր, միջին հաշվով՝ երեք ծածկագիր):

1. 13 Բեճեայ, 1833, 14 մայիս, 1833-1915: Մ. Ռիֆաթ Օսմանեան հեղափոխութեան մութ ծալքերը, էջ 119-120:

Պատերազմական պարագաներու եւ քաղաքական արտաստուր անհրաժեշտութիւններու բերումով, փարագրուած հայերուն պատկանող լքեալ գոյքերուն եւ անշարժ կայուածներուն եւ հողերուն վարչական կարգադրութեանց մասին հրահանգներ (16 մայիսի 1915 թ.)

Յոդ. 1 –Ուրիշ վայրեր փոխադրուած հայերուն սեփական եւ լքեալ անշարժ կալուածքներու եւ հողերու եւ այլ խնդիրներու մասին, այս հրահանգներու տրամադրութիւններուն համամաձայն պիտի ղեկավարուին լքեալ գոյքերու այն յանձնախումբերը, որոնք կազմուած են ստորեւ գրուած յորուածներուն համաձայն: Այդ գործերը անոնց յանձնուած են եւ իրենց իրավասութեանց սահմանները որոշուած:

Յոդ. 2 -Գիւղ մը կամ ավան մը տարագրուելէ յետոյ, տարագրուած ժողովուրդին սեփական տուները եւ բոլոր շէնքերը, իրենց մեջ գտնուած ապրանքներով, վարչական յանձնախումբերու կողմէ արտոնուած պաշտոնեաներու կամ մարմնի կողմէ փակուին եւ դուռները կնքուին, պահպանութեան տակ պիտի առնուին:

Յոդ. 3 -Պահպանութեան տակ առնուած գոյքերուն տեսակը, քանակութիւնը մանրամասնութեամբ տոմարի մեջ պիտի արձանագրուին, յետոյ գոյքերը՝ եկեղեցիի, դպրոցի, խաներու եւ տեփոններու (պահեստներ) մեջ պիտի փոխադրուին, այնպէս որ, իւրաքանչիւրին տերը յայտնի ըլլալու համար, առանձին պիտի գրուին եւ պիտի պահուին: Տեղեկագիր մը պիտի պատրաստուի ինչքերուն սեփականատերերու մասին, նաև գոյքերու քանակութեան, անոնց ուրկէ առնուած եւ ուր բերուած ըլլալու մասին մանրամասնութեամբ պիտի գրուի: Այդ տեղեկագրին բնագիրը պիտի յանձնուի տեղական կառավարութեան եւ անոր վավերացեալ պատճենը լքեալ գոյքերու վարչական յանձնախումբերուն:

Յոդ. 4 -Սեփականատերը անյայտ մնալու պարագային, ինչքերուն գտնուած գիւղին անունով պիտի արձանագրուին եւ պահպանուին:

Յոդ. 5 – Շարժական ինչքերու կարգին կան այնպիսիները, որոնք ժամանակի ընթացքին պիտի ավրուին կամ ընտանի կենդանիներ, որոնք քոմիսիոնի վավերացուցած ենթայանձնախումբի մը կողմէ՝ աճուրդով, հրապարակաւ պիտի ծախուին եւ ստացուած գումարները, եթէ սեփականատերերը յայտնի են, անոնց անունով, իսկ եթէ անյայտ են, անոնց բնակուած գիւղի կամ քաղաքին անունով, իբր ավանդ, պիտի յանձնուին

ելամտական նախարարութեան զանձարկղին: Ծախուած գոյքերուն տեսակը, քանակութիւնը, արժեքը, որուն պատկանած ըլլալը, յաճախորդին անունը, գնման գումարը մանրամասնութեամբ տոմարի մեջ պիտի արձանագրուին եւ պիտի վավերագրուի աճուրդը կատարող յանձնախումբին կողմէ: Տեղեկագիր մը պիտի պատրաստուի, որուն բնագիրը պիտի տրուի տեղական կառավարութեան եւ պատճենը լքեալ գոյքերու վարչական յանձնախումբին:

Յոդ. 6 -Եկեղեցիներու մեջ գնուած գոյքերը, նկարները, սուրբ գրքերը տոմարին մեջ պիտի արձանագրուին, անոր պիտի կցուի տեղեկագիր մը եւ տեղվոյն մեջ պիտի պահուին: Ապա տարագրուած բնակչութիւնը որոշ տեղ մը հաստատուելէ յետոյ, իւրաքանչիւր գիւղին պատկանող եկեղեցական գոյքերը անոր պիտի դրկուին:

Յոդ. 7 -Տարագրուած հայերուն սեփական լքուած իւրաքանչիւր կալվածին ու հողերուն տեսակը, քանակութիւնը եւ արժեքի գումարները անուններով պիտի արձանագրուին տոմարի մեջ և իւրաքանչիւր գիւղի եւ քաղաքի սեփական լքեալ անշարժ կալուածները եւ հողերը պիտի ցուցակագրուին եւ պիտի յանձնուին վարչական յանձնախումբերուն:

Յոդ. 8 – Շենքերուն մեջ եւ հողերուն վրա փճանալու դատապարտուած բերքեր եւ արմտիք գտնուելու պարագային, յանձնախումբին արտոնած անձերու միջոցով, աճուրդով պիտի ծախուին եւ գումարները, տերերուն անունով իբր ավանդ պիտի հանձնուին ելմտական նախարարութեան զանձարկղին եւ տեղեկագիր մը պիտի կազմուի, որուն բնագիրը պիտի տրուի տեղական կառավարութեան եւ վավերացեալ մեկ պատճենը վարչական յանձնախումբին:

Յոդ. 9 - Երկրագործական բերքերու եւ այգիներու արտադրութեանց գնորդ չգտնուելու պարագային, երաշխավորութեան ներքին պայմանագրութիւն մը պիտի կազմուի եւ նուագորդով պիտի յանձնուի դիմողներուն: Այս կերպով վարձու տրուած կամ ծախուած բերքերուն գումարները, տերերուն անունով, ժամանակավոր կերպով կը յանձնուին ելմտական նախարարութեան զանձարկղին:

Յոդ. 10- Տարագրուած հայերն անշարժ կալուածները, իրենց տարագրութեան թուականէն յետոյ, եթէ սեփականութեան իրավունքով փոխնորդագիր տուած ըլլան ուրիշներուն, այդ սեփականութիւնը ծախելու համար, նման փոխնորդագրերով որեւէ գործողութիւն պիտի չկատարուի:

Յոդ. 11 – Տարագրուած հայերու գիւղերուն մեջ մուհաճիրներ պիտի բնակեցուին, հոն գտնուած բնակարաններուն մեջ եւ հողերուն վրա նկատ առնելով անոնց երկրագործական ընդունակութիւնները, անոնց վկայաթուղթեր պիտի տրուին:

Յոդ. 12 -Տեղավորուած թուրք մուհաճիրներուն արձանագրութիւնը պիտի ըլլա մանրամասն, կանոնավոր կերպով, բնակարան ստացողներուն անունը, տարիքը, հասած թուականը պիտի արձանագրուին տոմարի մեջ: Յանձնուած անշարժ կալուածներուն եւ հողերուն քանակութիւնը յայտնող հաստատագիր պիտի տրուի անոնց:

Յոդ. 13 -Գիւղերու մեջ գտնուած շենքերուն եւ ծառերուն պաշտպանութեան համար, հոն բնակեցուած մուհաճիրները հավաքաբար պատասխանատու են, եթե ավերումներ տեղի ունենան եւ անոնց հեղինակները ճշտուին, վնասներու արժեքը պիտի գանձուի այդ գիւղի ամբողջ բնակութեան եւ վնասատվութիւն կատարողները անմիջապէս գիւղէն պիտի վտարուին եւ իրենց մուհաճիր ըլլալու հանգամանքէն պիտի զրկուին:

Յոդ. 14 -Շենքերը մուհաճիրներուն բաշխուելէ ետք, ավելցածներու բնակարաններուն մեջ մուհաճիրներ տեղավորելու միջոցին նախապատուութիւն պիտի տրուի քաղաքներու եւ ավաններու բնակիչներուն, նկատի առնելով անոնց տնտեսական պայմանները եւ շինարարական ընդունակութիւններն ու անոնց բավարար չափով հողեր պիտի տրուին:

Յոդ. 15 -Տարագրուած հայերու քաղաքներու եւ ավաններու բնակարաններուն մեջ մուհաճիրներ տեղավորելու միջոցին նախապատուութիւն պիտի տրուի քաղքներու եւ ավաններու բնակիչներուն, նկատի առնելով անոնց տնտեսական պայմանները եւ շինարարական ընդունակութիւններն ու անոնց բավարար չափով հողեր պիտի տրուին:

Յոդ. 16 -Խանութ, առետրական շենքեր, որոնք յարմար չեն մուհաճիրներուն զետեղման, ինչպէս նաեւ ավելցած շենքեր, ինչպէս նաեւ մուհաճիրներու բնակութեան դուրս մնացած այլ շենքերը, 18-րդ յոդուածին յամաձայն, վարչական յանձնախումբին կողմէ կամ անոր հսկողութեան տակ կառավարական վարչական պաշտոնեաներու եւ ելամտական նախարարութեան ներկայացուցիչներէն կազմուած մարմնի մը կողմէ աճուրդով պիտի ծախուին:

Յոդ. 17 -Քաղաքներու եւ ավաններու մեջ վերաբնակեցուած մուհաճիրները պիտի արձանադրուին տոմարի մեջ կանոնավոր վիճակագրութեան համար: Տոմարներուն մեջ պիտի արձանադրուին անոնց անունները, տրուած հողերուն տեսակը, տարածութիւնը եւ արժեքները:

Յոդ. 18 -Քաղաքներու եւ ավաններու շրջաններ գտնուած այգիները, պարտեզները եւ ձիթաստանները կամ նման անշարժ կալուածները պահպանելու եւ շենցնելու համար, մասնագետներ գտնուելու պարագային, երաշխավորութիւն առնելու պայմանով, անոնց պետքին եւ ընգունակութիւններուն համաձայն, գաղթականներուն բաշխել եւ որոնց որքան անշարժ կալուած եւ հողեր կը տրուին, արձանագրել եւ ենթականերուն յանձնել վավերաթուղթեր: Այդ կարգի անշարժ կալուածներէն անոնք, որ մուհաճիրներու չեն յանձնուած, 16-րդ յոդուածի համաձայն, աճուրդով պիտի ծախուին:

Յոդ. 19-Նահանգներու մեջ գտնուող կամ տեղական կառավարութեան արտոնութեամբ եւ համաձայնութեամբ եւ կամ ներքին գործոց նախարարութեան հրամանով ուրիշ նահանգներէն գրավոր վավերագրերով եկած մուհաճիրները բացառութիւն նկատելով, հայոց գիւղերուն կամ քաղաքներուն մեջ իբրև մուհաճիր բնակիչ ուզողներէն, կամ ուրիշ վայրեր բնակվիլ ուզողներէն, կամ մուհաճիր ըլլալով տեղվոյն մեջ բնակելու համար դրկուածներէն պաշտոնական թուղթեր պահանջելը պայման է:

Յոդ. 20 - Տուներ եւ հողեր գնել ուզողները պարտավոր են տուններուն լավ հոգատար ըլլալ, եթե թերանան կամ արգելքներ յարուցանեն ու ավերեն, վնասները հատուցանելու յանձնառութեամբ երաշխավորութիւն պետք է տան եւ երկու տարին չանցնելու պայմանով կարելի խնդրարկուներուն վարձու տալ:

Յոդ. 21- Ըլլա գնումով, ըլլա վարձակալութեամբ կամ նուագորդով տրուած անշարժ կալուածներուն եւ հողերուն տեսակը, տարածութիւնը, տեղը, գնման ու վարձքի գները եւ մանրամասնութիւնները յաճախորդի եւ վարձակալներու վերաբերյալ տեղեկութիւններով ցուցակներ պետք է կազմուին:

Յոդ. 22- Ծախուած կամ վարձու տրուած կալուածքներէն գոյացած գումարները տերերուն անունով իբր ավանդ կը յանձնուին ելմտական նախարարութեան գանձարկղին: Յետո տրուելիք հրահանգին համաձայն տերերուն կը յանձնուին:

Յոդ. 23 - Տարագրուած հայերու քաղաքներուն եւ ավաններուն մեջ ունեցած բոլոր ինչքերուն ու կալուածքներուն յանձնումը եւ վարչական կարգադրութիւնները կը կատարուին այս հրահանգներուն համաձայն: Եվ այդ գործողութիւնները ուղղակի ենթակա են Լքեալ գոյքերու վարչութեան յանձնախումբերուն:

Յոդ. 24 – Վարչական այդ յանձնախումբերը լքեալ գոյքերու վարչական կարգադրութիւններու մասին ուղղակի կը հաղորդեն միայն ՆԳ նախարարութեան եւ միայն անկէ իրենց ստացած հրամաններուն համաձայն կը կատարեն իրենց պարտականութիւնները, կու տան որոշումներ եւ կը գործադրեն զանոնք՝ իմացնելով նաեւ այդ մասին տեղական կառավարչութիւններուն:

Յոդ. 25 - Այդ հրահանգներուն տրամադրութիւնները գործադրելու եւ ապահովութեամբ յարգելու մասին պետք եղած թիվով քննիւթոններ պիտի կազմուին եւ ՆԳ նախարարութենէն արտոնութիւն ստանալէ ետք, վարձուած պաշտոնեաներ պիտի ծառայեն եւ պիտի գործեն ՆԳ նախարարութենէն տրուած հրահանգներու համաձայն: Կանոնները եւ քացատրութիւնները պիտի պատրաստուին, համաձայն այդ հրահանգներուն, լքեալ գոյքերու վարչական յանձնախումբերուն կողմէ եւ ատոնց պատճենները պիտի դրկուին ՆԳ նախարարութեան եւ մեկ պատճենն ալ պիտի յանձնուի տեղական կառավարչութեան:

Յոդ. 26 – Տարագրուած հայերուն բնակարաններուն մեջ մուհաճիր զետեղել եւ զանազան գործողութիւններ կատարել այդ առթիվ պարտականութիւններն են յանձնախումբերու պաշտոնեաներուն: Այդ գործերն արագացնելու եւ կանոնավորելու համար պետք է նշանակուին քննիչներ քննութիւնները կատարելու եւ այդ առթիվ տեղական կառավարութեանց հետ խորհրդակցաբար որոշումներ պիտի տրուին գործադրութեան համար: Ատոնք ալ լքեալ գոյքերու վարչական յանձնախումբերուն պարտականութիւններուն մասը կը կազմեն:

Յոդ. 27 – Յանձնախումբերը իրենց դիտողութիւնները եւ եզրակացութիւնները, իրենց որոշումներուն հետ, գործադրութեան համառոտագրութիւնը պարունակող գրութիւնով մը առնուազն 15 օրը անգամ մը հաղորդելու են թե ՆԳ նախարարութեան եւ թե նահանգապետութեան:

Յոդ. 28 - Լքեալ գոյքերու վարչական յանձնախումբերը, իրենց վարչական գործերու ընթացքին, այս հրահանգներուն եւ տրուած ցուցմունքներուն համաձայն շարժելու պարտավորուած են:

Յոդ. 29 – Լքեալ գոյքերու վարչութեան յանձնախումբի անդամները, երբ կը նշանակուին, իրենց գործունեութեան շրջանին մեջ, լքեալ անշարժ կալուածներուն եւ հողերուն վարչութեան եւ պահպանման եւ հաշուական գործողութիւններուն համար հավաքաբար պատասխանատու են:

Յոդ. 30 – ԼԳՎ յանձնախումբը մասնավոր կերպով նշանակուած նախագահ մը երկու անդամներէ կը բաղկանա, որոնցմէ մինը կը նշանակուի քաղաքային վարչական պաշտոնեաներէն եւ միւս անդամն ալ ելմտական պաշտոնեաներէն:

Յոդ. 31 – ԼԳՎ յանձնախումբի նախագահը կամ անոր նշանակած մեկ անձ կը կատարէ թղթակցութիւնները, յանուն նախագահին:

Յոդ. 32 – ԼԳՎ յանձնախումբի նախագահը, երբ յարմար նկատէ, կրնա զրկել իր կազմի անդամներէն մեկը, այս հրահանգներուն համաձայն, քննութիւն կամ հսկողութիւն կատարելու եւ կամ գործադիր պաշտոնյա դառնալու համար:

Յոդ. 33 – ԼԳՎ նախագահը օրական 1.5 ոսկի, իսկ անդամները օրական մեկ ոսկի վարձք կը ստանան մուհաճիրներուն յատկացեալ գումարներէն եւ պարտականութեամբ ուրիշ վայրեր երթալու պարագային ալ կը ստանան իրենց ճանապարհածախսը:

Յոդ. 34 - Այն նահանգներուն մեջ, ուր յանձնախումբ չէ նշանակուած, տեղական կեդրոնական կառավարչութիւնը պարտականութիւն ունի նշանակելու մեկը այս հրահանգներու համաձայն:¹

ՆԳ նախարարության 1915 թ. հուլիսի 15-ի հրահանգը

Անհրաժեշտ նկատուած է պատրաստել վիճակագրական գործ մը, որ պարունակի ստույգ տեղեկութիւններ տարագրուած հայերու թիվին, անոնց թողած կալուածքներուն, հողերուն տեսակի եւ արժեքի մասին: Ներփակ կը դրկենք ձեզի բավարար թիվով ցուցակներ, որոնք կը լեցնեք իրենց տեղերուն մեջ եւ կը վերադարձնեք մեզի:²

Հայերի բնագաղթի հրահանգներից

Հայերի տեղահանության ժամանակ դուք պետք է հետևեք հետևյալ սկզբունքներին.

- ա) Նոր տեղերում հայ ազգաբնակչության թիվը չպետք է գերազանցի տեղական մահմեդական ժողովրդի թվի 10 տոկոսից,
- բ) աքսորավայրերում հայերի կողմից հիմնադրվելիք ավաններն ու գյուղերը պետք է ունենան ոչ ավելի, քան 50 տուն...³

1. Հ. Պապարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 227-235:
 2. Ն. տ., էջ 222:
 3. Kamuran Gürün Le dossier arménien, p. 277.

Շաքիր բեյի՝ Դիարբեքիի գաղթականների ընդհանուր փնտրեն, ծածկագիրը ՆԳ նախարարությանը (14 օգոստոսի 1916 թ.)

Մինչևի հիմա Տիարբեքիի կեղրոնը հասած են 40 000 գաղթականներ, որոնցմ է 25 000 Մեներեկի եւ Խարբերդի ճամբով դրկուած են Կեղրոնական Անատոլու: 12 000 թուրք մուհաճիրներ տեղավորուած են կեղրոնի (Դիարբեքի) եւ շրջակա գիւղերուն մեջ: 4-5 000 քիւրտեր քշուած են:

Մարտին հասած 20 հազարէ 9 հազարը տեղավորուած են սանճագին մեջ եւ 10 հազարի չափ դրկուելու վրա են: Մավրի, Սիլվանի, Լըճեի, Պըշերիի, Հայտարանը, Միրանը եւ Իտմանը կոչուած աշիրեթներուն քիվը 100 հազարը անց է, ըստ հասած տեղեկութիւններու: Անոնց ուղարկման եւ սնունդին շուրջ որոշուելիք միջոցներու մասին պիտի տեղեկագրուի:¹

Թահսին բեյի՝ Էրզրումի վալի, 1915 թ. հուլիսի 15-ի հեռագիրը

Ճայիղ անունով մի հիսնապետ հափշտակել է Արաբյանի չորս աղջիկներին: Հիսնապետ Քեամիլ էֆենտին էլ գողացել է 1 863 ոսկի, 35 բեռ կարասի և շատ մեծ քանակությամբ գոհարեղեն: Դրամի և կնոջ համար գործադրված խայտառակությունները ծայր աստիճանի ամոթալի են և անմարդկային: Պետք է այս վիճակի առաջն առնել և մանավանդ վերջ տալ ամենուրեք թեշքիլաթը մախսուսեի անվան տակ գործող չեթներին: Խարբերդի կուսակալը գրում է, թե «բոլոր ճանապարհները լցված են կանանց ու երեխաների դիակներով, ժամանակ չենք գտնում թաղելու դրանք: Լավ կլիներ, եթե պահեինք մեր վեհանճնությունը և ազգային պատմությունը»:²

Թալեաթի հեռագիրը Մալաթիայի իթթիհադի ակումբին

Թե՛ ձեր գավառակն ուղարկված և թե՛ տեղում հավաքված հայերին ոչնչացրեք: Սրա համար բարոյական և նյութական պատասխանատուն ես եմ: (Իթթիհադի) ընդհանուր կենտրոնի խոշոր հարստության մեծ մասը գոյացել է հայ տարագիրներից գրաված գույքերից ու դրամից: Այդ հարստության մեծության մասին գաղափար կազմելու համար բավական է հայացք նետել այն պայմանագրի վրա, որ կնքված է, մի կողմից, ընդ-

1. Հ. Ղազարեան Յեղասպան թուրքը, էջ 206:
2. Ռազմական դատարանի դիվան, փաստաթուղթ թիվ 8 կամ Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 279-280:

հանուր կենտրոնի և մյուս կողմից, ակումբների և չեթների հետ: Ինչպես հայտնի է, չեթների մի մասը բանտերից հանված կամ դրսից հավաքված մարդասպաններ են: Սակայն այդ մարդասպաններն իրավունք չունեն ձեռք տալ իրենց կողմից սպանված հայերի ունեցվածքին: Նրանք երդում են տվել, որ գրաված ունեցվածքը պետք է բերեն կենտրոն: Համաձայն այդ պայմանավորվածության, հափշտակված իրերի կեսը ուղարկվելու է Պոլիս ընդհանուր կենտրոնի ճեմեյեթին հանձնելու համար, իսկ մյուս կեսը բաժանվելու է չեթներին: Եվ յուրաքանչյուր չեթի 15 000 ոսկի է բաժին ընկել, ... 12 000 չեթին բաժին է ընկնում 180 միլիոն ոսկի...

Սրանից կարող եք եզրակացնել, թե ինչ քանակության կարող է հասած լինել ընդհանուր կենտրոնին բաժին հասած գումարը:¹

Խարբերդի կուսակալի հեռագիրը Մալաթիայի կառավարչին

Հակառակ եղած հայտարարություններին, դարձյալ շատ դիակներ են գտնվում ճանապարհների վրա: Ավելորդ է բացատրել այդ երևույթի վնասները... Խստորեն պիտի պատժվեն դրա համար մեղավոր պաշտոնյաները... ՆԳ նախարարությունը հրամայում է ուշադրությամբ թաղել ձեր սահմաններում եղած բոլոր դիակները: Այս նպատակով պետք է օգտագործել բավարար թվով ոստիկան-զինվորների և մի շարք հայտնի պաշտոնյաների՝ նրանց ուղարկելով ամեն կողմ:²

Հաֆրզ Մեհմեդ բեյի՝ Տրապիզոնի երեսփոխան, հեռագիրը Թալեաթին

Սև ծովի ափերին հաստատված հայերին, նավակների մեջ լցնելով, ծովն են թափում:³

Մյունիր բեյի՝ Էրզրումի վալի, 1915 թ. դեկտեմբերի 14-ի ծածկագիրը

Էրզրումից Քըլիի ճանապարհով ուղարկված հայ հարուստների քարավանը... սպանված ու թալանված է իթթիհադի ընդհանուր կենտրոնի անդամ Բ. Շաքիր բեյի կազմակերպած չեթների և դերսիմցիների կողմից:⁴

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 287-288: «Սարախ», 12 դեկտեմբերի, 1918 թ.:
2. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիր, էջ 288:
3. Ռազմական դատարանի դիվան, փաստաթուղթ թիվ 15 կամ Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 291:
4. Ռազմական դատարանի դիվան, փաստաթուղթ թիվ 16 կամ Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 291:

Իսմայիլի՝ Կ. Պոլսի բանտերի տնօրեն, կարդացած բռնագաղթի հրամանը Պարտիզակում

Հայ ժողովուրդը անվատահեղի է, երկիրը պատերազմի մեջ է, թշնամի Պոլսի դռներն է թակում, ուստի ուղղակի գաղտնավորության նպատակով հարկ է հավաքել հայերին և հեռացնել ծովեզրից երկրի խորքերը...¹

Սղերդի առաջնորդարանի տեղապահին կատարչապատճեն հարկադրում են սրորագրել թուրքերի կազմած հեպելյալ «վկայությունը»

Երբ թուրքերը մզկիթում ջերմեռանդ աղոթում էին, զինված հայերը ներս խուժեցին ու նրանց կոտորեցին:²

Ալի բեկի պատմածը

Երբ Սեբաստիոյ մեջ առաջին անգամ դաշնակցականները ձերբակալել սկսան, (բժիշկ) Հայրանեան վալիին դիմելով կը բողոքե.

-Եթե անոնց յանցանքը դաշնակ ըլլալն է, ես ալ դաշնակ եմ, զիս ալ ձերբակալելու եք:

Ասոր վրա վալին անոր խիստ ոճով կը պատասխանե, թե ձեզի ազատութիւն ու սահմանադրութիւն ալ շնորհեցինք, բայց դուք երես առնելով շատ առաջ գացիք և չափը անցուցիք: Հիմա սպասեցեք և տեսեք, թե ձեզի ինչեր պիտի ընենք:

-Թե որ մարդկութիւնը և քաղաքակրթութիւնը մեկ կողմ թողուք, կրնաք շատ բան ընել,- պատասխանելով, բարկացած կը մեկնի բժիշկը:

Մըվազի երևելի հայերուն հետ, թվով 150 հոգի, Հայրանեանն ալ ճամբա կը հանեն՝ կառքերու մեջ նստեցուցած, իբրև թե Կեսարիա դրկելով դատուելու համար: Գիշերանց, քաղաքէն հեռու, ժանդարմայի խիտ ցանցի մը մեջ առած զանոնք, Մուսմներ մավզերով բոլորն ալ անձամբ կը գնդակահարէ:³

Զինվորի պատմածը

Էրզրում զինուոր էի, երբ ձեզ (հայերին) ջարդել սկսան: Բանակին մեջէն առաջին անգամ հայերը զատեցին ու զինաթափ ընելով մեզի գնդա-

1. Ռազմական դատարանի դիվան, փաստաթուղթ թիվ 16 կամ Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 291:

2. Ն.տ.:

3. Ն.տ.:

կահարել տուին: Յետո Էրզրումի հայերը արքայեցին: Շատերը փախած էին: Շուներով զանոնք կը հալածեինք լեռներուն վրա ու բռնելով կը սպաննեինք... Ինչպե՛ս կը սպաննեին ձեզ: Թեւս կոտորի, եթե մեկուն շիտակ գնդակ մը արձակեցի: Միայն երեք վիրավոր, որոնք տակավին մեռած չէին, ստիպման տակ սուիցահար ըրի:¹

Թալեաթ

Բ. Դուռն ուզում է օգտագործել Համաշխարհային պատերազմը, որպէսզի վերջնականապէս հաշիվ մաքրի ներքին թշնամիների (տեղացի քրիստոնյաների) հետ, ընդորում՝ զերծ մնալով արտասահմանի դիվանագիտական միջամտությունից:²

Ուղղապան Քերպելա Ալի Մեհմեդի պատմածը

Ես ուղղամաքերը կփոխադրեի Երզնկայէն Կարին: Մի անգամ 1915 հունիսի մեջ, երբ եկա Խոթուրի կամուրջին մոտ, մի ահռելի տեսարան ներկայացավ իմ աչքերուն: Անթիվ, անհամար մարդու դիակներ, մեծ կամուրջի 12 կամարները լեցուցած էին, դեմ էին առած եւ ջուրը իր ընթացքը փոխած կամուրջէն անտին կվազեր: Սոսկալի էր տեսնելը, երկար սպասեցի քարավանովս, մինչեւ որ այդ դիակները քաշվեցան, եւ ես կարողացա կամուրջէն անցնիլ: Սակայն կամուրջէն մինչեւ Ճինիս ամբողջ ճանապարհը լեցուն էր դիակներով, ծերեր, կիներ, երեխաներ, արդեն հոտած, նեխուած եւ ուռած: Այնպիսի մի զարշահոտութիւն կար, որ անցնել այդ ճանապարհով անհնար էր: Իմ երկու ուղտապաններս այդ հոտէն հիվանդանալով մեռան, եւ ես ստիպուեցա ճանապարհս փոխել: Անլուր եւ զարիւրելի ոճրագործութեան զոհեր եւ հետքեր էին ասոնք, իսկ բոլոր դիակները հայեր, թշուառ հայեր էին:³

1. Ա. Քոչեան Կարմիր դրոշակներ հերոսներու կեանքէն, 1915-1918, հ. Ա, Բուխարեստ, 1938, էջ 101-106:

2. Deutschland und Armenian, 1914-1918. Sammlung diplomatischer, Aktenstücke. Herausgegeben und Engeleitet von Dr Johannes Lepsius Potsdam, 1919, s. 83, Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմի 1915 թ. հունիսի 17-ի զեկուցագիրը կանցըրին:

3. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 632, քք. 17-18:

«Թանհին» քերթը 1915 թ. աշնանը կառավարությանը կոչ էր անում Ոչնչացնել կամ բռնի մահմեղականցնել բոլոր հայ կանանց Թուրքիայում՝ որպես Օսմանյան կայսրության փրկութեան միակ միջոց:¹

Թալեաքը Վանգենհայմին (17 հուլիսի 1915 թ.)
Հայերին բոլոր նահանգներից պետք է մաքրեն:²

Բռնագաղթվածներին ուղեկցող սարիկանի պատմածը
Ճանր տեսարան էր, ես չէի կարողանում կրակել: Շատ կանանց ու երեխաների բունավորեցին դաշտերում շների միջոցով:
Գիշերը Բայբուրդից բերում են կանանց ու երեխաների խմբեր... ամեն օր 10-20-ական հոգու ընտրում և սպանում են: Նաև քշում են քաղցածներին, հոգնածներին և զիշերը մետում գետը: Բացում են փոքր երեխաների գանգերը: Կանանց բռնաբարում ու սպանում են: Ես ինքս քաղեցի հինգ կանանց դիակներ, որոնք այդ վայրերում մեռել էին ծննդաբերության ժամանակ:³

Թուրք պաշտոնապարտը հայ բռնագաղթվածներին
Չեմ ուզում, որ այստեղ նույնիսկ հայի հուտը մնա: Գնացեք Արաբիայի անապատները և այնտեղ ստեղծեք Հայաստան:⁴

Թուրք սպան Ղոսեյնուն
Բիթլիսում իշխանությունները հայերին հավաքում էին ծղոտով լցված մարագներում, դռները փակում էին ծղոտով և հրդեհում ու այդպես խեղդում:⁵

Յեյզի բեյը՝ Դիարբեքիից Օսմանյան խորհրդարանի երեսփոխան, բորոք ավազակապետ Ամարոյին
Չավակս, Ամարո, մի քանի օրեն 6-700 հայեր, մեր յավեր չերքեզ Շաքիր պեյի հրամանատարութեան տակ Մոսուլ արսորուելու պատրվակով պիտի հասնին Ըշքեֆթան գիւղ, այնտեղ յավեր Շաքիր պեյին հրահանգ-

1. Զ. Կիրակոսյան Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1965, էջ 336:
2. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 146:
3. Գր. Чалхушьян Красная книга, Ростов на Дону, 1919, стр. 66.
4. Ռ. Փինոն Հայերի բնաջնջումը, Գերմանական մեթոդ-թուրքական գործակերպ, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 48-59:
5. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 545-554:

ին համաձայն ամբողջ աշայիրովդ պիտի ոչնչացնեք զանոնք, առանց մեկ հայի մը խմայելու եւ եթե իմանանք մեկ հայ ազատած եք, պատասխանատու եք, զիտցած եղեք:¹

Թամո Ալին Տարոնի հայերին
Հայեր, ես պետք է ձեզ ճշմարտությունն ասեմ: Սուլթանից հրաման է ստացված, որ բոլոր հայերը, որոնք ապրում են օսմանների երկրում, պետք է անգործն ոչնչացվեն: Սիլվանի հայերն արդեն կոտորված են... չորս-հինգ օր հետո այստեղ էլ կսկսվի կոտորածը, բոլորը, մինչև վերջին մարդը ոչնչացվելու են, մեկ մարդ իսկ ողջ չի մնալու...²

Մուսա բեկ
Հրաման կա, որ այսուհետև ով որ օսմանների հողում տա Հիսուս Քրիստոսի անունը, չպետք է կենդանի մնա:³

Մշո մութեսարիֆ Սերվեքը հայ համայնքի ներկայացուցիչներին չերբակալելուց առաջ հայտարարեց
Ինձ անհայտ պատճառներով հրաման է ստացվել, որ դուք բոլորդ պետք է թողնեք Մուշը և տեղափոխվեք Դիարբեքի մինչև պատերազմի վերջնալը:

Իսկ հունիսի 28-ին թուրք չաուշը քաղաքի փողոցներում բղավում էր. «Հայեր, համաձայն մութեսարիֆ փաշայի հրամանի, պարտավոր եք ժամը 10-ին հավաքվել կառավարական գրասենյակի մոտ՝ ձեր ձիասայլերով, ձիերով, անասուններով, ձեր ամբողջ եղած-չեղածով և ընտանիքներով՝ Դիարբեքի գնալու համար»:

Եթե (մահմեդականներից) որևէ մեկը համարձակվի իր տանը ապաստան տալ հայ երեխաներին, կանանց և աղջիկներին, հայտնաբերվելու դեպքում թաքցնողը կհամարվի հայ և գլխով կփոխհատուցի:⁴

Տրապիզոնի վային գերմանական հյուպատոսին
Հայերի հավանական արտաքսումը, անգամ զինված դիմադրության դեպքում, կարող է տեղի ունենալ միայն քաղաքացիական և ռազմական իշխանությունների կողմից:

1. Տ. Սլյունդ Ամիդայի արձագանքները, Նյու Յորք, 1950, էջ 249-250:
2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 219: Եղիազար Կարապետյանի հիշողություններից:
3. Ն. տ.:
4. Ն. տ.:

...Ընդհանրապես տարագրությունը ուղղված է ոչ թե քրիստոնյաների, այլ հայերի դեմ, իսլամամալուց հետո էլ հայը արտրվելու է...¹

Չերաբուխի զինվորական հրամանադատի բացատրությունը դիակները չթաղելու վերաբերյալ

Ինքը չի կարող որոշել տվյալ դիակը մահմեդականի՞ է, թե՞ քրիստոնյայի (քանի որ դրանք անդամահատված էին): Միայն մահմեդականին է բույլ տալու թաղել:²

Էնվերի 1915 թ. հուլիսի 14-ի հրամանը բանակների հրամանադատներին

Բացարձակապես անհրաժեշտ է օրեօր հավաքել ու պահել բոլոր ապացույցները, բոլոր վավերագրերը, որոնք բնույթ ունեն աշխարհի առաջ արդարացնելու այն միջոցները, որոնք որդեգրել ենք խորտակելու համար հայ հեղափոխական շարժումը, որպեսզի դրանք հրատարակվեն գրքով կներով:³

Թուրք պաշտոնադատի հայտարարությունը

Հայերի ոչնչացումը ռազմական միջոցառում է: Իսկ զինվորականները գերմանացիների հրամանատարության տակ են: Այնպես որ, շնորհակալություն ասենք գերմանացիներին:⁴

Ներքին գործերի նախարարության բարչրաստիճան պաշտոնադատ

Չնայած տարագրության մեջ գտնվող հայերին սննդամթերքով ապահովելու վերաբերյալ Բ. Դռան հրամանի, նրանց մեծ մասը սովից կոտորվելու է:⁵

1. Տրապիզոնում գերմանական հյուպատոսի 9 հուլիսի 1915 թ. թիվ 15 տեղեկագիրը, Տոքթ. Եօհաննես Լեփսիուս Տեղեկագիր:
2. Վանգենհայմի 9 հուլիսի 1915 թ. թիվ 437 հեռագիրը: Տոքթ. Եօհաննես Լեփսիուս Տեղեկագիր էջ 47:
3. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ 3602:
4. Վ. Շվինդլերի 1915 թ. օգոստոսի 30-ի նամակը Բոյտլերին:
5. Գերմանական դեսպանի 1915 թ. սեպտեմբերի 25-ի հեռագիրը, Բեռլին:

Թուրքերի կոչերը հայերի կոպորացիաների ժամանակ

Լսեք Կորանի հետևյալ կոչը. «Սպանիք նրանց, ում Աստված կմատնի քո ձեռքը: Դա կուրախացնի հավատացյալների սրտերը և անհավատների սրտերից կհանի զայրույթը»:

Վայրենի ռուսները, դավաճան անգլիացիները, պիղծ ֆրանսիացիները շարունակում են հպարտանալ իրենց գործերով, բարձրացնել իրենց դրոշները ձեր մաքուր և սուրբ լեռների վրա...

Օհ, դուք պեղճ ու անօգնական ժողովուրդ Հնդկաստանի և Թունիսի և դուք թուրքական խեղճ ցեղեր: Օհ, Թուրքմենիա և Բուխարիա՝ մեռնող արյունոտ Ռուսաստանում: Օհ, դուք քանդվող մզկիթներ, քարոզիչների ավերվող ամբիոններ, փշրվող միմարեթներ...

Մուսուլմաններ, գնացեք արյունոտ տարածքներ: Այնտեղ տեսեք իսլամի ավերած երկրները և օրինակ վերցրեք...

Կարդացեք ձեր պատմությունը: Եթե ցանկանում եք պատիվ ու փառք, հուրիներ ու աղջիկներ, նայեք, այդ բոլորը սպասում են ձեզ: Մտածեք այս ամենի մասին: Չեր թշնամիները դողում են ձեր ձեռքի տակ: Հարձակվեք նրանց վրա բոլոր կողմերից: Որտեղ հանդիպեք նրանց, սպանեք: Որպես վարձատրություն Աստված ձեզ հուրիներ և աղջիկներ կտա երկնքում: Մուհամմեդն է միակ ճշմարիտ Աստվածը, Մուհամմեդից բացի ուրիշ Աստված չկա:¹

Թայեաբը

Այն բոլոր հայերը, որ Հայաստան մը շինելու համար խոսքով, գրիչով կամ գործով աշխատած են կամ կրնան աշխատիլ, տերության թշնամի կը նկատուին եւ այսպիսի ժամանակի մը մեջ պետք է մեկուսացուին:²

Հայ հոգևորականներին արտրելու դեմ պայտիարքարանի բողոքին Բ. Դռան պատասխանը

Հայկական կազմակերպությունը մի շարք հայ ազդեցիկ առաջնորդների համար հասարակական անդրորդ խանգարելու միջոց կարող է ծառայել: Հետևաբար այդ հավանականությունը կանխելու նպատակով որոշված է հայ առաջնորդներին մայրաքաղաքից հեռացնել:³

1. The missionary review of the World, July, 1915.
2. Ա. Քոչեան Կարմիր դրուագներ հերոսներու կեանքին, հ. Ա, էջ 48:
3. Ֆ. Նանսեն Հայաստան և Մերձավոր Արևելք, էջ 281-285:

Էնվերը, Սարիղամիշի պարտությունից հետո անցնելով Սեբաստիայով, կառքից իջնելով, ասաց

-Հայերն են մեր դեմ կռվողները:

-Փաշա,- ասաց Մուրադը,- ինչպես որ մենք, քուրքահայերս ենք կատարում մեր պարտականությունը Օսմանյան հայրենիքի հանդեպ, այնպես էլ ռուսահայերը ստիպված են կատարել իրենց պարտքը ռուս պետության նկատմամբ:

-Ոչ միայն ռուսահայերը, քրքահայերն էլ ունեն կամավորական զինքն ռուսական բանակում,- առարկեց Էնվերը խստությամբ և ավելացրեց,- վստահ եղեք, շատ խիստ եք պատժվելու:¹

Էնվեր

Այդ (հայերի բնաջնջումը) ամենամեծ գործն է, որ երբևիցե իմացել (կատարել) է Երիտասարդ Թուրքիան: Գերմանացիները մեզնից շնորհակալ պիտի լինեն, որ ոչնչացնում ենք նրանց թշնամիներին:²

Նայիմ բեյ

Մեռցուած հայերու թիվը ծածկագիր հեռագիրներով երկու շաբաթ անգամ մը կուղարկուեր Պոլիս...

Տեր Չորի ջարդին ժամանակ գոհուեցան բոլոր այն հայերը, որ անպատ արքորուած էին՝ ավելի քան 200 հազ. մարդ:³

Բոնագաղթվածների քարավանն ուղեկցող քուրք հարյուրապետը Գր. Պալաքյանին

Ես ոստիկանութեան հարիւրապետ մըն եմ: Մեզի Կ. Պոլսեն հրաման տրուած է ամենքը սպաննել, վասնզի Սուրբ պատերազմ (ճիհատ) հռչակած ենք... երբ զինուոր մը պատերազմի մեջ մեկը սպաննէ, յանցավոր չէ, այսպես գործեցի ես ալ, յետոյ՝ ջարդէն ետքը աղոթք մը (նամագ) ըրի ու արդարացայ:⁴

1. Միրվարդ Սեբաստացի Մուրադ, էջ 14-21:

2. Վիլհելմ Շվեյդերի 1915 թ. օգոստոսի 30-ի նամակը, Դրեզդեն՝ պատվավոր դոկտոր, գաղտնի խորհրդական Բոյոլերին:

3. Նայիմ պեյի յուշերը, էջ 46-47:

4. Յուշամատեան մեծ եղեռնի, էջ 95:

Ասաֆ բեյը՝ փոխկուսակալ, Տիգրան Քելեքյանին

Սիրելի ուսուցիչ, ինչ որ կուզեք ընել, ըրեք շուտով, յետոյ ուշ է: (Ապա կարդալով Թալեաթի հեռագիրը՝ «Հեռագրեք իսկույն՝ հայերէն որչափ մեռած եւ որչափ դեռ ողջ են»), ապա բացատրեց. «Հեռագիրը կը նշանակե. ինչո՞ւ կը սպասեք, ջարդեք»:¹

Անգրանդի տերությունների 1915 թ. մայիսի 25-ի վերջնագրին Օսմանյան կառավարության 1915 թ. մայիսի 25-ի պատասխան նոտան

Բ. Դռան կառավարությունը վերոհիշյալ հուշագրի պարունակած վկայություններն ու պնդումները բացարձակապես մերժում է: Օսմանյան տերության սահմաններում հայերի դեմ գործադրված ցեղասպանության որևէ դեպք ամբողջությամբ սուտ է:

Իրադարձությունների իսկական էությունը ցույց տալու համար ձեր ուշադրությանն ենք ներկայացնում հետևյալ լուսաբանումները:

Քանի որ Էրզրումի, Դերջանի, Էզհնի, Սասունի, Բիթլիսի, Մուշի և Կիլիկիայի հայերը երկրի խաղաղությունն ու հանրային անդորրությունը խանգարող որևէ քայլ կամ գործողություն չեն ցուցաբերել, Օսմանյան կառավարության պաշտոնատարներն էլ նրանց դեմ արտակարգ միջոցառումների դիմելու անհրաժեշտություն երբևիցե չեն զգացել:

Այս իրողությունը չեզոք երկրների հյուպատոսների կողմից էլ արդեն նշվել է, այսինքն համաձայնական տերությունների զրպարտությունները բացահայտ սուտ են:

Ովքեր արևելյան հարցերին և իրադարձություններին քաջատեղյակ են, լավ գիտեն, թե հայ ժողովրդին, ամեն առիթից օգտվելով, Օսմանյան կառավարության դեմ ըմբոստության մղողները եռյակ համաձայնության, մանավանդ ռուս և անգլիացի պաշտոնատարներն են:

Այնպես որ, այս հարատև գրգռություններն Օսման կառավարության և վերոհիշյալ կառավարությունների միջև թշնամանքի սկսվելուց ի վեր անժխտելիորեն երևան են եկել:

Նույն կառավարությունների Բուլղարիայում և Ռումինիայում գործող հյուպատոսները չէի՞ն, որ օսմանյան հպատակ երիտասարդ հայ ասպատակներին Վառնայի, Մուլինայի և Կոստանցիայի վրայով ու այլ ճանապարհներով Կովկաս ուղարկեցին և ռուսական կառավարություն

1. Յուշամատեան մեծ եղեռնի, էջ 95:

էլ այս օսմանցի հայ երիտասարդներին իր բանակի կազմի մեջ մտցնելով, հրացանով ու ռումբերով զինելով, նրանց հեղափոխական թուղիկներ ու հայտագրեր բաժանելուց հետո Օսմանյան կայսրության սահմաններից ներս հայ շրջանակներ ներմուծելուց հետ չկանգնեց: Այդ երիտասարդների պարտականությունն էր իրենց ուղարկված շրջաններում հեղափոխական կազմակերպություններ հիմնել, ինչպես նաև Վահի, Շաֆուկի, Հավասորի, Գեվաշի և Թեմարի հայերին կառավարության դեմ զինված ապստամբության մղել: Դեռ ավելին՝ մյուս կողմից դրդել այդ շրջանի թուրքերին ու քրդերին՝ հայերին ջարդելու:

Մրանից բացի հետևյալ օրինակները հիշելն ու ցույց տալն էլ հատկապես օգտակար համարեցինք:

Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի միջև թշնամություններ սկսվելուց հետո Արմեն Գարո անունով մեկը, որը նախկին օսմանյան երեսփոխաններից Գարեգին Բաստրմաջյանն է, հայկական կուսակցությունների ղեկավարներից Դրոյի ու Խեչոյի կողմից հիմնված ասպատակներին միացած, գործակցած վերոհիշյալ ղեկավարների հետ, Ռուսաստանի կողմից հայ կամավորների գլուխն անցած օսմանյան սահմանների վրա հարձակում է գործել: Ռուսների կողմից Բայազետի գավառի գրավման ընթացքում վերոհիշյալը իր ճանապարհի վրա գտնված բոլոր իսլամ գյուղերն ավերել է և բնակիչներին կոտորել: Այս շրջանից ռուսներին հետ մղելու ժամանակ նա վիրավորվել է, և Էրզրումի դաշնակցական պատվիրակ Սուրեն անունով անձնավորությունն էլ սպանվել է:

Ներկայումս էլ Բաստրմաջյանը Կովկասի սահմանի վրա գործում է: Ամերիկայում հրատարակվող դաշնակցության օրգան «Ասպարեզ» թերթը այս անձի պատերազմ մեկնելուց առաջ, պաշտոնական երդման կրոնական արարողություն կատարելու միջոցին Դրոյի և Խեչոյի հետ հանված մի լուսանկար է հրատարակել:

Այս ծրագրված նախապատրաստությունները, անգլիական պաշտոնյաների կողմից Կիպրոսից հատուկ բերված և Իսկենդերունի մերձակայքում ցամաք հանված հայերի գործունեության հետ կապը հստակ ու դրականորեն հայտնի է դարձել... Այս շարժումները տարբեր հետևանքներ ունենալուց բացի՝ երկաթուղային գնացքակազմի գծից դուրս ընկնելու պատճառ էլ են դարձել:

Մյուս կողմից, Ֆրանսիայի կամ Անգլիայի ծովային հրամանատարությունները Ադանայի, Դեորտ-Յուլի, Յումուրտալըքի, Իսկենդերունի և

երկրի այլ շրջանների հայերի հետ թղթակցելով, նրանց ըմբոստության ու գրգռումների էին մղում:

Գալով Չեյթունի հայերին, մասնավորապես անգլիական և ֆրանսիական կառավարությունների կողմից իրականացված քարոզչության հետևանքով, հայ հեղափոխական կազմակերպությունը անցյալ փետրվարից սկսեց իր գործունեությունը: Նշված շրջանների հայերը կառավարական պաշտոնատարների վրա զենք բարձրացնելով, շրջապատեցին պետական շենքերը: Այս դեպքերի հետևանքով օսմանյան կառավարության պարտականությունն էր ըմբոստությունը զսպել, հսկողության տակ վերցնել հանրային անդորրը:

Նման հեղափոխական և ծրագրված շարժման զսպման համար բոլոր անհրաժեշտ նախազգուշական միջոցառումների իրավունքը լինելով պետական իշխանության ուղղակի իրավասության մեջ՝ դրանց միջամտելու և հակազդելու իրավունք ոչ ոք չունի:

Դրանից բացի, այս միջոցառումները, նշված հարցի նման, ներկայումս ընթացող պատերազմի ժամանակ անշուշտ անմիջական պարտավորություն և կարևորություն են ստանում: Բ. Դռան կառավարությունը, մի կողմից, ռազմական ուժով հեղափոխությունը ճնշելու, մյուս կողմից էլ, օտար երկրներում գործող հեղափոխական կազմակերպությունների և եռյակ համաձայնության կառավարությունների պաշտոնատարների հետ հարաբերություններ մշակող հայ հեղափոխականներին հետապնդելու և ձերբակալելու պահանջ զգաց:

Հակառակ վերոհիշյալ երեք պետությունների մեղադրանքների, Օսմանյան կառավարության զսպումի գործողությունների ընթացքում ժողովրդական ամենախիսկական միջամտության և մասնակցության դեպք չի պատահել: Հայ հեղափոխականների բնակարաններում կատարված խուզարկությունների ժամանակ կանխանշված հեղափոխությունն ու գործողությունները հաստատող շատ կարևոր փաստաթղթեր ու հեղափոխական դրոշակներ են հայտնաբերվել:

Մրանից բացի, այս փաստաթղթերը հաստատում են, որ դրանց գործունեության կենտրոնները՝ Փարիզում, Լոնդոնում և Թիֆլիսում հիմնված հայ հեղափոխական կազմակերպությունները, հովանավորվում են ֆրանսիական, անգլիական և ռուսական կառավարությունների կողմից:

Դարձյալ գավառներում կատարված խուզարկությունների ժամանակ շատ հայերի մոտ գտնվել են հազարավոր ռումբեր ու հրացաններ,

որոնք մատակարարված են Ռուսաստանի կողմից: Այս ձեռքակալված հայերը, ինչպես նաև ֆրանսիացի, անգլիացի և ռուս պաշտոնյաների սաղորանքով ու դրոշմով զինակոչից խույս տալուց հետո ժանդարմների վրա հարձակվողները, անշուշտ հանձնվելու էին համապատասխան դատարաններին:

Բ. Դռան կառավարությունն ունի վավերաթղթեր, որոնք ապացուցում են նշված շարժումները ֆրանսիական, անգլիական և ռուսական տերությունների հովանավորությամբ գործադրվելը և վերջին անգամ Կոստանցիայում ստեղծած հեղափոխական բոլոր տեսակի գործունեությունը վերջացնելը համարվեց պատրանք և որոշվեց հարմար առիթի դեպքում շարժումն առաջ տանել:

Բ. Դուռը, հասարակական կարծիքին տեղյակ պահելու համար, հարմար առիթով այս վավերաթղթերը պետք է հրատարակի իրենց բոլոր մանրամասնություններով:

Օսմանյան կառավարությունը հանրային անդրությունը պահպանելու մտահոգությամբ և համաձայն օրենքի բացորոշ տրամադրությունների, շնորհիվ իր ձեռնարկած նախազգուշական միջոցների հայերի հեղափոխական շարժումները կարողացել է զսպել՝ առանց զանգվածային կոտորածի:

Եթե նկատի առնվի, որ բացի նշված հեղափոխական շարժումներից մասնակցած 2 345 հոգու ձեռքակալությունից, խաղաղ և հոգու ամենայն անդորրությամբ իրենց գործերով զբաղվող և անվտանգ անդորրությամբ Պոլսում բնակվող 77 735 հայերին, ապա ակնհայտ է, որ կատարվածը արդյունք է նախազգուշական միջոցների գործադրման և բացահայտում է, որ հայերի նկատմամբ որևէ կանխամտածված շարժում գոյություն չունի:

Գալով որոշ հայերի տեղահանմանը, դրա պատճառն անմիջապես ռազմական գործողությունների գոտիներում այդ հայերի բնակված լինելն է կամ նրանց գոյությունն այդ շրջաններում, ինչը ազգային պաշտպանության առումով առաջացրել էր Բ. Դռան կառավարության մտահոգությունը և նրա մեջ իրավացիորեն կասկած էր արթնացրել:

Այդուհանդերձ Բ. Դուռը իր թե ցամաքային և թե ծովային սահմանների անվտանգության ապահովման համար անհրաժեշտ համարվող բոլոր միջոցառումների կիրառումը համարում է օրինական պարտականություն և որևէ այլ կառավարությանը հաշիվ տալ պարտավոր չէ:

Երբ ֆրանսիական և անգլիական ծովային ուժերի հրամանատարները ոմբակոծում էին Չանաքկալեի (Դարդանեղի) քուրքական շրջիկ կամ ստացիոնար հիվանդանոցները, ռուսական կառավարությունը հայերի միջոցով Կարսի մերձակայքի հազարավոր խաղաղ մահմեդականների սրի էր քաշում և Կովկասում գերեվարված օսմանյան դեկավարներին նույն այդ հայերի ձեռքով բնաջնջում էր, նրանց քաղցի ու ծարավի մատուցելով անգթորեն սպանում էր, արդյո՞ք զարմանալի չէ, որ այժմ այդ պետությունները մարդկային զգացումից են ճառում:

Պատերազմող պետությունների հյուպատոսներին անելանելի կացության մատնողը ոչ թե Թուրքիան, այլ նույն ինքը՝ ռուսական կառավարությունն է:¹

Վանի ինքնապաշտպանության առթիվ քուրքական կառավարության 1915 թ. հունիսի 16-ի հայտարարությունը

Ռուսաստանը հույսը կտրեց, որ կկարողանա պայքարել Թուրքիայի դեմ շիտակ, բացահայտ և ազնիվ միջոցներով, դիմեց այնպիսի օժանդակ քայլերի, որոնց անձանոթ է իրեն հարգող ժողովուրդների ռազմական պատմությունը: Ռուսաստանն օգտվեց հայ բնակչության մի մասի անգիտությունից ու միամտությունից և նրան սովորեցրեց ըմբոստանալու Օսմանյան կայսրության դեմ: Ռուսաստանը չամաչեց... այդ սաղորիչ շարժման հետևանքով Բաշկալեում և Վանի շրջակայքում ստեղծված իրավիճակն աշխարհին ներկայացնել որպես զենքի հաղթանակի արդյունք: Օսմանյան կառավարությունը, կատարելով սուվերեն պետության իր պարտքը, ճնշել է այդ տրամադրությունը:²

Կ. Պոլսի կայսզորի հրամանապարտության 1915 թ. հունիսի 17-ի հայտարարությունը

Երեկ առավոտյան կայսերական հրամանագրի հիման վրա ռազմական նախարարության առջև գտնվող հրապարակում մահապատժի ենթարկվեցին 20 հայեր... Կ. Պոլսում ռազմական դատարանի դատավարության ընթացքում ապացուցվել է, որ այդ անձինք փորձ են արել կայս-

1. E. Uras The Armenians in history and the Armenian Question, Istanbul, 1988, p. 618-621. J. Lepsius Der Todesgang des Armenischn Volkes, s. 161-163, Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 1091-1093:

2. "Wiener Zeitung", 16 հունիսի 1918 թ.:

րության մի մասը դուրս բերելու թուրքական տիրապետության տակից անկախ Հայաստան ստեղծելու համար և այդ նպատակով թուրքական կառավարության դեմ մահափորձերի և ապստամբությունների սադրանք են նախապատրաստել, արտասահմանում, տարբեր վայրերում գաղտնի կամ հրապարակային համաժողովներ են անցկացրել, թե խոսքով և թե գործով քարոզչություն արել:¹

Ներքին գործերի նախարարության անունից հայտարարություն, 1915 թ. հունիս, որ փակցված էր Սեբաստիայում պատերի

1. Բարձրագույն հրամանով Ջեզիրե և Դեբ Զոր եք մեկնելու:
2. Անվտանգ եք գնալու ուղեկցորդների հսկողության տակ:
3. Ճանապարհին ձեզ հետ բան չի պատահի:
4. Այս տեղահանությունը պատերազմի պատճառով է:
5. Եթե ընդդիմանալու փորձ արվի, զենքի ուժով բնաջնջվելու եք:
6. Թաղ առ թաղ եք մեկնելու:
7. Գարագույններին հայտնված է:
8. Կարող եք վարձել կառք, ձի, էշ: Չունեցողների գույքը տեղափոխելու համար կառավարությունն է կառք վարձելու:²

Մուսամների՝ Սեբաստիայի կուսակալ, հեռագիրը Ամասիայի ոսպիկանապետ Բյոռ Նուրի էֆենդուն

Հայերին ուղարկեցինք կարճ ճանապարհով՝ շրջանցելով Եփրոկիան: Վիլայեթում տարագրությունն ավարտված է: Քշված և տարագրված անձանց թիվը վիլայեթում նախապես նշված էր 160 հազար: Մակայն այդ թվի մի մասը Կարահիսարի և Ամասիայի դեպքերի ընթացքում բնաջնջված և սպանված է: Այդ հաշվի առնելով, վիլայեթներից տարագրվածների այն թիվը, որ արձանագրված է տոմարի մեջ, կարելի է ընդունել:³

Ռապի բեյի ցուցմունքը ռազմական դատարանում

Նրանք, ովքեր հաստ պարաններով կապեցին հայերի ջարդած թևերը... բանտում հավաքել էին հայերի մատանիները, դրամները... Այդ թշվառներից խլեցին ֆեսերը, կոշիկները, զգեստների մի մասը և առա-

1. "Arbeiter Zeitung", Վիեննա, 18 հունիսի 1915 թ.:
 2. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 94:
 3. Ն. տ., էջ 107:

վոտ վաղ նրանց գրեթե մերկ բանտից հանեցին և, 300 հոգու թևերը կապած իրար, ուղարկեցին դեպի սպանդ:¹

Երբ մուրթեսարիֆ Քեմալը հայերին զանգվածաբար ջարդելու համար դատարանի վճռով կախաղան էր հանվում, նա իր վայրագությունները ոչ թե ժխտեց, այլ հայտարարեց

Ես մի թուրք պաշտոնյա եմ, գործադրեցի ստացած հրամանը և իմ պարտականությունը կատարեցի բարեխղճորեն:²

Տրապիզոնի տների պատերի 1915 թ. հուլիսի 13-ին փակցված հրամանագրի տեքստը, որ տպվեց նաև «Տրապիզոնյա մեշվերեթ» պաշտոնաթերթում

Օսմանյան տարրերի մաս կազմող մեր հայ հայրենակիցները շատ տարիներ ի վեր դրսի թելադրանք հանդիսացող հողի և կարգը խանգարող մի շարք գաղափարներ տարածելով, իրենց հանգստի և շահերի հետ միասին օսմանյան երկրի մյուս հայրենակիցների հանգիստն ու անդորրն էլ խանգարել են, մանավանդ հայ հայմայնքը նաև համարձակվել է միանալ մեր թշնամիներին: Թե երկրի անվտանգությունը, խաղաղությունը և անդորրությունը և թե հայ համայնքի գոյության տևականությունը և անվտանգությունը պահպանելու համար մեր պետությունը հարկադրված է արտակարգ միջոցներ ձեռնարկել և զոհողություն կատարելով՝ մինչև պատերազմի ավարտը հայերին բնակեցնել ու տեղափոխել ներքին նահանգներում...

1. Բացառությամբ հիվանդներից, բոլոր հայերը այս տեղեկացումից հինգ օր անց ժանդարմների հսկողությամբ ըստ թաղերի ու գյուղերի հերթականությամբ և ամբողջականությամբ պարտավոր են հեռանալ (իրենց բնակավայրերից):

2. Թեև մեկնելիս հայերն ազատ են իրենց հետ տանելու շարժական ունեցվածք, սակայն արգելված է վաճառել անշարժ սեփականությունը և հողերը ու մնացած կահ-կարասին ու գույքը կամ դրանք ուրիշներին տալ: Որովհետև այս հեռանալը ժամանակավոր է... և շարժական ունեցվածքը, որ հետները տանել չեն կարող, պետք է դրվեն անվտանգ և ամուր

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 251-253:
 2. «Ճակատամարտ», 23 մարտի 1919 թ.:

շենքերում և պահվեն կառավարության հսկողության ներքո: Հայերի վերադառնալուց հետո դրանք վերադարձվելու են նրանց: Այս հանձնարարականին հակառակվողները, հայերի շարժական և անշարժ ունեցվածքը գնողներն ու վաճառողները կամ պահպանության վերցնողները հանձնվելու են ռազմական դատարանին: Միայն թույլատրվում է բանակին անհրաժեշտ գույքերը վաճառել իշխանություններին:

3. Ծանապարհին հայերի հանգիստն ապահովելու, նրանց վրա հարձակումներ թույլ չտալու և նրանց անվտանգ ժամանակավոր բնակավայրեր հասցնելու միջոցները նախապատրաստված են:

4. Հայ համայնքի մեկ կամ մի քանի անդամների սեփականության, կյանքի կամ պատվի վրա հարձակումներ գործողների դեմ ուղեկցող գործառնությունները զենք են գործադրելու և նրանց ձերբակալելու հանձնելու են ռազմական դատարանին՝ մահվան դատապարտելու: Հայերի խաբեության գոհ լինելու հետևանքով են այս ցավալի միջոցները ձեռնարկված, որոնք մյուս տարրերի հետ ոչ մի կապ չունեն: Ուրիշ ազգության պատկանողները չեն կարող որևէ ձևով կամ եղանակով միջամտել այս խնդրին:

5. Հայերը պարտավոր են հպատակվել կառավարության այս որոշումներին: Եթե նրանք համաձայնության գան զինվորի կամ ժանդարմի վրա զենք գործադրելու, դրանք փոխադարձվելու են զենքի գործադրմամբ և նրանք մեռած վիճակում են բռնվելու: Նաև կառավարության որոշումներին հակառակվողները կամ մեկնել չցանկացողները և կամ որևէ տեղ թաքնվողները և նրանց իրենց տներում պահողները, կերակրողները և նրանց թաքնվելն ապահովող անձինք հանձնվելու են ռազմական ատյանին՝ մահապատժի դատապարտվելու:

6. Հայերը չեն կարող ունենալ սուր զենքեր և հրազեն՝ տներում կամ դրսում թաքցրած: Բոլոր տեսակի զենքերը՝ ատրճառակ, ռուսք կամ սուր, բոլորը պետք է հանձնվեն կառավարությանը: Այդ և այլ տեսակի զենքերը, որոնցից շատերի մասին կառավարությանը տեղյակ է պահված, ունենալն ուրանալու դեպքում, տերերը պատասխանատու են և խստորեն պատժվելու են:

7. Գյուղերում, թաղամասերում և ճանապարհներին կողոպուտ, հափշտակություն անողների, հայերի վրա հարձակում կամ բռնարարքներ կատարողների դեմ պահապան զինվորների և ժանդարմների կողմից զենք է գործադրվելու և թույլատրված ու հանձնարարված է նմաններին սպանել:

8. Օսմանյան բանկին պարտք ունեցողները այդ պարտքի փոխարեն կարող են ապրանք հանձնել որպես երաշխիք, միայն թե, եթե կառավարությունը հարկ համարի այդ գույքերը ստանալու հոգուտ զինվորական իշխանության՝ զինը վճարելու պայմանով: Պարտքի ստույգությունը պետք է հաստատվի կառավարության կողմից...

9. Մանր ու խոշոր անասունները, որոնք հնարավոր չի հետները տանել, գնվելու են բանակի համար:

10. Հայերի ճանապարհին ընկած նահիեների, կաղաների, լիվաների և վիլայեթների պաշտոնատարները տեղում օգնություն պետք է ցույց տան:¹

15-րդ զորաբանակի փոխհրամանատարը Շահաբեդդինի 1915 թ. հուլիսի 8-ի հեռագիրը

Պատիվ ունեմ հայտնելու, որ այս գիշեր 134 հայեր ուղարկվեցին իրենց արքորավայրը:²

Յոզղասի մուքեսարիֆի Ջեմալի 1915 թ. հուլիսի 11-ի հեռագիրը

Երեկ երեկոյան ստացված հեռագրով Բողազլյանի կայմակամի փոխանորդը ինձ հայտնում է, որ փախստական հայերը հարձակվել են Մուսադիլ, Կանլիճա-Չիֆթլիկ և Կարա Բունար գյուղերի վրա, թե այնտեղ ավերումներ են կատարել և թե Բեգթաշի բնակիչները հետապնդել են նրանց: Նա ավելացնում է, որ ոստիկանություն է ուղարկված դեպքի վայրը: Տրամադրելի ուժերը միացել են կայմակամին, որը գտնվում է մի այլ վայրում, ինքն անձամբ է եղել գլխավոր կենտրոնում:

Այս գիշեր ստացված հեռագրով ինձ հայտնում են, թե աղմուկն անհիմն է: Ակթաղմատենի կայմակամը, որը վերադարձել է նույն շրջանի գյուղերից, ինձ հեռագրել է, որ ոստիկանության հատվածի հրամանատարի տեղեկագրած դեպքերը շատ չափազանցված են, և Դերե Կապլանջի պատահարը, որի մասին ասել են նույն գավառի կայմակամի փոխանորդին և ոստիկանական հատվածի հրամանատարի 1915 թ. հուլիսի 9-ի թվակիր հավաքական հեռագրում... սխալ է որակավորվում և կասկած է մեկ կամ երկու փախստականների հետ, որոնք նշմարվել են նույն գավառի շուրջ դեպքերում ընթացքում...

1. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 76-78:

2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ 3592:

(Տեղում հարցն ուսումնասիրած) Ահմեդ բեյը քիչ առաջ հեռախոսով ինձ հայտնեց, որ համաձայն բարձրացված աղմուկի 169 հոգի, որոնց հարցաքննության քղթածրարներն ուղարկում են Չերդ գերագանցությանը, ձերբակալված լինելով Տերզիլի գյուղերում և շրջաններում, ոստիկանության ջոկատի հրամանատարի կողմից հարցաքննվելու համար, Սեբաստիա էին ուղարկվելու մույն նահանգի կուսակալի խնդրանքով: Երբ մեկնեցին, իրենց պատկանող բոլոր արժեքավոր առարկաները հետները տարան, և քանի որ գյուղերը դատարկված էին, լքյալ գույքերը կողոպտվեցին մնացած ժողովրդի կողմից: Նա (Ահմեդ բեյը) կարծում է, թե անհրաժեշտ է այնտեղ մի պաշտոնյա ուղարկել ամեն ինչ պարզորոշ քննելու համար: ...Իսկ կայմակամների վերջին հաղորդագրությունները մասամբ հերքում են նրանց նախապես հաղորդածները: Տեղի ունեցած դեպքերի վերաբերյալ գավառականների հայտնած տեղեկությունները բացարձակորեն վստահության արժանի չեն: ...Եթե քննությունը հանձնվի ոստիկանական ջոկատի հրամանատարին, որն ուղարկված է Բողազլյան Ակթաղմատից, այդ քննությունը, համաձայն Ահմեդ բեյի ասածներին, կպարզի, որ հանցավոր դեպքերը նրա հրամանատարության տակ եղած ոստիկանների գործն է:¹

Ահմեդ բեյի 1915 թ. հուլիսի 11-ի հեռագիրը

Գավառում հասարակական կյանքը կատարյալ է: Խնդիրը հաստատությունիմացության՝ Տերզիլի պատահարի հետևանք է: Այս դեպքը ձեռք ծանոթ է: Իսկ ծանոթ չէ այն հրամանը, որ այս մասին տրված է: Տերզիլի դեպքից ի վեր ոչ միայն ժանդարմներն օգտվեցին, այլ բնակչությունը (մահմեդական) կողոպուտի դիմեց: Այս իրողություններին հանդիման նրանք, ովքեր խուճապահար լեռները փախան, քղավեցին, թե հրոսակներ են գալիս: Այս է, որ հուզեց ժողովրդին: Գավառի ներսում ոչ մեկի քթից ոչ մի կաթիլ արյուն չի քսվել:²

Հինգերորդ բանակի փոխհրամանատար միրալա Խալիլ Ռեջայի 1915 թ. հուլիսի 15-ի հեռագիրը բանակի զինվորագրության հանչևաժողովին

Հաղորդագրություն

Հայերի շարժումների և ըմբոստ հարձակումների առնչությամբ մինչև

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ 3597-3598:

2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ 3599:

օրս տեղի ունեցած և հետագայում տեղի ունենալիք դեպքերը օր օրի անթերի և մանրամասն արձանագրվելու են հատուկ տետրակի մեջ և այդ տետրակից մի օրինակ ամեն ամսի վերջին ուղարկվելու է այստեղ:¹

Խալիլ Ռեջայի 1915 թ. հուլիսի 15-ի հեռագիրը Կեսարիայի զորամասի փոխհրամանատարին

Ընթացիկ 14 հուլիսի 1915 թ. ձեր ձեռագրից հայտնի դարձավ, որ ձեր նախորդ հաղորդագրությունները չափազանցված են: Անհրաժեշտ է այսուհետև չիմնվել կայմակամների տեղեկությունների վրա և հատուկ միջոցների չդիմել՝ մինչև հրամանատարներից ստույգ տեղեկություններ չստանալը... Սակայն նաև հնարավոր չէ ուրանալ մի քանի հայ հրոսակների գոյությունը: Խնդրում են, եռանդուն ու շուտափույթ բնաջնջեք այդ հրոսակներին և ինձ տեղյակ պահեք նրանց թիվը, նրանցից գրավված կամ գրավվելիք գեներների քանակը, ինչպես նաև նրանց պատճառած վնասների չափը...

Յոզղաթ գավառի և Չորում գավառին ենթակա գավառակներում մնացած կասկածելի և վտանգավոր համարվող հայերը, ինչպես կատարվեց Կեսարիայում մնացած հայերի հետ, որոնք ուղարկվեցին իրենց աքսորավայրերը, նույնպիսի խոհեմությամբ և կարգապահությամբ Կեսարիայի ուղիով նրանց ևս իրենց աքսորավայրը ուղարկել և գզույշ լինել, որ անպատեհություններ չառաջանան:²

Մուսթաֆայի Բողազլյանի կայքի պեպ, 1915 թ. հուլիսի 14-ի ծածկագրից

Բարձրագույն իշխանությանը հանձնելու նպատակով գավառակի կառավարությունից խնդրված էր հայերի անուններն ու թիվը պարունակող տետրակը... սակայն մինչև օրս այդ տետրակը տեղ չի հասել և... կայմակամն արդեն բերանացի հայտնել է, թե ավանում ու մերձակայքում 1 500 հայեր ջարդված են:³

ՆԳ նախարարության 1915 թ. հուլիսի 1-ի ծածկագիրը

Որոշ հայեր անհատապես ու խմբովին ընդունում են իսլամ, որպեսզի չթողնեն իրենց հայրենիքը: Դրանց մույնպես հարկ է բռնագաղթեցնել:⁴

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ 3603:

2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ 3611:

3. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 511 և Մ 544:

4. Ա. Անտոնյան Սեծ ոճիրը, էջ 286:

ՆՊ Ասիաբարարության 1915 թ. հուլիսի 15-ի ծածկագիր հրահանգ
Չորի սանջակ այլևս ոչ որի չուղարկել, քանի որ (հայերն) արդեն կազմում են ընդհանուր բնակչության 10%-ից ավելին:¹

Ահմեդ Ռ-իզայի ճառը խորհրդարանում

Սա բացահայտ բռնություն է, մարդկանց ծոծրակից բռնում, քշում են գյուղերը, ապա նրանց ունեցվածքը վարի տալիս: Սա աներևակայելի է: Սրա հետ չի կարող հաշտվել օսմանցու ոչ խիղճը և ոչ էլ օրենքը... Հայերի ունեցվածքի մի մասն արդեն թալանված է...²

Բեռլինի թուրքական դեսպանության ներկայացուցչի հայտարարությունը

Օսմանյան կառավարությունը ցավում է Հայաստանում տեղի ունեցած դեպքերի համար, սակայն չի ընդունում դրանց պատասխանատվությունը, քանի որ հայերի անհավատարիմ գործողությունները պատերազմից առաջ և պատերազմի ժամանակ պատճառ են դարձել հակահայկական խռովությունների: Հավատալով, որ Ռուսաստանը կհաղթի պատերազմում՝ հայերը գործում օգնություն են ցուցաբերում Թուրքիայի թշնամիներին: Հենվելով ռուսների վրա՝ նրանք ջոկատներ են կազմել և ձեռնարկել մահմեդականների ջարդեր: Վանի գավառում բոլոր մահմեդականները սպանվել են, և սպանությունները շարունակվել են մինչև թուրքական կանոնավոր բանակի կողմից կարգ ու կանոնի հաստատումը: Թուրքական կառավարությունը չէր սպասում, որ հայերը կորդեզրեն այդ դիրքը, քանի որ ինքը միշտ այն կարծիքին է եղել, որ Հայաստանը եղբայր երկիր է: Հայերը համագործակցել են երիտթուրքական շարժմանը, որը ոչնչացրել է հին կարգերը. դրա համար նրանք վարձատրվել են: Հայերը մեծ սխալ կատարեցին, երբ բացահայտորեն դաշնակցեցին Ռուսաստանի հետ և այժմ պետք է կրեն դրա հետևանքները:³

Երիտթուրքերի Կ. Պոլսի կենտրոնի խուզարկության ժամանակ հայրնաբերված հեռագրերից մի քանիսը

Թալեսթի ծածկագիրը Մալաթիայի երիտթուրքական ակումբին.
Չեր գավառն ուղարկված և այդտեղ կուտակված հայերին բնաջնջեք՝ բարոյական և նյութական ողջ պատասխանատվությունն իմ վրա լինելու պայմանով:⁴

Բ. Շաքիրի և Նազրմի հեռագիրը

Կետ առ կետ կատարեք հայերին մեռցնելու մասին ձեզ տրված հրամանը:²

Թալեսթի շրջաբերականը

Առանց վարանման ու գութի բնաջնջեք մեկ ամսականից մինչև 90 տարեկան հայերին, միայն թե ոչ քաղաքում և ժողովրդի աչքի առաջ:³

Բեհանդդին Շաքիրի չափածո գրված հրահանգը

Թող զենք չպայթի,
Թող զինվորը չանի,
Թող հայ չմնա,
Մեծերին մորթել,
Գեղուհիներին ընտրել,
Մյուսներին տարագրել:⁴

Շահապեղդինի հեռագիրը Կեսարիայի 5-րդ բանակի զինվորագրության հանձնաժողովին

Բողազլյան գավառում որևէ ըմբոստական շարժում հայերի կողմից չկա: Այս գավառակում առաջ եկած ցավալի երևույթներից է սաստիկ կողոպուտը, որ տիրում է հայկական գյուղերում և որը կատարում են տեղի

1. «Ժամանակ», 11 դեկտեմբերի 1918 թ.:
2. Ն. տ.:
3. "Armenien Review", Vol. XXVII, N I, 1974, p. 26.
4. «Ժամանակ», 11 դեկտեմբերի 1918 թ.: Ա. Քոչեան Կարմիր դրոշագներ հեռուներու կեանքէն, էջ 63:

1. Y. H. Bayur Turk Inkilabi tarihi. Kisim III, s. 46-49.
2. Ն. տ., էջ 48-49
3. «Էլ Դիա», 18 հոկտեմբերի 1918 թ.:

ժամդարմաների լրացուցիչ անձինք, չերբեզ հեծյալներն ու իսլամական բազմաթիվ ամբոխը։¹

Սասնեղդին՝ Կոնիայի ոսրիկանապետ

Երիտասարդ թուրքերի կենտկոմի որոշումով օսմանյան կառավարությունը հրաման արձակեց, և պառլամենտը վավերացրեց որոշումը, որ վերապրող հայերը անապատ պիտի ուղարկվեն՝ այնտեղ վրանների տակ ապրելու համար:

Մուսրաֆայի՝ Բողազլյան քաղաքի պարեպ, գնդապետ, հեռագիրը Կեսարիայի 15-րդ զորաբաժնի հրամանադատ Շահապեղդին բեյի, 24 հուլիսի, 1915:

Բողազլյանի կայմական Քեմալ բեյի հրամանով մի անգամ 300, մի այլ անգամ 1,5 հազար և 3,6 հազար հայեր կոտորվել են։²

Շահապեղդինի թիվ 207 հեռագիրը 5-րդ բանակի հրամանադատ Խալիլին, որը վերջինս ուղարկեց Էնվերին

Անկարայի գորաբանակի հրամանատարությանը.
Պատիվ ունեն հայտնելու, որ Բողազլյանի կայմականի հրամանով մինչև հիմա Բողազլյանի և շրջակա գյուղերի հայերից 2 660 հոգի կոտորված են զինվորական կայքի հրամանատարի հաղորդագրության համաձայն։³

Մուսրաֆայի՝ Բողազլյանի զորանոցի պետ, 1915 թ. հուլիսի 22-ի հեռագիրը

Պատիվ ունեն հայտնելու Չեզ, որ այս գիշեր գյուղերում և ավաններում բռնված կասկածելի հայերից 14 հոգի ուղարկվեցին իրենց աքսորավայրերը։⁴

1. Գրիկեր Եղզրատի հայասպանության վաերագրական պատմությունը, Նյու Յորք, 1980, էջ 88-89:
2. Ն. տ., էջ 327-366:
3. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ 541, 23 հուլիսի 1915 թ.:
4. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 511:

Նույն օրը նա փայխ է երկրորդ հեռագիրը

Պատիվ ունեն հայտնելու, որ վերաիշյալ հայերը կասկածելի լինելու համար ժամդարմական տասնապետ Հուսեյին Ավնիի հոգաժությամբ ջարդվել են։¹

Սամին Հաֆրզ Թանսուն՝ թուրք գրող

Յոզղաթի մութեսարիֆ Քեմալ բեյը ներքին գործերի նախարարությունից հետևյալ ծածկագիրը ստացավ. «24 ժամվա ընթացքում տարագրեք կազայումը եղած հայերին: Նրանց բնակատեղին պետք է լինի Սիրիան: Հայտնեք, հենց որ ստանաք ծածկագիրը»։²

Բեհաեղդին Շաքիրի հեռագիրը Անթալիայի մութեսարիֆին

Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիլի, Մրվազի, Տրապիզոնի շրջանում ոչ մի հայ չի մնացել, բոլորն արտաքսվել են Մոսուլի և Ջորի կողմերը: Իսկ դուք ի՞նչ եք անում Անթալիայում։³

ՆԳ նախարարության հուլիսի 30-ի ծածկագիրը

Իսլամացված, ամուսնացած կամ վստահելի անձանց խնամքի, մարզվելու կամ ուսման նպատակով հանձնված հայ մանուկների անձնական գույքը պետք է նրանց թողնել։⁴

Չիա Մուֆտի Չաղեն՝ թուրքական կոպորածների ականավոր ջափագովը, որպես արդարացում օսմանյան կառավարության հանցավոր գործողությունների, հարց է փայխ. «Որտե՞ղ է Հայաստանը»

Բրիտանական նավատորմի ժամանելը Կոստանդնուպոլիս քաջալերեց Թուրքիային փոխելու իր մտադրությունը և Սան Ստեֆանոյում բանակցությունների ժամանակ մերժեց ընդունել Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցչի առաջարկած պայմանագիրը՝ Հայաստանի ինքնավար պետություն ստեղծելու մասին: Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի «վարչական ինքնավարություն» դարձվածքը փոխարինվեց

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 511:
2. Tansu Samih Hafez Bugunumuz perdenin dibinde, Istanbul, 1964, s. 297.
3. "Takvim-i Vekai", 1919, թիվ 3540 կամ Դիվան Երուսաղեմի, թիվ 255:
4. «Հասկ», ապրիլ-մայիս 1985 թ.:

«ռեֆորմներ և բարելավումներ» դարձվածքով, որի իրականացումը Ռուսաստանը պիտի երաշխավորեր գրավելով Թուրքիայի այդ տարածքները: Բեռլինի կոնգրեսում, Մեծ Բրիտանիայի ջանքերով, պայմանագրի 61-րդ հոդվածը փոխարինվեց Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով: Դիվանագիտական բանակցությունները Սան Ստեֆանոյում և Բեռլինի կոնգրեսում անհերքելի ապացույցներ են թուրքական կայսրությունում Հայաստանի գոյության վերաբերյալ: Թուրքական կայսրության բնակչությունը կազմում է 32 000 000, որից 1 100 000 հայ են: Հայերն ունեն 785 դպրոց, 82 000 ուսանող, մինչդեռ թուրքերն ունեն հազիվ 150 դպրոց, 17 000 ուսանող:

Մարսել Լիարթը արձանագրում է հետևյալ փաստերը: Սըվազի 160 արդյունահանողներից 141-ը հայեր են, 13 թուրք և 12 հույն: 150 արտահանող-առևտրականներից 127-ը հայեր են, 23-ը՝ թուրք, 37 բանկիրներից 32-ը հայեր են, 5-ը՝ թուրք: 9 800 խանութպաններից և արհեստավորներից միայն 2 500 են թուրք: 153 ֆաբրիկաներից և ջրաղացներից 133-ը պատկանում են հայերին, 20-ը՝ թուրքերին:

Թուրքերը սերում են Կենտրոնական Ասիայում գտնվող թուրանյան ցեղից: Սիրիայում, Միջագետքում, Բյուզանդիայում, Արաբիայում, Եգիպտոսում, Հայաստանում և Հունաստանում նրանց հայտնվելով քաղաքակրթությունը այս երկրներից չքացավ:

Վիկտոր Հյուգոն թուրքերի վնասակար ազդեցությունը նկարագրել է այսպես. «Թուրքերը կտրում-անցնում էին ավերելով ու սուգ տարածելով»:

Բոլոր կողմերից շրջապատված լինելով թուրքական կործանարար հորդանքերով, հայերը միշտ էլ համարվել են արևմտյան քաղաքակրթության ներկայացուցիչներ: Առաջինը՝ իրենց քրիստոնեությանը, երկրորդը՝ կուլտուրայով: Հայ ճարտարապետ Սինանը նախագծել և կառուցել է Ադրիանապոլի մզկիթը և Կոստանդնուպոլսի Սուլեյման նշանավոր մզկիթը:

Հայաստանը թուրքերին պահպանող ուժն է: Այս փաստից ելնելով արդյոք տեղին չէ՞ ասել Ջիա Մուֆտիին՝ որտե՞ղ է Թուրքիան:

Նա կարծում է, որ եթե Հայաստանը բաժանված է երեք պետությունների՝ Պարսկաստանի, Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև, չի կարող երկար ժամանակ գոյություն ունենալ: Բայց Լեհաստանը նույնպես բաժանված է երեք պետությունների միջև: Մենք ասո՞ւմ ենք՝ որտե՞ղ է Լեհաստանը:

Հալեայի, Ադանայի, Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Մամուրեթ ու Ազիզի հայաբնակ գավառները կազմում են Տաճկահայաստանը: Թուրքական կառավարությունը ընդունել էր Հայաստանի գոյությունը ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Երբ թուրքական բանակները ջախջախվեցին, սուլթանը և նրա խորհրդատուները հասկացան, որ հաղթողը՝ Ռուսաստանը, կարող է պահանջել Էրզրումի, Դիարբեքի ու Սըվազի գավառները, որոնք անեքսիայի էին ենթարկվել նրա կողմից: Ռուստի հայերին ստիպեցին, որ նրանք հայաբնակ գավառների համար պահանջեն ավտոնոմիա օսմանյան գերիշխանության ներքո:¹

1915 թ. հուլիսի 20-ին Կեսարիայում փակցվեցին հեղուկայ բովանդակությամբ հայտարարություններ

1. Կեսարիայի նահանգի բոլոր հայերը փոխադրվում են Հալեայ:
2. Հայ կաթոլիկները բացառություն են կազմում:
3. Մեկնողների խանութները կառավարության կողմից փակվելու և կնքվելու են:
4. Կահկարասիների վաճառքն արգելվում է: Գնորդն ու վաճառողը կհանձնվեն ռազմական դատարան:
5. Մեկնող հայերը իրենց ունեցած դրամը հանձնում են դրամատուն կամ փոխանցում այլ վայրերում գտնվող իրենց ազգականներին:
6. Յուրաքանչյուրը իր հետ տանելիք դրամը, խանութում ու տանը թողած գույքի արժեքը և կալվածքների տեղն ու սահմանը որոշող ցուցակը պիտի հանձնի կառավարությանը:
7. 10 օրվա ընթացքում հավաքագրված քարավանները պիտի մեկնեն Նիկոնի ճամփով:
8. Կառապաններն ու ջորեպանները կառավարության որոշած գնեքով վարձով պետք է տան իրենց փոխադրամիջոցները:
9. Ով նշված ժամկետին պատրաստ չլինի, նրան կառավարությունը հետիտն է քշելու:²

Ադանայի վալիի (1915 թ. ամռան) հեռագիրը ՆԳ նախարարությանը՝ վիլայեթից փարագրված հայերի թվի վերաբերյալ

Ատանայի սանջակի Մերքեզի կազայից տարագրված է 14 216 հայ, Կարա Իսալու կազայից՝ 33, Ջիհան կազայից՝ 318: Մերսինի սանջակի կազայից՝ 756, Տարսուսից՝ 840, ընդամենը՝ 1 596:

1. «New York Times», 28 հոկտեմբերի 1915:
2. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 257:

Ջերել Բերեկետի սանջակի՝
Կենտրոնական կազայից- 753
Իսլահիեից- 496
Դեորտ Յոլից- 7 168
Բախչեից- 3 092
Խասայից- 766
Ընդամենը՝ 12 275

Իշիլի սանջակից- 306
Մուք կազայից- 0
Գիրլանրից - 7
Անամուրից - 0
Ընդամենը՝ 313

Կոզանի սանջակից՝
Միսի մերկեզի կազայից - 3 565
Ֆերկեից- 2 217
Կարս (Բազար)-ից - 1077
Հաճընից - 10 523
Ընդամենը՝ 17 382

...Ադանայում գաղթը նոր է սկսված, դրա համար էլ տվյալները թերի են... տարագրվածներն ուղարկված են Օսմանիեի և Ռաջայի ճանապարհով դեպի Հալեպ։¹

ՆԳ. նախարարության 1915 թ. հուլիսի 29-ի հեռագրով պահանջվում էր հայերից մաքրված շրջանները բնակվելու համար մուհաջիրներ ուղարկել

Ադանայի վիլայեթից ուզում են 600 ընտանիք:
Էրզրումի վիլայեթից՝... 12 000 ընտանիք:
Բիթլիսի վիլայեթից՝...(թիվը նշված չէ):
Դիարբեքիրի վիլայեթից՝ 10 000 ընտանիք:

1. Ա. Փափազյան Արաբական կախաղաններն ու հայկական ջարդերը, Հալեպ, 1992, էջ 168:

Սըվազի վիլայեթից՝ 5 000 ընտանիք:
Տրասպիզոնի վիլայեթից՝... (թիվը նշված չէ):
Խարբերդի վիլայեթից՝ 2000 ընտանիք:
Իզմիթի սանջակից՝ 600 ընտանիք:
Կեսարիայի սանջակից՝ 2 000 ընտանիք:
Կարասիի սանջակից՝ 1 400 ընտանիք:
Մարաշի սանջակից՝ 2 000 ընտանիք:
Անկարա-Կըրշեհիրից՝ 150 ընտանիք:
Գումարը 35 750 ընտանիք (մոտ 220 000 մարդ):¹

Ծածկագիր հեռագիր Խարբերդից 1916 թ. օգոստոսի 25-ին

Խարբերդի վիլայեթի կենտրոնական սանջակում 5 000 գաղթական կա: 3 000-ը քրդեր են: Մինչև Չեր նախարարության հրամանները ստանալը նրանց կեսին տեղավորել շրջակա գյուղերում: Մյուսները, Սեբաստիայի և Դիարբեքիրի ճանապարհով ուղարկված են նշանակված վայրերը:²

Արդուլահ Նուրիի՝ Հալեպի գաղթականության գրասենյակի տնօրեն, հեռագրերը

Հոկտեմբերի 12-ի ծածկագիրը Դիարբեքիրից. 3 533 գաղթականներից 200-ը հասան Ռաս ու Այն: Կենտրոնից (Դիարբեքիր) Սևերեկի ճանապարհով ուղարկված է 1 139-ը: Հայդարանցի աշիրեթից 1 200 հոգի Կենտրոն հասան: Արձանագրվածը կատարվում է:³

Հոկտեմբերի 20-ի ծածկագիրը. Այս առավոտ կենտրոնից դեպի Ուրֆա ուղարկվեց 1 520 հոգի:

Սիլվանում բնակվող Հայդարանը, Ջիբրանը և Շուլեի աշիրեթներն ուղարկված են դեպի Խառան: Նրանց պետերն իրենց ընտանիքներով բնակեցվելու են Ուրֆայում:

Հոկտեմբերի 25-ի ծածկագիրը. Սիլվանում ջիբրանցի 3 000 հոգի կա: Որտեղի՞ց են եկել:

1. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 206:
2. Ն. տ.:
3. Ն. տ.:

Հոկտեմբերի երկրորդ կեսին Ռաս ուլ Այնից 2 615 քուրդ մուհաջիրներ 1 554 ընտանի կենդանիներով ուղարկված են Թեյ Աբիադ, որտեղ այժմ նրանց թիվը հասել է 4 487-ի:

Ուրֆա ուղարկեցինք (քրդեր) 6 207:

Խարբերդ՝ 1 974, Սիլվան՝ 1 915, Սևերեկ՝ 3 592, Մարդին՝ 1 257:

Հոկտեմբերի 31-ի ծածկագիրը. Ուրֆա հասածների կեսը (մեծ մասը քրդեր) տներում, իսկ մնացածները վրանների տակ են տեղավորվել:

Սավուրից Թեյ Էրմենի ճանապարհով 6 000 հոգի (քուրդ) ուղարկվեցին դեպի Ռաս ուլ Այն:

Դեկտեմբերի 10-ի ծածկագիրը. Վան, Բիթլիս, Էրզրում վիլայեթներից և շրջաններից սկսած 1915 թվի հուլիսից այս նահանգ (Դիարբեքիր) մտել են 158 418 հոգի (հայեր): Սրանցից 46 003-ն ուղարկված են:¹

Խալիլ Ռեջայի 1915 թ. օգոստոսի 10-ի հեռագիրը

Պատիվ ունեն տեղյակ պահելու, որ գորակոչից մինչև օրս նահանգի ներսում հայերը չեն կատարել որևէ նշանակալից եղեռնափորձ:²

Տերզիլիի տրամադրությանց գյուղից դուրս կոտորելուց հետո քուրդերը նրանց հագուստները հավաքած վերադառնում են գյուղ և հայ կանանց ստում

Ահա տեսեք, ձեր ամուսիններին ու եղբայրներին սպանեցինք: Եկեք իսլամություն ընդունեք, ձեզ ամուսին տանք և փոխվեք, այլապես դուք էլ նրանց նման սպանվելու եք:³

Խուլուսի բեյը Բուրուն Կշլայի գյուղապետին

Եթե իսլամություն ընդունեք և ճշմարիտ կրոնին պատկանեք, ձեզնից որևէ մեկի գլխից մազ չի պակասի, եթե չընդունեք, պատժվելու եք:⁴

1. Հ. Ղազարեան Տեղասպան թուրքը, էջ 209:

2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Հ 630-631:

3. Նուբարյան գրադարան (Փարիզ), ձեռագիր, Յոզղաթ, էջ 25:

4. Ն. տ., էջ 19:

Արք. քեյի՝ Անկարայի կուսակալի տեղակալ, հեռագիրը Յոզղաթի մուքեսարի.Ֆ Ջենալ քեյին (18 հուլիսի, 1915 թ.)

Ձեր գավառում բնակվող հայերից կոմիտեներին պատկանողների կամ այդպիսին կարծվածների՝ մասնավորապես ուսուցիչների, դեղագործների, բժիշկների, կրոնավորների, վաճառականների, փաստաբանների, ըմբոստ գաղափարներ տարածողների ներկայությունը անվտանգության և երկրի ապագա փրկության համար վնասակար ու վտանգավոր լինելով՝ խնդրում են ձերբակալել տաք նման անհատներին և նրանց հսկողության տակ ուղարկեք Ջորի կողմերը, որը հատուկ հատկացված է նման մարդկանց համար:¹

Շահաբեդդինի 1915 թ. հուլիսի 27-ի հեռագիրը 5-րդ բանակի հրամանատարությանը

Պատիվ ունեն հայտնելու, որ Յոզղաթի զինվորագրության բաժնի պետի հաղորդագրություններով 472 հոգուց բաղկացած հայերի առաջին քարավանը առաջնորդի, քահանաների և երևելիների զլխավորությամբ ուղարկվեցին երեկ կեսօրից առաջ Յոզղաթ-Ջիլե ճանապարհով երջանիկ պայմաններում:²

Քենալի՝ Յոզղաթի մուքեսարի.Ֆ, 1915 թ. հուլիսի 15-ի հեռագիրը Անկարայի կուսակալությանը

Ձերդ գերազանցության հրամաններին համաձայն ձեռնարկվեցին անհրաժեշտ միջոցներ տնտեսական ճյուղի պաշտոնյաների հանդեպ: Ձերդ գերազանցությունից խնդրում են, որ բարեհաճի նույնիմաստ հրամաններ տալ նաև... նախաքննության ատյանում, լեգեռում, ծխախոտի տեսչությունում, երկրագործական դրամատանը պաշտոնավարող հայերի հանդեպ և ինձ տեղյակ պահել, թե հարմար է նման միջոցներ ձեռնարկել այն հայերի հանդեպ, որոնք անդամ են քաղաքապետության վարչական խորհուրդների և հանձնաժողովների, ինչպես նաև բռնագրավման հանձնաժողովների:³

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Հ 612:

2. Ն. տ., թիվ Հ 618:

3. Ն. տ., թիվ հ 613:

Անկարայի վալի Աբրֆը նույն օրը պատրաստանեց

Ուղարկեք նախաքննիչ և վերաքննիչ ատյանների անդամ հայերի անունները: Այն հայերի, որոնք վարչական և քաղաքապետական խորհուրդների անդամ են և որոնց սահմանված չէ աքսորել, պետք է շարունակեն մնալ իրենց պաշտոններում: Մյուս հանձնաժողովներում պաշտոնավարող հայերի պաշտոններին վերջ է տրված:¹

Կրոնափոխության վերաբերյալ ՆԳ նախարարության ցեղախմբերի և գաղթականների տեղավորման հանչնաժողովի թիվ 61/666 հրահանգը (26 նոյեմբերի, 1915 թ.)՝ ստորագրված Թալեաթի կողմից

Հոդ. 1. Ընդունվում է իրենց բնակավայրերում մնացած, չտարագրված հայերի հավատափոխությունը:

Հոդ. 2. Նախապես կրնդունվի նրանց հավատափոխությունը, ովքեր տարագրության ժամանակ հատուկ հրամանով ճանապարհի կեսին են թողնվել և ուղարկված են իրենց տները ու կամ որևէ այլ տեղ:

Հոդ. 3. Այն հայերը, որոնց հավատափոխությունը ընդունված է համաձայն վերը նշված պայմանների, պետք է ստանան իրենց գույքը, իսկ եթե վաճառված է՝ դրանց արժեքը:

Հոդ. 4. Նպատակահարմար է համարվել, որ տարագրության ընթացքում տեղում մահմեդականների հետ ամուսնացած կանանց և աղջիկներին տներ տրվեն լքյալ շենքերից:

Հոդ. 5. Երբ գավառների, գյուղերի և քաղերի բնակիչները անհատ կամ զանգվածաբար իսլամանալու խնդրանք ներկայացնեն, պետք է հավատափոխության ձևակերպումներ կատարվեն, նրանց՝ գյուղերի վրա բաժանելուց հետո, պայմանով, որ հայերի թիվը տվյալ վայրի իսլամ բնակչության թվի համեմատությամբ չանցնի 5%-ից:

Հոդ. 6. Եթե որոշակի տեղերում մնալու թույլտվություն ստացած երեխաներին պատկանող ունեցվածքի վաճառքից ստացվածն ամբողջությամբ կամ մասամբ հատկացված է նրանց պարտքերի մարմանը, դրանց դիմաց այդ երեխաներին պետք է տրվի պետության անունով գրանցված լքյալ գույքերից որևէ բան:²

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Հ 614:
2. Գրիկեր Եռզղատի հայասպանութեան վավերագրական պատմությունը, էջ 327-366:

Էնվերը Լեփսիուսին (10-ը օգոստոսի 1915 թ.)

Բ. Դուռը թույլ չի տա նրան կամ որևէ օտարերկրացու հայ տարագրներին օգնելու որևէ ծրագիր իրականացնելու... հակահայկական միջոցառումները շարունակվելու են... ներկայումս հայերին պետք է վերջ տալ:¹

Թալեաթը, երբ հայերը տիրացան Վանին

Այս իժերը կրկին գլուխ են բարձրացնում: Մրանց հաշիվը հարկ է վերջնականապես մաքրել:

Հինգերորդ բանակի փոխհրամանատարության 1915 թ. օգոստոսի 11-ի հեռագիրը

(Բանակի կարիքների համար հայերի վաճառատներից ու մթերանոցներից ուղարկել) կաշիի տեսակներ, գամ, սանձ, կտավի տեսակներ, վրաններ, հագուստներ ու կերպասներ, ցորեն, գարի, ալյուր, լոբի, ոսպ, բրինձ, շաքար, ձավար, կազ, ոչխար, այծ, արջառ, բեռան կենդանիներ, բժշկական իրեղեն, կապար, երկաթ, զինուորական շինութեաց համար զանազան ապրանքներ, փայտ, ածուխ, օճառ և այլ բազմատեսակ ինչքեր:

Օսմանյան կառավարության 1915 թ. օգոստոսի 27-ի հայտարարությունը

Ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը՝ տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ, լիակատար անվտանգության պայմաններում վայելում են իշխանությունների պաշտպանությունը: Եղել են մի քանի մեղավորներ, որոնք դատապարտվել են օրինական կերպով ստեղծված դատարանների կողմից:²

Թալեաթը Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պալավիչինին

Խռովությունների (հայերի) ժամանակ մի քանի հարյուր հազար մարդ է սպանվել, բայց ոչ միայն հայեր, այլև՝ թուրքեր...

(Հետայսու) թուրքական կառավարությունը կսահմանափակվի միայն մեղավորների դեմ միջոցներ ձեռնարկելով:³

1. J. Lepsius Deutschland und Armenien. թիվ 13:
2. Zanne Armenien, munchen, 1977, s. 163.
3. Wien HHSFA PA XII Pera, 2 mai, 1915, N 352.

ՆԳ նախարարության 1915 թ. օգոստոսի 27-ի հեռագիրը

3-րդ, 4-րդ, 6-րդ բանակներին տրամադրել հայերի ապրանքներից:

Սեպտեմբերի 14-ի հեռագիրը. «Հայերուն դպրոցները յանձնել թուրք կրթական վարչութիւններուն եւ մուհաճիքներուն»:

Թալեաքը Հոհենլոհենին (22 օգոստոսի 1915 թ.)

Այլևս Հայկական հարց գոյություն չունի:¹

Կ Պոլսի ռազմական դատարանի 1915 թ. օգոստոսի 11-ի հաղորդագրությունը

Պողոս Նուբար փաշային 10 օրվա ժամկետ է տրվել, որպեսզի դատարան ներկայանա: Պ. Նուբար փաշան... մեղադրվում է, որ օգտվելով ռազմական վիճակից՝ Եռյակ համաձայնության հետ գործարքի մեջ է մտել կայսերության արևելյան նահանգներից անկախ Հայաստան ստեղծելու համար: Նաև այն բանում, որ... հայերի մեջ հանգանակություններ կազմակերպել, որոնց արդյունքը օգտագործել է հայ կամավորների հավաքագրելու համար...²

Թուրքական «Միլլի» հեռագրական գործակալության հաղորդագրությունը

Ուրֆայում խռովությանը գոհացուցիչ կերպով վերջ է դրված, պարագուխները պատժված են, անվտանգությունը քաղաքում վերականգնված է:³

Հասան Ֆեհմին՝ Օսմանյան կայսրության ՆԳ նախարարության պարասխանապու աշխատող, գերմանացի լրագրող ֆոն Տիցկային

(Թալեաքն իրեն հորդորել է)՝ Հայերը վրիժառու ազգ են, նրանցից թեկուզ մեկին չթողնենք՝ վրեժ առնի:⁴

1. «Արագ», 1940 թ., թիվ 749, Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպանի 1915 թ. սեպտեմբերի 4-ի հեռագիրը Բեռլին:

2. "Neues Wienet Tagblatt", 14 օգոստոսի 1915 թ.:

3. "Arbeiter Zeitung, Վիեննա, 11 նոյեմբերի 1915 թ.:

4. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 259:

Ջենալ փաշայի և Միսի կաթողիկոս Մահակ 2-րդի երկխոսությունը Մահակ 2-րդ- Ի՞՞նչ պիտի ըլլա ժողովուրդիս վիճակը:

Ջենալ փաշա- Վեհափառ, ձեր ապահովութիւնը իմ պատասխանատվութեան տակ է:

Մահակ 2-րդ- Իմ ապահովութիւնս իմ ժողովրդի ապահատվութիւնն է:

Ջենալ փաշա- Ըսեք Վեհափառին, որ իր հետ քաղաքականութեան մասին չեն ուզեր խոսիլ:¹

Նախագահ Ջ. Գյուրսել

Պետք է իմանալ, որ հայկական ջարդ գոյություն չունի: Հայերն անպասելի պահին մեր բանակի թիկունքին խփեցին, ճանապարհները կտրեցին, դժվարացրին հաղորդակցությունն ու բանակի մատակարարումը: Ոչ թե թուրքական, այլ որևէ ուրիշ բանակ այդ պայմաններում ստիպված էր դիմադրել:²

Վարչապետ Սուադ Հայրի Յուրգյուրլուն հայտարարեց

Մի շարք օտար պետություններ ցանկանում են հայերին գործիք դարձնել իրենց քաղաքական ձգտումներին... Գրգռիչների նպատակն է պատմական իրողությունները նենգափոխելով՝ թուրքական հանրապետության հետ որևէ առնչություն չունեցող մի շարք դեպքեր հիսուն տարի անց վերարժարծել և դրանք շահագործել քաղաքական որոշակի նպատակների համար:

...Շահագրգռված պետություններին հայտնեցինք, թե Հայկական հարցը թուրքական հանրապետության հետ ոչ մի կապ չունի և հնարավոր չէ պատմությունը նենգափոխել...³

Քաղվածքներ թուրք բժշկի օրագրից

(Չորքերի տեղափոխության) ճանապարհին,- հանդիպեցինք տասնյակ գետերի, հովիտների, ձորերի, ավերված գյուղերի՝ կոտորված տղամարդկանց, կանանց, երեխաների դիակներով լեցուն, երբեմն փորները

1. Թ. Թորանեան Պատմութիւն Հայկաի, «Օրել պարոն»-ի և Արմեն Մազուրեանի (պարոն) մամականին, Բեյրութ, 1987, էջ 28:

2. «Մարմարա», 1 մայիսի 1965 թ.:

3. «Մարմարա», 30 ապրիլի 1965 թ.:

ցից խրված: Սևարիկ գյուղում... մեկը կաշառել է ժանդարմին, և սա թույլ է տվել բանտարկյալի կնոջը, որ երեխայի գլուխը մտցնի լուսամուտի նեղ վանդակից, որպեսզի հայրը կարողանա համբուրել: Այդ պահին հայտնվեց պահակախմբի պետը: Նա հայիոյեց ստորադրյալներին, բռնեց երեխայի ոտքից և դուրս քաշեց նեղ վանդակից՝ կիսամեռ և արյունաշաղախ անելով... նա մորը ծեծեց մտրակով, իսկ գետնին ընկած երեխային սապոգով դեն շարտեց:

Դիարբեքի, դիվիզիայի մտնելու ժամանակ, կիսով չափ հրկիզված ու դիակներով լցված էր... բայց ամենասարափելի պատկերները... Բիթլիսում էին: Դեռ Բիթլիս չհասած, տեսանք անտառում... ոչ վաղուց մորթված մի խումբ տղամարդկանց և նրանց կողքին էլ երեք կնոջ՝ լրիվ մերկ, գլխիվայր կախված: Կանանցից մեկի կողքին սառչում էր մեկ տարեկան մի երեխա և թաթիկները պարզում մորը, իսկ մայրը, դեմքը արյունով լցված, դեռ կենդանի, ձեռքերը մեկնում էր երեխային, բայց նրանք չէին կարողանում միմյանց հասնել: Մի քիչ այն կողմ ընկած էին կանանց երեք արյունաշաղախ դիակներ և մի մանկիկ՝ մոր արյունով ողողված, խլվում էր կանանցից մեկի կրծքի վրա...

Հենց Բիթլիսի մոտ՝ անապատային հարթավայրում, մտած (էին) շուրջ 2 000 հայ՝ շրջապատված պահակներով: Նրանք սպասում էին... իրենց հերթին, քանի որ տեղական ոստիկանության առկա ուժերը բավարար չէին բոլորին միանգամից կոտորելու համար:

Բիթլիսի կոտորածին մասնակցել են նաև 36-րդ դիվիզիայի ասքյարները: Բայց թուրքական իշխանությունների կաշառվածությունը առավել հարուստ հայերին հնարավորություն էր տվել իրենց կյանքը փրկել: Իմանալով այդ մասին՝ կայմակամը հրամայել է հրդեհել փրկվածների տները... Երկրորդ հարկում երևաց մի կին՝ երեխան գրկին: Նա լուսամուտից լուսամուտ էր նետվում, «ամա՛ն» ճչում, բայց բոլոր կողմերից հանդիպում էր իր վրա ուղղված հրացանների փողերին: Կրակն աստիճանաբար բռնում էր վերին հարկը, ծուխը պատում էր լուսամուտները, և այդ կինը այրվեց:

Երբ գերի ասքյարներին հարցրին, թե ինչպե՞ս նրանք (չեն) ամաչում խոշտանգել անմեղ երեխաներին, նրանք պատասխանեցին. «Այդպես է սուլթանի հրամանը»:¹

1. “День”, 6-го сентября, 1915 г.

Թալեաթի 1915-ի սեպտեմբերի 3-ի ծածկագիրը

Կը յանձնարարենք, որ ծանոթ անձնավորութեանց (հայերի) այրեալուն նկատմամբ նախապես գործադրիլը ձեզի հրաման եղած կարգադրութիւններուն ենթարկեք նաեւ կիներն ու պգտիկները, եւ այս մասին վստահելի պաշտոնեաներ կարգեք:¹

1915 թ. սեպտեմբերի 8-ի ՆԳ նախարարության փոխհտորհրդական Մուհամմեդ Սուրիի ստորագրությամբ տեղերը գնաց հեղույալ գրությունը

Աքտոված հայերի լքյալ գույքերից դպրոցների համար պիտանի գույքը և դպրոցական շենքերը իսլամ զավակներին հատկացնելու վերաբերյալ 1915 թ. օգոստոսի 22-ի թիվ 529 ընդհանուր շրջաբերականով հայտնված է կրթական վարչություններին: Չնայած դրան, մի շարք տեղերում լքյալ գույքերի հանձնաժողովները շենք ու գույքեր չեն հանձնել... ուստի անմիջապես դպրոցների համար անհրաժեշտ շենքերն ու իրերը հանձնել կրթության վարչություններին...²

Թուրքական 3-րդ բանակի հրամանատար Մահմուդ-Քյամիլ փաշայի հեռագիր-շրջաբերականը հայկական նահանգների կառավարիչներին և զինվորական հրամանատարներին

Հային թաքցնող մահմեդականը կախվելու է իր տան առաջ, իսկ տունը այրվելու է: Նրանց պաշտպանելը պատշաճ համարողները, եթե զինվորական են, պետք է բանակից հեռացվեն և դատվելու համար հանձնվեն ռազմական դատարանին: Եթե պաշտոնատար են, պաշտոնանկ են արվելու և դատվելու են ռազմական դատարանի կողմից:³

Թալեաթի՝ 1915 թ. սեպտեմբերի 9-ի ծածկագիրը

Հայերու համար Թուրքիոյ հողին մեջ ապրելու, աշխատելու պես իրավունքներ ամբողջովին ջնջուած են եւ այս մասին կառավարութիւնը, բովանդակ պատասխանատուութիւնը ստանձնելով, հրամայած է նույ-

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 151:
2. Հ. Ղազարեան Յեղասպան թուրքը, էջ 223:
3. Ռազմական դատարանի արձանագրություն, թիվ 13, փաստաթուղթ թիվ 1 կամ Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիր, էջ 290-290:

նիսկ օրորոցի մանուկները չթողուլ: Քանի մը նահանգներու մեջ այս հրամանին գործադրութեան արդիւնքները տեսնուած են: Այսպէս ըլլալով հանդերձ, մեզի անհայտ պատճառներով, կարգ մը մարտոց մասին բացառիկ գործողութիւններ կըլլան եւ այդ մարտիկը ուղղակի տարագրութեան վայրերը շրջապատելով Հալեպ կը թողուին, որով կառավարութիւնը երկրորդ դժուարութեան մը կը մատնուի: Առանց անոնց պատճառաբանութիւնները ընդունելու, կին թե մանուկ, ինչ որ ալ ըլլան, նույնիսկ շարժելու անկարող եղողները հանեցեք հոնկէ և տեղի մի՛ տաք, որ զանոնք պաշտպանե ժողովուրդը, որ տգիտութեան բերմունքով նիւթական շահերը իր հայրենասիրական զգացմունքներէն բարձր կը դասե եւ չի կրնար կառավարութեան այս մասին հետապնդած մեծ քաղաքականութիւնը գնահատել: Որովհետև ուրիշ տեղեր անուղակի կերպով կատարուող բնաջնջման գործողութիւնները՝ խստութիւն, արագութիւն, ճամբունեղութիւններ, թշվառութիւն, հող ուղղակի կերպով կրնան ապահովուիլ, հետեւաբար, առանց ժամանակ կորցնելու, ոգի է բռին աշխատեցեք: Պատերազմական նախարարութենէն բանակի հրամանատարութիւններուն ընդհանուր կերպով հաղորդուած է, որ զինվորական կայաններու հրամանատարները գաղթականներու առաքման գործին պետք չէ միջամտեն: Այս մասին յատկացուելիք պաշտոնեաներուն հաղորդեցեք, որ, պատասխանատուութենէն չվախենալով, պետք է աշխատին իսկական նպատակը իրականացնելու: Հաճեցեք Ձեր գործունեութեան արդիւնքները ամեն շաբթու ծածկագրով հաղորդելու:¹

-Ծածկագիր.

Կը լսենք, որ կարգ մը պաշտոնեաներ պատերազմական ատեանի յանձնուած են ծանոթ անձնավորութեանց (հայերուն) հանդէպ խստութիւն եւ հարստահարութիւն ի գործ դրած ըլլալու ամբաստանութեամբ: Ասիկա որքան ալ ձեռական բան մըն է, բայց կրնա համանման պաշտոնեաներու համարձակութիւնը նուազեցնել: Այս պատճառով կիրամայեմ, որ նմանօրինակ քննութեանց տեղի չտրուի:²

-Ծածկագիր.

Ծանոթ անձնավորութեանց (հայերի) կողմէ ամեն տեսակ անձնական

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 35-36:
2. Ն. տ., էջ 38:

խնդիրներու մասին յարուցուելիք տրտունջներուն եւ դատերուն նկատառումը ոչ միայն անոնց (դէպի անապատ) առաքման յապաղման պատճառ ալիտի ըլլայ, այլ նաև դուռ ալիտի բանա գործողութեանց, որոնք հավանաբար յառաջիկային կրնան քաղաքական անպատեհութեանց ծնունդ տալ: Այս պատճառով պետք չէ նկատի առնել այդ դիմումները եւ այս իմաստով հրահանգ տալ շահագրգռուող պաշտոնեաներու:¹

Հուսէյին Նեջաբիի՝ Միութիւն և առաջադիմութիւն կուսակցության Անկարայի պատասխանատու քարտուղար, 1915 թ. սեպտեմբերի 10-ի հեռագիրը նույն կուսակցության Յոզղաքի կենտրոնական մարմնին

Կարևոր է հայտարարել ձեզ, որ վերջերս ընդհանուր կենտրոնը (երիտթուրքերի կենտկոմը) հաճեց մեզ պատվել անհրաժեշտ հրամանով՝ ներկայումս բռնագրավման ենթակա և լքյալ գույքերին պատկանող ակումբի շենքի հետ վերջերս բռնագրավված կահկարասիները հանձնել լքյալ գույքերի (հանձնաժողովին), վարձել լքյալ գույքերին չպատկանող ուրիշ շենք, այն վերածել ակումբի և այս ակումբի շենքն էլ կահավորել ակումբին պատկանող հին կահկարասիներով և որակյալ գույքով...²

Այդ ակումբի համար լքյալ գույքերի հանձնաժողովից վերցվել են 470 ամուն գույք 15 120 դահեկան ընդհանուր արժեքով:³

Դոկտ. Ռեշիդ՝ Դիարբեքիի վալի

Ջարդերի հրամանները ստացվել են ներքին գործերի նախարար Թալեաթից:⁴

Մյուֆիդիի՝ Բալուի քաղաքագլուխ, 1915 թ. սեպտեմբերի 11-ի ժածկագիրը ՆԳ նախարարությանը

Միութիւն և առաջադիմութիւն կուսակցության Բուրսայի պատասխանատու քարտուղար դոկտ. Միդհատ բէրը դեռևս Բալուի պատասխանատու քարտուղար եղած ժամանակ, Չանկըրիից Բալուի մութեսարի-

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 39:
2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 539:
3. "La Renaissance", 7 մարտի 1919թ.:
4. R. Nogales Vier Jahre unter dem Halbmond, Berlin, 1925, s. 147.

ֆուքյուն ուղարկած հեռագրով հայտնել է, որ Անկարայի վիլայեթից արտրված հայերի ընդհանուր թիվը հասել է 61 հազարի, և այդ տեղահանությունը նպատակահարմար է նախ տեղի մահմեդականների թիվը կայունացնելու, մյուս կողմից էլ, այն հետագայում նպաստավոր կլինի Բալուի համար:¹

Չեմալ փաշայի այն հեռագրին, թե Եփրատում եղած դիակները հավանաբար զոհված սպարաբեկներինն են, Գիարբեքիի վալիև 1915 թ. հուլիսի 3-ին պատասխանեց

Եփրատն առնչություն չունի մեր վիլայեթի հետ, հավանական է, որ այդ դիակները գալիս են Էրզրումի և Խարբեքի կողմերից: Այստեղ սպասամբության ընթացքում սպանվածների դիակները գցում են ամառի վայրերի խոր քարայրները կամ էլ այրվում են: Թաղելը բացառված է:²

Ռեշիդի ՆԳ. նախարարությանը 1915 թ. սեպտեմբերի 15-ին ուղարկած ծածկագիրը

Գիարբեքիից արտաքսված հայերի թիվը հասնում է 120 հազարի:³

ՆԳ. նախարարության հեռագիր

Տարագրության մեջ գտնվող հայերն, ինչքան էլ նրանց զիջումներ կատարվեն, չեն կարող վերադառնալ իրենց բնակավայրերը, այլ կվտարվեն տեղահանվածներին հատկացված վայրերը:⁴

Իթքիլաֆ կուսակցության կազմած անբասարանագրից

Իթքիլաֆի Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար Միտհատ պեյ, երբ Պալուի պատասխանատու քարտուղարն էր, հեռագրած է, թե Էնկերին 61 հազար հայ տարագրուած են, եւ եթե հիշեալ կուսակցութեան իսլամ ժողովուրդը կը պաշտե իթքիլադը եւ իրմէ բոլիսած կառավարութիւնը իր կատարած գործին (հայերի բնաջնջման) համար, թե այս պաշտամունքը յավիտենական պիտի ըլլա, եւ հետեւաբար, ապահովելու համար

1. Ռազմական դատարանի արձանագրություն, թիվ 8, փաստաթուղթ թիվ 2:
2. Ա. Փափագյան Արաբական կախաղաններն ու հայկական ջարդերը, էջ 43:
3. "Takvim-i Vekai", 1919 թիվ, 3 540 կամ Ռազմական դատարանի արձանագրություն, թիվ 12, փաստաթուղթ թիվ 1:
4. Մետեմիլիսի հեռագիրը կանցլերին՝ 14 սեպտեմբերի 1915 թ.:

Պալուի ապագա երջանկութիւնը, օգտակար կը գտնե տեղահան ընել նաև Պալուի հայերը: Ասիկա կը հաստատուի կառավարիչ Մուֆիտ պեյի կողմէ 11 սեպտեմբերի 1915 թուակիր ու ներքին գործոց նախարարութեան ուղղուած ծածկագիր հեռագրով: Եվ Պալու պատերազմական գոտի մը չէր, (հայերի) տարագրութիւնը ոչ զինուորական կարգադրութեան մը, ոչ ալ կարգապահական միջոցի մը անունով կրնար արդարանալ:

Մութեսարիֆ Մուֆիտ բեյի 1915 թ. սեպտեմբերի 11-ի հեռագիրը ՆԳ նախարարությանը:¹

Թալեաթի ստորագրությանը շրջաբերական

Նախապես հաղորդուած էր, թե կառավարութիւնը, ջեմիյեթի հրամանով որոշած էր Թուրքիայում բնակվող բոլոր հայերուն ամբողջովին փճացնել: Ովքեր կհակառակվեն այս հրամանին եւ որոշմանը պետական պաշտոնական կազմին մաս չեն կրնար մնալ: ... (հայերի) նկատմամբ ձեռնարկված միջոցները որքան էլ ոճրագործ լինեն, հանուն առաջադրված նպատակի պետք է խեղդել խղճահարութեան ձայնն ու մարդասիրութեան զգացմունքները եւ վերջ տալ այդ ժողովրդի գոյութեանն, առանց խնայելու (նույնիսկ) կանանց, երեխաներին եւ հիվանդներին:²

Չեմալ փաշայի 1915 թ. սեպտեմբերի 13-ի ճեպագիրը

Աքտրված հայերի շարասյուններին վերաբերող բոլոր լուսանկարները, որոնք արվել են Բաղդադի երկաթգիծը կառուցող ընկերության ինժեներների և այլ ծառայողների կողմից, պետք է 48 ժամվա ընթացքում հանձնվեն Հալեպում Բաղդադի երկաթգծի զինվորական կոմիսարիատին: Այս հրամանը չկատարողները պատասխան կտան զինվորական տրիբունալի առաջ:³

Թալեաթ

Այդպիսի խռովարար ժողովրդի (հայերի) համար արքայազնը ոչնչացում է:⁴

1. Ռազմական դատարանի դիվան, թիվ 2 փաստաթուղթ:
2. Սազե Ս. Բենեդիկտսեն Հայերը, Կոպենհագեն, 1925, էջ 259:
3. Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915, Fascicule III, Geneve, 1916, p. 162.
4. Յուզմատեան Մեծ եղեռնի, էջ 528:

Թալեաք

Գաղտնի միջոցներով փճացուցեք արեւելեան նահանգներու այն հա-
երը, որոնք այդ կողմերը ձեռք պիտի անցուին:¹

Միդիայի Շուրի

(Դիարբեքի կուսակալ Ռեշիդը) հայերին անվանում է «մանրէ»
...բժիշկի պարտականությունն է մանրէները ոչնչացնել:

Ազիզ բեյ՝ բժիշկ

(Դոկտ. Ֆայիկ՝ Մարզվանի կառավարիչը) քաղաքի 13 հազար հայի
կոտորել տվեց կացնով: ...Դիմեցի կառավարիչ Ֆայիկին ու ասացի.
«Բժիշկ եմ, իսկ բժշկի և մսագործի միջև տարբերություն չկա... ի վերջո,
բժիշկները զբաղված են մարդ արարածներին սորթոտելով: ...Խնդրում
եմ ինձ թույլ տալ ներկա գտնվել այս վիրաբուժական գործողությանը...
(հայերն առանց երկմտելու իրենց վիզը երկարում էին մարդասպաննե-
րին): Հնարավոր չէր չիհանալ մահվան հանդեպ նրանց արի կեցվածքով,
վախի ամենամեծ արտահայտությունից զերծ վերաբերմունքով»:²

Խալիլ՝ երկրորդ պարագլուխ

Ընդհանուր բռնագողթը կարող է վտանգել կայսրության գոյությունը:
Հայերին բնաջնջելով՝ կարծում եմ, որ ավելի կժանրացնենք մեր վիճա-
կը: Հաշտության բանակցություններում հավանաբար մեզ ավելի ծանր
պահանջներ ներկայացնեն:³

**Չավեն պարտիարքի տեսակցությունը Թալեաքի հեպ 1915 թ. սեպ-
տեմբերի 19-ին**

Թալեաք.-Հայերը իրենք պատճառ եղան իրենց այս վիճակին, անոնց
ներքինը ամենէն ավելի գիտցողը ես եմ: Մենք ամեն բան է տեղեկություն
ունինք:

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 155:

2. Վանգենհայմի 7-ը հուլիսի, 1915 թ., թիվ 433 տեղեկագիրը՝ իթթիհադի ընդ-
հանուր քարտուղար Մ. Շուրբիի վկայությունը: «Հայրենիք», Բոստոն, 24 հուն-
վարի 1987 թ.: Տե՛ս Վ. Դադրյանի «Թուրք բժիշկների դերը Առաջին աշխարհա-
մարտին՝ հայերու ցեղասպանության մեջ» հոդվածը:

3. Ս. Ակունի Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմություն, էջ 28:

Չավեն պատրախրք.- Ընդունիմք թե ճիշտ են ձեր ըսածները, բայց կա-
ռավարությունը հայր մըն է և հոր մը պես պետք է պատժեն:

Թալեաք.- Այսպես չէ, երբեմն հայր է եւ երբեմն՝ ոչ. թե ժողովուրդը իր
հայրությունը չընդունի եւ ռուսը իրեն հայր ընէ, այն ատեն կառավարու-
թիւնը հոր մը պես չի վարուի... Աշխարհի եւ ոչ մի կողմ չի գտնուիր ժողո-
վուրդ մը, որ մայրաքաղաքէ մայրաքաղաք պտտի եւ իր կառավարական
գործերուն մեջ միջամտել խնդրէ: Այս բոլոր բաները եղան, ու ազգին ամ-
բողջությունը բան մը չըրավ եւ լուրթեամբ հավանություն յայտնեց:

Չավեն պատրիարք.- Բայց վերջապես այս բաները քանի մը մարդու
գործ են:

Թալեաք.- Ոչ քանի մը, ոչ քանի մը հազարի եւ ոչ ալ քանի մը հարիւր
հազար մարդու գործ են: Այսօր մեկ կուսակցություն մըն է, վաղն ալ ուրիշ-
ը կը ծնի, ոչ կուսակցականն ալ կուսակցական կը դառնա, գործը ընդհա-
նուր համգամանք ունի: Այդ պատճառով անհրաժեշտ եղավ, որ այս ժո-
ղովուրդը իր բնակավայրէն հեռացուի եւ այլուր բնակեցուցուելով չեզոքա-
ցուի...¹

Սայիդ Հալիմը՝ վարչապետ, պարտիարքին

Կառավարութիւնը հայ ազգին բնաջինջ ընելու նպատակ չունի, մի-
այն թե միջոցներ ձեռք առած է... ու այդ նահանգները հայերէն պարպե-
ն: Այս կարգադրութիւնը ձեզի ալ, մեզի ալ օգտակար պիտի ըլլա, որովհե-
տեւ մինչեւ հիմա ռուսներն ու անգլիացիք ձեզ իբր գործիք կը ծառայեց-
նէին: Ես անցեալները ամերիկեան դեսպանին ալ ըսի. «Եթէ հայերը հա-
նգիստ ըլլալ կուզեն, պետք է ռուսներն ու անգլիացիները մոռնան»:²

Թալեաք

Մետեռնիխին՝ Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան.

Գերմանացիները նույն հանգամանքներում այլ կերպ չէին վարվի...
(մենք) դաշնակիցներից մարդասիրության դասեր առնելու կարիք չու-
նենք:³

1. Չավեն Արքեպս. Պատրիարքական յուշերս, Կահիրե, 1947, էջ 126-127:
Յուզամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 264-265:

2. Յուզամատեան մեծ եղեռնի, էջ 262-263:

3. Ֆ. Նանսեն Հայաստան և Մերձավոր Արևելք, էջ 276:

-Որքանոցի մը պետք չկա: Ջգացումներն անտեսելով զանոնք (որքե-րին) կերակրելու եւ անոնց կեանքը երկարելու համար ժամանակ վատ-նելու ատեն չէ: Դրկեցեք (անապատները) եւ իմացուցեք:¹

-Սրանից հետո 50 տարի Հայկական հարց չի լինի:²

Չենալ փաշան գերմանական հյուպայրոս Լոյսվերգին

Անձամբ կցանկանայի հայերի վիճակն հնարավորին չափ թեթևաց-նել, բայց խիստ հրաման ունեն մ. Պոլսից՝ թույլ չտալու հայերի համար նպաստամատույց ձեռնարկ գերմանական և ամերիկյան մասնակցու-թյամբ, քանի որ թուրք կառավարության դեմ հայերի ներքին ընդդիմու-թյունը դրանով լուր կարող է խրախուսվել:³

Բ. Գուր Մեպեռնիսին

Թուրքական կառավարությունը թույլ տալ չի կարող հայերի համար նպաստի մատուցում օտարների կողմից, քանի որ դրանով հայերն ար-տասահմանի վրա հույս դնելու իրենց ձգտման մեջ խրախուսվելու են:⁴

Թալեաթի 1915 թ. սեպտեմբերի 29-ի ծածկագիրը

Կը լսենք, թե ժողովուրդն եւ պաշտոնեաներն ո՞նանք կարգ մը հայ կիներու հետ կամուսնանա: Ասիկա խիստ արգիլելով, կարեւորութեամբ կը յանձնարարեն, որ այդ կարգի կիները ջոկուելով առաքուին:⁵

-1915 թ. հոկտեմբերի ծածկագիրը

Ճամբուն ընթացքին ժողովրդին կողմէ ծանոթ անձնավորութեանց (հայերի) դեմ կատարվելիք բոլոր ոճիրները կառավարութեան հասնիլ ու-զած նպատակին իրականացման ծառայելուն համար, անոնց մասին օրինական հետապնդման տեղի չկա: Չորի եւ Ուրֆայի կառավարութե-անց ալ պետք եղած զեկուցումը եղած է:⁶

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 184:
 2. "The Times", 29 սեպտեմբերի 1915 թ.:
 3. Եօհաննես Լեփսիուս Հաղորդագրություններ, էջ 105:
 4. Ն. տ.:
 5. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 154:
 6. Ն. տ., էջ 230:

Ծածկագիր Չոհրապի սպանության առիթով (4 հոկտեմբերի, 1915 թ.)

Մի շարք պարտադրող պատճառներով Պոլսի երեսփոխան Գ. Չոհ-րապի այստեղ մնալը հարմար չհամարելով, նա 6-րդ զորաբանակի հրա-մանատարության տրամադրության տակ էր ուղարկված: Ռազմական բարձր նախարարությունը հաստատում է Գ. Չոհրապ էֆենդու ճանա-պարհի պատահարի հետևանքով զոհվելու մասին Ուրֆայի մութեսարի-ֆոթյան և Եփրատի կայքի հրամանատարության կողմից կատարված քննությունների փաստաթղթերը (12. 09. 1915 թ., թիվ 514 գրությունով) նշված պակասները լրացնելու համար Հալեպի կայքի հրամանատարու-թյանն են ուղարկված: Հիշյալ քննություններին հաստատ և վավերական հիմնավորում տալու համար շտապ ձեր կողմից վստահելի մի պաշտոն-յա նշանակեք և վերոհիշյալ քննությունները վերահաստատելով արագ-ացնենք:¹

Պաշտոնադար Պարպիզակից

Հայ ժողովուրդն անվստահելի է, երկիրը պատերազմի մեջ է, թշնա-մին ուժբակոծում է Պոլսի դռները, ուստի, ռազմական նախագուշակյան նկատառումներով, հարկ է համարվել հայերին հեռացնել ծովափնյա շը-ջաններից դեպի երկրի խորքերը՝ Բիլեջիկ, Էսքիշեհիր, Կոնիա:²

Հուսեյնը՝ Յոզղաթի դափավոր, բռնագաղթվող հայերին

Գյավուրներ, ձեզնից ով իր մոտ դրան կամ զարդեղեն ունի, թող մեզ հանձնի, այդպիսինը ներումի կարժանանա և իր սեփական տունը կվերա-դառնա: Սա պատվո խոսք է երդվում եմ նիքրայիս և սուրբ Ղուրանի վրա:³

Հաջի Գայան՝ չեթեյապեպ, բռնագաղթվող հայ հոգևորականներին ուղեկցող ոստիկանին առաջարկում է մեկ մեջդից մինչև մեկ ոսկի գնով իրեն փալ հայերի քարավանը

Քարավանին ուղեկցող պաշտոնյան առարկում է, քանի որ «իրեն տը-ված հրամանով պարտավոր է եկեղեցականների արյունոտ շապիկները ցույց տալ իր վերադաս պաշտոնյային»:

1. Հ. Ղազարեան Յեղասպան թուրքը, էջ 385-386:
 2. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 310:
 3. Ն. տ., էջ 327:

Հաջի Գայա. «Նույն բանն ինքը կանի՝ քարավանին ուղեկցող պաշտոնյաների աչքի առաջ»:

(Քարավանը վաճառվում է 500 ոսկով: Բոլորին ոչնչացնում են և նրանցից կողոպտում են 100 հազար ոսկի):¹

Երզնկացի թուրքի խուսրովանությունը

Երզնկայի կողմերում հայերի դեմ գործած արարքները ոչ Ղուրանն է ընդունում և ոչ էլ Շեքիաթը: Երզնկայի կառավարիչ Մեհմուդ բեյը, հայերին կողոպտելով, 50 հազար լիրայի տեր դարձավ և այժմ էլ ի վարձ գործած վայրագությունների Կաստանունուի կուսակալ նշանակվեց:

(Երզնկայի մերձակայքից շուրջ 30 հազար հայ բնաջինջ եղավ)... նույնիսկ կանայք ու երեխաները ողջ-ողջ թաղվեցին: Հարյուրավոր կանայք ու կույսեր նետվեցին Եփրատ գետը:

Հազարավոր տղամարդիկ սպանվեցին, կանայք ու աղջիկներ առևանգվեցին ու բռնաբարվեցին, իսկ երեխաները թուրքերին բաժանվեցին: ...Երկնքի վրեժխնդրությունն ուշ կամ շուտ մեզ հասնելու է:

1915 թ. սեպտեմբերի սկզբին սոսկալի ջարդ տեղի ունեցավ Էնկյուրիում: Սկզբում լրիվ կոտորվեցին տղամարդիկ՝ 500 հոգի...²

Ազմին՝ երկիրը պարագլուխ, Սեբաստիայի թեմի առաջնորդին

Հայերի նկատմամբ կառավարության հետապնդած քաղաքականությունը փոխվել չի կարող: Կոնիայի հայերը թող գոհ լինեն, որ իրենք մոտակայքում աքսորվեցին, քանի որ մոտ օրերս լսելու եք, որ մյուս մահանգների հայերը կոտորված ու ջարդված են: Սա է կառավարության որոշումը: Ես էլ գիտեմ, որ Կոնիայի հայությունն անմեղ է, բայց ինչ անեն, որ անհնար է փոխել կառավարության որոշումը:³

Իբրահիմ՝ Կ. Պոլսի բանդի նախկին փնտրեն, Աղդարազարի հայերի հավաքում արտասանած ճառից

Նախ ներկայացնեմ ինքս ինձ: Ես չեթեպետ եմ և երկար ժամանակ գործել եմ Մակեդոնիայում: Ես եմ կատարել բուլղար ու հույն եկեղեցիների ու վանքերի բոլոր խուզարկությունները և հայտնաբերել եմ մեծ քանակու-

1. Ս. Ակունի Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւն, էջ 173-174:
2. Յուշամատեան մեծ եղեռնի, էջ 502:
3. Ն. տ., էջ 500:

քյամբ գենք: Ես էլ կոմիտեական եմ և ծանոթ եմ կոմիտեական գաղտնիքներին... ճանաչում եմ մաև մեծ կոմիտեականներին՝ լինեն դաշնակ, հնչակ քե այլք: Նրանց ղեկավարներից շատերը իմ հին ընկերներն են եղել, և նրանց հետ համագործակցել եմ, երբ մեր շահերը նույնն էին: Բայց այժմ նրանք դավաճանել են կառավարությանը, որի համար էլ մենք նրանց դեմ ենք: Մրանից առաջ ես այստեղ եկել եմ հնչակյանների հետ գենք բաժանելու ու գիտեմ, թե ով գենք ունի: ...55 ումը ու 250 մաուգեր եմ ուզում, որ առանց այլապայության պետք է վերադարձնեք... Եթե դրանք հանձնեք, ձեզ որևէ վնաս չի հասնի, իսկ եթե թաքցնեք՝ իմացած եղեք, որ ամեն տեսակի չարիք թափելու եմ ձեր գլխին: Լիազորված եմ՝ ամեն ինչ անելու: Անշուշտ լսել եք, թե ինչեր կատարեցի Պարտիզակում՝ 300 հոգի՝ տղամարդ, կին 19-րեցի եկեղեցին, ծեծեցի, չարչարեցի, գետնին պառկեցրեցի և սատկացնելու աստիճան ոսկորները ջարդեցի, մինչև որ մեջտեղ հանեցին իրենց գեները: ...Տեսեք, որ պարտիզակցիների վիճակի մեջ չընկնեք:¹

Մուսաֆա Աբդուլհալիզի 1915 թ. դեկտեմբերի 23-ի հեռագիրը ՆԳ նախարարությանը

Զննութեան համար անցեալները Ռ-աս իւ Ալե գացող գաղթականաց ընդհանուր տեսչի փոխնորդին տեղեկագրէն կը հասկացուի, որ նոյն տեղը դրկուած հայերը մինչէ տ այսօր հոն թողուած եւ շենք շնորհք, տուն տեղ կազմակերպած են, եւ թե զանոնք պաշտպանող եւ անոնց այնտեղ հաստատուելնին թույլատրողը Չորի կառավարիչ Ալի Սուատ պեյն է...

Ալի Սուատ պեյի ատոնց (հայերի) մասին ցոյց տուած կողմնակցութիւնն ու պաշտպանութիւնը զարմանալի համեմատութեան մը հասած են: Պատմուածին նայելով, իր քով գտնուած կարգ մը (հայ) տղոց արդու-զարդը ինք իր ձեռքով կընէ եւ անոնց ծնողներուն աղետին վրա կուլա ու կողբա եղեր: Այն կողմերը դրկուած հայերը այս կերպով այլապէս երջանիկ կենցաղի մը կարծանանան, եւ ասոր համար Ալի Սուատ պեյին երախտապարտ են:

Բայց որովհետեւ այդ կացութեան շարունակութիւնը Հալեպէն գաղթականներու առաքմանց ակամա յետաձգման պատճառ պիտի դառնա, Չեր նախարարական բարձրութեան դիմելով յարմար կարգադրութիւն մը կը խնդրենք: (Ալի Սուատը պաշտոնանկ արվեց):²

1. Ս. Ակունի Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմութիւն, էջ 267-268:
2. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 50-52:

Թայեաք

-1915 թ. դեկտեմբերի 26-ի հեռագիրը.

Առհասարակ ամեն հաստատության, երկաթուղիի եւ ուրիշ շինութիւններու գործերուն մեջ ծառայող հայերուն ալ իրենց տարագրութեան վայրերը դրկուելին որոշուած եւ այդ մասին պատերազմական նախարարութենէն բանակի հրամանատարութեանց տեղեկութիւն տրուած է: Արդիւնքը հաղորդեք:

-1915 թ. դեկտեմբերի 29-ի ծածկագիրը. Կը լսենք, թե օտար սպաներ, ճամբաներուն երկայնքը դիզուած ծանոթ անձնավորութեանց (հայերի) դիակները տեսնելով, կը լուսանկարեն: Այդ դիակները անմիջապէս քաղելիդ եւ դիակները այդպէս մեջտեղ չի ձգելիդ կարեւորութեամբ կը յանձնարարեն:

1916 թ. հունվարի 4-ի հեռագիրը Հալեպի վալիին. Հիսիսէն գալիք հայերը այսուհետեւ առանց քաղաք կամ ավան մը հանդիպեցնելու շիտկէ շիտակ իրենց տարագրութեան վայրը դրկուելին ընդհանուր կերպով կը յանձնարարեն:¹

Հալիլը՝ արպարին գործերի նախարար, Գերմանիայի դեսպանության խորհրդակցանին

(Համաձայն են) բռնի կրոնափոխությունները պետք է դադարեցնել... սակայն անհնար է բռնի կրոնափոխվածներին իրենց նախկին հավատին վերադարձնել, որովհետև դա ծայր կտա նոր կրոնափոխությունների: ... Հենց որ պատերազմը վերջանա, հակառակ իրենց կամքի ու բռնությամբ կրոնափոխվածները որոշակիորեն հնարավորություն կստանան վերադառնալու քրիստոնեական հավատին՝ ճիշտ այնպես, ինչպես եղել է Աբդուլ Համիդի ժամանակաշրջանի հալածանքներից հետո:²

Արդուպահադ Նուրիի 1916թ. հունվարի 10-ի հրահանգը

Ընդհանուր առաքման ենթարկուած հայերէն հազիվ հարիւրէն տասին հրանց տարագրութեան վայրերը հասած ըլլալին եւ միսններուն

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 58, 148, 156:

2. FO, Turkei, Bd 46, 1917 թ. հունվարի 5-ի թիվ 17 տեղեկագիր:

ճամբաները անթութեան, հիվանդութեան պէս բնական պատճառներէ մեռած ըլլալին յետ քննութեան հաստատուած է: Տակալին ողջ եղողներու մասին խստութիւններ ցոյց տալով, նոյն արդիւնքին ձեռք բերելուն աշխատուիլը կը ծանուցուի:¹

Մուստաֆա Աբդուլհալիգի 1916 թ. հունվարի 11-ի ծածկագիրը Այնթապի կառավարչին

Կիմանանք, որ սվագցի եւ խարբերոցի հայերը կը գտնուին ձեր շրջանակին մեջ: Այդ կողմերը հաստատուելու առիթ մի տաք անոնց, եւ նախապէս հաղորդուած ծանոթ եղանակով հարկ եղածը ընելով, արդիւնքը հաղորդեցեք:²

Թայեաք

Հայերի բռնագաղթը կազմակերպելով եւ վրեժ էի լուծում Սարիղամիշում Էնվեր փաշայի պարտության համար:

Խուլուսիի՝ Բողազլյանի ժանդարմեական գնդի հրամանատար, 1915 թ. դեկտեմբերի 17-ի հեռագիրը Կեսարիայի Յազի Չիւնի գիշերապահ կայանի հրամանատարությանը

Ձեր իրավասության սահմանում հայրենիքի դեմ մատնություններ անող մի շարք լրտես հայեր տեղահանված են կոտորելու իմաստով, իսկ գորաբանակի հրամանատարը նույն մերձակա շրջանից դիակները մինչև հաջորդ կեսօր հավաքելու հրաման է տվել: Բողազլյանի կայմակամ բեյի հրամանով ժողովրդի միջոցով դիակները ծածկելու կարևորություն է հանձնարարվում:³

Ադանայի պետական որբանոցի տնօրէնը քրիստոնյա սաներին

Կամ պետք է ընդունեք իսլամական կրոնը, կամ էլ հեռանաք որբանոցից:

Թայեաքի 1915 թ. նոյեմբերի 18-ի ծածկագիրը Հալեպի կառավարչին

Ամերիկեան կառավարութեան հրամանով, Պոլսոյ դեսպանատան վերջերս ըրած միջամտութենէն կը հասկացուի, թե կարգ մը տեղերուն

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 165:

2. Ն. տ., էջ 160:

3. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 506:

մեջ ամերիկեան հիւպատոսները գաղտնի միջոցներով տեղեկութիւններ ձեռք կը բերեն: Թեւ պատասխանուած է, թե (հայ գաղթականներու) տարագրումը ապահով կերպով եւ համգտութեամբ կը կատարուի, բայց որովհետեւ այսքանը բավական չէ զիրենք համոզելու, աշխատեցեք, որ քաղաքի, գավառներու եւ կեդրոններու մոտ գտնուողներուն (հայերուն) առաքման միջոցին ուշադրութիւն գրավող դեպքերի տեղի չի տրուին: Ներկա քաղաքականութեան տեսակետով ամենակարեւոր է, որ այդ տեղերը շրջող օտարները համոզուին, թե (գաղթականներու) առաքումը իսկապէս լոկ տեղափոխութեան նպատակով մը կը կատարուի: Այս պատճառով կարեւոր է առժամաբար, որ առ ի ցոյց, փափուկ վարմունք մը ցոյց տրուի եւ ծանոթ միջոցները (ջարդերը) գործադրուին յարմարագոյն վայրերու մեջ, իսկ այս մահն տեղեկութիւն տուող հետազոտիչ անձերը ձերբակալելնիդ եւ ուրիշ պատրուակներով պատերազմական ատեններու յանձնելնիդ կարեւորութեամբ կը յանձնարարեն:¹

Թայեաք

1915 թ. դեկտեմբերի 1-ի հեռագիրը.

Հակառակ անոր, որ ծանոթ անձնավորութեանց կղերական դասակարգին գոյութիւնը ջնջելու համար ամենէն ավելի աշխատիլ պետք է, կիմանանք, որ այդպիսիներ Սուրիոյ եւ Երուսաղեմի պէս կասկածելի տեղեր կը դրկուին: Ասանկ թոյլութիւն մը աններելի յանցանք է: Այդ կարգի խռովարարներուն աքսորավայրը անութիւնն է: Կը յանձնարարեն, որ ըստ այնմ գործողութիւններ կատարեք:²

-1915 թ. դեկտեմբերի 9-ի հեռագիրը.

Ծանոթ անձնավորութեանց կողմէ իրենց դեմ գործուած արարքներուն մասին կառավարականաշտոնատանց ուղղուած տրտունջի եւ բողոքի հեռագիրները ընդունելուն մեջ անպատեհութիւն մը չկայ: Բայց անոնց քննութեամբ զբաղիլ ի գուր ժամավաճառութիւն պիտի ըլլայ: Բողոքներուն կը հաղորդեք, որ կորսնցուցած իրավունքնին իրենց տարագրութեան վայրերուն մեջ հետախնդեն:

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 142:

2. Ն. տ., էջ 102-103:

-1915 թ. դեկտեմբերի 11-ի ծածկագիրը Հալեպի կուսակալին.

Կիմանանք, թե մեկ քանի հայ թերթերու թղթակիցներ այդ կողմերը շրջելով կարգ մը եղերական դեպքեր ներկայացնող լուսանկարներ եւ թուղթեր կազմած եւ զանոնք տեղվոյդ ամերիկեան հիւպատոսին յանձնած են: Այս կարգի վնասակար անձերը ձերբակալելով փճացուցեք:

-1915 թ. դեկտեմբերի 12-ի հեռագիրը.

Հավաքեցեք ու սնուցեք այն որբերը միայն, որոնք չեն կրնար յիշել գուլումը, որին ենթարկուեցան իրենց ծնողները: Մնացածները կարավաններուն ընկերացնելով դրկեցեք:

-1915 թ. դեկտեմբերի 17-ի հեռագիրը.

Ընդհանուր առաքումներէն (դեպի անապատ) փրկուելու մտածումով իսլամութիւն ընդունիլ ուզող հայերուն հաղորդեցեք, թե անհրաժեշտաբար պետք է իրենց տարագրութեան վայրերուն մեջ իսլամանան:¹

-Ավազրո-Հունգարիայի դեսպան Պալապիչիսիին (1915 թ. ապրիլ)

Ընդունում են, որ գավառներում զոհվել են հազարավոր մարդիկ, և ոչ միայն հայեր, սակայն (ժխտում է) կանանց ու երեխաների նկատմամբ կիրառված դաժան արարքի փաստերը:²

-Նահանգներում շրջագայությունից վերադառնալուց հետո (1915 թ. դեկտեմբերի 18-ին) Մեյրերնիսին

Վերջին կես տարվա ընթացքում ձեռնարկված հակահայկական անվտանգության միջոցառումներից տուժել են շատ անմեղ մարդիկ: Ծրագիրը ներկայումս մոտենում է ավարտին, և ամեն ինչ արվել է տարագրված ընտանիքներին հետագա բռնություններից, քաղցից և այլ դժբախտություններից պաշտպանելու համար... Նահանգական բոլոր իշխանություններին կարգադրված է հրապարակել, որ գերմանական կառավարությունը բոլորովին անմեղսակից է հակահայկական արարքներում, և որ Բ. Դուռն իր վրա է վերցնում ողջ պատասխանատվությունը:³

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 204, 146, 187, 212:
2. Austro-Hungarian Ministry Archives, Vienna (AHFM), Turkei, Berichte, 1915 թ. մայիսի 2, քիվ 352:
3. FO, Turkei 183, Bd 40, Վ. Մետերնիսի 18-ը դեկտեմբերի 1915 թ. նամակը Բեքման-Հոլվեզին, քիվ 725:

-Հինգ օր անց գերմանական կառավարությանը հղած նուրայում ասվում էր

Հայերի նկատմամբ քաղաքականությունը Թուրքիայի ներքին գործն է, ուստի չի կարող արտաքին դիվանագիտության միջամտության առարկա դառնալ։¹

-Գերմանիայի ներկայացուցիչ Կալմանին (14 փետրվարի, 1617 թ.)

Մտադիր եմ բոլոր հարցերում հետևել նոր կուրսին ... արդեն տեղեկացրել եմ հայ համայնքի ղեկավարներին, որ անցյալ երկու տարիների ռազմական միջոցառումները պետք է վերացվեն։²

-1915 թ. նոյեմբերի 5-ի ծածկագիրը

Կիմանանք, թե Սըվազի, Մամուրեթ իւ Ազիզի, Տիարպեթիի, Էրզրու-մի նահանգներէն տարագրուած եւ ճամբուն ընթացքին իրենց ծնողներուն մեռած ըլլալուն հետեւանքով անոք մնացած ծանոթ անձնավորութեանց (հայերի) պզտիկները կարգ մը իսլամ ընտանիքներու կողմէ որդեգրութեան եւ սպասավորութեան կընդունվին: Չեր նահանգին մեջ գտնուող այդ կարգի տղաքը հավաքելով, տարագրութեան վայրերը (անպատները) դրկելնիդ եւ յարմար դատուած կերպով ժողովուրդին այս մասին պետք եղած հրահանգները տալերնիդ իբր շրջաբերական կը ծանուցանենք։³

Թուրք սպա, որ առևանգել էր մի հայ աղջկա

(Թուրքերի) նպատակն է բնաջնջել հայերին՝ սկսած այն օրից, երբ Պողոս Նուրար փաշան Հայկական հարցը ներկայացնում էր եվրոպական կառավարություններին: Կապիտուլյացիաների չեղյալ հայտարարելը օրհնություն եղավ մեր նպատակների համար: Եթե մեր նպատակը լիներ միայն հանցավորներին պատժելը, ժողովրդին պիտի խնայեինք։⁴

1. J. Lepsius Deutschland und Armenien, Potsdam, 1919, s. 218.

2. Ն. տ., էջ 317, 318:

3. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 180:

4. Ե. Թ. Մկրտչյան Թուրքիոյ գեհեներն հայ ընտանիքի մը հրաշալի փախուստը, Ալեքսանդրիա, 1918, էջ 45:

Խալիլ փաշայի շիրաքի գնդապետը Մոսուլի գերմանական հյուպատոսին (5 նոյեմբերի 1915 թ.)

Ինքը (Խալիլը) Մոսուլում էլ հայերին կոտորելու դիտավորություն ունի... Վաղը կամ մյուս օրն այստեղ սպասվում են Խալիլի գնդերը, որոնք հյուսիսային շրջաններում արդեն ջարդել են հայերին։¹

Սալիհ բեյ Գուրջիի զեկուցագիրը Թալեաթ փաշային հայերի հեղափոխումների վերաբերյալ (1915 թ., հոկտեմբեր)

Թուրքիայում հայերի հետապնդումը, որը պարզորոշ դիտվում է որպես հայերի կոտորած և դժբախտաբար այդ հանգամանքը պետք է ընդունի հանգամանքների յուրաքանչյուր գիտակ, բացատրվում է Թուրքիայի նեղ վիճակով: Եթե Թուրքիան ուզում է կազդուրվել ներքին քաղաքականության հարցերում, եթե նա ընդհանրապես ցանկանում է մնալ կենսունակ, ապա պետք է ինչ-որ կերպ հեռացնել, վերացնել հայերին: Պետք է ամմիջապես լուծել այսպես կոչված Հայկական հարցը, առանց որի Թուրքիան չի կարող մտածել իսկական ներքին վերակառուցման մասին: Սակայն այն ուղին, որի վրա թվում է, թե կանգնել է կառավարությունը և որը, կարծես, բնութագրվում է որպես կոտորածներ և բռնության ակտեր, միանգամայն սխալ ուղի է: Եթե նույնիսկ հայերի հանդեպ վերաբերմունքում անհնար լինի գտնել որևէ այլ ուղի, ապա արտասահմանի հետ հարաբերության ձևերը պետք է ուրիշ լինեն: Չի կարելի այն ամենը, ինչ վերաբերում է Հայաստանին, արտասահմանում լռության մատնելով գլուխ հանել, այլ անհրաժեշտ է ընդունելի հաղորդագրությունների միջոցով արտասահմանին տեղեկատվություններ տալ այն ոգով, որոնցով հայերի հանդեպ գործողությունները ներկայացվեն միայն մարդասիրական լույսի տակ: Ռուսաստանից սահմանի պաշտպանությունն ունի բավարար հիմք, որպեսզի բացատրվի Բարձր Հայքից հայերի բռնագաղթը, ներկայացվի որպես միջազգային-իրավական առումով սովորական և ընդունելի գործելակերպ: Սակայն Կ. Պոլիսը պարտավոր է ամենից առաջ հայերի դեմ գործողությունները քննարկել այն տեսակետից, որ Վատիկանի հանդեպ Գերմանիայի հարաբերությունները ունեն բացարձակապես այլ բնույթ, որ Գերմանիան ակնհայտորեն մեծ նշանակություն է տալիս այն բանին, որպեսզի այդ հարաբերությունները զերծ

1. J. Lepsius Deutschland und Armenien, Potsdam, 1919, s. 191.

մնան հնարավոր բոլոր տարածայնություններից: Գերմանիայի քաղաքական հաշիվներում Պապը հանդիսանում է գործոն, դրա համար էլ հանուն Գերմանիայի շահերի հարկ է խույս տալ այն ամենից, ինչը կարող է զրգռել Պապին կամ Հայկական հարցում Գերմանիայի հակառակորդների մատնությունների հիման վրա նրան հարկադրեն գրավել մեր համար անցանկալի դիրքորոշում և արտահայտվել Թուրքիայում ճնշումների ենթարկվող քրիստոնյաների պաշտպանության օգտին: Չնայած հայերի դեմ բոլոր գործողությունների, անհրաժեշտ է ունակ քարոզչության միջոցով հիմքից զրկել նման հնարավորությունը, և ամենից առաջ շեշտել թուրքական կողմի լավ հարաբերությունները Պապի հետ: Այդ նպատակով շատ օգտակար է թվում, ինչպես այդ արեց Բեթման-Հոլվեզը ռայխստագի վերջին նստաշրջանում, թուրքական խորհրդարանում շնորհակալական խոսք ասել Պապին բարեգործական գործունեության համար, որը հավասարապես օգուտ է բերում բոլոր մարդկանց:

Ամեն դեպքում հարկ է խույս է տալ այն ամենից, ինչը կարող է դժվարացնել Գերմանիայի վիճակը Հայկական հարցում Պապի հետ հարաբերություններում: Նաև անհրաժեշտ է ժամանակին նախազգուշացնել հայերի կոտորածների կապակցությամբ հետագա սաղրանքներն արտասահմանում, քանի որ նման բնույթի ահավոր հարցում Գերմանիան լինելու է առանձնակի դժվար վիճակում, որովհետև նա չի կարող հենց այնպես անուշադրության մատնել հայ քրիստոնյաներին: Բացի այդ, զգվելի գործողություններ կատարելու հենց ընթացքում այս կամ այն ձևով պետք է զգուշություն հանդես բերել:¹

Տեղեկագիր՝ հասցեագրված ՆԳ նախարարությանը

1915-ի դեկտեմբերին մենք գնացինք Դեր Չոր՝ նպատակ ունենալով ուսումնասիրել փախստականների վիճակը և հետաքննել այն անօրինականություններն ու չարաշահումները, որոնք տեղ էին գտել հայերի տեղահանման ժամանակ...

Մեր խնդրի իրականացմանը ձեռնամուխ եղանք բացատրություններ պահանջելով մուքեսարիֆներից՝ Դեր Չորի սանջակի գրանցման հաշվառված մյուս հայերի մասին, որոնք այլ վիլայեթներից ու սանջակներից այստեղ էին բերվել, որտե՞ղ էին տեղաբաշխվել ու բնակեցվել, ինչպիսի՞

1. Կայզերական Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության Քաղաքական արխիվ՝ R 14 098, Ab 360, Konst/ Ankara 171, zu Ab 30 454

հանցագործություններ են կատարված հայերի դեմ ճանապարհին կամ նրանց հատկացված բնակավայրում: Ըստ մուքեսարիֆի ներկայացրած տեղեկանքի՝ Դեր Չորի սանջակում տարբեր վիլայեթներից ու սանջակներից ուղարկված 229 673 հայեր բաշխված են հետևյալ կերպ.

- Սանջակի կենտրոնում 15 000 հայ
- Անայի կազայում 3 000 հայ
- Աբու Բեմալի կազայում 2 411 հայ
- Աշհարայի կազայում 4 000 հայ
- Մուարի նահիեում 331 հայ
- Մուհնչի նահիեում 567 հայ
- Կեսրեի նահիեում 323 հայ
- Մերասի նահիեում 479 հայ
- Քեֆքեբի նահիեում 62 հայ
- Մերկայի նահիեում 2 500 հայ

Բացի սրանից, մեզ մաև իրագել պահեցին, որ տասը օրվա մթերքը մի կողմ է դրված, կեսը՝ փողով, մյուս կեսը՝ մթերքով, հայկական այն քաղաքների համար, որոնք շարունակելու են իրենց ճանապարհը՝ անցնելով Բայիդլի և Մուարի նահիեների շրջակայքով, քանի դեռ գտնվում էին սանջակի տարածքում շարժվելով դեպի Մոսուլ՝ որպես իրենց բնակության գոտի: Քարավաններին ուղեկցում էին բավականին թվով պահակային զորամասեր դեպի Մոսուլի վիլայեթի Սինջար կազա անցնելու ճանապարհին:¹

Բայուր

Ժողովուրդը զանգվածներով տեղափոխվեց Հալեպի և Դիարբեքլիի կողմերը: Նրանք ուղարկվեցին քարավաններով, ժանդարներիայի ուղեկցությամբ և իրենց սնունդն անձամբ պետք է հայթայթեին:²

Թալեաթի՝ 1916 թ. հունվարի 15-ի հեռագիրը

Կիմանանք, թե կարգ մը տեղեր բացուած որբանոցներուն մեջ ծանոթ անձանվորութեանց (հայերի) տղաքն ալ կընդունուին: Քանի որ կառա-

1. Ջ. Կիրակոսյան Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գիրք 2, էջ 220-221:

2. Y. H. Bayur Türk inkilabi tarihi. Cilt III, 1914-1918, genel savasi, Kizim III, Türk Tarih Kurumu basimevi, Ankara, 1957, s. 6.

վարութիւնը անոնց ապրիլը վնասակար կը նկատե, ըլլա իսկական նպատակը չհասկանալով եւ կամ զայն արհամարհելով, այդ տեսակ տղաքը սնուցանել եւ անոնց կեանքին յարատեւութեան աշխատիլը, ինչպէս նաեւ անոնց վրա գթալը կառավարութեան բաղձանքին բոլորովին հակառակ գործել կը նշանակէ: Կը յանձնարարեմ, որ այդ տեսակ տղաքը որբանոցները չընդունուին եւ անոնց համար յատուկ որբանոցներ հիմնելու ձեռնարկներ չըլլան:

-1916 թ. հունվարի 16-ի հեռագիրը

Կը լսենք, որ Ինթիլի, Այրանի շրջաններէն սկսեալ մինչեւ Հալեպ երկարող գիծերու ճամբաներուն երկայնքը, մեծագոյն մասը կին եւ պզտիկներ, 40-50 հազար հայեր կը գտնուին: Ամենախիստ կը պատժուին այն անձերը, որոնք զինուորական առաքմանց համար մեծ կարեւորութիւն ունեցող այդ դիրքերուն վրա թշուառութեան համախմբման մը կազմուելուն պատճառ կըլլան: Հետեւաբար, Ատանայի կառավարութեան հետ բանակցելով, անմիջապէս, առանց Հալեպ հանդիպացնելու, հետիոտն իրենց տարագրութեան վայրերը դրկեցեք այդ հայերը...

-Ինթիլի եւ Այրանի դեպքերուն վրա թողուած հայերէն (երկաթուղու) շինութեան մեջ ծառայողները մի դրկեք մինչեւ շինութեան ավարտումը: Բայց իրենց ընտանիքին հետ միասին բնակելին թոյլատրելի չըլլալով, զանոնք Հալեպի շրջակաները յարմար տեղերու մեջ առժամանակայ կերպով բնակեցուցեք: Մնացած կիներն ու պզտիկները, նախորդ յայտարարութեան համաձայն շուտով դրկեցեք:

-Նոյնիսկ ոճրագործութեամբ դատապարտուած կամ ամբաստանուած եւ ոստիկանութեան կողմէ ձերբակալուած հայերը բանտերը մի պահեք, իսկոյն առաջ (Գեր Ձոր) դրկեցեք:¹

Ահմէդի՝ Այնթափի կառավարիչ, 1918 թ. հունվարի 18-ի հեռագիրը

Հաստատուեցաւ, որ մեր շրջանակին պատկանող Բում Գալէի մեջ յիշեալ նահանգներու ժողովուրդը ըլլալով միայն 500 հոգի կը գտնուին: Բում Գալէի գայմագամը կը յայտնե, թե ատոնք մեծ մասամբ կիներ եւ մանուկներ են, եւ թե հաղորդուած ծանոթ եղանակով, պահապան քիւրտերու կողմէ դրկուած են՝ մէյ մըն ալ չվերադառնալու պայմանով:²

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 186, 59:

2. Ն. տ., էջ 161:

Արդուսահադ Նուրի

-Հեռագիրը Բաբի գաղթականների առաքման պաշտոնատար Մուհարեմմին (1916 թ., հունվարի 20, թիվ 344).

Բաբի մեջ ոչ մեկ հայու մնալը պիտի արտոնեք: Գաղթականներու առաքման առթիվ ձեր կողմէ ցոյց տրուելիք խստութիւնն ու արագութիւնը միայն կրնան ապահովել այն նպատակը, զոր որ հետապնդենք: Միայն թե պետք է ուշադրութիւն ընեք, որ ճամբաները դիակներ չմնան... փոխադրութեան միջոցներ հայթայթելով մի գրադիր: Գաղթականները հետիոտն ալ կրնան երթալ:

Այս օրերս մեզի դրկուած շաբաթական մահերու ցուցակը գոհացուցիչ չէ: Ատկէ կը հասկացուի, որ այդ մարդիկը (հայերը) հող շատ հանգիստ կապրին:

Գաղթականների առաքումը պետք չէ, որ ճամփորդութեան մը նմանի: Բողոքի, ողբի կարեւորութիւն մի տաք: Կուսակալութեան կողմէ հարկ եղած տեղեկութիւնները տրուեցան նաեւ գայմագամին:

Չանք ըրեք:

-Հրահանգ.

Բաբի գագան հայ գաղթականներէն պարպելու առթիբ կատարուելիք խստութիւնները պատասխանատւութեան չպիտի ենթարկուին:

-1916 թ. հունվարի 23-ի ծածկագիրը

Անանկ ատեն մը, ուր պաշտպանութեան եւ սնունդի կարոտ հազարավոր իսլամ գաղթականներ եւ նահատակներու (ռազմաճակատում) այրիներ կը գտնուին, ապագային դարձեալ վնասակար դառնալէ զատ ուրիշ բանի չծառայելիք կարգ մը ծանոթ անձնավորութեանց (հայերի)ձգած պզտիկներուն սնուցման համար ավելորդ ծախքեր ընելը յարմար չէ: Ատոնք, տարագրութեան կարավաններուն ընկերակցելով, վիլայեթէն (Հալեպի) դուրս հանել եւ մինչև հիմա սնուցողներն ալ մեր վերջին զեկուցման համեմատ, Մըվազ դրկել:

-1916 թ. հունվարի 28-ի հեռագիրը

Յուրտերուն սաստկութեամբ շարունակած այս միջոցին որբերը որոշուած տեղը դրկելով, անոնց յավիտենական հանգիստը պիտի ապահովուի:¹

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 91-92, 97, 189, 192:

-1916 թ. փետրվարի 3-ի ծածկագիրը

Ճանոթ անձնավորութեանց (հայերի) խռովարար գաղափարներուն ու ձեռնարկներուն նկատմամբ քննութիւններ կատարելու եւ փաստաթղթեր ձեռք բերելու պաշտոնով Մուսթաֆա Նայիլ էֆենտիի նախագահութեան տակ Ուրֆա դրկուած յանձնաժողովը նոյն տեղի պարտականութիւնը լրացնելէ ետք Ձեր նահանգին ենթակա Այնթափի եւ Քիլիսի կողմերն ալ քննութիւններ պիտի կատարէ: Հետեւաբար պետք եղած ջանքերը դիւրացնելու եւ արդիւնավորելու համար լավագոյն միջոցներ ձեռք առնեն:¹

Էնկերի և Թալեաթի պատասխանը գերմանական երեսփոխան Մ. Էրզրեղզերի հարցերին (1916 թ. փետրվարի 10-ին)

Էնկեր. Հայերի դեմ այլևս միջոցներ չեն ձեռնարկվի, իսկ քշված հայերը կրնակեցվեն փակ բնակավայրերում:

Թալեաթ. Հայկական եկեղեցիները կրացվեն: Քրիստոնյաների արտաքսումները կամ բռնությունները Սիրիայում բացառվում են: Հոգևոր ճեմարանները և ուսումնական հաստատությունները կարող են նորից բացվել, միայն թե դրանից չպետք է տուժեն Թուրքիայի պետական շահերը:²

Ա Նուրիի 1916 թ. փետրվարի 26-ի ծածկագիրը

Տեղեկութեան համար կը հաղորդեմ, թե արհեստավորի հանգամանքով Սուրիա մեկնողները բացառութիւն ըլլալով, մինչեւ հիմա (անապատները) դրկուած հայերուն հագիվ մեկ քառորդը տարագրութեան վայրերը հասած է: Մնացածները բնական պատճառներու բերմունքով, ճամբաները մեռած են: Կարգ մը պատճառներու հետեւանքով մինչեւ հիմա Հալեպէն չհանուողներն ալ շուտով դրկելու համար հարմար եղած միջոցները ձեռք առնուած են:³

Կեսարիայի մութեսարիֆի հայկապարտությունը (31 հունվարի 1916 թ.)

Ով կընդունի իսլամական կրոնը, կներվի, ով չի ընդունի՝ կուղարկենք Սըվազ (այսինքն դեպի մահ):

1916 թ. փետրվարին Հալեպի բանվորական գումարտակը մահմեդականություն ընդունեց, որովհետև քաղաքի ոստիկանությունը պնդում էր. «Աքսորից ազատվելու, փրկվելու միակ միջոցը կրոնափոխվելն է»:

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 215:

2. Wien, Dioseson, Archiw, Maria Emfagnosis, Verein, 10 Februar, 1916.

3. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 166:

Յոզղաթի կայագորի հրամանատար-ցեղապետ Սալիմի պաշտոնական վկայությունը հեղաքննիչ հանձնաժողովում 1918 թ. դեկտեմբերի 9-ին

1915 թ. մայիսի 14-ի օրենքի երկրորդ հոդվածի տրամադրության համաձայն վերև հիշված (քանակների) հրամանատարները իրավունք ունեին, ռազմական անհրաժեշտության դեպքում, տեղահանել և ուրիշ տեղ փոխադրել գյուղերի և գավառների բնակիչներին անհատ կամ խմբերով, եթե տարակույս ունենային նրանց լրտեսության կամ դավաճանության հանդեպ:

Ռազմական նախարարության 1915 թ. ապրիլի 22-ի հավելյալ մի այլ հրամանով թույլատրվում էր գորակոչել 19 և 20 տարեկաններից բացի բոլոր նրանց, ովքեր ի վիճակի էին գեներ կրել: Այս տրամադրությունը պիտի կիրառվեր մեծամասամբ այն վայրերում, որտեղ հայերը մեծ թիվ են կազմում:

...1915 թ. մայիսի 5-ի գաղտնի հրամանով (հանձնարարվում էր հայերի մեջ) ... համազում ստեղծել, թե նրանք, ովքեր հլու հպատակ մնան, որևէ չարիքի չեն ենթարկվի...

... 1915 թ. հուլիսի 18-ի ծածկագիր հեռագրով քաղաքացիական վարչության պաշտոնյաներն իրավունք չունեին միջամտել հասարակական կարգին ու կարգապահությանը և միայն զինվորական իշխանությունն էր դրա համար պատասխանատու:

Յոզղաթ, Չորում գավառներում եղած կասկածելի և վտանգավոր հայերը տեղահանվելու էին... Կեսարիայի ճանապարհով դեպի իրենց արտրավայրը...

1915 թ. մայիսի 20-ի հրամանով պետք է ստեղծվեր լքյալ գույքերի հանձնաժողով, որը պետք է վաճառեր ընտանիքներով տեղահանված հայերի գույքերը և կալվածքները...

(Սկզբում գործում էինք համաձայն այս հրամանի), մինչև, երբ, ավա՛ղ, մի շարք անձինք, մանավանդ նրանք, ովքեր պարծենում էին Սիրիայում և առաջադիմություն կուսակցությանն իրենց պատկանելով, և որոնք վայրկյան անգամ չհապաղեցին իրենց ընչաքղցությանը գոհացում տալու համար կատարել ապօրինություններ... Նրանք կեղծ ու հնարովի, պաշտոնական և անպաշտոնական տեղեկագրեր ուղարկեցին կառավարությանը՝ հայթայթելով բավարար պատճառներ հայերի հանդեպ

կիրառելու վերոհիշյալ որոշման տրամադրությունները... Նույն անձինք գորաբանակի և դիվիզիայի հրամանատարներին Նեջաթի բեյի միջոնորոյթյամբ հայտնեցին, թե ինչ-որ երևակայական հայկական կոմիտե գոյություն ունի: Իշխանությունը տրամադրված էր սա իբրև իրականություն ընդունելու: Հետևաբար հրամայեցին հայերի մոտ զենքեր փնտրել: Սակայն գտան այն զենքերը, որոնք զենք փնտրող պաշտոնյաներն էին դրել այնտեղ: Վերջապես տրվեց հայերի տեղահանության հրամանը: ...Ժամդարմեական վաշտի հրամանատար Թևֆիկի հայ գյուղերի վրա արշավների ընթացքում բազմաթիվ հայեր սպանվեցին առանց որևէ պատճառի՝ պատրվակով, թե պատկանում են կոմիտեներին: Սակայն նա դրանով չգոհացավ: ... Այս արյունաբրուն... անցավ բոլոր սահմանները Սարը Համզայի դեպքերի ժամանակ, երբ 13 հայ սպանվեց և հինգը վիրավորվեց (որոնց էլ ձերբակալեցին)... Թևֆիկը... Չափանլըի մոտ սպանել տվեց այն հայերին, ովքեր բանտարկված էին...

Առաջին քարավանի առաքելու ընթացքում տեղահանված 472 հայեր սպանվեցին Սեբաստիայի կուսակալ Մուամմեր բեյի հրամանով... Նա անգամ որոշեց ուղեկցել քարավանը և հանդգնեց նրանց (հայերի) միջոցով հասրակական փոս փորել Ինջե Չայիրում՝ տարագրվածներին կոտորելու և թաղելու համար... Բողազլյանի նախկին կայմական, ժամանակավոր մութեսարիֆ Քեմալ բեյը... և իր արբանյակները գործեցին ամեն տեսակի խժոժություններ և զարշելի արարքներ...

Այն քարավանը, որը բաղկացած էր 80 տարագիրներից և ուղարկվեց դեպի Կեսարիա ժամդարմների հսկողության տակ, հարձակման ենթարկվեց Ջալակ Դեյիրմենի մերձակայքում: 12 հոգի կարողացավ ազատվել: Հայտնի չէ, թե ինչ եղան մնացած 68 հոգին:

Բեքեք հայկական գյուղից հայերը ցորեն էին տեղափոխում զինվորական տուրք վճարելու համար: Վերադարձին հարձակման ենթարկվեցին Դեղիկ և Ռադվանը գյուղերի մերձակայքում: 15 հոգու դիակները գտնվեցին կոտորված Հալկալի Չայիրի մոտերքը...

Կայմական Քեմալ բեյը, երբ Յոզղաթ հասավ... ժամդարմների հրամանատարի օգնական Նուման հանձնարարություն ստացավ կոտորելու Մորկուն գյուղի հայերին: Քաղաքապետարանի տնօրեն Ահմեդ էֆենդի-ի եղբայր Ռիզա Չաուշը հանձնարարություն ստացավ ջարդելու Մարա-յի շրջանի հայերին: Ջարդավայր նշանակված Կելլերի կոտորածները վստահվեցին հետևյալ անձանց՝ Յոզղաթի որբերի տնօրեն Մեհմեդին,

Բաքրջի Հաջի Մահմուդին, Թևֆիկադե Աբդուլլահ Շևքիին, ժամդարմեական գնդապետ Շուքրիին, Դադստանլի Իսմայիլին, Ակթալ ավանի քաղաքապետ Ֆերիդին և Բողազլյանի դատավոր և ժամանակավոր կայմական Ալի Ռիզային: Տաշքինարի մերձակա ջարդավայրի տնօրինությունը նորից վստահվեց Շուքրիին, Իսմայիլին, Ահմեդ Չաուշին, Չապանլադե Իսա բեյի որդի Դերվիշ բեյին: Բոլորն էլ իրենց պարտականությունը կատարեցին կատարյալ բարեխղճությամբ՝ հնազանդվելով իրենց վերադասերից ստացված հրամաններին: Չատ, Չակմակ, Տերգի-լի, Կար Յակուբ և դեռ ուրիշ հայ գյուղեր, որոնց անունները չեմ հիշում, գնդապետ Թևֆիկն ու իր օգնականները (այսինքն՝ չաուշներ՝ տասնապետներ, և չերքեզների անկանոն խմբեր) գործեցին զարշելի ոճիրներ, որոնց մասին լավ գիտի երկրի յուրաքանչյուր բնակիչ: Ժամդարմները շատ ավելի սարսափած իրենց կատարած ոճիրներից, քան պատիժներից, որոնց իրենք ենթակա էին, պահանջեցին, որ հրամանները գրավոր տրվեն: Պատասխանեցին, թե նրանք կկիսեն հայերին բաժին ընկած վիճակը, եթե երբևիցե պնդեին իրենց տեսակետը, և նրանք հարկադրված եղան կատարել այն, ինչ հրամայված էր:

Հետևաբար, հայերն անմեղ են և իրենց վերագրված ոճիրները չեն կատարել... Ես այս կարծիքը հայտնեցի դիվիզիայի հրամանատարին, որն այն ոչ միայն նկատի չառավ, այլև ինձ հրամայեց բնաջնջել հայերենիքի այդ դավաճաններին, իսլամի թշնամիներին, կոմիտեների կասկածելի անդամներին...

Հաջորդ ուրբաթ օրը, համաձայն կազմված մատուցանների, հայերը հավաքվեցին և բանտ դրվեցին: Կիրակի առավոտյան, հուլիսի 26-ին, 472 հոգի առաջին քարավանով ուղարկվեցին Սեբաստիայի ուղղությամբ դեպի իրենց արքորավայր՝ Չորի գավառ:

Նույն օրը էլմասյան հայ ընտանիքի ձիու կառքը նստելով՝ Նեջատի բեյը Չորում գնաց, այդտեղ էլ հայերի տարագրության համար անհրաժեշտ հրահանգներ տալու և տնօրինությունն ու վարչությունը վստահելու Միություն և առաջադիմություն ակումբի նախագահին և անդամներին:

...1915-ի հուլիսի 28-ին և օգոստոսի 4-ին երկու ուրիշ քարավան էլ ուղարկվեց, մեկը՝ 257 հոգուց, մյուսը՝ 99 հոգուց կազմված... Թեև Չեմալ բեյը գործեց համաձայն ստացած հրամանների, սակայն Նեջատի բեյի մատուցմամբ պաշտոնագրվեց և Բողազլյանի կայմական Քեմալ բեյը դարձավ Յոզղաթի ժամանակավոր կայմական: Այդպիսով, Միություն և

առաջադիմություն կուսակցության անդամները, ինչպես նաև նրանք, ովքեր երազում էին չարաշահությունով հարստանալ, հասան իրենց նպատակներին և ցավալի ու մարդկային պատմության մեջ աննախադեպ ոճիրներ գործեցին: Այնպիսի գարշելի արարքներ կատարեցին, որ հավատաքննության խժոժությունները ստվերի տակ մնացին և արատավորեցին իսլամի պատիվն ու Օսմանյան կայսրության պատմությունը:

Յոզղաթի ժամդարմների հրամանատարը... Նեջատի բեյի գալուց հետո... պնդեց, որ Յոզղաթի հայերը կոմիտեների անդամներ էին: Նա անձամբ ղեկավարեց քարավանները...

Նեջատի բեյը... Բալկանյան պատերազմից հետո նշանակվեց Անկարայի կուսակցական պատասխանատու քարտուղար: ...Ընդհանուր գորակոչից օգտվելով՝ նա շարունակեց տարագրել հայերին: Հիմա նա շատ հարուստ է և 200 հազարից ավելի թրքական ոսկու դրամագլխի է տիրացել:

Նույնպես այստեղ էր, որ հայկական ողբերգության դավադիր գործերը կատարվեցին, այնպես որ Ահմեդ էֆենդին (Յոզղաթի քաղաքապետ) ճանաչվեց անկարայում Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ամենաազդեցիկ անդամներից մեկը և հաջողացրեց Պոլսի համագումարին մասնակցել...

...Նախաքննիչ ատյանի նախագահ Համդե էֆենդին և ուրիշ շատերը... հատուկ առաքելությամբ Գելլեր ուղարկվեցին: Տաշ բինար և այլ տեղերում էլ նշանակված էին կոտորածների վայրեր և որտեղ դրամներ և արժեքավոր իրեր հավաքելուց հետո, ջարդի հրաման էր տրվում, և նրանք անձամբ էին ղեկավարում ջարդերը իրենց հավատարիմ ծառայությունը կուսակցությանը մատուցելու համար...

Գալով կայմակամ Քեմալ բեյին, Յոզղաթի ժամանակավոր մութեսարիֆ կոչվելուց հետո, սկսեց իր պարտականության կատարումը՝ հետևելով բնաջնջման քաղաքականությանը: Ամեն իրիկուն ավագ հաշվապահ Վեհիբ էֆենդու տանը հրավիրում էր քաղաքապետարանի տնօրեն Ահմեդին, նախկին քարտուղար Մուստաֆա բեյին, Սաիդ բեյին և ուրիշ գործակիցների, որոնք մի քանի գավաթ կոնծելուց հետո որոշում էին հաջորդ օրվա իրենց անելիքները: Այսպես էր նա իրագործում կոմիտեի «Ազգային ձգտումները»:

Հանձնաժողովը հայերի տների իրերն էր գույքագրում և ապա դրանք մի սենյակի մեջ լցնելով՝ կնքում էր: Տեսնելով, որ իր ընկերները զբաղ-

ված են կահկարասիները իրար մեջ բաժանելով՝ քաղաքապետարանի նախկին նախագահի աները՝ Շուքրի բեյը, ծխախոտի նախկին տնօրենի տան մեջ բռնաբարում էր նրա հարսներին: Նույն մարդը հայերի տներից գողացավ բազմաթիվ առարկաներ...

Ես աշխատանքից հեռացա: Դրանից հետո էլ բազմաթիվ զզվելի արարքներ տեղի ունեցան, օրինակ, տեղահանված կանանց մարմինների ամենաներքին մասերի խուզարկությունը՝ ոսկի փնտրելու պատրվակով: Կապիլե հանընը, հաշվապահ Վեհիբ բեյի կինը, գործեց որպես մասնագետ խուզարկու: Նա իր խուզարկությունները կատարեց քաղաքից դուրս և քննեց տարագրված կանանց մարմիններն այն աստիճան, որ խուզարկեց կանացի անդամների ներսի մասերը՝ այնտեղ ոսկի փնտրելու պատրվակով: Այսպես, շատերը, քաղաքացի և գյուղացի՝ նաջախներով, դանակներով, փոքր կացիններով, բիրերով, ոմանք ձիերի վրա՝ սվիններով ու զենքերով, իսկը շների նման, սպանդանոցի արյան հոտն առած, սկսեցին վազել և հետևել քարավաններին՝ կոտորածներին մասնակցելու համար: Ես վկայում եմ, որ այս բարբարոս և արյունալի արարքները կատարվեցին Միություն և առաջադիմություն կուսակցության անդամների և նրանց պաշտոնյաների կողմից:՝

Փախստականներին օգնող ամերիկյան ծառայության ներկայացուցիչ դոկտոր Մակ Կալամ

«Մշակի» թղթակցի հարցին՝ «Արդյոք Կ. Պոլսում ամերիկյան դեսպանը որևէ միջոցի չղիմե՞ց հայկական կոտորածներին վերջ դնելու համար և այդ նպատակով չղիմեց թուրքական կառավարությանը», պատասխանեց.

-Իհարկե, ամերիկյան դեսպանը դիմել է Էնվեր փաշային և ձգտել է ազդեցություն գործել նրա վրա, բացատրելով, թե թուրքական կառավարությունը ինչպիսի վիթխարի պատասխանատվության է իրեն ենթարկում իր անխիղճ գործելակերպով: Սակայն Էնվեր փաշան նրան պատասխանել է. «Պարոն դեսպան, եթե այս պատերազմից մենք հաղթող դուրս գանք, այն ժամանակ ո՞վ կհամարձակվի մեզնից հաշիվ պահանջել կատարածի համար: Իսկ եթե պարտվենք, ապա կզիտակցենք, որ մեր վերջն արդեն եկել է, իսկ այդ դեպքում հայկական կոտորածներն առանձին դեռ չեն խաղա մեզ համար:

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 574-577:

Ներկայումս եվրոպական պետություններն ավել քան զբաղված են պատերազմով. նրանց մի մասը մեր բարեկամներն ու դաշնակիցներն են, մյուսները՝ մեր թշնամիները, և նրանք բոլորն անում են այն, ինչ կարող են: Մնում է Ամերիկան: Սակայն մենք գիտենք, որ դուք ի վիճակի չեք մեզ ինչ-որ բան անել: Անցել են այն ժամանակները, երբ դուք 2-3 նավ էիք ուղարկում Բեյրութ կամ Չմյուտնիա ցույցի համար, և մենք վախից հարկադրված էինք կատարել ձեր հրամանները:

Ներկայումս մի քանի տասնյակ թշնամի նավեր շրջապատել են մեր երկիրը, և մենք նրանց դիմադրում ենք: Այս պայմաններում ձեր 2-3 նավերը մեզ համար այլևս նշանակություն ունենալ չեն կարող: Իսկ եթե սպառնաք մեր դեմ գործեր ուղարկել, այդ դեպքում էլ մեզ որևէ լուրջ վնաս հասցնել չեք կարող: Մեր դեմ գործող 500 000 թշնամի գործերին լավագույն դեպքում կավելանա ևս 100 000, ինչը մեզ համար մեծ սպառնալիք չէ:

Հետևաբար, դուք իզուր եք ահաբեկող տոնով խոսում: Ավելի լավ է զբաղվեք ձեր գործերով և հնարավորություն տվեք, որ մենք էլ զբաղվենք մեր գործերով»¹:

Էնվեր փաշայի հայտարարությունը թուրք, քուրդ և արաբ երևելիների ժողովում

Փաշաներ ու հերոսներ.

Յանուն Օսմանեան կայսրութեան, կողջունեմ հայրենիքի հերոս զավակներդ, որ իրականացնելով մեր ազգային իդեալը, հայրենիքը մաքրեցինք կեավոր էրմենիներէն: Անձամբ շրջեցա արեւելյան նահանգները, Անատոլու, Արաբիա, Միջագետք, աչքերովս տեսա ու կը վկայեմ բոլորիդ հայրենատուր ծառայութիւնը:

Յավ է յայտնել, որ շատ վայրերու մեջ 8-10 տարեկանէն վեր կեավորի լակոտներ ողջ ձգուած են, որդեգրուած կամ թրքացուած... Մեր միակ նպատակն է կեավոր հայերու սերունդը իսպառ ջնջել երկրագունդի վրայէն: Նմոյշի համար մեկ հատիկ իսկ հայ չձգել:

Այս պետք է ըլլա ամենուդ նշանաբանը...

Ուստի, պարտք կը դնեմ բոլորիդ վրա, երբ վերադառնաք ձեր շրջանները, ճիգ մը եւս ի գործ դրեք, որպեսզի էրմենի ճիւղը աշխարհիս երեսէն ի սպառ ջնջեք, քեռքը չորցնեք եւ թախումը անհետացնեք:

1. «Армянский вестник», 916, թիվ 2:

Ամեն տեղ, որ այցելեցի, տեսա որ միջոցներուն մեջ խտրութիւն չէ դրուած: Ապրիք: Քաղաքներ եւ գիւղեր կրակի տրուած, անհավատներուն աղոթատեղիները քանդուած, բնակչութիւնը տեղահանուած եւ կոտորուած ըլլալով, Օսմանեան հայրենիքը մաքրուած էր անօրեններէ: Մեր միակ նպատակն այլ, արդեն, ուրիշ բան չէ, եթե ոչ երկիրը մաքրել այս անհավատներէն, Օսմանեան կայսրութիւնը դարձնել միաձոյլ, միակերտ, միատարր, մեր գլխուն վերել չենք հանդուրժեր, որ կախուի Դամոկլեան սուր... Այդ սուրը օսմանեան կայսրութեան երկնականաբար յափտեան խորտակուած է կեավորներու համայնական բնաջնջումով...

Փա՛ռք, պատի՛վ բոլորիդ...

Վեհափառ կայսեր հավանութեամբ եւ նախարարաց խորհրդի որոշումով աստիճաններու եւ պաշտոններու բարձրացում եւ պատուանշաններով վարձատրութիւն պիտի ըլլայ բոլոր անոնց, որոնք Օսմանեան ամենագոր կայսրութեան իրենց հավատարմութեան ապացոյցը տուին...

Հիմա խոսքս ձեզի կուղղեմ, պատրաստուելու Հալեպի, Մոսուլի եւ մանավանդ Նիսեյայի մի շրջակայքը գտնուող հայերու հաշիվը վերջնականապէս մաքրելու...¹

Պեյսիի՝ զորահրամանատար, հրամանը

Նախ կը ձերբակալեք Նիսեյայի մեր մթերանոցին պատասխանատու կեավորները... Չանոնք նեղը կը դնեք ու կը ստիպեք, որ խորհուրդ տան իրենց ազգակիցներուն հեռանալ Համզա աղայի հողերուն վրայէն եւ ապահովութեան համար ապաստանիլ գիւնուորական մթերանոցները... Մինչ այդ կը հասնին մեր ներկայացուցիչները, շարժման կը մղեն ջարդարար խումբերը, միւս կողմէ, կրակի կու տան քարիւղով օծուած մթերանոցները... Այսպէս գործելով, կը փակեն հաշիվը Նիսեյայի մի 12 հազար հայերուն...²

Չեմալ փաշա

Չնայած տվածս հրամաններին և հաղորդագրություններին, որ տարբեր վայրեր ուղարկված հայ ազգաբնակչությունը չենթարկվի ոչ մի ճնշման և վատ վարվեցողության, տեղեկանում եմ անախորժ դեպքերի մասին, որոնք տեղի են ունեցել:

1. Շավարշան Մեծ եղեռնը հայոց, Բուենոս Այրես, 1987, էջ 467-468:
2. Ն. տ., էջ 477:

Ստորև մի քանի մանրամասնություն, որ ստացել են այդ մասին.

Հայերը ենթարկվել են դաժան վիրավորանքների և կամայականությունների այն ծառայողների կողմից, որոնց համոճարարված էր նրանց ուղեկցել:

Հայկական դպրոցների և որբանոցների աշխատակիցներն ու ուսուցիչները նույն վերաբերմունքին են արժանացել, ինչ տեղի բնակչությունը, փոխանակ ետ ուղարկվելին իրենց գավառները: Նրանցից ոմանց նույնիսկ չեն թողել վերցնելու իրենց զգեստները: Գետաբերանից կանայք կանչվել են այն պահին, երբ լվացք էին անում և նրանք ստիպված են եղել ճամփա ընկնել ոտաբոբիկ՝ չկարողանալով նույնիսկ տանել իրենց լվացած սպիտակեղենը:

Որոշ ընտանիքների հայրեր ուղարկվել են իրենց կանանց և երեխաներից հեռու վայրերը: Փոխադրամիջոցի բացակայության պատճառով որոշ կանայք հարկադրված ազատվել են երեխաներից, որպես ավելորդ բեռ և թողել են նրանց ճամփին կամ ցանկապատի տակ, ոմանք նույնիսկ փորձել են վաճառել երեխաներին:

Թույլ չեն տվել բերել այն անասունները, որոնք գտնվել են բնակավայրից հեռու:

Նմանօրինակ վերաբերմունքը արատավորում է մեր ազգային պատիվը, ստվեր գցում օսմանյան անվան վրա: Հետևաբար իրավասու իշխանությունների ուշադրությունն են հրավիրել այս բոլորի վրա:¹

Թալեսա

Ռազմական անհրաժեշտությունն էր հարկադրում հայերին հեռացնել իրենց երկրից: Միջազետք փոխադրելու ժամանակ հարձակման ենթարկվեցին թուրքերի կողմից ու նրանց մի մասը սպանվեց:

1915-ի մարտին, Դարդանելի կոիվների ժամանակ, անհրաժեշտ համարվեց հեռացնել Պուլի և մերձակայքի հայերին: Կառավարությունը հրամայեց նրանց տեղափոխել Ջոր: Դժբախտաբար այդ միջոցները գործադրող պաշտոնյաները ծայրահեղություններ կատարեցին...

Մենք բարբարոսներ չենք: Այս ողբերգական իրադարձությունների մասին պատմություններն ինձ հարկադրեցին անցկացնել բազում անբուն գիշերներ:²

1. Ջենալ փաշա Հայկական հարց, Երևան, 1927, էջ 50-54:

2. "Berliner Tageblatt", 4 մայիսի 1916թ., Ռ. Պինոն Հայերի բնաջնջումը, գերմանական մեթոդ, թուրքական գործելակերպ: Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 1068:

Էնվերի և Ջենալի գրույցը Դամասկոսում

Ճեմալ դառնալով Էնվերին կըստ.

-Այս ճամբան շինողները բոլորն ալ հայեր էին:

Էնվերի դեմքը կը մթազմի ու դառնութեամբ կը պատասխանե.

-Ճեմալ, ես գիտեմ դուն հայ ժողովուրդին վրա կը գրաս, կը ցավիս անոր ենթարկուած վիճակին եւ այդ իսկ պատճառով կուզես սիրտս շարժել, զիս կակուղցնել: Բայց լավ գիտցիր, որ կը սխալիս, որովհետեւ այս ազգին զավակներէն եթէ մեկ հատ իսկ ողջ մնա, ան կընա մեր գլխուն փորձանք բանալ: Պետք չէ խղճահարուիլ, պետք է ջարդել անոնց մինչեւ վերջին... մարդը:¹

Ջենալ փաշան Գր. Թաբուլյանին

Ես նախապես ծրագրուած հայկական ջարդերուն դեմ էի, սակայն ի՞նչ կընայի ընել, իմ դիմացս կային Թալեսա, Էնվերը եւ ամբողջ իթթի-հադական ջուլիքը:

Երբ Թուրքիոյ բոլոր նահանգներուն հայութիւնը տեղահան ըլլալէ առաջ, այրերը հավաքելով, ամալէ թապուրի ըսելով, կը տանեին, կը ջարդեին ձորերու մեջ եւ վերջն ալ անոնց ընտանիքները տարագրելով, առեւանգելով, քաշքշելով կը տանեին, կը ջարդեին, ես այդ օրերուն Ատանայի կուսակալ էի: Իմ կուսակալութեանս շրջանին Ատանայի մեջ բան մը պատահեցա՞վ: Նոյնիսկ Հաճնոյ մեջ ձերբակալուած հնչակ-դաշնակ յեղափոխականները, որոնք վճռաբեկ ատեանին կողմէ մահուան դատապարտուած էին, ես անոնց մահավճիռը ցկեանս բանտարկութեան փոխեցի:

Եթէ գիտենայի, որ այս սրիկաները հայ ազգին դեմ այսքան չարիք պիտի գործեն, Ատանայի մեջ կուսակալ եղած ատենս, կանցնեի հայոց կողմը իմ բանակով և ռազմանիւթով ու միանալով եւ կազմակերպելով Հաճըն, Չեյթուն և Կիլիկիոյ այլ շրջանները, կընայի Կիլիկիայում անկախութիւն հռչակել: Սակայն ես ալ հայերուն նման շատ ուշ հասկցա սարքուած դավադրութիւնը: Էնվեր փաշան Դամասկոսի մեջ ինձի հետ տեսակցելէ ետք մեկնեցավ Ստամպուլ, ան հեռագիր հեռագրի ետևէ ինձի կը հրահանգեր. «Ջարդեցեք հայերը, բնաջինջ ըրեք, ոչ ոքին խնայեցեք»: Ես այդ օրերուն մեկ միջոցի դիմեցի ազատելու համար հայերը իս-

1. Հ. Սահակեան Հայ դատը, էջ 40:

կական բնաջնջում: Մարդիկ դրկեցի զանազան գիւղեր եւ քաղաքներ պատուիրելով, որ հայերն իրենց անունը փոխեն եւ երբեմն ալ երեսանց կրոնավիոխ ըլլան, որպեսզի ողջ մնան:՝

Մահմուդ բեյ՝ ջարդարար, չեքեապետ

Ես կարող եմ պարծենալ, արար աշխարհը կվկայի, որ կառավարութեանը շատ եմ օգնել ու հավատարմութեամբ կատարել նրա հրամանները: Հպարտ եմ ասել, թէ 4-500-ից ավելի գյավուրի այս ձեռքովս (աջ ձեռքը երկարելով) եմ սպանել:

...8 000-ից ավելի իմ ջանքերով և իմ հեծյալներով եմք այն աշխարհը ուղարկել...

...Մտավորապես երկու տարի առաջ Ռ-աս ուլ Այնի մեր ցեղակից կայմականը մասնավորապես ինձ կանչել էր, և ես ներկայացա: Ասաց, թէ ժամանակն է գործը սկսելու: Ահավասիկ ասպարեզը բաց է: Պաշտոնական հրահանգ եմ ստացել գյավուրներին բնաջնջելու: Դու վստահելի անձ ես, հավաքիր քո քաջերին, ահա քեզ նամակ Դեր Չորի մութեսարիֆին: Հրամանները նրանից կստանաս և, հույս ունեմ, որ ինձ սպիտակեմես կանես: Անմիջապես պատրաստվեցի ու 200 հեծյալներով հաջորդ օրը ճամբա ընկա Դեր Չոր: Ինչ տեսնեմ, եղբայր, կարծես Մուշում կամ Վանում լինեինք, հայերն այստեղ հաստատվել էին այնպես, ինչպես իրենց տանը՝ խանութպանները նրանցից էին, վաճառականները՝ նրանցից, ուսուցիչները գյավուրներ էին, վերջապես, ամեն ինչ գյավուրների ձեռքում էր: Դեր Չորի նախորդ մութեսարիֆ շունը նրանց բոլոր դուրսութեաններն ընծայել էր...

Գյավուրներին սկսեցինք հետապնդել... քաղաքից դուրս եղած վրանների հայերին ջարդել: Ոստիկանությունն ինձ բոլոր լիազորությունները տվել էր և, կարող էի ամեն ինչ անել: Անմիջապես կամուրջից անցա ու պաշարեցի 10 հազար հայով բնակեցված վրանները իմ 200 հեծյալներով ու արաք ուժերով, որոնց միայն ես էի հրամայում... Անմիջապես սկսեցինք խուզարկությունը... գեներ, դրամ, բոլոր տեսակի ապրանքներ, գեղանի կանանց հափշտակելու համար: Առաջին անգամը լինելով՝ չէի ուզում նրանց կյանքին կաշել: Հազիվ նրանց մոտեցել էինք... ատրճանակներով կրակ բացին մեր վրա... Չենքի դիմեցինք ու չորս կողմից նրանց վրա կրակ բացեցինք:

1. Հ. Սահակեան, Հայ դատը, էջ 42-44:

Եկան մութեսարիֆը, ոստիկանապետն ու ժանդարմները, որոնք մեզ օգնեցին... Չորս ժամ շարունակ կրակելուց հետո դեպի վրաններ իջանք սրերով, քրերով... Այդքան հարստություն, այդքան շքեղություն երբեք չէինք տեսել: Ծերեր, երիտասարդներ, կանայք, երեխաներ՝ բոլորը մեր ոտքի տակ էին... Այս աշխատանքը մեզ թանկ արժեցավ, որովհետև դժվար գործ էր մեկ առ մեկ կողոպտել, խուզարկել և գիշերվա մութին գեղանի կանայք փնտրել: Բայց ամեն ինչ հաջողությամբ կատարեցինք: Կես գիշերն անցել էր, երբ ետ քաշվեցինք, այստեղ դիզել էինք ամբողջ կողոպուտը, որովհետև հաջորդ օրը մութեսարիֆի ու ոստիկան մյուդիլիի հետ միասին հաշվելով՝ պիտի բաժանեինք: Կողոպուտի կեսը ինձ պետք է տրվեր, ու ես էլ մաս պիտի հանեի իմ հեծյալ ծառաներին: ...Ծառաներիցս մեկը... հետը բերել էր 5 կին-աղջիկ ինձ համար, շատ գեղանի էին: Նույն ժամանակ եկան իմ հեծյալների երեք հրամանատարները և ասացին, թէ գյավուրները դեռ չմեռած իրենց ոսկիները կուլ էին տվել: Պետք է մարմինները հոշոտել՝ դրամները հանելու համար: Հավանություն տվեցի և առավոտյան այս գործը կատարեցինք...

Մնալով կանանց հետ՝ ես նրանց մոտեցա, գարշելիները սատանայի մնամ վրաս նետվեցին, ձեռներս բռնեցին ու բռուցքներով հարվածեցին, անամոթները ուզում էին ատրճանակս հանել: Բարեբախտաբար ծառաներիցս մեկը ներս մտավ և ատրճանակը պարպեց կանանցից մեկի վրա, որը վիրավոր ցուլի մնամ մի հարված տվեց ամորձիներին: Ուշաթափ ընկա: Օգնության եկած ծառաներս չորս կանանց կապեցին: Վիրավորված կնոջը տվեցի ծառաներիցս մեկին, որպեսզի մինչև մեռնելը բոլորի ներկայությամբ բռնաբարի: Մի փոքր ուրախանալուց հետո խսիր բերին, նրա ծծերը կտրեցին և տվեցին ձեռքերը, ապա նրան խսիրի մեջ փաթաթեցին, միայն ոտքերը դուրս թողեցինք ու սկսեցինք խուտուտ տալ և այդպես կես ժամվա մեջ մեռցրինք: Մյուս չորսին կապված վիճակում բռնաբարեցի: Նրանցից վերջինը զլխով այնպես հարվածեց, որ քթիցս արյուն հոսեց: Դրանից հետո նրանց բռնաբարեցին ծառաներս: Գիշերը նրանց տարանք գետ: Գետի երկու ափերին կանգնած ծառաներս պարանը ձգում էին, երբ կանայք սուզվում էին և, նրանք վեր էին բարձրանում, և ապա թուլացնում ու, նրանք կրկին սուզվում էին և, այսպես երկար զվարճացանք, մինչև նրանք խեղդվեցին:

Լուսաբացին մեռած հայերի փորերը բացեցինք և ոսկիներ հանեցինք, ապա փոսեր փորեցինք, հայերի ոսկյա ատամներն էլ հանելուց հետո նրանց հորեցինք:

Խապուրից ձախ հետապնդում էինք մի մեծ բազմության: Այնտեղ էին Դեր Զորի մութեսարիֆն ու Ռաս ուլ Այնի կայսակամը: Ինձ հրամայեցին 2 000 գյավուրի տանել ու Իջաբին նայել: Երեկոյան տղամարդկանց կանանցից առանձնացրինք՝ թվով 500 հոգի, նրանց մերկացրինք ու մեկդի քաղեցինք: ...Կանանց ևս մերկացրինք, նրանց բերաններից ոսկի ատամները քաշեցինք... հետո սկսվեց բռնաբարությունն ու մահվան խաղը:

Մինչ մենք կողոպուտը ձիերի վրա էինք բեռնում, այդ նույն ժամանակ կանանց ու երեխաների աղաղակները օդն էին թնդացնում: Մանուկները վերև նետել ու գետին ընկած պահին ցցված սրի վրա ճիշտ բերողը, բռունցքի մի հարվածով մանկան գանգը փշրողը, մանկան վիզը կծելով՝ գլուխը կտրողը պարզատրության էին արժանանում: Կանայք մանուկներից ավելի հուժկու էին: Չնայած նրանք շոգից, սովից ու ծարավից դալկացած էին, բայց մեր քաջերի ախորժակը մեծ էր: Ամեն ինչ զինվորական ձևով էր կատարվում: Հրամանները այնպիսի մերդաշնակությամբ էին գործադրվում, որ մեր քաջերի տակ գտնվող կանայք ապշահար հիանում էին: Ըմբոստացողների ստիճքները կտրում էին և շարտում նրանց բերաններին և աչքերին: Այսպիսով, ըմբոստացողը անպատվությունից չէր խուսափում, նույնիսկ եթե մեռներ:

Լուսնի լույսով և բացօթյա այսպիսի ժամերը ավելի քան հետաքրքրական են: Հղի կանայք էլ կային, որոնց համար դայակ էր պետք, իմ քաջերս այդ արհեստին էլ էին տիրապետում, սրի մի հարվածը բավական էր... մանկանը մոր փորից դուրս հանելու համար: Ամեն ինչ վերջանալուց հետո, ողջ մնացածներին զանազան չարչարանքներով սպանեցինք: Գալով տղամարդկանց՝ հրացանի հարվածներով մեր հետ առնելով, այդ վայրից երկու ժամից հեռացանք և ժամը 4-ին հասանք մի բաց դաշտ ու այնտեղ շարք կանգնեցրինք զիշերվա լուսնի լույսով նշան բռնելու համար: 3 ժամ տևած մեր այս նշանառությունից ձանձրացած հրաձգությունից անցանք սրի և երբ համոզվեցինք, որ արդեն բոլորը մեռած են, մեր մոտ եղած երեք քիթեղյա ամանների վառելիքը լցրեցինք նրանց դիակների վրա ու այրեցինք: Տեղում համբավավոր մի ընթրիք արեցինք, երգեցինք, պարեցինք այդ մարդկային լուսավորության բոցերի կողքին: Ժամը 9-ին մոտ էր, լուսավառությունը հետզհետե մարում էր: Լուսաբացին, երբ ձիերը նստած մեկնեցինք, տակավին բոցերը աղոտ լույսեր էին արձակում ու ճարպային հեղուկը արտի երեսով հոսում էր՝ չորացնելով ամեն բոյս:¹

1. Կ. Գաբիկեան Եղեռնապատում Փոքրն հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Բոստոն, 1924 կամ Յուշամատեան մեծ եղեռնի, էջ 540-550:

Հասանը՝ կառապան, Դ. Վարուժանի ու նրա չորս ընկերների սպանության մասին

(Մի օր մեր տունը եկավ մեկը և) ինձ հրահանգեց, որ պարտավոր էի կառքովս գնալ գյուղից քառորդ ժամ հեռավորության վրա գտնվող մի տեղ ոստիկանության տրամադրության տակ: ...Հարկադրված հնազանդվեցի... Այնտեղ էր ոստիկանական պաշտոնյան մի ժանդարմի հետ, ինչպես նաև Պոլսից Չանկըրն արքայազնի հինգ էֆենդիներ: Նրանցից մեկը երիտասարդ էր՝ սև մորուքով ու վառվռուն աչքերով... Ոստիկանական պաշտոնյան նրանց առաջարկեց իմ կառքը...

Թյունեից կես ժամ հեռավորության վրա էինք, երբ նույն անձը (որին Հասանը տեսել էր նախորդ օրը) հանկարծ մեր առջև տնկվեց: Ուղիղ դեպի կառքս եկավ, ձիուց իջավ, իմ ձիերի սանձից բռնած՝ ուզեց կառքը տանել ճանապարհից դուրս բլրի տակ՝ հեղեղատից գոյացած խոր ձորը...

Այդ բուպեին մեր դեմ ցցվեցին չորս հոգի՝ մինչև ատամները զինված: Անձանոթը, որ թվում էր, նրանց պետն էր, մի նշան տվեց: Այդ մարդիկ... կառքից իջեցրին հինգ արքայականներին, որոնց հրամայեցին իրենց ունեցած դրամները հանձնել: Բայց քանի որ նրանց ձեռները կապված էին, խուզարկելու գործը ստանձնեցին ոստիկանները, որոնք կողոպտեցին ամեն ինչ: ...Ոստիկանը մի քանի բառ շնջաց չեթեների պետի ականջին... ու մյուս կառքը նստելով՝ (ոստիկանները) մեկնեցին: Ինձ էլ... արտոնեցին քաղաք վերադառնալ:

Գալով արքայականներին՝ չորս չեթեների ու նրանց պետերի կողմից հրամայվեց իրենց հետևել:

...Չորամեջը կտրելով՝ անցան մյուս ավիլը, որտեղ փոքր անտառը զարդարում էր բլուրը: ...մարդիկ հարձակվեցին էֆենդիների վրա, նրանց զգեստները հանեցին և լրիվ մերկացրին...

...Այս խեղճ գոհերն առանձին-առանձին կապվեցին ծառին: ...հետո չեթեյապետն ու իր մարդիկ իրենց դաշույնները մերկացրին և սկսեցին դանդաղ ու հանգիստ նրանց մորթոտել:¹

1. Հայկաշեն Տարեգիրք, Պոլիս, 1922 կամ Յուշամատեան մեծ եղեռնի, էջ 375-376:

Ճալիհ Ռ-ֆըր Աբայ

Չերքեզների, քրդերի և մյուսների նման հայերի արտաքսումը դեպի Սիրիայի խորքերը նույնպես չէր արարներով խիտ բնակեցված վայրերը: Նույնիսկ մի հանձնաժողով կազմվեց, որպեսզի հայերին և՛ տուն, և՛ հող տրամադրվի՝ մահմեդական դառնալու պայմանով:¹

Ասում բեյ՝ թուրք սպա

Խարբերդից տեղահանված 60 հազար հայից Մոսուլ հասան 15 հազարը: Մնացածները ոչնչացվեցին ճանապարհին...

Մարդիկն ինչ երկու քրդեր... ասացին, թե Խարբերդի, Դիարբեքի, Մարդինի և Վարենձեխի բոլոր հայերը մորթված են:²

Հուսեին Քյազըմ բեյը՝ նպաստամատույց հանձնաժողովի նախագահ, Դամասկոսի գերմանացի հյուպատոսին (30 մայիս, 1916 թ.)

(Այդ պաշտոնից հրաժարվելու է), որովհետև այլևս չի կարող գործել, իր կարգադրությունները ոչ միայն չեն կատարվում, այլև իշխանությունները դրան անգամ հակառակ են գործում...

Կառավարությունն իր տրամադրության տակ չնչին գումար է դրել, որով չի կարող հայերի ծով կարիքները հոգալ: Լրիվ վիատված է և այլևս չի հավատում, թե վերին իշխանությունն իրապես ձգտում է օգնելու տարագրյալ հայերին: ...Երկյուղում են, որ նրանք ուզում են տարագրվածներին ոչնչացնել:

Թուրքական որբանոցի վարիչ

...Քրիստոնյա սաներին կամ պետք է իսլամացնել կամ թողնել պաշտոնը: Աղջիկներին տվեցին տները (մահմեդականների), նաև՝ տղաների մի մասին: Մնացին միայն 14 տղաներ...³

1. F. R. Atay Zeytindagi, Istanbul, 1957, s. 79.

2. Կայզերական Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվ R 14 088, Ab 30 012:

3. J. Lepsius Rapport secret sur les massacres d'Arménie, p. 275

Տեղահանման Կեսարիայի գրասենյակի պարասխանատուն բռնազաղթվող հայերին

Չեմ ուզում, որ հայի նույնիսկ հոտն այստեղ մնա, գնացեք Արաբիայի ափերն ու այնտեղ հիմնեք Հայաստան:¹

Արդարադատության նախարարության ներկայացուցիչը հայերին

Այս կայսրությունում թե՛ մեզ և թե՛ ձեզ համար տեղ չկա, աններելի թեթևամտություն կլինի, եթե մենք չօգտագործենք այս առիթը ձեզնից ազատվելու համար:²

Երիտթուրքերի կենտրոնի անդամ

Օտարերկրացիները պետք է անհետանան Թուրքիայից՝ նախ հայերը, հետո՝ հույները, հետո՝ հրեաները և ամենավերջում եվրոպացիները:³

Բռնազաղթվող հայերին տեղափոխող թուրք կառուպաններ

Քաղաքից (Անկարայից) դուրս գալուց անմիջապես հետո հայերին սպանում էինք փայտով կամ ատրճանակով: Նույնիսկ ամենակոպիված մարդիկ առանց դողոցի չէին կարողանում նայել այդ ահավոր տեսարանին: Թուրք երկու կառուպաններ, չկարողանալով տանել այդ սարսափները, մեռան:⁴

Թուրքական հրամանատարության կոչերի հավաքածու

-Քարիդին թիթեղները պարպեցեք քաժերուն վրա, կոյսերը նշանածներուն կապեցեք, հարսները՝ իրենց մարդոց, թող այդպես մեղրալուսին երթան երկինք, հոն զիրար վայելեն:

-Ծծկեր լակոտները փոսերու մեջ լեցուցեք ու հողով ծածկեցեք, գետնին տակէն թող իրենց լեզուով կանչեն մայրի՛կ, մայրի՛կ...

-Չղիկները այնպես մը մանրեք, որ ոչ մեկ մսավաճառ իր կեանքին մեջ ասանք «խըյմա» տեսած չըլլա:

-Լակոտ, քեզ պիտի որդեգրեմ, տուն պիտի տանիմ եւ շանս կաթովը

1. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 1071:

2. Ն. տ., էջ 1077:

3. Ն.տ.:

4. Ամերիկյան դիվանագետ Ջ. Դեուդեսի գեկուցագիրը Հ. Մորգենթաուին:

լիացնեն, որպեսզի շուն մեծանաս, գիտնաս թե կեավոր յոշոտելուն մեջ ինչ հաճոյք պահուած է:

-Կացիմները տուեք տոբոց ձեռքը, մայրերն ու հայերը կապուած բերեք անոնց առջեւ եւ թող մեկ հարուածով գլուխները գատեն մարմիններէ:

-Պաշարման շղթային բոլոր ոյժերը պատրաստ ըլլան, երբ ազդարար փողն հնչե, թնդանոթներն արձակուին և կեավորներու այս որջերը՝ Վան, Շապին-Գարահիսար, Ուրֆա, Մուսա տաղ, Չեյթուն, Հաճըն, Ֆնտըճազ՝ հինգ վարկեանի մեջ հիմնայատակ կործանեն:¹

Ալի Իսհան փաշայի՝ թուրքական 5-րդ բանակի հրամանատար, ճարտր թուրք շէյխերի, արաբ և թուրք ավադապետների ժողովում

Յանուն Հինգերորդ գորաբանակի, բարի գալուստ կավետեն Օսմանեան կայսրութեան հավատարիմ ցեղապետներուն, ավատապետներուն, արևելեան նահանգներու, Քիրտիստանի, Արաբիոյ, Անատոլոյի, Միջագետքի և երկրի բոլոր ներկայացուցիչներուդ, այն մեծ ծառայութեան համար, որով իրականացուցիք հայրենիքը անհավատներէն մաքրելու նուիրական գործը:

Պատիվ բոլորիդ...

...Կը հրավիրեն յարգոյ սեղանակիցներս՝ բարձրացնելու մեր առաջին բաժակը և ըմպելու կենացը Օսմանեան կայսրութեան գահակալ Նորին Վսեմութին սուլթան Ռեշատի, որուն ամենագոր բազուկին տակ բոլորդ գործեցիք ի փառս Ալլահին, անոր երկրավոր ներկայացուցիչին, որպեսզի Օսմանեան կայսրութեան հողերուն վրայէն բնաջնջուին անհավատները, հայրենիքի դավաճան էրմենի խնձր կեավորները:²

Ոսրիկան Մսրոյի պապմածը

Երբ որ Տիվիրիկի հայութիւնը տեղահան ըրին, ես ալ իբրև ժանտարմա անոնց հետ էի: Տրիժան քուրտ աշիրեթին մտտերը որ հասանք, ժամտարմաները ժողովուրդին ըսին:

-Քուրտերը այս լեռները կտրեր են ձեզ կողպտելու համար: Չեր դրամները և զարդեղենները բերեք մեզի պահ տուեք, որպեսզի Արաբկիր հասած ատեն վերադարձնենք:

Յորենի դեզի պես ոսկեղեն և արծաթեղեն կուտակեցաւ հոն: Երեք ջորի բեռնան գանոնք ու ետ, Տիվիրիկ դրկեցին: Հասանք Արաբկիր: Անկեց անդին անջրդի դաշտ մը կար: Ժողովուրդը ծարավէն հոն թափփեցաւ: Հայրանեանի կիւր Արաբկիր չհասած ճամբան մեռաւ: Շատեր թոյն ունեին իրենց քով ու անձնասպան կըլլային: Ես չէի երևակայեր, որ մահն ալ այդքան դիւրին է: Ժողովուրդին 1/4-ը հազիվ մնացած էր, երբ Մալաթիա հասանք: Այնտեղ ծանոթացայ թուրքի մը հետ, որ իր գոհարեղենները Սըվազ ծախելու կը տաներ: Հարցուցի անոր, թե ուսկի՞ց են ատոնք: Մարդը պատասխանեց.

-Եփրատի վրա մակույկավար էի: Հոն բերին Կարնո և Երզնկայի հայերուն մնացորդները: Կարավանը կանգ կառնէր գետափին վրայ: Տեսնելու բան էր անոնց խեղճութիւնը: Կարելի չէր, որ անկեղծ միսիւման մը չիրճուեր ատոնք տեսնելով: Երբ սպաննելու ժամը գար, ոստիկանապետը կը հրամայեր, որ մնացած այրերը, ծերունիները մեկ-մեկ սիկար վառեն: Անոնք կը հնազանդեին: Յետո բոլորին ալ հրաման կըներ, որ աղոթեն: Աղոթքի պահուն կը գոռար «Աթեշ»: Ու ժողովուրդը շղթայող ժանտարմները կը սկսեին գնդակ թափել անոնց վրա: Բոլորը ինկած կը հռնդային: Այն ատեն ժամտարմներու հետևը սպասող խուժանը կը յարձակեր անոնց վրա, քարերով, մահակներով, կացիներով ու մանգաղներով: Քիչ վերջը դիակներուն ջարդուիշուր կոյտը ափունքին վրա ափուելով՝ կը սկսէր զայն: Մենք, բազմաթիվ մակույկավարներ, ջուրին վրայէն այս բոլորը կը դիտեինք մեր սովորութեան համեմատ, մինչև որ մեր գործելու կարգը գար: Այդ բոլոր դիակները մակույկներով կը տանեինք գետին մեջտեղը ու կը թափեինք ջուրը: Այս գոհարեղենները, ահա, այդ դիակներուն վրայէն հավաքած են:¹

Չարդարարի պապմածը

Անգամ մը կամուրջի վրա հայեր սուինահարելով գետը կը նետեինք, որովհետև մեկ հայը գնդակ մը չարժեր, ըստ հրամանի: Հայ մը շատ պաղատեցաւ, որ ժանտարման զինք գնդակով սպաննե և անոր քանի մը կարմիր ոսկի խոստացաւ: Համաձայնեցան: Հայը ոսկիները վճարեց: Ժանտարման նորէն սուինով զարկաւ ու գետը նետեց զայն: Թուրքերու քով ձեր գեղէն հարս ու աղջիկ կա:²

1. Ե. Քոչեան, Հողը փլավ մեր գլխուն (Էջեր սարափներէ), Փարիզ, 1986, էջ 74-75:

2. Ն. տ., էջ 97:

1. Շավարշան, Սեծ եղեռնը հայոց, էջ 411-412:
2. Ն. տ., էջ 466-467:

Թալեար

-1915 թ. նոյեմբերի 5-ի հեռագիրը Հալեպի կառավարչին

Տեղեկացել ենք, որ Սըվազի, Մամայեթ ուլ Ազիզի, Դիարբեքիի և Էրզրումի նահանգներից տարագրված (և ծնողներին կորցրած) հայ երեխաները մի քանի մահմեդական ընտանիքների կողմից որդեգրվել և ընդունվել են որպես ծառաներ: Տեղեկացնում ենք՝ ձեր գավառում եղած նման երեխաներին հավաքեք և ուղարկեք նրանց համար նախատեսված վայրերը...¹

-Բրիտանական պահպանողական գործիչ Օ. Հերբերտին (1921 թ)

Ինքը միշտ դեմ է եղել հայերի ոչնչացմանը... երկու անգամ բողոքել է այդ քաղաքականության դեմ, բայց մերժվել է գերմանացիների կողմից:²

-Նամակ Կարաբեքիին (Բեռլինից)

Թանկագին իմ Կարաբեքիի փաշա, եթե ռազմական պատրաստություններդ լրիվ են, անցիր հարձակման: Կասկած չկա, որ Արևելքում ձեռք բերվելիք հաղթանակը Արևմտյան ճակատի և ամբողջ աշխարհի վրա խորին հետք կթողնի:³

-Հայկական հարցը լուծելու ուղղությամբ ես երեք ամսում շատ ավելի արեցի, քան Արդուլ Համիդը 30 տարում:⁴

Հալի Մենքեշ՝ Թալեարի կառավարության արտաքին գործերի նախարար

Այս տեղահանությունով չշահագորգոված շատ քիչ թուրք կա Անատոլիայում:⁵

Երկու թուրքերի գրույցը Ռումբիկին գյուղի մերչանդայզում

Ծեր թուրքը կացին սրող պատանի թուրքին.

-Այդ ո՞ր կերթաս կացինով:

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 180:
2. W. Christopher Armenia, The Survival of a Nation, New York, 1980, p. 233.
3. B. Kutay Karabekir Ermenitani nasıl yok etti, Istanbul, 1956, s. 27.
4. Յուշամատենան Մեծ եղեռնի, էջ 95:
5. H. Menteseenin Hatıraları 4: "Maltaya Sürgünü", Hayat, Tarih, Mecmuası 9/2, N 8, September, 1973, s. 22.

-Հաճի պապա, կերևի թե դուք տեղեակ չեք, թե այսօր ի՞նչ պիտի պատահի Ռումտիկինի հայերուն:

-Ոչ, տեղեակ չեմ,- պատասխանեց ծերունին:

-Երեկ մեր գիտապետը բոլոր երիտասարդները կանչելով՝ յայտնեց, որ գոց նամակը բացուեցավ և ըստ այդ նամակին հրահանգին՝ պետք է երթանք ու օգնենք ոստիկաններուն Ռումտիկինի հայերուն ոչնչացման գործին:¹

Ծեր սայլապանը բռնագաղթվող հայ կնոջը

Ա՛յ կին, չէ՞ որ ձեզ մեռցնելու կը տանին, ինչ դրամ որ ունիս ինձի տուր, որովհետև այդ դրամն ալ ձերը չէ, ձեզմէ պիտի առնեն:²

Դեյի Օսման՝ թուրք գյուղացի

Առաջին կարավանը մեր գիւղին մոտերը կոտորեցինք, ֆրն Տերեսին: Պապա-Եաղմուր գիւղէն Ահմետ Չաուշը ժանտարմներուն պետ կարգուած էր, ան մեզ յստակ կերպով ըսավ.

-Մենք որեւէ գնդակ պիղի չարձակենք հայերու վրա: Դուք գործի անցեք կացիներով եւ զարկեք միայն անոնց գանկերուն:

Հայերը կուլային, բողոքի ձայն չկար, միայն անոնցմէ մեկը ըսավ.

-Սրիկաներ, խաբեբաներ, մի՞թե քաջութիւն է կապուած մարդիկ սպանելը:

Երբ մեր Հասանը սուրը բարձրացուց գլխուն զարնելու, ճարպիկ հայր Հասանին երեսին թքեց ու ոտքովը ուժեղ հարված մը տուավ անոր փորին: Բայց տեղումտեղը զինքը կտոր-կտոր ըրին:

Մեր գործողութիւնը հազիվ տասնհինգ վարկեան տեսեց: Կապերը կտրելով սկսանք լաթերը հանել բավական դժվարութեամբ: Նախքան մեր ցրուիլը, ոստիկանապետը յայտարարեց, որ յաջորդ օր դարձեալ ներկա ըլլայինք Ռումտիկին, որպեսզի կոտորեցինք երկրորդ կարավանը: Ահա այդ ձորը, ով որ կուգէ, թող բարձրանա և տեսնէ երկրորդ կարավանի քեաֆիրները:³

Մի խումբ թուրքեր, հայի ազարակից դուրս գալով, սասցին

-Այս այգիին տերը շաբաթ մը առաջ կախուած էր տանձի ծառէն, կախուած էր զլխի վրա, քարկոծուած ու սպաննուած:⁴

1. Հ. Եսփուճեան Յիշատակարան Ռումտիկինի, 1967, էջ 161:
2. Ն. տ., էջ 167:
3. Ն. տ., էջ 171:
4. Ն. տ., էջ 172:

Մեհմեդի պարմածը

Այրերու վերջին կարավանը փոքր էր: Քանի մը պատանհներ, քանի մը այր մարդիկ ու քահանա: Երբ հասանք Տարլըի ձորը, փոսի մը եզերքը, ոստիկանապետը զիս լավ ճանաչելուն ըսավ:

-Է՛յ, դասապ Մեհմետ, գործի անցիր և շնորհքդ ցոյց տուր:

-Կատուն, երբ մուկ մը բռնե, նախքան բզբտելը,- պատասխանեցի ես,- անոր հետ կը զուարճանա:

Իմ այս սրամտութիւնս ուրախութիւն պատճառեց ոստիկանապետին ու ըսավ.

-Տե, ընտրե գուարճանալիքդ ու շնորհքդ ցոյց տուր:

Ես խումբէն դուրս հանեցի քեշիշը և Շիտիտենց Երանուր և երդում ըրի, որ զիրենք պիտի չըսպանենեմ, եթե ըսածս կատարեն: Որպեսզի համոզուիմ, մենք միւսները սպաննեցինք և փոսը լեցուցինք, ապա Երանուսին դառնալով՝ ըսի.

-Դու ապուշ մարդ էս, եթե լավ բան մը երգես, վալլահ-պիլլահ փրկուած ես:

Երանուր մերժեց և խնդրեց, որքան կարելի է զինք շուտով անդի աշխարհը ճամբեն: Ստիպեցի ու ան երգեց...

Քեֆիրին ձայնը իսկապես գեղեցիկ էր ու յուզիչ, սակայն Տարլըցի Ղասըմը... գերանդին քաշեց ու Երանուսին վիզը կտրեց:

Այս ժամանակամիջոցին քահանան, երկինք նայելով, մեզ համար անհասկանալի բան մը կը մոլտար:

-Ինչո՞ւ,- հարցուցի,- երկինք կը նայիս:

Քահանան անվախ կերպով պատասխանեց.

-Աստուծո կադոթեմ, որ քեզ շանքահարե:

Ես ծիծաղելով քեշիշին շալակը ելա ու ըսի.

-Եթե զիս մինչև զիդ տանիս, կը փրկուիս:

Սակայն Ղասըմը կրկին մեջ մտավ: Լուցկի մը մոտեցուց քեշիշին մոտքին: Քեշիշը իր դեմքը փրկելու համար զիս շալակեն վայր նետեց ու երեսին վրա գետին պառկեցավ:

-Ա՛յ քեշիշ, վեր ել,- պռռացի, բայց արդեն քեշիշին սիրտը պայթած էր, մնաց տեղը: Շատերը չհավատացին, կարծեցին, թե սուտ մեռել կը ձևանա, սակայն Ահմետ չափուշը ըսավ.

-Վերջացուցեք, բավական է: Կացինի քանի մը հարուած տուեք և փոսը նետեցեք...

-Ես կատարել եմ,- (արդարացաւ Մեհմետը),- մեր փեյրամպերին պատուիրանը, որ կըսէ. «Քեաֆիր սպաննողը կերթա գրավելու դրախտին ամենապատվաւոր տեղերէն մեկը»:¹

Քեդրի քեյը՝ Պոլսի ոստիկանապետ, Մորզենթաուին

Այդ բոլոր մանրամասնութիւնները Միութիւն և առաջադիմութիւն քումիտեի զիշերային նիստերուն մեջ խորհրդակցութեան նիւթեր եղած էին: Չարչարանք տալու իւրաքանչիւր նոր մեթոտ ողջունուած էր իբր սքանչելի զիւտ մը, և նիստերուն կանոնաւորաբար ներկա եղողները շարունակ իրենց միտքը կը տանջէին որևէ նոր շարչարանք հնարելու ճիգով... նոյնիսկ սպանիական հավատաքննութեան արձանագրութիւնները և չարչարանքի ուրիշ պատմական յիշատակարաններ հետազոտած էին և որդեգրուած անոնց մեջ գտնուող բոլոր նիւթերը:²

Թալեաթը Մորզենթաուին

-Հայերը վստահելի չեն... գալով ձեր հայերուն, մենք ապագային կարևորութիւն չենք տար...

(Թալեաթը գզոցից հանեց մի բոտ հեռագրեր).

-Ինչո՞ւ այդ դրամը մեզի չեք տար,- ըսավ քմծիծաղով մը:

-Ի՞նչ դրամ,- հարցուցի:

-Ամերիկայէն ձեզի հեռագիր մը կա, որով հայերու համար խոշոր գումար մը կը դրկուի ձեզի: Դուք անոնց յանձնելու չեք զայն: Մեզի՝ թուրքերուս, տուեք այդ դրամը, մենք ալ անոնց չափ ստիպողաբար պետք ունինք ատոր...

-Միութիւն և առաջադիմութիւն քումիթեն խնամքով քննած էր խնդիրը (հայերի տեղահանութեան) բոլոր մանրամասնութիւններով և հետապնդած քաղաքականութիւնն ան էր, զոր պաշտոնապես որդեգրած են... Պետք չէ, որ այն գաղափարը կազմ (վի) թե տարագրութիւնը հապճեպով որոշուած էին: Իրականութեան մեջ անոնք արդիւնք էին երկար ու խուռ խորհրդակցութիւններու:

-Ազգերը չեն կարող անձնատուր լինել երախտագիտութեան, ատելութեան կամ սիրո զգացմունքների, գործելու միակ առաջնորդը պիտի լինի

1. Հ. Եսփուճեան Յիշատակարան Ռումտիկինի, 1967, էջ 176-178:

2. Ամերիկեան դեսպան Մորզենթաուին, էջ 255:

սառնարյուն քաղաքականությունը... Ռուսաստանը մեր մեծագույն թշնամին է, և մենք նրանից վախենում ենք: Այս պահին, երբ Գերմանիան հարձակվում է Ռուսաստանի վրա, եթե մենք ի գորտ ենք նրան ուժեղ աքացի տալ, այնպես որ նա որոշ ժամանակ անգոր դառնա մեզ վնաս պատճառելու, Թուրքիան պարտավոր է այդ աքացին տալու... Սպանված յուրաքանչյուր իսլամի փոխարեն երեք քրիստոնյա ենք մեռցնելու...

-Մի օր ես կգամ՝ ձեզ հետ կքննարկենք Հայկական հարցը,- և հետո ցածր ձայնով թուրքերեն ավելացրեց,- բայց այդ օրը երբեք չի գա:

Հետո հարցրեց. «Բայց դուք ինչո՞ւ եք այդքան շահագրգռված հայերով: Դուք հրեա եք, այդ ժողովուրդը՝ քրիստոնյա: Հրեաներն ու մահմեդականները լավ հարաբերությունների մեջ են: Ինչո՞ւ դուք չեք թողնում, որ մենք վարվենք այդ քրիստոնյաների հետ այնպես, ինչպես ցանկանում ենք»:

-Այս ժողովուրդը մերժեց զինաթափման մասին մեր առաջարկությունը: Հայերը դիմադրեցին մեզ Վանում, Չեյթունում, Ուրֆայում և օգնեցին ռուսներին: Միայն մի միջոց կա, որով ապագայում կկարողանանք մեզ պաշտպանել նրանցից և դա հայերին տարագրել է:

-Մենք նախ ընդունում ենք, որ տարբերություն չենք դնում անմեղ ու մեղավոր հայերի միջև: Բայց դա բացարձակապես անհնար էր, նկատի ունենալով այն, որ նրանք, ովքեր անմեղ են այսօր, վաղը մեղավոր կլինեն: Ես այսօր խոստացել էի գալ, ես կարող եմ բացատրել մեր դրությունը և ամբողջ Հայկական հարցը: Հայերի նկատմամբ մեր հակակրանքը երեք հիմնական պատճառ ունի:

1. Նրանք թուրքերի հաշվին հարստացել են:
2. Վճռել են մեր նկատմամբ բռնության գործադրմամբ հիմնել անջատ պետություն:
3. Նրանք բացեիքաց օժանդակում են մեր թշնամիներին, Կովկասում օգնում են ռուսներին, և մեր անհաջողությունները բացատրվում են նրանց գործողություններով:

Հետևաբար մենք հանգել ենք մի վերջնական որոշման, որ նրանց անգոր դարձնենք միմչև այս պատերազմի ավարտը:

-Ձեզ հետ այս հարցի մասին վիճելուց օգուտ չկա, քանի որ մենք հայերի 3/4-ի հարցը լուծել ենք (ոչնչացրել ենք): Այլևս հայ չկա Բիթլիսում, Վանում, Էրզրումում: Հայերի ու թուրքերի միջև այժմ ատելությունն այնքան ուժեղ է, որ հարկադրված ենք հայերի հետ հաշիվները մինչև վերջ մաքրել: Եթե մենք այդպես չանենք, հայերը վրեժխնդիր կլինեն:՝

Մորգենթաու

Այդ ժողովուրդի ձեռքում են տմտեսության շատ ճյուղեր: Նրանք են ամենաշատ հարկ վճարողները: Ի՞նչ կլինի ձեր վիճակը առանց նրանց:

Թալեաթ. Մենք չենք անհամաձայնում դրա համար: Այդ բոլորը հաշվել ենք և գիտենք, որ վնասը հինգ միլիոնից չի անցնի: Ես խնդրեցի, որ այստեղ գաք ձեզ տեղեկացնելու, որ մեր հայկական քաղաքականությունը բացարձակապես որոշված է և ոչինչ չի կարող փոխել այն: Մենք ոչ մի հայ չենք ուզում տեսնել Անատոլիայի որևէ վայրում: Նրանք կարող են ապրել միայն անապատում, ուրիշ ոչ մի այլ տեղ... Այո, մենք, կարող է, սխալ թույլ տված լինենք, բայց մենք երբեք չենք զղջա դրա համար:

Հայերի նկատմամբ մեր կատարածից հետո ոչ մի հայ մեր բարեկամը չի կարող լինել:

Ուզում եմ, որ կյանքի ապահովագրության ամերիկյան ընկերություններին պարտադրեք մեզ ուղարկել իրենց մոտ ապահովագրվածների լրիվ ցուցակը: Ներկայումս հայերը բոլորն էլ իրականում մեռած են, նրանց ժառանգներն էլ չեն մնացել այդ դրամը ստանալու: Ուստի այդ ամբողջ միջոցները մնում են պետությանը: Դրանց ժառանգորդը կառավարությունն է: Ասածս կատարելո՞ւ եք:՝

Էնվեր. Հայերը բավականաչափ զարգացած էին, և լավ գիտեին, թե իրենց ինչ էր սպասվելու, եթե միանային մեր թշնամիներին: Երեք ամիս առաջ ես զգուշացրի հայոց պատրիարքին, որ եթե հայերը օգնեն ռուսներին, ես հնարավորություն չեմ ունենա կանխելու այն չարիքը, որ կհասնի նրանց: Իմ նախագուշացումները արդյունք չունեցան, և հայերը սկսեցին ապստամբել և օգնել ռուսներին: Դուք գիտեք, թե ինչ պատահեց Վանում: Նրանք հսկողության տակ վերցրին քաղաքը, ռուսներ նետեցին կառավարական շենքերի վրա և սպանեցին մեծ քանակությամբ մուսուլմանների: Մենք գիտենք, որ ուրիշ վայրերում ևս նրանք կապստամբեին:

1. Ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուն, էջ 280, 48, 104, 105, 121, 276, 280-284:
2. Ն. տ., էջ 281-284:

Միանգամայն ճիշտ է, որ ես հայերի դեմ ոչինչ չեմ ունեցել: Ես հիացել եմ նրանց մտավոր կարողություններով և ես ոչինչ ավելին չէի ուզի, քան այն, որ նրանք դառնային բուրք ազգի մի մասը: Բայց երբ նրանք դաշնակցում են մեր թշնամիների հետ, ինչպես այդ արեցին Վանում, ապա պետք է ոչնչացվեն: Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան և Ամերիկյան հայերին լավություն չեն անում, կարեկցելով ու աջակցելով նրանց: Ես համոզված եմ, որ եթե այս երկրները չաջակցեն հայերին, ապա նրանք կենթարկվեն ներկայիս կառավարությանը և կդառնան օրինապահ քաղաքացիներ: Մենք այժմ երկիրը վերցրել ենք մեր բացարձակ վերահսկողության տակ և ոչ մի ապստամբություն թույլ չենք տա:

Մորզենթաու. Ենթադրենք, ինչ-որ ասացիք ճիշտ է: Ինչո՞ւ չպատժել միայն մեղավորներին: Ինչո՞ւ բնաջնջել ամբողջ ազգը:

Էնվեր. Ձեր տեսակետը շատ ճիշտ է միայն խաղաղ ժամանակների համար, բայց պատերազմի ժամանակ չէինք կարող քննարկել ու պարզել: Մենք պետք է գործեինք արագ: Կարծում եմ, որ հայերը սխալ են վարվում՝ հույսը դնելով ռուսների վրա: Ռուսները իրականում ավելի կցանկանան նրանց տեսնել մեռած, քան կենդանի: Նրանք նույնքան վտանգավոր են ռուսների, որքան մեզ համար: Եթե նրանց հաջողվի ստեղծել անկախ պետություն Թուրքիայում, ապա Ռուսաստանի հայերը Ռուսաստանում ևս կփորձեն ստեղծել անկախ պետություն:

Հայերն իրենք են մեղավոր կոտորածների համար: Վանի նահանգից միայն 30 000 բուրք փախավ: Մնացածները սպանվեցին հայերի ու քրդերի կողմից: Պոլսում 70 հազար հայ կա և նրանց նեղություն չպետք է տրվի, բացառությամբ դաշնակցականներից և բուրքերի դեմ դավողներից... հայերի ջարդեր այլևս չեն լինի:

Մորզենթաու. Ես լուրջ չընդունեցի Էնվերի ասածները: Այն ժամանակ, երբ նա խոսում էր, կոտորածներ ու արքայազմեր էին տեղի ունենում հայկական նահանգներում և շարունակվեցին ամիսներ ի վեր:

Ձեյթունում անօթևան ու քաղցած հայերին օգնելու համար այդ շրջանը մեկնելու ամերիկացիների թույլտվության խնդրանքին Էնվերը պատասխանեց, որ դա կբաջալերի բոլոր հայերին ու կառաջացնի նոր խռովություններ:

Էնվեր. Թուրքիայում կա 28 միլիոն բնակիչ, նրանցից հայ է մեկ միլիոնը: Մենք չենք ցանկանում, որ այդ մեկ միլիոնը վրդովի բնակչության անդորրը:

...Հայերի դժբախտությունն այն է, որ նրանք անջատման կողմնա-

կիցներ են: Նրանք որոշել էին ունենալ իրենց անկախ պետությունը: Նրանք հավատում են ռուսներին և օգնում են նրանց այս պատերազմում: Հեղափոխություններում մեր փորձառությունն է մեզ վախեցնում: Երբ սկսեցինք հեղափոխությունը Թուրքիայում, մենք 200 հոգի էինք: Այդքան փոքր թվով կարողացանք իշխանությունը նվաճել: Եթե 200 բուրքեր կարող էին տապալել կառավարությունը, ապա մի քանի հարյուր ուշիմ ու կրթված հայեր ևս կարող են անել նույն բանը: Հետևաբար մենք որդեգրել ենք նրանց դիտավորյալ կերպով ցիրուցան անելու ծրագիր, որպեսզի չկարողանան վնաս հասցնել մեզ:

Ինչպե՞ս հաց հայթայթենք հայերին, երբ բավականաչափ հաց չենք կարողանում ճարել մեր իսկ ժողովրդի համար:

Այս պահին երկրի տնտեսական վիճակը կարևոր չէ: Միակ կարևորը հաղթանակն է: Եթե մենք հաղթենք, ամեն ինչ լավ կլինի, եթե պարտվենք, կկորցնենք ամեն ինչ:

Մենք չենք ուզում, որ ամերիկացիները կերակրեն հայերին... Եթե դուք՝ ամերիկացիներդ, սկսեք հայերին ուտելիք ու հագուստ բաժանել, ապա նրանք կմտածեն, որ ունեն բարեկամներ Միացյալ Նահանգներում: Այդ նրանց կմղի ապստամբության և, մենք էլ ավելի խստորեն կպատժենք նրանց: Եթե ձեր ստացած գումարը տաք մեզ, մենք կջանանք այն գործածել հայերին օգնելու համար:

Հայերը չպետք է իմանան, որ բարեկամներ ունեն Միացյալ Նահանգներում: Դա բացարձակապես կկործանի նրանց: Ավելի լավ է նրանք սովամահ լինեն և, ասելով այս, ես իսկապես մտածում եմ նրանց՝ հայերի, բարօրության մասին: Եթե նրանք համոզվեն, որ ոչ մի բարեկամ չունեն ուրիշ երկրներում, ապա Թուրքիան կճանաչեն որպես իրենց միակ ապաստանը և կդառնան հնազանդ քաղաքացիներ:

Մենք այս երկրի բացարձակ տերերն ենք: Երբեք մտադիր չեմ եղել մեղքը բարդել մեր ստորադասների վրա և պատրաստ եմ ստանձնելու ամբողջ պատասխանատվությունը տեղի ունեցած ամեն ինչի համար: Դահլիճը (կառավարությունը) ինքն է հրամայել տարագրությունը: Համոզված եմ, որ մենք այդ անելու իրավունքը լիովին ունենք, եթե հաշվի առնվի հայերի թշնամական վերաբերմունքը Օսմանյան կայսրության հանդեպ: Բացի դա, Թուրքիայի իրական ղեկավարները մենք ենք, և ոչ մի ենթակա աշխատող չի հանդգնի նման խնդիրներում գործել առանց մեր հրամանների...

Չեմ կարող հավատալ, որ թուրք զինվորը խոշտանգի հղի կնոջ:

Թույլ չենք տալու հայերին համախմբվելու այն վայրերում, որտեղ հնարավորություն ունեն դավ նյութել և մեր թշնամիներին օգնել: Այդ պատճառով նրանց տանում ենք այլ բնակավայրեր:

Խալիլ. Ընդունում եմ, որ կառավարությունը ծանր սխալներ է գործել հայերի հանդեպ իր վարմունքում, սակայն չարիքն արդեն կատարված է: Այժմ ի՞նչ կարող ենք անել: Չեր նման ես էլ ցավում եմ այն ծայրահեղությունների և չարագործությունների համար, որ գործադրվել են:

Ցանկանում եմ ձեզ ներկայացնել Բ. Դռան տեսակետը: Ընդունում եմ, որ այդ արդարացում չէ, բայց կարծում եմ, որ մեղմացուցիչ հանգամանքները պետք է հաշվի առնվեն օսմանյան կառավարությանը դատելուց առաջ:

Ես Վարդգեսին ասացի, որ եթե նրա ազգը իրապես տենչում է անկախ կյանքի, պետք է սպասի հարմար պահի: Թերևս ռուսները կկարողանան հաղթել թուրքական զորքերին և գրավեն հայկական բոլոր նահանգները: Այն ժամանակ կարող էի հասկանալ, որ հայերն էլ են ցանկանում ինքնավար լինել: Ինչո՞ւ չսպասել, ասացի Վարդգեսին, որ այդպիսի բարեբախտ ժամը գա: Նրան հասկացրի, թե թույլ չենք տալու, որ հայերը թիկունքից հարձակվեն մեր վրա, իսկ եթե նրանք թշնամական գործողություններ սկսեն մեր զորքերի դեմ, թիկունքում եղած բոլոր հայերի հարցը կլուծենք և այդ անելու մեր եղանակը լինելու է նրանց դեպի հարավի անվտանգ վայրեր ուղարկելը:

Մորզենթաու. Որովհետև մինչ այդ ոչ պակաս, քան 500 հազար հայ սպանվել էր, Խալիլին հարցրի. «Հարավային մահանգներում որքա՞ն մարդ օգնության կարիք ունի... մի քանի հարյուր հազար հոգի կա՞ն»:

Խալիլ. Կարծեմ կլինեն, բայց չեմ կարող ասել, թե քանի հարյուր հազար: Շատերը տառապանքներ կրեցին պարզապես նրա համար, որ էնվերը չկարողացավ զինվոր տրամադրել նրանց պաշտպանելու համար: Եղավ, որ նրանց ուղեկցեցին կանոնավոր բանակի զինվորներ և շատ լավ վարվեցին: Նրանցից նույնիսկ 40-ը զոհվեց հայերին պաշտպանելու միջոցին: Բայց մենք հարկադրված եղանք բանակում եղած ժանդարմներից շատերին հետ բերել և հանձնարարել ուղեկցելու հայերին: Դիշտ է, որ այդ ժանդարմները շատ ողբալի ծայրահեղություններ գործեցին:¹

Թախթար

Շարունակելով որբերի արքայը նախատեսված ուղղությամբ դաժան սառնամանիքի պայմաններում, մենք նրանց հավերժական հանգիստը կապահովեցինք: Հետևաբար խնդրում ենք հաշվետվություն ներկայացնել կատարվածի մասին:¹

Մ. Արդուլիալիզ` Բիթլիսի վալի

Թուրքիոյ ապագա գոյութեան համար հայկական գավառներու մեջ հայի անունը իսպառ բնաջինջ ընել պետք է:²

Թախթարը «Բեռլինի փառաբանության» թղթակցին

Հայաստանում տխուր դեպքեր կատարվեցին, բայց հիմա ես կարող եմ հանգիստ քնել: Մեզ մեղադրում են, որ տարբերություն չէինք դնում հանցավոր ու անմեղ հայերի միջև: Դա պարզապես անհնար էր, քանի որ նա, ով այսօր անմեղ է, վաղը կարող է դառնալ հանցագործ:³

Հիքմեթ Բայուր

Թուրքական իշխանությունները քիչ թե շատ անկիրք վարվեցին տեղահանման հարցում..., սակայն հեռավոր մահանգներում քրդերի և օժանդակ ջոկատների կողմից թույլ տրված ծայրահեղությունների, տիֆի, հոգնածության և սննդի բացակայության պատճառով տեղի ունեցավ հայերի զանգվածային կորուստ:⁴

Իսմայիլ Հազգը` երկրորդ գործիչ

Ամեն մի հալածանք, անկախ այն բանից, թե բնակչության որ խավի դեմ է այն ուղղված, աններելի հանցագործություն է: Անտարբեր անցնել դրա կողքով, նշանակում է հանցագործության մասնակից դառնալ: Հեռավոր ծայրամասերում սպանում են հայերին: Ամբողջ սրտով ես կարեկցում եմ մեր աղետյալ հայրենակիցներին:⁵

1. A. Wegner A german eye-witness of the Armenian massacres. An open letter to Prezident Wilson, p. 28.
2. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 177:
3. "Interpress Magazin", Բուդապեշտ, 1985, թիվ 8:
4. Ն.տ.:
5. Ն. տ.:

1. Ամերիկյան դեսպան Մորզենթաուն, էջ 286-302:

Թախար

Սպանեցեք կեաւորները, ուր որ գտնեք, կին, մանուկ, հիվանդ մի խնայեք, որքան ալ անգործին ըլլա, գոյութիւննին վերջացուցեք:¹

Քրուսայի թուրք պաշտոնատարին

Որևէ ուշադրություն չդարձնեք ժողովրդին ուղղված իմ խոսքերին: Մեր պարտքն է մինչև իրականացնել մեր նշած ծրագիրը և շարունակել երկրից քրիստոնյաների վտարումը:²

-Նրանցից (հայերից) ոչ ոքի կենդանի չթողնեք, առանձնապես 5-7 տարեկանից բարձր երեխաներին, հակառակ դեպքում նրանք հասակ կառնեն ու կփորձեն վրեժ լուծել... Չխնայեք անգամ օրորոցի երեխաներին:³

-Չենք ընդունում, որ անգութ ենք եղել, բայց եղանք կորովի: Պատե՛րազմական ժամանակներ ենք ապրում:⁴

-Հայերուն իրենց բնակավայրէն հանելով բանակին չկարենալ սպառնալու և երկրին խաղաղութիւնը չկարենալ խանգարելու համար ուրիշ վայրեր դրկուիլը քաղաքային և զինվորական իշխանութեանց կողմէ տեսնուած ստիպողական պետքին համաձայն իբր կանխամիջոց կառավարութեան կողմէ որոշուած ըլլալուն, այս որոշումին շուտափոյթ գործադրութիւնը կարևոր է: Իրականութեան մեջ, իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար պատերազմի դաշտերուն վրայ իր հազարավոր զավակները գոհող և այս պահուն առանց ցեղի և կրոնի խտրութեան իր բոլոր հպատակներէն հայրենիքին հանդէպ ամեն ժամանակ է ավելի աջակցութիւն ակնկալող կառավարութեան մը՝ զինքը ներսէն զբաղեցնող և կոնակէն զարնելու աշխատողներուն հանդէպ այս որոշման յանգիլը և միեւնոյն ժամանակ գործադրութեան մեջ չթերանալը, շատ բնական է, որ իր օրինական իրավունքն է: Ըստ այնմ հարկ եղածին լուրջ կերպով գործադրութիւնը կը հրահանգուի:⁵

1. Ե. Պերպերեան Պագր-Մատն, էջ 242:
2. “С. Петербургский вестник”, 15 հուլիսի 1914 թ.:
3. A. Wegner An open letter to Prezident Wilson, p. 76.
4. Յուշամատեն Մեծ եղեռնի, էջ 1069:
5. Մ. Աիֆաթ Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը, էջ 119:

Այլ Իսլամ Սարիս` գեներալ

Պատերազմի հենց սկզբից ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի ընդունարանն ամեն օր լցվում էին ծիծաղելի հագնված մարդիկ, ովքեր Էնվեր փաշային պնդում էին «թուրանական ուղու», «թուրանական նվաճումների» մասին և ստանում պարզատրություններ ու առանձնաշնորհումներ...

Նախարարության հատուկ ֆոնդերից շտաբի պատասխանատու աշխատակիցներին վճարված միջոցները համեմատած այլ փողերի հետ, որոնք Էնվեր փաշան ծախսում էր այլևայլ նպատակներով, ավելին չէին, քան թեյափողը:¹

Չենալ փաշայի նամակը Թախարին

Ինձ տեղյակ են պահել, որ դուք նորից իմ դեմ առաջ եք քաշել մետաքսի և մահուղի մասին հարցը և այն աստիճանի համարձակություն եք ունեցել, որ այդ հարցը քննարկել եք ձեր դրածոների ու բարեկամների հատուկ ժողովում:²

ՆԳ. նախարարության 1917 թ. հոկտեմբերի 23-ի հեռագրի պահանջը կատարելու վերաբերյալ Հայեպի զինվորական գծի կոմիսարությանը ուղարկված հեռագիր

Վիլայեթի կայարաններուն մեջ գտնուող շոգեկառքերու պաշտոնեաներէն և ծառաներէն հայերուն անուանացանկը կազմել և ամեն մեկուն հարցաքննութեամբ ինքնութիւնը ճշտել և մինչև հիմա ոստիկանութեան կողմէ ինչպէս ճանչցուած ըլլալը և անոնց ընտանիքի անդամներէն և ազգականներէն որոնք կան, ատոնց մասին ալ ձեռք բերուած տեղեկութիւնները անոնց անուններուն դիմաց արձանագրել և շուտով դրկելու մասին հոկտեմբերի 23, 1917 (1333) թուականներով և 503 ընդհանուր թիվ շրջաբերականով հաղորդուած էր, և պատասխանը տակավին չէ ստացուած: (Ուստի) նախապես հարկ եղածը շտապով կատարել և իմացնել:³

1. A. Sabis Harp hatiralirim, Cilt I, Istanbul, 1943, s. 147.
2. A. Kuran Osmanli imperatorlugunda ve Türkiye cumhuriyetinde inkilap hareketleri, Istanbul, 1959, s. 46.
3. Հ. Ղազարեան Յեղասպան թուրքը, էջ 183:

**Հյուսնիի՝ զինվորական զծի կոմիսարի փոխարինող, ծածկագիրը
Հայեպի նահանգապետին (19 մարտի, 1918 թ.)**

Պահանջուած տոմարը (հայերի ցուցակը) ներփակ կը ներկայացնենք Ձեզի:

Հաջորդ օրը սրացվում է պատասխան

Հաղորդուած հրամանի համաձայն գործադրել և տոմարները հանձնել ոստիկանութեան տնօրինութեանը:¹

Էնվեր

-Իհարկե, մենք պատժում ենք նաև բազմաթիվ անմեղ մարդկանց: Բայց չէ՞ որ պետք է պաշտպանվել նրանցից, ովքեր կարող են մեղսագործ դառնալ:²

-Հայերի մնացորդներն այնպես պետք է ցաք ու ցրիվ անել երկրով մեկ, որ հարկադրված լինեն թուրք տարրի հետ ձուլվել:³

Ճալիկ Ռիֆկի Աբայ՝ գրող, Թալեաթի օգնական

Էնվերը միշտ ասում էր. «Օրենքի բացակայությունն ամենալավ օրենքն է, դա բացատրելով հետևյալ կերպ. «Գործը կանենք, այն չենք ձախողի»:

Երբ Ջենալ փաշան Միրիայում էր, նրա մոտ է մտնում թիկնապահը և ասում.

-Էֆենդի, ես բերել եմ օրենքը:

-Ի՞նչ օրենք:

-Դուք հրաման էիք տվել մի հարցի կապակցությամբ, մինչդեռ օրենքով, որը ձեռքումս է, այն ձեր հրամանին համապատասխան կատարվել չի կարող:

Ջենալ փաշան անմիջապես հեռագրեց ռազմական նախարարություն՝ պահանջելով իրեն հարկավոր ոգով օրենք ընդունել և ուղարկել այդ օրենքի տեքստը:⁴

1. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 185:

2. Quelques documents, p. 161.

3. Յ. Տաշեան Հայ ազգային տարագրութիւնը գերմանական վավերագիրներու համեմատ, Վենետիկ, 1921, էջ 21:

4. F. Atay Zeytindagi, s. 96.

Ջենալ փաշան հայերին

-Մենք վերացնում ենք մեր ճանապարհից այն ամենը, ինչ խանգարում է մեր նպատակին հասնելուն: Դուք միշտ ռուսների հետ եք, դուք նրանց առաջապահն եք, իսկ ռուսները մեր ոխերիմ թշնամիներն են:¹

Իր չրաթի պետ գերմանացի կրեսին (28 օգոստոսի 1917 թ.)

Հայերի հանդեպ խնդիրը կրոնական չէր, այլ քաղաքական: Թուրքիան նմանվում էր մի մարդու, որի վրա բոլոր կողմերից հարձակվում են և կյանքի մեծագույն վտանգի մեջ ընկածը պետք է, որ ամենախիստ միջոցների դիմեր: Յուրաքանչյուր երկրում ժողովուրդը, մանավանդ խռովակալ ժամանակներում, կառավարության ձեռնարկած խիստ միջոցներից հեշտությամբ առաջ է անցնում և անկարգություններ է թույլ տալիս, որոնք արդարացում չունեն: Թուրքիայում այդպիսին էին հայերը: Թուրք կառավարությունը հայերի դեմ գործել է ոչ թե նրա համար, որ նրանք քրիստոնյա են, այլ որովհետև հայ են և պետության գոյությունը վտանգված էր:²

Ալի Քենալի՝ ՆԳ նախարար, 1919 թ. ապրիլի 2-ի նամակը ռազմական դատարանի ընդհանուր դատախազին

Հայերի տեղահանության առնչությամբ 1915 թ. մայիսի 1-ից մինչև 1917 թ. ապրիլը (ներքին գործերի) նախարարությունից կուսակալներին ուղարկված ծածկագիր հեռագրերի բնագրերը վավերացնելուց հետո ուղարկված են:

Անկարայի կուսակալությունից ուղարկված՝ կապի նախարարության կողմից հանձնված մի պահարանում կան 42 կտոր հեռագրեր և նույն հարցի վերաբերյալ ունեցած ծածկագրերի պատճենները Կոնիայի կուսակալությունից ստացված փակ ծրարների հետ միասին Ձեր վստահությանն ենք ուղարկում:

Այս հեռագրերի մեջ էր Թալեաթի հետևյալ ծածկագիրը. «Հայերի տեղահանությունն ավարտելու վերաբերյալ ընդհանուր հաղորդագրությունը մի շարք տեղերում ըմբռնվել է այնպես, թե այսուհետև ոչ մի հայ չպետք է արտոբլի: Այդ պատճառով, ինչպես հասկանում ենք, ծանոթ

1. Գ. Սհարոնյան Խոհեր 50-ամյակի ավարտին, Բեյրութ, 1966, էջ 173:

2. J. Lepsius Rapport secret sur. les massacres d'Arménie, p. 304.

վնասակար անձերից (հայերից) շատերը չեն հեռացված: Հայերի տեղահանության հետաձգման մասին հրահանգը նշանակում է, որ իրենց գտնված տեղերում պիտի մնան բոլոր նրանք, ովքեր մինչև այժմ չտեղահանվածներից կամ տեղահանման ենթակա եղողներից չեն: Այդ հրահանգը երբեք չի կարող նշանակել, թե հենց սկզբից կառավարության համոզեցողական վարքագիծ դրսևորած և կոմիտեների հետ գործակցող անձինք չպետք է քշվեն:

Կուսակալությունում կամ շրջակայքում, եթե նման մարդիկ կան, ինչ պատճառով էլ նրանք բռնագաղթված լինեն, անմիջապես պետք է հավաքվեն և հսկողության տակ ուղարկվեն Դեր Չոր»¹:

Թախաքի հուշերից

Աբդուլ Համիդի կամայական վարչությունը թե կենտրոնում, թե վիլայեթներում ստեղծել էր հատուկ մի խավ, որին պատկանողներն աշխատում էին առաջին հերթին ու առավելագույնս ապահովել իրենց շահերը, որի հետևանքներն ամբողջովին ծանրանում էին խեղճ ժողովրդի վրա: Նույն այդ մարդիկ իրար հետ կապված էին հավաքական շահերով: Պետության կենտրոնական մարմիններում նախարարները և պալատականները սերտորեն միահյուսված էին Ստամբուլի իրենց գործակիցների հետ և փոխադարձաբար օժանդակում էին միմյանց: Վիլայեթներում էլ հարուստներն ու երևելիները, նախարարների և պալատականների հետ սերտ կապեր ունենալով, շարունակում էին անարգել, շահագործել ժողովրդին: Այս խավի մի մասը կազմված էր ազգային փոքրամասնություններից: Հույները, բուլղարները, սերբերը, հայերը, արաբները, քրդերը և առնաուտները (ալբանացիներ) աշխատում էին երկակի օգուտ քաղել Թուրքիային դեպի անկում և մահ տանող Աբդուլ Համիդի կառավարության քաղաքականությունից...

Բուլղարները և հայերը իրենց անկախությունը եվրոպական միջատությանը ապահովելը պատճառաբանում էին Աբդուլ Համիդի վարչակազմի կամայականություններով:

Հայերն ու բուլղարները իրենց նպատակների իրագործման համար դիմում էին տարբեր միջոցների՝ հիմնական օրենքի պարզևած ազատության շնորհիվ իրենց համար ինքնավար կառավարում և, վերջապես, անկախություն ապահովել... Նրանք թուրքերին ներկայացնում էին որպես

հիմնական օրենքին հավատարիմ և համերաշխ ազգեր, միաժամանակ եվրոպային ներկայանում էին թե հին և թե նոր կառավարության դեմ բողոքող և ճգնում էին ապացուցել, որ թուրքական վարչերանությունները շարունակվում են:

Այնուամենայնիվ, չեն ուզում ասել, որ իսլամ ժողովուրդը չի մասնակցել կոտորածներին: Իմ նպատակն է ապացուցել, որ այդ դրդումներն ու գրգռությունները հայերի և բուլղարացիների կողմից կատարվել են սուս քաղաքական նպատակներով:

Ռուսաստանը ուզում էր Ռումելիում իր հրամանների գործադրման պատրաստ Բուլղարիա, իսկ Անատոլիայում անկախ Հայաստան ստեղծել, Թուրքիան փոքրացնելով՝ նրան շրջափակման մեջ առնել և դրանով Ռուսաստանին սպառնացող ամեն տեսակի փորձությունները վերացնելուց հետո, նաև կտրել Կովկասի մուսուլմանների հետ թուրքերի հարաբերությունները: Դրանից հետո Ստամբուլի նկատմամբ իր ծրագրերի իրականացումը դյուրին էր լինելու: Երբ հայերը հասկացան այս ծրագիրը, սկսեցին հակում ցույց տալ դեպի այն Ռուսաստանը, որին երբեք չէին սիրել և Կովկասում ենթակա էին նրա բռնություններին: Նրանք կարծեցին, որ այլևս հասել է Թուրքիայից անկախանալու առիթն ու ժամանակը: Հնչակ, դաշնակ և ռամկավար հայ ազգային կազմակերպությունները միացան հայ պատրիարքարանին և Էջմիածնի կաթողիկոսի միջնորդությունով կազմեցին մի հանձնաժողով՝ Նուբար փաշայի նախագահությամբ: Ստամբուլում ռուսական դեսպանից Նուբարի հանձնաժողովի հրահանգներ ստանալը մեզ հետ հարաբերություններ ունեցող կոմիտեները թաքցնելու կարիքն անգամ չէին զգում: ...Այն ամբաստանությունը, թե ընդհանուր կենտրոնի անդամները, Միություն և առաջադիմություն կազմակերպության միջոցով մասնակցել են հայերի և հույների տեղահանմանը և այդ խնդրի մասին հրամաններ են տվել, ինչպես նաև Ստամբուլում (հայերին և հույներին) ձերբակալել են, իրականությանը չի համապատասխանում...

Ընդհանուր կենտրոնի անդամներին վերագրված ոճիրներից է համարվում նրա անդամներից մեկի այս խնդրի շուրջը կուսակալների հետ գրավոր հարաբերություն ունենալու պնդումը: Բայց առաջ զնալով, ընդունենք, որ կենտրոնի անդամներից մի քանիսն իսկապես մասնակցել են ընդհանուր նախճիրին: Տվյալ դեպքում այս անդամի ինքնուրույն գործած ոճրի պատճառով ինչպե՞ս կարելի է պատասխանատու համարել նման ոճրածին մտածումներ և գործեր արգելող ու մերժող մի ուրիշ անդամի:

1. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3117:

Միություն և առաջադիմություն կազմակերպությունն արդյոք զինված ուժ էր և իր անդամների վրա ազդելու համար անհրաժեշտ ուժը ունե՞ր...

Օսմանյան պետությունը ցանկանում էր Հայաստանում գործադրել ընդհանուր ու մասնակի բարենորոգում և արգելք հանդիսանալ այդ գործում օտար միջամտություններին: Չնայած դրան, Հնչակյան կոմիտեն կատարելապես համոզված էր, որ առանց անկախ Հայաստանի ստեղծման նրա բնակչությունը, որ պետության էլ պատկանելիս լինի, չպիտի կարողանար անվտանգության մեջ ապրել ու զարգանալ, և հայ ազգը չպիտի կարողանա պաշտպանել իր ազգային գոյությունը ներքին և արտաքին հարձակումներից: Այս նկատառումով կոմիտեն որոշել էր պաշտպանել այդ միտքը:

Հայերն այս պահանջները որպես ճշմարտություն ներկայացնելու համար պատմական ոչ մի իրավունք չունեն: Օսմանցիները արևելյան մահանգները չեն գրավել, իսկ հայերը Օսմանյան կայսրության կազմավորումից մինչև այսօր սահմանների ապահովման և (երկրի) անկախության խնդրում ոչ մի ջանք չեն գործադրել և ոչ մի ծառայություն չեն մատուցել: Օսմանցիներին ապավինած այս ժողովուրդը լավ ընդունելություն է գտել և միշտ հայրենակցի վերաբերմունքի արժանացել: Հայերը տեղավորվեցին ամբողջ երկրում: Եթե բացառություն համարվի բրդերի հարևանությամբ շրջանները, նրանք երկրի բոլոր կողմերում լավ վերաբերմունքի հանդիպեցին: Այս շրջաններում կառավարությունը չկարողացավ կարգը պահպանել, որի հետևանքով թուրք և թուրք գյուղերի վիճակը չէր տարբերվում հայ գյուղերից: Անատոլիայում, զանազան մահանգներում և Ստամբուլում հայերը մյուս ազգերի համեմատությամբ ապրում էին ավելի անվիշտ ու երջանիկ կյանքով: Հայրենիքի բոլոր բարիքներից օգտվող այս ժողովուրդը երբեք չէր մասնակցում նրա վշտերին ու դժվարություններին: Երկրի թե՛ երջանկությունից, թե՛ տառապանքներից միշտ օգուտ էր ապահովում: Նրանք հայրենիքի համար ոչ մի պատերազմի չմասնակցեցին և հայրենիքի համար ոչ մի կաթիլ արյուն չթափեցին: Ընդհակառակը, պատերազմի ժամանակ շարունակում էին իրենց առևտուրը և, հանձնառուական գործերի մեջ մտնելով, շատ դրամ էին շահում, թե՛ վատ և թե՛ լավ օրերին ապրում էին հանգստության և անդորրության մեջ: Այս բոլոր շնորհների համար որպես շնորհակալություն, այժմ ուզում են մեծամասնություն կազմող բնակչությանը վճարել և անկախություն ձեռք բերելու համար պոկել Օսմանյան հայրենիքի մի մասը:

Պատմությունը չի արձանագրել նման ապերախտության մի այլ օրինակ:

Օսմանյան պետությունը 1914 թվականի հուլիսի 21-ին գորահավաք հայտարարեց: Նույն օրը արտակարգ գործունեություն էր նկատվում Դաշնակցության կոմիտեի Ստամբուլի կենտրոնում: Պետերը, իրար մոտ գնալով, ծածկագիր հրահանգներ տվին զավառների մասնաճյուղերին: Նման գործունեություն էր նկատվում նաև Հնչակ, Ռամկավար և Վերակազմյալների կոմիտեներում: Բարենորոգման հարցի կապակցությամբ միաբանված բոլոր այս կոմիտեները հիմա արդեն աշխատում էին բոլորովին միանալ և հիմնավորել այդ միությունը:

Երբ ռուսներն անցնեին սահմանը, և օսմանյան բանակները սկսեին մահանջել, օգտվելով գոյություն ունեցող միջոցներից, ամենուրեք պետք է բարձրացվեր ընդհանուր ապստամբություն: Այսպիսով օսմանյան բանակը պետք է առնվեր երկու կրակի մեջ: Պետք է պայթեցվեին բոլոր պետական պաշտոնատները, անհրաժեշտ էր զբաղեցնել կառավարությունը ներքին խնդիրներում և հարձակվել գերմանական հաղորդակցության միջոցների վրա: Օսմանյան բանակի առաջանալու պարագային հայ զինվորները զենքերով պետք է հեռանային իրենց միավորումներից և հրոսակային (չեթե) խմբեր կազմելով՝ միանային ռուսներին:

Բանակի վարչությունը երկրի ներսում տիրող ընդհանուր ապստամբության պատճառով բոլոր կողմերում սկսեց գործադրել տեղահանումը: Այս պատճառով երկու ուժերի միջև սկսեցին իրական ներքին պատերազմի բնույթ ստացած ուժեղ բախումներ և կռիվներ: Թուրք ժողովուրդը և զինվորները համոզված էին, որ հայերը միացել են ռուսներին և նպատակ ունեն ոչնչացնել թուրք բնակչությանը և վերջ տալ թուրքական պետության անկախությանը: Երբ Անատոլիայի զանազան տեղերում սկսվեց տեղահանումը, Ստամբուլի հայերի մեջ և, մասնավորապես, կոմիտեներում տիրեց արտասովոր տագնապ: Հայ կոմիտեների վարչական կենտրոնը, այսինքն՝ արտաքին կազմակերպության ուղեղը գտնվում էր Ստամբուլում: Այս քաղաքը միևնույն ժամանակ կենտրոնն էր բոլոր տեսակի զինված շարժումների: Հետևաբար ընդհանուր շտաբը նախ և առաջ Ստամբուլում որևէ ապստամբության կարելիությունը խափանելու և նեցուկների պաշտպանությունը լավ կազմակերպելու նպատակով հրամայեց իր իրավասության տակ եղած ոստիկանական տեսչությանը ձերբակալել և պաշարման շրջանակից հեռացնել բոլոր այն անձերին,

որոնք առնչություն ունեն կոմիտեների գործունեության հետ: Այս հրամանը տրվելուց աչք, ոստիկանական տեսուչը այդ մասին տեղեկացրեց ինձ: Խնդրո առարկա անձերի մի մասը կովկասցի էր: Սրանք ամենքն էլ մի զիջերվա մեջ ձերբակալվելով՝ ուղարկվեցին Կոնիա: Ավելի ուշ, ուղարկված քննիչ հանձնաժողովի կողմից ստուգված է, որ Անկարայի ռազմական ատյան տանելու ժամանակ նրանք սպանվել են ոստիկանների կողմից: Այս կապակցությամբ ռազմական ատյանին հանձնված ոստիկանները դատապարտվել են զանազան պատիժների, նույնիսկ՝ մահապատժի:

Թե պաշտոնական քննությունների արխիվներից և թե ընտրական շրջաններից վերադարձող պատգամավորների տված տեղեկություններից իմանում ենք, որ մի շարք անխիղճ, անբարոյական և ստոր մարդիկ ցանկացել են կացությունից անձնապես օգտվել և հեղինակ են դարձել շատ ոճրագործությունների: Պատասխանատվությունից վախենալով՝ ընդհանուր կուսակալները և կառավարիչները դեպքերը ներկայացրել են կարելի եղածին չափ անկարևոր և մասամբ էլ հանցանքը բարդել քուրդ ժողովրդի վրա: Պատգամավորների տված տեղեկությունները իրոք ողբերգական էին: Շատ զիջերներ չեն կարողացել քնել: Մի կողմից, քաղաքական մարմիններին հրամայեցի գործադրել անհրաժեշտ միջոցառումներ, մյուս կողմից, զինվորական իշխանություններից խստորեն պահանջեցի, որ ոճրագործությունների հեղինակները պատժվեն, իսկ ժողովրդին պաշտպանելու համար զինվորական ջոկատներ ուղարկվեն: Բացի դրանից, պետական համապատասխան ամենաբարձր մարմիններից՝ վճռաբեկ ատյանից, պետական խորհրդի անդամներից և քրեական դատարանի նախագահներից բաղկացած չորս քննիչ հանձնաժողով կազմելով՝ ուղարկեցի Անատոլիա: Այս հանձնաժողովները, բազմաթիվ պաշտոնյաների պաշտոնազրկելով, ռազմական ատյաններին են հանձնել: Քննությունների արձանագրությունների մի օրինակը հանձնաժողովի կողմից հանձնվել է Բարձրագույն Դռան, պատճենը պահվում է արխիվում:

Թե՛ տեղահանման և թե՛ ապստամբության պատճառով հայերը կորուստներ են կրել: Պետք է խոստովանել այս: Մակայն իրականություն է մաս այն, որ Արևելյան նահանգների մուսուլմանները ևս մեր հայ հայրենակիցների կողմից նույն չափով կորուստների են ենթարկվել:

Ըստ էության, զինվորական նախագուշական միջոցառումներից բացի, այլ բան չեղող տեղահանումը, անխիղճ, աննկարագիր մարդկանց

պատճառով ստացել է ողբերգական կերպարանք: Ես նպատակ չունեմ քաղցնել այդ գործերի տգեղությունը: Պարզապես ցանկանում եմ ասել, կառավարությունը, Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի վարչական կենտրոնը այս գործերի հետ ոչ մի առնչություն չունեն:՝

Չիա Շաքիրը Թալեաթի մասին

Նա գլխավորապես օգտագործում էր Հազգը փաշայի (մատի վրա խաղացնել) և Սաիդ փաշայի (անվճռականություն և տատանվողականություն) տակտիկան... Լինելով կոմիտեական, իսկ հետագայում՝ մեջլիսի պատգամավոր, Թալեաթն ավելի շատ հայտնի էր իր վճռականությամբ և անխանջությամբ: Զբաղեցնելով պատասխանատու պաշտոն՝ նա վերածվեց լրջմիտ էֆենդու:

Նա կարող էր մարդկանց, եթե նրանց կարիքն ուներ, օգտագործել, իսկ ապա առանց երկմտելու հեռացնել ճանապարհից (ոչնչացնել):

Իմ անձնական արխիվում պահվող վերծանված գրառության բնօրինակները բավական ակնհայտ ցուցադրում են Թալեաթ փաշայի բնավորության այդ գիծը:

Ընկերության (երիտթուրքերի կառավարության) ֆիդայիների թվում էր ոմն Չերքեզ Ահմեդը: Այս արյունախումբը, լինելով կոմիտեական, կատարել է տարբեր գաղտնի հանձնարարություններ: Մի անգամ, վերևի հանձնարարությամբ, զիջերը Բաքրբոյուն նա գազանաբար սպանեց ընդդիմության ներկայացուցիչ Չեքի բեյին: Քանի որ հանձնարարության հետքերը չհաջողվեց ոչնչացնել, գործը հասավ դատի ու հետաքննության: Չերքեզ Ահմեդն անհետացավ և մինչև հայերի տեղահանությունը այլևս ոչ մի տեղ չերևաց: Տեղահանության բուռն ընթացքում նա հանկարծակի մակերես դուրս եկավ և ակտիվ մասնակցություն ունեցավ Դիարբեքիի վիլայեթի իրադարձություններին: Նրա դեմ այնքան զանգատ ստացվեց, որ փախավ Դամասկոս, սակայն այստեղ ձերբակալվեց Ջեմալ փաշայի կողմից:

Այն ժամանակ Թալեաթ փաշան դեռևս մեծ վեզիրի պաշտոնը չէր զբաղեցնում: Ջեմալ փաշան նրան ծածկագիր ուղարկեց հետևյալ բովանդակությամբ. «Այստեղ են եկել Չերքեզ Ահմեդը և նրա ընկեր Հալիլը: Հալիլի մոտ հայտնաբերվել է ավելի քան 1 500 լիր, երբ Չերքեզ Ահմեդի

1. ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գրադարան: Կ. Պոլսում 1946 թ հրատարակված հուշերի թարգմանություն կամ "De Rud grosse" հանդես, 1948 թ.:

մոտ ոչ մի գրոշ չկար: Մրանից ևս եզրակացրեցի, որ վերջինս մասնակցություն չի ունեցել թալանին ու կողոպուտին: Ես լրիվ համոզված եմ, որ (հայերի) կոտորածին մասնակցել է բացառապես Դիարբեքիի նահանգապետ Ռեշիդի հրամանով: Դուք ի՞նչ եք կարծում, անհրաժեշտություն կա՞ Ահմեդին վերացնելու: Կամ կարելի՞ է բավարարվել միայն Հալիլին մահապատժի ենթարկելով: Խնդրվում է պատասխանել ոչ ուշ, քան վաղը երեկոյան»:¹

Ջենափ, Շեհաբեդդինի «Գիշարիչ թոշունները» հոդվածից հափված՝ փրկված «Քեյան Սաբահ» պարբերականում

Թալեաթը կատաղի փառամոլ էր, երեսփոխանությունը չբավարարեց նրա փառասիրությունը, բավարար չեղավ նաև նախարարությունը, թերևս արհամարհեց եպարքոսությունը: ...Ամեն գնով ձգտեց ընդարձակել իր ազդեցության շրջանակները: Ցանկացավ, որ իր շուրջը կազմվի գովաբանողների օղակ, ստրկամիտների շրջանակ... Թալեաթի համար դրանը երբեք նպատակ չդարձավ, սակայն ոսկի և արծաթ սիրում էր, որովհետև դրանց փայլով հնարավոր էր երևալ: Նրա իղեալն էր երևալ, երևալ, միշտ երևալ, միշտ մի քիչ ավելի բարձրանալ... Այդ ստորածնի մեկնակետից մինչև հասած դիրքը միայն մի ուղղահայաց գիծ կա, չնայած դրան դեռ չի հազեցել բարձրանալուց: ...Թալեաթը հեշտությամբ ինքնախաբեությունն անձնատուր եղավ... իր դեմ այլևս չէր կարողանում պատկերացնել որևէ պատմեշ... կարելի է ասել, որ Թուրանի բախտը որոշող դառնալն էր նպատակը: Դիշտ է, քանի բարձրացավ, այնքան տեսանելի դարձավ, սակայն նրա տեսողության դաշտը չընդլայնվեց: ...Կարծեց արև է այն հրդեհը, որ շրջապատել է մեզ: Անկարող էր զանազանել կենսատու և կիզիչ ջերմությունները... առաքինություն էր այն ոճիրը, որն իր օգտին էր: Ճանաչում էր միայն այն օրենքները, որոնք ծառայում էին իր ցանկություններին: ...Լեզվով միշտ հանրային սեր էր, իսկ սրտում՝ միայն անձնական սեր: «Մեծ» էր համարում նրանց, ումից վախենում էր և վախկոտների մեջ արժանիք տեսնում: Թալեաթի համար ազգային եղբայրներ էին «մերթեզը ումումիի անդամները», իսկ հայրենիքն էին իթթիհադի ակումբները: Իր թշնամիները՝ իթթիհադի թշնամիներ, իթթիհադի հակառակորդն էլ ազգի թշնամիներ էին: Նախընտրում էր, որ

1. Z. Sakir Yeni tarihinde önemli devlet adamları, Talahat, Enver ve Cemal, Istanbul, 1944, s. 52-53.

պետությունն իր ձեռքերի մեջ մեռներ, քան բարգավաճեր ուրիշի ձեռքերում: Իր փառատենչությանը հագուրդ տալու համար Տրիպոլիում պատերազմ սկսեց, Բալկանյան պատերազմը սկսել տվեց, գրավեց ու գրավել տվեց Բաբը Ալին: ... Նա ոչինչ չէր. «Կոմիտեական էր»... չար տաղանդ ուներ, թակարդ լարելու, դարանակալ լինելու, հանկարծակիի բերելու ընդունակ, խարդախ, լարախաղաց, խաբեբա տաղանդ: Թե իր անձնական և թե հասարակական կյանքում Թալեաթի հենարանը, լծակը, ուժը, տոկոսությունը նույնն էր՝ բանասարկությունը: Շատ ստորին խավից բանասարկության շնորհիվ հասավ ամենաբարձր դիրքերին: Սակայն նրա ճակատագրի ծառը որքան բարձրացավ, այնքան ակնհայտ դարձավ, որ արմատներն աղբի մեջ են... նրա եպարքոսությունը յուրատիպ օձային արքայություն էր:

Հասկացել էր, որ նույնիսկ իրեն դատապարտողների աչքում «արհամարհված արձան» էր: Ինքը նույնպես զգացել էր, որ թե իր դիրքը և թե իր համբավը պատմության առջև իրեն մեղադրող վկաներ են լինելու: Նրա համար հույսը այլևս շնչարգելությունն էր: Ամեն մի հաջողության մեջ կար նրան սպասող անքնություն, որը որևէ այլ մղձավանջից շատ ավելի տառապանք պատճառող էր: Կյանքը նրա էությունը կրծող որդի էր վերածվել, այտերը վաղ խոռոչացած և մազերը ծերացած 40 տարեկան չդարձած: Զգացվում էր, որ դագաղը չէր ուշանալու, որպեսզի չափի նրա իսկական հասակը: Հակառակ իր պաշտոնական փայլին, Թալեաթը դժբախտ կյանքով ապրեց: Ամեն ինչի արժանացավ, առանց որևէ բան վայելելու: ...Շինծու ժպիտով անտաշ գորություն ցույց տալու համար այնքան բռնադատում էր ինքն իրեն...

Թալեաթն ուներ սատանայական գոռոզություն, որը ձգտում էր թաքցնել խորամանկության մտերմիկ ձևերի տակ: Նրա գոռոզության համար քաղաքական պարտությունն անհանդուրժելի հեռանկար էր: Չնայած դրան, զգում էր, որ յուրաքանչյուր քայլը իրեն մոտեցնում է այդ հավանականությանը...¹

Շերիֆ փաշան՝ Աբդուլ Համիդի նախարարներից, Թալեաթի մասին
Լինելով արտակարգ հարմարվող և երկերեսանի՝ նա նվաճեց Միություն և առաջադիմություն գաղտնի կոմիտեի իր համախոհների վստա-

1. Հ. Գանգրունի Հայ յեղափոխութիւնը օսմանեան բռնատիրութեան դեմ, էջ 468-472:

հույությունը՝ հենց սկզբից դառնալով կոմիտեի գլխավոր առաջնորդը: Նրա դեկավարության ներքո կազմակերպվեց Ֆեդանա կամ քաղաքական մարդասպաններ ընկերությունը: Երկրի ներքին քաղաքականության մեջ նա ներդրեց ահաբեկչության գաղափարը:

Հայկական հարցը Ջեմալ փաշայի «Հուշերում»՝ 2-րդ գլուխ

Ռուս դիվանագիտությունը շատ լավ հաշվի էր առնում այն հանագամանքը, որ Բուլղարիայի անկախություն ստանալուց հետո ինքն այլևս գրկվելու է Թուրքիայի ներքին գործերին խառնվելու առիթից: Եվ որովհետև ռուս կառավարությունը չէր ուզում այդ իրավունքը կորցնել, ուստի հենց դա աչքի առաջ ունենալով՝ Սան Ստեֆանոյում Թուրքիայի հետ կնքած դաշնագրի մեջ մտցրեց հայերի վերաբերյալ հատուկ մի հոդված, որը հետագայում փոքր-ինչ փոփոխված ձևով մտավ Բեռլինի դաշնագրի մեջ:

Եվ ահա սրանից հետո է, որ հայերի, քրդերի ու թուրքերի հարաբերությունները ծայր աստիճան լարվեցին: Օսմանյան պետության մեջ, ամենուրեք՝ թե՛ մեծ քաղաքներում և թե՛ ամենափոքր գյուղերում, առաջացան շատ լավ կազմակերպված հայ հեղափոխական գաղտնի կոմիտեներ:

Այս գաղտնի միություններն անընդհատ ջանք էին թափում գրգռելու հայերին քրդերի ու թուրքերի դեմ և պահանջում էին կազմել մի անկախ, առանձնաշնորհված Հայաստան, որը բաղկացած էր լիներու ոչ ավելի ոչ պակաս, քան Արևելյան Անատոլիայի վեց նահանգներից: Ինքնըստիմաստի հասկանալի է, որ թե՛ կառավարությունը և թե՛ թուրք ու քուրդ ազգաբնակչությունը լավ տեղյակ էին ռուսական այս բանասարկություններին:

Եվ որովհետև հայերն անկախ պետություն հիմնելու ձգտում ունեին, մի պետություն, որտեղ իրենք, չնայած քրդերի և թուրքերի թվական գերազանցությանը, պետք է նրանց վրա իշխեին, ուստի, հասկանալի է, որ սրանք էլ իրենց կողմից ամեն կերպ աշխատեցին ի դերև անել հայերի այդ ծրագիրը: Պարզ ասած՝ քրդերն ու թուրքերը շատ լավ ըմբռնում էին, որ այդ բոլորը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ՝ ռուսների սարքած պատրվակ, որ պետք է բացառապես քրդերով և թուրքերով բնակեցված Անատոլիայի մի խոշոր մասը իրենց ճանկը գցեն...

Նշանակալի է, որ ամեն անգամ, երբ Թուրքիան ձեռնամուխ էր լինում իր արտաքին կամ ներքին կյանքում որևէ կարևոր հարցի լուծմանը, Ռուսաստանն իսկույն հրապարակ էր հանում Հայկական հարցը: Այս անգամ էլ Աբդուլ Համիդ 2-րդն այս հարցը լուծեց նրանով, որ Ռուսաստանին մի շարք զիջումներ արեց:

1894-96 թվականներին հայերն ուժգին գործունեություն սկսեցին և ամենուրեք մեծ և փոքր ապստամբություններ առաջացրին: Հայկական խռովություններն այն աստիճան գրգռեցին այդ երեք, մինչ այդ գրեթե հինգ-վեց դար իրար կողքի խաղաղ ու հաշտ ապրող ազգերին, որ այժմ դրանք պատրաստ են հարձակվել միմյանց վրա՝ մեկը մյուսի արյունով ներկել Անատոլիայի հողը և նույնիսկ Կ. Պոլիսի փողոցները:

Այն երկու-երեք տարիների ընթացքում, երբ տեղի էին ունենում այդ կոտորածները, հայերի ձեռքով սպանվեցին բազմաթիվ քրդեր ու թուրքեր. երկու կողմերն էլ իրար ոչնչացնելու գործում մրցման էին ելել: Եվ քանի որ ամեն տեղ հայերը թվով փոքր էին, ուստի, բնական է, որ թուրքերն ու քրդերը կոտորածի գործն ավելի հաջողությամբ էին առաջ տանում: Պարզ է, որ եթե հայերը մեծ թիվ կազմեին, նրանք ավելի շատ քուրդ և թուրք կկոտորեին:

Պետություն կառավարելու մասին իմ ունեցած հայացքներով ես զգվանքով դատապարտում եմ «հեղափոխությունը խեղդելու» նպատակով զանգվածային կոտորածների դիմելու համակարգը. այդ միջոցը, բացի այն, որ երկրին մեծ վնաս է հասցնում, միաժամանակ արատավորում է ժողովրդի պատմությունը...

Ինձ ասացին, որ «Մոհամադիե» կուսակցության կողմից Կ. Պոլսից Ադանա էին ուղարկված եղել որոշ մարդիկ, որոնք եկել էին թուրք ազգաբնակչությանը նախազգուշացնելու հայերի սկսելիք ապստամբության մասին: Այս լուրերի իսկության ապացույցներ, սակայն, ինձ չհաջողվեց գտնել:

1909 թ. ապրիլի սկզբին տրամադրությունների փոխադարձ լարվածությունն այն աստիճանի էր հասել, որ ամեն օր կարելի էր սպասել՝ ուր որ է, ազգաբնակչությունը իրար վրա հարձակում կսկսի: Ապրիլի 14-ին, վերջապես, Մուշեղ եպիսկոպոսի՝ հայերին տված հարձակման հրամանով, սկսվեցին «Ադանայի դեպքերը»:

Ադանայում, Տարսոնում, Համիդիեում, Երզնիում, Դորտ Յոլում, Ացիբլիում, կարճ՝ հայերով բնակեցված բոլոր վայրերում տեղի ունեցավ այնպիսի մի կոտորած, որի մանրամասների նկարագրությունն իսկ սարսափ է ազդում: Կառավարությունը, որը նույնիսկ վիլայեթի գլխավոր քաղաքում իր կատարյալ անգործությունն ապացուցեց, կուրությամբ այն տեղը հասավ, որ, հայերի՝ մուսուլմանների վրա հարձակման առաջն առնելու նպատակով, շրջաններին ոտքի կանգնելու հրաման էր տրվել:

Աղանայի այս արյունահեղությանը զոհ գնացին 1/հազար հայեր և հազար ութ հարյուր հիսուն թուրքեր:

Վերջապես մենք էլ ակտիվ մասնակցություն ունեցանք համաշխարհային պատերազմում...

Երբեմն ինձ լուրեր էին հասնում, որ գաղթվող հայերը Մամուրեթ ու Ազիզի և Դիարբեքի փոխարեն անցնելիս բռնությունների էին ենթարկվում... Գաղթականական գործերը ղեկավարում էին քաղաքացիական մարմինները և, բանակը դրանցում ոչ մի մասնակցություն չուներ: Սակայն, քանի որ ինձ համար անհանդուրժելի էր, որ իմ բանակի շրջանից անցնող հայերի նկատմամբ բռնություններ գործադրվեին, մի բան, որ տեղի էր ունենում մյուս շրջաններում, ուստի այդ մասին համապատասխան հրաման արձակեցի: Անդադար գանգատներ էին լսվում, թե քաղաքացիական իշխանությունները Բոզանտիի ու Հալեպի ճանապարհին չեն կարողանում գաղթող խմբերին բավականաչափ պարեն մատակարարել և այդ պատճառով էլ մարդիկ երկարատև ճանապարհորդության հետևանքով ամենախղճալի վիճակում են:

...Երբ ես համոզվեցի, որ տեղահանված հայերին Միջագետք արքունիք նրանց թշվառության է մատնելու, նպատակահարմար գտա նրանց մի քանի խմբի տեղավորել Բեյրութի և Հալեպի սիրիական փոխարեններում: Դա ինձ հաջողվեց Կ. Պոլիս արածս եռանդագին ղյուզմներից հետո միայն և, վերջապես, ստացա ցանկացածս թույլտվությունը:

Այդպիսով ինձ հաջողվեց մոտ 150 000 հայ տեղավորել հիշյալ վիլայեթներում:

Ինչ վերաբերում է արքունի ընթացքում տեղի ունեցած անցքերին, ապա դա պետք է վերագրել այն խտացած ատելությանը, որ վաթսույնյոթանասուն տարիներ ի վեր գոյություն ուներ թուրքերի, քրդերի և հայերի միջև:

Անշուշտ, 1915 թ. տեղահանության ժամանակ հայերի նկատմամբ գործած հանցանքներն ամենայն իրավամբ զգվանք են առաջ բերում, սակայն այն բոլորը, ինչ որ արեցին հայերը թուրքերի և քրդերի դեմ, երբ ասպատակվել էին, իրենց անխղճությամբ ու լրբությամբ, առաջինների արածներից հետ չէին մնում:

Կառավարությունը հայերի տեղահանությունը համարում էր թուրք և բուրդ ազգաբնակչության պաշտպանության, զորքի և Օսմանյան պետության քաղաքական գոյության տեսակետից միակ դրական ու կտրուկ

միջոցը, սակայն, մյուս կողմից, այս միջոցը թուրքերին և քրդերին հնարավորություն տվեց հանցագործության արհեստի մեջ վարժվելու: Մի՞թե հնարավոր չէր այս հարցն այլ կերպ լուծել, կամ մի՞թե չէր կարելի գաղթողներին կոտորածից փրկել:

Ընդունենք, որ Օսմանյան կառավարությունը մեկուկես միլիոն հայերի Արևելյան Անատոլիայի նահանգներից տեղահանեց և որ դրանցից վեց հարյուր հազարը մասամբ սպանվեցին, մասամբ էլ քաղցի ու թշվառության հետևանքով կորան:¹

Ջեմալ փաշան Կիլիկիայի Սահակ կաթողիկոսին

Նախարարական ժողովի այս հարցի մասին ունեցած խորհրդակցութեանց մեջ շատ աշխատեցայ, որ փոխանակ հայ ժողովուրդը ամբողջապես տեղահան և արքայ ընելու, ամեն քաղաք է միայն գրչի տեր, մտավորական ու հայ քաղաքական բոնիդեններու պետերէն 15-20 -ական հոգի արքայ տրուի, ու հասարակ խեղճ ժողովուրդը խնայուի, սակայն կը ցավիմ ըսել, թե ձայնս լսելի ընել տալ չի կրցա:²

Աղանայի երկրորդ գործիչը 1915 թ. փեյրովարին հայտարարեց

Հայոց գլխուն նոր փոթորիկ պիտի պայթի, որը պիտի գերազանցեցայդ պատահածները... Ջեյթունի, Հաճընի, Տեղթեղի, ինչպես նաև Ատանայի ամբողջ հայերը տեղահան պիտի ըլլան և հարստութիւննին պիտի գրավուի, նույնիսկ ձեր կիներն ու աղջիկները ձեզի չպիտի մնան:

Մորզենբաուի պապմածը

Մի անգամ մի ծեր թուրք ասաց իր տղային. «Տղաս, դու խոզեր տեսե՞՞ր ես: Մեկը սև է, մյուսը՝ սպիտակ, մեկը՝ մեծ, մյուսը՝ փոքր: Դրանք մեկը մյուսից տարբեր են, բայց դրանք բոլորը խոզեր են: Նույն բանը վերաբերում է քրիստոնյաներին: Մուրթության մեջ չընկնես, տղաս: Քրիստոնյաները կարող են հազնել գեղեցիկ զգեստներ, նրանց կանայք կարող են շատ գեղեցիկ լինել, նրանց մաշկը սպիտակ է և հարթ: Հայերը կառուցում են գեղեցիկ տներ: Բայց հիշիր, տղաս, այդ արտաքին շլացուցիչ փայլը

1. Ջեմալ փաշա Հայկական հարցը, Երևան, 1927, էջ 21-28, 50-54:
2. Գրիգորիս Ծ. Վարդ. Պալաքեան Հայ գողգոթան. Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն, Պեռլինէն դեպի Չոր, 1914-1920 թթ., հատոր Ա, Բեյրութ, 1977, էջ 103-104:

խաբուսիկ է, նրանք բոլորը խոզեր են»: Այս թուրքի մտածելակերպը տիպիկ երիտթուրքական է: Ըստ այդ կուսակցության ռասիստական, շովինիստական սկզբունքների՝ մահմեդականների ու քրիստոնյաների միջև հավասարություն չի եղել և չի կարող լինել, որ թուրք ռասան վեր է բոլորից և անպայման պետք է առանձնաշնորհներ ու մյուս ազգերի նկատմամբ իր հայեցողությամբ վարվելու իրավունք ունենա: Բայց սա երիտթուրքերի քաղաքականության էությունն է, իսկ արտաքննապես նա իր նպատակն էր հռչակել ազատություն, առաջադիմություն և հավասարություն սկզբունքները:

Եվ ինչպես նշում է «Քարնթ հիստորի» հանդեսը. «Թուրք պարագլուխները, ներառյալ Թալեաթն ու Էնվերը, այցելեցին քրիստոնեական եկեղեցիներ, հետո զննեցին հայկական գերեզմանատուն: Հայ քահանաներն էլ իրենց հերթին այցելեցին թուրքերի մզկիթներ: Էնվեր փաշան այցելեց մի քանի հայկական դպրոցներ, երեխաներին ասելով, որ քրիստոնյաների և մուսուլմանների հին պայքարն ավարտվել է և այս երկու ժողովուրդներն այժմ ապրելու են միասին, ինչպես քույր ու եղբայր»:

«Որ հայերը համակրում են Անտանտին, գաղտնիք չէ ոչ մեկի համար: Եթե դուք ցանկանում եք իմանալ, թե ինչպես են ընթանում պատերազմական գործողությունները, մայեցեք որևիցե մի հայի դեմքին», նշում է թուրքական թերթը: «Եթե նա ժպտում է, ուրեմն դաշնակիցները հաղթում են, եթե նրա աչքերը ցած են խոնարհված, ուրեմն գերմանացիների գործերը հաջող են»:

Մորզենթաուն՝ փայխա է թուրքերի կողմից հայերի խոշտանգման բարբարոս մեթոդների նկարագրությունը

«Ժամողարմները անմարդկային տանջանքների էին ենթարկում հայ զոհին, մինչև նա ուշաթափվում էր: Նրան ուշքի էին բերում վրան ջուր լցնելով և շարունակում կտտանքները: Նրանք պատժի բազմաթիվ մեթոդներ գիտեին: Թուրքերը մեկ առ մեկ պոկում էին զոհի թարթիչները, մորուքը, հանում էին ձեռքերի ու ոտքերի եղունգները, շիկացած աքցանով պոկում միսը և եռացրած ձեթ լցնում վերքերի վրա: Այնուհետև բղավում էին. «Այժմ թող ձեր խաչը փրկի ձեզ»:

Այնուհետև Մորզենթաուն շարադրում է իր գրույցը Թալեաթի հետ:

«Ես հարցրեցի Կոնիայի հայերի մասին: Բայց հազիվ էի սկսել, երբ Թալեաթի աչքերը փայլեցին, շրթունքները սեղմվեցին և կոպիտ պա-

տասխանեց. «Նրանք ամերիկացիներ են», և ապա շարունակեց. «Հայերին չպետք է վստահել: Բացի դրանից, մենք ինչպես որ վարվենք հայերի հետ, այդ Միացյալ Նահանգներին չի վերաբերում»:

Այս դեպքում նույնպես, ինչպես շատ ուրիշ դեպքերում, Թալեաթը խուսափողական դիրք գրավեց և թշնամական վերաբերմունք ցույց տվեց ամերիկյան ժողովրդին՝ դեպի հայերն ունեցած հետաքրքրության հանդեպ:

«Մի օր,- հանկարծ ասաց նա,- ես կգամ և ձեզ հետ կքննարկենք ամբողջ Հայկական հարցը,- և հետո ցածր ձայնով թուրքերեն ավելացրեց՝ բայց այդ օրը չի գա: Հետո հարցրեց. «Դուք ինչո՞ւ եք հետաքրքրվում հայերով: Դուք հրեա եք, այդ ժողովուրդը՝ քրիստոնյա: Հրեաներն ու մահմեդականները լավ հարաբերության մեջ են» (Այս ամբողջ հատվածը, որը ձեռագրով է, արդեն տպված է, այդ պատճառով էլ չեն շարունակում):

Ասրաֆ՝ Չանկըրիի մուքեսարիֆ

-Հայերու հանդեպ կառավարական քաղաքականութունը աղեկ չեմ տեսներ, դարձեալ բաներ մը պիտի պատահին, մայեցեք, որ ժամ առաջ դուք ձեզ Պոլիս նետեք, նոր փոթորիկներու նշաններ կը տեսնեմ:

-Պոլիս նստող և հրամայողները մեզի ամեն ինչ տալ է վերջ, երբ օր մը նեղը մնան, և պատժի օրը գա, կը ձգեն կը փախչեն և զմեզ՝ ստորադաս պաշտոնեաներն, ոտքի ներքև կը թողուն: Ես 1909-ին Օսմանիեի կառավարիչ էի, երբ Ատամայի հայերու կոտորածը պատահեցավ, քիչ մնաց ինձ կախաղանի պիտի դատապարտեին, հազիվ օձիքս ազատեցի:

Ես աղեկ չեմ տեսներ կացութիւնը և չեմ ուզեր աս անգամ ուրիշներուն ձեռքը գործիք ըլլալ¹:

Հայ բռնազաղթածների քարավանի պեպ

Ոչ ոք կրնա մեզմե պահանջել զձեզ, զի համբանքով չտուիմ, որ համբանքով ուզեմ... Սակայն դուք հայերուն պես չպիտի սպաննուիք²:

1. Գրիգորիս Ծ. Վարդ. Պալաքեան Հայ գողգոթան. Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն, Պեռլինէն դեպի Չոր, 1914-1920 թթ., հատոր Ա, Բեյրութ, 1977, էջ 164, 165:

2. Ն. տ., էջ 164:

Մի քուրք Պալաթյանին

Եկայ խորհուրդ տալու, որ չերթաք Էնկիւրի... Էնկիւրիի կուսակալութեան մեջ արիւն կը վազե, ո՞ր պիտի կրնաք երթալ... իմ զավակս ոստիկան զինուորներու տասնապետն է: Եթե տղուս Էնկիւրիում տեսածները ու ինծի պատմածները Չեզի ըսեմ, կը խելագարիք պարզապես:¹

Յունուր՝ Չանկըրիի իրքիհադի պատասխանապատ քարտուղար, ոստիկանապետին

Եթե հայերու տուններուն մեջ զենք չգտաք, գոնե չէի՞ք կրնար հետերմիդ մեկ քանի զենք տանելով, մեկ երկու հայերու տան մեջ գաղտնապես ձգել, և ապա «ահա գտանք» ըսելով՝ ըստ այնմ ոստիկանական պաշտոնական տեղեկագիր պատրաստելիք... աս որքան անճարակ եք եղեր, և անգիտակից օրուան պետական քաղաքականութեան...²

Չանկըրիի զինվորական հրամանապարի հրամանը

Երեք օր պայմանաժամ կը տրուի Չանկըրիի հայ ժողովրդին, դեպի Տեր Ջոր մեկնումի պատրաստելու համար: Իւրաքանչիւր որ ազատ է իր կիցն ու զավակները հետը առնելու կամ քաղաքը ձգելու: Փախչողները և պահուողները մահուամբ պիտի պատժուին:³

Քելեքյանի մահվան մասին պաշտոնական կարծիքը՝ արտահայտած Չանկըրիի Բեժի քուրք փնտրենի կողմից

...Քելեկեան էֆենտի Սեբաստիոյ մոտ Գըզըլըրմաքի կամուրջէն անցած ատէն յանկարծ խելագարելով կամուրջէն գետը կը նետուի, և հակառակ հետևորդ ոստիկան զինուորներուն ջանքերուն կանայտանա գետի յորձանքներուն մեջ:

Չանկըրիի կառավարչի որդին ասաց

Իրքիհադի կեղրոնական քոմիդեն սպաննել տուավ Քելեկեանը...⁴

1. Գրիգորիս Ծ. Վարդ. Պալաթեան Հայ գողգոթան. Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն, Պետիկէն դեպի Ջոր, 1914-1920 թթ., հատոր Ա, Բեյրութ, 1977, էջ 196:

2. Ն. տ., էջ 212:

3. Ն. տ., էջ 213:

4. Ն. տ., էջ 222:

Իրքիհադի հարչուրապեպ

Տեսա՞ք, հին պատմական ազգ մը երկու ամսուան մեջ բնաջինջ ըրինք:¹

Թուրք կին

Անիծեալ ըլլան, ընողաց գտնողաց աշխարհ է: Անմեղ ժողովուրդը սպաննելու կը տանին: Եկող թշնամին ալ վաղը մեզի այսպես պիտի ընե...²

Չորումի ոստիկանապետը հայ մտավորականների մի քարավանի մասին

Ասոնց պաշտոնաթուղթը լավ ոճով գրուած է, թող չվախենան, թե կը սպաննուին, միայն թե թող արթուն կենան միշտ... և թող գոհ ձգեն իրենց ուղեկից հսկող չաուշները և ցրուած չերթան ճամբան...: Եթե Յոզղատէն Պողազեան և ապա Կեսարիա, երկարող ամենավտանգավոր ճամբան ողջ կարենան անցնիլ, ալ թող չվախենան...³

Շուրքի՝ Յոզղաթի ժանդարմերիայի հարչուրապեպ

Մուրախաս էֆենտի ըսէ ժողովուրդին, որ զգացումով տարուելով՝ հանդիպած զանգերը ձեռք առնելով չհամբուրեն, որովհետև չեն գիտեր, թե քիչ մը հեռուն իրենց ի՞նչ բախտ կը սպասե:

Թիւրք գիւղացիներու կողմէ ջարդուած հայերու ոսկորներն են ասոնք, որ 1915-ի օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներուն մեջ Պոլսէն եկած բարձր հրամանին վրա կոտորուեցան, (ձեռքով ցույց տալով) սա դեմի խոր ձորերին մեջ: Եվ թեպետ ներքին գործոց նախարարին հրամանով՝ այս կոտորածներուն հետքը կորսնցնելու համար, մեծ փոսեր փորուելով ի մի հավաքուեցան և թաղուեցան անցեալ տարի հոկտեմբերին, սակայն ձմռան հեղեղները, այդ փոսերը բանալով, ոսկորներն ու մասամբ ալ կազմալուծուած դիակները դուրս բերած են...

Այս ճամբան կը տեսնե՞ս, բացի տարագրութեան սկիզբը, 1915-ի յուլիսին՝ չորումցիներու առաջին կարավանէն, դեռ այս ճամբէն ողջ անցնող չեղավ...

1. Ն. տ., էջ 223:

2. Ն. տ., էջ 248:

3. Ն. տ., էջ 260:

Արդեն այժմ՝ գաղտիք մը չէ, մոտ 86 հազար հայեր ջարդուեցան, մենք ալ զարմացանք, որովհետև կառավարութիւնը ինքն ալ չէր գիտեր, որ Էն-կիւրիի կուսակալութեան մեջ այսքան հոծ հայեր կը բնակին: Թեպետ այս թուին մեջ քանի մը հազար ալ շրջակա կուսակալութիւններէն գալով մեր ճամբաներէն անցնող հայեր կան, որոնք մասնավորաբար մեր ճամբաներէն անցուցին, որպէսզի անոնք ալ մաքրենք...

Թե՛ Պոլսոյ իթթիհադի կենտրոնական քովիդէն և թե՛ ներքին գործոց նախարարութենէն հրամաններ եկան հայերը աքսորելու, կամ ավելի ճիշտ, բացատրութեամբ քաղաքներէն դուրս հանելով կատարելու...

Երբ որ Եոզղատի քաղաքին բոլոր այրերը՝ ավելի քան 8-9 000 հոգի, իրենց առաջնորդով և քահանաներով ու աղաներով այս վայրերուն մտակա ձորերուն մեջ ջարդեցինք, այս անգամ կարգը եկավ կիներուն... Էրիկ մարդոց կտորուելէն երկու ամիս վերջ, քաղաքին մեջ կառավարիչ Քեմալ ըստ տեղական սովորութեան, մունետիկ կանչել տուավ, թե, «Ձեր այրերը ողջամբ Հալեպ ժամանած ըլլալով և տեղվոյն կուսակալին խնդրագիր տուած ըլլալով, որ իրենց ընտանիքները ևս Հալեպ բերուին... Մութեսարիֆը երեք օր պայմանաժամ կու տա, որպէսզի ամեն ոք երկար ճամբորդութեան մը համար պետք ունեցած անհրաժեշտ պատրաստութիւնը տեսնելով մեկնելու նշանին սպասե: Ով որ ինչ ուզե կրնա հետն առնել և վարձքը ով որ կրնա վճարել, ձիու կամ եզան կառք ու սայլ կրնա ունենալ, այս մասին կառավարութիւնը ամեն միջոց ձեռք առած է արդեն:

Կառավարութեան այս հրամանին դեմ անաստողները և պահվողներն ամենախիստ պատժի պիտի ենթարկուին: Ի գիտութիւն հայ ընտանիքներու ահա կը հաղորդուի...»:

Կարավանները առաջնորդելու պաշտոնը միշտ ինծի յանձնուած ըլլալով՝ կիներու այս կարավանին ղեկավարութիւնը ևս ինծի յանձնուեցավ իբր այս վայրերուն ծանոթ ոստիկան զինուորներու հրամանատար մը: ...Երբ 6400է ավելի կիներու, աղջիկներու և երեխաներու այս մեծ կարավանը հետս առած և շրջաններէ բերուած 80է ավելի ոստիկան զինուորներով հասանք քաղաքէն 4-5 ժամ հեռու գտնուող այս դիմացի ձորին մեջ գտնուող երեք ջրաղացները... Հրաման տուի ոստիկան զինուորներու ենթասպաներուն, որպէսզի իջևանին այս տեղը: Միաժամանակ հրամայեցի 830է ավելի կառապաններուն և սայլապաններուն, որպէսզի հոս ձգելով ընտանիքները՝ իրենք դառնան իրենց գիւղերը:

Ապա օրեր առաջ պատրաստուած կառավարական ծրագրին յամաձայն, քաղաքէն 25-30 թուրք դայակուիներ բերել տալով՝ սկսանք մանրակրկիտ խիստ քննութիւն: Իւրաքանչիւր կին, աղջիկ ու տղա մի առ մի խուզարկուեցան մինչև իրենց ներքնագգեստները, և հավաքեցինք ասոնց բոլոր ոսկեղէն, արծաթեղէն, ադամանդեղէն զարդերն ու արժեքավոր իրեղենները, ինչպէս նաև իրենց զգեստներուն երիզներուն մեջ ճարտարորէն կարած բոլոր հնչույն մետաղե ոսկիները: Ասոնք, ամենք ալ խաբուելով, թե Հալեպ իրենց այրերուն քով կերթան, հետերնին առած էին իրենց բոլոր արժեքավոր և դիւրատար ունեցածը, ինչպէս նաև իրենց քանկագին գորգերն ու կարպետները: Արդեն կառավարութիւնը ևս այս նպատակով, «Հալեպ ձեր երիկներուն պիտի երթաք» սուտը շինեց, որ ունեցածնին հետերնին առնին...

Այնպէս որ, կարճ ժամանակ վերջ զատ-զատ դեզեր կազմեցան հարիւրավոր և հազարավոր կանացի ոսկի շղթաներով՝ ոսկի ժամացոյցներով, ադամանդեայ, և այլ ազնիվ ու քանկագին քարերով ընդելուզուած քառամանեակներով, սպարանջաններով, օղերով, մատանիներով: Հազարավոր հնչույն ոսկիներ գտանք կանանց զգեստներու մեջ կարուած: Այս պատճառով ևս խուզարկութիւնը սկսավ այնքան երկարել ու դժուարանալ, որ հարկ եղավ նոր խուզարկու կիներ բերել տալ քաղաքէն և կրկնակի խուզարկութիւններով միշտ նոր զարդեղեններ և հնչույն ոսկիներ գտան պահուած կամ կարուած ամենաթաքուն տեղերուն և զգեստի ու ճերմակեղեններու ծալքերուն մեջ:

Եթե ամենքը ինծի մնար, ինչ աղեկ, բայց կաշիէ պայտսակները լցնելով ու բերանները ևս կնքելով՝ քաղաք դրկեցի՝ մութեսարիֆին, բայց այս առթիվ շատ գողութիւններ եղան: Կրնամ ըսել կառավարութեան ձեռքը հազիվ ասոնց կետը հասավ...

Այսպէս, չորս օր, չորս գիշեր մանրագնին խուզարկութիւնը շարունակելով, ամենքը իրենց բոլոր ունեցածէն մերկացնել է միայն իրենց վրա հազած զգեստը ձգել վերջ, ամեն մեկուն հետիտոն ետ դարձուցինք Եոզղատ քաղաքին ետևը գտնուող ընդարձակ սարավանդը, ըսելով, որ կառավարութենէն ներուած ըլլալով նոր հրաման եկած է զիրենք կրկին քաղաք դարձնելու համար, որով ուրախութեամբ և առանց դժկամութեան հետևեցան մեր հրամանին...

Երբ չորս օր ու գիշեր խուզարկութեամբ զբաղուած էինք, Եոզղատի տեղական կառավարութիւնը, ոստիկան զինուորներ դրկելով, շրջակա

բոլոր թուրք գիւղերը, յանուն սրբազան ճիհատի հրավիրած էր իսլամ ժողովուրդը՝ մասնակցելու կրոնական այս սուրբ պարտականութեան, որոշելով օրը և տեղը:

Ուստի երբ որ որոշեալ տեղը հասանք, մեզմէ առաջ և որոշեալ օրը կանխելով՝ բոլոր շրջակայքէն փութացած էին գալ, հավաքուել այս տեղը:

...Ուստիկան զինուորներու միջոցով յայտարարել տուի ներկա իսլամ ժողովուրդեան, թէ իրենց կնութեան առնելու պայմանով ով որ գեղեցիկ կույս աղջիկներէն կամ հարսներէն գատել կուզե, կրնա անմիջապէս ընտրել, սպանդի միջոցով ընտրութիւն ընելը արգիւելալ է:

Ասոր վրա հազիվ 220-250 աղջիկներ ու հարսներ գատուեցան ներկա ժողովուրդէն և ուստիկան զինուորներու կողմէն...

Պատերազմի շրջան է հիւնա, գնդակը սուղ է. այլ իսլամ ժողովուրդը այս սպանդին վազած ատեն իր գիւղերէն ձեռքը ինչ որ ինկած էր, կացին, սակր, մանգաղ, մահակ, բրիչ, բահ, ասոնցմով հանդիպածին զարկով գետին փռեց, վերջապէս ինչ որ ուզեց՝ ըրավ...

...Ես նուիրական և սրբազան պարտականութիւնս կատարեցի Աստծո, Մարգարեիս և Խալիֆայիս առջև... ..շեյխ ուլիսլամը հայերը իբր մեր պետութեան դավաճանող բնաջինջ ընելու «Ֆեթվան», ասոր գործադրութիւնը հրամայած էր... իսկ ես ալ իբր զինուորական պաշտոնյա թագավորիս հրամանը գործադրեցի... ամեն անգամ ըրածիս նման, այս պատմած կոտորածէս վերջ ալ, «փոսքս» գետին փռելով, նամագս ըրի և փառք տուի Ալլահին ու Մարգարեին, որ արժանի ըրավ զիս իմ ծերութեան այս օրերուն սուրբ ճիհատին անձամբ մասնակցութեան...

Գերմանիան մեզ հասկըցուց, թէ ցորչափ օսմանեան կայսրութեան սահմաններուն մեջ հպատակ ուրիշ ցեղերը մեզի բաղդատմամբ 20 տոկոսի համեմատութեան չհասցենք, ազատելիք չունինք մեր գլխուն եկած շարունակական փորձանքներէն:

Անատոլի մեջ կոտորուած և տեղահան եղած հարիւր հազարավոր հայերու տուներուն խոհանոցի պղնձեղենները ամիսներով Եոզղատեն Էնկիւրի երկաթուղի դրուելու համար հարիւրավոր կառքերով և սայլերով ես էի փոխադրողը: Այս անհատում պղնձեղենները իսկույն Գերմանիա փոխադրուեցան զենք շինուելու համար: Ասքե գատ, լքուած ու կողոպտուած հարիւրավոր եկեղեցիներու ու վանքերու բոլոր մեծ ու փոքր գանգակները Գերմանիա դրկեցինք Քոուփի գործարանին մեջ թնդանոթ ձուլելու համար...

...Փրկութիւն չկա ձեզ ալ, ամենքդ ալ պիտի մեռնիք, միայն թէ ես կառավարութենէն հրահանգ ունիմ, կարելին ընելով, ձեր և ձեր ետևէն եկող Գասթնոնուի հայերու կարավանները ողջ անցնելու այս տեղերէն, ուրկէ ոչ մի մեծ կարավան ողջ անցած է դեռ... յիմար չըլլաս կարծելու, թէ Տեր Չորի և շրջակա անապատներուն մեջ տարագրուած հայերը ողջ պիտի ձգուին, անոնք ալ վերջ ի վերջո պիտի բնաջնջուին...¹

Թուրք ժանդարմի պարմածը

10000է ավելին շրջանակներէն հավաքուած թուրք խուժան մը «Ալլահ, Ալլահ»... պողտուրքներով կը յարձակի եոզղատցի 6 400է ավելի անտեր ու անպաշտպան կիներուն, աղջիկներուն վերայ. գոռում գոչումը, աղեկտուր ճիչերը, և կացիններով, ուրագներով, սակրներով և այլ այս կարգի զենքերով խուժանը այնքան կատաղորեն կիյնա իր անմեղ զոհերուն վրայ, որ խժալար այս աղմուկը մինչև 1,5 ժամ հեռու շրջակա գիւղերը կը լսուին...

Երբ սպանդը կը լրանա, ապա կը սկսին բոլորովին մերկացնել հազարավոր սպաննուած և յոշոտուած այս զոհերը՝ զգեստները հետերնին տանելու նպատակով: Այս դիակապտին կը մասնակցին հետզհետե ոճրին վայրը շրջակա գիւղերէն փութացող թուրք կիներ, և շատերը իրենց ծծկեր կամ մեկ քանի տարու երեխաները գրկերը կու գան...²

Շուքի

Իբրիհադականներին այս ըրածը «հայերի տեղահանութիւնը» առաջինէն ավելի խոհեմ ճամբա էր, որովհետև եթէ հայերը ջարդել ուզեինք սուլթան Համիտի օրով եղածին պէս, այն ատեն մենք ալ շատ զոհեր պիտի ունենայինք: Ինչպէս հայերը Ատանային մեջ 1909-ին ըրին, փողոցներուն մեջ շինուած պատնէշներու ետև և քարաշէն տուներուն մեջ ամրանալով, դիւրով չպիտի ուզեին անձնատուր ըլլալ, այլ զենքով պիտի դիմադրեին: Տես, Շապիհ Գարահիսարի և Ուրֆայի մեջ հայերը ամիսներով զբաղեցուցին կատավարութիւնը: Միթէ այս ձևը ավելի գործնական չէ՞ր, ձեզ աքսոր պիտի տանինք ըսելով՝ նախ զինաթափ ըրինք և...

1. Գրիգորիս Մ. Վարդ. Պալաքեան, Հայ գողգոթան. Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն, Պեղիկնէն դեպի Չոր, 1914-1920 թթ., հատոր Ա, Բեյրութ, 1977, էջ 369-385:

2. Ն. տ., էջ 285:

ապա ճամբայ հանելով, առանց որևէ փոքր մը իսկ ընդդիմութեան մաքրեցինք... իսկ եռօրեայ կիներուն գալով, եթէ քաղաքին մեջ ասոնց գործը մաքրել ուզեինք, իրենց մտքը գտնուած ոսկեղէն, արծաթեղէն և գոհարեղէն իրենց բոլոր զարդերը կոյուղիներու մեջ պիտի նետեին կամ փճացնեին, որպէսզի մեր ձեռքը չիյնային...

Թեպետ մոռց ցայդ յիշել, որ «տեղահանութեան ժամանակ էլ» աղամանդեայ շատ զարդեղներ մեր խուզարկումներու միջոցին կլլած էին: Սակայն թուրք գիւղացիները, մանավանդ կիները օրերով նեխած հազարավոր այս դիակներուն մեջ շրջելով փորձուիքները պատռեցին և բավական զարդեղներ գտան...

(Յոյց տալով կոտորված հայերի իրար վրա թափուած դիակները)... այս տեսած դիակները սպաննել տուած է Պողազլյանի կայմակամ Քեմալ, երեք գիշեր այս գիւղը գալով և իբր գործավար գինուոր հոս գտնուող բոլոր այրերը և կիները ընդամենը 28 հոգի սպաննել տուած է խուժանին և ձգած, մեկնած է...¹

Թուրք հոջա

Ե՞րբ պիտի դառնան մեր դրացի հայերը արքորէ, ինչո՞ւ այսքան ուշացան մեր դրացիները: Սուլթան Համիտն իսկ, երբ հայերը պատժեր, քանի մը ամիս վերջ «աֆուշահանե» կը շնորհեր: Այս ճեռն թիրքերը ինչո՞ւ հայերուն դեմ սկսուած այս հալածանքը դեռ չվերջացուցին, երկիրը ավերակ դարձավ...

Մեր վզին կապը գերմանացիին տուինք... Ա՛խ, ե՞րբ պիտի լսենք, Ալլափ, որ Թալեաթն ու Էնվերը շանսատակ ըրեր են... Այս խեղճ ազգին (թուրքին) գլխուն փորձանք չմնաց, որ չբերեին... անիծեալ ըլլան...

Առաջ հին վարչակարգի ժամանակ մեկ սուլթան Համիտ կար, հիմա հարիւր հատ սուլթան Համիտ ունինք մեր գլխուն... Հայերը մեր երկրին աղն էին, անոնք գնացին:²

1. Գրիգորիս Ծ. Վարդ. Պալաքեան Հայ գողգոթան. Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն, Պեռլինէն դեպի Չոր, 1914-1920 թթ., հատոր Ա, Բեյրութ, 1977, էջ 300-304:

2. Ն. տ., էջ 343-345:

Թուրք գյուղացի

Քաղաքներն ու գիւղերը բնակիչներէն դատարկուեցան, և մնացած քանի մը էրիկ մարդիկն ալ ռազմաճակատ կը տանին, ասոնք ալ լմնցնելու համար... այդ ձեզ լմնցուցինք, բայց մենք ալ լմնցանք:

Թուրք ծերունին հայերին հարվածող սպիկաններին

Աստուծմէ չվախեցողներ, ասոնք արդէն լմնցած են, պատառ մը հա՞ց ալ չեք ձգէր, որ իրենց դրամով գնեն և ուտեն... այս մեր ըրածները մեզի պիտի մնան:¹

Հյուսնի՝ թուրք իբրիհադական սպա

Դուք, հայերդ, շունէն ալ ցած արարածներ եք, դեռ երես ալ ունիք և գրութիւն կը սպասեք, ազգի և պետութեան թշնամի գարշելիներ... Եթէ քաղաքին մեջ տեղ ալ ըլլա, դարձեալ չեմ թույլատրեր, որ քաղաքին մեջ գիշերեք... դե գնացեք Տեր Չորի ամապատները և հայկական անկախ պետութիւն հոն հիմնեցեք:²

Թուրք պաշտոնապար

Պոլսէն խիստ հրաման կա՝ չօգնել հայ կարավաններուն... ասոնք մեռնելու կը տարուին... ավելորդ է անոնց օգնութեան հասնիլ... որչափ շուտ մեռնին, այնքան շուտ կազատին: Մեռնելու կերթաք, ձեր գոյքերը հետ տանիք, ի՞նչ պիտի ընեք... եթէ հոս չձգեք, քանի մը օր վերջ ուրիշ տեղ մը ձեռքերնուդ պիտի առնեն... ավելորդ տեղը ինչու յոգնութիւն յանձն կառնիք:³

Աղանայի ռազմական հիվանդանոցի թուրք հիվանդ զինվորը հայ բուժքույրին (1918 թ.)

Աստծո պատիժն է, որ ես այսքան հայ աղջիկներ սպաննեցի և հիմա ալ հայ աղջկան մը օգնութեան կարոտ եմ...

Քույրս, ես քո օգնութեանդ արժանի չեմ, ձգէ, որ շանսատակ ըլլամ: Եթէ գիտենայիք, թէ ի՞նչ խժոժութիւններ գործած եմ հայ կիներու հանդեպ, ինձմէ պիտի փախչեիք:⁴

1. Ն. տ., էջ 340-341:

2. Ն. տ., էջ 410-411:

3. Ն. տ., էջ 122:

4. Ն. տ., էջ 200-201:

Կադրի փաշա

Գիտեմ, որ երրորդ բանակի տեղակայված շրջաններում կառավարության հրամանով ամբողջ արու բնակչությունը սպանված է:¹

Կտորածներից հեղո հայկական նահանգներում եղած մահմեդականի վկայությունը

Բիթլիս քաղաքում ոչ մի հայ չկա: Հայկական տունները այրուած ու քանդուած են: Ոչ մի եկեղեցի կանգուն է: Ս. Կարմրորակ վանքը գորանցի է վերածուել...

Մուշ քաղաքը ավերակներու մի կոյտ է: Հագիվ 15 հայ տուներ կան, որ վերադարձել են: Հացթուխներ են և կոշկակարներ: Հայոց քաղը ամբողջութեամբ այրուած է: Եկեղեցիները քանդուած են: Առաքելոց վանքը կիսակործան դրութեան մեջ է: Ս. Կարապետը կիսաքանդ է: Չքանդուած մասը ծառայում է իբրև գորանոց: Սասունում հայի նշոյլ չկայ: Կան հատ ու կենտ իսլամացուածներ: Մ. Աղբերիկի վանքը դեռ կանգուն է, որտեղ կան երկու արեղաներ... Քանիցս հռչակավոր բռնակալ Մուսա բեկը փորձել է վանքը քանդել... Վանքում կան մոտ 40 հայ որբեր և այրիներ միանգամայն անյոյս դրութեան մեջ:

Վարդենիս գիւղում է բնակվում քուրդ Մուսա բեկը: Նրա մոտ ծառայում են մի քանի հայ մշակներ: «Ծառայութեան» մեջ են նաև եօթը հայ օրիորդներ և կիներ... Նրանց անունները անգամ քրդացուած են: Այս գիւղում նույնիսկ հայկական գերեզմաններն են քանդուած: Թե քիւրտերի և թե քիւրքերի մոտ կան բավական քիվով իսլամացուած հայ կանայք և երեխաներ: Տիգրանակերտ, Սղերդ և Հազո քաղաքներում հայութեան հետքն անգամ չի մնացել:

Վան քաղաքում կան 1 000-ի չափ հայ կանայք, ծերունիներ և որբեր... Խլաքը և Բուլանըխը ավերակների են վերածուել... Քրթանցոց և մոտկանցոց մեջ կան բավական թուով հայեր՝ ողբերգական վիճակի մատուում:՝²

Վարչապետ Սայիդ Հայիմը խորհրդարանում ներկա չեղող հայ երեսփոխանների մասին (15 նոյեմբերի, 1915 թ.)

ՆԳ նախարարութիւն պաշտոնագրով մը կը հաղորդէ, որ անցեալ երեսփոխանական ժողովի նստաշրջանին ներկա չեղող երեսփոխաններ-

1. Material sur Beurfeiling Schieksais der Armenier mi jahre 1915-16, Basel, p. 18.
2. Գրիգորիս Ծ. Վարդ. Պալաքեան Հայ գողգոթան, հատոր Բ, էջ 272:

րեն Էրզրումի երեսփոխան Վարդգես և Խաթանալուի երեսփոխան Ջոհրապ էֆենտիները Տիարպեքիի պատերազմական ատեանեն պահանջուած էին և Տիարպեքիի դրկելու ընթացքին Չերքեզ Ահմետի չեքեյախումբին մաս կազմողներուն կողմէ սպաննուած էին: Մարդասպանները Դամասկոսի պատերազմական ատեանին կողմէ մահապատժի ենթարկուած են...

Արդնի երեսփոխան Ստեփան (Չրաճեան) էֆենտիի այսօր ողջ չըլլալու մասին տեղվոյն իշխանութիւնը հաղորդած է մեզի...

Վանի երեսփոխան Վոսմեան (Արշակ) էֆենտին Վանի ապստամբութեան ընթացքին Պիթլիսի ջջակայքը սպաննուած է:¹

Դոկտ. Ռեշիդը գնդապետ դը Նոկայեսին

Ջարդերու հրամանները եկած էին ՆԳ նախարար Թալեաթէն. «Այրե, գարկ, մեռցուր... արքորներուն և բնաջնջման բարոյական և նիթական պատասխանատուն ես եմ»:²

Հայիլ՝ Օսմանյան կայսրության արդարին գործերի նախարար

Հայերը պետք է իրենց մեղադրեն սեփական դժբախտության համար: Եթե նրանք հնազանդ լինեին և իրենց մտավոր կարողություններով օգնեին Թուրքիային, ապա թուրքերը նրանց չէին կոտորի: Պատերազմի սկսվելուն զուգընթաց սկսվեց նաև կոտորածը: Երիտթուրքերը հայերին նայում էին որպես Թուրքական կայսրության արժեքավոր մաս: Փաստն այն է, որ թուրքերը հայերի կարիքն ունեին: Երկրի առևտուրը գտնվում էր հայերի ձեռքում և որպես ֆերմերներ, հայերը մեծ արժեք էին ներկայացնում: Խորհրդարանում մեծ թվով հայեր կային, կային նաև մի քանի սեմատորներ ու նախարարներ: Համարյա բոլոր փոխնախարարները հայեր էին: Հեղափոխությունից հետո ամեն ինչ զնում էր իր հումով և, երիտթուրքերը հուսով էին, որ վերջապես գտել են հարցի լուծումը: Բալկանյան պատերազմը ստիպեց հայերին կրկին առաջ քաշել առանձնանալու գաղափարը:

Երբ սկսվեց պատերազմը, մենք ճշտորեն գիտեինք, թե հայերն ինչ են անելու: Մեծ թվով ռուսներ, հրացաններ, ռազմամթերք և փող էր բերվել

1. Հ. Ղազարեան Յեղասպան թուրքը, էջ 388-389:
2. Nogales Rafael de View jahra unter dom Halbmond, s. 147 կամ Հ. Ղազարեան Յեղասպան թուրքը, էջ 390:

երկիր: Ես այդ ժամանակ նախագահում էի խորհրդարանում և շատ էի սիրում հայերին: Ուստի կանչեցի նրանց ներկայացուցիչներին և հարցրեցի, թե ինչ են մտադիր անելու: Ջրույցի վերջում ասացի նրանց, որ ես կհամակրեմ նրանց այնքան ժամանակ, քանի դեռ նրանք առաջ չքաշեն անջատողական գաղափար:

-Պարոններ, ես լիովին հասկացա ձեր մտադրությունը և, հուսով եմ, որ դուք էլ հասկացաք մերը: Չեր գործն է պայմանավորվել Անտանտի հետ, բայց իմացեք, որ Օսմանյան կառավարությունը կդիմի ամենադաժան գործողությունների, եթե դուք գործեք թուրքերի դեմ: Չեր պլանները կազմեք այնպես, որ կարողանաք հանդիպել Անտանտի պետություններին մաքուր ձեռքերով: Դուք կարող եք ազատ գործել, և ես ձեզ հաջողություն եմ ցանկանում, բայց իմացեք՝ մենք դեռ չենք պարտվել և, ձեր կողմից ամենաանցանց վտանգավոր շարժումը դժբախտություն է բերելու բոլոր հայերի գլխին:

Չմայած այս զգուշացմանը, երբ ռուսները ներխուժեցին Փոքր Ասիա, հայերը ապստամբեցին: Թուրքական կառավարությունը միջոցներ ձեռք առավ մեկուսացնելու հայ առաջնորդներին: Հայերի արտաքսումը թուրքական կառավարության համար վիթխարի կորուստ է: Բայց ի՞նչ կարող ես անել: Մենք պատերազմի մեջ էինք և առաջին հերթին հարկավոր էր անվտանգ դարձնել մեր երկիրը:¹

Ջրույց Էրզրումի սրճարաններից մեկում հայի և թուրքի միջև

Հայ- Էրզրումի մասին ես տարբեր համարում ունեի, անցեալի մեջ փայլուն շրջանները բոլորած է...

Թուրք- Այո, հայերում ժամանակը այդպես եղած է: Բայց ի՞նչ ընենք, երբայր, Էրզրումը վերաշինելու համար հայե՞րը բերենք...Մեկ սըն ալ սա քումիքաճի Անդրանիկ... մեկը կա եղեր ժամանակին, այդ ավազակը այս կողմերը թուրք չէ ձգած, ջարդեր է...

Հայ- Բայց կըսեք, թե հայ ալ չկա աս կողմերը:

Թուրք -Ոչ, ոչ, չկա: Սա դիմացը եկեղեցի մը ունեին, հիմա ախտոյի և միզարանի վերածուած է... քանդեր ենք բոլորը, պտղատու ծառերն անգամ կտրեր վառեր ենք... որպէսզի հայու հետք չմնա...²

Իսմէթ Ինենյուն Պողոս Նուրարին (1923 թ., Լոզան)

Դուք հոս եկած եք Թուրքիայէն հայկական հողերը պահանջելու: Հողերը նուէր չեն տրուիր, այլ գոռով կառնուին: Պատմութեան անիվը այսօր ի նպաստ թուրքերուն կը դառնա: Ո՞վ գիտե, միգուցե օրին մեկը քաղաքական պայմանները ձեզի նպաստավոր ըլլան, և մենք կորսնցնենք այն հողերը, գոր դուք կը պահանջեք:¹

Մեհմեդ Չեզին երկրորդ գործիչ լրագրող, գերմանական քերթերից մեկում 1919 թ. մայիսին փախաբված հողվածում, անդրադառնալով Հայկական հարցի վերաբերյալ Իսմայիլ Հազգի մի հողվածին, գրում է

Մենք գիտենք, որ Իսմայիլ Հազգը բէյը միայն Թալեաթ փաշայի հետ չէ, որ յարաբերում է սերտորեն: Նա յարաբերում է նաև դոկտոր Նազըմի և Հալեպի նախկին կուսակալ Պետրիի հետ: Յայտնի է, որ հայկական ողբերգութիւնը կազմակերպողները և գործադրողները, ինչպես նաև իրենց անցանկալի նկատուած թուրքերին մեջտեղից վերացնողները, այս երեքն են: Պոլսոյ կառավարութիւնը չլիտի ուշանայ նրանց արժանի պատիժը տնօրինելու: Բերլին գտնուող իթթիհատականները վերջերս սկսել են իրենց ընկերավարական յայտարարել: Սապահետտիին է, որ հազիվ կարողացավ իթթիհատականների հալածանքներից ազատուել:²

Գիշերանոցի մեջ փաքաբված Մազհարը՝ Անկարայի վալին, գոչեց.

-Օ՛, ներեցեք, ես ինչպե՞ս կարող եմ անմեղ մարդկանց կոտորելու հրաման արձակել. Էշրաֆը չի ընդունիր, ներեցեք:

Սալունիկի Աքըֆը դուրս է քաշում գրպանից մի թուղթ և ցույց տալով գոչում.

-Այդ դեպքում կուսակալը ես եմ, ո՞ր է Գալա գիտլի հոճա Գարա-Մահմետը:

-Էնկիւրիի 1200 և Աթանոս գիտլի 350 հայերը միասին,- գոչում է Աքըֆը: Հազարապետ Հալո.

-Հագուստները հանեցեք անվնաս պահելու համար, մարմինները ծածկեցեք:³

1. "Literary digest", 11 նոյեմբերի 1916 թ.:

2. Հ. Սահակեան Հայ դատը, էջ 90:

1. Ն. տ., էջ 207:

2. Ս. Թեկիրեան Վերսիշումներ, Կահիրե, 1956, էջ 253:

3. Ն. տ., էջ 317:

Ա Նորիի հեռագիրը (7 մարտի 1916 թ.)

Ստացուած տեղեկագիրներ՝ կը հասկացուի, որ մինչև հիմա Պապի և Մեսքենեի շուրջը 35 000, Հալեպի առաքման վայրը (Գատլըք) 10 000, Տիրսի, Ապուհարարի և Համանի շրջանակին մեջ 20 000, Ռաս ուլ Այնի մեջ 35 000, ընդամենը 95 000 հայեր այլևայլ պատճառներէ մեռած են։¹

Թուրքական տեղեկագիրը Խարբերդի վիլայեթից տեղահանված հայերի թվի վերաբերյալ (նշվում է 74 206 թիվը)

Վիլայեթում հայերուն թիվը 60 000 պետք է ընդունիլ։ Թեև ըլլա նահանգին մեջ, ըլլա անոնց քշուած տեղերուն մեջ, ինչպես նաև դրացի նահանգներէն քշուած հայերը, որ այս նահանգներէ անցած են, կառավարութեան ուժերուն ղիմադրած և ապստամբած ըլլալով՝ մեկ մասն ալ ընդհարումների միջոցին բնաջնջուած է, որով տարագիրներուն թիվը ավելի կը պակասի։ Վիլայեթին մեջ տարագրութեան գործը վերջ գտած է։ 52 000-ը արդեն դրկուած է, 14 000 ալ դրկուելու վիճակին մեջ են։²

Բուրսայի վայրի հեռագիրը

Տարագրուած հայերու թվի մասին մանրամասնութիւններ չունինք... Հայերու ընդհանուր գումարը՝ 66 482:

Թահսիհի՝ Իզմիրի սանջակի մութեսարիֆի հեռագիրը

Տարագրութիւնը որոշուած բոլոր հայերը արքարուած են։³

Թալեաք

Հրահանգ (20 փետրվարի 1916թ.)

Բանակի հրամանատարութեանց կողմէ ծանոթ անձնավորութեանց (հայերի) զինուորական տարիք ունեցողները զինուորական ծառայութեան մեջ գործածելու պետք ցոյց կը տրուի։ Մտածելով, որ կարելի չպիտի ըլլա առոնք պատերազմական գոտիները դրկել և քաղաքին մեջ մնալնին ալ ներելի չէ, արտոնենք, որ իրենց ընտանիքները ընդհանուր առաքումներու հետ քշուելու պայմանով՝ առոնք քաղաքէն դուրս ճամբա և

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 169:
2. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 121:
3. Ն. տ., էջ 160:

կամ ուրիշ շինութեանց մեջ գործածուին։ Այդ մասին պատերազմական նախարարութենէն բանակի հրամանատարութեանց մասնավոր հրահանգ դրկուած է։ Հետևաբար, բանակցելով՝ յիշյալ հրահանգին համաձայն գործեցեք։¹

- Գերմանացի լրագրողին

Հայերը Ռուսաստանում և Թուրքիայում քարոզում են քաղաքական գաղափարներ, որոնք կարող են իրագործվել միայն մի պայմանով՝ եթե կործանվի թուրքական կայսրությունը։

Պատերազմի սկզբում Փոքր Ասիայում տեղի ունեցավ համահայկական հանձնաժողով, որում որոշվեց, թե Կովկասի հայերը զենք կվերցնեն և հանդես կգան Ռուսաստանի օգտին, իսկ թուրքահայերը որոշ ժամանակ կգրավեն սպասողական կեցվածք։ Այդ մասին իմանալով՝ հարցրեցի մի քանի հայերի և, նրանք չքողարկեցին իրենց դավաճանական պլանները՝ այն արդարացնելով լոկ Թուրքիայի հիմար քաղաքական կուրսով։

...Կայացված խուզարկությունները հայերի տներում հայտնաբերեցին զենքերի և ռումբերի պահեստներ։ Այդ ժամանակ հայերի արտաքսումը Թուրքիայի արևելյան վիլայեթներից դարձավ ռազմական, ազգային և պատմական անհրաժեշտություն։ Արևմտյան նահանգներից հայերի արտաքսման հարցը որոշվեց, երբ Դարդանելի վրա դաշնակիցների հարձակման հետևանքով ակնհայտ դարձավ կառավարության նստավայրը Կ. Պոլսից այլ վայր տեղափոխելու անհրաժեշտությունը։ Հայ «բռնագաղթվածները» արևելյան նահանգներից Միջագետքի ճանապարհին հարձակման ենթարկվեցին քրդերի կողմից և նրանց մի մասին վերջինները կտորեցին։ Քրդերը դրա համար խիստ պատժվեցին։ Ես ցավում եմ, որ բռնագաղթման գործը հանձնարարվել էր մի վարչության, որն իր բարձրության վրա չէր, որի հետևանքով կարող է տեղի ունեցած լինեն լուրջ միջադեպեր։ (Ապա Թալեաքը, ձեռներն աչքերին տալով, կարծես թե ցանկանում էր քշել ահավոր հուշերը)։²

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 162:
2. “Армянский вестник”, 1916, 23

Ա Նուրիի ծածկագիրը (7 մարտի 1916 թ.)

Պատերազմական նախարարութեան հրամանով զինուորական կա-
յաններու կողմէ հավաքուելով սնուցուած ծանոթ անձնավորութեանց
(հայերի) մանուկները, պատրուակելով թե գաղթականներու պաշտոնա-
տանց կողմէ պիտի սնուցին, համախումբ վիճակի մեջ, առանց կասկածի
տեղի տալու, փճացնել ու տեղեկացնել:¹

**Չեմալ փաշայի պատասխանը գերմանացի դիվանագետին (29
մարտի 1916 թ.)**

Հայերի վիճակը, որքան հնարավոր է, կաշխատեն թեթևացնել, սա-
կայն Կ. Պոլսից դրամական օգնության փոխանցումներին ամեն մի գեր-
մանացու և ամերիկացու մասնակցությունը հայերին օգնելու գործում
խանգարում է, քանի որ այն կուժեղացնի հայերի դիմադրությունը թուրք
կառավարությանը: Այդ դիմադրությունը կարող է թուլանալ, եթե հայերն
այլևս հույս չդնեն արտաքին օգնության վրա:

Խալիլ փաշայի ցուցմունքը՝ փրկած Կ. Պոլսում անգլիացի սպային

Հակառակ կնքված համաձայնության, հայերն ըմբոստացան բանա-
կի կովի շրջաններում, վտանգեցին թիկունքի մեր մատակարարումները
և նույնիսկ ցանկացան առաջին գծից էլ անցնել: Այդ պատճառով հրա-
մայեցի, որ բնաջնջեն բանակի շրջանում եղած հայկական զինված չե-
թեներին, իսկ հայերին տեղահանեին հեռավոր շրջանները: Տեղահանու-
թյան ընթացքում շատերը մեռան: Դրանց թիվը 300-ից շատ է, թե քիչ, ճշ-
տել չկարողացա:²

Չիա Գեորգիի ցուցմունքը դադարանում

Պետք չի գրպարտել մեր ժողովրդին: Թուրքիայում տեղի է ունեցել ոչ
թե հայերի կոտորած, այլ թուրք-հայկական բախում: Մեզ հարվածեցին
թիկունքից, և մենք էլ պատասխանեցինք նույն ձևով:³

1. Անտոնեան Մեծ ոճիրը, էջ 196-197:
2. Գ. Լազեան Հայաստան և Հայ դատը հայ և ռուս հարաբերութիւններու լոյ-
սի տակ, Երևան, 1991, էջ 249:
3. B. Simsir Malta Sürgünleri, Ankara, 1985, s. 83.

Հյուսանեդդին Էրթուրք՝ հարուկ կազմակերպության ներկայացուցիչ

Երբ ծագեց առաջին աշխարհամարտը, դաշնակների ու հնչակների
կամավորական ջոկատները, որոնք ռուսական բանակի ավանգարդում
էին, Էրզրում և Վան քաղաքներում կազմակերպեցին թուրքերի կոտո-
րած: Ի պատասխան դրան, Միություն և առաջադիմություն կուսակցու-
թյունը ձևավորեց մարտական ջոկատներ, որպեսզի ընդդիմանար հա-
կառակորդին: Եթե խոսքը գնում է հանցագործության մասին, ապա պա-
տասխանատվությունը դրա համար պետք է կրեն երկու կողմերը:¹

Պաշտոնական կարծիք

Հայերը դրան արժանի էին: Հարյուրամյակներ շարունակ նրանք օս-
մանյան տան ծածկույթի տակ օգտվել են այնպիսի ազատությունից հա-
վատի ու մշակութային գործունեության ասպարեզում, ինչը գոյություն չի
ունեցել արևմտյան ոչ մի երկրում: Նույնիսկ պատերազմների ժամանակ
նրանց հանգիստը չի խանգարվել, քանի որ նրանք բանակում չեն ծառա-
յել: Չբաղվել են առևտրով և մեծ եկամուտներ են վաստակել: Իսկ թուրքե-
րի զավակները զոհվել են ռազմաճակտում, որպեսզի հայերը լավ ապրեն:²

Ճայիհ Ռիֆկի Աթայ

Հայերի դեպորտացիայի ժամանակ Անատոլիայի քաղաքների և
ավանների շատ թաղամասեր հրո ճարակ դարձան... Հայերի ու հույնե-
րի հետ միասին աշխույժ կյանքն ու բարեկեցությունը երկար ժամանակ
լքեցին Անատոլիային:³

**Որբանոցների թուրքական հանչնաժողովի անդամի հայտարարու-
թյունը (5 նոյեմբերի 1916 թ.)**

Որբերը պետք է փոխադրվեն Կոնիայի նոր մեծ ազգային (թուրքա-
կան) որբանոց: Բնականաբար այնտեղ ընդունելու են թուրքական
անուններ և կրթվելու են իբրև թուրք:⁴

1. Hüsamettin Ertürk İki Devrin Ped Re Arkasi, Istanbul, 1964, s. 306.
2. Em. Tümg İhsan Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, T. C. genelkurmay
Yayini, Ankara, 1984, s. 163.
3. F. R. Atay Gankaya-Atatürk'un Dogumundan Ölümine Kadar, Istanbul, 1980,
s. 450.
4. Material sur Beurfeiling des Schicksaisder Armenier im jahre 1915-16, Basel,
Heft 1-2 ff, p. 298.

Բամայի Հազգրն «Bejanul Hakk» քերթում գրեց

Հալածանքները, որ ուղղված են խաղաղ բնակչության դեմ, բարբարոսական են ու անխիղճ... Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հույների ու հատկապես հայերի նկատմամբ ամենասարսափելի ոճրագործություններ են կատարվում: Մարդկային լեզուն ու գրիչը ի վիճակի չեն արտահայտելու փաստերի անգամ հարյուրերորդ մասը: Կեղծ հայրենասերներն ու կարճատես քաղաքագետները ջանում են քողարկել Թուրքիայում իշխող հարաբերությունները: Մինչդեռ մենք, որպես իսկական հայրենասերներ, այսօր գոռում ենք մարդկությանն ու քաղաքակիրթ Եվրոպային, որ հայերի ու հույների հալածանքները շատ ավելի սուսկալի չափեր են ընդունել, քան երևում է մամուլի հաղորդումներից: Հայերին ու հույներին անողորքաբար հալածում են: Նրանց կյանքը, ունեցվածքը և պատիվը մշտապես վտանգի տակ են: Օրեցօր հեռավոր շրջաններում հարյուրավոր հայեր են սպանվում:¹

Շերիֆ փաշայի հողավածը «Ժուռնալ դը Ժնևի» 1915 թ. սեպտեմբերի 18-ի համարում

Եթե կա մի ցեղ, որն իր հավատարմությամբ, ծառայություններով, իր պետական գործիչներով ու պաշտոնյաներով նվիրված է եղել երկրին, խելքով, որ նրանք դրսևորել են բոլոր բնագավառներում... և մոտ է կանգնած մեզ՝ թուրքերիս, ապա դա հայերն են: ...Եթե հիմա պատկերացնես, որ մի այդպիսի բարձրատաղանդ ժողովուրդ, որը կարող էր դառնալ Օսմանյան կայսրության նորոգման գործընթացում ամենաբարերար ֆերմենտը, կանգնած է պատմությունից վերանալու, ոչ միայն ճնշվելու, այլև ոչնչացվելու կեստում, ապա անգամ ամենաանզգա մարդու սրտից արյուն կկաթի: Ես կուզենայի սրանով այդ զոհաբերված և մեռնող ազգի անուհից վրդովմունք արտահայտել նրա դահիճների հանդեպ և իմ անսահման կարեկցանքը՝ նրանց զոհերին... Որքան են զգուշացրել նրանց Միություն և առաջադիմություն կոմիտեից, որի սև հոգին ճանաչում են: Գոնե Ադամայի ջարդերը, որոնք կազմակերպված էին կոմիտեի հրամանով, պետք է դաշնակցականներին իրականության հողին վերադարձնեին:

1. J. Lepsius, Der Turkenherrschaft, Potsdam, 1930, s. 239.

Մեծ վեզիրի 1917 թ. հունվարի 20-ի հայտարարությունն ավարտ-հունգարական դիվանագետին

Թուրքիան մի անգամ... ստիպված կլինի ամբողջ աշխարհի առաջ պատասխանելու հայերի նկատմամբ իր վարվելակերպի պատճառով թշնամիների անընդհատ կշտամբանքներին... պետք է անընդհատ շեշտել, որ այն միջոցառումների պատճառը, որոնց դիմելու համար Թուրքիան ոչ միայն իրավունք ուներ, այլև հանգամանքների բերումով ստիպված էր, ռուսների, ինչպես նաև անգլիացիների և ֆրանսիացիների մեքենայություններն էին, այնպես որ ամբողջ պատահածի մեղքը սրանց վրա է ընկնում...¹

Էնվերը Լեփսիուսին

Իմ վրա են վերցնում պատասխանատվությունը այն բանի համար, ինչ տեղի է ունեցել երկրում:²

Թուրքիայի գյուղաբնակչության նահապարտության հրամանը

Հայերին, որ դավանաճյուղ էլ լինեն, այնպես տեղաբաշխել, որ ոչ մի տեղ ազգաբնակչության 5 տոկոսից ավել չկազմեն:³

Ադրիանապոլսի իշխանությունների հայտարարությունը

Կատարված դեպքերի համար պատասխանատվություն չենք կրում, որովհետև գործում ենք Կ. Պոլսից եկած հրամանով:⁴

Խալիլ բեյ

Այն եղանակը, որով գործել է կառավարությունը, սխալ է:⁵

Չավիդ բեյ՝ նահապար

Հայերի հալածանքը... նախկին կաբիներտի միաձայն վրիպումն էր... քաղաքական տեսակետից մեծ սխալ էր ամբողջ ազգեր հալածելն ու բնաջնջել ցանկանալը:⁶

1. Wien HHSTA PA XII 221 Kostantinopel, 20 Jauner, 1916, N 6/P. A.
 2. J. Lepsius, Der Todesgangf, Potsdam, 1930, s. XIII
 3. Wien HHSTA PA XII 221 Kostantinopel, 13 August, 1915, N 66/P. B
 4. Wien HHSTA PA XII 463 Adrianopel, 29 Oktober, 1915, Z 95/P
 5. Wien HHSTA PA XII 463 Adrianopel, 10 Marz, 1916, N 21/P. B
 6. Wien HHSTA PA XII 221 Kostantinopel, 24 Marz, 1917, N 25/P. B

Էնվերը Մեպեռնիսի մասին

Մետեռնիխը հուսահատության է հասցնում կառավարությանը հայերի մասին իր պատկերացումներով. նա իրեն ամբողջովին նվիրել է հայկական գործին: (Էնվերի պահանջով Մետեռնիխը հետ կանչվեց դեսպանի պաշտոնից):¹

Սայիդ Հալիմ

Թուրքահայաստանի տեղահանումը ռազմական տեսանկյունից լիովին հիմնավորված է եղել, միայն խայտառակություն է, որ դա առիթ է ծառայել գազանությունների համար... չեմ հասկանում Հայաստանի սահմաններն այդքան նեղ գծելու կառավարության ցանկությունը: Ընդհակառակն, այն պետք է բավական մեծ լիներ թուրքահայերին ձգելու համար, որպեսզի նրանք հնարավորին չափ մեծ թվով դեպի այնտեղ ձգտեն և ազատեն կայսրությունը իրենց ներկայությունից:²

Թաներ Ակչամ թուրք պարմարան

Արևելյան Անատոլիայի վիլայեթներում հարկեր հավաքելու և դասալիքներ հետապնդելու պատրվակով հարձակումներ էին տեղի ունենում գյուղերի վրա, կատարվում թալան և տեղական բնույթի սպանություններ: Այս գործողություններում գլխավոր դերը հատկացվում էր քրդերից կազմված համիդիե զնդերին և Թեշքիլաթ-ը մախսուսե կազմակերպությանը, որի շտաբն արդեն գտնվում էր Էրզրումում: Ոչ հեռավոր ապագայում դրանք իրականացնելու էին հայերի զանգվածային կոտորածներ: Թեշքիլաթ-ը մախսուսե կազմակերպության մեջ հիմնականում մտնում էին բանտերից ազատվածները, ինչպես նաև մահմեդական փախստականները Բալկաններից ու Կովկասից...

Պատերազմի առաջին իսկ ամիսներին այդ կազմակերպության ստորաբաժանումների կողմից իրականացրած թալանն ու սպանություններն այնպիսի ծավալների հասան, որ մի շարք վիլայեթների նահանգապետերը սկսեցին զանգատվել և պահանջեցին կառավարությունից վերջ դնել այդ խայտառակություններին...

1915 թ. փետրվարի հրամանով բոլոր հայ զինվորականները զինաթափվեցին և նրանցից կազմվեցին բանվորական գումարտակներ: Օգ-

1. Wien HHSTA PA III 172 Berlin, 18 August, 1916, N 102/P. B

2. Wien HHSTA PA X157 Jenikoj, 20 August, 1918, N 72/P. C.

տագործելով ճանապարհաշինության և բեռների փոխադրության մեջ՝ այս գումարտակները կամ զոհվեցին քաղցից ու ցրտից, կամ ֆիզիկապես ոչնչացվեցին: ...Շատ վիլայեթներում ձերբակալությունները սկսվեցին ապրիլի 19-ին և շարունակվեցին մինչև մայիսի 19-ը: Մի շարք տեղերում ձերբակալվածներին հրապարակային մահապատժի ենթարկեցին մնացածներին ահաբեկելու համար: Այս ամենը մեկ նպատակ ուներ՝ միմիանմի հասցնել հայ բնակչության դիմադրությունը բռնազաղթին: Նույն այդ ժամանակ բոլոր հայերին արձակեցին պետական ծառայությունից, արգելեցին նրանց տեղափոխությունները երկրի ներսում:

Հայ ազգաբնակչության զինաթափման հարցը դրվել էր դեռևս մինչև պատերազմի սկսվելը... գեներ փնտրելու, հարկեր հավաքելու և դասալիքներ հատնաբերելու պատրվակով իրականացվեցին նախադեպը չունեցող թալան ու սպանություններ: ...Ոչնչացման էին ենթակա նաև ոչ հայ այն պաշտոնակատարները, որոնք տեղերում չէին ենթարկվի բռնազաղթի որոշմանը: Բռնազաղթի մասին պաշտոնական որոշումն ընդունվեց 1915 թ. մայիսի 27-ին... Սակայն հայերի աքսորը սկսվեց դեռ մարտին: Օրինակ, սկսած մարտի 15-ից Մարաշի և Ադանայի վիլայեթների հայ բնակչությունը զանազան պատրվակներով բռնազաղթվեց մասամբ Կոնիա, մասամբ էլ Դեր Զորի անապատը Իրաքում:

Բռնազաղթի և կոտորածների ձևերն ու եղանակները տարբեր շրջաններում տարբեր էին: Մի շարք տեղերում բնակչությանը նախազգուշացնում էին երկու ժամ առաջ, մինչդեռ ուրիշ տեղերում տալիս էին հնգօրյա ժամկետ: Սակայն, որպես կանոն, այդ ժամկետները ձևական էին: Որոշ տեղերում հայերին թույլ էին տալիս իրենց հետ վերցնել իրեր, սակայն եղան շրջաններ, որտեղ արգելվում էր նրանց ունեցվածքի առուծախը, և նույնիսկ եղան մահմեդականներին մահապատժի ենթարկելու դեպքեր, ովքեր համարձակվել էին հայերից գնելու անշարժ սեփականություն... Նրանք, ովքեր իրենց հետ վերցրել էին թանկագին առարկաներ, դրանով միայն արագացրին սեփական մահը...

Որպես կանոն տղամարդիկ ոչնչացվեցին մինչև բռնազաղթի սկսվելը: Իսկ այնտեղ, որտեղ «գտումը» նախապես չէր կատարվել, առաջին իսկ կանգառին տղամարդկանց առանձնացնում էին կանանցից և երեխաներից ու սպանում՝ գործադրելով ամենատարբեր եղանակներ: Բնաջնջմանը... մասնակցել են նաև զինվորական ստորաբաժանումներ (հատկապես ժանդարմները) և քաղաքացիական բնակչությունը:

Մայիս-հունիս ամիսներին, ավարտելով բռնագաղթը արևելյան վիլայեթներից, սկսվեց հայերի աքսորը Արևմտյան Անատոլիայից և Թրակիայից... Առաջին նշանակավայրը Հալեպ քաղաքն էր Սիրիայում: Այստեղ կենդանի հասածները կենտրոնացվում էին համակենտրոնացման ճամբարներում: Մահվան այդ ճամբարներից կենդանի դուրս գալը հրաշք էր համարվում: Այստեղից նրանց ուղարկում էին երկու ուղղությամբ՝ հարավային Սիրիա, կամ արևելյան Միջագետք, այսինքն՝ Արաբական անապատ... Սա հավասարագոր էր մահվան: Անապատում ստեղծված համակենտրոնացման ճամբարները ավելի շուտ պետք է դառնային գեներգմանատներ:

...Այնպիսի կարևոր որոշում, ինչպիսին է մի ամբողջ ժողովրդի գաղթը մի վայրից մյուսը, ընդունվել է բանավոր և գործադրվել է շատ ավելի վաղ, քան կկազմվեր գրավոր փաստաթուղթ...

Դրա հետ միասին, նույնիսկ բռնագաղթի վերաբերյալ որոշում ընդունելուց հետո էլ թուրքական իշխանությունները իրենց դեսպաններին տված հրահանգներում շարունակում էին համառորեն պնդել, որ «ղեպորտացիայի մասին լուրերը լրիվ գրպարտություն են»:

Հայերի դեպորտացիայի ընթացքում տեղ գտած չարաշահումների և ապօրինությունների փաստերն ուսումնասիրելու համար ռազմական նախարարությանը կից ստեղծվեց հատուկ հանձնաժողով, որի գործունեությունը շարունակվեց մինչև 1918 թ. վերջը: Մեղավոր ճանաչված պաշտոնատար անձանց գործերը հանձնվեց դատարան: Մեղադրյալների ընդհանուր թիվը կազմեց 1 397 մարդ, որոնցից շատերը կամ դատվեցին բանտարկության, կամ մահապատժի ենթարկվեցին:

...Հազիվ թե հրեաների զանգվածային ոչնչացումը գերմանացիներին տնտեսական ու քաղաքական որևէ օգուտ բերեց: Հայերի գեներգիդի դեպքում գործը բոլորովին այլ է: Այս ակցիան թուրքերին խոստանում էր որոշակի օգուտներ: Դրա արդյունքով նրանք ստացան կարևոր առավելություններ: Այլ կերպ ասած, հայերի ցեղասպանությունն իրականացվեց ոչ թե հանուն վերացական գաղափարախոսության, այլ բավականին շոշափելի օգուտների: (Սակայն) այս ակցիան տնտեսական առումով Թուրքիային 150-200 տարով հետ շարտեց: Դրա պատճառած տնտեսական ավերածությունը կատաստրոֆիկ էր:¹

1. Т. Акчам, Турецкое национальное “Я”..., Москва, 1995, стр. 102, 103

Ահնեղ Աղաև՝ պանթուրքիստ

Այս գործում թուրքերը մի մեղադրանք չէ, որ շահել են, քանի որ նրանցից առաջ գերմանացիները նման գործեր կատարեցին իրենց հպատակ լեհերի նկատմամբ: Գերմանացիները պարտադրեցին թուրքերին գործադրելու հայաջնջումը, ասելով, որ եթե մենք չգործադրենք հայասպանությունը, Գերմանիան սուլթանի հետ դաշնակցություն չի կնքի:¹

Յազդի էֆենդու՝ օսմանյան բանակի 44-րդ գնդի 4-րդ վաշտի հիսնապետ, հուշագրություններից

...Երևում է, որ Վանում վտանգը մեծ չէ, դրա համար էլ (Տիսիզիում) մեզ հանգիստ են տալիս... Տեղի կառավարությունը, տեսնելով զինվորների գալը, սկսեց իր ուժերն ու կարողությունը ցուցադրել:

Քաղաքում հարյուրից ավելի հայեր էին բնակվելիս եղել: Երեկ երեկոյան նրանցից 70-ին «մաքրել են»: Առավոտյան դեմ այդ գործը դեռ շարունակվում էր: Բոլոր հայերը տրորվեցին (ոչնչացվեցին): Չինվորներից մեկը, որ քաղաք էր գնացել, վերադարձին պատմում էր, թե հայերի դիակներն ընկած էին խառն ի խուռն, որը՝ երեսն ի վեր, որն էլ՝ ամբողջ մարմնով փռված՝ հոգեվարքի մեջ էր:

Մի ժանդարն ինձ ասաց, որ փոքր երեխաներին մահմեդականացնում են, երիտասարդ աղջիկներին իրենց են վերցնում, իսկ տղամարդկանց ու ծերերին կոտորում են: Մղերդում կոտորել են 2 000 հայ: Մղերդի ժանդարմները անցյալ օրը վերադարձել էին: Ասել է, թե եկել էին մաքրագարդելու: Դիարքեքիում էլ են կոտորում: Աստված իմ, արժանի արա վայելելու մեր հաղթանակի հրճվանքը:

Այսօր ճանապարհին հանդիպեցինք երկու ժանդարմների, որոնք տանում էին 40-50 հայ կանանց, տղամարդկանց և երեխաների: Ոտաբորիկ էին ու լալիս էին: Հաց էլ չուներին: Մարդ ցավում է՝ նման բաներ տեսնելով: Բայց ցավել պետք չէ: Անպիտաններն ամբողջությամբ միկրոբներ են: Թող հանուն հասարակական անվտանգության՝ սրանք էլ գնան... թող գնան տեսնելու իրենց ցանկացած անկախությունը: Ժանդարմներին հարցրինք՝ ո՞ր եք տանում սրանց: Պատասխանեցին, թե մի քիչ տեղ էլ պիտի տանենք և ապա բոլորին սպանելու ենք: Հանդիպեցինք նաև մի հայ կնոջ դիակի, որին անփութությամբ գցել էին ճանապարհի մեջտեղը:

1. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 282:

...Բիթլիսից երեք ժամ հեռավորության վրա ենք: Ճանապարհին մինչև 40-50 հայերին հանդիպելը տեսանք բահ ու բրիչավորների: Նրանք փոսեր էին փորում, իսկ մյուսներին էլ մեկ-մեկ, երկու-երկու ուղարկում էին Մարզո փաշայի մոտ:

...Առավոտյան ճամփա ենք ընկնում: Մեկնելուց առաջ տեսա, որ տղաները ճանապարհին մի հայ երեխայի էին կենդանի թաղել: Նրա գլուխն ու ձեռները հողից դուրս էին թողել ու քթից ու բերանից արյուն էր հոսել:

Ճանապարհի երկարությամբ հոսող ջրի ափին հանդիպեցինք ևս չորս հայի դիակի: Նրանցի մեկի մարմինը, առնանդամն ու ամորձիքները չափազանց ուռել էին, մեկն էլ նստատեղում խոշոր պաշար ուներ (երևի վախից), մյուսներն էլ զանազան տեսակ այլանդակություններ ունեին: Բոլորի մարմիններն էլ ծածկված էին բազմաթիվ վերքերով: Մի այնպիսի զգվելի տեսարան էր, որ անհնար է նկարագրել... Առանց իմանալու, կուշտ-կուշտ խմեցինք դիակներով լցված ջրից: Չես հասկանում, թե ինչու դիակները թողնում են բաց և ապականում մթնոլորտը:

...Դարձյալ գարշահոտություն է զգացվում: Նայում ու տեսնում ենք մի ուրիշ դիակ՝ լրիվ սևացած. մարդկանց լրիվ մերկացնում են և ապա սպանում: Մի քիչ էլ ենք առաջանում և բանակատեղի մոտ եղած փոսում տեսնում ենք մի ուրիշ դիակ:

...Բիթլիսում եղող հայերին դեռ չեն կոտորել: Հավանաբար մեզ հենց դրա համար են բերել:

...Մի հայ երեխայի հարցրի. «Ինչո՞ւ (հայերը) տներից դուրս չեն գալիս»:

-Սպանում են,- պատասխանեց տղան:

-Դու սպանվել ուզո՞ւմ ես,- կրկին հարցրի երեխային:

-Դու այդ բանը ուզո՞ւմ ես, որ ես ուզեմ,- պատասխանեց գուլպա վաճառող երեխան:

(Հաջորդ օրը քաղաքից վերադառնալիս) իմացա, որ մեզ մոտ եղած հայ զինվորներին էլ պահանջել են: Վաշտում եղածներին տարա: Միի-րանը համբուրեց ձեռքս և ասաց. «Էֆենդի, իրավունքդ ինձ հալալ արա»: Նրանց հանձնեցի ամբողջություններ կառուցող գումարտակին: Չափազանց ողբերգական տեսարան էր, խուզարկում էին նրանց գրպաններն ու ծոցերը և ինչ գտնում՝ վերցնում էին: Մի քանի հեծյալ ժանդարմներ էլ եկել էին մեզ մոտ: Սրանք հայ զինվորներին իբր Բիթլիս պիտի տանեին, բայց Ազրայիլի մահն սպասում են: Դեպի մահ են գնում հայ զինվորներ:

րը: Մեր թամբագործին ուղարկել էի քաղաք: Դժվար թե նա կարողացած լինի իր կյանքն ազատել: Հայերը, իրենց խանութները բաց թողած, փախչում են: Ժանդարմները բացում են հայերի տների դռները, ներսում եղածներին դուրս են անում և հավաքում մի հրապարակում: Հավաքվածները ժանդարմների հսկողության տակ են: Մարդիկ որևէ դիմադրություն ցույց չտվեցին: Վերջապես Բիթլիսն էլ մաքրվեց: Մեր կիսաբաժնում 200 հայ զինվոր կար, նրանք էլ մաքրվեցին: Առաջին օրը, երբ գնացի Բիթլիս, կառավարությունը հայտարարել էր, թե բոլորն իրենց խանութները բացեն: Այդ հայտարարությունից հետո հայերը խանութները բացեցին ու սկսեցի առևտուր անել: Հնազանդ ժողովուրդ, իմանալով հանդերձ, որ մեռնելու է, այնուամենայնիվ, կանոնավոր առևտուր է անում: Սա հույսի աշխարհ է՝ չէ որ կարող է մտածել. «Գուցե ազատվե՞մ»: Կուսակալը հմտորեն որսում է այս հոգեբանությունը, ասելով. «Գուցե կառավարությունը ձեզ ների: Իսկ ես ձեզ 60 տոկոսով վստահեցնում եմ, որ եթե հավատարիմ մնաք, կազատվեք: Եկող զինվորներից մի վախեցեք, նրանք պատերազմ են գնալու»: Այսպես ասելով՝ (հայերի ձրի աշխատանքով) գորանոցներ է կառուցել տվել, իսկ հետո, մարդկանց մեջ իսկապես վստահություն է ներշնչել ու նրանց բուրբին կոտորել:

(Դատվանում) բոլոր հայերին կոտորել են հենց գյուղում: Ես հանդիպեցի հեռագրատան տեսուչին: Նա հայտնեց. «Կարճկանի 86 գյուղերից 11-ը եղել են քրդաբնակ, իսկ մնացածները՝ լրիվ հայաբնակ: Բոլոր հայերին կոտորել են, որոնց թվում եղել են զենք բռնելու ընդունակ 1 600 հոգի: Քրդերից դժգոհ են»: ...Այսօր Բիթլիսից նոր լուր ստացվեց, որ հայերի տների դռները ջարդելով՝ բռնությամբ ներս են մտնում: Կանայք խելագարվում են: Քաղաքում «դո՛ւն , դո՛ւն» է եղել, քաղաքը շրջապատված է և ոչ ոքի թույլ չեն տալիս Բիթլիս մտնել:

...Անցնում ենք Մշո դաշտի ջրառատ ձորերով: Այստեղ-այնտեղ ընկած են անհամար դիակներ: Մի տեղ տեսա՝ դիակները ոչխարի հոտի մահն խիտ-խիտ փռվել էին գետնին: Մի զգվելի գարշահոտություն բռնել էր օդը, ձորերն անհամար դիակներով լիքն էին: Շատ տարօրինակ էին ցերեկով տեսած դիակները՝ ոմանք ոչխարի մահն գլուխը հետ շրջած՝ տարբեր ձևերով լրիվ մերկ ընկած էին: Նրանց մարմինները արևի տակ սևացել էին:

Այսօր ես կովի բռնվեցի թշնամու՝ հայերից կազմված, մի հեծյալ խմբի հետ, որը ոչ մի դիմադրություն ցույց չտվեց: Երևի եկել էին՝ իրենց

գաղթականներին տանելու: Երեկ երեկոյան նրանք մեզնից ձախ գտնվող գյուղից փախցրել էին իրենց գաղթականներին և թողել էին Միփանի ստորոտում, իսկ այսօր եկել էին այնտեղից նրանց տանելու:

...Մուշում հայերը հարձակվել էին հիվանդանոցի վրա, բայց մի գումարտակ շրջապատել է նրանց և բոլորին կոտորել: Մ. Կարապետի շրջանում շուրջ 10 հազ. հայեր են եղել: Գումարտակը թնդանոթով նրանց էլ է մաքրել:¹

Մշեցի բուրք Ալի աղայի պապմածը

...Այս առավոտ ես, Հաջի Հալի էֆենդին և Բադուլ էֆենդին ձիեր հեծանք և գնացինք Ալիշխան գյուղը... Գյուղը լեցուն էր ժանդարմներով, որոնք մեզ ասացին, թե 350 հայեր իրենց պարագլխի հետ փակված են մարագում... Մենք բարձրացանք մի փոքր տան տանիքը և սպասեցինք, թե այդ ամենն ինչով է վերջանալու: Կես ժամ անց զինվորական բժիշկը 150 ժանդարմների ուղեկցությամբ մոտեցավ մարագին, բացեց դուռը և հրամայեց դուրս հանել հայերին: Նրանք բոլորը շղթայված էին ու միմյանց կապված... Նրանց բերեցին ու շարեցին կալատեղի կենտրոնում: ...Սաստիկ գունատ, մեռելատիպ դեմքերով նրանք նայում էին մերք գետնին, մերք ժանդարմներին... Պատրաստ կանգնած ժանդարմները (ազդանշանով) կրակ բացեցին և սպանեցին բոլորին:²

Թուրք պաշտոնապար

Համակենտրոնացման ճամբարների գաղափարին... եկանք անգլիացիների օրինակով, որոնք նույն ձևով էին վարվում բուրքերի հետ Հարավային Աֆրիկայում:³

Քարոզ-կոչ մզկիթներում Սարիդամիշի ճակատամարտից հետո

Այդ նրանք (հայերը) դավաճանեցին մեզ: ...Նրանք ոտի հանեցին ռուսներին: Մահ հայերին: ...Մահ:⁴

Թուրք պաշտոնապար

Հայեր, մենք ամեն ինչ գիտեինք, իսկ այժմ ամեն ինչ ապացուցվեց: Այս երկրում կամ մենք ենք իշխելու, կամ դուք ու ռուսները:⁵

1. «Մի թուրք սպայի հիշատակարանից», Թիֆլիս, 1917:
2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 219:
3. Der Prozess Talaat Paschas. Berlin, 1921, s. 56-57.
4. “Армянский вестник”, 1916, N25.
5. “Армянский вестник”, 1916, N26.

Քեդրի բեյ

Կառավարութիւնը որևէ ճշգրիտ կասկած մը չունի, բայց կը վախենա, որ բան մը տեղի չունենա և խոհեմության համար է, որ այս ձերբակալութիւնները տեղի ունեցան:¹

Հայդար Ջենալի՝ բուրք բժիշկ, նամակը ներքին գործերի նախարարությանը

Վսեմաշուք տեր.

Երբ հայոց խնդիրը կըննվի, կտեսնեմ, որ ամբողջ պատասխանատվութիւնը միշտ կուսակալներուն և հրամանատարներուն կվերագրվի: Հայոց վրա ի գործ դրված խժոժութիւնները կընան կարճատես քաղաքական ըմբռնումներու գեշ հետևանքներ ըլլալ:

...Նվաստիս ձեզի հաղորդելիքը հայոց վրա գիտականորեն ի գործ դրած վայրագութիւններն են:

...Պատասխանատուներուն հանդեպ պետք եղածը տնօրինելը «Խժոժութ քննիչ հանձնաժողովին» պատվին ու խղճին կը հանձնեն: 1915-ի դեկտեմբերին Երզնկայի մեջ 3-րդ բանակի բժշկապետ Թևֆիք Սալիմի հրամանով, թիֆուսէ վարակուած հիվանդներէն առնուած արիւնը առանց «inactive» ընելու և բժշկականորեն միայն փորձի կենդանիներուն վրա ներելի եղող գիտական փորձերը՝ գաղթեցնելու սահմանուած անմեղ հայերուն կներարկվին և այդ պատճառով շատ մը խեղճ հայեր հիվանդանալով կմեռնին: Ներարկումները կատարուած ատեն՝ զոհերը խարած են, հավաստելով, որ հիվանդութիւնէ զերծ կացուցանելու համար է: Այս փորձը կատարողը՝ Օսմ. Բժշ. Վարժարանի «Anatomic Patholog»-ի ուսուցիչ Համտի Սուատ՝ «Զինուորական բժիշկ» թերթին մեջ իր փորձերը հրատարակած պահուն՝ փորձերը սպանուելու դատապարտուածներուն վրա կատարած են կըսեր, իսկ նուաստս՝ հիշյալ ուսուցչին սպանիչ փորձերուն ենթականերուն հայ ըլլալէն զատ ուրիշ հանցանք չունենալուն մոտէն վկան է: Այս խնդրին մոտէն տեղեակ են այն ժամանակ Երզնկայի կենտրոնական հիվանդանոցի բժշկապետ դոկտոր Բեֆետ բեյը և իրեն մոտ աշխատող երկու հայ բժիշկներ, նույնպես Երզնկայի Կարմիր Մահիկի բժշկապետ Սելահետտին պեյը:

1. Տոքթ. Եօհաննես Լեփսիոս, Տեղեկագիր, Բեյրութ, 1965, էջ 228:

Անավասիկ նվաստս, ոչ միայն քաղաքական, այլև գիտականորեն հայերուն վրա ոճիրներ կատարած ըլլալը հայտնելով, այս մասին պետք եղած բացատրութիւնները տալու պատրաստ եմ:

Տոքթ. օբերաթոր Հայտար Զեմալ:¹

Դոկտոր Սեյահեղդիհի նամակը «Թիրքէ Սրամբուլ» քերթին

Երեկ օբերաթոր Հայտար Զեմալ պեյի կողմէ ներքին գործոց նախարարութեան ուղղուած բաց աղերսագրին մեջ իբրև վկա ցոյց տրուած ըլլալս տեսա:

Երզնկայի կեդրոնական հիվանդանոցին մեջ կատարուած այդ դեպքերուն դժբախտաբար բոլորովին տեղեակ ըլլալով, խնդիրը ավելի լուսաբանելը՝ խղճի պարտք կը համարեմ... Արդարև, մարդկութեան ու բժշկութեան համար ամոթալի եղող այս դեպքերուն, երբ բուն պատասխանատուները մեկ առ մեկ երևան հանուին, պարտավորուած թուրք բժշկութիւնը մեծ բեռէ ազատած կըլլայ:

1915-ի հազարամեկ դժվարութիւններով Երզնկան ապաստանող հայերէն մաս մը ախտոէն ոչխար գատուելու պես սեքյաթէն առնուելով Երզնկայի կեդրոնական հիվանդանոցը կը դրկվին և հոն, մանրէաբանութեան մեջ միայն հնդկախոզի և ճագարի պես կենդանիներուն վրա փորձ-վելիք գործողութեանց ենթակա կըլլան: Այսպիսով շատ մը հայեր մեռնելով հանդերձ... խնդիրն ալ բոլորովին անլուծելի մնացած է... Որքէ օգուտ չունեցող մեթոդ մը՝ միայն հայերու հանդէպ կիրարկվի, ի՞նչ կը նշանակէ: Անոնց կեանքին՝ կենդանիի մը կեանքին չափ իսկ կարևորութիւն չի տրվող խեղճ հայերը այս առիթով ալ զոհված են: Կը կարծեմ, որ թիֆուսի բռնուած հայերէն առնուած արիւնը «inactive» ընելէ վերջ հիշեալ ուսուցիչը «presentive» Կառնո կուսակալ Թահսիմ բեյին ներարկած է:²

«Ալեմդար» քերթի 1918 թ. հունվարի 8-ի հոդվածը

Իթթիհադ և թերագզըի կառավարութեան օրով՝ խիղճ, բարոյական, պատիվ, վերջապես բոլոր սրբութիւններուն ինչ աստիճանի արժեք ունենալը, երբ նկատի առնուի ընդ. պատերազմի տարիներուն հայերու վրա ի գործ դրված ոճրագործութիւններուն և անգթութիւններուն ինչքան վատ մտածումներուն տակ տեղի ունեցած ըլլալը կը հատկացուի: Միայն այն

1. "Türkce Istanbul", 23 դեկտեմբերի, 1918 թ.:

2. "Türkce Istanbul", 24 դեկտեմբերի, 1918թ.:

պարագան, որ այդ ատեններուն ոչ մեկ անհատի կատարած վայրագութիւններուն հաշիվը կհատուցեր, կարծել տուած էր, թե ամենէն մարդու ըրածը հավետ անպատիժ պիտի մնար:

Ահա այս մտայնութեամբ էր, որ Երզնկայի մեջ հայերու վրա բժավոր ժանտատենոյի մասին փորձեր կատարվեցան: Մեր ըսածը հայտարարելու համար ունինք բավականաչափ փաստեր. ինչպես հայերու տարագրութեան, ջարդին և կողոպուտին պատճառ եղողները, նույպես ալ այս գործին մասնակցողները պատասխանատու են: ...Ճշմարտութիւնը ոչ թե օրաթերթերու սյունակներու մեջ, այլ դատարանի առջև երևան պիտի ելլէ:

Մուսաֆա Նեդիմ Արդու Համիդի քարտուղարներից

Հալեպում սկսեցին վատ լուրեր ստացվել: Մի օր էլ փողոցում տեսա մարդկանց մի հոտ՝ բողկացած ծերերից, երեխաներից, հիվանդներից, որոնք մեծ դժվարությամբ էին քայլում՝ շրջապատված բիրերով, սվիններով, մտրակներով զինված ոստիկաններով: Շատերի ոտքերը ուռած էին և տանջանքով էին քայլ գցում: Այդ նույն քարավանի մի շարք անդամներ մտել էին հիվանդների թևերը ու նրանց պարզապես տանում էին քաշկոտելով: Մոտեցա ոստիկաններից մեկին ու հարցրի.

-Ովքե՞ր են սրանք:

-Հայ գաղթականներ:

-Որտեղի՞ց են գալիս:

-Սեբաստիայից:

-Ինչի՞ հետևանք է այս տարագրությունը: Սեբաստիայի կողմերում դեռ պատերազմ չկա: Բացի դա, բրի, մտրակի ուժով են գնում տարագիրները: Դա ի՞նչ է նշանակում:

Նույն պահին հանդիպեց մի բարձրաստիճան զինվորական: Տեղի ունեցավ հետևյալ խոսակցությունը:

-Մրանք գաղթական՞ են, գալիս են Սեբաստիայի կողմերից: Նման գաղթականությունը չհասկացա: Ի՞նչ կա Սեբաստիայում:

-Մրանք գաղթական են: Սեբաստիայում ոչինչ չկա:

-Այդ դեպքում ինչի՞ց է առաջացել տարագրությունը:

-Հայերին իրենց երկրից հանում են. կառավարությունը նրանց ուրիշ կողմ է ուղարկում:

-Լավ, պատճա՞ռը:

-Խռովարարությունով են զբաղվել...

-Որտե՞ղ են խոսվություն բարձրացրել:

-Ամեն տեղ:

Հասկացա: Հավանաբար ինչ-որ մի տեղ 2-3 զինվոր զառանցել են ու պատրվակ փնտրող կառավարությունն էլ դա պատճառ է համարել գողության ու ոճրագործության առաջ նոր դռներ բանալու համար: Այնքան էր, որ պաշտոնյաները, ոստիկանները, քաղաքապահ գործերը ջանալու էին օգտվել այդ պատճառներից ու պատրվակներից, որովհետև առաջին դեպքերի (1894-96 թթ. ջարդերի) համը բերաններն էր մնացել:

Երբ տանս մոտ հասա, հանդիպեցի մի նոր բազմության, երկու կանայք մտել էին մի հիվանդ պառավի թևերը և ջանում էին նրան քայլեցնել: Կանանցից մեկի գրկում երեխա կար, որը կմախքացած էր: Չորս երեխաներ էլ լալով ու որբալով գնում էին նրանց կողքից, որոնցից փոքրը՝ վեց, իսկ մեծը՝ 10 տարեկան կլիներ:

(Պառավի պատմածից):- Մենք տիգրանակերտցի ենք, անունս Մարիամ է: Այս երկու կանայք դուստրերս են, սրա անունը Աննա է, իսկ մյուսինը՝ Ազնիվ: Սրանք էլ Աննայի երեխաներն են: Տիգրանակերտում լավ կյանք էինք վարում... Մի օր էլ հանկարծ քաղաքապահ գործերը մեր տուն խուժեցին և երկու փեսաներիս տարան: Մի ժամ անց նորից եկան ու մեզ էլ տարան, թույլ չտվեցին, որ հետներս անկողին, գոնե վերմակ վերցնեինք: Մի քիչ դրան ունեինք, մեկ էլ դուստրերիս հարսանեկան ոսկիները կային, վերցրեցինք, թաքցրեցինք ու ոտով ճամփա ելանք: Տիգրանակերտից այստեղ քայլելով եկանք: Ճանապարհին ոստիկանները դրանն ու ոսկին խլեցին, միաժամանակ փչացրեցին զավակներիս պատիվը: Պետք է գնայինք մինչև Դեր Չոր, կաղալով թերևս կարողանայինք քայլել ևս մեկ-երկու օր, որից հետո անապատում մեռնելու էինք:

Երկու օր անց մեռավ մոր գրկի երկամսյա տղան: Մյուսները մեզ մոտ մնացին մինչև վերջին ժամանակներս: Դրանից հետո սկսեցին ամեն մի տարագիր խմբից 8-10-ական ծեր, հիվանդ, երեխա վերցնել:

Չարմանալով զարմանում էինք, երբ ունկնդրում էինք նրանց զլխով անցած դարձածի և նրանց վրա գործադրված կեղեքումների ու անզգամությունների չափի ու աստիճանի մասին տարագիրների պատմությունները:

...Տարագիր խմբերում շատ սակավ էին տղամարդիկ: Տղամարդ բոլորովին չկար Խարբերդից ու Սեբաստիայից եկածների մեջ:

Սեբաստիայից կուսակալ դահիճ դասակարգի անսիրտ, այլանդակ

Մուսմներ փաշան կոտորել էր տվել Սեբաստիայի հայ բոլոր տղամարդկանց: Իսկ Խարբերդի կուսակալը իրենց ընտանիքներից զատել էր տղամարդկանց և, Խարբերդի ու Մալաթիայի միջև գտնվող Բեռնուրխան կոչված վայրը տանելով, գնդակահարել ու դիակները Եփրատն էր նետել:

Մի օր անցնում էի հալեպի... շուկայով, տարագիր մի խումբ խառն ի խոռն նստած ու ցրված էր եկեղեցու պատի տակ: Ոչ մեկի երեսին մի գրամ արյուն, ոչ մեկի մարմնի վրա մի գրամ միս չէր մնացել: Բոլորն էլ քաղցից հասել էին կենդանի մեռյալների վիճակի:

Մոտ 30 տարեկան մի երիտասարդ նստած էր գետնին, մի ծնկին պտկած էր ծեր, իսկ մյուսին՝ երիտասարդ կին, զիրկը մեկ տարեկան երեխա կար: Թե կանայք և թե երեխան մեռած էին, իսկ երիտասարդը հոգին ավանդելու վրա էր: Կանանցից մեկը նրա մայրն էր, մյուսը՝ կինը, երեխան էլ որդին էր:

Առևտրական գործով գնացել էի Բեհիսնի, վերադարձա նավակով, ինձ պատմեց քաղաքական տեղակալ Ասրմ բեյը:- Մինչև Էբուհիհրեյե գալս մի բաժակ ջուր խմել չկարողացա՝ Եփրատը լցված էր մարդկանց դիակներով: 8-10-ական հոգու պարանով կապել ու նետել էին գետը: Մեռելների մեջ կային կանայք ու երեխաներ: Բոլորին ասացի, որ մի քանի տարի ձուկ չուտեն: Ոստիկանների գործած անզգամությունները նկարագրել չեմ կարող: Դրան պահանջելով՝ չարաչար ծեծում էին կանանց և, թիվ չկար ծեծից մեռնողներին: Տեսա մի կնոջ, որ երկու ոսկի էր կուլ տվել: Երբ դրանը չեմ գտել, ճեղքել են փորը ու կատարյալ անտարբերությամբ ստուգել ստամոքսն ու աղիները...

Դեր Չոր ուղարկելու համար ճանապարհ են հանում 50-60 մարդու:

Ես մման մի խմբի հանդիպեցի: Ուղեկցող ոստիկանները տարագիրներին ասում էին.

-Դուք Դեր Չոր եք գնալու: Բնականաբար այնտեղ մատնվելու եք քաղցի ու թշվառության: Եթե այդ փորձանքներից ուզում եք ազատվել, դարձեք մահմեդական:

Խեղճերը համակերպվում էին: Գյուղից մի քանի հոգևորական են բերում, նրանց բոլորին մահմեդական դարձնում, թլպատում են ու ասում.

-Դուք մահմեդականացաք և եթե մեռնեք, արքայություն եք գնալու, մանավանդ մարտիրոսացածներն անպայման դրախտ են գնում: Դրա համար էլ ձեզ պետք է մարտիրոսացնենք:

Ու բոլորին սպանեցին:

Անթիվ դարձան այդ սրտամորոնք եղեռները,- շարունակում է Մ. Նեդիմը:- 500 մետր հեռավորության վրա գտնվող մի տեղից տուն էի վերադառնում: Հալեայի բանուկ Բար էլ Ֆարաջի փողոցում տեսա 19 դիակներ: Մեռել էին քաղցից, տանջանքներից ու ոստիկանի ճոկանից: Ամեն օր քաղաքապետարանի կառքերը ցրվում էին փողոցները մեռել հավաքելու: Նրանք թաղվում էին առանց կրոնական արարողության: Նետում էին փոսերի մեջ իրար վրա: Նաև եղան զգված հուսալքվածներ, որոնք նետվեցին այդ փոսերն ու ողջ-ողջ թաղվեցին:

Զինվորական հրամանատարությունը ստեղծել էր աշխատատեղեր բռնագաղթվածների, մասնավորապես կանանց ու աղջիկների համար: Օրը 12 ժամ աշխատանքի դիմաց նրանց տրվում էր մեկական գինվորական հաց, սակայն քաղցի ու Դեր Չոր ուղարկվելու ահից բոլորը ստիպված էին աշխատել այդ դժոխային պայմաններում: Չնայած դրան այս դժբախտները հանգիստ չունեին: Զինվորական ու ոստիկանական սպաները, հիսնապետերը, նույնիսկ շարքային գինվորները անընդհատ այցելում էին աշխատանոցներն ու փնտրում գեղեցիկ կանանց, աղջիկների ու ձգտում էին նրանց ձեռք գցել:

Էյուբ բեյի, Աբդուլահ բեյի ամուսնները, որոնք երկուսն էլ տարագիրների առաքման հանձնախմբերի պաշտոնյաներ էին, զարհուրանք էին սփռում: Որ հայը սրանց հանդիպեր, իր մահը աչքն էր առնում:

...Հունվար ամիսն էր, մի ցուրտ առավոտ, օդը ծակող ու կծու էր, որևէ կերպ չէիր տաքանա: Գործով մտա կայմակամի տունը: Միասին գնացինք կառավարական պաշտոնատուն: Բակից ներս մտնելու վրա էինք, երբ երկուսս էլ շփոթվեցինք, սառեցինք ու մեխվեցինք տեղում: Պատի տակ կծկվել էին 22 տղա ու աղջիկ, փոքրիկ երեխաներ, որոնցից փոքրը վեց, իսկ մեծը հազիվ 10 տարեկան լիներ: Դռնչունի նման աղմուկ էր բարձրանում այդ զանգվածից: Մեջքների եղած պատռված հագուստները նույնիսկ պատանքի չափ չէին պաշտպանում նրանց հալումաշ եղած վտիտ մարմինները: Ահա թե ում իրավունք ունեին անվանել կենդանի դիակներ: Մրանք Հալեայի աշխատանոցի հայ կանանց երեխաներն էին: Մայրերի ու քույրերի աշխատանքի ժամերին նրանք մնում էին փողոցներում: Կառավարությունը նրանց հավաքել էր տվել և այդ ցրտին առանց հագուստի, ոտաբոբիկ ուղարկել էին կառավարչատուն: Էդլեբի Ջիսդի Շիգուր գյուղաքաղաք պիտի գնային: Ճանապարհին խոտ անգամ չգտնելով՝ հող էին կերել:

...Իմ տկար գրիչը անգոր է նկարագրել Դեր Չորի դեպքերն ու նախ-ծիրները, որոնց նմանը չի տեսնված և չի էլ տեսնվի պատմության գրքերում: «Ներման արժանացաք» ասելով՝ Եփրատի հանդիպակաց ափն անցկացնել 40-50 հազ. դժբախտների և անմեղ վայրերում կոտորել, փոսը գցել 10 հազարից ավելի երեխաների, նավթ լցնել ու այրել՝ սրանք երևակայության մեջ չտեղավորվող ոճրագործություններ են:

Դեր Չորում երկրի բոլոր մասերից հավաքվել էին շուրջ 160 հազ. հոգի: Տարակույս չկա, որ այստեղ հասած 160 հազ. հայերը տասնապատիկ անգամ ավելի շատ են եղել, երբ վտարվել են իրենց օջախներից: Զաղցը, թշվառությունը, ճանապարհի տառապանքները հալեցրել էին նրանց շարքերը:

Դեր Չոր ուղարկվելու համար Հալեայ բերված բռնագաղթվածները քաղաքի ծայրամասի Գառլըկ անունով մի վայրում բանտարկվում էին: Այս քաղաքը նման էր այն տեղերին, որտեղ մսավաճառները սպանդանոց տանելուց առաջ ժամանակավորապես փակում էին ոչխարներին: Գառլըկ մտնող թշվառը պետք է հույսը կտրեր կյանքից:՝

Նայիմ բեյ՝ թուրք պաշտոնապար, Հալեայի գաղթական գրասենյակի ծառայող

Հայոց եղերական տարագրութեան և սպանութեան խնդիրը, որ թուրք անունը մարդկութեան յավիտենական անեծքին արժանի կը դարձնե, անանկ զարհուրելի դեպքերէն ոչ մեկուն կը նմանի: Թուրքիոյ ընդարձակ հողամասին որ անկիւնն ալ որոնուի, որ ամենամութ խորշն ալ խուզարկուի, ամենաանգութ կերպով խողխողուած հազարավոր հայու դիակներ և կմախքներ պիտի գտնուի:

Ես տակավին գաղթականներու առաքման գործով չէի զբաղվեր, Բեսիլ Այն՝ Բեժիի քարտուղար էի: Գիւղին դեմը, գետնի եզերքը թափուած հարիւրավոր կիներէ և մանուկներէ բաղկացեալ թշուառներու կարավան մը տեսա: Ասոնք ամեն օր, առավոտուն, գիւղ գալով կը մուրային: Ոմանք ալ ջուր կը կրէին և կը ջանային ապրիլ այն պատառ մը հացով, որ կը յաջողէին ձեռք բերել:

Տակավին ամառ էր: Ժայռերու և ծմակներու մեջ, կամ հողակոյտի մը ճեղքերու խորը կրնային պատսպարուիլ: Բայց երբ ձմեռը վրա հասավ,

1. Մ. Նեդիմ Մեծ եղեռն ու իմ վկայութիւնները, էջ 84-116:

այլևս շարունակ գիշերվան խոր լռութեան մեջ կը լսուեին ցուրտէն և անոթութենէն հոգի տուողներու հեծեծանքները...

...Եղերական բան մըն էր անոնց մահը, բայց անհունապես ավելի հոգե-
հոյս տեսարան մը կը դառնար, երբ շուներ կը յոշտուեին անոնց դիակները:

Ատոնք Սըվազի, Տիարայեքիի, Խարբերդի թշուառ հայ գաղթական-
ներու մնացորդներ էին: Հինգ-վեց նահանգներու մոտավորապես մեկ մի-
լիոն բնակչութիւնը տեղահան կըլլար: Մինչև որ իրենց աքսորավայրը
գային՝ յուրաքանչյուր կարավանէ հազիվ 100-150 կիներ ու տղաք կը
մնային, ինչ որ կապացուցաներ, թե անոնք կոտորուելու կը բերուին...

...Մինչդեռ Բես իւլ Այն կը գտնուեի, աչքովս տեսնելով հանդերձ չէի
հասկցած այն ոճիրներուն նպատակը: Անոնց բնույթն ու հոգին ետքէն
կրցա ըմբռնել: Հասած ծածկագիրները քանի կարճանագրեի, դող կու-
գար վրաս: Մեծ ազգ մը, իր կիներով ու ձագուկներով, մահուան դատա-
պարտուած էր:

Արդեն, երբ փոխուեցավ պետական խորհրդոյ այն որոշումը, որ տե-
ղահան եղող հայոց համար բնակավայր կը սահմաներ Հալեպի Մաարա,
Պապ և ուրիշ գավառները, և «հայոց բնակավայր Խապուր գետին (Տեր
Ջորի մոտ) շրջանակն է», իր իմաստով հրահանգներ տրուեցան, սկսայ
ըմբռնել, թե խնդիրը պարզ տռան մը չէ, ավելի զարհուրգին բան մը պի-
տի դառնայ:

Ստանալով հայերի բռնագաղթի վերաբերյալ ՆԳ նախարարութեան
հրահանգը՝ Հալեպի գաղթականութեան գրասենյակի պետ Արդուլահատ
Նուրիի մոտ խորհրդակցութեամբ տեղի ունեցավ: Մասնակիցների խո-
սակցութեան ճիւղը հայերու բնաջնջման ձևն էր: Էյուպ պեյը (նույն գրա-
սենյակի տեսուչ) համարձակ փճացման կողմնակից էր: Բայց Ա. Նուրի
պեյը, որ շատ խորամանկ մարդ մըն էր, մերժեց այդ գաղափարը: Իր
կարծիքով, լավագոյն էր հայ գաղթականները գրկանքի և ձմրան սաստ-
կութեան ենթարկել և այդպիսով մեռցնել, ինչ որ ապագային՝ անոնց
բնական մահուամբ մեռած ըլլալուն թեզը պաշտպանելու և գորացնելու
պիտի ծառայեր: 10-15 հազար հայ գաղթականներ, մեկ կետի վրա հա-
մախմբուելով, անշուշտ շուտով գրկանքի, անոթութեան և հիվանդութեան
պիտի ենթարկուեին: Յետո յանկարծ, երբ զանոնք տեղահան ընեին,
ավելի առաջ քշելու համար, բնականաբար մարդիկը չպիտի կրնային
փոխադրութեան միջոց ճարել, պիտի ստիպուէին քալել, և պիտի իյնային
ճամբաներուն երկայնքը:

Վերջապես իր կարծիքը յաղթանակեց:

Մինչև այն ատեն Հալեպի մեջ ժամտարմաները գաղթականներու
գործերուն չէին միջամտեր: Բայց ժամտարմաներու պաշտոնատունն ալ
սկսավ ոստիկանատանը գործակցիլ: Շուտով մեծ գործունեութիւն մը
ծայր տուավ Հալեպ: Կադմայի մեջ, Քիլիսի շրջանները և Հալեպի շուրջը
խոնուած գաղթականները մաս առ մաս Ազգերին և անկէ Պապ կը դրկու-
եին: Իրոք մտածածնուն պես ալ եղավ: Անոթութենէն, ցուրտէն, հիվան-
դութենէն ամեն օր հարիւրավոր անձերու մեռնելուն լուր կը հասներ մեզի:
Էյուպ պեյ Ազազ գնաց: Վերադարձին խնդալով պաշտոնատուն եկավ:
Կը պատմեր, թե ինչպես վրանները այրած էր: Թիֆլիսը չորս դին կայ-
րեր, կը մրկէր: Գայմագամը, գաղթականներու առաքման պաշտոնյա-
նները ամեն օր մահուան տեղեկագիրներ կը դրկէին: ...

Օր մը ըսի Ա. Նուրի պեյին. «...Գաղթականներու առաքումը քիչ մը
մեղմացնենք, որովհետև մահը բովանդակ Միջագետքի կը սպառնայ...»:
Նուրի պեյ խնդաց. «Տղաս,- ըսավ,- այս կերպով երկու վնասակար տար-
րեր մեկանց կը փճացնենք: Հայերուն հետ սատկողները արաբները չ'են:
Գե'չ է: Թրքութեան ապագային ճամբան կը հարթուի»:

Սկիզբները Հալեպի գաղթականաց ընդհանուր տեսչութեան մեջ գո-
յութիւն ուներ մասնավոր յանձնաժողով մը, որուն միջոցով տեղի կունե-
նային գաղթականներու առաքումները (դէպի անապատ): Քանի այս
գործը այդ յանձնաժողովի ձեռքը մնաց, գաղթականները մասամբ զերծ
էին կեղեքումէ և հարստահարութենէ: Կառավարութիւնը հասկանալով,
որ այդ կերպով իր հետապնդած նպատակը չպիտի իրականանայ, կու-
սակալ (Պեքի Սամի) հրաժարեցնելով անոր տեղը դրկեց իր նպատակ-
ներուն շահուած Մուստաֆա Ապտիլիալիզ պեյը: Այս մարդը հայոց թշ-
նամի մըն է, և կը ջանար յանուն թրքութեան բնաջինջ ընել հայ ազգը: Իր
կողմէ գաղթականաց ընդհանուր տեսչութեան հաղորդուած հրամաննե-
րը այնքան խիստ էին, որ կարելի չէր բացատրել: ...Նուրի պեյ չափա-
զանց ուշիմ և ի բնէ անգութ մարդ մըն էր, և մասնավորաբար հայոց դեմ
լեցուած էր թշնամութեան զգացումով: Նրբահմար անգթութեան մարմ-
նացում մը: Հայոց աղետն ու թշուառութիւնը իրարու յաջորդող մահուան
տեղեկագիրները այն աստիճան կը հրճուեցնեին զինքը, որ կը զգլխեր՝
պարելու աստիճան: Որովհետև այդ ամենը իր հրամաններուն արդիւնքն
էին: Կառավարութիւնն անոնց ապրիլը չուգեր, կըսեր: Կը պատմեր, թե
երբ այս պաշտոնին կոչուեցավ, Հալեպ մեկնելու պահուն ներքին գործոց

նախարարութեան խորհրդակցանքը իրեն յանձնարարեց, որ չմեկնած անգամ մը տեսնեն Թալեաթ փաշան: Նուրի պէյ կերթա Բ. Դուռ: Փաշայի մոտ քանի մը հիւրեր կային:

-Ե՞րբ պիտի մեկնիս,- կը հարցնէ:

Յետոյ, տեղէն ելլելով, զինքը պատուհանին մոտ կը տանի և ցած ձայնով կըսէ.

-Անշուշտ, զիտես, թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ տեսնելիք գործդ. այլևս այդ անիծեալներուն (հայերին) Թուրքիոյ մեջ ապրիլը չպիտի տեսնեմ...

Նոր ու սարսափելի հրաման մը, որ Հալեպ հասեր էր ներքին գործոց նախարարութեան կողմէ, ամեն ազատութիւն կուտար իրենց (գաղթականութեան գրասենյակի աշխատողներին):

...Գաղթականներու առաքման գործողութեանց միայն մեկ մարդու թողուելուն նպատակը սա էր, որ խժոժութիւններ ի գործ դրուելու համար տրուելիք հրամանները կարելի եղածին չափ գաղտնի մնան, շատ մարդիկ չիմանան, և ոճիրը կատարուի լռելեայն, առանց տարածայնութեանց տեղի տալու:

Արդեն Հալեպէն քայլ մը առաջ գացողներուն համար ապրելու յոյսը այլևս գոյութիւն չունէր: Գալըքէն սկսեալ մինչև Տեր Ջոր երկարող բովանդակ զիծը թշուառութեան բոյն մը, գերեզմանոց մը դարձած էր: Գաղթականներու առաքման համար նշանակուած պաշտոնեաներին վստահելիներու պատուիրած էր, որ մահ պատճառող ամեն տեսակի խժոժութեանց գործադրութենէն ետ չկենան:

Որովհետև երբեմն կուսակալութեան և գաղթականներու տեսչութեան շրջանակի ուղղուած բողոքագրեր կուգային զանազան պաշտոնեաներու դէմ: ՆԳ նախարարին ուրիշ մը հեռագիրը կը յանձնարարէր, որ այդ կարգի բողոքագրերը ընդունուին, բայց նկատի չառնուին: (Մրա հետևանքը հանդիսացաւ այն, որ) ճամբաներուն վրայ ընտանիքն ու զակները մորթուած, աղջիկը ձեռքէն բռնի առնուած, պատիվը աղարտուած թշուառ մը, երբ ճամբուն վրա ավանի մը հանդիպելով կուգեր հեռագրով մը իր ողբալի վիճակը պարզել և օգնութիւն հայցել, հեռագրական պաշտոնեաները զինքը կը յանդիմանեին, թէ ինչու այդ ոճով հեռագիր տալ կուգէ:

... Բայց մահապարտներու բողոքներ էին այլևս ստոնք, գերեզմանէն եկած ձայներու կնմանեին: Կառավարութիւնը այդ ձայներէն կը վախնար, զանոնք լսելը իրեն համար տանջանք մըն էր, չէր ուզեր լսել: Երբ

դեպի Բես իլ Այն երկաթուղով կը կատարվեր գաղթականներու առաքումը, գայմագամ Եուսուֆ Տիյա պէյ ծանոյց, թէ այլևս Բես իլ Այնի մեջ հայ գետեղելիք տեղ չէ մնացած, թէ ամեն օր 5-600 գաղթական կը մեռնի, թէ ո՛չ ողջերը դեպի ավելի վար դրկելու, ոչ ալ մեռելները քաղելու ժամանակ կը գտնեն: Ե. Ջիյա պէյը կը պաղատէր, ար այլևս դադրի դեպի Բես իլ Այն գաղթականի առաքումը:

Հետևյալ իմաստով պատասխանեցավ իրեն. «Առաքումները փութացուցեք, այդ պարագային մեկնելու վիճակին մեջ չեղողները քաղքէն քանի մը ժամ անդին կիման կը մեռնին, և զավառակը թէ ողջերէն և թէ մեռելներէն ազատ կըլլայ»:

Տեղվոյն առաքման պաշտոնեային և գայմագամին վերջին տեղեկագիրներէն կը հասկացուէր, թէ չորս ամսուան միջոցին 13-14 հազար հայ անթութենէ և հիվանդութենէ մեռած է:

...Ապտիլահատ Նուրի պէյ գաղթականներու առաքման պաշտոնեան՝ Ատիլ պէյը, նեղելով հասկցավ, թէ հոն գտնուող հայերու դեպի անապատ առաքման հակառակողը նույն ինքը Տեր Ջորի կառավարիչ Սուատ պէյն է:

Նուրի պէյ, Հալեպ դարձին, իրողութիւնը տեղեկացրեց կուսակալ Ապտիլիատ պէյի, որ անմիջապէս ծածկագրով հրամայեց Ալի Սուատ պէյին. «Հազարավոր հայերու Բես իլ Այնի մեջ թողուած ըլլալը կառավարութեան սրբազան նպատակին անհամաձայն պարագայ մըն է, քչեցեք զանոնք այն տեղէն»:

Ալի Սուատ պէյ պատասխանեց. «Փոխադրութեան միջոցներ չկան, որպէսզի կարենամ ժողովուրդը տեղահան ընել: Եթէ հետապնդուած նպատակը զանոնք սպաննել է, այս բանը ոչ կըրնամ ընել, ոչ ալ ընել տալ»:

Բես իլ Այնի չեչեններէն հրոսակախումը մը կազմուեցավ, իբր թէ այդ տեղի գաղթականները ճամբորդութեան միջոցին յարձակումներէ գերծ պահելու համար: Այդ հրոսակախումը զինուեացավ: Պահապանի անունը կրող այդ մարդիկը, սակայն ճամբան գաղթականները կողոպտելու, սպաննելու պաշտոն ունեին:

Բես իլ Այնի եղերական դեպքին հրամանը ուղղակի Հալեպէն տրուեցավ: Այս հրամանը այն հրոսակախումքին պետերուն տրուած էր: Անոնցմէ մեկ քանին Հալեպ եկան և կուսակալ Մ. Ապտիլիալիզ պէյի հետ տեսնուեցան: Անոնց վերադարձէն 4-5 օր ետքը՝ Բես իլ Այնի գայ-

մագամը ծածկագրով իմացուց անոնց հասած և հրահանգները ընդունած ըլլալը:

Երբ Մաարայի, Պապի և Հալեպի շրջակայ գիւղերուն մեջ նախապես բնակեցուած հայերը քշելու հրաման եկավ, գայմագամներու այն աստիճանի անգութ հրամաններ տրուեցան, որ կարելի չէր արցունքը զսպել՝ զանոնք կարողալով:

Հալեպէն հրաման կը տրուէր ժանդարմներուն, որ աշխատին ճամբաներուն վրա անոթի ու ծարավ ձգելով կարելի եղածին չափ պակսեցնել գաղթականներուն թիվը:

Մուհարրեմ պեյը Պաղտատի նախորդ ոստիկանութեան տնօրենն էր... իրեն յանձնուած գործը շատ կարևոր էր և որպեսզի ընչաքաղցութեան հետևանքով ներողամտութեամբ չվարուի, 150 ոսկի ամսական կուտային իրեն: Այս մարդը շատ մեծ առաքումներ ըրավ: Մինակը պատճառ եղավ, որ հազարավոր հայեր ամենաանողորմ կերպով մեռնին ճամբաները: Ա. Նուրի պեյ այս անողորմ մարդուն գործակից տուավ ձիավոր ժանտարմներու հարիւրապետ մը...

Այս հարիւրապետը, հետը առած 5-10 ժանտարմներով, ամեն տեսակի ոճիրներ գործել է շքաշուքով:

Վերջին հրահանգին համաձայն, Պապի բոլոր գաղթականները 24 ժամուան մեջ տեղահան պիտի ըլլային: ... Ամեն պարագայի մեջ այս տեղահանութիւնը իրենց մահուան պիտի յանգէր: Եղանակը ճմեռ, ոտքերնուն մինչև գլուխնին մերկ, այս վիճակին մեջ ճամբայ հանուելով, ճամբաներուն եզերքը կիյնային կը մեռնէին: Պապէն մինչև Մեսքենէ ճամբուն երկայնքը, արտերը հայու դիակներով լեցուեցան: Իրենց դիակներուն վրա ափ մը հող անգամ չէր ծածկուէր: Դիակներուն մեջտեղ ձգուած ըլլալը իմանալով, կառավարութիւնը իրար անցավ...

Մեռելներուն քանակութիւնը ամեն տասնհինգ օրը անգամ մը ծածկագրով կը տեղեկագրուէր Պոլիս: Ասիկա ալ կապացուցանէ, թէ գաղթականներու ընդհանուր տեսչութեան փոխանորդութեան պաշտոնատունը բոլորովին ոճրամիտ նպատակով մը հաստատուած էր:

Կառավարութիւնը կը պահանջէր, որ հային կեանքն ու պատիվը փճացուին: Այլևս անոնց համար ապրելու իրավունք, գոյութեան իրավունք չէր մնացած:

Թիֆլիսին սաստկացած մեկ պահուն Հալեպի մեջ գաղթականների առաքումը այն աստիճան սաստկացավ, որ ոստիկաններն ու ժանտարմ-

ները տուներէն քաշքշելով դուրս կը հանեին և խոզ կապելու պես չուաններով կաշկանդելով կը քշէին Աստուածմէ գատ ուրիշ ապավեն չունեցող խեղճ հայերը...

Մեսքենէ դրկուեցայ: Մեկնած ատենս Էյուպ պեյ զիս կանչեց.

-Նայիմ էֆենտի... Մեսքենէ դրկուած առաքման պաշտոնեաներուն ոչ մեկէն օգուտ տեսանք: Դուն գործի մեջ գտնուեցար, եկած հրամաններուն տեղեակ ես, նայե, որ այդ մարդիկը (հայերը) ողջ չձգես: Իհարկին քու ձեռքովդ սպաննէ: Ասոնք սպաննելն ալ զուարճութիւն մըն է:

Մեսքենէի և Ապուհարրայի միջև գտնուած Տիբսի կոչուած կայքը ամենէն կարևոր եղեռնավայրերէն մեկն էր: Մահուան դատապարտուածները հոն կը սպաննուէին և գետը կը նետուէին: Մեսքենէի մեկ ծայրէն միւսը կմախքներով լեցուած էր, պարգապես ոսկորներու արտի մը երևոյթը ստացած էր:

Մի միայն Հալեպէն Բես իւ Այնի և Մեսքենէի ճամբով 200 000 հայ դրկուեցավ և այս խոշոր քաղաքականութեան հազիվ 5-6 հազ. հոգին կրցած են ողջ մնալ: Մանուկները Եփրատի մեջ նետելով մեռցուցին: Կիները զանազան ճամբաներու վրա, ժանդարմներու և ժողովուրդին խժոժութեամբ ու վայրենութեամբ՝ սուիճով կամ հրագնով սպաննուեցան:

Այս ոճիրը գործադրուած ատեն Թալեաթ փաշա մեկ կողմէն իր անպարտութիւնը ասպահովող փաստաթուղթերը կը փնտռէր, ասոնց կազմութեան ու կարգադրութեան համար պաշտոնեաներ յատկացուցած էր և պետական զանձէն դրամներ կը ծախսէր: Իբր թէ հայերու տուներէն գտնուած քանի մը զենքի, հրացանի լուսանկարներ հանել տալով՝ իր ոճիրը չբնեղացնել կուզէր: Ավա՛ղ... Եթէ զենքերու գոյութիւնը խոտովութեան ու ասպատամբութեան նշան է, ուրեմն Թուրքիոյ բոլոր մասերը ասպատամբութեան վառարաններ պետք է ըլլան: Որ թուրք գիւղը որ երթաք, հարիւրավոր մարթիններ, մավզերներ պիտի գտնէք:¹

Քաղվածքներ «Յուշամարտեան Մեծ եղեռնի» գրքից

Կարինի թուրք բերդապան. Անհնար է, որ հայ զինվորները իրենց թուրք ընկերների վրա կրակած լինեն: Հայերը միշտ ռազմաճակատից հեռու՝ թիկունքում էին օգտագործվում:

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 31-218:

Թուրք սպա (Տրապիզոն). Տեղահանության հրամանը ստանալու օրվա երեկոյան 40 հայ ծովը նետվեց և 500 հայ զինվոր սպանվեց: Բռնագաղթվածները սպանվում էին Ջևհազիկ վայրում, նրանց նետում էին Դե-լիրմեն գետը:

Թ. Նշանլի՝ թուրք չեթեական. Աստծոյ պատժից վախենալու կարիք չունեն: Այս ձեռքովս 150 հայ եմ սպանել և, ինչպես տեսնում եք, ողջ-առողջ եմ մնացել:

Մի այլ չեթեական՝ բանտից ազատված հանցագործ. Այս դաշույնով մեկ օրում 60 էրզրումցի եմ սպանել:

Իշխանությունները թուրքերին հավաքում էին մի տեղ, զենքեր ու ածելիներ նրանց ցույց տալիս ու ասում. Այս զենքերով հայերը կառավարությանն էին տապալելու, իսկ ածելիներով մեր մայրերի, կանանց ու աղջիկների ստիճքներն էին կտրելու:

1918թ. «Վաքիթ» թերթում տպագրվեց Հալեպի և Կոնիայի նահիլին վալի Ջելալ բեյի մեծ հողվածը ցեղասպանության մասին, որը 1918 թ. դեկտեմբերի 13-ին արտատպվեց Կ. Պոլսի «Լե Ռենեսանս» թերթում «Չարաշուք պարմական» վերնագրով:

Հարվածներ այդ հողվածից

Բոլոր կողմերից սկսվեց հայկական տարագրությունը: Տարբեր կետերի հասնող քարավանները նախապես ուղարկում էին Կոնիա, սակայն շուտով ստացանք նրանց Տեր Չոր ուղարկելու հրահանգը:

Խոստովանում եմ, որ չէի հավատում, թե այս հրահանգները և գործողությունները կմիտեն հայության բնաջնջումը: Չէի կարող երևակայել, թե մի կառավարություն, պետություն կարող էր այսպես բնաջնջել իր հպատակներին, իր մարդկային դրամագույխը, որը երկրի գլխավոր հարստությունը պիտի համարվեր: Եվ կարծում էի, որ այս միջոցառումները թելադրված էին հայությանը պատերազմական անհրաժեշտության բերումով ժամանակավորապես ռազմադաշտային շրջաններից հեռացնելու ցանկությամբ: Ահա սրա համար հեռագրով դիմեցի ներքին գործերի նախարարին՝ նրանից նյութական հատկացումներ պահանջելու գաղթական հայերի բնակեցման համար՝ հատուկ հյուղակներ կառուցելու ծրագրով:

Հատկացումների փոխարեն ինձ մոտ ուղարկվեց «Գաղթականների տեղավորման պատասխանատու» տիտղոսը կրող, սակայն իրականում հայության զանգվածային տարագրությունը կազմակերպելուն կոչված մի անձ... ներքին գործերի նախարարին ուղղված անձնական նամակս հետևյալն էր ասում. «Հայությունը մեր բնակչության կարևոր մասն է կազմում: Հանրային հարստության մոտ քառորդը նրա ձեռքում է գտնվում, ինչպես նաև երկրի ամբողջ տնտեսական նախաձեռնության կեսը: Նրան բնաջնջել՝ կնշանակի շատ մեծ վնաս հասցնել կայսրությանը, վնաս, որ դարերով կարելի չպիտի լինի դարմանել: Եթե աշխարհի մեր բոլոր թշնամիները հավաքվեին և մտածեին մեզ վնասելու ձևերի մասին, ավելի վնասակար արարք չպիտի կարողանային գտնել»:

Ձեռնալն այս խնդրով նույնիսկ Պոլիս է գնում, բայց այստեղ ևս՝ «Դժբախտաբար, ոչ ոք չուզեց ինձ լսել»:

Մայրաքաղաքից վերադառնալիս խորհրդարանի մի երեսփոխան նրան փոխանցում է կոմիտեի անդամներից մեկի խոսքերը. «Այս միջոցառումը վճռված էր Կենտրոնական կոմիտեի կողմից երկար քննարկումներից հետո և հետևաբար չէր կարող վերանայման ենթարկվել, որ այս ձևով իրականացված տարագրությունը կազմում է ազգային իդեալի բաղկացուցիչ մասը և ինձ մնում էր զոհել իմ անձնական տեսակետները այդ իդեալին»: Խոսակիցս իր կողմից ավելցուց, որ եթե շարունակեի հակադրվել ընդունված տեսակետին, պիտի հեռացվեի պաշտոնիցս:¹

Կասպեմունուի մահմեդական ազգաբնակչության դիմումը կուսակալ Ռեշիդին

Շրջակա մահաճգներից հայերն իրենց կամանց ու երեխաների հետ հանվում են լեռն ու սպանվում են սպանդանոց քշված անասունների մնան: Մենք մման բան մեր շրջանում չենք ուզում: Մենք վախենում ենք Աստծոյ բարկությունից: Կառավարությունը չի կարող ապօրինություններով ու բռնություններով կանգուն մնալ: Մեր նահանգում նմանօրինակ դեպք չպետք է տեղի ունենա:²

1. Ս. Թեյլիբեան Արդարահատոյց, Բեյրութ, 1981, էջ 359-360:

2. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 278-279:

Իհսան բեյ՝ ներքին գործերի նախարարության հայրուկ դիվանի պեյր

Երբ ինքը Քիլիսի կառավարիչն էր, Պոլսից Հալեպ ուղարկված Աբրու-լահադ Նուրի բեյն աշխատել է համոզել իրեն, թե տարագրության նպատակը բնաջնջումն է, թե ինքը տեսնվել է Թալեաթ բեյի հետ և անձամբ է ստացել բնաջնջման հրամանը, և սրանում է երկրի փրկությունը։¹

Երբ «Թասֆիրի էֆբեարի» նախկին խմբագիր և Հալեպում Աժակ-հի հեռագրերի տպագրիչ Ազեահ բեյը հարցնում է Չորի մութեսարիֆ Չեքի բեյին, թե արդյո՞ք 10 000 հայ է սպանել, նա պատասխանել է

Ես պատվախնդիր մարդ եմ։ Տասը հազարն ի՞նչ է, բարձրացրո՞ւ, մեծացրո՞ւ թիվը։²

Չեմալ բեյ՝ Կոնիայի նախկին վալի, ցուցմունք դադարանում

Թեև աշխատել եմ պաշտպանել Կոնիայի հայությանը, սակայն դոկտ. Նազրմի կողմից ուղարկված երեսփոխան Ալի Ռիզա էֆենդին բարեկամաբար խորհուրդ է տվել՝ չհամառել այն խնդիրներում, որոնց մասին իթթիհադի կենտրոնն արդեն որոշում է կայացրել երկար քննարկումներից հետո։³

Դիարբեքրի թուրք ուսուցչի պարմածը

Բրուսայի իշխանությունները տեղի հայերին հայտնեցին, թե կառավարությունը որոշել է բոլորին ուղարկել Մոսուլ և Դեր Չոր և, որ մեկնումը տեղի է ունենալու երեք օր հետո։ Նրանք վաճառեցին իրենց ունեցվածքից այն ամենը, ինչ կարող էին, սայլեր ու բեռնասայլեր վարձեցին ընտանիքներն ու բեռները փոխադրելու համար և նշված ժամանակին ճանապարհ ընկան։ Երբ ահագին հեռացել էին բնակեցված տեղանքից, կառապանները իրենց տրված հրահանգի համաձայն լծից արձակեցին ձիերին և դժբախտ քարայրակներին լքեցին անապատում։ Գիշերը

1. Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 277 կամ Դատական գործ, թիվ 1, էջ 15:

2. Դատարանի դիվան, կարգաթիվ թիվ 6, փաստաթուղթ թիվ 14, նաև կարգաթիվ թիվ 11, փաստաթուղթ թիվ 1 կամ Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 284-285:

3. Հարցաքննության թղթապանակ, էջ 7 կամ Ա. Անտոնյան Մեծ ոճիրը, էջ 284-285:

նրանք վերադարձել ու թալանել էին վերջիններին։ Նրանցից շատերը մահացան սովից ու սարսափից։ Մյուսներին կոտորեցին ճանապարհին, և այդ մարդկանց լուկ փոքր մասը հասավ Դեր Չոր։¹

Շեֆեք բեյ, որին հանչնարարված էր հայերին կոտորել

Ես ուղեկցում էի քարավան հայերի մի քարավանի։ Երբ Դիարբեքրի սահմաններից դուրս էինք եկել և սկսեցինք գնդակահարել նրանց, առջև հայտնվեց մի քուրդ։ Չեռքերս պատելով համբույրներով՝ նա աղաչեց, որ իրեն տամ իր հավանած մի տասնամյա աղջկա։ Ես դադարեցրի հրաձգությունը և ժանդարմներից մեկին կարգադրեցի բերել աղջկան։ Նրան հրամայեցի նստել ու ասացի. «Մենք քեզ կհանձնենք այս մարդուն, և կյանքդ կփրկվի»։ Մի ակնթարթ անց տեսա, թե նա ինչպես նետվեց մահվան դատապարտվածների կողմը։ Ես նորից կարգադրեցի դադարեցնել կրակը և բերել աղջնակին։ «Չէ՞ որ ես քեզ մեղք եմ գալիս, ասացի ես, ուզում եմ փրկել քո կյանքը։ Ինչո՞ւ խառնվեցիր նրանց։ Գնա այս մարդու հետ, նա քեզ հետ կվարվի, ինչպես իր աղջկա»։ Նա պատասխանեց. «Ես հայի աղջիկ եմ, ծնողներս ու ազգականներս նրանց մեջ եմ, որոնց շուտով կսպանեն։ Չեմ ցանկանում ուրիշ ծնողներ ունենալ և չեմ ուզում նրանցից հետո ապրել մույնիսկ մեկ ժամ»։ Նա սկսեց հեկեկալ։ ...Ես բաց թողի նրան։ Տեսա, թե ինչպես նա շատ գոհ վազեց հոր ու մոր մոտ և նրանց հետ միասին գնդակահարվեց։²

Քաղվածքներ Լեփսիուսից

Թուրք զինվորն ու ժանդարնը Երզնկայի կոտորածի մասին

Դա սարսափելի էր։

Այստեղից տասը թուրքի ոտքի ճամփա հեռվում ենթադադար էր արել Բայբուրդից քարավանների մի մեծ քարավան... Նրանց (հայերին) մեկը մյուսի հետևից ոչնչացնում ու նետում էին կիրճի անդունդը, (բղավելով)։ «Սպանե՛ք, սպանե՛ք, գալիս եմ»... բոլոր գյուղերում բռնաբարում էին կանանց, և ինքը նույնպես ուզում էր բռնաբարել մի աղջկա... ջախջախում էին երեխաների գլուխները, երբ նրանք լաց էին լինում կամ խանգարում էին առաջ ընթանալ... Այստեղ երեք մերկ աղջիկների դիակներ էին ընկած։ Ես դրանց թաղեցի, որպեսզի բարի գործ արած լինեի։

1. Faiez of Dhocein, Témoignage d'un Arabe musulman..., p. 39.

2. Ն. տ.:

Երզնկայի հյուրանոցի տեր. Կ. Պոլսում որոշում է ընդունված, որ այս (հայ) կանայք ու երեխաները պիտի մեռնեն:

Խարբերդի մուքեսարիֆ. Հայ երեխաները պետք է մեռնեն իրենց ազգի հետ:¹

Սեբաստիայի ճանապարհին մի քուրթ ասաց

Այստեղ կանգնել եմ, որ սպանեն անցնող հայերին և արդեն սպանել եմ 250 հոգու... հայերն արժանի են դրան, քանի որ նրանք բոլորն իշխանականներ են... հեռախոսով հրաման էի ստացել սպանել ճանապարհի մեր (գերմանուհի բուժույրերի) երկու ուղեկիցներին: Այդ երկու մարդը և նրանց կառապան հայը պետք է սպանվեն:

Թուրք ժանդարմ, որն ուղեկցել է 3000 հայ կանանցից ու երեխաներից կազմված քարավանը

Բոլորը գոհվեցին, բոլորը մեռած են... Այն, ինչ արվում է հիմա (բռնագաղթը)՝ դա լավագույն եղանակն է: Նրանց պետք էր ստիպել, որ տառապանք կրեին, և, բացի այդ, դիակները տեղ չէին թողնի մեզ՝ մուսուլմաններիս համար: Դրանք զարշառուտություն կտարածեին:²

Ալաֆյար Իբրահիմի պատմածը

Հայերուն տեղահանելու մասին Պոլսեն եկած հրամանը շատ խիստ և ստիպողական էր այս մտքով՝ անխնա կոտորել բոլոր այր մարդկանց՝ 14-ն մինչև 65 տարեկան, իսկ երեխաներին, ծերերուն և կիներուն չդիպչել, այլ աշխատիլ իսլամացնել:³

Հեռագիր Ադանայի նահանգապետից

Գոհունակությամբ կարող եմ հայտնել, որ համաձայն կառավարության մտադրության, ինչպես այստեղ, այնպես էլ Մարաշի սանջակում հաջողվել է լրիվ փոխել (ազգաբնակչության ազգային կազմի) տոկոսա-

1. "New York Times", 12 դեկտեմբերի 1915 թ.:

2. J. Iepsius Treatment of Armenians in th ottoman Empire 1915-1916, London, 1916, p. 248-250.

3. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 106:

յին հարաբերությունը: Իմ վիլայեթը մաքրված է քրիստոնյա տարրերից: Եթե երկու տարի առաջ վաճառականների ու արհեստավորների 80 տոկոսից ավելին քրիստոնյաներ էին, այժմ 95 տոկոսը կազմում են մահմեդականները և միայն 5 տոկոսը՝ քրիստոնյաները:¹

Թուրքի պատմածը Բաղեշից Մուշ ճանապարհին իր տեսածի մասին

2 300- ի չափ կիներ ու երեխաներ... կը քշեին մտրակներու տակ: Անոնք, որ ոտքի վրա չէին կրնար կենալ, տեղն ու տեղը կը սպանուեին: Շատ մը կիներ, չկրնալով հետերնին տանել իրենց զավակները, զանոնք լքեցին ճամբուն եզերքը, անանկ որ հազիվ քիչ մը հեռացած, 400-500 փոքր երեխաներ լքուած մնացին ճամբուն վրա, մեկէն մինչև 4-5 տարեկան: Կարավանը դեռ Երըշտեր չհասած, Սլեման Անպաշին, ձերբակալուած 4-5 հայերու կոնակը մեկ-մեկ թիթեղ քարյուղ բեռնցնելով, զինուորի մը հսկողութեան տակ, դրկեց Երըշտեր: Յետոյ ժանդարմներէն իմացա, որ այդ ամբողջ բազմութիւնը՝ այնտեղի մարագներու մեջ լեցնելով՝ վառած են: ... Սլեման Օնպաշին հրամայեց 15-ի չափ քուրսիկցի քիւրտերու և մեկ քանի տոբոց, որ չամբուն վրա լքուած երեխաներու համար մեծ հոր մը փորեն և այդ փոքրիկները հավաքելով մեջը լցնեն և հողով ծածկեն: Չիս ալ դրկեց անոնց հետ: Ամբողջ պոտիկները տեղ մը հավաքեցինք, բավականին խորունկ փոս մը փորեցինք: Քուրսիկցի պատոն սկսավ մանկիկները շարել այդ փոսին մեջ և իր իսկ ձեռքով կոշտ-կոշտ հողեր խոթել անոնց բերանները, որպեսզի շունչ չկրնային առնել ու խեղդամահ եղան: Իսկ անոնք, որ հինգ տարեկան էին և դժուարով կը խեղդուեին, կամ բերաննին չէին բանար, քարով կը կոտորեր անոնց ատամները և հող լցնելով՝ բռնամահ կընէր: Վերջն ալ, հողով ծածկեցինք այդ փոսը...

Երբ գիւղ վերադարձանք, տեսանք, որ Երըշտեր գիւղի վրա (Խասս գիւղէն հինգ քիլոմէթր հեռու) քանձր մուխ մը կը բարձրանար: Մեկ-երկու ժամ յետոյ հայ կիներն ու երեխաները տանող ժանդարմները ետ դարձան:²

1. Wien HHSTA PA XI 275, Kostantinopel, 27 Februor., 1917, N 47.

2. Ս. և Մ. Բդեաններ Հարազատ պատմութիւն Տարնոյ, Կահիրե, 1962, էջ 569:

Ալի Ֆուադ Էրդենիի՝ բանակի գեներալ, հուշերից քաղվածքներ

1915 թ. ապրիլին գլխավոր հրամանատարությունից տեղեկություն ստացվեց այն մասին, որ արևելյան Անատոլիայում ամենուրեք ապստամբություններ են բռնկվում: Կառավարությունը որոշում է ընդունել դեպորտացիայի մասին, համաձայն որի՝

1. Դեպորտացիան իրականացվելու է Տրապիզոնի, Էրզրումի, Վանի, Սրվազի, Մամուրեթ ու Ազիզի, Դիարբեքի, Բիթլիսի, Ադանայի (բացառությամբ Ադանա քաղաքը) և Հալեպի (բացառությամբ կենտրոնի) վիլայեթներից:

2. Հյուսիսային վիլայեթներից բռնագաղթվածները բնակեցվելու են Ջորի սանջակում և Մոսուլի վիլայեթի հարավում, իսկ Ադանայի, Հալեպի ու Մարաշի վիլայեթներից բռնագաղթվածները՝ Սիրիայի հարավում ու հարավ-արևելքում:

3. Բնակեցման վայրերը գտնվելու են երկաթգծերից ոչ պակաս, քան 25 կմ հեռավորության վրա:

4. Բռնագաղթվածներն իրենց հետ պետք է վերցնեն արժեքավոր իրերը:

Չորրորդ բանակի հրամանատարությունը դեպորտացիայի խնդրում հետևյալ տեսակետն էր պաշտպանում.

1. Յուրաքանչյուր առանձին վերցրած հայ մեր քաղաքացին էր հանդիսանում: Մի շարք շրջաններում նրանք կազմում են ազգաբնակչության վտանգավոր մեծամասնությունը: Դեպորտացիայի նպատակը հենց այն է, որպեսզի վերացնի այդ վտանգը, մեծամասնությանը վերածելու անվտանգ փոքրամասնության:

2. Գործողությունը (դեպորտացիան) սկսվելու է ծովափից (Սև ծովի) և աստիճանաբար ընդգրկելու է ներքին շրջանները:

3. Տեղափոխության և նոր վայրերում բնակեցման ժամանակ քարավանների անվտանգությունն ապահովվելու է: Արգելվելու են վրիժառության, անձնական հաշիվներ մաքրելու դեպքերը:

4. Գաղթականները բնակեցվելու են միայն կյանքի համար նորմալ պայմաններ ունեցող շրջաններում:

5. Չեն բռնագաղթվելու հաշմանդամները, ծանր հիվանդները, եղի կանայք և նրանց խնամակալները:

Չորրորդ բանակը բռնագաղթվածներին բնակության վայր ընտրեց Համա, Հավրան, Քերեք սանջակների քաղաքները և գյուղերը, ինչպես նաև Հալեպից հարավ և մասամբ արևմուտք ընկած շրջանները...

Ջեմալ փաշան Բեհաեդդին Շաքիրից ստացավ հետևյալ բովանդակությամբ հեռագիր. «Մենք Տրապիզոնից, Էրզրումից, Սրվազից, Բիթլիսից, Մամուրեթ ու Ազիզից և Դիարբեքիից բռնագաղթվածների 95 տուկոսին ուղարկել ենք Մոսուլի վիլայեթի հարավը, իսկ դուք, ինչպես պարզվում է, նրանց ուղարկում եք Հալեպ...»:

Պատասխան հեռագրով Ջեմալ փաշան սպառնաց Բ. Շաքիրին, որպեսզի նա այլևս հեռագիր չուղարկի: Իսկ գլխավոր հրամանատարի տեղակալին ուղղված հեռագրում գրեց. «Ես նման նահանգապետի և հրամանատարի չգիտեմ: Ինչո՞ւ է այդ անձը խառնվում այս գործերին...»

Հարյուր հազարավոր մարդկանց վերաբնակեցումը հազարավոր կիլոմետր հեռավորության վրա ընկած շրջաններում, առանց նախապատրաստության և կազմակերպման, ինչ որ բանվոր հիշեցնում է ժողովուրդների գաղթը հին ժամանակներում: Կովկասյան, իրաքյան և սիրիական ռազմաճակատներում կովող բանակների քիկունքային ապահովման աղբյուր հանդիսացող շրջանները դարձան զանազան համաճարակների տարածման հրապարակներ: Պայմանները, որոնցում ապրում էին վերաբնակեցվածները, ավելի քան բարենպաստ էին խոլերայի և բժավոր տիֆի տարածման համար: Նրանք իրենց ճանապարհին տարածում էին այդ հիվանդությունները, և համաճարակը հասավ կանոնավոր բանակի զինվորներին:

Հետևանքն այն եղավ, որ զոհերի թիվը ազգաբնակչության և զինվորների շրջանում ավելի փոքր չէր, քան բռնագաղթվածների շրջանում...

Մենք հրահանգավորման նպատակով գտնվում էինք Ջեբել-Դիուզի լեռներում: Մի անգամ երեկոյան գնացինք ամայացած գյուղը: Ի պատիվ Ջեմալ փաշայի վրանները զարդարված էին դրոշակներով: Փաշային ծափահարություններով ընդունող բնակչության մեջ մենք տեսանք մերկ, հյուծված, կմախք հիշեցնող մարդկանց: Նրանք լռում ու չէին ծափահարում: Դրա համար նրանք ուժ չունեին: «Ովքե՞ր են այս մարդիկ», հետաքրքրվեցի ես ու խմացա՝ տեղահանվածներ էին...¹

1. Ali Fuad Erden Birinci Dünya Harbinde suriye hatirlari, Cilt I, Istanbul, 1954, s. 120-123.

Հալիդե Էդիպ Արվար՝ գրող, հասարակական գործիչ

-Հայտարարություն փրկագրված բուրքական «Վազրթ» բերքի 1918 թ. հոկտեմբերի 21-ի համարում

Այն օրերին, երբ մենք գորեղ էինք, աշխատեցինք քրիստոնյաներին, մասնավորապես հայերին, միջնադարյան եղանակներով բնաջնջել... Այսօր մեր ազգային կյանքի ամենատխտր և սև օրերն ենք ապրում: Ամերիկյան և Անգլիան մեզ համարում են մի պետություն, որն իր անմեղ հպատակներին ու զավակներին է կոտորել:¹

-Թուրքերն ապացույց տվին, որ իրենք անկարող են քաղաքակիրթ կառավարություն կազմել:²

-Հեռագիր Մուսթաֆա Քեմալին (10 օգոստոսի 1919 թ.)

Իթքիհադի արածը (ջարդերը) ամբողջական և լրիվ չէր, որի հետևանքով փոքրամասնությունները շարունակում են գոյություն ունենալ և խաղաղության դաշնագրի հողվածներն ինչպիսին էլ լինեն, քրիստոնյա փոքրամասնությունները շարունակելու են մնալ: Նրանք վայելելու են օսմանյան քաղաքացիների առանձնաշնորհումները և հենվելով օտար երկրների՝ եվրոպական որևէ ուժի վրա, միշտ էլ դժվարությունների պատճառներ են առաջացնելու և տարեցտարի մեր անկախությունն ինչ-որ բան կորցնելու ենք հոգուտ այդ փոքրամասնությունների:³

-Նորվեգացի լրագրողին քեմալական շրջանի մասին

Մենք վտարեցինք մեր հույն հպատակներին, ամեն ինչ արեցինք նրանց արմատախիլ անելու համար: Հայերի հետ մենք անում ենք նույն բանը: Նպատակին հասնելու համար մենք դիմում ենք միջնադարյան եղանակներին... Կառավարիչները, պրեֆեկտները, պաշտոնատարները, որոնք օգտվում են բացարձակ իշխանությունից, այսօր էլ կատարում են զարշելի հանցագործություններ... կատարվում է հանցագործ ռճրագործություն... Անկարայում գործում են քրիստոնեական փոքրամասնություններին վերացնելու կազմակերպություններ:⁴

Թուրքական կառավարության կարծիքը (1919 թ.)

Միություն կազմակերպության մեղքը, որը մշակել և մտածված իրականացնում էր ոչնչացման ու կողոպուտի այդ ներքին քաղաքականությունը, ակնբախ է: Նրա պարագլուխները պատկանում են մարդկության ամենամեծ հանցագործների շարքին:

...Թուրք ժողովուրդն իր գլուխը խորնարիում է հայ ժողովրդի ողբերգության առաջ: Դա նա անում է տխրությամբ՝ հայ ժողովրդի և ամոթով՝ իր համար: Նա խոստովանում է դա և պարտավորություններ է իրականացնում, որոնք հետևանք են այդ իրադրության: Բայց բուրք ժողովուրդը մերժում է որևէ բարոյական պատասխանատվություն, որ կապված է իր անարժան ղեկավարների գործողությունների հետ և նրանց չի ճանաչում...

...Թուրքերն իսկապես սպանել են հայերին, կոտորածներ կազմակերպել, կողոպտել և ավերել նրանց տները:¹

Թուրք Կարինից

(Կարինում հայ ընտանիքը փորձում է իր կահկարասիները վաճառել: Թուրքը չնչին գին է առաջարկում, հայն առարկում է): Հետևում է բուրքի պատասխանը. «Դուք գիտեք, որ ես դրանք առանց վճարելու եմ տանելու տունս: Դուք քիչ անց դրանք ձգելու եք ու հեռանաք»:²

Թուրք ուսրիկան

Երբ քարավանը կանգ է առնում ճանապարհին մահացածին թաղելու, տեղահանվածներին հրամայում է.

-Ելեք, մի մեռածի համար չենք կարող քարավանը կանգնեցնել:

Հայեր.- Էֆենդի, մենք կաթոլիկ ենք...

Ոստիկան.- Քեֆիր օղլու, ի՞նչ կաթոլիկ, ի՞նչ բան, աղբը չոր ու թաց ունի՞, բոլորը նույնն են:³

Թուրք գյուղացին բռնազաղթվածներին

Երեխաներին տվեք, վաղը այստեղից քշվելու և բոլորը սպանվելու եք: Երեխաները մեղք են, տվեք մեզ:⁴

1. «Ժամանակ», 22 հոկտեմբերի 1918:
2. "La Renaissance", 22 դեկտեմբերի 1918:
3. M. G. Kemal A speech, October, 1927, Leipzig, 1927, s. 84.
4. Paul du Veou La Passion de La Cilicie, 1919-1922, Paris, 1954, p. 54.

1. The Turko-Armenian Question. The Turkish Point of View, Costantinople, 1919, p. 84.
2. Մ. Տեղմենեան Արեան հետքերով, Անթիլիաս, 1960, էջ 9:
3. Ն. տ., էջ 14:
4. Ն. տ., էջ 16:

Թուրքը հայ տղային

Մեզ տղա է պետք: Քրոյին ասացինք մի տղա գտնի, բերի: Դու հիմա մեր զավակն ես: Իսլամություն պետք է ընդունես... Սրանից հետո անունդ Հասան է:

(Յույց տալով ճանապարհին թափված բազմաթիվ դիակները, շարունակում է). «Հասան, տես իսլամ չեղողների վիճակն այս է, նրանք քյաֆիրներ են, մի նոր քարավան էլ է գալու, որ սպանենք»...

...Լեռան կողի այն բույսերի ճյուղը տեսնո՞ւմ ես: ...Երբ բոլորին (հայերին) վար նետեցինք, նրանցից մի աղջիկ այդ ճյուղից բռնեց և կախվեց: Վերևից քարերով նշան բռնեցինք, քար քարի ետևից նետեցինք, մինչև որ աղջկա գլուխը պատռեցինք:¹

Նույն թուրքը

Ահմեդ չաուշը Սևերիկից եկել է, գյուղերում ապաստանած հայերին հավաքում են, որ սպանեն...²

Մի այլ թուրք

Ահմեդ չաուշը եկավ մեր գյուղ, հավաքեց հինգ հայ կին: Հետը մի քուրդ էլ վերցրեց և գյուղից գնաց: Ահմեդ չաուշը քրոյին հրամայեց այդ կանանց սպանել:³

Ահմեդ չաուշի երկխոսությունը չորս տարեկան երեխայի հետ

- Դու ո՞ր ազգին ես պատկանում:
- Ես հայ եմ:
- Հայրդ ու մայրդ ի՞նչ եղան:
- Տաճիկները սպանեցին:
- Երբ մեծանաս, դու տաճիկ սպանելո՞ւ ես:
- Այո, երբ մեծանամ, ես էլ եմ սպանելու:⁴

1. Մ. Տեղմենճեան Արեան հետքերով, Անթիլիաս, 1960, էջ 9:
 2. Ն. տ.:
 3. Ն. տ., էջ 58:
 4. Ն. տ., էջ 61:

Թուրքացված փոքրիկ տղա

Ես ժամանակին կեավուր էի, ինձմէ փոքրիկ եղբայր մըն ալ ունեի, իսլամ մայրիկիս հետ զիտլին վերի ժայռերը բարձրացանք, մայրիկս ինձ դանակ մը տուավ և ըսավ. «Այս դանակով եղբորդ գլուխը կտրէ, որ լավ իսլամ եղած ըլլաս և անոր աղվոր ուտելիքները միայն դու վայելես»:

Կտրեցի եղբորս գլուխը: Ժայռէն վար նետեցինք զայն ու տուն վերադարձանք:¹

Մահմեդականի պատմածը

Մի անգամ... 2 000-հոգանոց քարավան են բերում, բոլորը ձիերով ու ջորիներով: Հարուստ քարավան էր: Մեր չաուշը սրանց առաջնորդում է Եփրատի ափերը: Մի լեռնոտ վայրում նրանց զբաստներից իջեցնում են և խուզարկություններ սկսում: Խուրջիները լցվում են ոսկիներով ու զարդեղենով: Քարավանից անջատում են 20-25 աղջիկ, խուրջիների հետ անվտանգ տեղ դնում և մի ժանդարմի պահակ նշանակում, իսկ իրենք մնացած ժողովրդին մի քիչ հեռացնում են ու սկսում ջարդել: Փակված աղջիկներից մեկը ժանդարմին զբաղեցնում է, իսկ մյուսները վերցնում են խուրջիները և միասին նետվում Եփրատ:... Քիչ անց ջրի երեսին երևացին դիակներ ու դատարկ խուրջիներ:²

Թևֆիկ Չովդար՝ Թալեաթի կենսագիր

Իթքիհադը երկդեմ կազմակերպություն էր. այն բացի լեզալ կառույցներից ուներ նաև անլեզալ օղակներ, ինչը Թալեաթին հնարավորություն տվեց ապահովել ճեմիյեթի ապօրինի գործունեությունը:³

Ահմեդ Ռիզայի նամակը խորհրդարանին

Աննախադեպ և անօրեն ոճիրները գործվել են նախորդ կառավարությունների կողմից արաբ , հայ և հույն հայրենակիցների դեմ, և պահանջում են անհապաղ ոճրագործներին դատի տալ: ...Միայն այս կերպ վարվելով ներկա կառավարությունը ապացույց կտա, թե գիտե իր խոստումները հարգել:⁴

1. Մ. Ավետիսեան, Հայ ազատագրական... յուշամատեն, էջ 148:
 2. Ն. տ., էջ 64:
 3. T. Govdar Tallat Pasa. Bir Örgüt usta sinin yasam Öyküsü, Ankara, 1984, s. 190, 210
 4. «Ազատամարտ», 26 նոյեմբերի 1918 թ.:

-Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ հայերը դաժանորեն սպանվեցին:¹

(Առաջին աշխարհամարտի տարիներին) ես պաշտպանեցի հայերին: Նրանք, ովքեր նույնիսկ բոլորովին անմեղ էին, միևնույնն է, ոչնչացվում էին հենց միայն այն պարզ պատճառով, որ հայ էին:²

Ռեշիդ Ալիֆը՝ երեսփոխան, 1918 թ. խորհրդարանում հայտարարեց

Մինչ խոնարհաբար կընդունեի պետության նախագահի պաշտոնս, ի գարմանս ինձ, պատահաբար աչքիս ընկավ պաշտոնական հրամանների կապոցին: Հրամաններից մեկը ՆԳ նախարարության հրամանն էր բռնագաղթի մասին: Մյուսը խիստ գաղտնի շրջաբերական էր ուղարկված իթթիհադի կենտրոնի կողմից: Այն նշում էր երթուղիները, գավառների ստորաբաժանումները և հորդորում շարունակել ի կատար ածելու չարագույժ պլանը: Դրա մղումով ելուզակներն անցան եռանդուն գործողությունների, որոնց հետևանքը դարձան հրեշավոր կոտորածները:³

Ահմեդը Չոհրապի և Վարդգեսի սպանության մասին

Ոչ միայն Վանը և շրջակայքը Քաաբայի սուրբ հողին վերադարձրեցի, այնպես որ այնտեղ նույնիսկ մեկ հատիկ հայ գտնել չես կարող... սպանեցի հայ երեսփոխաններ Չոհրապիև ու Վարդգեսին: Չոհրապիև բռնեցի գետին տապալեցի, ոտքերիս տակ առա և մի մեծ քարով գլուխը ջախջախեցի՝ մինչև որ մեռավ:⁴

Շեֆիկ՝ Բույանըի կառավարիչ

Հոգա Իլյասը (Մուշից խորհրդարանի պատգամավոր) քրիստոնյա աղջիկ բռնաբարելու անսանձ մարմաջ ուներ:

Հոգա Իլյասը Դիարբեքիի երեսփոխան Ֆեյզիի պարծենկոտությամբ

1. Meclisi Mebusan Zabit Ceridesi, 3-րդ գումարման 5-րդ նստաշրջան, 2-րդ նիստ, հ. 1, էջ 9:

2. Meclisi Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Riza Beyin Antlari, Istlari, Istanbul, 1988, s. 58.

3. Meclisi Mebusan Zabit Ceridesi, 3-րդ գումարման 5-րդ նստաշրջան, հ. 1, էջ 123:

4. A. Refik (Altinay) İki komite- İki Kital, Istanbul, 1919, s. 38-39.

նը, թե ինքը 600 հայի վանքում սպանել է տվել, պատասխանել է. «600-ը ինչ է, ես Մշո համայն ժողովրդին արմատախիլ արեցի»:¹

Մ. Արիֆի՝ ՆԳ նախարար, ճառը օսմանյան խորհրդարանում (1918 թ.)

Ներկա պայմաններում կառավարությունը միայն մի բան կարող է անել՝ տարագրվածներին վերադարձնել իրենց բնակավայրերը: ...Դրա գործադրման եղանակ կա և այդ եղանակը ձեր կարծածի չափ ոչ ոք չէ:

Տարագրվածները վերադառնալով այդ բնակավայրերում կարող են օքլան գտնել, տաք ճաշ ուտել: Կառավարությունը կողմնակից է այս գործն աստիճանաբար կատարել, աստիճանաբար քանդված գյուղերը նորոգել, դրանք կրկին բնակելի դարձնել, ինչը ոչ կառավարության և ոչ էլ որևէ մեկ ուրիշ կարողության սահմաններից դուրս է: Ուստի վերականգնման այս խնդիրը պետք է թողնել ժամանակին:

Պարոններ, այս ժամանակավոր օրենքը մեր ներկա ժամանակին անհարիր օրենք է, և ես այս բարձր ժողովից խնդրում եմ, որ որպես հրատապ խնդիր, այս օրենքը շուտափույթ չեղյալ համարեք: ...Դրանից ավելի հոռի և մեր դարի ոգուն հակոտնյա շատ օրենքներ կան (որոնք բոլորն էլ պետք է չեղյալ հայտարարվեն):²

Մեհմեդ Էմին՝ Տրապիզոնի երեսփոխան

Այո, այս օրենքի կիրառման ընթացքում երկրում մի շարք ոճիրներ գործադրվեցին: Ես արդեն հայտարարել եմ, որ քանի դեռ կառավարությունը չի խոստանա, որ կապահովի երկրում կատարված բոլոր ոճիրների հետաքննությունը և պատասխանատուներին պատժելու գործը, ես այդ կառավարությանը վստահության քվե տալ չեմ կարող... Երկրում գործած ոճիրների հետաքննությունը և պատասխանատուներին պատժելը օրինականության և արդարության պահանջն է, ու թե՛ ժողովը և թե՛ ազգը լրիվ համաձայն են այդ պահանջին: Այո, պարոնայք, ես էլ եմ ասում, որ մեր կառավարական մարդիկ շատ ընտանիքներ կանանցով ու երեխաներով ջարդեցին և նրանց ունեցվածքը կողոպտեցին: Որքան հայ է այսօր պակասում: Եթե նկատի ունենանք նրանց նախապատե-

1. S. Aksin Istanbul, Hükümetleri ve milli Mücadele... son Mesrutiyet (1919-1920), Istanbul, 1992, s. 354.

2. Վ. Տատրեան Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումով, Մասաչուսեթս, 1995, էջ 15:

բազմական ժամանակի 1 200 000 թիվը, որից համաձայն վերապրողների թիվը, մնացած բոլորը ոչնչացվեցին ու սպանվեցին, նրանց ունեցվածքն էլ ավարի տրվեց: Այս հարցում որևէ կասկած լինել չի կարող: Ես էլ ցանկանում ու պահանջում եմ, որ հանցավորները պատժվեն:

(Խորհրդարանը տարագրության մասին այս օրենքը անվավեր համարեց):¹

Մեհմեդ Էմին

Ջևղեթ բեյը Դեր Ջորի մերձակայքում ավերել տվեց բռնագաղթված հայերի վրանային ավանը և զազանաբար ոչնչացրեց 70 հազ. հայ: Ղեր Ջորի և Ռաս ու Այնի միջև ընկած տարածքներում գայլերի ու թռչունների հոշոտումներից ավելացած հայերի ոսկորներից բլուրներ առաջացան:

Հայերից շատերի տները քանդել են, ավերել, մեծ ու փոքր, ծեր ու երեխա՝ բոլորն էլ մեռած են...

Այս մեծ ոճիրին մասնակցած պաշտոնյաներին պետք է պատժել:²

Վանի քուրք պատգամավոր

Իթքիհաղը թաքուն գրգռում էր մահմեդական ժողովրդին, որպեսզի հարձակվեին քրիստոնյա ժողովրդի վրա:³

Ռիզա Թեֆիկ՝ կրթության նախարար

Տուժածների վնասների հատուցումը հրատապ խնդիր է, մենք չենք կտրի այն ճյուղը, որի վրա նստած ենք:⁴

Շերիֆ փաշա՝ պեղական խորհրդի նախագահ. Նախ պետք է պատվով դուրս գալ խաղաղության բանակցություններից և ապա միայն ապահովել երկրին պատկանող տարրերի և տարբեր ազգությունների իրավունքները:⁵

1. «Ժամանակ», (Կ. Պոլիս), 21 դեկտեմբերի 1918 թ.:
2. «Ժամանակ», 27 նոյեմբերի 1918 թ.:
3. Ibrahim Asrasin Hatiralari Yeni Istikbal 21 ապրիլի 1965 թ.:
4. Վ. Տառեան Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումով, էջ 18-83:
5. Ն. տ.:

Մեհմեդ Էմին. Նախկին, մասնավորապես Թալեաթի, կառավարությունները վատ գործեր շատ են կատարել, և մենք այդ մասին չորս տարի լռել ենք և լռել ենք ճշմարիտ տեղեկատվության բացակայության հետևանքով: Իսկ ներկայումս այդ հարցում շտապելը վտանգավոր է:

Նկատում եմ, որ մեր գործընկերները, հույն հայրենակիցներն ու հայ խորհրդականները մեծ տարողությամբ արդարություն են պահանջում և իրավունք ունեն... Եկեք նրանց պահանջները քննենք և հետամնացություն չդրսևորենք...¹

Հասան Ֆեհմի՝ Սինոպի պատգամավոր. Խոսքերդ հետ առ:²

Մեհմեդ Էմին Ոչ, հետ չեմ առնի, դա իմ անձնական կարծիքն է:³

Իլյաս Սամի՝ պատգամավոր Տարոնից, Կարոնահայության ջարդերի կազմակերպիչ. Պարոններ, այս խնդիրը մարդասպանությամբ, թե՞ արյունալի բախումների խնդիր է: Այս հարցը ձեր ներկայությամբ պիտի պարզաբանեն: Թուրքերը հանցավոր հայտարարվեցին, ամբողջ ազգը հանցավոր որակվեց... այդ բոլորը գրպարտություն են:⁴

Մեհմեդ Էմին. Անձամբ եմ ստուգել, Օրդու կազայի կայնակամը, հայերին նավակները լցնելով՝ Սամսոն ուղարկելու պատրվակով, ծովը քափել տվեց: Լսեցի, որ (Տրապիզոնի) կուսակալ Ջեմալ Ազմին նույն բանն է արել: Չնայած երեք տարի զբաղվեցի, սակայն կուսակալի դեմ որևէ բան անել չկարողացա: Ասացին պատերազմական գոտի է:⁵

Մեհմեդ Էմին՝ բանաստեղծ. (Կոտորածները կատարվել են թրքության անունով) Քավ լիցի, հանուն զուլումի է եղել, անիծում ենք զուլում անողներին:⁶

1. Ն. տ.:
2. Ն. տ.:
3. Ն. տ.:
4. Ն. տ.:
5. Ն. տ.:
6. Ն. տ.:

Իլյաս Սամի. Բայց չէ՞ որ տեղահանություններն ու զուլումները որոշակի արարքների հետևանք էին...

Աչքովս եմ տեսել, որ հայ հայրենակիցներին ջարդելու և ոչնչացնելու քաղաքական հրամանի (1895 թ.) գործադրման համար վարչական միջոցներ ձեռնարկելու հատուկ հրահանգներ ստացած մութսարիֆը... խարազանը ձեռքին արգելում էր ժողովրդին (կոտորել): ...Մյուս կողմից սակայն նշան էր անում՝ «Արե՛ք, արե՛ք»: Միակ մարդիկ, ովքեր արգելք հանդիսացան այդ նախճիւրին, իսլամի կրոնավորներն ու իմաստուններն էին...

Ես, ձեռքս կրծքիս դրած և լրիվ համոզված ասում եմ, որ մեր ոչնչացված, տեղահանության և արտաքսման ենթարկված հայրենակիցների 80 տոկոսն անմեղ մարդիկ էին, որոնք զոհ դարձան տգիտությամբ ընդունված որոշման:

...Անմեղ ժողովրդի դեմ գործադրված զուլումների կապակցությամբ նողկանքս արտահայտելով՝ պահանջում եմ, որ (դրանց հեղինակները) խստորեն պատժվեն...

Գեղամ էֆենդին (Տեր-Կարապետյան) գրում է, թե «Մուշը թնդանոթային ռմբակոծությամբ պատժվեց»: Այո, թնդանոթով պատժվեց: Ահա նման ռմբակոծություններով է, որ, հանուն ամբողջ մահմեդական և ոչ մահմեդական հավաքականությունների, երկիրն ավերակների վերածվեց:¹

Մուստաֆա Արիֆը՝ ՆԳ նախարար, ընթերցեց սուլթանի հրովարտակը (21 դեկտեմբերի 1918 թ.) խորհրդարանը ցրելու վերաբերյալ և ասաց

Հայերի դեմ գործադրված ոճիրների պատճառով մեր երկիրը վերածվեց վիթխարի սպանդանոցի:²

Ալի Մուլլայի՝ արդարադատության նախարար, հայտարարությունը խորհրդարանում (25 նոյեմբերի 1918 թ.)

Ներկա կառավարությունը մի էլք ունի՝ պատժել կառավարության ամբողջ կազմը՝ սկսած վիլայեթներից: Կոտորածին մասնակցած հասարակ ժողովուրդը պիտի դատվի հասարակ դատարանների կողմից աս-

1. Վ. Տառեան Հայկական ցեղասպանութիւնը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումով, էջ 18-83:
2. "La Renaissance", 22 դեկտեմբերի 1918 թ.:

տիճանաբար, երբ նրանց դեմ դատ բացվի, քանի որ շատ ոճիրներ իրականացվել են ամբոխների կողմից պաշտոնյաների հովանավորությամբ և մեղսակցությամբ:

Տարագրության ընթացքում ջարդ անողները կամ ջարդին մասնակցողները՝ լինի կուսակալ թե զինվորական, սովորական անձանց նման դատվելու են պարզ դատարաններում:

Իսկական հանցագործները դատվելու են բարձր կարգի դատարաններում, որոնց վրա կառավարությունը որևէ իշխանություն չպետք է ունենա:

Պաշտոնատարների վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ կան կառավարությունում և Պետական խորհրդարանում. կառավարությունը գտնում է, որ նրանց պետք է դատել արտակարգ դատարաններում, իսկ Պետական խորհուրդը՝ սովորական (շարքային) դատարաններում:¹

Մ. Արիֆ՝ ՆԳ նախարար

Ադուտ լույս է սփռվում հայերի դեմ գործված վայրագությունների վրա, վայրագություններ, որոնք առաջացրին ամբողջ մարդկության գայությունը: Մեր երկիրը մեզ հանձնվեց՝ վերածված մի հսկայական սպանդանոցի...

Մեր այն ժամանակվա ղեկավարները ներշնչված ավազակությունով, տարագրությունն իրականացրին այնպիսի ձևով, որ նույնիսկ ամենահանդուգն և արյունաբերու ավազակներն այդպես չէին վարվի...

Հրամայելով հայերին Դեր Չորից աքսորել, կառավարությունը չէր մտահոգվել նրանց արարական ցեղերի մեջ տեղավորելու և նրանց համար սնունդ հայթայթելու խնդիրներով:

Ի՞նչ էր կառավարության նպատակը...

Ուզեցին բնաջնջել (հայերին) ու բնաջնջեցին: Չի կարելի թաքցնել, որ (բնաջնջման) որոշումը տրվեց կենտրոնական կոմիտեի ազդեցիկ անդամների և գործադրվեց կառավարության կողմից...

Նրանք նախընտրեցին բնաջնջել հայերին:²

1. «Ժամանակ», 28 նոյեմբերի, 1918 թ.: "La Renaissance", 10 դեկտեմբերի 1918 թ.:
2. "La Renaissance", 14 դեկտեմբերի 1918 թ.:

Օսմանյան կիսապաշտոնական «Ալեմդար» թերթը գրում է

Ի՞նչ են տեղահանությունն ու կոտորածը: Մի քանի գաղափարապաշտ հայրենասերների կողմից մի հիմար ծրագրի գործադրություն...

Բնաջնջման այս քաղաքականությունն իրականացվեց կոտորածներով ու կողոպուտներով:

Երիտասարդ թուրքերի կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն և գործադիր մարմինը՝ նախարարների խորհուրդը, ինչպես նաև պաշտոնյաները, ամենավերևից մինչև ամենաստորադասը պատասխանատու են:¹

Հասան Ֆեհմի՝ երեսփոխան

(Հայերի բնաջնջումն ազգին ազատեց գալիք վտանգներից): Դուք գիտեք, որ բռնագաղթի հարցերի շուրջ աշխարհով մեկ աղմուկ են բարձրացրել, և մեզինքն յուրաքանչյուրին փակցվել է մարդասպանի պիտակ:

Մինչև այս ամենի տեղի ունենալը մենք նախապես գիտեինք, որ ողջ աշխարհն անբարյացակամ կարծիք է կազմելու և զզվանք ու ատելություն է տածելու մեր նկատմամբ: Ինչո՞ւ ենք ինքներս մեզ թույլ տալիս կրելու մարդասպանի պիտակ:

Դրանք գործողություններ (կոտորածներ) են, որ կարող են տեղի ունենալ միայն հրամանով ինչ-որ քանի անվտանգությունը պաշտպանելու համար, իսկ այդ բանը շատ ավելի թանկ է, քան մեր սեփական կյանքը՝ դա մեր հայրենիքի ապագան է:²

Ֆուադ բեյի՝ խորհրդարանի անդամ, մեղադրանքները Սայիդ Հալիմի և Թալեաթի կառավարություններին

1. Առանց պատճառի և անժամանակ ձևով պատերազմին մասնակցեցին:

2. Պատերազմ սկսելու պատճառների մասին խորհրդարանում սուտ ու սխալ հայտարարություններ կատարեցին:

3. Չորսհավաքից հետո և մինչև պատերազմի սկսվելը համաձայնական տերությունների կողմից եղած պատվաբեր և շահեկան առաջարկները մերժեցին առանց Գերմանիայից երաշխավորություն ստանալու և

պատերազմին մասնակցելուց առաջ կայսրության համար որևէ շահ ապահովելու:

4. Պատերազմական գործողություններն ապիկար մարդկանց հանձնեցին, ռազմավարության սկզբունքներին չհամապատասխանող հիմար ձեռնարկումներ կատարեցին և անձնական շահերի համար հայրենիքի կենսական շահերը մսխեցին:

5. Մարդկային օրենքներին և, մասնավորապես, խորհրդարանի ոգուն հակառակ ժամանակավոր օրենքներ հրատարակեցին և երկիրը ռճիրների թատերավայր դարձրեցին:

6. Ռազմագիտության հետ առնչություն չունեցող, հետևաբար թաքցնելու որևէ պատճառ չունեցող եղելություններին տեղյակ չպահեցին՝ պարզապես իրենց դիրքերը չխախտելու նպատակով: Մի օր էլ առանձին պատճառով թշնամուն տվեցին ռոտակոխ անելու հայրենիքը և նվիրական հայրենիքի մի մասի ապագայի հարցում ազգին պարզաբանումներ չտվեցին:

7. Պատերազմի տարիներին, մասնավորապես Ռուսաստանի կազմալուծվելուց հետո, համաձայնական տերությունների կողմից քանիցս կրկնված հաշտության առաջարկումները մերժեցին և դրանով ազգին ու հայրենիքին հասցրին այսօրվա ցավալի վախճանին:

8. Պատերազմի պատճառած դժվարություններում, փոխանակ միջոցներ գտնել ժողովրդին օգնելու, մի քանի մարդկանց համար հարստություն ապահովելու դիտավորությամբ զեղծումների դոմեր բացեցին:

9. Անտանեյի և ապօրինի ռազմական և քաղաքացիական գրաքննություն հաստատեցին և եվրոպական մամուլի մուտքը կայսրություն արգելեցին:

10. Երկրում իրարանցում առաջացրին՝ կյանքի, ինչպես նաև պատվի վրա հարձակվող մի շարք հրոսակախմբերի օգնելով:¹

«Ալեմդար»

Միայն ռազմական դատարաններն ի վիճակի չեն արդարություն ապահովել, քանի որ վերջին 5-6 տարում գործադրված խժոժություններն աներևակայելի են:²

1. "La Renaissance", 14 և 22 դեկտեմբերի 1918 թ., "Vakif", 13 դեկտեմբերի 1918 թ., «Ժամանակ», 25 դեկտեմբերի 1918 թ.:
2. T. B. M. M., 1-ին գումարման 1-ին մատաշրջան, հ. 1, էջ 177:

1. «Ժամանակ», 26 նոյեմբերի 1918 թ.:
2. "La Renaissance", 12 մարտի 1919 թ.:

-Թալեաթն ու Էնվերը աշխարհակալության սրիկաներ ու արյունարբուներ են:՝

Յեղասպանության հանցագործներին դատելու համար Կ Պոլսում ստեղծվեց 3, իսկ վիլայեթներում՝ 10 ռազմական դատարան

1-ին շրջան. Անակարայի և Կասթեմունուի նահանգ և Պոլսի առանձին անկախ գավառ:

2-րդ շրջան. Տրապիզոնի նահանգ ու Մամսոնի գավառ:

3-րդ շրջան. Բուրսայի նահանգ, Էդիրնեի նահանգ և Չատալջայի գավառ:

4-րդ շրջան. Այդընի կամ Չմյուռնիայի նահանգ, Չանակկալեի գավառ և Կարասիի առանձին անկախ գավառ:

5-րդ շրջան. Կոնյայի նահանգ, Էսքիշերիի, Կարահիսարի, Կեոքահիայի և Անատոլիայի գավառներ:

6-րդ շրջան. Սեբաստիայի նահանգ, Կեսարիայի և Յոզղաթի գավառներ:

7-րդ շրջան. Դիարբեքիի և Լևարբերդի նահանգներ:

8-րդ շրջան. Էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի նահանգներ:

9-րդ շրջան. Ադանայի նահանգ և Մարաշի գավառ:

10-րդ շրջան. Ուրֆայի, Այնթափի և Չորի գավառներ:՝

Ահմեդ Ռիզան, 1918 թ. դեկտեմբերի 2-ն, բացելով օսմանյան պառլամենտի նիստը, հրապարակեց հայտարարություն

Սկսած պատերազմին մեր մասնակցությունից մինչև Թալեաթ փաշայի կարիքների անկումը կառավարության կողմից գործած սխալների և ոճիրների, ջարդի, հրապարակային ոճրագործությունների, անձի ապահովության, կալվածքների և շենքերի բռնագրավումների և բոլոր օսմանցիների նկատմամբ նման հարստահարություններ ու ոճիրներ գործած լինելու համար պահանջել էի, որ ընդհանուր դատախազությունը հանրային իրավունքների անուճով դատ սկսի, և ժամ առաջ ոճրագործները երևան հանվեն և արաղարադատությանը հանձնվեն:՝

1. "La Renaissance", 11 հունվարի 1919 թ.:
2. "La Renaissance", 13 հունվարի 1919 թ.:
3. «Ժամանակ», 13 դեկտեմբերի 1918 թ.:

Մուսա Քյազիմ՝ շեյխ ուլ խայամ

Իմ կարծիքը մի հարցրեք և ինձնից քվեարկել մի պահանջեք, կուսակցությունն այդպես է ուզում և այդպես էլ լինելու է:՝

Պոլսի թերթերը խորհրդարանի մասին

-Խորհրդարանն իր հերթին եղել է երիտասարդ թուրքերի մեղսակիցն ու գործակիցը:

Մեղսակից, այն լուրջամբ, որ զիտակցաբար պահպանեց ամենազվեղի ոճիրների գործադրման ընթացքում, չնայած տեղյակ էր այդ ոճիրների կազմակերպմանը, որոնք տեղի ունեցան իրենց (երեսփոխանների) աչքի առջև:

Գործակից, որովհետև երեսփոխաններից շատերը անձամբ վարեցին կոտորածները:

Նրանք քվեարկեցին մի շարք ժամանակավոր, անօրեն, եղեռնագործ օրենքների օգտին:՝

-Տարիներ շարունակ այս երեսփոխանական ժողովը թույլատրեց, որ գործվեն պատմության մեջ անմախաղեպ կոտորածներ, կոդուպուտներ, գողություններ ու ապօրինությունների մի անհամար շարք:՝

-...Մի ժողով, որ նշանավոր է ամեն մի առաջարկությանը իր տված հավանությանը՝ նույնիսկ Ներոնի ժամանակներից սկսած գոյություն ունեցած ամենաոճրագործ առաջարկներին:՝

Երեսփոխանների մասին

Հայերը կոտորվեցին, նրանք ծափահարեցին, Հույները տարագրվեցին, նրանք ծափահարեցին, Արաբները բնաջնջվեցին, նրանք ծափահարեցին:՝

1. "Takvim-i Vekai", թիվ 3596:
2. "La Renaissance", 13 դեկտեմբերի 1918 թ.:
3. "La Renaissance", 24 դեկտեմբերի 1918 թ.:
4. «Արիամարտ», 23 դեկտեմբերի 1918 թ.:
5. Ն. տ.:

-Մեր երկրի նախկին ղեկավար ծերակուտականները և երեսփոխանները պետք է անապատ քշվեին և այնտեղ քավեին իրենց մեղքերը:

Ամենից անտրամաբանականն է խոսել, երբ մարդ պիտի լռի ու լուռ մնալ, երբ պետք է խոսի:¹

Սայիդ Մուլլա բեյի՝ արդարադատության նախկին նախարար, խոստովանությունը երիտթուրքերի դատավարությունում

Ինչքան մարդ են սպանել իրենց սեփական ձեռքով պետական քարտուղարի օգնականը և նույնիսկ երկիրը ղեկավարող նախարարները: Նրանց լկտիությունն այնտեղ էր հասել, որ երբ կատաղում էին, ապա ժողովներում միմյանց նկատմամբ օգտագործում էին «կատիլ» է հանցագործ պիտակը: Չրուցակիցն առարկում էր, ասելով. «Եթե ես մեկ մարդ եմ սպանել, ապա դու՝ հարյուրների, հազարների, այսինքն իսկական հանցագործը դու ես...»:

Հայերի և հույների կոտորածը կատարվել է դեռնմենների ձեռքով, քանի որ ցանկանում էին նրանց տեղը բռնել և տեր դառնալ նրանց հարստությանը:²

Մուսթաֆա Էդիպի՝ Սելևկիայի նախկին մուքեսարիֆ, հայտարարությունը (10 փետրվարի 1919 թ.)

Երիտթուրքերի կուսակցության Անկարայի պատասխանատու քարտուղար Նեջաթի բեյը ասել է. «Թեև (կառավարության) հրամանը արտաքուստ հայերին արտաքսելու մասին էր, սակայն Մլուխյուն և առաջադիմություն կոմիտեի վարչության, ներքին գործերի նախարարության նպատակը հայերին բնաջնջելն էր...»:³

Ալի Ռիզա՝ մեծ վեզիր

Յուրաքանչյուրը կհաստատի այն իրողությունը, որ կառավարությունը սեփական նախաձեռնությամբ որոշում է ներկայացրել արդարադատության ղեկավարությանը կազմակերպելու օրենքով նախատեսված անիրաժեշտ հետաքննություններ ու պատժամիջոցներ նրանց հանդեպ, ով-

1. "La Renaissance, 7 փետրվարի 1919 թ.:
2. «Փեյան» (Կ. Պոլիս), 17 օգոստոսի 1922 թ.:
3. «Յուսաբեր», 1965 թ., բացառիկ, էջ 21:

քեր, օգտվելով պատերազմից (ինչպես նաև ուրիշ հանգամանքներից ելնելով), կազմակերպեցին հայերի ու հույների բռնագաղթն ու կոտորածը:¹

Դամադ Ֆերիդ՝ մեծ վեզիր

Անհապաղ պետք է որոշում կայացնել պատժելու համար բոլոր մեղավորներին, որոնք համայն մարդկության թշնամանքին են արժանացել:²

Ահմեդ Ռեշիդ՝ ներքին գործերի նախարար

-Լինելով Հալեպ նահանգի գեներալ-կառավարիչ՝ իմ իրավասությունների շրջանակներում քննադատեցի 1909 թ. Արամայի հայ ամենեղ զոհերի կոտորածը...

Կարող եմ միայն ավելացնել, որ Անատոլիայի և Կիբրիսանի հայերը ոչ միայն չեն հարձակվել, այլև նույնիսկ չեն փորձել իրենց պաշտպանել անսպասելի հարձակումներից:³

-Բոլոր այս հանցագործությունների պատասխանատուները և դրանց կազմակերպիչները հայտնի են: Նրանց պարագլուխները դեռ գտնվում են Գերմանիայում...

Հայ ազգը դարձավ դրանց բռնի գործողությունների զոհը:⁴

Մուսթաֆա Արիֆ (Դեյմեր)՝ ներքին գործերի նախարար

Մենք նախարարությունում հաշվառեցինք և ուսումնասիրեցինք իթթիհադականների հակահայկական գործողությունների զոհ դարձած հայերի թիվը:⁵

1. Excerpted from Prof. M. Tayyib Gökbilgin Milli Mücadele Baslarken (At the Start of the National Struggle) vol. 2 (Ankara, Türk Tarih, kurumu, 1959), p. 135.
2. Excerpted from Fuad Ali Türkgeldi Gorüp Isittim (The things I saw and heard), 2nd ed. (Ankara, Türk Tarih, kurumu, 1951), p. 197.
3. C. Tarihier Gördüklerim-Yaptıklarım 1890-1922, s. 107.
4. Excerpted from Prof. M. Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Baslarken (At the Start of the National Struggle) vol. 2 (Ankara, Türk Tarih, kurumu, 1959), p. 213.
5. Excerpted from Nor Gianle, 13 December, 1918.

Ալի Քեմալ՝ ներքին գործերի նախարար

-Հայոց ցեղասպանության ժամանակ իրականում ոչնչացվել է 800 000 հայ:¹

-Կառավարությունը ձգտում է մաքրել արյունոտ անցյալը:²

Մյունիք (Ակալա)՝ Էրզրումի նահանգապետ

Վտարանդիների պահակախմբերը ենթարկվեցին իթթիհադի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Բ. Շաքիրի կողմից տրված թալանելու և կողոպուտի իրավունքին:³

Հալիլ Կաթ՝ Արևելյան ռազմաճակատի կորպուսի հրամանատար

Ես բոլոր զենքերով մինչև վերջին (հայ) մարդը երկրի երեսից ջնջելու եմ...

(Ոչնչացել է) 300 000 հայ... Կարող է լինել ավելի կամ պակաս: Ես չեմ հաշվել...⁴

Ֆայիհ Ռեֆիկ (Աթայ)

Երբ քննարկում էին Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիների Հայոց ցեղասպանության և հալածանքների խնդիրը, ես նույնպես նմանություն տեսա դրա և ցեղասպանության միջև: Լատինա-հունական դարձվածքների համադրումով այդ բառը լայն կիրառում ունի: Միաժամանակ կեղծիք համարեցի պնդումը, թե այն իրոք տեղի է ունեցել...

(Հայկական հարցի լուծման համար) հարկ էր գտնել երկրնտրանքներ: (Ազգի անունը) ինչո՞ւ ենթարկել խայտառակվելու վտանգի: Մ. Քեմալը նույնպես դեմ էր ցեղասպանությանը:⁵

1. Excerpted from Le Meniteur Orientale, 13 March, 1919, Ikdam, Vakit, 15 March, 1919, and Haolisat, 17 March, 1919.
2. Excerpted from Prof. M. Tayıb Gökbilgin, Milli Mücadele Baslarcken (At the Start of the National Struggle) vol. 2 (Ankara, Türk Tarih, kurumu, 1959), p. 55.
3. Excerpted from Mümr's 14 December, 1918, telegram to the Inquiry Commission.
4. Bitmeyen Savas, Istanbul, 1972, s. 241, 274.
5. "Dunya", 17 դեկտեմբերի 1967 թ.:

Ժամանակի բուրքական մամուլ

Եթե այսօր խժոժությունների համար պատասխանատու հեղինակների նկատմամբ չկիրառենք արժանի պատիժներ, ապագա սերնդին կխաթարենք ու կապականենք... Հարկ է այս շատ կարևոր գործում ամենից առաջ դասակարգել հանցագործությունները.

1. Իսկական հեղինակները:

2. Նրանք, ովքեր առաջինների թիկունքում թաքնված գործեցին: Միություն և առաջադիմություն կենտրոնի ազդեցիկ անդամները, նահանգային ակումբների նախագահները...

3. Նրանք, ովքեր գաղտնի կազմակերպությունների մեջ էին, ինչպիսիք են կրտսեր սպաներն ու բանտերից ազատ արձակված սրիկաները:

4. Այն երեսփոխանները, ովքեր չբողոքեցին, ովքեր հավանություն տվին ոճիրներին ու մասնակցեցին կողոպուտին:

5. Հրատարակիչները, որոնք ծափահարեցին բոլոր ոճիրներն ու արարքները... և որոնք հանրային կարծիքը մոլորեցրին ամեն տեսակի խաբեություններով ու ստախոսություններով...

6. Նրանք, ովքեր շահաբեր գործեր հետապնդեցին առևտրի քողի տակ...

7. Մի լեզուն փաշաներն ու բեյերը, ովքեր շրջապատեցին ավարառուներին և եղան նրանց քծնողներն ու խնկարկուները:¹

«Միմբեր»

Պատմության հանդեպ մեր ղեկավարների մեծ ու աններելի պատասխանատվություններից մեկն էլ երևան եկավ հայ ազգի նկատմամբ նրանց հոռի ընթացքի մեջ: Եթե նույնիսկ հնարավոր լիներ հայությունը վերացնել աշխարհի վրայից, արդյոք վնասից բացի, օգուտ կլինե՞ր:

«Հապիդաս» բերրը Դիարբեքիի կուսակալ ղոկտոր Ռեշիդ բեյի վայրագությունների մասին

50 հազարից ավելի կանանց, տղամարդկանց, պատանիների, անմեղ ժողովուրդ սպանեց, 300 հազ. ոսկի և զարդեղեն կողոպտեց:

1. "La Renaissance", 19 դեկտեմբերի 1919 թ.:

«Քյոյուն» (Իզմիր)

(Թուրք ազգը) սպասում է՝ որպես սովորական ոճրագործ և մարդկության թշնամի դատապարտվեն բոլոր նրանք, ովքեր պատերազմ հայտարարեցին, հայերին ու հույներին տեղահանեցին, սպանեցին ու քաղանեցին... Օսմանյան պետությունը միայն այս եղանակով կմաքրվի:

«Չամակ»

Իշխանության այս հափշտակիչները, այս արյունարբուները հասարակական օրինականության դեմ գործած ոճիրներից բացի, կատարեցին հրեշալիս խժոժություններ, կոտորածներ, տեղահանություններ:

Այս իսկական ոճրագործներին ներում չնորհելը նշանակում է ավելի ստորանալ քաղաքակիրթ աշխարհի առջև...

...Մենք որդեգրեցինք բնաջնջման քաղաքականությունը, որը մյուս տարրերի նկատմամբ գործադրեցինք մեծագույն բռնաբարությանը ու այնպիսի կատաղությանը հետապնդեցինք այն քաղաքականությունը, որ ուզեցինք իրականացնել տարագրության, կոտորածների ու հափշտակության միջոցով:¹

«Սաբահ»

Ասում են, թե բոլոր թուրքերը մասնակցել են Միութենականների գործած ոճիրներին և զզվելի պղծումներին: Եթե թուրքերն այդ արարքներին մեղակից չեն եղել, ապա զոնե սրտանց հավանություն են տվել:²

«Ալեմդար»

Մենք դատապարտված ենք մի ոճիրով և վարակված ենք մի անբուժելի հիվանդությամբ, որ ժանտախտից սոսկալի է...

Մարդկությունը տատամսում է մեզ մոտենալ, մինչ մենք ուզում ենք, որ նա մեզ ձեռք երկարի...

Դրա համար հաստատեցինք ռազմական արտակարգ դատարան հանցավորներին պատժելու համար...³

1. "La Renaissance", 12 փետրվարի և 4 մայիսի 1919 թ.:
 2. "La Renaissance", 5 հունվարի 1919 թ.:
 3. "La Renaissance" 1 և 4 մայիսի 1919 թ.:

«Սաբահ» քերթի խմբագիր Ալի Քեմալը բանավիճելով «Յենի Գյունի» խմբագիր Յոնաս Նադի հեպ` գրեց

Աշխարհը գիտե, և սա է ճշմարտությունը, որ հայերի կոտորածները կազմակերպվեցին Կենտրոնական կոմիտեի հրամաններով: Այս հրամանները (տեղերը) հաղորդվեցին առանձին պատվիրակների միջոցով և գործադրվեցին ավազակների՝ նույն այդ Կենտկոմի հսկողության տակ:

Այս բանը երևան հանելը մի՞թե թուրքերին ու թրքության դատին ծառայել չէ: Ուզում ես, որ հեռու մնա՞նք այս բանն անելուց և մենք էլ նույն ամբաստանության տակ ընկնե՞նք:¹

«Թուրքչե Սպամբուլ»

Այս ճշմարտությունները (կոտորածները) շատ բիրտ են, բայց պետք չէ, որ կրկին ու կրկին վերհիշվեն:

Այստեղ չեն ցանկանում վերամբաստանել միայն Միութենականներին: Նրանց անվանեք ինչպես ցանկանում եք, սակայն այն մարդիկ, որոնք տարբեր անունների տակ նույն մտայնությանն են ծառայում և ընթանում են բռնության ուղիով, կարող են լույս հասնել միևնույն օրհասական արդյունքին...

...Թուրքերի բոլոր միացյալ ջանքերը չեն կարող ծածկել այն ոճիրները, որոնք ճնշում են թրքության ուսերը...

Ի՞նչ պետք է անենք...

Ներո՞ւմ պիտի խնդրենք:

Պետք է ասե՞նք, թե հայերն են, որ ջարդեցին թուրքերին... Մակայն ուրիշ երկրներում օրենքն ու խիղճը չեն թույլատրի, որ անմեղը այդպես ամբաստանվի, նրա կինն ու զավակները մորթվեն, որպեսզի մենք կարողանանք այդպիսով ինքներս մեզ անմեղ դարձնել Եվրոպայի աչքում:

Վանում կեղեքիչ ոճիրներ գործեցին մի քանի անհատներ, և կառավարական ուժը պարտավոր էր բնաջնջել միայն այս ոճիրների հեղինակներին, մինչդեռ մեր կառավարությունը որոշեց ջարդեր կատարել, մորթել տվեց մարդկային զանգվածներին, կողոպտել տվեց նրանց ունեցվածքը և հրապարակեց լքյալ գույքի օրենքը, այսինքն՝ բռնագրավելու այն կավածքները, որոնք հնարավոր չէր հափշտակել: Այսպիսով մեր կառավարությունը պաշտոնական բնույթ տվեց չարագործությանն ու հափշտակությանը:

1. "La Renaissance" 15 դեկտեմբերի 1918 թ.:

Մեր՝ բուրքերիս, կողմից առաջ քաշված պատճառաբանությունները, համաձայն որոնց, Վանում հայերն են մեր վրա նախահարձակ եղել և, որ մենք Անատոլիայում փոխվրեժի դիմեցինք, գոհացում կարող է տալ միայն նրանց, ովքեր «զգացմունքայնությամբ» և ոչ թե գիտական և իրավական տրամաբանությամբ են գործում:¹

Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարության հայտարարությունը

Ստույգ է, որ մի քանի հայեր օգնեցին մեր թշնամուն և մի քանի հայ ղեկապետներ բուրք ազգի դեմ ոճիրներ գործեցին:

Սակայն բուրքական կառավարության պարտականությունն էր ձեռքակալել ոճրագործներին և միայն այս վերջիններին պատժել:

Հնարավոր չեղավ այդպես վարվել (կառավարությունը պետք է գործեր ոչ թե որպես թշնամի, այլ որպես բարեկամ): Նա այդ շրջանի հայերին տեղափոխեց մի այլ տեղ:

Սակայն հրոսակապետը կարող է ամեն ինչ անել, որովհետև ավագակապետ է...

Կառավարությունը պետք է հետապնդի միայն հանցավորներին: Շատ ցավալի է, որ մեր այն ժամանակվա ղեկավարները ավագակալին ոգով տոգորված, տեղահանման օրենքն այնպես կիրառեցին, որ ամենահանդուզն արյունարբու ավագակները այդպես վարվել չէին կարող:²

-Այն ժամանակ ոչ ոք հաշիվ չէր պահանջում կատարված վայրենությունների համար, և մարդիկ կարծում էին, թե այդ ամենն անպատիժ է մնալու:

Հենց այդ մտայնությունն էլ մղեց բժավոր տիֆի պատվաստանյութի հետ կատարված փորձեր իրականացնելուն Երզնկայում:

Եթե այդ գործին ձեռնամուխ լինեն ձեռնհաս ու հեղինակավոր անձինք, ապա ճշմարտությունը երևան կհանվի: Այդ գործում էլ, ինչպես տեղահանության, ջարդերի ու կողոպուտների հարցում, կան մեղավորներ...

Մեղավորները հայտնի են:

Եթե մեկը կա, որը ցանկանում է հովանավորել հանցագործներին,

1. "La Renaissance", 1 մարտի և 22 հունիսի 1919 թ.:
2. "Vacit", 13 դեկտեմբերի 1918 թ.:

թող այնքան սպասի, մինչև որ իշխանության գլուխ անցնի Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կառավարությունը:¹

-Մրանք այնպիսի ոճիրներ են, որոնք ամենևին էլ առանձին-առանձին քննության կարիք չունեն: Դրանք ոչ միայն հայտնի են, այլև ապացուցված, չիթաճիններից շատ քչերը չեն մասնակցել տարագրության և ջարդերի իրականացմանը: Նրանք հավասարապես ոճրագործ են, իթթիհադի հետ ձեռք ձեռքի տված մասնակցեցին (հայկական) տարրերի եղեռնին: Նրանք, ովքեր գործիք դարձան և նրանք, ովքեր պարտավոր էին խոսել, բայց լռեցին՝ ոճրագործ են: Ոճրագործ են ջարդերի մեծ ու փոքր պաշտոնատարներն ու նրանց հրամայող բռնեհիները: Խոսքը վերաբերում է նախարարությանը, խորհրդարանին և նրանց գերագույն ղեկավար իթթիհադին:²

-Կախեցին, սպանեցին, աքսորեցին, մորթեցին և միաժամանակ հայերին մորթել, աքսորել և սպանել տվեցին: Նրանք կրկնակի մարդասպաններ են, որովհետև սպանելու հրաման արձակեցին և սպանեցին: Երկրի ներսում վարչական վայրիվերումներ ստեղծեցին, ազատության, կյանքի, սեփականության և պատվի վրա հարձակում գործող չեթեներին օգնեցին և տեղի ունեցած աղետներին մեղսակից եղան:³

«Հարիսաթ»

Կտտորածների հեղինակները կառավարությանը ստիպեցին պատրաստել և հրապարակել տեղահանության օրենքը և իրականացնել կտտորածը: Եթե նրանք դատարանի առաջ հանվեին, Օսմանյան կայսրության ժողովուրդը կկարողանա քաղաքակրթված աշխարհից արդարություն պահանջել:⁴

Միևեղ՝ սպա

Գիշերը զինված մարդիկ ինձ արթնացրին, հանձնեցին մի կնքված ծրար, որը պարունակում էր հայերի տեղահանության հրամանը:

1. Les persecutions contre les medecins armeniens. Pendant la guerre generale en Turquie, Istanbul, 1919, p. 7, 20-25.
2. «Ալիք», 28 մարտի 1985 թ.
3. Jemal Katay Teskilat-i Mahsuses, s. 72.
4. "La Renaissance", 1919 թ., N127:

Իմ հրամաններին ենթակա քաղաքացիական մի պաշտոնյա նշանակեցին: Ինձ տրված էր իրավասություն՝ խնայելու այդ պաշտոնյայի կյանքը և կամ նրան սպանել, եթե իմ հրամաններին չհնազանդվեր:

Սույն իրավունքը տրված էր զինվորական հրամանատարին, որն իմ վերադասն էր, սա կարող էր ինձ մեռցնել, եթե ես չկատարեի նրա հրամանները: Այսպես էր դրությունը՝ բարձրագույն հրամանատարությունից սկսած մինչև ամենաստորադրյալ սպան:

Հրամանը բացարձակ էր և իբրև զինվորական ես հնազանդվեցի:¹

«Իսթիքլալ»

Առաջին համաշխարհային պատերազմը մեր մեջ առաջացրեց ամենաբարձր աստիճանի անասնական և անբարոյական ոգի:²

«Թասֆիրի էֆբյար»

Դժվար է հասկանալ, թե ինչու այս անձերը չմտածեցին, որ մի օր հաշիվ են տալու այն բոլոր ոճիրների համար, որոնք գործվեցին Թալեաթ փաշայի կառավարության կողմից... նույնիսկ, եթե պատերազմից հաղթանակով դուրս գային:³

Աբդուլ Մեջիդը՝ բազաժառանգ, «Մորնիկ պոստ» քերթի քրքակցին հայտարարեց

Կոտորածներն ամենաանցնելի արատներն են, որոնք մեր ազգին ու ժողովրդին նսեմացրին:

Կոտորածը Թալեաթի և Էնվերի գործն էր:

Բնաջնջման գործը սկսելուց առաջ Էնվերին հարցրի, թե կոտորածի ծրագիր ունեին:

Նա պարզորոշ պատասխանեց, թե այս մասին վճռական որոշումներ կային, որոնք իրենց ծրագրի մաս էին կազմում...

Եթե Գերմանիան ուզեր, կարող էր այդ սպանողներն արգելել, բայց այս ուղղությամբ ոչինչ չարեց:⁴

1. "La Renaissance", 1919թ., N127:

2. "La Renaissance", 22 հունիսի 1919 թ.:

3. "La Renaissance", 15 դեկտեմբերի 1918 թ.:

4. "La Renaissance", 18 դեկտեմբերի 1918 թ.:

-Ես ամաչում եմ հայկական կոտորածների համար, որ կատարվեց պատերազմի տարիներին, բայց նաև պետք է պնդեմ, որ դրանք տեղի ունեցան ներկայիս սուլթանի և ընդհանրապես ամբողջ (թուրք) ազգի կամքին հակառակ: Դրանց դրդեցին ոչ հայրենասեր նախարարները, որոնք, ենթարկվելով Գերմանիային, չէին ուզում կորցնել իրենց պաշտոնները:¹

«Ալենդար»

Եթե Բայազետի հրապարակը ոճրագործների կախաղաններ չտեսնի, Փարիզը մեր պետության և ազգի դատապարտման վայր կդառնա:²

«Սաբահ» բաց նամակ արդարադատության նախարար Փիրզադե Իբրահիմ բեյին

Երիտասարդ թուրքերի հրոսապետերի ժողովատեղի կենտրոնում կայացած որոշման համաձայն չէ՞ր, որ բանտերից ազատել տվեցիր ամենասարսափելի ոճրագործներին մի նպատակով՝ հայերին իրենց օրինական բնակարաններից արտաքսելու և, հակառակ բացարձակ անմեղության, նրանց վայրագությամբ բնաջնջել տվեցիր:

Մի՞թե դու չէիր, որ կազմակերպեցիր ամենավայրագ ոճրագործներին, վայրենի հրոսակներին, որոնք Պոլսի կենտրոնական բանտի կալանավորներ էին՝ միաժամանակ հրաման ուղարկելով գավառներ (նույն բանը անելու):

Մի՞թե ոճրագործների այս հրոսակախումբը չէր, որ կազմվեց ու կազմակերպվեց վերաքննիչ ատյանի ընդհանուր դատախազի գրասենյակում, արդարադատության նախարարության գրասենյակին կից:

Մի՞թե դու չէիր, որ նշանակեցիր ընդհանուր դատախազ, և մի բարձրաստիճան սպա ռազմական նախարար Էնվերի կողմից չկանչվե՞ց արյունաբքու ոճրագործների հրոսակներ կազմակերպելու:

Մի՞թե մի բժիշկ պաշտոն չստացավ, քո ցանկության համաձայն, քննելու և որոշելու ոճրագործների ֆիզիկական կարողությունները բնաջնջման բարբարոսական գործի համար: Մի՞թե այս հրոսակախմբի կազմակերպումը շաբաթներ չտևեց:

Նույն շրջանում բանտի արյունաբքու ոճրագործները ամեն օր չէի՞ն գալիս հավաքվում (արդարադատության պալատի) գավիթում, ճիշտ այն

1. "New York Times", 27 նոյեմբերի 1918 թ.:

2. "La Renaissance", 16 ապրիլի 1919 թ.:

տեղը, որը գտնվում է ատյանի և ընդհանուր դատախազի խորհրդակցությունների և ամբաստանությունների սենյակի միջև:

Մի՞թե դու չէիր, որ քո տիրոջ՝ Թալեաթի հետ համաձայնեցնելուց հետո, հրամաններ և հրահանգներ տվիր անձնակազմերի տնօրեններին՝ անմիջապես պաշտոնազրկել հայ պաշտոնյաներին, ինչպես նաև դատավորներին այն տեղերից, որտեղից հայերը պետք է արտագաղթվեին՝ արագացնելու և ապահովելու համար արտաքսումն ու բնաջնջումը...

Մի՞թե դու չէիր, որ հրճվում էիր հայ դատավորների և հայ ժողովրդի սպանդի տեսարանի առջև, որ գործադրվում էր կացնի, ուրազի և բրիչի հարվածներով:

«Սարսահ»

Բացարձակապես հաստատված է, որ կոմիտեի (իթթիհադի) կառավարությունը ծրագրել էր ամբողջ ազգի բնաջնջումը:

-Շատ բնական է,- գրում է մի թուրք,- որ այսպես էր լինելու, որովհետև արդարադատության մախարարը բանտերից ազատ արձակեց արյունարբու մարդասպան ռճրագործներին: Այս մարդասպաններից կազմված հրոսակախմբերն արդարադատության մախարար Իբրահիմ բեյն ինքը կազմակերպեց....

Արդարադատության մախարարը և իր գործակիցները, արդարադատության վերաքննիչները և վերաքննիչ ատյանի ընդհանուր դատախազների փոխանորդներն ու հանձնաժողովների անդամները չարագործ ռճրագործների պաշտպաններն էին:²

«Թասֆիրի Իֆրյար»

...Ֆրանսիացիներն իրենց թնդանոթներով, զնդացիներով ու հրացաններով այնքան գերմանացի չեն սպանել, որքան թուրքերը՝ հայ...

Իթթիհադական պարագլուխների ձեռքակալությունն ամենայն գնահատության է արժանի, արդարև, ի՞նչ կա ավելի ուրախալի, քան տեսնել արդարադատության ձեռքը հանձնված հայրենիքի դավաճաններին, որոնք երկիրը տարան դեպի անկման խորխորատները, ոտնակոխ արե-

1. "La Renaissance", 19 հունվարի 1919 թ.:
2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 256:

ցին նրա արժանապատվությունը, բռնաբարեցին պատիվները, խոշտանգեցին, կողոպտեցին, մի խոսքով գործեցին ամեն տեսակի զազանություններ:¹

Ջենալի՝ Յոզղաթի նախկին կառավարիչ, ցուցմունքը հեղաքննիչ հանչնաժողովին (12 դեկտեմբերի, 1918 թ.)

Տեղահանվող, արքարվող հայերը ձերբակալվեցին: Այդ ժամանակ Քենալ բեյը, որպես ժամանակավոր մութեսարիֆ, Յոզղաթ եկավ: Նա իրեն պարտավորված չհամարեց քննություն կատարել, և կանայք, երեխաներ ու տղամարդիկ, առանց խտրության, արքարվեցին ու տարագրվեցին: Նույն նպատակի համար հրամանատարը՝ գնդապետ Թևֆիկ բեյը, տեղացի չերքեզներից հրոսակներ (չեթե) կազմակերպեց...

...Յոզղաթ քաղաքից և շրջակա գյուղերից տեղահանված հայ քարավանները կոտորվեցին և բնաջնջվեցին ոստիկանների, հրոսակների և ժողովրդի կողմից...

...Եվ նրանց ունեցվածքն ու արժեքավոր իրերը թալանի տրվեցին: Ամբողջ ժողովուրդը գիտե, որ Քենալ բեյը, ոստիկանության հրամանատար Թևֆիկ բեյը և Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Նեջաթի բեյը համատեղ գործելով կազմակերպեցին հայերի բնաջնջումը:²

Վեհիբ բեյը Յոզղաթի զորքերի հրամանատար Սալիմ բեյի պաշտոնազրկման մասին

Ջենալ բեյը կանչել էր և առաջարկել ստորագրելու հայերի մահավճիռը, որը պետք է ուղարկվեր Գեյլեր: Սալիմ բեյը մերժել էր, որի պատճառով Քենալը նրան սպառնացել էր կախաղան հանել: Մի քանի օր հետո Նեջաթի բեյը Չորումից եկավ ու Սալիմ բեյին պաշտոնանկ անել տվեց:³

Հեղաքննիչ հանչնաժողովի հարցերն ուղղված ռազմական նախարարությանը

Քանի՞ զորամասից էր բաղկացած Թեշքիլաթ-ը մախսուսեն, որը Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի անդամ Բ. Շաքիր բեյի վարչության և հրամանի տակ էր գտնվում:

1. "La Renaissance", 15 դեկտեմբերի 1918 թ. և 22 հունիսի 1919 թ.:
2. «Ժամանակ», 6 մարտի 1919 թ.: Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 494- Մ 492:
3. "La Renaissance", 20 փետրվարի 1919 թ.:

Յուրաքանչյուր գործնապես քանի՞ վաշտից ու ջոկատից էր բաղկացած: Ո՞ր թվականին և ո՞ր բանտերից ազատվեցին դատապարտված ոճրագործները: Եվ յուրաքանչյուր բանտից քանի՞ ոճրագործ ազատ արձակվեց:

Քանի՞ բարձրագույն և քանի՞ կրտսեր սպաներ, այսինքն՝ քանի՞ գնդապետ, փոխգնդապետ, հրամանատարներ, հարյուրապետեր ու հիսնապետեր էին հրամայում ոճրագործների գնդերին: Ի՞նչ էր նրանց անունները: Ո՞վ էր պաշտոնապես հրամայել և հրահանգել նրանց պաշտոնի կոչելն ու ոճրագործների կազմակերպելը:¹

Ռազմական դատարանի ընդհանուր դատախազի կարծիքը Ռադի բեյի փված ցուցմունքների մասին

Կուսակալի պաշտոնին Աթըֆ բեյի անցնելուց հետո (հայերի) տեղահանության և կոտորածի հրամանը տրվեց ու գործադրվեց...

Նենիգի և Օրտակյոյի միջև 15-20 բաց կառքեր էին հայերին տեղափոխում: Ոստիկանության գործակալը և մի պաշտոնյա ձիու փակ կառքով գնում էին առջևից:

Լսելով դրամատան տնօրեն պարոն Շնորհքյանի ձերբակալության մասին... (Ռադի բեյ) ու Անկարայի կուսակալության խորհրդի անդամ Մուֆտի էֆենդին գնացին խնդրելու Աթըֆ բեյին՝ ազատելու նրան: Սա պատասխանեց. «Իմ վերադասից հրաման ունեմ: Նա (Շնորհքյան) էլ պետք է մեկնի: Հայերը չպետք է ապրեն»:

Հաջորդ օրը Շնորհքյան էֆենդին աքտորվեց ու սպանվեց ուրիշ բազմաթիվ հայերի հետ... (դրանից) մեկ օր առաջ նա (Ռադի բեյ) տեսակցություն ունեցավ ոստիկանության տնօրեն Բեհաեդդին բեյի հետ, որը շրջապատված էր անբարոյական, վատահամբավ և կասկածելի անձանցով և նրանց հրահանգներ էր տալիս հաջորդ օրը կոտորվելիք խմբի վերբերյալ:

Անկարայի և Յոզղաթի միջև, Յոզղաթի ավանից մինչև Շեհգեր գյուղը լեռան կողքին (Ռադի բեյը) տեսավ հայերի դիակներ՝ զարշահոտ և նեխված նետված գետերի մեջ՝ արդեն փտած ու կտոր-կտոր եղած...

Յոզղաթում Խարիտզադե Հյուսնիի (ծերանոցի) կանանց հարկաբաժնում տեսան... մի ծեր կնոջ, որի գլուխը կապված էր: Վերքը դանակի հարվածից խորացել էր: Կինն ասաց. «Տղամարդկանցից հետո ճանապարհ հանվեցին կանայք: Ավանի մոտ ավազակի կերպարանքով 15-20

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 555:

տղամարդ կտրեցին ճամբան և ջարդեցին»: Միայն ինքը կենդանի մնաց: Երբ ուշքի եկավ, տեսավ, որ դիակների մեջ է գտնվում: Թաքնվում է ցորենի դեզերի մեջ: Եվ զիջերը թաքուն քաղաք է գնում ու ապաստանում Հյուսնի բեյի տանը:

Անկարայի կուսակալ Մազհար բեյը համաձայնվել էր նույն նահանգի նախկին ոստիկանապետի հետ, որ ձգձգեն Պոլսից եկած հրամանի կատարումը հայերի տեղահանության առնչությամբ: Պոլսից Աթըֆ բեյն Անկարա ուղարկվեց հատուկ քննություն կատարելու համար, սակայն նրա առաքելության բուն նպատակն էր՝ Մազհար բեյին բերանացի հաղորդել հայերի կոտորածի հրամանը:

ՆԳՆ-ից ստացված հրամանները չհասկանալ ձևացրեցի, պատմել է հազարապետը: Գիտեիք, որ ուրիշ նահանգներում տեղահանությունն ավարտվել էր, մինչդեռ ես դեռ չէի սկսել:

Աթըֆ բեյը վրա հասավ, ինձ հաղորդեց հայերի տեղահանության, կոտորածի և բնաջնջման վերաբերյալ ՆԳՆ բերանացի հրամանը: Ես նրան ասացի. «Ո՛չ, Աթըֆ բեյ, ես կուսակալ եմ, այլ ոչ թե շարագործ ավազակ: Աթոռս թողնում եմ, եկ տեղս և ինքդ գործադիր կոտորածի հրամանը»...

Որպես իր ծառայությունների վարձատրություն Աթըֆ բեյը Կաստամունու ուղարկվեց և այնտեղ այնպիսի բաներ կատարեց, որ նույնիսկ Ռեշիդ փաշան չի արել:

Անկարայի, Յոզղաթի և Կըրդեհրի հայերի կոտորածը շատ բացահայտ իրականացվեց...

Հայերի տեղահանության ընթացքում Բեհաեդդին բեյը գործել էր նրանց վրա եղած գոհարեղեններն ու իրերը չհավաքելու կանոնին հակառակ:

«Ինչո՞ւ վերցրիր» հարցին նա պատասխանեց. «Նրանց տեղահանությունից կես ժամ անց հողի տակ էին թաղելու, դրա համար էլ գոհարեղենը վերցրի հանձնաժողովին հանձնելու համար»:

Հետագայում նա պաշտոն ստացավ Սամսոնի հայերի տարագրության ծառայությունում:

Բիթլիսի հայերի կոտորածը ղեկավարել է Բիթլիսի կուսակալ Մուստաֆա Աբուլխալիգ բեյը: Այդ է վկայում Մուստաֆա Թուրան բեյը, որն Անկարայի ոստիկանապետ լինելուց առաջ նույն թվականին (1915 թ.) Բիթլիսում էր...

Ջարդված հայերի թևերը հաստ պարաններով կապողները Անկարայի երեսփոխան Թախթի փեսան էր, խորհրդի անդամ Շեմսեդդին էֆենդի-ի հետ: Նրանք այդ արեցին բանտում: Ժանդարմի և ոստիկանի ներկայությամբ հավաքեցին հայերի մատանիները, ունեցած դրամները... Ապա թշվառներից խլեցին ֆեսերը, կոշիկները և զգեստների մի մասը և գրեթե մերկ վիճակում նրանց բանտից հանեցին վաղ առավոտյան և 300 հոգու թևերը իրարու կապած, ուղարկեցին դեպի սպանդ...¹

Թևաթի քեյի՝ Յոզղաթի ավագանու ներկայացուցիչ գրավոր վկայությունը (1 դեկտեմբերի 1918 թ.)

Թևաթի քեյն իր պաշտոնավարության ընթացքում ներկայացել է որպես Սիուքյուն և առաջադիմություն կուսակցության կոմիտեի ներկայացուցիչ... և հոխորտանքով հայտարարել է, թե ինքն է ձգել կախաղան հանված Դամադ Սայիդ փաշայի պարանը: Երբ կառավարությունը հայերին աքսորելու հրաման արձակեց, այս մարդն իր շուրջը հավաքեց ոճրագործների և հրոսակների ոհմակ և սկսեց իր հրոսակային, չեթեական գործունեությունը...

Սկզբում Թևաթի քեյը Յոզղաթի հայերին 15-75 տարեկան այր մարդկանց Յոզղաթից երեք ժամ հեռավորության վրա գտնվող Տաշ Բունար գյուղն աքսորեց, կացիններով սպանել տվեց, նրանց ամբողջ զարդեղենը և ինչքերն իր տուն փոխադրել տվեց: Կոտորածը տեղի ունեցավ վայրենի աղաղակներով:

...Կեսարիա աքսորելու պատրվակով հավաքեց 1 800 կին, աղջիկ, երեխա, նրանցից գեղեցիկներին առանձնացրեց քրդերի ու չերքեզների համար, բոլոր զարդեղենները կողոպտեց և տանելով Բողազլյանի մոտ գտնվող Գեյլեր գյուղի մերձակայքը՝ նրանց կացինահար անել տվեց, դիակները զցել տվեց Կարասու գետը, իսկ տրամադրության տակ եղած աղջիկներին բաժանեց հրոսակներին: Այդ աղջիկները ներկայումս ապրում են: Յոզղաթի 8 500 հայերին այս ձևով մեղցնելուց, նրանց հարստությունը կողոպտելուց հետո Թևաթի քեյը մեկնեց շրջակա գյուղերը: Ողջ աշխարհը գիտի, որ նա մտավ Գում Գույու գյուղը, 150 ընտանիքի և ավելի քան 650 մարդու՝ հլու-հնազանդ հայերի, հրո ճարակ արեց, ամեն տեսակի վառելանյութ հավաքեց և հավաքել տվեց, լցրեց տների շուրջքոլորը և այրել տվեց Գում Գույու հայ գյուղը: Ողջ մնացած ամենը մանուկ-

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 251-Մ 253:

ներին դաշունահար անել տվեց: Նաև փնտրեց ու գտավ այս ու այն տեղ ապաստան գտած հայ կանանց, աղջիկներին ու երեխաներին: Ճանապարհին սրանց էլ ոչխարի նման կտոր-կտոր անել տվեց: Այս գյուղերի հայերն առանց դիմադրության հանձնվեցին և վզերը ծռած՝ ասացին. «Մեզ սպանիր, սակայն խնայիր, ներիր այս կանանց ու մանուկներին»: Այս խոսքի վրա գազանաբարո (Թևաթիլը) նրանց հրացանի բռնել տվեց:

Ազդադմադեմի և Բողազլյանի բազմաթիվ հայկական գյուղերի տներն ու բնակիչներին այրելուց հետո, այս հրեշը գնաց Տերզիլի և Չաթ գյուղերը: Այս գյուղերի հայերը ևս հանձնվեցին առանց դիմադրության և կոտորվեցին:

Հարևան գյուղերի իսլամ ժողովրդի պատվիրակությունը, այլևս չկարողանալով հանդուրժել երկինք բարձրացող ճիչն ու աղաղակները, Թևաթի քեյին ասաց. «Ինչ որ անում ես, դեմ է իսլամի օրենքին: Թևաթի քեյ, մեզ էլ սպանիր, բայց խնայիր կանանց ու երեխաներին»:

Թևաթի քեյը իր ձիու ոտների առաջ ծնրադրած աղաչող այս մարդկանց պատասխանեց. «Դուք խոչընդոտում եք իմ գործին» և դուրս քաշեց ստրճանակը ու վիրավորեց այս մարդկանցից շատերին ու շարունակեց վայրագ կոտորածը:¹

Խուլուսիի՝ Բողազլյանի ժանդարմական վաշտի հրամանապարհադրողությունը սպորազրված 1915 թ. փետրվարի 23-ին

1915 թ. փետրվարի 15-ին Բողազլյանից 36 հայեր չորս ժանդարմների հսկողության տակ աքսորվել են Բողազլյանի Յազելեբի գյուղը: Իհասան Չաուշը՝ Բողազլյանի ժանդարմական կայազորի հրամանատարը, գիշերվա ժամը 3.30-ին յոթ ժանդարմների հետ գյուղ է գալիս և կապում է նրանց թևերը ու տանում Յազելեբի...

Մրանցից (հայերից) 11 հոգի կարողացան կտրել իրենց պարանները և փախչել, մյուս 25-ը սպանվեցին...

Չորս ժանդարմներ այնտեղ մնացին մինչև առավոտ, փոս փորեցին և թաղեցին ջարդված հայերին...²

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 469:
2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 272 և Մ 298:

Թև ֆիկ բեյի՝ Յոզղաթի սարկիանապետ, հարցաքննությունը

Նախագահ- Անկարայի զինայրերի գնդի հրամանատարին տեղեկություն ըսած ես, թե Մատենի շրջանում հայ հրոսակներ կան: Դուն հոն գնացիր մութեսարիֆի հրամանով և հոն գտար միայն կողոպուտ և գողություն թույլատրված այնտեղի գայմագամի կողմէ:

Յոզղաթի բանտէն 57 դատապարտյալներ և արգելափակման տունն ալ 8 մարդասպաններ ազատ արձակված են, և ասոնք, այսինքն 67 ոճրագործներ դրկվեցին Չորում (կոտորածներ) կազմակերպելու համար:...

Չորումէն Յոզղաթի վրայով Նեճաթի Սեբաստիայէն Ղանի պեյը հեռագրելով կանչեց և անկէ պահանջեց, որ անհրաժեշտորեն կարգադրութիւն ընէ ապահովելու համար վերև հիշուած հայերու հավիտենական հանգիստը (այսինքն սպանեն)...

Ավելի քան 1 500 հայեր կոտորված են Պողազլյանի գորակայքի 14 հուլիս 1915 թուակիր և 18 թուահամար, գորաբաժնի 14 հուլիս 1915 թուակիր և 169 գորաբաժնի հեռագիրներու համաձայն:...

«Անոնք տարագրվեցան իրենց արքորավայրերը»... Չէ՞ նշանակեր, որ անոնք ջարդվեցան և բնաջնջվեցան...

Ուզուն Հաճիի եղբայրը Շյուքրի, ճերիտգատն Հյուննի, զինայրերու տասնապետ Իպրահիմ հրոսապետ նշանակվեր են:

Տասներկու տարեկաններ վեր մանչերը հավաքած և զանոնք դրած եք կառավարութեան բանտին և նկուղներու մման վարին հարկերու մեջ...

Հայերը քանիակա՞ն իրարու հետ կապված էին, երբ զանոնք տեղահան կընէիք: Այաջույց կա, որ զանոնք երկերկու իրարու հետ կապած էիք...

«Մեր մայրերը մեզ ծնած են այս օրվան համար», հրոսակախմբերը ժողովուրդին այսպես կը պոռային քաջալերելու համար, որ միանային իրենց:¹

Հարցեր՝ ուղղված Ֆեյազ բեյին

Կոտորածն ու բնաջնջումը սկսելու համար սովորություն եք ունեցել զենքի պայթյունով ազդանշան տալ: Գեյլերի ձորում հայերի կոտորածից ու բնաջնջումից առաջ դու անձամբ զենք պայթեցրիր և կոտորածը սկսվելու ազդանշան տվիր: Գեյլերից հայ տղամարդկանց ու կանանց

տարաք Յարիշի ձորը: Այնտեղ կանանց բաժանեցիք և տարաք ուրիշ ուղղությամբ: Ինչո՞ւ կանանց այլ ուղղությամբ տարաք: Երբ ճանապարհով հայ տղամարդկանց էիք տանում, դու ասացիր Տեր Ակոբին. «Ձեր կյանքի վերջը հասել է: Հրաման է եկել ձեզ ջարդելու: Ահա այստեղ է հրամանը: Այժմ արդոթիր և պատրաստվեք մեռնելու»...¹

Հարցեր՝ ուղղված Կեսարիայի 15-րդ դիվիզիայի հրամանատար Շահարեդդին բեյին

1915 թ. հուլիսի 26-ի թիվ 320 հեռագրով թույլտվություն ես խնդրել տեղահանելու նաև զինվորական գնդերի և աշխատավորական վաշտում աշխատող հայ զինվորներին:

1915 թ. օգոստոսի 11-ի թիվ 263 հեռագրով բանակի հրամանատարին հայտնել ես, որ Յոզղաթի մութեսարիֆն էլ Ակդաղմաղենի կայմակամին հրահանգներ է ուղարկել հայ զինվորների ընտանիքներին էլ տեղահանելու մասին:

1915 թ. օգոստոսի 12-ի թիվ 293 հեռագրով բանակի (հրամանատարությանը) հայտնել ես, որ Յոզղաթից տեղահանված հայերն իրենց ընտանիքների հետ լրիվ կոտորված և բնաջնջված են Յոզղաթի և Բողազլյանի ճանապարհների վրա...

1915 թ. օգոստոսի 13-ի թիվ 1561 հեռագրով բանակի (հրամանատարությանը) հայտնել ես, թե Յոզղաթից Բողազլյան արքորված 130 հայեր կոտորվել են Ջևիզի խանի և Կազալի խանի միջև Բողազլյանի ժանդարմական գնդի կողմից:

1915 թ. օգոստոսի 17-ի թիվ 923 ծածկագրից՝ հասցեագրված բանակի հրամանատարությանը, հասկացվում է, որ անձերին (տարագրվող) ուղեկից ես դարձրել փախստականների մի խումբ, որովհետև հեռագրում նշում ես, որ նրանցից հինգ հոգի սպանվել է ուղեկիցների կողմից: Դեռ ավելին, հայտնում ես, որ 40 փախստական հայեր կոտորված են Գեյլերի մոտ փարախի մեջ:

1915 թ. օգոստոսի 9-ի թիվ 261 հեռագրով նաև տեղեկացնում ես, թե Բենյանի մոտ Կայա Ալթը վայրում մի տանն ապաստանած 10 հայերին ձերբակալելու համար այդ տունը հրդեհվել է...

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 324:

1. Դիվան Երուսաղեմի թիվ Մ 330:

1915 թ. օգոստոսի 12-ի թիվ 263 հեռագրով հայտնում են, թե վերը նշված հայերը շնչահեղձ եղան ու մեռան:

1915 թ. հուլիսի 23-ի թիվ 207 հեռագրով հայտնում են, թե Բողազլյանից և շրջակա գյուղերից 3 660 հայ կոտորված են:¹

Շաքիր բեյի՝ Յոզղաթի երեսփոխան, վկայությունը հեղափոխության հանձնաժողովին (5 դեկտեմբերի 1918 թ.)

Ջեմալ բեյի փոխարեն ժամանակավոր մութեսարիֆ եկավ կայմական Ջեմալ բեյը...

Մինչև Յոզղաթ գալը նա արդեն տեղահանել էր Բողազլյանի գավառակի հայերին և նրանց կոտորել ու կոտորել էր տվել: Դահիժ է: Գալուց անմիջապես հետո նա ստիպեց տեղահանել հայերին՝ երեխա, պատանի, կին, ծեր: Նա կարճ ժամանակում տեղահանեց բոլոր հայերին և ի վերջո, համաձայն լուրերի, բոլորին ջարդել տվեց Յոզղաթի մերձակայքում իր գործակալների միջոցով:

Ժողովրդին (թուրք) հրամայեց կողոպտել հայերի անտեր մնացած ինչքերը և ունեցվածքները: Լսեցի, որ հարբեցող էր: Մասնակցել էր տնտեսական պաշտոնյա՝ հաշվապահ Վեհիբ բեյի տան զինարբուքներին: Խորհրդակցության և զինարբուքների ընթացքում նա ասել է. «Ես Բողազլյանի հայերին կոտորեցի և փոխմութեսարիֆ դարձա: Այստեղ էլ Յոզղաթի հայերին կկոտորեն և մութեսարիֆ, թերևս նաև կուսակալ դառնամ»: Ես լսել եմ այս խոսքերը:²

1918 թ. դեկտեմբերի 8-ին վեց երևեյի թուրքեր՝ Օսման Նուրի, Հասան Հուսեյն, Մեհմեդ Ալի, Ալի Մուրթուզա, Մեհմեդ և Իբրահիմ Հաքք, Մազհար բեյի ղեկավարած և սուլթանի հրամանով սրեղծված հեղափոխության հանձնաժողովին գրեցին

Կեսարիայի շրջանում հազարավոր անմեղ հայ մանուկներ ջարդելուց հետո Խուլուսի էֆենդին այժմ մեր գավառի ոստիկանության հրամանատարն է: Ինքն էր, որ նրանց (հայերի) գոհարեղենը և չգնահատված ունեցվածքը կողոպտեց: Այս եղելությունը հաստատված է նախորդ կառավարության կողմից և վերոհիշյալ Խուլուսին Կեսարիայի ռազմա-

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 271- Մ272:

2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 494:

կան ատյանի կողմից դատապարտվեց միայն երկու ամսվա բանտարկության: Այս ազատ արձակվեց:¹

Ջեմալ բեյի՝ Յոզղաթի նախկին մութեսարիֆ, ցուցմունքը Մազհարի գլխավորած Հեղափոխության հանձնաժողովում (12 դեկտեմբերի 1918 թ.)

Տեղահանությունը սկսվեց: Առաջին քարավանն ուղարկեցինք: ...Կառավարությունը հանձնարարեց երկրորդ քարավանը ուղարկել Կեսարիայի ճանապարհով: ...Այս անգամ հրաման եկավ, որ տեղահանվածների մոտ եղած դրամները վերցրեք: Դրանք վերցնում էինք և կանոնավոր հանձնում հատուկ մարմնին և արձանագրում:

Այդ միջոցին տեղահանությունը սկսվեց Չորումում: Մենք նույնպես զբաղված էինք: Օգոստոսի 5-ին հեռագիր եկավ՝ ես պաշտոնանկ եղա: Քեմալը տեղս եկավ:

Ընդհանուր դատախազ. Քանի որ ժողովուրդը ուղարկվում էր հսկողության տակ, նրանց մոտ եղած դրամն ինչո՞ւ էին առնում: Թնդանոթ տեսե՞լ են այդ կողմերում:

Ջեմալ. Չեթեն կարո՞ղ է քնդանոթ բերել: Թնդանոթն այնտեղ ի՞նչ գործ ունի: Այն գրպան չի դրվի...

Լսել էի, որ մի շարք չեթենք պատրաստվել էին կոտորել հայերին...

Ընդհանուր դատախազ. Դատապարտվածների (թուրք) մի մասին ազատ են արձակել: Արդյո՞ք դրանք են եղել ոճիր գործողները, թե՞ հատուկ մարմինները կազմված էին հայերի բնաջնջման համար:

Ջեմալ. (Իմ ժամանակ) նրանք օգտագործվեցին ռազմաճակատներում: ՆԳ նախարարությունից հրահանգ եկավ՝ հանձնաժողով ստեղծել և տեղահանվողների դրամը և նրանց մոտ եղած առարկաները վերցնել ու հանձնել հանձնաժողովին:

Տեղահանության սկզբից գործը կատարվեց զինվորական իշխանությունների միջոցով: Իմ պաշտոնանկությունից մի օր հետո այն հանձնվեց քաղաքացիական իշխանություններին:

Կարդացվեց Էնկյուրիի կուսակալության հեռագիրը ուղղված Ջեմալ բեյին, որում ասվում էր, թե բժիշկներին, փաստաբաններին, մտավորականներին և կոմիտեների անդամներին և նրանց հետևող կասկածելի անձանց բոլորին տեղահանեք և Չոր ուղարկեք...²

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 289:

2. «Ժամանակ», 6 մարտի 1919 թ.:

Քենայ բեյի վկայությունը Պոլսի հեկարանիչ հանձնաժողովում (15-16 դեկտեմբերի 1918 թ.)

(Բողազլյանի գավառակում) մոտավորապես 7-8 հազար ոչ իսլամներ կային...

Հարց.- Ե՞րբ և ո՞ր այդ հայերը տեղահան եղան:

Պատասխան.- Դեր Ջոր տարագրվեցին 1915 թ. հուլիս և օգոստոս ամիսներին ստացված հրամանի համաձայն: ...Հայերին Դեր Ջոր տարագրելու հրամանը Յոզղաթի կառավարչատանն է... Տարագրության հրամանները այնքան շատ են, որ անհնար է դրանք մտաբերել...

Գիտեմ, որ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության Անկարայի պատասխանատու քարտուղար Նեջաթ բեյը Յոզղաթի հայերի տեղահանությունից առաջ կուսակալ Աթըֆ բեյին տեղահանության առնչությամբ բանավոր գաղտնի հրամաններ է հաղորդել: Յոզղաթի միութենականների հետ, ինչպես նաև նույն կուսակցության պաշտոնյաների, մասնավորապես ժանդարմների հրամանատարի հետ, որը կուսակցության Յոզղաթի կոմիտեի անդամ էր, ժողովներ անցկացրեց... Բողազլյանի հայերի տեղահանությունից առաջ: Տարագրության ընթացքում Միություն և առաջադիմություն կուսակցության Կեսարիայի պատասխանատու քարտուղար Նեջաթի բեյը Բողազլյան եկավ:

...Նեջաթի բեյի բերած... հրահանգները հայերի տեղահանության հետ էին կապված...

Իմ պաշտոնավարության ժամանակ տեղահանված հայերի թիվն ավելի մեծ էր, քան իմ նախորդի օրոք տեղահանվածներինը, քանի որ նախորդս գյուղերի հայերին չտեղահանեց:

Թե՛ Յոզղաթի գավառում և թե՛ Բողազլյանի գավառակում չտեղահանված հայեր մնացին: Նրանք բաժանվեցին մահմեդական գյուղերի վրա: Նրանց թիվը չեն հիշում...

(Չտեղահանված) տղամարդկանց թիվը փոքր էր, մեծ մասը կանայք ու երեխաներ էին: ՆԳՆ հրամաններ էր ուղարկել նրանց բաժանելու մահմեդական գյուղերի վրա: Հրամանով 5 տոկոս էր (95 տոկոս մահմեդական, 5 տոկոս հայ), սակայն այս տոկոսը չկատարվեց... Գյուղերում բավարար աներ չկային:¹

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 489- Մ 494:

Այի Քենայ՝ լրագրող, ՆԳ նախարար

Չորս հինգ տարի առաջ երկրին մեջ կը գործադրուի պատմութեան մեջ եզակի, աշխարհասասան ոճիր մը: Նկատի ունենալով ոճրի հսկայական չափն ու ծավալը, անոր հեղինակները այսպես հինգ տասը հոգի չեն, այլ աստիճանաբար՝ հարիւր հազարներ են անոնք: Ջարդուողները եթե 600 000-ի փոխարեն 300 000, նոյնիսկ 200 000 կամ 100 000 ըլլան, հարիւր, հինգ հարիւր, նոյնիսկ հազար ոճրագործ չափտի կրնային բնաջինջ ընել այսքան մարդ: Արդեն ապացուցած իրողութիւն մըն է, որ այս եղեռնը ծրագրուեցաւ իթթիհադի ընդհանուր կեղրոնին որոշումներովն ու կարգադրութիւններովը: Մասնավոր կազմակերպութիւններու, մեկ քանի նախարարութիւններու և նախարարներու կողմէ ոճրին ծրագիրը կազմուելէն յետոյ, կանոնավորաբար ի գործ դրուեցաւ կուսակալներու և կուսակալութիւններու կողմէ: Այդ արդարութեան հանդեպ հեզմութիւն մը չէ՞ արդեոք մեկ կողմ նետել մեծ ու պզտիկ ոճրագործներու բազմութիւն մը և ձերբակալել միայն ընդամենը Տիարպեթիի, Սըվազի, Խարբերդի կուսակալները և քանի մը մանր մունր պաշտոնեաներ:¹

Երկրբուրքական կառավարության ղեկավարների և Միություն ու առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնի անդամների դատարարությունը (1919 թ. ապրիլ-հունիս)

Մեղադրական եզրակացություն.- Դատական փաստաթղթերը վկայում են, որ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնը միաժամանակ բաղկացած է եղել երկու հատուկ կազմակերպություններից, որոնցից մեկը գործել է հրապարակայնորեն՝ կուսակցության ներքին կանոնադրությանը և ծրագրին համաձայն, իսկ մյուսը գործել է ընդհատակյա և գաղտնի հրամաններով: ...Կոմիտեն, նրա իսկական դեքը մեղադրվում է օրինազանցության, չարաշահումների և մի շարք կոտորածներ կատարելու հանցանքով: Ստորև բերված փաստարկները լիովին ապացուցում են նրանց գործադրած հանցագործությունների չափը:

1. «Մարաի», 28 հունվարի 1919 թ. կամ Հ. Ղազարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 245:

...(Երիտթուրքերի պարագլուխները) ձգտեցին օգտագործել առիթը, որ Եվրոպան զբաղված է համաշխարհային պատերազմով և աշխատեցին ահաբեկչությամբ, բռնի ուժով լուծել այնպիսի հարցեր, որոնք կարելի էր հարթել հանդարտորեն, արդար և առողջ քանակաւնությամբ...

Ռազմական գործողությունների ընթացքում, իրենց գաղտնի ծրագրերը իրականացնելու համար, սկսեցին աշխուժացնել գաղտնի կոմիտեների գործունեությունը: Այսպես, հանցագործներին բանտերից ազատ արձակելով, ստեղծվեց Թեշքիլաթ-ը մախսուսեն, այն գաղտնի հրամաններն ու հրահանգները ստանում էր Ստամբուլում ստեղծված Հատուկ կոմիտեից, որի կազմի մեջ մտնում էին հասարակական անվտանգության տնօրեն Ազիզ բեյը, կուսակցության կենտրոնի անդամներ Աթլֆ և դոկտ. Նազըմ բեյերը...

(Այդ կազմակերպության) գործակալներին և ընդհանրապես նրա գործունեության համար առաքվում էին հսկայական գումարներ:

Դոկտ. Բեհաեդդին Շաքիրը Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի ղեկավարներին տվել էր իր ծածկագրի բանալին, տրամադրել ավտոմեքենաներ, դրամական մեծ գումարներ և անհրաժեշտ զինամթերք...

Որոշակի շրջաններ ուղարկված այս կազմակերպության գործակալներից մի քանիսը, իրենց ղեկավարների ցուցմունքներով, ինչպես նաև Միություն և առաջադիմություն կուսակցության տեղական կոմիտեների ներկայացուցիչներն ու պետական պաշտոնյաները... սկսեցին ժողովրդին կոտորել, կոդպտել, ունեցվածքն այրել և շատերին տանջամահ անել: Չնայած ահաբեկման սլաքը հիմնականում ուղղված էր հայերի դեմ, տուժեցին նաև այլ տարրեր ու մեծ թվով թուրքեր:

...Հայերի տեղահանության ընթացքում... տեղի ունեցած հանցագործությունները... ոչ թե սահմանափակ կամ տեղական բնույթ են ունեցել, այլ կանխամտածված իրականացվել են վերոհիշյալ անձերից բաղկացած և միասնական ուժ հանդիսացող «հատուկ կենտրոնի» բանավոր հրահանգներով... Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ղեկավարների կողմից սկզբնական շրջանում պատերազմական գործողություններին մասնակցելու համար ստեղծված Թեշ-

քիլաթ-ը մախսուսեն... բացառապես գաղտնի բնույթ էր կրում, և նրա բուն նպատակը հանցագործ արարքներ կատարելն էր: Այդ գաղտնի ցանցը ղեկավարում էին կենտրոնի անդամներ դոկտ. Նազըմը, Բ. Շաքիրը, Աթլֆը, Ռիզան և հասարակական անվտանգության մախկին տնօրեն Ազիզ բեյը: Մրանցից Բ. Շաքիր բեյի կենտրոնը էրզրում քաղաքն էր, որտեղից նա ղեկավարում էր արևելյան վիլայեթների ուժերը...

...Խալիլ, Նազըմ, Աթլֆ և Ազիզ բեյերի ստորագրություններով Միդիատ Շյուքրի բեյին ուղղված թիվ 59 գրությունը ցույց է տալիս, որ ... Էնվեր բեյի հորեղբայր Խալիլ փաշան... նույնպես ընդգրկված է եղել Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի մեջ, որ այդ կազմակերպությունը ներքին կապ է ունեցել Միություն և առաջադիմություն կուսակցության հետ: Այդ ապացուցվում է Իզմիթի քաղաքագլխին Խալիլ բեյի ուղարկված թիվ 67 հեռագրով, որում ասվում է կալանավորներին բանտից ազատելու, առաջնորդներ նշանակելու և այլ ծրագրերի մասին: (Արձանագրություն թիվ 10, փաստաթուղթ թիվ 4):

Դիարբեքիրում տեղի ունեցած խոշտանգումներն ու կոտորածները տեղի են ունեցել Թալեաթ բեյի դրոմամբ: (Արձանագրություն թիվ 8, փաստաթուղթ թիվ 1):

...Տեղահանությունը ռազմական կամ կարգապահական միջոցառում չի եղել, այլ այն տեղի է ունեցել զուտ կոմիտեի ցանկությամբ և մախսաձեռնությամբ...

(Երիտթուրքերի կենտրոնը) համագործակցել է ներքին գործերի նախարարության հետ՝ հրոսակախմբեր պատրաստելու գործում... Բանտերից դուրս բերված հանցագործներն ու ավազակներն ընդգրկվում էին Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի մեջ: ... (Այդ հրոսակախմբերը) ստեղծված էին տեղահանված (հայերի) քարավանները կոտորելու և ոչնչացնելու նպատակով:

Լիովին ապացուցված է, որ այդ կոտորածները տեղի էին ունենում Թալեաթ, Էնվեր և Ջեմալ բեյերի անմիջական հրամաններով ու գիտությամբ... (արձանագրություն թիվ 11):

Տրապիզոնի նախկին պատգամավոր Հաֆրզ Մեհմեդ բեյի ցուցմունքով բացահայտվում է, թե ինչպես հայերին, Սև ծովի ափերին նավ նստեցնելով, խեղդամահ են արել: Նույնիսկ այս ողբերգության առնչությամբ, երբ ինքը հայտնել է Թալեաթ բեյին, վերջինս ոչ մի քայլ չի ձեռնարկել (Տրապիզոնի) վալի Ջեմալ Ազմիի նկատմամբ...

...Էրզրումից Քղիի ճանապարհով ուղարկված հայերի քարավանները կոտորածի են ենթարկվել կենտկոմի անդամ Բ. Շաքիր բեյի կազմակերպած հրոսակախմբերի և դերսիմցիների կողմից:

...Տեղահանվածները կոտորվել են քուրդ Սլոյի ավազակախմբի կողմից, որը կազմակերպել էր կուսակցության Չանկրիի նախկին պատասխանատու քարտուղարը:

...Նրանք, ովքեր քննադատել և չեն մասնակցել կատարվող ողբերգություններին, համարվել են հայրենիք դավաճաններ, իսկ Բեհաեդդինի նման ակտիվ գործիչներն արժանացել են չափից ավելի հովանավորության:

...Կաստանունուի վալի Ռեշիդ փաշան ծածկագիր է ստացել Բ. Շաքիր բեյից, որում նշված է եղել, որ հայերի տեղահանությունը շատ անհրաժեշտ է: (Արձանագրություն թիվ 2, էջ 13):

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ժողովում նախագահը թաքրիր է ներկայացրել Թալեաթ բեյին, որում նկարագրված էին հայերի հանդեպ գործադրված դաժանություններն ու կոտորածները: Նա պահանջել է դատաքննության ենթարկել կուսակցության մի շարք շրջանային պատասխանատու քարտուղարների... Թալեաթ բեյը մի կողմ է շարտել այդ թաքրիրը...

Վեհիբ փաշայի վկայությամբ (արձանագրություն թիվ 7, էջ 3) հայերի հանդեպ վայրագություններն ու կոտորածները, նրանց ունեցվածքի թալանն ու կողոպուտը որոշված է եղել Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտկոմի կողմից: Եվ այդ կոտորածների, ինչպես նաև այլևայլ գազանությունների իրականացման համար Բ. Շաքիր բեյը 3-րդ բանակի շրջանում պատրաստել է հատուկ մար-

դասպաններ և անձամբ ղեկավարել դրանք: Նույնիսկ պետության ղեկավարներն են ենթարկվել Բ. Շաքիրի հրամաններին և հրահանգներին: 3-րդ բանակի կողմից կատարված բոլոր բռնությունների, խարդավանքների և բանսարկությունների մտահղացողը նույնպես եղել է Բ. Շաքիրը: Նրա կողմից հավաքվածների մի մասը եղել են մահապատժի ենթակա հանցագործներ, իսկ մի մասն էլ՝ արնախում ժանդարմներ...

Սուլեյման Նազրֆ բեյը Բաղդադից Դիարբեքիր գալիս սահմաններձ շրջաններում դիակների գարշահոտությունից փակել է քիթը:

...Անկարայի նախկին վալի Մագհար բեյը հեռացվել է պաշտոնից, իսկ Դիարբեքիրի վալին ոչնչացրել է իր երկու կայմակամներին, որովհետև նրանք դեմ են եղել տեղահանությանը...¹

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ղեկավարների դատավարության մեղադրական եզրակացությունից

Հատուկ օրենքի համաձայն, այլ վայրեր տարագրվողների քարավանները ենթարկվել են հատուկ նպատակով կազմակերպված հրոսակախմբերի հարձակումներին և ոչնչացվել, իսկ նրանց ունեցվածքն ու կահկարասին կողոպտվել են: Եվ այդ (արարքները) երկիրը հասցրել են ծայրաստիճան խռովահույզ և տագնապալի վիճակի: Իսկ կառավարությունը ոչ միայն չի պատժել և արգելել այդ կոտորածներն ու կողոպուտները սանձազերծող հանցագործներին, այլ ընդհակառակը պաշտոնից հեռացրել է այն վալիներին և մութասարիֆներին, որոնք սեփական պատասխանատվությամբ հրաժարվել են գործադրել այդ տեղահանություններն ու կոտորածները: Մի առանձին համայնք կազմող ամբողջ ժողովրդին այդ ձևով կոտորելը, բնաջնջելը և ունեցվածքի հափշտակությունը մտահղացվել և իրագործվել է կուսակցության այդ գաղտնի խմբավորման արնախում (մարդկանց) կողմից:

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության հանցանքներից մեկն էլ կենտկոմի մտահղացմամբ և որոշմամբ կազմված տեղահա-

1. "Takvim-i Vekai", 1919, N 3540.

նության օրենքն էր, և դրա գործադրման հետևանքով Օսմանյան կայսրության բոլոր կողմերում առաջ եկած ողբերգությունը: Լիովին ապացուցված է, որ արևելյան բոլոր վիլայեթներում տեղի ունեցած տեղահանությունը կյանքի էր կոչվել Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ղեկավար անդամներից կազմված Թեշքիլաթ-ը մախսուսե հանձնախմբի կողմից, որի նախագահը այդ շրջանում Բ. Շաքիր բեյն էր: Իսկ խնդրի լուծման համար Բ. Շաքիր բեյն օգտագործել էր Միություն և առաջադիմություն կուսակցության շրջանային պատասխանատու քարտուղարներին, լիազորներին և քննիչներին:

(Հայերի) տեղահանության ընթացքում մի շարք վիլայեթների վալիների հատուկ հրահանգներ տալու գաղափարը նույնպես կուսակցության կենտկոմի մի քանի անդամների չարանեմզ մտահղացումների արդյունք է...

Լիովին ապացուցված է, որ (կայսրության) բոլոր տարրերի միջև փոխադարձ ռիսկալության խստացումը բխել է կենտկոմի ընդունած որոշումներից և զաղտնի գործարքներից:¹

Սամի բեյի՝ ընդհանուր դապախագ, մեղադրական խոսքից հայրված՝ արդասանած 1919 թ. փետրվարի 5-ին Յոզղաթի հայերի կոտորածների դապախարության ժամանակ

Արդարությունը պետք է լիովին գործադրվի քաղաքակրթության դեմ ուղղված այս դեպքերի (ջարդերի) հեղինակների դեմ, որպեսզի սրբվեն նույն արյունոտ արատները, որոնք ուզեցել են քսել ամբողջ (թուրք) ժողովրդի ճակատին և իրենց ամբողջ մերկությամբ ներկայացնեն հասարակությանը...

Սա (տեղահանությունը) ընդհանրապես ամենամեծ պատիժն է, որը երկրի տնտեսությանը պատճառած մեծագույն վնասների հետևանքով իրականացվում է որպես վարչական և պատժողական միջոց միայն կասկածելի, վատթար և վտանգավոր անձանց հանդեպ...

Մրանից բացի, իրենց (պաշտոնատարների) ձեռքի տակ եղած մի շարք ստոր մարդկանց գործիք դարձրեցին և տարագրությունն

1. "Takvim-i Vekai", 1919, N 3571

այն աստիճանի անոթալի և եղերական վիճակի հասցրեցին, ար անհնար է մարդկային լեզվով պատմել մանրամասները: Խեղճների ունեցած անգամ հացի դրամը բռնությամբ վերցրին...

Այս ցավալի արարքները, որ տեսանկյունից էլ դիտվեն՝ հանցագործություն են, և հրամայողները, գործադրողները, և պատճառ հանդիսացողները պետք է հանձնվեն այս դատարանին...¹

Ռազմական արյանի նախագահը Անկարայի կուսակալին հեռագրեց (22 փետրվարի 1919 թ.)

Բողազլյանի ժանդարներիայի պետ Մուստաֆա էֆենդու կողմից 15-րդ գորաբաժնին 14 հուլիսի, 1915 թ. 18 թվահամարը կրող ծածկագրի վերլուծությունից հայտնի դարձավ, որ 1 500-ից ավելի ջարդվածների անունները կրող տետրը գորաբանակից վերցնելն ու առաջին թղթատարով մեզ ուղարկելը պարտադիր կերպով խնդրում ենք:

Տետրն իսկապես կար և ուղարկվեց Կ. Պոլիս:²

Շահաբեդդինի Անկարայի գորաբանակի հրամանատարին ուղարկած ծածկագիրը (23 հուլիսի, 1915 թ.)

Պատիվ ունեն Ձեզ հայտնելու, որ համաձայն գորակայքի պետի հեռագրի մինչև հիմա Բողազլյանի կայմականի հոգածությամբ Բողազլյանում և շրջակայքում երեք հազար վեց հարյուր վաթսուն (3 660) հայեր կոտորված են:³

Արդարացնելով Քենալին՝ թուրք հեղինակները գրում են

Հրամանը գալիս էր բարձրագույն հեղինակությունից՝ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ընդհանուր կենտրոնից: Ոչ ոք չէր կարող դեմ կանգնել այդպիսի հրամանին:⁴

1. «Ճակատամարտ», 6 փետրվարի 1919 թ.:

2. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 266:

3. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 255:

4. Պատմող Հուսամեդդին Էրթուրք, գրող Սամիի Հաֆեզ Թանսու Երկու շրջանների վարագույրի հետևում, Ստամբուլ, 1964 թ., էջ 297:

Ռազմական դատարանի նախագահը 1919 թ. փետրվարի 4-ին գրեց

Էլեքտրոն գյուղում և նրա շուրջը՝ Բողազյանի գավառի Գեյլեր գյուղի մեջ և Յոզղաթի գյուղերից Թաշբինարում ու նրա շրջակայքում հայերը կտտորված ու բնաջնջված են, և նրանց գույքերն ու գոհարեղենները հափշտակված ու կողոպտված են:¹

Մուլեյանն Ֆայիդի՝ Մամուրեթ ուլ Ազիզի կայագործի հրամանատար, խոստովանությունը ռազմական ալյանում

Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար Մահմուդ Քեամիլ փաշայից ստացել և իր մոտ պահում է բազմաթիվ հեռագրեր, որոնք հրամանում են բնաջնջել հայերին:²

Լեոնի՝ Յոզղաթի կառավարիչ, տեղեկագիրը տեղի հայերի տեղահանության և կոտորածի մասին՝ ուղարկված ռազմական դատարանին (10 փետրվարի 1919 թ.)

1915 թ. մայիսին... նոր կազմակերպության մեջ Թեշքիլաթ-ը ճեղքիտե արձանագրվելու համար 68 հոգի՝ մարդասպաններ, ոճրագործներ, գողեր, ավազակներ ազատ արձակվեցին Յոզղաթի բանտից ու հանձնվեցին զինվորական կենտրոնին և բանակի հրամանատարի հրամանով ուղարկվեցին Չորում:

Կատարված հետաքննությամբ հաստատվեց, որ սրանց չվերցրին ոստիկանության շարքերը: Բանտի տնօրինությունը և մատյանները հաստատում են, որ այս գործողությունը տեղի ունեցավ, երբ (պաշտոնատարների հանձնաժողովը բանտից հանվածներին) բժշկական քննության ենթարկեց և կուսակցության անդամ գրանցեց: Սա հաստատված է իրենց (այդ պաշտոնյաների) ստորագրություններով...

Ժամդարմների գնդի քարտուղար Ահմեդ բեյը, Մելիկիայի նախկին կառավարիչ և (Յոզղաթի) երևելիներից Աբդուլ Ջեբբարգաղե Էղիպ բեյը վկայում են, թե Նեջաթի բեյն առաջարկել է բնաջնջել հայերին... թե (նա) ասել է, որ տեղահանությունն իր որոշակի նպատակն ունի, բայց կենտրոնը (կուսակցության) և ՆԳ նախարարը հրամայել են արմատապես բնաջնջել (հայերին), ինչը միանգամայն հայրենասիրական պարտականություն է:³

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 307:
2. "La Renaissance", 20 ապրիլի 1919 թ.:
3. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 534:

Ռազմական դատարանում

Նախագահ. Միություն և առաջադիմություն կուսակցության մի շարք ղեկավարների նախաձեռնությամբ տեղի ունեցած տեղահանությանը և կոտորածին, եթե մասնաճյուղերը օժանդակություն ցույց չտային, ապա այդ ծավալի ողբերգություն տեղի չէր ունենա:

Ջուհդի բեյ. Այդ արարքը ոչ թե Միություն և առաջադիմություն կուսակցության, այլ կառավարության կողմից է կատարվել: Այն իրականացվել է համաձայն տեղահանության կանոնադրության:

Նախագահ. Օրենքով կատարված գործողությունների համար ոչ մեկին պատասխանատվության չենք ենթարկում: Իրականությունն այն է, որ տեղահանության քողի տակ կոտորած են սարքել: Ահա այս արարքի համար է, որ պատասխանատվության ենք ենթարկում:¹

Երիտթուրքերի դատավարության 1920 թ. ապրիլի 14-ի նիստի արձանագրությունից

Հատված Հատուկ կազմակերպության ղեկավարներից մեկի՝ Յուսուֆ Ռիզայի հարցաքննությունից, որը վերաբերում էր վրացական պատվիրակության հետ անկախ Վրաստան ստեղծելու վերաբերյալ երիտթուրքերի բանակցությանը.

Դատարանի նախագահ. Ինչպիսի՞ն էին լինելու (այդ պետությունը) ստեղծելու պայմանները:

Յուսուֆ Ռիզա բեյ. Վրացիները մեր տրվելիք զենքերով Կովկասում ապստամբելու և Ռուսաստանի նահանգի գիծը կտրելու էին, ավերելու էին երկաթուղիները, զենքի պատրաստման և ռազմամթերքի պահեստները օդ էին հանելու:

Նախագահ. Այդ ժամանակ Թուրքիան պատերազմ հայտարարե՞լ էր:

Յուսուֆ Ռիզա բեյ. Ո՛չ:

Նախագահ. Ուրեմն ձեր (իթթիհադի) կենտրոնն արդեն որոշել էր պատերազմի մեջ մտնել, քանի որ դուք դեռ պատերազմ չհայտարարած, անցել էիք ռուսական սահմանը:²

1. "Takvim-i Vekai", 28 հունիսի 1919 թ.:
2. Ա. Անտոնեան Մեծ ոճիրը, էջ 125-126:

Յուսուֆ Ռիզա

Իմ կարծիքով, գոյություն է ունեցել մի Թեշքիլաթ-ը մախսուսե, որը կազմակերպվել է ռազմական նախարարության հրամանով և գործել է ռազմաճակատում և ընդհանրապես թշնամու գտնված շրջաններում: ...Մյուս՝ երկրորդ Թեշքիլաթ-ը մախսուսեն ստեղծվել է, որպեսզի մի շարք վիլայեթներում, սանջակներում, կազաներում իրականացնի տեղահանությունը, նկատի ունենալով, որ այդ վայրերում ժանդարմական ոստիկանությունը բավարար ուժ չի ունեցել այն գործադրելու: Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի ստեղծած խմբերը կապ չեն ունեցել ժանդարմական ուժերի հետ... Օրինակ, հայերին գյուղերից հավաքելու և տարագրելու խնդրում ժանդարմական ուժերը չէին բավականացնում: ...Բանակը ժանդարմին իր հետ ռազմաճակատ էր տարել: Որևէ գյուղի տեղահանության համար ուղարկվում էր երկու ժանդարմ, իսկ նրանց օգնելու համար էլ նշանակվում էին տվյալ գյուղին կամ շրջանին ծանոթ ձեռնահաս և փորձառու մի քանի մարդիկ: Հավաքագրում էին: Եվ դա անվանում էին Թեշքիլաթ-ը մախսուսե...

Այնտեղ, որտեղ դրանք ստեղծվել են, կառավարվել են այդ շրջանի քաղաքացիական առաջնորդների (իշխանությունների) կողմից: Տվյալ վայրի պատասխանատու քարտուղարներն անպաշտոն խառնվել են այդ գործերին, դրանք ուղղակիորեն տեղական բնույթի գործեր են եղել:¹

Ռազմական դատարանի նախագահ.- Գիտե՞ք, որ Բեհալդդին Շաքիր բեյի շրջագայությունից հետո սկսվել են (հայերի) տեղահանությունն ու կոտորածները:

Ռիզա բեյ.- Ես հետագայում իմացա այդ մասին:

Նախագահ.- (Ձեռնալ բեյին) Թեշքիլաթ-ը մախսուսեն ձեր տրամադրության տակ եղած ժամանակ զինվորական կազմակերպություն է եղել, մինչդեռ դուք դրանը ուղարկել եք ոչ զինվորական պաշտոնյաներին, Խալիլ փաշայի կողմից Միդիատ Շյուքրի բեյին ուղարկված հեռագրերը... պարզորոշ ցույց են տալիս, որ Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի և կենտրոնական կոմիտեի միջնորդների կապ է գոյություն ունեցել: (Քարտուղարը կարդում է);

«Միդիատ Շյուքրի էֆենդիին.

1. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3554:

Հարգելի եղբայր.

Իզմիթի, Բրուսայի, Բանդրմայի, Բալլըքեսիրի և այլ վայրերի պատասխանատու քարտուղարների միջոցով մեկ շաբաթվա ընթացքում հատուկ մարդկանց գաղտնապես հավաքելու մասին խնդրվում է տեղեկություն տալ:

13 նոյեմբերի 1914 թ., Ազիզ, Աթըֆ, Նազըմ, Խալիլ):

«Իզմիթի մութեսարիֆությանը.

Հարյուր չեթեներին ճամփու դրեք զինվորների անվան տակ և այդ մասին տեղեկացրեք մեզ: Բանտարկյալների ազատ արձակման մասին նախարարությունից հրաման է տրվելու:

16 նոյեմբերի, 1914 թ., Խալիլ):¹

Միդիատ Շյուքրիի՝ երիտրուքերի կենդրոնի քարտուղար, ցուցմունքը դադարանում

...(Տեղահանությունը) տեղի է ունեցել զինվորական նկատառումով, ինչ որ պատերազմական գործողությունների հետ է կապված... Կոտորածի հարցում կենտրոնում ու բոլոր ընկերներս լրիվ դեմ էինք: Ես անձամբ այդ մասին զեկուցեցի ՆԳ նախարարությանը... իմ զեկույցին տրվեց հետևյալ պատասխանը. «Ստույգ հանձնաժողով եմ ուղարկել, վստահ եղեք, հանգիստ եղեք, այդ արարքները կանխվելու են, մի քանի հարյուր հոգի ձերբակալվեցին և հանձնվեցին ռազմական ատյանին, մի քանիսը մահվան են դատապարտվել...»²

Կովկասյան ժողովուրդների շրջանում խռովություն սերմանելու համար անհրաժեշտ էր (Կովկաս) ուղարկել այդ տեղերին ծանոթ, լեզուն տիրապետող մահմեդականներին...

...(Տեղերը) հայտնել էինք, որ մեր փնտրած մարդիկ նամուսի տեք, լեզու իմացող, Կովկասի իրավիճակին ծանոթ և հեղինակություն վայելող անձնավորություններ լինեն: Իսկ ՆԳ նախարարությունը մութեսարիֆներից պահանջել է այլ մարդիկ:³

Չիա Գեոքալի

(Կոտորածների) իսկական եղելության մասին մեզ ոչ մի տեղեկություն չէր հասնում, շատ թեթև լուրեր էին գալիս... կենտրոնի անդամներն

1. "Takvim-i Vekai", 8 մայիսի 1919 թ., թիվ 3549:
 2. Հ. Փափազյան Հայերի ցեղասպանությունը, էջ 77:
 3. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3557:

անձամբ դիմում էին ՆԳՆ կամ էլ մյուս նախարարներին, հարցնելով այդ խնդրի առաջ գալը կամ ինչ ձևով տեղի ունենալը և ցանկանում էին, որ այն կանխվի:

Այդ (կոտորածների) լուրերն առնելուց հետո բոլորն էլ անհծում և ատելությամբ էին խոսում դրանց մասին...

Բազմաթիվ անգամ բողոքել ենք նախարարներին և մենք ենք պատճառ հանդիսացել, որպեսզի այդ (կոտորածների իրողությունը քննող) հանձնաժողովները ուղարկվեին:¹

Մինեղ Չևադ՝ Սպասբուլի նահիլին պարեպ, Հափուկ կազմակերպության անդամ

Կամավորների ջոկատներ կազմակերպվելուց հետո, ռազմական նախարարության հրահանգով դրանք ենթարկվում էին բանակի հրամանատարությանը: Իմ պաշտոնավարությունից առաջ մի քանի խմբեր գնացել էին Կովկաս... զինվորական ծառայության հետ առնչություն չունեցողների ընտանիքներին այստեղ ռոճիկ էր հատկացվում... Բազմաթիվ հրամաններ կան, որ (այդ խմբերը) մեկնելուց հետո բոլորովին թղթակցություն չունենային այստեղի հետ... մի քանի ջոկատներ, իբր թե բանակում ծառայելու համար սպանների ու զինվորների հետ (հանձնվել են վալիների իրավասությանը)... Նրանք զինված էին ռազմական նախարարությունից, բանակի շտաբից հատկացված զենքերով:²

Աբրֆ բեյ՝ Անկարայի նահիլին պարզամալոր, Հափուկ կազմակերպության ղեկավարներից

...Սահմանամերձ վիլայեթների վալիները, այդ թվում՝ Տրայիզոնի և Էրզրումի վալիները, օգնություն են ցուցաբերել: Այսինքն՝ նրանք մի տեսակ համարվում էին այդ վայրերի Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի մասնաճյուղերի անդամները:³

(Հանձնաժողովի համար պաշտոնատեղ էր վարձված Նուրի Օսմանիեում, «Թաավիր-ի էֆթյար» տպարանի դիմաց, թիվ 32 տանը: (Կազմակերպության ծախսերի գումարները) մի քան անգամ ստացել ենք ազգային պաշտպանության նախարարությունից: Ավելի շատ ստանում էինք ռազմական գաղտնի հաստատությունից:⁴

1. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3547:
2. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3548:
3. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3548:
4. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3557:

Ռազմական դափարանի 1919 թ. ապրիլի 27-ի նիսպի արչանագրությունից

Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի վերաբերյալ կարևոր մաս կազմող հեռագրերը, փաստաթղթերը, ինչպես նաև ընդհանուր կենտրոնի բոլոր թղթերը և գումարները փախցրել են: Եվ նույնիսկ ընդհանուր անվտանգության տնօրեն Ազիզ բեյը Թալեաթի հրաժարականից առաջ (15 սեպտեմբերի 1918 թ.) պաշտոնատանը եղած կարևոր տեղեկագրերը, հաղորդագրությունները պարունակող թղթածրարները իր հրաժարականից հետո վերցրել ու չի վերադարձրել: Այդ մասին պաշտոնական տեղեկություն ստացանք ներքին գործերի նախարարությունից, նաև ձեռք բերեցինք գրավոր վկայություններ, որոնք հաստատում են կարևոր փաստաթղթերի գոյությունը:¹

Ռազմական դափարանի լսումներից (4 մայիսի 1919 թ.)

Նախագահ.- Իբթիհադ վե Թերաքքը Չեմիլեթը Թեջեղյուդ կուսակցությանը փոխանցելու ժամանակ ընդհանուր կենտրոնին պատկանող բոլոր արձանագրություններն ու զանազան փաստաթղթերը այդ կենտրոնի անունից հանձնվեցին՝ Թեջեղյուդ կուսակցությանը:

Միդհատ Շուքրի.- Իհարկե, էֆենդի: Բայց հետո իմացա, որ դոկտ. Նազըմ բեյը դրանք վերացրել է:

Նախագահ.- Իբթիհադ վե Թերաքքը կուսակցությունը գավառներում ինչպիսի՞ պաշտոնատարներ ուներ:

Չիա Գեռքալի.- Սկզբում կենտրոնական մարմիններն էին տեղերում ներկայացուցիչներ ընտրում: Հետո քննիչներ նշանակվեցին:

Նախագահ.- Չեմիլեթի կամ կուսակցության տոմարներն ու կարևոր արձանագրությունները հանձնվեցին՝ Թեջեղյուդ կուսակցությանը:

Չիա Գեռքալի.- Բնականաբար հանձնվեցին... Ես, Չեր ծառան, ընդհանուր քարտուղարից (կուսակցության) իմացա, որ դոկտ. Նազըմ բեյը Չեմիլեթի պատմության վերաբերյալ փաստաթղթեր է ուզել և նա էլ (քարտուղարը) ասել է. «Շատ լավ: Վերցրեք»... Բայց բանտ ընկնելուց հետո իմացա, որ բոլոր թղթերը միասին տարել են սնդուկով՝ առանց ջոկելու:

1. Հ. Ղազարեան Ցեղասպան բուրքը, էջ 59:

Իսմեթ Ինենյու՝ Էնվերի խորհրդակցան

Փոխգնդապետ Հուսամնեդդինը, որ նախարարության շենքում ուներ առանձին բաժանմունք, որտեղ Նուրը Օսմանիե կենտրոնից բացի հավաքվում էին ցեղասպանության վերաբերյալ բոլոր գաղտնի փաստաթղթերը, պատմել է. «Թեշքիլաթի և մյուս բոլոր գաղտնի փաստաթղթերը տարել, պահել եմ Ստամբուլում Ֆաթիհի մզկիթի թաքուն սենյակի մի անկյունում»:¹

Մուսա Քյազիմ Շեյխ ուլ Իսլամ

Մենք այդ (կոտորածների) մասին լսեցինք: Դրանց բոլորին առարկելով՝ հավանություն չտվինք: Այդ մասին ես դիմեցի Սայիդ Հալիմ փաշային և ասացի. «Այս ի՞նչ բան է, այս մարդուն (Թալեաթին) ո՞վ տվեց այդ արտոնությունը. մի՞թե հիմա դրա ժամանակն է»: Սայիդ Հալիմ փաշան պատասխանեց այսպես. «Այդ բոլորի մասին ես էլ տեղյակ չեմ, այդ մարդը, այդ խենթ մարդը հավանաբար կատարել է ինքնուրույն: Բայց ի՞նչ կարող ենք անել, եղածը վերջացած է արդեն... Միայն տեղի ունենալուց հետո իմացա այդ մասին»: Բավականին ժամանակ հետո ես էլ լսեցի, որ (հայերին) ընտանիքներով տեղահանում են ու աքսորում այս ու այն կողմ... Մեր հարցումին պատասխանեցին հետևյալ կերպ. «Այդ բոլորն անհրաժեշտություն է»:²

Աբդուլ Ղանի՝ երիտբուրքերի կուսակցության Էդիրնեի պապասխանապու բարպուղար

Մի օր վաղ առավոտյան, երբ դեռ անկողնի մեջ էի, ինձ մոտ եկան մի քանի ծանոթ հայեր և պատմեցին տեղի ունեցած դեպքերի մասին. «Մերոնց մի մասին տարան, մյուսներին նույնպես տանելու են» ասելով՝ ինձնից օգնություն խնդրեցին... միասին գնացինք վիլայեթ: Վալիին ասացի, որ նրանք ոչ մի առնչություն չունեն «Կոմիտեի» հետ, որ անմեղ մարդիկ են և խնդրեցի նրանց չտեղահանել: Վալին ասաց. «Այս մարդկանց համար ես էլ եմ մտառոգ, բայց հրամանը խիստ է և վերաբերում է բոլորին»:

Տեղահանությունը կատարվում էր օրենքի հիման վրա... Այն գործադրվում էր տվյալ վիլայեթի վալիի կողմից, անգամ ոստիկանության և ժանդարներիայի միջոցով...

...Տեղահանության համար հատուկ օրեր էին նշանակում և մարդկանց զոռուցվում էր, որ 10-15 օր անց ենթարկվելու են տեղահանության: ...Էդիրնեում այդպիսի բաներ տեղի չունեցան: Ինչպես ասացի, մի առավոտ նկատեցինք, որ տեղահանություն է կատարվել: ...Տեղահանությունը տեղի էր ունեցել մի գիշերվա ընթացքում...

...Տեղահանվածների ամբողջ ունեցվածքը վաճառվեց:

Ինքն՝ Աբդուլ Ղանը, Էդիրնեի դատարանի տվյալներով բազմաթիվ հայեր սպանել և բնաջնջել տուած է. այդ ոճիրներում գուզընթաց բռնագաղթի վրա ալ մեծ ազդեցություն բանեցուցած է և տարագրութեան ընթացքին՝ զինեալ չեթեներու կողքին շրջած է և փոլիսներու կայաններէն և պահականոցներէն տարագրուած հայերու դրամները կողոպտելու համար հրաման ըրած է. Գազագեան եղբայրներուն 100 հազ. ոսկի արժուութեամբ մթերանոցի ապրանքները իր ծառային՝ Խայրուլահին 1 000 ոսկի չնչին գնով փոխանցած է: Էդիրնեի շրջանին մեջ միւս իր ընկերակիցներուն ալ ամենէն ոչինչ զիներով լքեալ գոյքեր փոխանցած է:¹

Մուսաֆա Նազրմ բեյ՝ երիտբուրքերի պարագլուխների դապաւարության դապախազ

Բարբարոսաբար իրականացված կոտորածները, անարգ չարաշահումները, դժբախտաբար, նույնպես պատկանում են Միության և առաջադիմություն կուսակցության կենտկոմին, նրա պլենումներին և Թեշքիլաթը մախսուսեի գործունեությանը: Եվ այս անձնավորությունները (երիտբուրք ղեկավարներ) դատի են տրվում ոչ թե նախարարի պաշտոնում գտնվելու համար, այլ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության մեջ ղեկավար դիրք ունենալու և կենտկոմի անդամ լինելու հանգամանքով: Կոտորածների և չարաշահումների հետևանքով օսմանցիների արժանապատվության վրա ընկած արյունոտ հետքերը, օսմանցիների ճակատը մրտաժակ սև բծերը կարելի է ջնջել միմիայն արդարության գրչով:²

1. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., քք. 3859, 3596: Հ. Ղազարեան Ցեղասպան բուրքը, էջ 253:

2. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., քիվ 3540:

Ռազմական արյանի նախագահի 1919 թ. փետրվարի 8-ի հեռագիրը Յոզղաթի կառավարչին

...Յագուպ Հոջան Կարա-Բեյկ գյուղի 250 հայ ընտանիքներին ազատելու համար նրանց մահնեղականացրել էր և երբ Յոզղաթի փոխմութեսարիֆ Քենալ բեյը ցանկություն էր հայտնել նրանց էլ բնաջնջել, Հոջան առարկել էր, թե իսլամական օրենքով թույլատրելի չէ նրանց կոտորել, (Քենալը) պատասխանել է. «Դուք նրանց իսլամացրիք Շերիաթի օրենքով, ես էլ նրանց գլուխները կկտրեմ և կտրել կտամ քաղաքացիական օրենքով»: Արդարև, բոլոր տղամարդկանց, ինչպես նաև արգասաբեր Կեռնե՛լ ավանի Էնաս գյուղի ուրացող հայերը Թանիշի Չիֆթլիկի ձորի մեջ ջարդել տվեց և (ղիակները նետեց) գետակի մեջ: Նմանապես ջարդել տվեց Ինջիրլի գյուղի բողոքական 70 ընտանիքների անդամներին:¹

Չևաղ բեյի հարցաքննությունը (քաղվածք)

Դատարանի նախագահ.- Ասում եք, թե Թեշքիլաթ-ը մախսուսեմ կախում ուներ զինվորական պաշտոնությունից: Եթե այդպես լիներ, զինվորական պաշտոնատունը ստիպված էր լինելու վճարել դրանց ծախսերը... (մինչդեռ) ՆԳ նախարարությունն էր հրաման տալիս, (իթթիհաղի) կենտրոնն էր հրաման տալիս: Դուք էլ գիտեք, որ ռազմական նախարարության գործերին միջամտություն չի կարող լինել...

Սակայն (ընդհանուր կենտրոնի) տված ինչ-ինչ հրամանները հակառակ են ՆԳՆ տված հրամաններին...

Մեկը, ոճրագործներին բանտերից ազատելով, ուզում էր նրանց օգտագործել այս գործերում, մյուսը հակառակ կարծիքն էր արտահայտում...

Ընդհանուր կենտրոնը միայն միջամտողի դերում չի մնում, այլ գործի մեջ է մտնում՝ այսպես արեք, այնպես արեք...

Ընդհանուր կենտրոնի թելադրանքով պատասխանատու պատվիրակները կարծիք էին արտահայտում կամ թելադրում էին:

...Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի համար կարգադրությունները եղել են ՆԳՆ-ից:²

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 291:
2. "Takvim-i Vekai", 14 մայիսի 1919 թ.:

Ընդհանուր կենտրոնի կողմից պատասխանատու պատվիրակներ և պատասխանատու քարտուղարներ են ուղարկվել Անկարա, Կաստամունու, Յոզղաթ, Երզնկա, Տրապիզոն, Սեբաստիա և ուրիշ շատ տեղեր, որտեղ նրանք վալիներին, մութեսարիֆներին ինչ-ինչ գաղտնի հրամաններ են հաղորդել:¹

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ղեկավարներն... իրենց դիվային ծրագրերն իրականացրին իրենց իսկ կազմակերպած մարդասպան հրոսակախմբերի միջոցով:²

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատգամավորները և պատասխանատու քարտուղարները մի շարք վայրերում մասնակցություն են ունեցել և նույնիսկ հիմնական դեր են խաղացել (տեղահանության և կոտորածի) խնդրում: Օրինակ, Բ. Շաքիր բեյը, դոկտ. Նազրմ բեյը... իրականում իրենք են կազմակերպել (կոտորածները)... Դրանց կենտրոնի իրազեկության վերաբերյալ բավական թվով գրավոր ապացույցներ կան... Պարզվում է, որ այստեղի (Կ. Պոլսի) կենտրոնն ու արտաքին մասնաճյուղերը միաձայն հավանություն են տվել այդ գործի (կոտորածների) իրականացմանը...

(Երիտթուրքերի) համագումարում եղած 300 հոգին բոլորն էլ այս մտքին են եղել...

Այդ շրջանների պատգամավորներին և պատասխանատու քարտուղարներին պետք է հանցագործ համարել...

Կենտրոնական կոմիտեն (Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի) զինելու համար տվել էր իր համաձայնությունը, նույնիսկ այդ մասին հրամաններ էր արձակել: Այդ բոլորն առկա են փաստաթղթերում:³

Պարմարան Թալիբ Գեոքքիլզինը պնդում է «Պատմության ողջ ընթացքում թուրքերի հայրենիքը հանդիսացող արևելյան վիլայեթներում հայերը շատ վաղուց աննշան փոքրամասնություն են կազմել»:⁴

1. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3549:
2. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3540 կամ 4. Փափազյան Հայերի ցեղասպանությունը, էջ 49:
3. "Takvim-i Vekai", 1919թ., թթ. 3547, 3554:
4. Ն. տ.:

Յուսուֆ Քայուրը հայերի տեղահանությունը որակում է որպես լոկ ստիպողական միջոց թուրքական բանակի քիկունքը «հայկական ապստամբությունից» ապահովելու համար, որ նրանց նկատմամբ կիրառված «պատժիչ միջոցառումները» հետևանք էին հայկական խռովությունների և ոչ թե հայերի բնաջնջման կառավարական ծրագրի մշակման ու գործադրման:¹

Էնվեր Չիա Քարալը գրում է. «Դաշնակից տերությունների հետ համագործակցելով՝ հայերը թուրքերի դեմ քաղաքացիական պատերազմի ճակատ բացեցին: Դրանում դաշնակիցները շահագրգռված էին, քանի որ հայկական հարցը նրանց համար պատրվակ էր հայերին զինելու, թուրքերին քիկունքից հարվածելու և այդ եղանակով կարճ ժամանակում պատերազմն ավարտելու համար: Թուրքերը ձգտում էին պաշտպանել պետության գոյությունը, կանխել հայերի համագործակցությունը դաշնակից պետությունների հետ՝ հայերին էվակուացնելով ռազմական գոտիներից»:²

Այնուհետև Քարալը գրում է. «Բացարձակ ճշմարտություն է, որ երկու կողմերից էլ թափվել է շատ արյուն այն պատճառով, որ հայերի կողմից ցույց է տրվել զինված դիմադրություն, իսկ զգալի թվով հայեր կյանքից զրկվել են հիվանդությունների, ցրտի, ինչպես նաև այն պատճառով, որ նրանք դիմել են վրեժխնդրական գործողությունների, մի բան, որ չէր կարող հավանության արժանանալ թուրք ժողովրդի կողմից»:³

Քարալը գտնում է, որ իր բերած փաստերը «օգնում են հաստատելու, թե ինչու ցավալի նախաձեռնությունները չեն կարող մեկնաբանվել որպես հայ ազգի սպանություն», իսկ այդ փաստերն են հնչակյան կոմիտեի փարիզյան կենտրոնի որոշման մի նախագիծ, որն ավարտվում է «Կեցցե Հայաստանը» կոչով և մի թռուցիկով, թե «հասել է ժամը, երբ հայերը պետք է ազատվեն օսմանյան կեղեքումից»:⁴

Ի. Ջ. Օզբայան բռնագաղթի պատճառը համարում է «հայ ազգաբնակչության» խռովարար վարքագիծը, որը հրահրվում է Ռուսաստանի

կողմից: «Երբ, ցավոք, պատերազմական իրավիճակ հայտարարվեց Օսմանյան կայսրության և այլ երկրների խմբի միջև, որին պատկանում էր իմպերիալիստական Ռուսական կայսրությունը, հայկական կոմիտեները, առանց որևէ պատճառի և հակառակ ամեն մի քաղաքականության ու ողջամտության, գտան, որ իրենք պատերազմական վիճակի մեջ են այն պետության հետ, որին իրենք պատկանում էին... Այդ իսկ պատճառով կայսրական կառավարությունը որոշում ընդունեց ոչնչացնել հայկական այդ կոմիտեները և ցրել նրանց ղեկավարներին: Որոշումն ի կատար ածվեց սկսած 1915 թվականի ապրիլի 15-ից, զորակոչ հայտարարելուց գրեթե ինը ամիս հետո»:¹

Ստում է: Հայ երիտասարդության կոտորածը սկսվել էր դրանից առաջ: Մուտ է նաև նրա այն պնդումը, թե ապրիլի 24-ին լոկ ցրվել են հայկական կոմիտեներն ու նրանց ղեկավարները, իրականում ձեռքբալվել ու ոչնչացվել է 600 հայ մտավորական:

Ֆահրի Բեյենը գրում է. «Թուրքական բանակի քիկունքում ծայր առած հայկական ապստամբության կազմակերպմամբ կառավարությունը հրաման արձակեց՝ հայերին ճակատային գծից հեռացնելու և նրանց Սիրիա և Իրաք ուղարկելու մասին»:²

Նա դժգոհում է, որ հայերի սպանության մասին խոսում են, իսկ մահմեդականներինը՝ ոչ:

Թյուրքկայա Աթայովի «Թռուցիկ հայացք հայկական հարցի վրա» (անգլերեն) գրքույկում հեղինակը պնդում է, թե հայերը հանդես էին գալիս պատերազմող կողմ՝ Ռուսաստանի կողքին, հետևաբար նրանք սահմանից պետք է հեռացվեին՝ «տեղափոխվեին»:

Ամերիկյան հյուպատոս **Օսկար Կայզերը** 1915 թ. հուլիսի 28-ի թվակիր գեկուցագրում գրում է. «Գերմանացի դեսպանն ինձ ասաց, որ ինքը չի կարծում, որ հայերը կարող են վերադառնալ Տրապիզոն նույնիսկ պատերազմի ավարտից հետո»:³

1. "Takvim-i Vekai", 1919թ., pp. 3547, 3554:

2. Ն. տ.:

3. Ն. տ., էջ 15-16:

4. Ն. տ.:

1. Ն. տ.:

2. Ն. տ.:

3. Ն. տ.:

ԹԼՖիկ փաշա՝ նախկին մեծ վեզիր

Միայն այդ ճանապարհով (միջազգային հանձնաժողով ստեղծելու) Եվրոպան կարող է իմանալ ճշմարտությունը: Մենք ոչ միայն չենք ժխտում Հայաստանում տեղի ունեցած ծանր իրադարձությունները, այլև խորապես ցավում ենք դրանց համար: Մենք այժմ դատում ենք նրանց, ովքեր պատասխանատվություն են կրում:¹

Մուսլաֆա Քեմալի՝ զեներալ, ցուցմունքը (27 հունվարի 1919 թ.)

Փաշաները, որոնք իրագործեցին անասելի և աներևակայելի ոճիրներ և որոնք երկիրը հասցրեցին ներկա վիճակին, իրենց անձնական շահերի համար նորից հրահրում են խռովություններ: Նրանք սկզբնավորեցին ամեն տեսակի բռնարարք, կազմակերպեցին տեղահանություններ և ջարդեր, նավթով այրեցին ծծկեր երեխաներին, ծնողների ներկայությամբ բռնաբարեցին կանանց և դեռահաս աղջիկներին, կապկպեցին, վիրավորեցին և բաժանեցին երիտասարդ աղջիկներին իրենց հայրերից ու մայրերից, բռնագրավեցին նրանց անշարժ ու շարժական գույքը, կանանց ողբալի վիճակում արքայերեն մինչև Մոսուլ՝ կատարելով ամեն տեսակի բռնություններ: Նրանք նավերի վրա բարձեցին հազարավոր անմեղների և ծովը նետեցին: Մուսետիկների միջոցով նրանք հռչակել տվեցին, որ օսմանյան կառավարությանը հպատակ ոչ մահմեդականները պարտավոր են հրաժարվել իրենց հավատից և ընդունել իսլամը: Նրանք պարտադրեցին դավանափոխությունը, ամբողջ ամիսներով քաղցած քայլել տվեցին ծերերին և ստիպեցին կատարել տաժանակիր աշխատանքներ: Նրանք կանանց նետել տվեցին անտանելի պայմաններում գտնվող հասարակաց տներ: Դեպք, որ անմախաղեպ է որևէ ազգի պատմության մեջ:²

Դադարանի նախագահը Քեմալին

Արդյո՞ք տեղեկ ես, թե Եոզղատեն 130 հայեր կոտորված են Պողազլյանի գավառակին մեջ Դեմիզլի խանի և Նաջթ խանի միջև:

Դուն ակումբը (երիտթուրքերի տեղական) անձամբ հաստատեցիր վաճառական Աթանեսեանի տան մեջ, որ տեղահանութեան պատրվակով սպաննվեցավ...

1. "New York Times", 13 մարտի 1919 թ.:
2. Paul du Veou La Passion de La Cilicle, 1919-1922, p. 54.

...Դուն առանց փարա մը վճարելու գրավեցիր անոր տունն ու կարասիները:

Մինչև 23 հուլիս 1915 թուականը Պողազլյանի և շրջակայ գյուղերեն դուր 3 660 հայեր կոտորել տուած ես. գորաբաժնի հրամանատար Գեհապետին պեյի կողմէ գորաբանակի հրամանատարին դրկուած 23 հուլիսի 1915 և 207 թուահամար ծածկազիր հեռագրին մեջ գրուած է:

Այս թիվը հազիվ մինչև 23 հուլիս 1915 թուականը կոտորված հայերու թիվն է:¹

Թուրք պաշտոնապարհի վկայություն

Բժիշկ Քեչյանի կինը աղաչեց ինձ, որ ի նպաստ իրեն բարեխոսեմ: Խնդրեցի հեռագրատան տնօրենի օգնությունը: Նախ մերժեց, ապա համաձայնեց կնոջն ազատել, եթե ընդունի մահմեդականություն և ամուսնանա իր եղբոր հետ:²

Սաադեդդինի՝ Յոզղաթի մուքեաթիֆի Քեմալ բեյի դադարապաշտպան, էլույթը դադարանում (5 փետրվարի 1919 թ.)

Այս մեղադրյալներն արժանի են ներողամտության, քանի որ նրանք կատարել են հրամաններ: Առաջին հերթին պետք է պատժել նախարարներին, կառավարության բարձրաստիճան պաշտոնատարներին ու նրանց մեղսակիցներին, այնուհետև, անցկացնելով համապատասխան քննություն, պարզել նրանց ենթակա անձանց դերը... Հայերին վտարելու հրամանը հավանության է արժանացել նախարարների խորհրդում և օրինականության ուժ է ստացել սուլթանի կայսերական մի իրադեռվ:³

Մ. Ռիֆաթ՝ Յոզղաթի ավագանու ներկայացուցիչ

Երբ կառավարությունը հայերին արքայերու հրաման արձակեց, այս մարդը (ԹԼՖիկ բեյը) իր շուրջը հավաքեց ոճրագործների ու ասպատակների ռմակ և սկսեց իր հրոսակային (չեթեական) գործունեությունը...

Այս հայտարարությունս հաստատում եմ և ձեզ կներկայացնեմ, թե ինչպես Յոզղաթի 35 հազ. հայեր կոտորվեցին և, ինչպես նրանց ամբողջ հարստությունը կողոպտվեց: Սկզբում ԹԼՖիկ բեյը Յոզղաթի հայերի 15-75

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 239- Մ240:
2. "La Renaissance", 20 փետրվարի 1919 թ.:
3. «Ժամանակ», 6 փետրվարի 1919 թ.:

տարեկան այր մարդկանց Յոզղաթից երեք ժամ հեռու Տաշ Բունար գյուղը արքայից, նրանց կացիներով սպանել տվեց: Կոտորածը տեղի ունեցավ վայրենի աղաղակներով...

Մամի բեյի՝ Յոզղաթի արտակարգ ռազմական դատարանի գլխավոր դատախազ, հայտարարությունը

Նախ հարկ է ճշտել, որ շատ փոքր էր թիվը այն թուրքերի, որոնք իսկապես դեմ էին հայերի կոտորածին:

Ոչ մի թուրք չէր կարող և չի կարող արդար դատել և արդարությունը անկողմնակալ գործադրել:

Թուրքական կառավարությունը անկեղծորեն չէր ուզում արդարացի դատել կոտորածի պատասխանատուներին, այլ ուզում էր ճնշման տակ, հատկապես դաշնակիցներին ցույց տալ, թե Թուրքիայում դեռևս արդարություն գոյություն ունի...

Դաշնակիցները ևս, որոնք ճնշում էին գործադրում թուրքական պետության վրա, իրապես համաձայն չէին, որ դատվեին բոլոր թուրք պատասխանատուները, այլ միայն մի քանի գլխավոր անձինք պատժվեին՝ օրինակ լինելու համար: Ռազմական դատարանի այն անդամները, որոնք իրոք անկեղծորեն ցանկանում էին ոճրագործների նկատմամբ արդար օրենքը կիրառել, վախի ու սպառնալիքի տակ էին, ինչպես զորավար քուրդ Մուստաֆա փաշան, որը բանտարկվեց իր հանդգնության համար, որովհետև խստորեն հարցաքննել էր նախարար Ավնի փաշային:

Ընդհանրապես դատարանների անդամների վրա ամեն տեսակի ճնշումներ էին գործադրվում հանցագործներին պատասխանատվությունից փրկելու դիտավորությամբ և կառավարությանն ու երկրի ազդեցիկ ուժերին շատ հաճախ այդ հաջողվում է:¹

«Թաավիրի Էֆըյար» օրաթերթ

Չկարողացանք որևէ կերպ արդարադատություն կիրառել մեր երկրի աղետի համար պատասխանատու այս հեղինակների հանդեպ և ոչ էլ հասկացանք, թե քանի դեռ նրանք անպատիժ են, մենք չենք կարող ներկայանալ իբրև ազգ, իբրև քաղաքակիրթ պետություն:

1. Գրիկեր Եռզղատի հայասպանութեան վաերագրական պատմութիւնը, էջ 305-308:

Դամադ Ֆերիդ փաշան, որը վարչապետի պաշտոնում հաջորդեց Թևֆիկ փաշային, վերջինիս նման ինքն էլ չկարողացավ գործել, արդարություն և հզորություն դրսևորել, արդարություն գործադրելու մեջ հետևողականություն հանդես բերել: Նա ձերբակալեց մի մեծ խումբ անձանց, ապա ազատ արձակեց և դրանով դաշնակիցներին ներշնչեց, թե մեզանում արդարության կիրառումը վճռական բնույթի պահանջ չէ և թե ինչ կատարվեց, պարզապես աչքերին փոշի ցանելու համար էր:¹

Մեղադրական ակտ

1919թ. փետրվարի 15-ին Կ. Պոլսում սկսվեց երիտթուրքերի կուսակցության ղեկավարների դատավարությունը: Նման դատավարություններ տեղի ունեցան նաև Տրապիզոնում ու Խարբերդում:

«Մենք ի գիտություն ընդունեցինք ռազմական դատարանի գլխավոր դատախազի եզրակացությունը, ինչպես նաև հետաքննության հիման վրա ստեղծված փաստաթղթերն ու դատական գործերը Մայիդ Խալիլ փաշայի՝ Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի նախագահ... ինչպես նաև գլխավոր խորհրդի անդամներ Թալեաթի, Էնվերի, Ջենալի, Ի. Շաքիրի... և «Հատուկ կազմակերպության» կենտրոնական ապարատի անդամներ դոկտոր Բեհեադդին Շաքիրի, դոկտորներ Նազրմի, Աքբֆի ... և այլոց վերաբերյալ»:

Միություն և առաջադիմություն կոմիտեն միաժամանակ բաղկացած էր երկու հատուկ կազմակերպություններից, որոնցից մեկը լեզալ էր և հանդես էր գալիս պաշտոնապես, մյուսը գաղտնի էր, գործում էր հրամանների հիման վրա...

Կան ապացույցներ, որոնք վկայում են, որ Կոմիտեն ... մեղադրվում է մի շարք սպանությունների, թալանի և անօրինականությունների մեջ...այդ Կոմիտեի վերը նշված ազդեցիկ ղեկավարների պատասխանատվությունը հաստատված է: Հանցագործությունները, որոնց մեջ նրանք մեղադրվում են, հիմնավորվում են ստորև բերված փաստերով:

1914 թ. հուլիսին ընդհանուր զորահավաքից անմիջապես հետո, որ հայտարարվեց Կոմիտեի ղեկավարներ Էնվերի, Թալեաթի ու Ջենալի կողմից... օգտվելով, որ Եվրոպայում մտքերը զբաղված են համաշխարհային պատերազմով, ձգտեցին չլուծված հարցերը լուծել կոպիտ ուժի միջոցով...

1. "La Renaissance", 30 մայիսի 1919 թ.:

Դրա համար նրանք կայսրությունը ներքաշեցին համաշխարհային պատերազմի մեջ... Որպեսզի իրականացնեն իրենց գաղտնի պլանները, նրանք ակտիվացրին գաղտնի կոմիտեների գործունեությունը, ստեղծեցին «Հատուկ կազմակերպություն»՝ կազմված բանտերից բաց թողնված հանցագործներից, որոնք գործում էին հատուկ հրամաններով ու հրահանգներով... Գործակալներին ու անդամներին մեծ գումարներ բաժանվեցին...

Դուկա. Բ. Շաքիրը երիտթուրքերի ղեկավարներին տրամադրեց ծածկագրերի բանալիները, նրանց տրամադրության տակ դրեց շատ դրամ, ավտոմեքենաներ և ավերածության միջոցներ և այդպիսով գաղտնի աջակցում էր Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի ղեկավարներին:

Այդ կոմիտեի ցուցումներով նահանգներ ուղարկված նրա որոշ անդամներ, ինչպես նաև կոմիտեին ենթակա առանձին պաշտոնյաներ մասամբ հարստանալու հնարավորության գայթակղությամբ, մասամբ էլ վախից դրդված, որոշ հանցագործների օգնությամբ ձեռնամուխ եղան ազգաբնակչության թալանի, կոտորածների, տների հրդեհման, գողության և խռչտանգումների...

Ամենաշատը տուժեցին հայերը, բայց շատ տուժածներ կային նաև քուրքերից:

...Տարբեր տեղերում և տարբեր ժամանակաշրջաններում հայերի բռնագաղթի ժամանակ կատարված հանցագործությունները մեկուսացված և լուկալ գործողություններ չէին: Դրանք նախապես մտածված էին և կազմակերպված վերը նշված անձանցից կազմված կենտրոնական օրգանի ցուցումներով կամ բանավոր հրահանգների միջոցով:

Թիվ. 67 հեռագիրը, որ... Խալիլ բեյը հասցեագրել էր Իզմիթի նահանգապետին, հաստատում է, որ ցուցմունք էր տրվել բանտերից հանցագործներին ազատելու և նրանցից ոմանց ավազակախմբապետեր նշանակելու մասին:

Թիվ 68 հեռագրում, որ տրվել է 1914 թ. նոյեմբերին... նշվում է, որ ավերածությունների սարքավորումները հանձնված են «Հատուկ կազմակերպությանը»... Բայց կատարված հետաքննությունից հետևում է, որ «Հատուկ կազմակերպությանը» պատկանող փաստաթղթերի զգալի մասը և կոմիտեի կենտրոնական վարչության բոլոր փաստաթղթերն ու գործերը գողացված են...

Այն փաստը, որ Դիարբեքիում կոտորածներն ու զագանությունները կատարվել են Թալեաթի (փաշայի) հրահրմամբ, հաստատվում են Չորի

նահանգապետ Ալի Սուադ բեյի կողմից Թալեաթին հասցեագրված ծածկագիր հեռագրով... Ներքին գործերի նախարարության հատուկ գրասենյակի պետ Իհսան բեյը հաստատում է, որ այն ժամանակ, երբ ինքը Քիլիսայի կայմակամն էր Կ. Պոլսից Հալեպ գործուղված, Ա. Նուրի բեյը հայտարարեց, որ բռնագաղթի նպատակը ոչնչացումն է (հայերի) և ավերացրեց, որ ինքը կապերի մեջ է եղել Թալեաթ բեյի հետ և անձամբ նրանից է ստացել ոչնչացումների մասին հրամանը, և որ նա փորձում էր իրեն համոզել նաև այն բանում, որ այդ է երկրի փրկությունը:

...Բրուսայում կոմիտեի պատասխանատու քարտուղար դուկա. Միդհատ բեյը... Գանգրից Բոլ հեռագիր է ուղարկում, որպեսզի հայտնի, որ բռնագաղթման ենթակա մարդկանց թիվը Անկարայի վիլայեթում հասել է 61 հազարի և որ այդ բռնագաղթը օգտակար է Բոլի ապագա հաջողության համար: Սա վկայում է այն մասին, որ Բոլից, որը չէր մտնում ռազմական գործողությունների գոտու մեջ, բռնագաղթը հանդիսանում էր ոչ թե ռազմական միջոցառում, այլ լուկալ կոմիտեի ցանկությունների կատարում...

Խարբերդի զենեռալ-նահանգապետը իր հերթին հայտնում է, որ բոլոր ճանապարհները լցված են կանանց ու երեխաների դիակներով... Բ. Շաքիր բեյի հեռագիրը, որ հասցեագրված էր Նազըմ բեյին, բովանդակում էր. «Այդտեղ ուղարկված հայերին ոչնչացրե՞լ եք: Ոչնչացված կամ գաղթեցված են միա՞յն վնասակար անձինք, որոնք ենթակա են գաղթեցման: Եղբայր իմ, ինձ այդ մասին հայտնեք ճիշտը»: ...Այս փաստաթուղթը վկայում է այն մասին, որ «Հատուկ կազմակերպության» նպատակը հայերի ոչնչացումն էր...

Նոյեմբերի 20-ին ուղարկված հեռագրում... հայտնվում է, որ հանցագործներն ու ավազակները հանդիսանում են «Հատուկ կազմակերպության» կադրերը... կան ապացույցներ և համապատասխան փաստաթղթեր, որոնցից հետևում է, որ այդ ավազակախմբերը ստեղծվել էին գաղթականների քարավանները ոչնչացնելու և կոտորածներն իրականացնելու համար: Որ սպանությունները կատարվել են Թալեաթ բեյի, Ջեմալի և Էնվեր բեյի հրամանով, երևում է Դիարբեքիի, Խարբերդի, Ուրֆայի և Չորի նահանգապետներին ուղարկված ծածկագիր հեռագրից, որը հրամայում էր ճանապարհներին մնացած դիակները չզցել փոսերն ու գետերը, ինչպես նաև այրել գաղթվածների հագուստները... Մի այլ հեռագրում, որ Դիարբեքիի նահանգապետին հուլիսի 18-ին ուղարկել էր...

Ջենալ փաշան, խոսվում է այն մասին, որ դեպի հարավ Եփրատի բերած դիակները, հավանաբար հայերի մարմիններ են... Մի այլ հեռագրում, ուղարկված Ջենալ փաշային, ասվում է. «Եփրատը քիչ է կապված մեր վիլայեթին: Դիակները հավանաբար Էրզրումի ու Խարբերդի վիլայեթներին են: Նրանք, ովքեր այստեղ են բերվում մեռած, զգվում են լքված խոր քարայրները և կամ, ավելի հաճախ, այրվում են... Ջորի նահանգապետ Սալիխ Չեքի բեյը՝ «Քո մասին ասում են, որ դու սպանել ես տասը հազար հայի» հարցին պատասխանեց. «Պատիվ եմ ունեցել: Ես չեմ բավարարվել 10 հազարով...»: Մալաթիայի նահանգապետին Խարբերդի գեներալ-նահանգապետի հրամանը պարունակող ծածկագիր հեռագրում ասվում է. «Չմայած կրկնակի հրամանի, հայտնում են, որ ճանապարհներին մեծ թվով դիակներ կան... ներքին գործերի նախարարությունը հասկացրել է, որ այս գործը արհամարհող պաշտոնյաները խստորեն կպատժվեն և, որ բոլոր դիակները, որոնք գտնվում են ձեր սահմաններում, պետք է հողի մեջ մտցվեն...»:

Ներքին գործերի նախարարությանը սեպտեմբերի 15-ին ուղարկված հեռագիրը հայտնում է այն մասին, որ Դիարբեքիից գաղթեցված հայերի թիվը հասել է 120 հազարի...

3-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար Մ. Քյամիլի ստորագրած հեռագիրը նախագրույացնում է, որ ցանկացած մահմեդական, որը փորձի պաշտպանել թեկուզ մեկ հայի, կկախվի իր տան դիմաց, իսկ տունը կայրվի...

Կա Տրապիզոնի նախկին պատգամավոր Հ. Մուհամեդ բեյի ցուցմունքը Սև ծովում հայերին խեղդելու մասին...

Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ժողովում Թալեաթ բեյին հեռագիր են տալիս, որում հաղորդվում էր հայերի նկատմամբ կատարված գազանությունների մասին... Թալեաթ բեյը մակագրում է. «Կցել գործին»: Ինչպես վկայում է Վեհիբ փաշան, հայերի գնդակահարումն ու ոչնչացումը, նրանց ունեցվածքի թալանն ու բռնագրավումները կատարվում էին Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի կենտրոնական ապարատի որոշումների հիման վրա, և Բ. Շաքիր բեյը 3-րդ բանակի շրջանում այդ աշխատանքի համար վարձում և ուղարկում էր մսագործներ:

Ս. Նազիֆ բեյը «Բաղդադից Դիարբեքի գնալիս հարկադրված փակում էր քիթը քայքայված դիակների հոտի պատճառով...

Երբ Կ. Պոլսում Ջենալ փաշան Թալեաթին և Նազիմին ակնարկեց բռնագաղթի անհրաժեշտության մասին, վերջիններս պատասխանեցին, որ գաղթի անհրաժեշտության և օգտակարության մեջ համոզված են: Նազիմ բեյը նույնիսկ հայտարարեց, որ այդ միջոցառումը կլուծի արևելյան հարցը...»:

Մալիմի՝ Յոզաթի կայագորի հրամանագրար, վկայությունից բարձրվածքներ

Պատերազմական նախարարության 22 Ապրիլ 1915 թուակիր ուրիշ հրամանագրի մը համաձայն արտոնած է զինուորագրելու 19 և 20 տարեկաններէն զատ ամեն անոնք, որոնք կարող են զենք կրել: Այս տրամադրութիւնը պիտի կիրարկուի մեծ մասամբ այն տեղերը, որտեղ հայերը կարևոր թիվ կը կազմեն...

Քաղաքացիական վարչութեան պաշտոնեաները 18 հուլիս 1915 թ.... ծածկագիր հեռագրի համաձայն իրավունք չունին միջամտելու հանրային կարգի ու կարգապահութեան մեջ և թե զինուորական իշխանութիւնը առանձին պատասխանատու է անոր...

Առաջին կարավանի առաքումի ընթացքին 472 տեղահանված հայեր սպանվեցան Մերաստիայի կուսակալ Մուամմեր պեյի հրամանով...

Այն կարավանը, որ բաղկացած էր 80 տարագիրներէ և դրկվեցավ դեպի Կեսարիա զինայրերու հսկողութեան տակ, հարձակում կրեց Ճալաթ Տեյիքմենի մոտերը: 12 հոգիներ հաջողեցան ազատիլ...

Ջինայրերու հրամանատարի օգնական Նուման պաշտոն ստացավ Սորկուն գիւղի հայերը կոտորելու: ...Ռիզա չաուշը պաշտոն ստացավ Սարայի շրջանի հայերը ջարդելու: Ջարդավայր նշանակված Քելլերի կոտորածներուն պաշտոնները վստահվեցան հետևյալներուն (թվում է ազգանունները)... Ամենք ալ իրենց պարտականութիւնը կատարեցին՝ կատարեալ խղճամտութեամբ հնազանդելով իրենց մեծավորներէն ստացած հրամաններուն: Չաթ, Չագմագ, Թերգիլի, Գարա Եագուպ և դեռ ուրիշ հայ գիւղեր, որոնց անունները չեն հիշեր, գնդապետ Թեֆիզ և իր օգնականները (այսինքն՝ չաուշներ, տասնապետեր և անկանոն չերքեզներու խումբեր) գործեցին գարշելի ոճիրներ, բան մը, զոր երկրի ամեն մի բնակիչ լավ գիտէ:

Հետևաբար հայերը անմեղ են և չեն գործած իրենց վերագրված ոճիրները:

Նեճաթի պեյը հուլիսի 23-ին երիտթուրքերի ակումբում ցուցումներ տվեց լքեալ գոյքերի հանձնաժողով ստեղծելու մասին, նա գրպանից մի թուրք համեց և ցոյց տվեց, որ սա այն հրահանգներն են, որոնցով պետք է ղեկավարվել: Ապա հայտնեց, որ ոչ ոք կրնար հակառակիլ բարձրապատիվ կառավարութեան կողմէ տրված ուղղության, որ է նաև կուսակցության ուղղությունը...

...Ամեն անգամ Եոզղատ գալուն, քաղաքապետարանի տնօրեն Ահմետ էֆենտիի տունը հյուր կըլլար: Անոր հետ միասին Նեճաթի պեյ կարգադրություններ ըրավ և լուծեց բոլոր հարցերը... Ըստ որում այդ Ահմետը միաժամանակ երիտթուրքերի տեղի կազմակերպության ղեկավարն էր: Պոլսոյ համագումարին մասնակցել հաջողեցրեց: Նրա և Նեճաթի հրավիրած գաղտնի ժողովներում «հայկական ողբերգության դավադիր գործերը կարգի դրվեցին»: Ըստորում, Քելլերի կոտորածավայրում ջարդերի կազմակերպումը անմիջականորեն ղեկավարում էին երիտթուրքերի տեղական կոմիտեի անդամները:¹

Երիտթուրքերի կառավարության ղեկավարության և Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կենտրոնի անդամների դավաճարության դավաճարությունը (8 մարտի 1919 թ.)

Քաղվածքներ.

...Մեզ բոլորիս խաղաղություն, անվտանգություն և արդարություն բերող սահմանադրություն մտցնելու հարցում հայ ժողովրդի գործադրած ջանքերը և ունեցած խոր համոզմունքը ճիշտ չհասկացան և սկսեցին առաջ քաշել (հայերի) նախկին ազգայնական տենչանքների աճման պատճառաբանությունները, երկպառակություններ ու ռիսկալություն սերմանել ոչ թուրք տարրերի միջև, և նույնիսկ ազգայնական և ցեղային հարցեր առաջ բերեցին մահմեդական ժողովուրդների շրջանում: ...Կոտորածները կազմակերպվել և գործադրվել են Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պարագլուխների կողմից:

...Վերոհիշյալ հանցագործ արարքների անմիջական հեղինակներն են Միություն և առաջադիմություն կուսակցության իրավական դեմքն արտահայտող նրա պարագլուխներն ու ընդհանուր մեջլիսի անդամները: Այդ թվում՝ փախուստի մեջ գտնվող նախկին մեծ վեզիր Թալեաթ

1. Դիվան Երուսաղեմի, թիվ Մ 574-Մ577 կամ **Գրիկեր** Եոզղատի հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւնը, էջ 345-364:

փաշան, նախկին ռազմական նախարար, այժմ զինվորական շարքերից վտարված Էնվեր փաշան, նախկին ծովային նախարար, նույնպես զինվորական շարքերից վտարված Ջեմալ էֆենդին և նախկին հանրակրթական նախարար դոկտ. Նազըմ էֆենդին, որոնց անմիջական հեղինակությամբ կատարվել են այդ հանցագործությունները:...

Այսպիսով, լիովին բացահայտված է, որ կոտորածի գործադրման որոշումը հիմնականում համաձայնեցվել է երեքի միջև...

Օրենսգրքում առկա... հողվածների հիման վրա Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը և դոկտ. Նազըմը դատապարտվում են մահվան, իսկ Ջավիդը, Մուստաֆա Շերիֆը, Մուսա Քյազիմը՝ 15-ական տարի ժամկետով աքաղի:¹

Երիտթուրքերի տեղական կազմակերպությունների ղեկավարների դավաճարություն

Դատավճիռ.

...Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունն ամբողջ երկրի կառավարումն իր ձեռքը վերցնելուց հետո, երկիրը ներքաշել է համաշխարհային պատերազմի մեջ, կատարել տեղահանություններ, կոտորածներ և կոդալուտ:

Տեղահանված հայերի մի քանիսի բնակարանները, ակումբի վերածելով, կահավորել են լքյալ գույքերով... (Կուսակցության պատասխանատու քարտուղարները) մասնակցել են տեղահանություններին, կոտորածներին և հափշտակված, կողոպտված ապրանքներով դիզել են հսկայական հարստություն... նպաստել և օժանդակել կենտկոմի ծրագրի կատարմանը և իրենց մասնաճյուղերում հավաքագրված մարդասպանների և այլ հանցագործների միջոցով կազմակերպել են հայերի կոտորածը և կողոպտել նրանց ունեցվածքը: Չբաղվել են հարստահարությամբ և տիրացել նրանց լքյալ գույքին:

Երբ Կաստամունուի վալի Ռեշիդ փաշան, ըմբոստանալով տեղահանության դեմ, պնդել է. «Ես ձեռքերս արյան մեջ չեմ թաթախի», իսկույն հեռացվել է պաշտոնից՝ նույն Կաստամունուի պատասխանատու քարտուղար Հասան Ֆեհմի էֆենդիի նախաձեռնությամբ և առաջարկով, իսկ նրա տեղը նշանակվել է Աքըֆ բեյը, որը և եռանդագին իրագործել է տեղահանությունը և պատճառ դարձել ողբերգական իրադարձությունների:

1. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3374 և թիվ 571:

Այս ձևով էլ Միդիատ բեյը, գնալով Ստամբուլ, ըմբոստության համար հեռացնել է տվել պաշտոնից Բալուի մութեսարիֆի տեղակալ Ալի Իվմի բեյին: Իսկ Բալուի տեղահանության ընթացքում պատասխանատու քարտուղար դուկտ. Միդիատ բեյը ժողովրդին հորդորել է, ասելով, որ «հայերին չենք ուզում» և նրա հրահանգով, և ներգործությամբ իրականացվել է Բալուի տեղահանությունը:

Բոլոր ապացույցներն ու փաստերը լիովին հաստատում են, որ կոտորածները անմիջականորեն իրականացվել են Մյուսթուն և առաջադիմություն կուսակցության ստեղծած Թաշքիլաթ-ը մախսուսեի կողմից, իսկ պատասխանատու քարտուղարներն իրենց մասնակցությամբ նպաստել ու հեշտացրել են այդ գործը:¹

**Մահապարիժ Բաբերդի տարագրության առթիվ
Քաղվածքներ.**

Բաբերդում բռնագաղթը ղեկավարելու համար ուղարկված էր Նեջափի էֆենդին, իր տրամադրության տակ ունենալով 30-40 հոգի: Բաբերդում հացի գործարանի աշխատակից, իսկ ապա առևտրական դարձած Հասան օղլու Էոմերը դատարանում վկայություն տվեց. «Բաբերդի աշխատանքային վաշտի սպաներից երկրորդ տեղակալ Քեֆալի օղլու Քեաժիֆը... և Էլխազ օղլու Մաբիտը ու մի շարք անծանոթ անձինք քարավան առ քարավան հայերին թշվառ վիճակում տարագրեցին և, տարագրվողները երկու ժամից վերադարձան: Նույնիսկ քարավաններում եղած հայ երեխաներին էլ հետները բերել էին... այդ մահուկները 1-5 տարեկան էին: Ճանապարհներին տարագրված հայերի մոտ եղած իրերն ու դրամները կողոպտելուց հետո, նրանց սպանել են»:

Մի այլ վկա՝ Ալի էֆենդին, ցուցմունք տվեց. «Մեկ գիշերվա ընթացքում, առանց նախազգուշացնելու, կայմական Նուսրեթ բեյի հրամանով, ոստիկաններով ու ժանդարմներով, գոռում-գոչյունով, առավոտ վաղ, առանց մարդկային որևէ զգացմունքի, բոլորին տարագրել են: ...Եվ Բաբերդի հայերին (15 օրում) ուղարկել էին տարագիր քարավանները: Նրանց ուղեկցում էին ժանդարմներ, զինվորներ, բաշիբոզուկներ, և Ալի էֆենդին լսել է, որ նրանց ճանապարհներին սպանել են: Նրանց մեծ մասի սպանված լինելու մասին ինքը լիակատար համոզված է: Նուսրեթ բեյը շուրջ 150 փոքրիկ աղջիկ և տղա որբերի լցրել է Բին Բաշի խան կոչ-

ված վայրը և թուրք ժողովրդին տեղյակ պահել, որ գնան, իրենց հավանած տղաներին և աղջիկներին ընտրեն ու գնեն: հետագայում նույն ինքը՝ Նուսրեթ բեյը, իսլամների մոտ գտնվող (հայ որբերին) հավաքել տվեց ու տարագրեց»:

Բաբերդի նախկին կայմական Չիյա բեյը վկայեց. «Բաբերդի տարագրությունը և ջարդը կատարողները եղան այնտեղ եկած Սաադի բեյը, որը ծերակուտական Ահմեդ Ռ-իզա բեյի քրոջ որդին և ծերակույտի քարտուղարներից մեկն է...»:

Էրզրումի ժանդարմական գնդապետ Ադիլ բեյը վկայեց, որ Բաբերդի հայերի տարագրողը Էրեն Քեոյում այսօր կառքերով զբոսնող Մ. Նեֆաթի էֆենդին է, որը 24 ժամում ժողովրդին դուրս հանել տվեց և Բաբերդից երկու ժամ հեռավորության վրա, Դեյիրմեն կոչված վայրում, Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի զինվոր- չեթների հետ հարձակվել ու սպանել է նրանց: Ինքը, պաշտոնի բերումով հետաքննություն է կատարել... և տվյալները ուղարկել է վալի Թահսին բեյին:

Նուսրեթը «...տեղյակ լինելով այդ բոլոր ողբերգական իրադարձություններին, դրանք արգելելու համար քայլ անգամ չանելուց բացի, վերը նշված վկայությունները իր վերադաս մարմիններին նույնիսկ հաղորդելը հարկ չհամարեց և Երզնկա ուղարկած անձանց համար էլ ստացական չունենալու մասին լռեց, իսկ հարցաքննության ժամանակ ասել է, թե առաջին քարավանը պաշտոնագրով է ուղարկել Երզնկա, բայց այդ գրությունների պատասխանները չի ստացել: Այն հարցին, թե ինչու դրա դեմ չի բողոքել վալիին, պատասխանել է. «...Այդ ժամանակ արդեն ամեն ինչ վերջացած էր»:

Ժողովուրդը նրան անվանում էր «Երկաթե ճանկերով կառավարի»:

«Նուսրեթը Բաբերդի տարագրությունն ավարտելուց անմիջապես հետո պաշտոնում առաջ է քաշվում ու նշանակվում Երզնկայի փոխկառավարի, որից հետո՝ Արդնիի մութեսարիֆ: Երբ հեռավոր վայրերից տարագրված հայերը, ճանապարհների բազմատեսակ դժվարություններից ու թշվառություններից հետո ուժասպառ, հազիվ հասել էին Արդնի, Նուսրեթը, լսելով, որ նրանք երկու կամ երեք օր խաներում են մնալու... բոլորին մի ճանապարհի շինության վրա չարաչար աշխատեցրեց... Բայց այդ չարչարանքով աշխատող զոհերին օրավարձ անգամ չտվեց: Արդնիի մութեսարիֆի պաշտոնում էլ կենդանի մնացած հայ անչափահաս պատանիներին ու մահուկներին՝ «Դիարբեքի պետք է ուղարկվեն»

1. "Takvim-i Vekai", 1920 թ., թիվ 3772:

ասելով, հանձնել է Տիգրանակերտի արյունոտ զուլի դոկտ. Ռեշիդի վայրագություններին: Արդնից հետո... նշանակվել է Ուրֆայի անկախ մութեսարիֆ և երկրի տարբեր կողմերից հասած 15-20 հազար հայ տարագրյալների դեմ կատարել է ողբերգական արարքներ: Այստեղ ևս պաշտոնի բարձրացում ստանալով՝ շարունակել է ոճրագործների հետ գործակցելը, ինչը, փաստորեն, կատարելապես հաստատված է:

Նուրեթ բեյը հայտնել է, թե «հրաման էր ստացել, որ որևէ հայ կենդանի չպետք է մնար, այլապես սպառնում էր մահապատիժ»:

Բաբերդի կառավարչատան գանձապահ Հովակիմ էֆենդու ընտանիքը մահմեդականություն էր ընդունել և գերծ մնացել տարագրությունից... Նուրեթը, նրանց տուն գնալով, պահանջել է, որ աղջիկները իրեն հանձնվեն և սպառնացել է, որ մերժման դեպքում ընտանիքը տարագրվելու է: Նկատի ունենալով, որ տարագրության ժամանակ, համաձայն հասած լուրերի, պետք է ենթարկվեն տարագրյալներին բաժին հասած գազանություններին՝ ջարդվեն ու բնաջնջվեն, կինը, դուստրերը և քույրը թույն են խմում և մեռնում, իսկ Հովակիմ էֆենդին ու իր որդին կախվում են»:

Նուրեթը Արդնիում բռնաբարել է դեռահաս Նոյեմին ու նրա քրոջը՝ Ֆիլոմենին:

«Նուրեթի հետ... Նեջատի էֆենդին ևս, Բաբերդի հայերին տարագրելու պատրվակով, նրանց սպանել է և ունեցվածքները կողոպտել...»:

Նրանք երկուսն էլ մահապատժի դատապարտվեցին:

«Նաև մեկ օրվա ընթացքում 20 հազ. ժողովուրդ՝ Էրզրումից տարագրված հայեր և Բաբերդում ու Արդնիում նույն արարքների համար մեղադրվող ու անուճներով հիշված 26 անձանց համար էլ օրենքին համապատասխան հետապնդում կատարելու վերաբերյալ միաձայն որոշում կայացվեց»:

Սակայն թուրք մեծապետականությունը դրա հետ հաշտվել չէր կարող: Դատավճռից 15 օր անց իշխանությունները սկսեցին ձերբակալել վճիռներ ստորագրած թուրք դատավորներին: Զ. Կարաբեքիրը, Հայաստանի վրա հարձակման օրերին, 1920 թ. նոյեմբերի 8-ին ձերբակալեց պատերազմական ատյանի դատավոր Մուստաֆային ու իր ընկերներին, իսկ դեկտեմբերի 7-ին նրանց դատավարությունը սկսվեց, որի հիմքում ընկած էր վերը նշված Նուրեթի վերաբերյալ վճիռը: Նուրեթին ներկայացված մեղադրանքներն ու նրա մասին դատավճիռը չեղյալ հայտարարվեց, իսկ դատողները դատվեցին:¹

1. «Թերջունան հաքիքաթ», 5 օգոստոսի 1920 թ.:

Տրապիզոնի փեղահաևնության և կոտորածի դատավարություն

Ձեմալ Ազմի բեյը, ինչպես Միություն և առաջադիմություն կուսակցության Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նալիլ բեյը սերտորեն համագործակցել են ստացված գաղտնի հրամանները իրականացնելու գործում... (ինչը) նրանց համարձակություն է տվել անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել հայերին կոտորելու և բնաջնջելու:

Մի շարք հանցագործ, անառակ անձանցից և նույն մակարդակի մի քանի ժանդարմներից նրանց կազմած հրոսակախմբերը իբրև թե ուղեկցելու էին տեղահանված հայերի քարավանները: Մինչդեռ շտապ տեղահանության ենթարկված և պաշտպանության միջոցներից զուրկ հայերի քարավանները քաղաքից հեռացվելուց հետո, ամայի վայրերում տղամարդկանց առանձնացրել են կանանցից և վերոհիշյալ հանցագործներից կազմված չեթների հրոսակախմբերը հարձակվելով՝ կողոպտել են նրանց իրերը, այնուհետև աներևակայելի դաժանությամբ սպանել և բնաջնջել են բոլորին: Իսկ խեղճ կանանց մի այլ վայր տանելով, հափշտակել են նրանց զարդեղեններն ու շորերը և բռնաբարել: Այնուհետև, ամիսներով ճանապարհներին քարշ տալուց հետո, շատերը մահացել են՝ բոլորովին հյուծված տառապալի ուղևորությունից, սովից և ծարավից: Իսկ (ողջ) մնացածներին Էրզինջանի ճանապարհով ուղարկել են հեռավոր վայրեր:

Տրապիզոնում մնացած կանանց ու երեխաների մի մասին պաշտպանելու պատրվակով տեղավորել են հիվանդանոցներում և դերվիշների տներում: Այնուհետև ծովային ճանապարհներով այլևայլ վայրեր տեղափոխելու նպատակով, խմբերով նստեցրել են նավերը և ծովի խորքերը տանելով... զգել են ջուրը և բոլորին խեղդամահ արել: Այս դատավարության վերջին գիտում պարզվեց և, մենք բոլորս համոզված ենք, որ կողոպուտն ու կոտորածը մտահղացվել է ոչ թե Տրապիզոնում, այլ նրա սահմաններից դուրս, այն էլ կանոնավոր և խիստ կազմակերպված:

Կանանց ու երեխաների մի մասին թողեցին Տրապիզոնի հիվանդանոցներում ու դերվիշների տներում, իբր պաշտպանելու համար... իսկ սպա նրանց բաժանում էին բոլոր նրանց, ովքեր կցանկանային վերցնել որպես տան ծառայող կամ որպես կին: Հիվանդանոցներում մեծ տարածում ստացան բռնաբարությունները:¹

1. "Takvim-i Vekai", 1919 թ., թիվ 3616:

«Մեղադրյալ Ջենալ Ազմի բեյը, Տրապիզոնի նախկին վալին, գաղտնի հրահանգներ է տալիս, իսկ Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի Տրապիզոնի վիլայեթի պատասխանատու Նայիլ բեյը համագործակցել է նրա հետ... հրահանգների կատարման ժամանակ, Նայիլ բեյի արտահայտած կարծիքներից ոգևորված, Ջ.Ազմի բեյը ձեռնարկեց անհրաժեշտ միջոցներ հայերի եղեռն ու ոչնչացումը ըստ այդ գաղտնի հրահանգների իրականացնելու համար:

...Գաղթվածների քարավաններին որպես ուղեկցողներ նշանակելով փչացած ու հանցագործ մարդկանց, դրանց միանում էին մի քանի ոստիկաններ, որոնք հակված էին համագործակցելու նման մարդկանց հետ: (Իշխանությունները) գաղթվող հայերին գրկեցին պաշտպանությունից:

Հենց որ քարավանները քաղաքներից հեռանում էին, անմարդաբնակ վայրերում կանանց առանձնացնում էին տղամարդկանցից: Այսպես նշված հանցագործներից կազմված ավազակախմբերը... հարձակվում էին նրանց վրա, թալանում, խլում նրանց անձնական իրերը, խոշտանգում, բռնություն սպանում: Իսկ խեղճ կանանց տանում էին ուրիշ տեղ, որտեղ խլելով զարդերը, փողը և հագուստը, բռնաբարում էին:

Այս նրանք քարավաններին հարկադրում էին ամիսներ շարունակ քայլել այնպիսի քայքայով, որ տեղահանվածները լրիվ և վերջնականապես հյուծվեցին: Եվ այդպիսով նրանցից մեծ թվով մարդիկ մեռան սովից, ծարավից ու հյուծվածությունից, իսկ (ողջ) մնացածներին էրզիջանի ճանապարհով ուղարկել են հեռավոր վայրեր... Քաղաքում մնացած կանանց և, նույնիսկ, աղջիկներին, խմբերով հավաքած, մատցնում էին նավերը իբր ծովով այլ վայրեր ուղարկելու: Բայց հենց նավերը կորչում էին տեսողությունից, այդ կանանց ու երեխաներին լցնում էին ծովը...

...Դիարբեթի, Սվասի և Տրապիզոնի շրջանների հայերը ուղարկված են Մոսուլի և Դեր էլ Ջորի շրջանները, ապա նրանք ինչ են անում Ատալեում»:

Եվս մի դատավարության մասին, որը տեղի ունեցավ Բեռլինում 1921 թ. հունիսի 2-3-ին: Դատում էին հայ ուսանող Սողոմոն Թեհլերյանին: Դատարանը նկատի ունենալով, որ Կ. Պոլսի զինվորական դատարանը ճիշտ է վարվել, որ վճռել է մահվան դատապարտել Թալեաթ փաշային ու նրա համախառններին, արդարացրեց Ս. Թեհլերյանին, որը նույն Բեռլինում ի կատար էր ածել Ստամբուլի դատավճիռը:

Հանդես գալով Թեհլերյանի այդ դատական պրոցեսում գերմանացի գիտնական և հոգևորական Ի. Լեսպիտուր հայտարարեց. «Համընդհանուր բռնագաղթի մասին որոշումը ընդունել էր երիտթուրքերի կոմիտեն: Այդ մասին հրամանը տվել էր ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշան (ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի հետ միասին): Հայերի բռնագաղթը իրականացվեց երիտթուրքերի հատուկ կազմակերպության միջոցով... Բռնագաղթի ենթարկվեց մոտ 1,4 մլն հայ... Թալեաթ փաշայի ստորագրած հրամանում կան այսպիսի խոսքեր. «Բռնագաղթ ոչնչացում է»:

...Բռնագաղթվածների միայն 10 տոկոսը հասավ աքսորավայր: Մնացած 90 տոկոսը սպանվեց ճանապարհին: Բացի ոստիկանների կողմից վաճառված կամ քղերի փախցրած կանանցից ու աղջիկներից, մնացած բոլոր մեռան քաղցից և հյուծվածությունից... Միջագետքի անապատներում ստեղծված համակենտրոնացման ճամբարներում հավաքված հայերը աստիճանաբար բոլորն էլ ոչնչացվեցին սովից ու խոշտանգումներից: Մարդկանց մեծ խմբերի քշում էին անապատ և սպանում:

Դատական պրոցեսներ տեղի ունեցան, վճիռներ արձակվեցին: Տարբեր ժամանակներում սպանվեցին 20-րդ դարի առաջին գեներալի կազմակերպիչներն ու ղեկավարները՝ Թալեաթը, Էնվերը, Քեմալը, Սաիդը, Շաքիրը: Բայց մինչև օրս էլ թուրքական իշխանություններին հաջողվում է դիվանագիտական զանազան խաղերի, ահաբեկման, ստի, կեղծիքի ու կաշառքի միջոցով թույլ չտալ, որ միջազգային մասշտաբով ընդունվի ու դատապարտվի հայկական ցեղասպանությունը:

Բայց մենք համոզված ենք, որ կգա մի օր, երբ ոչ միայն աշխարհի մյուս ժողովուրդները, այլ նաև թուրք ժողովուրդը իր գայրույթի խոսքը կասի մարդատյաց այդ քաղաքականության ու նրա իրականացնողների, նրանց գործի ժամանակակից ստորացնողների ու շարունակողների հասցեին, բոլոր նրանց հասցեին, որոնք պղծելով միլիոնավոր անմեղ գոհերի հիշատակը, կեղծում են պատմությունը, կաշվից դուրս են գալիս գլխի վայր շուռ տալու հայ, թուրք և օսմանյան տիրակալության տակ գտնվող մյուս ժողովուրդների պատմությունը, խաբելու համաշխարհային հասարակական կարծիքը»:

Քաղվածքներ Խարբեղի դատավճիռից

Իբրքիհաղ վե Թերաքքը կուսակցության ընդհանուր կենտրոնի անդամներից դեկտ. Բեհաեդդին Շաքիր բեյը, որպես Թաշքիլաթ-ը մախսուսեի

նախագահ Կ. Պոլսից Տրապիզոն, Էրզրում և շրջաններ է գնացել, բանտերում եղած ոճրագործների խմբերն ազատ է արձակել և նաև այլ չարագործ անձանցից կազմակերպել է չեթեական խմբեր, դրանց գլուխն անցած՝ հայերի բռնագաղթի ժամանակ հանկարծակի հարձակվելով՝ սպանություններ և խուզարկություններ է գործել տվել զանազան վայրերում... Խարեռոսյան կամ տգիտության հետևանքով նրանց միացել են մի շարք այլ անձինք ու պաշտոնատարներ: Երբեմն բանավոր, երբեմն էլ գրավոր՝ ծածկագիր հեռագրերով գաղտնի հրահանգներ են պատրաստել և ուղարկել, որոնք իրականություն են դարձրել այդ արարքները: Նրանք Թեշքիլաք-ը մախաուսեի անդամների միջոցով բնաջնջել ու սպանել են հայերին:

Հիշյալ Բ. Շաքիր բեյը Խարբերդում Իթթիհաղ վե Թերաքքը կուսակցության պատասխանատու քարտուղար փախստական ռեսնեցի Նազըմ բեյին ծածկագիր-հեռագիր է ուղարկել... որի թվականն է 21 ապրիլի 1915 թ. և որում բառացիորեն ասված է. «Այդտեղից տարագրված հայերի հաշիվը մաքրվելու է: Դրանց սպանելու և բնաջնջելու հանգամանքների մասին տեղյակ պահեք: Թե լույ քաղաքից դուրս են հանվում և ուղարկվում»:

Վերոհիշյալ եղանակով ուղարկված ծածկագիր-հեռագրից բացի, Իթթիհաղ վե Թերաքքը կուսակցության ընդհանուր կենտրոնի անդամների վերաբերյալ գտնված թղթածրարի մեջ վավերագրերի շարքում կա նաև հետևյալը. «Մարդիկ սպանող մսագործներ հավաքագողը և ղեկավարը եղել է Բ. Շաքիրը»:

Բ. Շաքիրը Էրզրումից Անթալիայի կառավարիչ Սապար Սամի բեյին ծածկագրել է. «Էրզրումում, Վանում, Բիթլիսում, Դիարբեքիում, Սըվազում, Տրապիզոնում և շրջաններում նույնիսկ մեկ հայ չթողնելու պայմանով Մոսուլ և Ջոր են ուղարկվում: Դուք Անթալիայում այդ ուղղությամբ ի՞նչ եք անում»:

Վերոհիշյալ ոճրագործներից Բ. Շաքիր բեյի արարքները քրեական օրենսգրքի 181-րդ հոդվածին է համապատասխանում: Համաձայն 181-րդ հոդվածի մահվան է դատապարտվում:¹

Դիարբեքիի վիլայեթի կոպորածների վերաբերյալ Ռազմական դատարանի արչանագրությունից

Դիարբեքիից բռնագաղթված հայերի թիվը 120 հազարի հասնելը, որը նշված է ներքին գործերի նախարարությանը 1915 թ. սեպտեմբերի

1. "Takvim-i Vekai", 1920 թ., թիվ 3771:

15-ին վալի Ռեշիդի ուղարկած ծածկագիր-հեռագրում, բավարար է նկատելու, թե այդ գործն ինչ ծավալ ու ահավորություն ունի:¹

Իզզեթ փաշա

(Էնվերը և նրա ընկերները) փառասեր, եսասեր էին... հայրենասիրությունից զուրկ և սեփական գրպանները լցնելու հետամուտ ոճրագործներ:²

Հ. Էրթուրքը՝ Թեշքիլաք-ը մախաուսեի գնդապետ, «Երկու շրջանների վարագույրների հեղինակ» գրքի հեղինակ, որը 1966 թ. հրատարակվեց երկրորդ անգամ, Քենալ բեյի մասին գրում է

Թուրք ազգի այս հերոս գավակը թշնամու կողմից գրավման զոհ դարձավ, կախաղան հանվեց: Նրա հիշատակը հավերժ կապրի թուրք ազգի սրտում:³

Կոտորածների հրամանը գալիս էր բարձրագույն հեղինակությունից՝ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ընդհանուր կենտրոնից: Ոչ ոք չէր կարող դեմ կանգնել նման հրամանին:

Քենալը ՆԳՆ այսպիսի ծածկագիր էր ստացել. «Հարկ է 24 ժամում տարագրել գավառում բնակվող հայերին: Նրանց բնակավայրը պետք է լինի Սիրիան: Հենց որ այս ծածկագիրը ստանաք, տեղյակ պահեք»:

Միութենականները (երիտթուրքերը) խիզախ ծնված մարդիկ էին և երդվել էին քաջաբար մեռնել...⁴

Սադի Գոչաս՝ ժամանակակից թուրք պատմաբան

Կառավարական անմեղ պաշտոնյաներից մեկն էր Քենալ բեյը՝ Բողազլանի կայմակամը: Նրա վերջին խոսքը վկայում է, որ նա շիտակ մարդ էր և բարի օրինակ ծառայեց բոլորին:⁵

«Թերզուման», 31 մարտի 1977 թ.

Չինադադարից հետո երկու անմեղ կայմակամներ՝ Նուսրեթ և Քենալ բեյերը Պոլսում կախաղան հանվեցին:

1. "Takvim-i Vekai", թիվ 3534 և թիվ 3540:
2. Izzet Pasa Memoirs, Leipzig, 1927, p. 77, 294 կամ Հ. Պապարեան Ցեղասպան թուրքը, էջ 50:
3. H. Erturk İki devrin perde arkasi, İstanbul, 1964, s. 301.
4. Ն.ս., էջ 220-301:
5. S. Kocas Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkleri, Ankara, 1967, s. 202.

Գամաղ Ֆերիդ փաշայի՝ Թուրքիայի վարչապետ, ճառը Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում (11 հունիսի 1919 թ.)

Պատերազմի տարիներին ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը կենդանի հետաքրքրություն դրսևորեց այն հանցագործ արարքներին, որ կատարել են բուրքերը: Ինձնից հեռու է ձգտումը խեղաթյուրելու չարագործությունները, որոնք մշտապես սարսուռ են առաջացնում: Ես չեմ ցանկանում մեղմացնել այդ ողբերգության հեղինակների մեղքերը: Իմ նպատակն է աշխարհի օգնությամբ նույն այդ աշխարհին ցույց տալ, թե ովքեր են հեղինակներն այդ հրեշավոր հանցագործությունների...

Թուրքիան սգում է իր բազմաթիվ հայրենակից քրիստոնյաների սպանությունների առթիվ...

Հարյուր հազար դժբախտներ մինչև օրս քափառում են Փոքր Ասիայի խորքերում՝ առանց ապավենի ու գոյության միջոցների: Նրանք եթե նույնիսկ վերադառնան իրենց տները, կկանգնեն անելանելի վիճակի առաջ, քանի որ քրիստոնեական ու մահմեդական բազմաթիվ գյուղեր ու քաղաքներ քանդվել ու անհետացել են երկրի երեսից: Եվ չնայած իրավիճակի բարդությանը, նոր կառավարությունը քայլեր է արել այդ ավերածությունների հետևանքները վերացնելու համար: ...Մնում է միայն հերքել այն կարծիքը, թե կատարված բռնությունները ռասայական ընդհատում էին կամ կրոնական մոլեռանդության բռնկում:

Երիտթուրքերի մեծ դատավարությունը Կ. Պոլսում հաստատեց կոմիտեի ղեկավարների պատասխանատվությունը... պատերազմի և արևելքի ողբերգական իրադարձությունների խնդիրներում: Այդ դատավարությունը օսմանյան ժողովրդի պատվի վերականգնում էր:¹

Մադրբ Շահիդ

Հայերի վերջին կոտորածը նախապես մտածված էր, ծրագրված ու կարգադրված սուլթանի կողմից:²

Ահմեդ Ռեֆիկ՝ բուրք պատմաբան

Նա ականաարես է եղել Էսքիշեհիրի հայոց տեղահանությանը 1915 թվին և իր «Երկու կոմիտեի՝ երկու ոճիր» գրքի առաջին մասը նվիրել է այդ վիլայեթի հայերի ողբերգությանը

...Պատերազմի սկզբում Ստամբուլից բազմաթիվ հրոսակախմբեր ուղարկվեցին Անատոլիա: Այս հրոսակախմբերը բանտերից դուրս բերված

մարդասպաններից ու հանցագործներից էին կազմված: Մրանք ռազմական նախարարության մարզահրապարակում մեկ շաբաթ վարժվելուց հետո «Հատուկ կազմակերպության» միջոցով Կովկասի սահմանն էին ուղարկվում: Հայերի նկատմամբ բռնություններում ամենից մեծ հանցագործություններն այս հրոսակախմբերն են կատարել:

(Հայերի) այս փոքրիկ խումբը բավական տխուր տեսարան էր ներկայացնում:...Բողոքն էլ խեղճուկրակ գյուղացիներ էին: Կայարանի ճաղերի առջև, տարեց մի կնոջ կրծքին փաթաթված, վզները ծուռ նստել էին կապուտաշյա, շիկահեր 5-6 տարեկան մի աղջիկ, կողքին էլ մի տղա երեխա: Հետաքրքրվեցի: Չինվորականի ընտանիք էր, հորը բանակ էին տարել, մայրը մահացել էր:

Հարցրի աղջկա անունը.

-Միրանուշ:

Արտաքսվել էին անգամ տեղաշորում թոքախտով պառկած, հոգեվարքի մեջ գտնվող հիվանդները, հաշմանդամն ու խելացնորը, գոտկատեղից ներքև անդամալույծ ողորմություն խնդողները: Գրեթե յուրաքանչյուր օր Էսքիշեհիրի հայկական գերեզմատանը՝ առջևից քահանա, հետևից՝ մի քանի աղքատ ընտանիքներ, կամ երեխաներից մեկին էին քաղում, կամ էլ տարեց հայերին:

Անատոլիայի լայնատարած հարթավայրերում, ընդարձակ ու ցանված դաշտերում... երեխաներից բացի, ոչ մի կենդանի շունչ չէր երևում... Մի կողմից հայերը տեղահան էին արվում, իսկ մյուս կողմից թշվառ ժողովուրդը սովամահ էր լինում:

Սոված ու տկլոր գինվորներով լի գնացքները շարան-շարան մեկնում էին ոճրագործության վայրերը: Վերստին հազարավոր ընտանիքներ սոված էին մնալու, հազարավոր անմեղներ ոտաբորիկ, ցնցոտիների մեջ իրենց սնունդը ապահովելու էին խոտ ճարելով...

Կայարանի շրջակայքում գտնվող հայկական գեղեցիկ տներն ամբողջովին դատարկ էին...

...Հայերի Վանի կոտորածն ու ռազմական գործողությունների ծավալման խնդրում իբրև խոչընդոտ նրանց հանդես գալը հարմար առիթ ստեղծեց իթքիհադականների կողմից իրենց ազգային նկրտումների իրականացման համար... իթքիհադականները ցանկանում էին իսպառ ջնջել հայերին և այս ձևով մեջտեղից հանել վեց վիլայեթների հարցը: Ենթադրելով, թե օր օրի մոտենում է հայերի փրկությունը, Անատոլիայի

1. "La Renaissance" 20 հուլիսի 1919 թ.: "Journal de Geneve" 18 սեպտեմբերի 1915 թ.:

2. Հ. Փափագյան Հայերի ցեղասպանությունը, էջ 7-8:

արևելյան սահմաններում կատարվող շուտափույթ ձեռնարկումները վերածեցին կոտորածների...

...Էսքիշեհիբի շրջակայքում արդեն առաջացել էր 20-հազարանոց մի ճամբար...

Ամենից դիտարկում էր ինչպես նրանց (հայերի) համար Կենտրոնի ներկայացուցիչն էր: Պատահում էր, որ...տղամարդկանց հավաքել տալով՝ գրպաններից վերցնում էին փողերը...

Հազարավոր ընտանիքներ սովի էին մատնված՝ փող, ուտելու և խմելու ոչ մի բան չկար: Ի վերջո, որոշվեց վաճառել իրերը... Սովը գնալով տարածվում էր, ցուրտը՝ ուժգնանում:

Ի վերջո, մի օր չարաբաստիկ մի հրաման եկավ՝ Էսքիշեհիբը ևս պիտի դատարկվեր: Եկավ Կենտրոնի ներկայացուցիչ գործելու ժամը: Փողոցների ծայրերին ժամապահներ էին հսկում: ...Հաջորդ օրը Էսքիշեհիբցիները ձեռքներին մեկական կապոց, վերարկուներ, նստեցին անասուն տեղափոխող վագոններ: ...Նրանք ուղղություն վերցրին դեպի Կոնիայի հարթավայրերը շրջապատող լեռները,.... այրվող անապատները, դեպի սով, աղքատություն, թշվառություն...¹

Ռեֆիկ Խալիդի «Հուլիսի հուշերը»

(Իթքիհադի լիդերները) մի ժամանակ վիթխարի կարողության քար ու հող տակնուվրա արած, սերմի փոխարեն թույն ցանած, անձրևի փոխարեն փորձանքներ տեղացրած, հունձքի փոխարեն չարիք հնձած, կալի տեղ անիրավություններ էին դիզել: Նրանց սնունդը՝ մարդկային մարմիններ, խմածները՝ արյուն, արտասուք, շնչածները՝ վառողի ծուխ, արդարությունը՝ կախաղան, եղբայրությունը՝ տարագրություն, հավասարությունը՝ սպանություն և ազատությունը՝ բանտի խորխորատներն էին: Ավելի քանդեցին, քան կառուցեցին, մեկին բարիք էին անում, 5 000-ի հոգին էին կրծում, մեկի կյանքն էին փրկում, 5 000 անմեղների արյունն էին ծծում, մի բարիքի դիմաց հազար չարիք եսացնում: Ժամանակ եղավ, որ մեռածների ոսկորներով ապարանքներ կառուցեցին: Բարձրորդերի մազերով լցրեցին և սենյակներն արյան քողերով զարդարեցին: Սովյալների ճիչը նրանց համար երաժշտություն էր: Որբերի արցունքները գավաթները լցրեցին և նահատակների վերջին շունչը համադամի տեղ օգ-

1. A. Refik İki komite-İti Kital, İstanbul, 1919. Ա. Ռեֆիկ Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր, Երևան, 1997, էջ 9, 13, 26, 29, 30, 34 -37, 41, 48, 49:

տագործեցին... թղթի տեղը կյանքեր ոչնչացրեցին, ֆիշի փոխարեն մահ սփռեցին, դրամի տեղ հոգի առան... Նրանց զբոսավայրը ռազմաճակատներն էին, տեսածները՝ մահասփյուռ վայրերը... տեսարանները՝ ոճիրներ, կարդացածները՝ մահավճիռներ... իսկ ծրագրերը՝ դավադրությունն ու ընդհանուր ջարդը:¹

Հարվածներ նույն հեղինակի «Պարոններ, դեպի ո՞ր» հոդվածից՝ նվիրված երիտթուրք լիդերների փախուստին

Պարոններ, դեպի ո՞ր...

Բարձր լեռներին կրակոտ աչքերով, սուր ժանիքներով, մազերը փուշփուշ, որպես քաղցած գայլ են շրջում, պահապան չունեցող հայերի վրա են հարձակվում, ոչխարներ են բզկտում, չորս կողմերը արյուն ու ոսկոր դիզելով՝ կշտացած փախչում են իրենց որջերը, հավանաբար հովիվը տեսավ, շները սկսեցին հաչել:

Կշտացած գայլեր, դեպի ո՞ր...

Խփեցին, կոտորեցին, քանդեցին, սպանեցին, այրեցին և մեր դիակները հրապարակ նետելով՝ օձերի նման փախան, երբ թշնամին մեր տունը մտավ, կորան:

Չինված, արյունն աչքերիդ առած փաշաներ, դեպի ո՞ր:

Դուք ոչ թե նախարար, այլ ավազակապետեր էիք, դուք ոչ թե պետ, այլ ելուզակներ էիք, դուք ոչ թե կուսակալ, այլ խռովարարների պետեր էիք...

Հենց որ «մահ» էիք ասում, շարք-շարք կախաղաններ էին պատրաստվում, հենց «այրեցեք» էիք ասում, բոցեր էին բարձրանում, հենց «հարձակում» էիք ասում, գունդ-գունդ ժանդարմներ էին վազում: Չեռներումդ՝ բանտերի բանալին, մեջքերիդ՝ կախաղանի պարաններ, ուսերիդ՝ կախաղաններ, նահանգից նահանգ շրջեցիք... Հինգ տարի է, ամենուրեք մարդկանց դիակներից ազոավների խնջույքներ սարքեցիք, նրանց երեսաների մտով կերակրեցիք, արժիվներին զովացրեցիք մարդկային մսից: Ընդդիմադի՞ր է՝ ցած նետեք, հրապարակագի՞ր է՝ խփեք գլխին, թո՞ւրք է՝ դեպի մահ առաջնորդեցեք, հո՞ւյն է՝ դրամ ուզեք, հա՞յ է՝ գլուխը կտրեք, արա՞օր է՝ կախաղան հանեք...²

1. «Վահդետ», Հալեպ, 8 հուլիսի 1928 թ.:

2. Մեվլան Չաղե Ռեֆաթ Օսմանյան հեղափոխության մութ ծայրերը, էջ 186-189:

Հ Բայուր՝ պարմարան

(Հայերի բռնագաղթը) բացառապես ստիպողական միջոց էր, որը նպատակ ուներ ապահովելու թուրքական բանակի թիկունքը հայկական ապստամբության (ղեպքում)...

Մեր նպատակն է ցույց տալ, որ այն ժամանակվա մեր թշնամիների առաջ քաշած պնդումները, թե թուրքերը առանց պատճառի տեղահանում էին և նույնիսկ ոչնչացնում, կեղծիք է:

Ո՞վ սկսեց առաջինը... Որովհետև մի բան է ասել՝ թուրքերը ոչնչացրին հայերին և միանգամայն այլ բան, եթե թուրքերի գործողությունները ներկայացվեն որպես պատասխան, ճիշտ է չափից ավելի դաժան պատասխան հայ ապստամբներին:¹

Հայիկ Էդիս

Պատերազմի ժամանակ Թալեաթի հետ մտքեր փոխանակելու ժամանակ այդ սպանդի (հայկական ջարդեր) հեղինակին առաջարկեցի քննարկել Հայկական հարցը...

Երկու գործոններ, որոնք մարդուն մղեցին տվյալ ձևով բնաջնջելու, և այդ անել իր համախոհների կողմից առաջարկված սկզբունքներով՝ նյութական շահադիտությամբ...

Գաղափարների միջև հարաբերությունները շատ ավելի բարդ էին, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրը պարտավոր էր հարգել մյուսներին, եթե նույնիսկ համաձայն չէր նրանց հետ:

Թալեաթն այդպիսի մարդ էր...²

Մուսթ Փառլաթ՝ թուրք գործիչ

Ցեղասպանության նախապատրաստական աշխատանքներն ու գործողությունները նշանակեցին՝ հարձակումներ հայկական գյուղերի վրա, սպանություններ ու թալան, բանտարկյալների հանդեպ խստագույն պատիժներ Կովկասից ու Բալկաններից եկած մահմեդական փախստականների կողմից...

Չորակոչված հայ զինվորականների զինաթափումներն ու ձերբակալությունները հաջորդ փուլն էին...

1. Y. H. Bayur Türk inkilabi tarihi, Cilt III, Ankara, 1959, s. 40, 35.
2. Memoirs of Halide Edip, New York, 1926, p. 387.

Ահաբեկելու նպատակով ձերբակալվածների մի մասը տարբեր շրջաններում մահապատժի ենթարկվեց: Նպատակը հայ ժողովրդին գլխատելն ու զինաթափելն էր անգամ մինչև պատերազմական գործողությունների սկսելը: Չենք փնտրելու, զինահավաքի և դասալիքների բռնելու պատրվակով Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի հատուկ խմբերը իրականացրին բազում վայրագություններ: Այդ ընթացքում վայրագ բռնություններն ու թալանը դարձել էին առօրյա երևույթ ու հրամայական:¹

Հանդ Օնգյորեն՝ թուրք գործիչ

Հայերի բռնագաղթի ժամանակ տեղի ունեցան սպանություններ ու կողոպուտներ, որոնք սանձազերծվեցին կազմակերպված ձևով և իրականացվեցին Հատուկ կազմակերպության միջոցով: ... Ֆալիհ Ռիֆի Աթային, լսելով բանակի կողմից իրականացված սպանությունների և մարդասպաններից կազմված ջոկատների գործողությունների մասին, բողոքի ձայն բարձրացրեց:²

Մ. Էմին

Այն, ինչ հայերի նկատմամբ կատարվեց, ռազմական պահանջների հետ համաչափ չէր... դա սարսափելի արարքների մի տխուր գլուխ է, որոնց դիմում են Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդները իբրև միջոց ըմբոստությունները ճնշելու և միասնականություն ապահովելու համար: Տարագիրները, որոնց մեծ մասը կանայք ու երեխաներ էին, ենթարկված էին կլիմայական և աշխարհագրական ծանր պայմաններին, ինչպես նաև ապրելու միջոցների բացակայությունը, տարագիրների տառապանքները սահմանված չէին միայն այնպիսիներով, որոնք անխուսափելի էին սոսկ ռազմական անհրաժեշտությամբ կամ գոյություն ունեցող ընդհանուր իրավիճակով: Առաջին հերթին ավանը կամ գյուղը ամբողջ շարժական ունեցվածքով լքելու կամ դրանք վաճառելու համար տրամադրված ժամանակը շատ կարճ էր, որոշ դեպքերում այդ ժամանակը մեկ կամ երկու օր էր միայն: Երկրորդ, տեղահանվածները ոչ միայն անպաշտպան էին հրոսակախմբերի հարձակումներից, որոնք անխուսափելի էին, այլև Հատուկ կազմակերպությունը, որ ստեղծվել էր Միություն և առաջադիմություն կուսակցության երկու ազդեցիկ անդամների աջակցությամբ, մի

1. Osmanli Günümüze Gizli Dovlet, Istanbul, 1996, s. 91.
2. "Nokta", 21-27 Juli, 1996.

շարք ղեպքերում, ուղղակի գործնական դեր ունեցավ հարձակումների ու ջարդերի կատարման գործում: Երրորդ, տարագրության համար ընտրված վայրը մասամբ անապատ էր և անկարող ապահովելու մեծաքանակ մարդկանց, ովքեր զով լեռներից էին եկել՝ անցնելով անասելի դժվարությունների միջով: Տեղահանությունները կոչված էին լինելու ռազմական նկատառումներով ժամանակավոր միջոց, բայց մի շարք ազդեցիկ բուրք քաղաքագետների համար դրանք կոչված էին բնաջնջելու Թուրքիայում եղած հայկական փոքրամասնությունը, Փոքր Ասիայում ցեղային միատարրություն ստեղծելու համար...

1917 թ. թշնամական քարոզչության ուժեղացման և տեղահանության դեմ հանդես եկող մի շարք բարձր պաշտոններ գրավող, նույնիսկ կառավարության կազմում եղած անձանց ճնշումների պատճառով, կառավարական հանձնաժողով ստեղծվեց տեղահանության վայրագություններն արձանագրելու համար, բայց կառավարության մեջ տեղահանության կողմնակից անձանց ավելի ազդեցիկ լինելը ամբողջ խնդիրը վերածեց ավելի շատ ձևականության, քան անկեղծորեն փորձ արվեց պարզելու իրական վիճակը: Նրանք, ովքեր պնդում էին «բնաջնջման քաղաքականության վրա», զիտեին, հասարակական դատապարտման են ենթարկվելու, միաժամանակ հավատալով, որ ի շահ ազգի իրենց անձնական գոհողությունը կարող է ճանաչվել միայն շատ հեռավոր ապագայում:¹

Էսադ Ուրաս

Առաջին ըմբոստությունը նորից Չեյթունում ծագեց: ...Հայերը, Չեյթունի կենտրոնում ժողով գումարելով, որոշեցին գորակոչին չմասնակցել և զենքերով լեռը բարձրացան: ...Բիթլիսի և Վանի նահանգներում սկզբում հայերը թեև զինվորագրվեցին, բայց հազիվ զենք ստացած, թշնամու կողմն անցնելով՝ հրոսակախմբեր կազմեցին և սկսեցին զինվորների, ժանդարմների դեմ կռվել: Իսկ բանակի քիկունքին հարվածելու համար Սեբաստիան ամենահարմար կենտրոնը լինելով՝ նախապես կազմակերպված ու զինված էր... Գրեթե բոլոր նահանգներում հայկական բացահայտ կամ գաղտնի խլրտումներն ու շարժումներն անպակաս էին:

Հայերի կողմից Վանի գրավման հետևանքով Բիթլիսի, Մուշի, Էրզրումի, Բայազետի, Չեյթունի և Սըվազի շրջաններում ծայր առած ըմբոս-

տությունների և հարձակումների պատճառով կառավարությունը բանակին պաշտպանելու մտադրությամբ կարիք զգաց անցնելու գործողությունների:

...Ազատ գործող կուսակցությունների կենտրոնները հարկադրեց փակել, նրանց ղեկավարներին ու անդամներին ձերբակալել:...

Հայ նահատակների թիվը 600 000, 800 000, նույնիսկ մինչև մեկ միլիոն ցույց տալու փոխարեն, եթե կա իրականություն, հետևյալն է՝ ռուսական զավթումների ընթացքում հայ հրոսակների, կամավորական վաշտերի միջոցով կոտորված իսլամ բնակչության թիվը դրանից շատ ավելին է և գաղթի, ըմբոստությունների ընթացքում էլ մեռնողների թիվը նույնն է՝ այդ իրականությունն արևելյան նահանգների բնակչության մեծ մասի բնաջնջված լինելն է:¹

Գողան Ավսիողլու

Քրիստոնեական տարրերի վերացումը կատարվեց ռազմական նախարարությունում տեղի ունեցած և ամիսներ տևած քննարկումների արդյունքների հիման վրա:

Ենվեր փաշան բանակի սպայական կազմը համալրեց հաստատական երիտասարդ սպաներով, որոնց իթթիհաղը վստահում էր: Նրանք կրթվել էին Ստամբուլում և քաջատեղյակ էին իրավիճակին:...

Հարյուր հազարավոր հայեր շատ կարճ ժամանակահատվածում և մեծ զանգվածներով քշվեցին ու վռնդվեցին Անատոլիայի սահմաններից հեռու:

Հատուկ կազմակերպությանն էր վստահված այդ գործը, և իթթիհաղականները մշակեցին և իրականացրեցին այս սխտեմատիկ բռնագաղթը, որը նպատակ ուներ արմատապես լուծելու Հայկական հարցը և, որի մասին հրահանգը, անկասկած, ստորագրված ու հաստատված էր գերմանացիների կողմից: Իթթիհաղի կենտկոմի նիստերում Բեհաեդդին Շաքիրը պաշտպանում էր բռնագաղթի քաղաքականությունը: Բռնագաղթի նախապես հաստատված միջոցառումները բավականին անվտանգ էին ներկայացնում բռնագաղթվածների վիճակը:²

1. E. Uras Tarihte Ermeniller ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950, p. 615-617.
2. Milli Kurtlulus Tarihi Cilt III, Istanbul, 1974, s. 1114, 1135.

1. A. E. Yalman Turkey in the World War, New Haven, 1930, p. 320.

Ս. Սամիհ

Հայկական գյուղերի վրա հարձակումներն ու խժոժությունները տեղի ունեցան նաև Մարիդամիչի ճակատամարտից առաջ: Արդեն 1914 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին հայ տղամարդկանց օգտագործում էին որպես քաշող ուժ: Բ. Շաքիրը կոտորածներ կազմակերպելու համար էրգրում և Մուշ մեկնեց 1914 թ. դեկտեմբերի սկզբներին... Մարիդամիչի ճակատամարտի օրը համիդիե գորքերն արդեն շրջապատել էին Ալաշկերտի բնակավայրերը և սկսել էին հայ ազգաբնակչության կոտորածը: Եվ հունվարի կեսին ռուսները եկան... մահմեդականները, վախենալով քրիստոնյաների դեմ իրենց շարագործությունների համար պատժվելուց, ընտանիքներով լքեցին իրենց գյուղերը և կառավարության օգնությամբ հաստատվեցին Մանազկերտի և Բուլանջիսի գյուղերում:¹

Ու. Եկեև

(Երիտթուրքերը) անարդարության և զուլումի պատմություններում Աբդուլ Համիդի հաջորդներն են:

Ս. Այդեմիր

Նազըմ բեյը կրում է ամենաարյունահեղ արարքների պատասխանատվությունը և մարմնավորում է մեր կայսրության ամենախավար շրջանի արյունոտ դեպքերը:²

Դոդան Ավչի Օղլուն

Տեղահանությունները կյանքի են կոչվել իթթիհադի վերին մարմիններում Բ. Շաքիրի կողմից: Դրանց իրականացումը հանձնարարված էր վստահելի իթթիհադականներին և Հատուկ կազմակերպությանը:³

Սհանդ Քուրան

Իթթիհադականները երկիրն անիշխանության վերածեցին... չանսալով նահանգների որոշ ապակենտրոնացմանը, որից օգտվողն անտարակույս Թուրքիան էր լինելու...

1. ԳԱ ինֆորմացիոն բյուլետեն, 1983, թիվ 3, էջ 18:
 2. S. Ajdemir Suyu arayan again, Istanbul, 1979, s. 273.
 3. Dogan Archi Ogiium Milli kurtulus tarihi, s. 125.

Պետության գործերը որոշվել են իթթիհադի գաղտնի ժողովներում... և ոչ մի անգամ գաղտնի ժողովներից չեն կարողացել ձերբազատվել: Նրա ղեկավարներից յուրաքանչյուրն իրեն նախարարի տեղ էր դնում: Երկրի բոլոր նահանգներում և մասերում մեկական հսկիչ-քարտուղարներ էին տեղադրել...

Բանակն իրենց հրամանի տակ էին վերցրել...

Սեփական երկիրը պաշտպանելու հարցով մտահոգվելու փոխարեն «Թուրք յուրդ», «Թուրք օջախ» շարժումներով ուրիշներին փրկելու մասին մտահոգվեցինք... գրգռեցինք հարևան երկրները...

Սրանց (իթթիհադի) ծրագրերին չհետևողները Թուրքիայում որակվեցին «վաթան խայիմի», քիմախնդրության որոմ ցանվեց... ժողովրդի հանդեպ ցուցաբերած (իթթիհադական իշխանությունների) վերաբերմունքը մեզ մղեցին փնտրելու սուլթան Համիդի օրերը...

Իթթիհադի կենտրոնի աչքում բուլղարները, սերբերը, հույներն ու հայերը երկրի թշնամիներ էին, իսկ արաբը, ալբանացին և քրդերը՝ հայրենիքի թշնամի...

Ադանայի կոտորածների համար հայերը պատասխանատու չէին, հանցավորն իթթիհադն էր, որ կանխարգելիչ միջոցներ չձեռնարկեց...

Էնվեր փաշան Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի խմբեր ստեղծեց: Նրա նպատակն էր բոլոր մահմեդականներին մի դրոշի տակ համախմբել և Ջիա Գյոքալփի մտքերը իթթիհադին ներարկել, նոր քաղաքականությունով զբաղվել տալ և ուժեղացնել պանիսլամիզմն ու պանթուրքիզմը: Որքան դժվար էր առաջ տանել պանիսլամիզմը, նույնքան անհնար էր պանթուրքիզմն իրականացնելը...

Բայց երբեմն Թալեաթ փաշայի հասցեին այնքան գովեստներ է շոսյվում, որ մարդու նախանձն է զրգովում... Մարդիկ մոռանում են՝ նա էր պատճառը, որ Օսմանյան կայսրությունը պատմության գիրկն անցավ...¹

«Աբրլում» քերթը 1963 թ. օգոստոսի (թիվ 8) համարում տպագրված «մեր պեպոսյան սև էջը» հոդվածից

Գերմանամետ Իթթիհադ վե Թերաքք-ը կուսակցության պարագլուխների ցուցումով օսմանյան պետության տարածքում բնակվող ավելի քան մեկ միլիոն հայեր 1915 թվին զազանաբար ոչնչացվեցին, իսկ հար-

1. B. Kuran Osmanli imperatorlugunda ve Türkiye cumhuriyetinde inkilap hareketleri, Istanbul, 1959, s. 475, 479, 538, 539, 591.

յուր հազարավոր հայեր էլ հարկադրված եղան թողնելու հայրենի երկիրը և ցրվել աշխարհով մեկ: Արդուլ Համիդի թագավորության շրջանում նույնպես հայկական ջարդեր տեղի ունեցան: Հայերը մշտապես ապրել են օսմանցիների լծի տակ: 1915 թ. գենոցիդը Թուրքիայի պարտության ամենախայտառակ էջերից մեկն է...

Այսօր խունտայի գեներալները համարձակվում են ժխտել գենոցիդի բուն փաստը, շնայած դրա իրողությունը հաստատողների թվում են կենդանի մնացած ականատեսներ, հարյուրավոր փաստաթղթեր: Հետադիմական գրողներն ամեն կերպ աշխատում են արդարացնել հայերի ցեղասպանությունը: Դրանով նրանք ապացուցում են, որ ժառանգներ են հանդիսանում էնվերների ու թալեաթների և միաժամանակ հրահրում են հայկական ահաբեկչություն:

«Հուրիեթ» (15 հուլիսի 1978 թ.), «Եթե հայ ես, պիպի մեռնես» վերնագրով հոդվածից

Չինվորական ծառայությունը որպես ուսուցիչ ես անց եմ կացրել արևելյան Անատոլիայի լեռնային գյուղերից մեկում: Գյուղի, ինչպես նաև շրջակա բոլոր գյուղերի խոսակցական լեզվում շատ էին օգտագործվում հայկական բառեր...

Գյուղի որոշ ծեր բնակիչներ, որոնց հիշողության մեջ դեռևս կենդանի էին անցած ժամանակների իրադարձությունները, պատմում էին ահավոր բաներ հայկական կոտորածներից: Լինելով անգրագետ և հետամնաց մարդիկ, նրանք փառաբանում էին Միություն և առաջադիմություն կուսակցության, հատկապես էնվեր փաշայի հակահայ քաղաքականությունը, հպարտությամբ ու ոգևորվածությամբ էին հիշում զանգվածային կոտորածները, որոնց իրենք անմիջական մասնակցություն են ունեցել: Լսելով նրանց պատմածները, թե ինչպես են իրենք մի խումբ հայերի պառկեցնելով աղյուսե պատի տակ և այն փուլ տվել պառկածների վրա, մեր մազերը բիզ-բիզ էին կանգնում, զարմանում ու ամոթահար էինք լինում...

Այդ ինչպե՞ս կարող է պատահել, ինչպես կարող էին այդ պատկառելի ծերերը մանկական ժպիտը դեմքերին այդպես զազամաբար հաշվեհարդարի ենթարկել նրանց, որոնց հետ դեռ երեկ որսի են գնացել, վերանորոգել են գյուղատնտեսական գործիքներ, աշխատանքի ժամանակ նրանք են զիջել իրենց եզները և Երզնկայի դաժան ձմռանը նրանց օթևան են տվել Քեշիշի լեռներում: Հարցի պատասխանը մենք փորձեցինք գտնել այս մարդկանց սոցիալական խորը հոգեբանության մեջ:

Սալահի Սոնհեյ

Կառավարությունը տեղահանված հայերի քարավանների պահպանությունը վստահեց ոչ զինվորականի, որոնք սովորաբար դատապարտյալներ էին՝ բանտից ազատ արձակված այս նպատակի համար:¹

«Չունհուրիեթ» (17 ապրիլի 1965 թ.)

Բնականաբար հայերը հանձինս այդ դեպքերի տեսնում էին ջարդ, իսկ թուրքերը՝ ինքնապաշտպանություն:

Ալիև՝ ադրբեջանցի պապմարան

Չևականորեն «դեպորտացիայի» մասին օրենքը նախատեսում էր ազգաբնակչության տեղափոխություն այն շրջաններից, որոնց սպառնում էր ռուսական բանակը, իրականում այն գործադրվեց նաև Կենտրոնական Անատոլիայում և Ստամբուլում բնակվող հայերի դեմ:... «Դեպորտացիայի» մասին օրենքը հայրենի վայրերից քշված 1,5 միլիոն հայերի համար նշանակեց զանգվածային ոչնչացում:

«Դեպորտացիան» իրականացվում էր զինվորական իշխանությունների անմիջական հսկողության ներքո: Քանի որ այն իրականացվում էր հապշտապ, հայերի ուեցվածքը պետական մարմինները, ինչպես նաև գերմանացի սպաները, ձեռք էին բերում չնչին գնով, իսկ շատ դեպքերում այն պարզապես թալանվում էր: Որովհետև տղամարդիկ, կանայք ու երեխաները բռնագաղթվում էին անջատ, հազարավոր ընտանիքներ նույնիսկ իմանալ չէին կարող իրենց հարազատների ճակատագրի մասին:

Այդ դժբախտները, զուրկ սննդամթերքից ու բժշկական օգնությունից, խմբերով տեղափոխվում էին լեռնային կիրճերով դեպի «հատուկ ճամբարներ» Սիրիայում և Միջագետքում: Մեծամասնությունը ճանապարհին զոհվեց քաղցից, ծարավից, հիվանդություններից, ինչպես նաև ավազակային հարձակումներից, իսկ նրանք, ովքեր հասան ճամբարները, զոհվեցին համաճարակներից...

Շատ թուրքեր դատապարտում էին երիտթուրքական ղեկավարների հակահայ քաղաքականությունը: ...Թուրք աշխատավորները իրենց կարողությունների սահմաններում ձգտում էին խանգարել կառավարության սևհարյուրակային քաղաքականությունը, օգնություն ցույց տալ բռնա-

1.«Հայրենիք», 23 հունվարի 1987 թ.:

գաղթված բնակչությանը: Օրինակ, 1915 թ. ամռանը հայերի արսուրի դեմ հանդես եկավ Էրզրումի թուրք ազգաբնակչությունը: Իսկ Տրապիզոնի թուրք բնակիչները իրենց տներում թաքցրեցին բռնագաղթվող հայերին:

Ազգային հարցում երիտթուրքերի գործելակերպից մեկը հանդիսանում էր ազգային փոքրամասնությունների միջև թշնամության բորբոքումը: Օրինակ, նրանք սաղրանքի ենթարկեցին և թունավորեցին քրդերին հայերի և հայերին քրդերի դեմ: Հայերի դեմ գործողություններում որպես պատժիչ ուժ օգտագործեցին երիտասարդ քրդերից ձևավորված համիդիե հեծելազորային «զվարդիաների», ինչպես նաև տարբեր ազգությունների հանցագործ տարրերից կազմված ջոկատները:

Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ ոչնչացվեց ավելի քան մեկ միլիոն հայ: Կենդանի մնացածները փրկվեցին լոկ արտասահման փախչելու շնորհիվ...

(Հատուկ կազմակերպությունը) ստեղծվել էր կենտկոմի նախաձեռնությամբ ռազմական նախարարության մասնակցությամբ Բալկանյան երկրորդ պատերազմի վերջին օրերին:

Համաշխարհային պատերազմի մեջ Թուրքիայի մտնելուց հետո այս կազմակերպության իրավունքներն ու գործունեության շրջանակները մեծ չափով ընդլայնվեցին: Թե ինչպիսի նշանակություն էր տալիս Իթքի-հադ վե Թեարզգըն այս կազմակերպությանը, կարելի է դատել նրանով, որ նրա կազմի մեջ մտել էին Նազըմը՝ որպես կուսակցության կենտկոմի, Խալիլ փաշան՝ որպես գլխավոր շտաբի ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև մի շարք այլ նշանավոր երիտթուրքեր՝ Սուլեյման Ասքերի բեյ, Աբլֆ բեյ, Ազիզ բեյ և ուրիշներ:

Ձևականորեն Հատուկ կազմակերպությունը ստեղծվել էր «հայրենասիրական զգացմունքները միավորելու» համար, սակայն իրականում նրա առջև դրված էին միանգամայն այլ խնդիրներ: Ահմեդ Ռեֆիկը, հիմնվելով իր դիտարկումների վրա, նշում է, որ Հատուկ կազմակերպության ջոկատների կարևորագույն պարտականություններից մեկը «դեպորտացիայի» մասին խայտառակ օրենքի կատարման հաջողության ապահովումն էր: Այս նպատակով ռազմական նախարարությունը նրանց համար կազմակերպել էր հատուկ ուսուցում:

Թուրք մի այլ պատմաբանի՝ Ջիա Շաքիրի խոսքերով, պատերազմի առաջին օրերին երիտթուրքերը բանտերից ազատեցին և Հատուկ կազմակերպության տրամադրության տակ դրեցին հարյուրավոր հանցագործների: Դրանից բացի, այդ կազմակերպությունն իր գործունեության

մեջ ներառելով էմիգրանտների՝ Ռումելիայից ու Կովկասից: Հատուկ կազմակերպությունը պետք է իրականացներ ոստիկանական-լրտեսական գործունեություն երկրում ու արտասահմանում՝ Իթքի-հադ վե Թեարզգընի թշնամիներին թույլ չտալու ակտիվ մասնակցություն ունենալու պետական գործերին:

Հատուկ կազմակերպության ստեղծման գործում Թալեաթ և Էնվեր փաշաները գործում էին միասին, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր այն ենթարկել իր շահերին: Ի վերջո, երիտթուրք երկու լիդերները հանգեցին յուրատիպ փոխզիջման՝ կուսակցության կենտկոմը, որը ղեկավարում էր Թալեաթ փաշան, նշանակեց Հատուկ կազմակերպության ջոկատների ղեկավարներին, իսկ ռազմական նախարարությանը, որը գլխավորում էր Էնվեր փաշան, պատկանում էր վճռական խոսքը կազմակերպության ծրագրի և գործունեության ոլորտների որոշման գործում:¹

Նազըմ Հիքմեթ

Բայց ինչպես չգայրանալ, երբ հիշում ես, թե ինչպես է ցնցվում իր հարազատ հողը մի խումբ սրիկաների ոտքերի տակ:²

Ալի Սիրաննի «Ի՞նչ ենք անելու» հոդվածը «Չումհուրիեթ» թերթում

...Եթե մեր բարձրաստիճան ղեկավարները ասեն. «Այո, ցեղասպանություն եղել է, բայց մենք չենք հայերին սպանել, այլ հայերը մեզ սպանեցին», սա համոզիչ չի լինի: Ընդհակառակը, ավելի ծանր հակազդեցության պատճառ կդառնա...

Առանց մերժելու Օսմանյան կայսրության նկատմամբ մեր հպարտությունը, մյուս կողմից էլ պաշտպանելով Օսմանյան կայսրության դեմ հիմնված մեր հանրապետությունը, կարող ենք ասել, որ այս նյութերը վիճելի են, դրանք պետք է մամրակրկիտ քննել: Միայն թե այս ճշմարտությունը մի մոռացեք: Գերմանացիներն անգամ, որ ամենամեծ ցեղասպանությունը կատարեցին, մերվեցին, երբ նացիստները սրբվեցին, վերջացան պատմությունից: Այսօրվա թուրք ժողովուրդը ինչո՞ւ պետք է պատասխանատու լինի օսմանցիների կոտորածի համար:

1. Г. З. Алчев Турция в период правления Младотурок, Москва, 1972, стр. 276-278, 288- 289.

2. Ջ. Կիրակոսյան Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գ. 2, էջ 423:

Բայց որպեսզի սա անել կարողանալ, պետք է մտածողությունը փոխվի, պետք է փոխենք մարդկային իրավունքներին անհարիր մի կառույց, իրականացնենք այնպիսի տեսակետներ, որոնք հավասարապես պաշտպանունակ լինեն ժամանակակից ամեն մի մարդու համար: Հայկական հարցի լուծման գործում ամենակարևորը պետք է լինի այսօրվա Թուրքիայում տիրապետող մտածողության վերանայումը:¹

Բ. Էջևիբը՝ վարչապետ, 1988 թ. հանդես գալով ԱՄՆ-ի Բերկլիի համալսարանում, հայտարարեց

Մտքերում հարցեր են ծնվում՝ ցեղասպանություն կատարվե՞լ է, թե՞ ոչ, դա օսմանյան պետության ցանկությունո՞վ է, թե՞ ոչ: Բոլոր դեպքերում պատասխանատու համարվում է օսմանյան պետությունը: Սակայն այս պահին իմ և օսմանցու միջև ի՞նչ նմանություն եք գտնում: Թուրքիայի հանրապետությունը ստեղծվել է օսմանյան վարչակարգի դեմ ապստամբության միջոցով:²

Սեշիլ Աբգյուն՝ պարմարան

...Գաղթի ընթացքում մի շարք տխուր դեպքեր եղան: Գաղթող հայերի վրա հարձակումներ էին գործում, բազմաթիվ հայեր սպանվում էին, այսինքն՝ ջարդ տեղի էր ունենում, սակայն ոչ միակողմանի... Հայերը պետությունից պարտվել էին և դատապարտվել էին տեղահանության: Թուրք ժողովուրդն էլ ձգտում էր այդ տարածքներին տիրանալ... Գաղթող հայերի վրա մերթ հարձակվել են պաշտոնյաները, մերթ՝ մահմեդական բնակչությունը, մերթ էլ՝ քուրդ հրոսակները: Հայերը հետիոտն գնում էին հարյուրավոր կիլոմետրեր և այդ այն օրերի ծանր պայմաններում: Սովից ու հիվանդություններից ևս մեռնողներ եղան... Պատճառներից մեկը նաև 30 տարվա թշնամությունն էր, որ կուտակվել էր՝ հայերն ու քուրդերը բացարձակ թշնամիներ էին դարձել, մանավանդ Բալկանյան պատերազմներից հետո, երբ քուրդերը կորցրեցին տարածքները Բալկաններում... Հարյուր հազարավոր քուրդեր հարկադրված էին այդ տարածքներից Անատոլիա գաղթել... Նրանք համակված էին ոխի զգացմունքով: Այսինքն՝ կոտորածների մասին պետության հրաման չի եղել: Սակայն նույնիսկ հոգեբանական ազդակներով, տեղահանված քրիստոնյաների քարավանների վրա հարձակումներ էին գործում քուրդերն ու քրդերը...

1. «Արարատ», 15 հուլիսի 1988թ.:
2. «Արարատ», 10 մայիսի 1988 թ.:

Հալեպի կուսակալ Բեքիր Սամի բեյը տեղահանության օրերն անվանեց «խելառ օրեր» և չէր ուզում այն կիրառել...

Զանգվածային աքսորը լավ պայմաններում չէ, որ տեղի ունեցավ, և շատ հայեր մեռան:

Այդ օրերին Հ. Մորզենթաուն դիմում է Թալեաթին՝ մեկ միլիոն հայի տարագրելու Ամերիկա: Թալեաթ փաշան համաձայնվում է, սակայն ասում է. «Մենք, այսինքն՝ քուրդական կառավարությունը, ի վիճակի չենք դրա նյութական ծախսերը ստանձնել»: Փոխադրական ծախսերից հրաժարվում է նաև ամերիկյան կոնգրեսը: ...Եթե նպատակը հայերի տեղահանությունն էր, ապա օսմանյան կառավարությունն ինչո՞ւ էր նման բանակցություններ վարում... սպանված հայերի թիվը պետք է եղած լինի 300-500 հազար մարդ:

Կոտորածին մասնակցել են նաև պետական պաշտոնյաները, բայց ոչ հրաման կատարելու, այլ վրեժի ու ոխի թելադրանքով:

Այն, ինչ անվանվում է «տեղահանություն կամ աքսոր», նշանակում է բռնագաղթ, տարագրություն, այսինքն՝ հայերը պետության կողմից բռնի միջոցներով գաղթվեցին, քշվեցին իրենց բնակավայրերից...

Նախ, 1915 թ. փետրվարի 25-ին բանակի հրամանատարությունը հրաման է հրապարակում, համաձայն որի՝ հայերն այլևս բանակում գտնվել չեն կարող... Ապրիլի 18-ին կառավարական որոշմամբ 16-55 տարեկան հայ տղամարդկանց արգելվեց արտասահման մեկնել և արտասահմանից Թուրքիա գալ:¹

Մ. Շուքրուն. Նազըմը Բ. Շաքիրի հետ ի վիճակի էին պաշտոնազրկել տեղական լիազորներին: **Քուչուկ Թալեաթի ցուցմունքը.** Նազըմը գործում էր այն վիլայեթներում, որտեղ Հատուկ կազմակերպությունը գործավարություններ էր անցկացնում:² **Նազըմ.** Միլիոնավոր հանցագործություններ են կատարել հայերի դեմ: “Morning post. **Ս. Այդեմիր.** Նազըմը կուսակցության պատժիչ ձեռքն էր... Նրա անձն արյունահեղության մեջ ամենամեծ պատասխանատվությունն է կրում: **Մահամերձ քուրք Խարբերդի հիվանդանոցում.** Պիտի ջանամ շուտով աղեկնամ, որպեսզի վերադառնամ և օգնեմ կեանքները սպանելու և անոնց կիները բռնաբարելու:³ Թուրքը միսիոներ Էհմանին. եթե 20 տարի է վերջ ապստամբություն մը ծագի, հանցանքը ձերն է: Դուք 6 000 ոճրագործներու (հայերի) կը

1. «Հուրիեթ», 27 ապրիլի 1987 թ.:
2. "The Orient", 7 մայիսի 1919 թ.:
3. «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1986 թ., թիվ 6:

պահեք ձեր քով: Թուրքերու համար ատիկա մեծ մտահոգութիւն մըն է, նոյնիսկ այն քիչ կամ քանի մը համեստ որբերը, որոնք կ'ապրին:¹

Թուրք ժանդարմը Մ. Յակոբսոնին. Ինչո՞ւ են սրանց (հայերին) դրամ ու ուտելիք տալիս, սրանք գնում են լեռները մեռնելու:² **Թուրք սպա.** 1915 թ. օգոստոսին... Մշո մերձակայքի մի գյուղում տեսա, թե ինչպէս բուրք ժանդարմները 500 հայի, մեծամասամբ կանայք ու երեխաներ, հավաքեցին մի ախոռում և փակեցին: Կտուրի անցքից (երդիկից) ժանդարմները ներս գցեցին բոցավառվող ջահեր: Բոլորը կենդանի այրվեցին: Չմոտեցա, բայց տեսա բոցերը և լսեցի խեղճ զոհերի ճիչերը:³ **Թուրք սպա.** Մշո դաշտում սկզբում եղել է 800 գյուղ, յուրաքանչյուրը 200-300 տնով և բոլորը լի հայ բնակչութիւնով: Նրանց սպանողներն արդեն սպանվել են... իսկ փախչողներն ապաստանել են ձյունոտ լեռներում: Այսօր Քոռ Հուսեյին փաշան սպանել է 40-50 հայ... Էշրեֆի հրոսախումբն էլ մեծ անձնագոհություն դրսևորեց: Այնպես, որ Աիլաթը բողմում ենք թշնամու (հայերի) դիակներով ծածկված:⁴ **Ալի Ֆուադի՝ Կոմիտասի ծննդավայրի կառավարիչ, պատասխանը հայերին տեղահանելու վերաբերյալ Թալեաթի 3-րդ հեռագրին.** Ոճրի գործիք չեմ կարող լինել: Դուք եկեք և տեղահանությունը գործադրեք:⁵ **Էսքիշեհիի ոստիկանապետը Ենոք Արմենին.** Ջանըմ, այս որքա՞ն ջանք ապրելու... չե՞ք հասկնար կոր կառավարութեան միտքը... հասկցեք, պիտի երթաք... կոտորվեք:⁶ **Ահմեդի պատմածը 55 հայ տղամարդկանց ջարդի մասին.** Երբ մոտեցանք վանքին (Առաքելոց), Քյամիլ էֆենդին նստեց մի բարձր քարի վրա և հրամայեց կրակել: Մենք 200 հրացանի փողերն ուղղեցինք և կրակ բացեցինք շղթայված հայերի վրա: Նրանք իսկույն օձի նման գալարվեցին, փաթաթվեցին իրար, դարձան մի գունդ ու փռվեցին գետնին: Մոտեցանք ստուգելու... Այդ պահին նրանցից մեկն ազատվեց պարանից ու փախավ դեպի Սգրայի ձորը: Անբողջ գորքը կրակելով ընկավ նրա հետևից...⁷

Կեսարիայում հայտնաբերվել է Թալեաթի մեծ թվով ծածկագրերի կապոց: Ահա դրանցից մի քանիսը. 12 մայիսի, 1915 թ.

Հայկական գյուղերը դատարկվելուց անմիջապես հետո տեղեկագրել նրանց անունը, բնակչության թիվը և ուղարկված վայրի անունը: **8 հունի-**

1. «Մովետական Հայաստան» ամսագիր, 1986 թ., թիվ 6:
2. Ն. տ.:
3. Fo 371/3668/1228/1210201:
4. Մի թուրք սպայի հուշերից. Թիֆլիս, 1917 թ.:
5. Յուզամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 612:
6. Ն. տ., էջ 614:
7. Ե. Կարապետյան Հուշագրություններ (ձեռագիր):

սի. տեղացի ժողովուրդը չպետք է խառնվի լքյալ գույքերի գործերին: 9 հունիսի. Հայերի... դպրոցներն իրենց եղած վիճակով... հանձնել այդ վայրերում տեղավորվելիք մահմեդականներին: **10 հունիսի.** Հայերի տեղավորման ժամանակ պետք է նրանց... իրարից անջատ տեղեր բաժանել և արգելել հայկական դպրոց բանալ, այլ ստիպել, որ իրենց երեխաներին ուղարկեն պետական դպրոցներ... Նրանց տեղավորած բնակավայրերը պետք է իրարից առնվազն հինգ ժամ հեռավորության վրա լինեն և չունենան իշխող և ինքնապաշտպանության համար հարմար դիրք: **29 հունիսի.** Որոշված է, որ հայերը Հալեայի նահանգից արևելք և Քիրկուկի գավառում և Միրիայի նահանգի արևելքում հաստատվեն, ուստի այլևս Ջորի գավառ հայ չուղարկել, որովհետև լցված է և բնակչության 10 տոկոսից հայերի թիվն անցել է: **10 հուլիսի.** Հայերից դատարկված գյուղերի երկրագործությունն ու տնտեսական կյանքը հասցնել բնականոն վիճակի, խստորեն հետապնդել ու կատարել մեր առաջադիմության համար անհրաժեշտ, մահմեդական գաղթականների բնակեցման գործը: **15 հուլիսի.** Քանի որ շատ մահմեդականներ բնակվում են մեկուսացված փոքրիկ գյուղերում, ինչը բացարձակապես անհարիր է մահմեդական տարրը բազմացնելու և նրա առևտուրն ու արհեստները զարգացնելու մեր սկզբունքին, ուստի նման գյուղերի մահմեդական ժողովրդին պետք է խմբովին հաստատել հայերից դատարկված 100-150 տուն ունեցող գյուղերում: **29 հուլիսի.** Կոմիտայում և Անկարայում ստեղծված են հայկական բնակավայրերում մահմեդականներ բնակեցնելու կենտրոններ: Կոմիտայից գաղթականներն ուղարկվում են Ադանա և Դիարբեքիր, իսկ Անկարայից՝ Մեքաստիա, Կեսարիա, Խարբեդը:¹

Թալեաթի ևս մի քանի հեռագրեր. 23 հուլիսի. Չեր վիլայեթի սահմաններում գտնվող հայերին ուղարկել նրանց համար նախատեսված շրջանները: Կաթոլիկները պետք է դուրս մնան տեղափոխման այդ գործընթացից: **25 հուլիսի.** Որոշված է, որ հայերը պետք է երկրի ներսը տարվեն: Այդ նպատակով խնդրվում է անհրաժեշտ միջոցառումներ ձեռնարկել արգելելու ձեռք շրջանի բանվորական վաշտերում եղած հայ զինվորների կողմից կարգ ու կանոնի խանգարումը... **2 օգոստոսի.** Արգելվում է տեղափոխել հայ պատգամավորներին ու նրանց ընտանիքներին: Հրաժարվեք բողոքական հայերին աքսորելուց (ովքեր դեռ տեղահանված չեն) և հայտնեք մեզ աքսորվածների թիվը, և նրանց մասին, ովքեր դեռ մնում են

1. Ա. Գալֆայան Չոմախլու, Նյու Յորք, 1930, էջ 131-133, Ա. Ալպոյանեան Պատմություն Հայ Կեսարիոյ, Կահիրե, 1937, հ. Բ., էջ 1453-1455:

վիլայեթում: Առանց թվականի. Ջինվորականների ընտանիքները, բողոքականներն ու կաթոլիկները, ուլքեր դեռևս չեն տեղահանվել, արհեստավորները, որոնց տեղական իշխանությունները թույլատրել են մնալ, բանվորները, ուլքեր աշխատում են ժողովրդի կողմից պահանջարկ ունեցող ապրանքներ արտադրող գործարաններում և նրանք, ուլքեր աշխատում են երկաթուղիների վրա ու կայարաններում, ինչպես նաև նրանց ընտանիքները, չպետք է տեղահանվեն: 15 տարեկանից բարձր տղաներն ու ամուսնացած կանայք ընտանիքի մեծերից կախված չեն համարվում:¹

1915 թ. սեպտեմբերի 13-ին հասպարակեց Լքյալ գույքերի կանոնադրությունը

1.1915թ. մայիսի 27-ի օսմանյան օրենքի համաձայն այլ վայրեր տեղափոխված անձանց գույքերը, դրամական միջոցները և պարտքերը տնօրինում է այդ նպատակով ստեղծված հանձնաժողովը:

2.Այդ անձանց շենքերն ու եկեղեցական հողերը գրանցվելու են բարեգործական հաստատությունների նախարարության վրա:

3.Լքյալ գույքերի վաճառքից ստացված, ինչպես նաև տարագրվածների գումարները հանձնաժողովների նախագահները պահ են տալիս տնտեսական նախարարությանը:

(4-8 հոդվածները սահմանում են տեղահանվածների պարտքերի գանձման կարգը, 9-րդ հոդվածով հայերի հողերը կարող են բաժանվել ներգաղթողներին):²

Ք. Կարաբեքիր. Հատուկ կազմակերպության ղեկավար կոմիտեի մեջ մտնում էին Մ. Շուքրին, Ջիա Գյոքալիք, Բ. Շաքիրը, Նազըմը, Ռուսուհըն, Հիլմին, Ռեզան, Քյուչուկ Թալեաթը և Աթթը... Բ. Շաքիրը միտք ուներ Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի մեջ հավաքել 40 հազար մարդ... նա անժամանակ և անփորձ արձակվածներով դեպի Արդահան շարժվելով և այնտեղ եղած թուրքերին էլ ոտի հանելով՝ ժողովրդի ոչնչանալու պատճառ եղողներից մեկը հանդիսացավ:³ **Ռեշիդ՝ Դիարբեքիրի վալի.** Երկու հավանականություն կա... կամ հայերը թուրքը պիտի մաքրեն կամ թուրքերու կողմէ պիտի մաքրագործուին: Այս երկընդարանին ընելու անհրաժեշտութեան առջև երկար առեն չվարանեցայ: Թրքութիւնը հաղթեց բժշկու-

քեան դեմ: Փոխանակ թույլ տալու, որ անոնք մեզ բնաջնջեն, մենք զանոնք կը բնաջնջենք՝ ըսի... Բայց այս գործը տեսայ ոչ անձնական հպարտութեանս գոհացում տալու, ոչ ալ գրպանս լեցնելու համար: Տեսայ, որ հայրենիքը ձեռքէ կելլէ, իսկոյն աչքս գոց առաջ նետուեցայ՝ համոզուած, որ յօգուտ ազգիս կը շարժիմ... էքե այս ընթացքիս հետևանքով մեր պատմութիւնը զիս պատասխանատու նկատեմ՝ այժմէն կընդունիմ:¹

Թալեաթի հուլիսի 22-ի հեռագիրը. Մի շարք վայրերից ստացված լուրերով... լքյալ գույքերի ու ունեցվածքի աճուրդի ժամանակ պաշտոնատարներին ոմանք ի հաշիվ իրենց չվճարված աշխատավարձերի կամ էլ որոշ ամսավճարով դրանք փորձում են վերցնել: Պետական պաշտոնատարների կողմից նման գործերին միջամտելը տեղի կտա զեղծումների և անբաստանությունների, ուստի լքյալ գույքերի և ունեցվածքի առուծախի մեջ գնորդի դերում պաշտոնատարներ չպետք է լինեն:² **Մ. Շուքրուն Ռուշեքին.** Երևում է, դուք չեք հասկանում մեր մտադրությունը: Մենք ուզում ենք Հայաստան առանց հայերի: **Մ. Շուքրուն Բաստենդորֆին.** Հասել է հայերի հետ տևական կոնֆլիկտը մեկընդմիջտ լուծելու ժամանակը հայերին բնաջնջելու միջոցով: **Սալեհ Չեքի.** Ես անխտիր կոտորել եմ հայերին՝ սկսած ծծկեր երեխաներից մինչև 70-80 տարեկանները: **Թուրք բարձրաստիճան գինվորականը Ալեքսադրեթի գերմանական փոխյուպատոսին.** Մինչև 1915 թ. հոկտեմբերի կեսերը հենց միայն Հալեպից մոտ 300 հազար հայեր են տեղահանվել և ուղարկվել դեպի հարավ ու հարավարևելք: **Քերիմ Ռեֆի՝ Ռասուլ-Այնի կազայի ենթատնօրեն.** Ինձ ենթակա տարածքում հայ գաղթականների շարասյուների ոչնչացումը ի կատար է ածվել համաձայն հրամանի: **Հասանի՝ սպա, վկայությունը.** Հայոց որբերին բռնությամբ հավատափոխ էր անում նաև Դամասկոսի վալի Թահսին, որն այստեղ էր տեղափոխվել Էրզրումից: **Սուլեյման Նազիֆ՝ հրապարակախոս.** Հայ ժողովրդի բնաջնջումը կդառնա Թուրքիայի պարտության ամենասև տեղը: **Բոնագաղթի թուրք լիազոր.** Այս անգամ մենք հայերի հետ հաշիվները կմաքրենք, ինչը վաղուց էինք ուզում:³

1. «Արև», 27 հուլիսի 1965 թ. կամ Հ. Նազլեան Յուշեր, Բեյրութ, 1960, հ. Ա, էջ 629:
2. Ա. Գալֆայան Չոմախլու, էջ 132:
3. Երիտթուրք գործիչների մասին մեջբերումները տես Vahan N. Dadrian The Naim Andobian documents on the World War I destruction of ottoman Armenians: The Anatomy of a genocide. International Journal of Middle East Studies, vol. 18, N 3, august, 1986, ps. 311-360.

1. S. Sonyel Beleg lerin isiginda Ermani tehcirleri, "Belleten", 1972, N141, FO N91335523.
2. "The Orient", 13 հոկտեմբերի 1915 թ.:
3. K. Karabekir, Kitab, s. 28-29.

**ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱԿԱՀԱՅ ՅԵՂԱՍՊԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄՇՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆ**

**Իթքիհադի համագումարի հանչնարարությունը թուրքական պայր-
վիրակությանը զինադադարից հեղու**

Թույլ չտալ, որ օսմանեան հողերը փոխանցուին դաշնակիցներուն, արաբներուն և հայերուն: Օսմանեան պետութիւնը պաշտպանել դաշնակիցներու պահանջած անդամահատումէն: Պատժել փրկել իր այն անդամները, որոնք Ոճրադատ ատեաններու առջև համուած են:¹

**Վեհիք փաշայի՝ թուրքական 3-րդ բանակի հրամանատար, հեռագ-
իրը Էրզրում (26 հունվարի 1918 թ.)**

Թիվ 4 խառը հանձնաժողովի անդամները, տեսնելով 2-րդ թուրքեստանյան կորպուսի և 5-րդ թուրքեստանյան դիվիզիայի շտաբների տեղաշարժը և վտանգ զգալով հայկական հրոսակների կողմից, միաձայն որոշել են ուղարկել անհրաժեշտ քանակությամբ զորք, պաշտպանելու տեղական բնակչության անվտանգությունը:²

Վեհիք փաշա

-Թուրքական մարզերում մահմեդական բնակչության կյանքի անվտանգության համար առաջ են շարժվելու, մինչև որ շփման մեջ մտնեն ռուսական զորքերի հետ: «Հայկական ազգային զորքերին զորք չի համարում»:³

-Ղարաքիլիսայի տակ հայերը ցույց են տվել, որ նրանք կարող են լինել աշխարհի լավագույն զինվորները:⁴

1. Մուսա Բրենս Անպատիժ ցեղասպանութիւն մը, Հայասպանութիւնը, Բեյ-րութ, 1969, էջ 54:
2. ՎՊԿՊԱ, 1818, ց. 2, գ. 45, ք. 152:
3. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 45, Գեներալ Նազարբեկովի հուշագրությունները:
4. Ի. Խ. Баграмян Мои воспоминания, Ереван, 1979, стр. 88.

**Ի. Բերկուկը՝ թուրքական բանակի գեղապետ, «Մեր գործողություն-
ները Հյուսիսային Կովկասում համաշխարհային պայքերազմում
(1918) և 15-րդ դիվիզիայի մարտական գործողությունը» աշխատու-
թյան մեջ գրում է**

1918 թ. գարնանը Բրեստ Լիտովսկի պայմանագիրն այլևս չէր բավարարում մեր կառավարությանը: Կառավարությունը պահանջում էր, որ պետզի մեր զորքերը գրավեն ռազմավարական կարևոր կետեր Կովկասում, հատկապես երկաթուղիներ՝ թույլ չտալով Վրաստանի և Հայաստանի կողմից Կովկասում մեր զորքերի գործողությունների ազատության որևէ սահմանափակում: Մեր կառավարությունն իր այդ պահանջները ներկայացրել է վերջնագրի ձևով:¹

Էնվերը Բաքվի վրա թուրքական բանակի շարժվելու առնչությամբ

Ես չեմ կարող կանգնեցնել իմ նախաձեռնությամբ և օգնությամբ սկսված ռազմական գործողությունը, որը նպատակ ունի օգնության հասնել մահմեդական ժողովրդին Հյուսիսային և Արևելյան Կովկասում:²

Ռուչտուն՝ թուրքական բանակի փոխգեղապետ

Չավթելով Բաքուն՝ հայ բոլշևիկների զորքերը շարունակեցին առաջխաղացումը մինչև Շամախի և Քյուրդամիրի բնագծերը: Նրանց ագրեսիայից չկարողացան փրկվել նաև Լենքորան, Մալյան և Ղուբա քաղաքները...

Գերմանացիները կովկասյան քաղաքականության հարցում օսմանցիների համար դաշնակիցներ չեն եղել... Նրանք չեն ցանկացել, որպեսզի նավթով ամենահարուստ և մեծ քաղաք Բաքուն լինի միայն օսմանցիների ձեռքում:³

1. ՀՀ ՊԿՊԱ «Թուրքական աղբյուրները Կովկասում 1914-1920 թթ. իրադարձությունների մասին» հավաքածու:
2. В. Ф. Лудшувейт Турция в годы первой мировой войны, стр. 218.
3. Ռուչտուն Կովկասյան 5-րդ հետևակային դիվիզիան Բաքվի ուղիներով առաջին աշխարհամարտի ժամանակ, Անկարա, 1934: ՀՀ ՊԿՊԱ, «Թուրքական աղբյուրները Կովկասում...», էջ 24:

Վեհիք փաշայի հեռագիրը իսլամական բանակի հրամանագրար Նուրի փաշային

Աղյուսակի իսլամական անկախ կառավարության պահանջով Ղազախի վրայով Գյանջա է ուղարկվում ուժեղացված հավաքական զինախումբ՝ մահմեդականներին փրկելու բուլշևիկյան ագրեսիայից: Այդ զինախմբի հեծելազորը խնդիր ունի պաշտպանելու Ղազախ-Գյանջա տեղամասը: Ղարաքիլիսայում և Ջալալօղլիում իսլամական բանակի կարիքների համար պատրաստված են զենք և զինամթերք:¹

Ռուշուու

Հայերին գրավոր զգուշացում արվեց՝ անհապաղ հավաքել զենքերը և հանձնել բուրքերին, հակառակ դեպքում տեղն ու տեղը կզնդակահարվեն նրանք, ում մոտ կհայտնաբերվեր զենք... իսլամական բանակի հրամանատարի հրամանով հայկական թաղամասերն ենթարկվեցին հրետանային ուժերի կողմից:

Արշուրա (1920 թ.)

Պետք է ոչնչացնել Հայաստանը, զոր դաշնակիցները կուզեն իբր թուրք կանգնեցնել երկու եղբայր հատուածներուն, Անատոլուի և Կովկասի թրքութեան միջև:³

Ռեուֆ

Եթե հայերը պիտի պահանջեն ազգային տուն, թող այդ տունը ստանան իրենց բարեկամներէն:⁴

Սիմեո Ջևդեք

Հայոց ազգային տան գաղափարը միամտութիւն է. Թուրքիոյ մեջ ապրելու համար հայերը օրինակ պիտի առնին հրեաներէն, որոնք այն-

1. Ռուշուու Կովկասյան 5-րդ հետևակային դիվիզիան Բաքվի ուղիներով առաջին աշխարհամարտի ժամանակ, Անկարա, 1934: ՀՀ ՊԿՊԱ, «Թուրքական աղբյուրները Կովկասում...», էջ 5:

2. Ն.տ., էջ 31, 32:

3. Ն. տ.:

4. Ն. տ., էջ 132:

քան երջանիկ կապրին՝ չպահանջելով և ոչ մեկ ազգային առանձնաշնորհում: Իսկ եթե չեն ուզեր մեր հետ ապրիլ, թող երթան Արժանքին:¹

Ռիզա Նուրին ամերիկացիներին

Մենք ձեզի հաց կու տանք, դուք անոնց հող տուեք:²

Ջելալ Նուրի

Երբ Հայկական տան մասին կը լսեմ, կոնակի վրա կիճկնամ մի՛նտարին և տասը վայրկեան անդադար կը խնդամ:³

Էնվերի գաղտնի հրամանը (27 փետրվարի 1918 թ.)

Ոչնչացնել ամբողջ հայ ցեղը:⁴

Էնվեր

(28 օգոստոսի, 1918 թ. հանդիպում հայկական պատվիրակության հետ: Հայաստանին չի վստահում, որովհետև բուրքերի նահանջի դեպքում հայերը խորանալու են մեր տարածքը):

...Դաշինք կնքեք Թուրքիայի հետ և չեզոքությունից հրաժարվելով, կովեք Թուրքիայի թշնամիների դեմ, պաշտպանեք երկաթուղիները և բուրքերի թիկունքը: Հակառակ դեպքում Հայաստանի տարածքին վերաբերող որևէ հարց չի քննարկվի և ընդառաջ չենք գնա, որպեսզի հայ գաղթականները վերադառնան իրենց տները:⁵

Բ. Ջևանշիր՝ Ադրբեջանի ներքին գործերի նախարար

Այսօր ինձ մոտ էր Թաղիանոսովը: Ես նրան ասացի, որ հանուն հայերի շահերի ինձ մոտ չերևալ և չմիջամտել: Երբ խոսում եմ հայերի հետ, իմ մեջ բարձրանում է այնպիսի չարություն, որ ինքս ինձ չեմ հասկանում և դա, իհարկե, վատացնում է հայերի վիճակը...

...Ես այս նախարարություն եկա միայն նրա համար, որպեսզի հաշվեհարդարի ենթարկեմ հայերին:⁶

1. Ն. տ., էջ 133:

2. Ն. տ.:

3. Ն. տ.:

4. Վրաստանի կուսարխիվ, ֆ. 2914, գ. 503, թ. 19:

5. Ն. տ.:

6. «Кавказское слово», 1918, N262.

Հայդարով՝ Տրապիզոնի բանակցություններում Թուրքիայի պապիիրակության անդամ

Խոսել պետական սահմանների անխախտելիության մասին, ինչպես նաև Անդրկովկասի սահմաններում ժողովրդի իքնորոշման մասին, թուրքական կառավարության կողմից՝ տրամաբանական հետևողականությամբ կարող է հարց հարուցվել՝ ինչո՞ւ Անդրկովկասի Սեյմի հաշտության պատվիրակության անդամները չեն կարծում, որ երկրամասի ժողովուրդների մեջ ինքնորոշման միտում կարող է դրսևորվել թուրքական կայսրության սահմաններում, և այդպիսով Օսմանեան կայսրության կողմից այդպիսի հարցադրումը չի կարող թվալ զուրկ իրական մտքից ու բովանդակությունից։¹

Հաջինսի՝ Ադրբեջանի պապիիրակության անդամ

Ինձ համար մի բան պարզ է, որ թուրքերին կարևոր է մեր անկախության հռչակումը... և Կարսից, Արդահանից, Բաթումից հրաժարվելը։²

«Իկդամ» (7 օգոստոսի 1918 թ.)

Կովկասը մեր կյանքն է, մեր հոգին: ... Թուրք կառավարությունը չի կարող և պետք չէ, որ անտարբեր նայի, որ Կովկասը ենթարկվի ուրիշ քաղաքական և տնտեսական ազդեցության:

«Թանհն» (14 օգոստոսի 1918 թ.)

Կովկասը գրավելը և նվաճելը ոչինչ չարժե Թուրքիայի համար, այն պետք է, որպեսզի Թուրքիան անձեռնմխելի պահի իր ամբողջությունը և պաշտպանի սահմանները:

Թայեաթ

Ղարաբաղի տեղաբնակ թուրքերը սար են բարձրանում, և այդ պատճառով անհնար է այդ երկիրը տալ Հայաստանին։³

Ահմեդ Էմին

Եթե մենք ցանկանում ենք պաշտպանել հայերին, ապա ոչ թե նրա համար, որ նրանց սիրում ենք, այլ նրա համար, որ այդ գործողությունները

1. Հ. Ավետիսյան Հայկական հարցը 1915 թ., Երևան, 1997, էջ 114:
2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 9, թ. 101:
3. Հ. Ավետիսյան, Հայկական հարցը 1918 թ., էջ 290:

րին մղում են մեր շահերը: Թուրքիան հնարավորություն կունենա հաշտության վեհաժողովում հայտարարել, որ անցյալը հանդիսացել է կործանարար քաղաքականության արդյունք... Գործունեության համար անկախ և պատասխանատու Հայաստանը մեզ համար վտանգ չի ներկայացնում, մենք միշտ կարող ենք հաշիվ պահանջել մեր դեմ դրսևորված թշնամական յուրաքանչյուր քայլի համար: Եթե այդպիսի գործողություններ տեղի ունենան, ապա ավելի հեշտ կլինի հաշիվները մաքրել անկախ Հայաստանի հետ, քան արտասահմանյան պետությունների ավանավորության տակ գտնվող հայերի հետ... Այսպիսով, քաղաքական առումով Հայաստանը (անկախ) մեր տրամադրության տակ կլինի։¹

Վեհիբ փաշա

Քանի որ սուլթանական կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև խաղաղության դաշինք կնքված է, ապա հայկական զորքերի զորացրումը բնական է, ուստի ոչ մի կարիք չկա, որ հայկական զորքերը նույնպես օգտվեն օսմանյան ճանապարհներից ու խճուղիներից։²

Մուրսել փաշայի հեռագիրը Ա. Գյուլիսանդարյանին (3 օգոստոսի 1918 թ.)

Եթե դուք համաձայնվեք քաղաքը՝ Բաքուն, հանձնել առանց կովի, այդ դեպքում, առանց ազգի ու կրոնի խտրության, ամբողջ ազգաբնակչության իրավունքները կպաշտպանենք: Մասնավորապես հայերին թույլ կտրվի և կերաշխավորվի անարգել փոխադրվել Բաքվից Հայաստան... իսկ եթե քաղաքը չհանձնվի... այն ժամանակ թե՛ վնասների և թե՛ քափված արյան պատասխանատվությունը կընկնի ձեզ վրա։³

Խան-Խոյսկուի հեռագիրը Խալիլ փաշային

(Շնորհավորում են) Թուրքերի քաջարի զավակների ձեռքով խոշոր կենտրոնը (Բաքուն) վերցնելու առթիվ, որը հանդիսանում է երկրորդ Ստամբուլը թուրք աշխարհի համար և որը կարող է ապահովել Բաքվի ու Ադրբեջանի ապագա քաղաքական ու տնտեսական բարեկեցությունը։⁴

1. «Վաքթը», 3 սեպտեմբերի, 1918 թ.:
2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, գ. 2, գ. 94, թ. 105:
3. «Վեմ», 1935, էջ 116-117:
4. «Азербайджан», 1918, թիվ 1:

Պատմում է Ա. Վամբերին

Համիդն ասաց. «Հայերու խելքը շուտով գլուխնին պիտի բերեն: Իրենց գլխում հարված մը տալով մոռցնել պիտի տամ յեղափոխութեան գաղափարը... Գրեթէ հարկադրուած եմ այդ արմատական միջոցները ձեռք առնել ի ներկայութեան այն անդուլ հալածանքին եւ թշնամութեանը, զոր քրիստոնեայ աշխարհը ցոյց կուտայ: Ռումանիան և Յունաստանը առնելով Եվրոպան Թուրքիոյ ոտքերը կտրեց: Պուլկարիոյ, Սերպիոյ եւ Եգիպտոսի կորստով անոր ձեռքերը կտրեցին, եւ հիմա այս հայկական յուզումով կուզեն մեր ամենէն կենսական մասերը՝ մեր աղիները խլել մեզմէ: Այս պիտի ըլլար ամբողջական կործանումը եւ մենք բոլոր մեր զորութեամբ դեմ պիտի դնենք ատոր»:¹

«Իկդամ» (23 սեպտեմբերի 1918 թ.)

Թուրքերի նպատակն է տիրել ամբողջ Կովկասին, պարսկական Ադրբեջանին, Թուրքեստանին և առասպելական թոշունի քեփն հառած հասնել մինչև Չինաստան, կիրգիզների բուն երկիրը, մոնղոլների ու սարթերի աշխարհը, թուրք-թաթարական Կասպից ծովի ափին ստեղծել թաթարական Ադրբեջան պետություն՝ Բաքու մայրաքաղաքով... Եվ Հայաստանը խեղդել իր անձուկ օղակում:

Ջելալ-Բայար՝ քաղաքական գործիչ

Կովկասում մենք ունենք երկու դիվիզիա: Վերջին ժամանակները գենք բաժանվեց Ադրբեջանին և Հյուսիսային Կովկասի մուսուլմաններին: Էնվեր փաշան պլանավորում էր կովկասյան կամավորներով մեր դիվիզիաներն ուժեղացնելուց հետո ջախջախել Հայաստանը և Կովկասում, ուր չեն կարող հասնել Համաձայնական պետությունները, ստեղծել ժամանակավոր կառավարություն:²

Թուրքական «Միլլի» հեռագրական գործակալության 1918 թ. օգոստոսի 16-ի հաղորդագրությունը

Կարսի, Բաթումի և Արդահանի պատվիրակությունը... երեկ ընդուն-

1. Ա. Չոպանեան Լումա, 1906, թիվ 4, էջ 77-79, թիվ 5, էջ 72-92:
2. Российский центр хранения и изучения документов новой истории, ф. 544, оп. 3, д. 15, л. 54

վեց Մեծ Վեզիրի կողմից, որին ներկայացվեց հանրաքվեի արդյունքները՝ նշված մարզերի 19 տարեկանից բարձր ամբողջ բնակչությունը ներկայացնող 87 048 ձայներից 85 124-ը պահանջել են այդ երեք մարզերը վերադարձնել մայր երկրին (Թուրքիային):¹

Էնվեր

Հայերը միշտ էլ եղել են և քանի դեռ կան, կլինեն մեր թշնամիները, հանգիստ չեն թողնելու մեր անատոլիական նահանգները և ավելի լավ է նրանց հիմնովին բնաջնջենք նաև Կովկասում, ինչպես այդ արվեց Թուրքիայում:

Կովկասում փոքրիկ Հայաստանը պատճառ է դառնալու, որ միշտ ձգտի ընդարձակել իր սահմանները և Թուրքիայի համար հավիտենական վտանգի վերածի: ...Մենք մի արատ ունենք, որ պիտի մաքրենք... (Դ-ա) հայերից Թուրանի ճանապարհի մաքրումն ու թուրքական միության ապահովումն է:²

Խալիլ փաշայի հայտարարությունը Երևանում (31 օգոստոսի 1918 թ.)

Մենք՝ թուրքերս... մի իղեալ ունենք և ուզում ենք այն իրականացնել: Մենք ցանկանում ենք վերամիավորվել մեր հին հայրենիքի՝ Թուրանի հետ, և դրա համար ուզում ենք, որ մեր երկու հայրենիքներն իրար կապող ճանապարհը ուրիշների տրամադրության տակ չլինի:

Խան-Խոյսկին 1918 թ. Գանձակում Նուրի փաշայի գորքերին դիմավորելու ժամանակ

Վերջապես Ադրբեջանի թրքությունը հասնում է իր նպատակին՝ մտնում է իր սիրելի օսմանյան խալիֆի գիրկը: Վերջապես իրականանում է համայն մահմեդականության դարավոր իղեալը՝ համախմբում սուլթանի կանաչ դրոշի տակ: Թուրք ազատարար զորքերին սրտատրոփ սպասում են Կովկասի լեռնականները, Թաթարստանի թաթարներն ու կիրգիզները, Անդրկասպյան երկրի սարթերը, խիվազիները, բուխարացիները, և վերջապես, Աֆղանստանն ու հարուստ Հնդկաստանը: Կեցցե՛ օսմանյան քանակը: Կեցցե՛ միավորված մահմեդականությունը:³

1. "Arbeiter Zeitung", Վիեննա, 18 օգոստոսի 1918 թ.:
2. «Շարժում», 7 հունիսի 1985 թ.:
3. Գ. Ահարոնյան Խոհերի հիսունամեակի ավարտին, Բեյրութ, 1966, էջ 172:

Թալեսքը հայկական պարավիրակությանը (20 հոկտեմբերի 1918թ.)

Քանի մը ժամ ետք ես պիտի ձգեմ իշխանութիւնը. մենք յաղթված ենք, ես ձեզ կը նախանձեմ, դուք յաղթողներու բանակին մեջն եք, իսկ մենք պարտուածներու հետ ենք և շատ բան կը կորսնցնենք: Բայց ձեզ բան մը պիտի ըսեմ՝ երբեք մի մոռնաք, որ ապագան անյայտ է և դեռ ով գիտն ինչեր կրնան պատահիլ: Ես ճակատագրապաշտ եմ, դուք երիտասարդ դիվանագետ եք, միշտ սպասեք վերջին վայրկեանին, երբեք չստորագրեք թուղք մը երեկոյեան, երբ ան պիտի երթայ վաղը առավոտեան, ով գիտն ինչ կրնայ պատահիլ գիշերվայ ընթացքին:¹

Խալիլ փաշան Բաբունի բանակցությունների ժամանակ

Տրապիզոնի բանակցություններէն յետոյ տեղի են ունեցած բախումներ և արիւնահեղութիւն Թուրքիոյ և Անդրկովկասի գորքերուն միջև: Ուստի մեր յայտարարութեանց բնույթը և հիմքը արդէն փոխված են, հետևաբար ես չեմ կարող թույլ տալ, որ մեր ներկա բանակցութեանց իբրև միակ հիմք ծառայէ Պրեստ-Լիթովսկի դաշնագիրը:²

Չեմալ փաշայի հայտարարությունը Բաբունում

Աղբբեջանցիք թուրքերու սիրելի եղբայրներն են և թուրքերը ազատելու են զանոնք... Թուրքերու և վրացիներու միջև, ճիշտ է, եղած են անցողակի թիրիմացութիւններ, բայց ինքը վստահ է, թե ապագային անոնք չի պիտի կրկնվին այլևս և շատ դիւրութեամբ կարելի պիտի ըլլայ համերաշխ գործակցութեան մը գետինը մշակել...

Թուրքերու վեճը հայերու հետ հին է, և հայերը ոչ մեկ քայլ կրնեն հաշտվելու համար թուրքերու հետ: Այս ընթացքը պատճառ պիտի դառնայ հայերու նոր դժբախտութեանց:³

Քեհաեղիին Շաքիր

Ես հայերու ազնիվ թշնամին եմ... Հայերը կանգնած են մեր համախալանական և համաթրքական սրբազան իդեալներու իրականացման ճամ-

1. Ա. Խատիսյան Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, 1930, էջ 93-94:
2. Ն. տ., էջ 52:
3. Ն. տ., էջ 55:

բուն վրա, և մենք անխուսափելիորեն կը բախվինք անոնց հետ: Ատիկա վեր է և դուրս է մեր անձնական զգացմունքներէն ու տրամադրութիւններէն: Մենք հարկադրված ենք տարերայնորեն ոչնչացնել մեր ճամբուն վրայէն այն ամենը, ինչ որ արգելք կը հանդիսանայ մեր ազգային սրբազան իդեալներուն: Եվ յետոյ, դուք միշտ ռուսներուն հետ եք, իսկ ռուսները մեր յիսերիմ թշնամիներն են: Պատմական թշնամիները: Մտածեցեք այդ մասին, փոխեցեք ձեր հոգեբանությունը և կողմնորոշումը: Դուք թշնամի եք և ես ալ թշնամի եմ, բայց մենք ընկերակիցներ ենք:¹

Թալեսքը Ա. Խատիսյանին

Էնվեր փաշան կը գտներ՝ քանի որ հայերը եղած են և պետք է միշտ ըլլան մեր թշնամիները և հանգիստ չպիտի թողուն մեր Անատոլիոյ նահանգները, ավելի լավ է, որ հիմնավորապես բնաջնջուին անոնք նաև Կովկասի մեջ, ինչպես եղած են Թուրքիոյ մեջ: Իսկ փոքրիկ Հայաստան մը Կովկասի մեջ պատճառ պիտի դառնայ, որ միշտ ձգտի ընդարձակելու իր սահմանները և դառնայ յավիտենական վտանգ Թուրքիոյ համար: Իսկ ես պատասխանեցի, որ այդ ծրագիրը անկարելի ծրագիր մըն է թեկուզ այն պատճառով, որ այսպես թե այնպես, երկու միլիոնի չափ ողջ մնացած հայեր կան այժմ և անհնար է զանոնք բոլորն ալ ոչնչացնել, ուստի ավելի լավ է, որ անոնց գոհացում տրվի, որովհետև եթե նույնիսկ 100 000 հայեր մնան աշխարհի երեսին, մեզ հանգիստ չպիտի տան երբեք: Եվ վերջապես փոքրիկ Հայաստան մը ստեղծելով՝ մենք լուծած կըլլանք Հայկական հարցը և այդպես կը ներկայանանք հաշտութեան միջազգային խորհրդածողովին:²

Խալիլը Տրապիզոնի բանակցություններում հայկական պարավիրակությանը

Ես և Վեհիբ փաշան կոմիտեում (երիտթուրքական) ներկայացնում ենք չափավոր, հաշտարար թև, Թալեսք և Էնվեր փաշաներն ուզում են լրիվ ոչնչացնել հայկական հողը: Օգնեցեք մեզ մեր դիրքն ուժեղացնելու: Բոլոր զիջումներն արեք, մեզ հնարավորություն տվեք գալու Ջուլֆա-Պարսկաստան երկաթուղիով և թույլ տվեք մեզ գնալու Բաքու և Հյուսիս-Ղարաքիլիսա-Եվլախ ճանապարհով:³

1. Ն. տ., էջ 82:
2. Ն. տ., էջ 72:
3. Ն. տ., էջ 55:

Թայեաք

Մեր թշնամիները ռուսներն էին, բայց երբ անոնք իրենց հրացանները կը պարպեին մեր զինվորներուն վրա, անոնց փամփուշտները կը դիպչեին մեր զինվորներուն ոտքերուն: Իսկ երբ սկսեցան կրակել թրքահպատակ հայերը, իրենց հայրենիքի դավաճանները, այն ատեն փամփուշտները կը դիպչեին մեր զինվորներու սրտին:¹

-Արտաքին նկատումները մեզ թույլ չեն տար, որ ազատութիւն տանք գաղթականներուն վերադառնալու մեր գրաված շրջանները: Տեղական մահմեդականները չեն ուզեր զանոնք տեսնել, ես չեմ կարող երաշխավորել անոնց կեանքը: Թող անցնի ժամանակ մը, հանգամանքները թերևս կը փոխվին: Եվ յետոյ, չէ՞ որ հայերը դեռ պատերազմ կը մղեն մեզի դեմ: Պաքուի մեջ անոնք կազմակերպած են բանակ մը և կը կռվին տակավին, ինչպես նաև Չանգեզուրի մեջ Անդրանիկը կը շարունակե պատերազմիլ մեր դեմ:²

-Մենք չենք կարող մտածել սահմաններու ընդարձակութեան մասին, որովհետև ես յաջողեցայ ընել այն, ինչ որ կենսական անհրաժեշտութիւն է Թուրքիոյ համար: Ես և իմ ընկերներս ստեղծեցինք Հայաստանը և ատով գոհացում տվինք հայերու ազգային ձգտումներուն և լուծեցինք Հայկական հարցը: Միևնույն ժամանակ մենք այդ ըրինք Թուրքիոյ սահմաններէն դուրս, ռուսական հողին վրա, և ունեցանք երկու յաջողութիւն.

- ա) ստեղծեցինք Հայաստանը և
- բ) անվթար պահեցինք Թուրքիոյ հողը:

Միայն այդ գնով է, որ համաձայնեցանք հաշտվիլ հայկական հանրապետութեան գոյութեան հետ: Արդ, ինչպե՞ս կարելի է այժմ պահանջել, որ նոր հողամասեր կցենք Հայաստանին: Չէ՞ որ այդ չենք կրնար ընել առանց դիպչելու հին ու նոր Թուրքիոյ հողերուն: Կարսը, Արդահանը և Պաքումը նոր միայն վերադարձան իրենց հին հայրենիքին գիրկը:³

1. Ա. Խատիսյան Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, 1930, էջ 82:
 2. Ն. տ., էջ 83:
 3. Ն. տ., էջ 85, նաև B. Lewis Emergence of Modern Turkey, London, 1962, p. 339.

Հուսեյին Չահիդ

Թուրքիոյ մեջ պատերազմէն յետոյ հազիվ թէ 6 միլիոնէն ավելի թուրքեր կը մնան: ...Մեզ պետք են կենդանի ուժեր, և հայերը պետք չէ, որ ճամբան փակեն դեպի մեր եղբայրները... (Չանգեզուր- Ղարաբաղ և Ախալքալաք-Բորչալու ճանապարհներից) մեկն ու մեկը պետք է բաց մնա մեզ համար:¹

Վեհիբ փաշայի ֆերմանը Բաքումի պայմանագիրը ստորագրելու առնչությամբ (4 հունիսի)

Երկաթուղային հաղորդակցութիւնը Գանձակի և Երևանի միջև վերականգնելու համար շրջանառութեան մեջ պիտի դրվին յատուկ գնացքներ, որոնց մեջ պիտի գտնվին թուրք սպաներ: Այդ սպաները իրենց ձեռքը պիտի ունենան Վեհիպ փաշայի ֆերմանը, գոր պիտի կարդան թուրք-թաթարական բնակչութեան՝ ամեն տեղ յայտարարելով, որ այլևս հաշտութիւն է ու արգիլված է թշնամական վերաբերում ցույց տալ դեպի հայերը, կարգիվի նաև այսուհետև սպանել հայերը:²

Բ. Շաքիրը և Նազրմը Ա. Խապիսյանին

Դուք ամեն տեղ մեր դեմ կը գործեք, կը զինեք ամբողջ Եվրոպան ու Ամերիկան մեր դեմ, անողոք կերպով կը ձգեք մեր վարկը: Եվ եթէ մենք ձեզ ֆիզիկապես կոչնչացնենք, դուք ալ կը սպանեք մեզ բարոյապես՝ բան մը, որ շատ ավելի ծանր է մեզ համար:³

Էնվեր

-Դուք կըսեք կոտորած, բայց չէ՞ որ պատերազմի ժամանակ ալ մարդիկ կը սպանվին և շատ ավելի մեծ արիւնահեղութիւններ կը կատարվին, որոնց համար ժողովուրդները արձաններ ալ կը կանգնեցնեն իրենց գորավարներուն: Չէ՞ որ ըստ էութեան նույն է խնդիրը: Պատերազմի մեջ թնդանոթներով ու հրացաններով կը սպանեն, իսկ այստեղ սուրերով և սվիններով: Արդիւնքը նույնն է՝ մարդոց սպանութիւնը: Ինչո՞ւ փարիսեցիութիւն ընել: Թուրքիոյ մահացու վտանգ մը կը սպառնար հայերէն, որոնց սպանութիւնը հավասարագոր է թշնամիներու սպանութեան պատերազմի մեջ:⁴

1. Ն. տ.:
 2. Ն. տ., էջ 89:
 3. Ն. տ., էջ 90:
 4. Ն. տ., էջ 91:

-Լավ պիտի ըլլար, եթե Հայաստանը իրեն համար թագավոր ընտրեր ավստրիական իշխան մը, Վրաստանը՝ գերմանական իշխան մը, իսկ Ադրբեջանն ալ թրքական իշխան մը: Այս երեք թագավորութիւններն ալ կարող էին շատ ամրանալ իրենց արքայական տուներու շնորհիվ:

Ռաուֆը Տրապիզոնի բանակցություններում (մարտ 1918 թ.)

200 տարուց ի վեր ցարիզմի դեմ մղված բոլոր պատերազմները մեր երկրների համար ինքնապաշտպանողական պատերազմներ էին, ես կարծում եմ, որ մեր ընդհանուր ճակատագիրները ավելի ու ավելի էին կապվում միմյանց այդ ընդհանուր փառավոր պատմութեան ընթացքին... կովկասեան և թուրքական ժողովուրդներն այժմ կազմված են միևնույն կրոններից և միևնույն ազգերից և ունեն գրեթե միևնույն պատմությունը...

(Անդրկովկասեան) պատվիրակութիւնը բաղկացած է Սեյմի պատվիրակներից... յիշեալ պետութեան (Անդրկովկասի) կազմակերպութիւնը չի համապատասխանում միջազգային հանրային իրավունքին և... այդ պետութիւնը դեռ յայտարարութիւն չի արել իր անկախութեան մասին... Կովկասեան հանրապետութեան անկախութեան ճանաչումը հնարավոր կը լինի միայն մի առանձին կերպով Անդրկովկասի և Թուրքիայի միջև կնքվելիք դաշնագրի մեջ, իսկ նման դաշնագրի բանակցությունները կարող են սկսվել այն ժամանակ միայն, երբ Անդրկովկասի պատվիրակությունը հրաժարվի Բաթումի, Կարսի և Արդահանի սանջակների վրա ունեցած յավակնությունից: Ինչ վերաբերում է Անատոլիայի ժողովուրդների ինքնորոշման և Թուրքահայաստանի ինքնավարութեան հարցին, այդ թուրքական ներքին խնդիր է և չի կարող քննութեան առնվել...¹

Մ. Վեհիբ փաշայի հեռագիրը Կովկասում ռուսական բանակի հրամանատար Լեբեդինսկուն (25 փետրվարի 1918 թ.)

Ռուսաստանի փառապանծ հանրապետութիւնը, համաձայնվելով պարպել Բաթումիի, Կարսի և Արդահանի շրջանները, հենց նոր այդ մասին ստորագրեց հաշտութեան դաշինք: ...Ես այս պահուս ստացա իմ սպարապետից մի հրաման, որի հիման վրա խնդրում եմ ձեզ ամենակարճ ժամանակում դատարկել յիշեալ շրջանները:²

1. Մ. Վրացեան Հայաստանի Հանրապետութիւն, քեյրոս, 1958, էջ 81:
2. Ն. տ., էջ 83:

Մ. Վեհիբ փաշայի հեռագիրը

Այսօր ստացված տեղեկությունների հիման վրա, ձերդ գերագնացութեան հեռանալուց յետոյ, Էրզրումում և քաղաքի շրջակայքում տեղի են ունեցել անհաշիվ գազանութիւններ հայերի կողմից, այդ պատճառով... հարկադրանքի տակ ենք, ըստ կարելիոյն, շուտ ազատելու սպառնալիքի ներքո գտնվող շրջանները: Այս առթիվ խնդրում եմ... որևէ ձևով յայտարարել այդ բռնավորներին, որ նրանց դիմադրութիւնը կարող է հանգեցնել խիստ ճնշումների և անսպասելի արդիւնքի:¹

Ռեուֆ բեյի հեռագիրը Անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահ Չիսենկելիին (13 ապրիլի, 1918 թ.)

(Ռուսաստանի Անդրկովկասը կարողանա մասնակցել հաշտության բանակցություններին) անհրաժեշտ է ամենից առաջ, որ Անդրկովկասը յայտարարե իր անկախութիւնը:²

Ռասուլ Ջադեի առաջարկը սեյմում (13 ապրիլի, 1918 թ.).

Հրավիրել թուրքական զորքերին բուլշևիկների դեմ պայքարելու համար, քանի որ Սուլտանին ու Բաքում տառապում են ինքզինքը խորհրդային իշխանության գաղափարների ջատագով համարվող ավազակների լծի տակ:³

Բաթումի բանակցություններում օսմանյան պատվիրակության 1918 թ. մայիսի 26-ի վերջնագիրը

Հարիւր հազարավոր թուրքեր ու մահմեդականներ Բազվում և շրջակայքում տառապում են անխիղճ հրոսակների, այսպես կոչված յեղափոխականների արիւնոտ լծից, և անուղղելի աղետը, որ սպառնում է այդ դժբախտներին, դառնում է ավելի ու ավելի անխուսափելի... ոչ մի կառավարութիւն չի կարող դիտել անտարբեր աչքերով, որ իր երկրին սահմանակից մի հողի վրա անպատիժ կերպով աճեն նման ոճրագործութիւններ, և կը գիտակցեք, անշուշտ, որ օսմանեան կայսերական կառավարութեան դրութիւնն առանձնապես փափուկ է Կովկասը ծվատող անիշ-

1. Ն. տ., էջ 85:
2. Ն. տ., էջ 293:
3. Ն. տ., էջ 294:

խանութան հանդեպ, որովհետև այդ վերաբերում է նոյնպես և առավելաբար ապահովությանը մի ազգաբնակչության, որ ցեղի ու կրոնի ամենասերտ ազդեցությունն ունի կայսրության բնակչության վրա: Միս կողմից, ընդհանուր պատերազմի անխուսափելի պահանջները կայսերական կառավարությանը դնում են Կովկասի վրայով, երկաթուղիներով, ըստ կարելիվոյն շուտ, դեպի պատերազմի ուրիշ ռազմաբեմ գորքի ազատ փոխադրիթունը ապահովելու անհրաժեշտության առջև:¹

**Մեհմեդ Ալիի՝ Երևանում Թուրքիայի ներկայացուցիչ գրությունը
ՀՀ ռազմական նախարարին (24 նոյեմբերի 1918 թ.)**

Օսմանեան կայսրության գլխավոր սպայակոյտի պետը հրամայում է ինձ հաղորդելու ձեզ, որ Բրեստ-Լիտովսկի սահմաններից դուրս մնացող և թուրք գորքերի կողմից գրավված հողամասերը պետք է (հայերից) դատարկվեն վեց շաբաթվա ընթացքում:²

**Խան Թեկինսկու՝ Ադրբեջանի կառավարության ներկայացուցիչը
Հայաստանում, հեռագիրը իր կառավարությանը (10 սպրիլի 1919 թ.)**

Լուրերի համաձայն անգլիացիք Կարսը յանձնել են հայերին, պատրաստվում են յանձնել նաև Շարուր-Նախիջևանը... Եթե դա ճիշտ է, կարծում եմ, անհրաժեշտ է բողոքել Հնդկաստանի, Թուրքեստանի, Ադվանիստանի, Մալայան կղզիների և Կովկասի ողջ մահմեդականությունը, նոյնպես և Հաշտության վեհաժողովին ընդդեմ անգլիացիների ցանկության՝ մի քանի միլիոն մահմեդականներին ենթարկել կես միլիոն հայերին:³

Չիաթխանովի՝ Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար, հեռագիրը Խան Թեկինսկուն (6 մայիսի)

Անյապաղ կապ հաստատեցեք Կարսի կառավարության հետ: Յոյց տվեք նրան ամեն տեսակի ազգակցութիւն: Իմացեք, թե ինչի կարիք ունի: Հեռագրեք մեզ, որ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնենք:⁴

1. Ս. Վրացեան Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բեյրութ, 1958, էջ 295-299:
2. Ն. տ.:
3. Ն. տ.:
4. Ն. տ.:

Քարվի կառավարության մայիսի 18-ի հեռագիրը

Եթե տեղական բնակչությունը կարող է կանգնեցնել հայկական գորքերի յառաջխաղացումը, այդ ուրախութեամբ կընդունվի Ադրբեջանի կողմից, մամավանդ որ Ղարաբաղի հայերը, հակառակ մեզ աջակցելու համար Ղարաբաղ եկած անգլիացիների ներկայության, կտրականապես ընդդիմանում են Ղարաբաղում Ադրբեջանի իշխանության հաստատմանը:¹

Թեկինսկու հեռագրերը (10 մայիսի)

Յետոձգեցեք Հայաստանի երկաթուղիների համար նավթ ուղարկելը, որովհետև Նախիջևանի շրջանում դեպքեր են սպասվում:

...Անհրաժեշտ է Հայաստանի համար վտանգ ստեղծել Նախիջևանում: Գործը կազմակերպելու համար անյապաղ պետք է դրամ բաց թողնեք: Իմ ձեռք առած միջոցների շնորհիվ Շարուրը, Նախիջևանը և Օրդուբադը արդեն միացել են մեկ ազգային խորհրդի մեջ, որը մշտական յարաբերության մեջ է ինձ հետ:²

11 հունիսի

Շարուր-Նախիջևանի շրջանների մոտ 6 000 կիսականոնավոր գորք՝ ձիավորով, քնդանոթով ու զնդացիքներով, ռազմունակությամբ յետ չեն մնում հայերից... Պատերազմական գործողությունների ժամանակ զինված ուժերի թիվը կարող է հասնել 10 000-ի:

...Ոչ մի ֆունտ նավթ ու մազութ բաց չթողնեք Հայաստանին: Մեր գորքերի երևալը սահմանների վրա խուճապ կը ձգե հայերի մեջ, կուժեղացնե դասալքությունը և կը բարձրացնե մահմեդականների ոգին... Եթե ուզում եք օգտվել բոլորից, ձեռք առեք շտապ և վճռական միջոցներ:³

14 հուլիսի

Բոյիք Վեդիի դրութիւնը լուրջ է... Մահմեդականներին կարող է ազատել Ադրբեջանի զինված միջամտութիւնը...⁴

1. Ն. տ.:
2. Ն. տ.:
3. Ն. տ.:
4. Ն. տ.:

1 օգոստոսի

Հայկական գնդերը փախչում են կամ ոչնչանում...

Մահմեդականները դեռ չեն ցանկանում գրավել Երևանը... պետք է անյապաղ պատերազմ յայտարարենք:¹

3 օգոստոսի

Անհրաժեշտ է, որ Ադրբեջանը երկու շաբաթվա ընթացքում մաքրե Չանգեզուրի հաշիվը և գորքերը առաջ քաշե մինչև Ղամարլու:²

Հասկե-Ուսուպրեկով համաչայնագիրը՝ ստորագրված Բաքվում օգոստոսի 29-ին

Շարուր-Դարալագեազի և Նախիջևանի գավառներում պիտի հաստատվի չեզոք շրջան...

Հայաստանի կառավարությունը պիտի գործադրե իր ամբողջ ազդեցությունը հանգստացնելու համար հայ ազգաբնակչությանը չեզոք շրջանում և Չանգեզուրում...

Հայաստանի և չեզոք շրջանի սահմանը պիտի լինի այն տեղը, որը կոչվում է Գայլի Դրունք:³

«Հարավ-արևմտյան Ադրբեջանի» ներկայացուցիչների հուշագիրը Հասկեի (9 սեպտեմբերի)

Սուրմալուի, Վեդի Բասարի, Միլիստանի, Շարուրի, Նախիջևանի և Օրդուբադի շրջաններն իրենց համարում են անբաժանելի մասն Ադրբեջանի:⁴

Ադրբեջանի կառավարության հայտարարությունը

1918 թ. յունվարից սկսած, նախքան թուրքերի գալը Երևանի նահանգ, հայերը քանդեցին ավելի քան 300 գիւղեր՝ կոտորելով այդ գիւղերի մահմեդականների մեծ մասին... Հայկական վարչությունը օգոստոսի 17-31-ը կարճ ժամանակամիջոցում կարողացել է ջարդել ու կոտորել Էջ-

1. Ս. Վրացեան Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բեյրութ, 1958, էջ 295-299:
2. Ն. տ.:
3. Ն. տ., էջ 305-306:
4. «Ադրբեջան», Բաքու, 1919 թ., թիվ 176:

միածնի, Սուրմալուի, Երևանի և Նոր Բայազետի գավառների մինչև 50 գիւղի մահմեդականների:¹

Ադրբեջանի կառավարության հայտարարությունը

(Դարաբադում Ադրբեջանի) ընդհանուր նահանգապետութիւն հաստատելու որոշումը ոչ մի դեպքում չի խախտում Հայաստանի հողային իրավունքները: Ընդհակառակը, Հայաստանի կառավարութեան բողոքը մենք համարում ենք խախտում մեր գերիշխանութեան և մեր ներքին գործերին միջամտելու փորձ:²

Ռասուլ Չաղե

Դարաբադը, մեր հայրենիքի այդ սիրուն վայրը, ազատվեց մեր յամառ դրացիների ոտնձգութիւններից, որոնք ջլատում էին մեր տնտեսական կեանքը և, մեր ջրերի վերին հոսանքը բռնելով՝ ուզում էին մեզ նեղ դրութեան մատնել: Առանց տեղի տալու ավելորդ արիւնահեղութեան՝ հայ ժողովուրդը բռնեց հարցի խաղաղ լուծման ճանապարհը և ընդունեց Ադրբեջանի գերիշխանութիւնը:

Նախիջևանը, որ իր բնական պայմաններով իսկապես «Հախալը-Ջիհան» (աշխարհի զարդանկար) է և անբաժան մասը Ադրբեջանի. շնորհիվ իր հերոս և անձնվեր զավակների հայրենասիրութեան, օգտվեց ապստամբելու իրավունքից, միանալու համար հայրենիքին, որից բաժանվել էր խաբվելով: Նախիջևանը իր սահմանից դուրս շարտեց բռնագրավող Հայաստանի բանակը:

Գալով Չանգեզուրին, որ ցավ է դարձել մեզ համար, և մեջտեղը կանգնած է՝ սպառնալով մեր նպատակներին, կարող ենք յոյս ունենալ, որ մա էլ մոտ ժամանակում կը դրվի անվնաս դրութեան մեջ, և որ Առտարա գետից և Սամուրի կամուրջից սկսած մինչև Արաքս գետն ու Ջուլֆայի կամուրջը կը բացվի անարգել մի ճամբա:³

Խալիլ բեյի՝ Օրդուբադի շրջանի զինվորական կառավարչի հայտարարությունը (8 օգոստոսի 1919 թ.)

Մեր սահմաններում գտնվող հայ գիւղերը, եթե կցանկանան հպատակվել մեզ, պետք է յանձնեն զենքերը...

1. «Աշխատավոր», 27 սեպտեմբերի, 1919 թ.:
2. Ս. Վրացեան Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 313:
3. «Ադրբեջան», Բաքու, 28 օգոստոսի, 1919 թ.:

Ադրբեջան-քեմալականների միջև 1920 թ. ապրիլի 15-ին Էրզրումում կնքված պայմանագիր

Ադրբեջանի կառավարությունը խոստանում է շարունակել նպաստել Խորհրդային Ռուսաստանին և Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի միջև մերձեցումն իրականացնելուն: Անհրաժեշտության դեպքում ինքն էլ է յարում այդ միութեանը:

...Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեն վճռականորեն խոստանում է, որ այն դեպքում, երբ Հայաստանը յարձակում գործե Ադրբեջանի վրա, և Ադրբեջանի կառավարությունը վճռականորեն խոստանում է, որ եթե Թուրքիայի արևելյան շրջանները տրվեն և միացվեն Հայաստանին, այս երկու դեպքում էլ համաձայնության եկած կողմերը պաշտպանելու են միմյանց շահերը և գործելու են որպես միացյալ բանակ:²

Թուրքիաշն՝ Ադրբեջանի նախագահ

Աստուածային շնորհով կրցած եմ հասնիլ իմ նպատակիս՝ տեսնել բոլոր մահմեդականներու խալիֆը և բոլոր թուրքերու փատիշահը: Ատեն մը առաջ դուք ընդունեցիք թուրքի փոքր պետության՝ Ադրայեյճանի պատուիրակությունը և զիջանեցաք ըսելու. «Ադրայեյճանցիները իմ նախասիրեալ զավակներս են»: Մենք՝ ադրայեյճանցիներս, կը յիշենք այդ պատիվը... և պիտի ապրինք իսլամներու խալիֆային և օսմանցի թուրքերու փատիշահին՝ մեր մեծ եղբոր շնորհիվ:³

«Իսլամական հանրագիտարան»

Երևանի հայերը և շրջակայքի հայությունը օտարամուտ են: Բնիկ տեղացին թուրքն է, որ տեղահանուած ու փոխանակուած է: Հետևաբար, Երևան մաս կը կազմէ Թուրքիոյ...⁴

1. Ս. Վրացեան Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 335-336:
 2. Ն. տ., էջ 447-448:
 3. Գ. Ախարոնեան, Խոհեր հիսնամեակի ավարտին, 1915-1965, Բեյրութ, 1966, էջ 172-173
 4. Ն. տ., էջ 177:

Ք. Կարաբեքիր

Մեր, Ադրբեջանի և բուլղարների միջև կնքված պայմանագրի հիման վրա, մեր մեծ թվով սպաներ, բժիշկներ և պաշտոնեաներ գնացել են Ադրբեջան: Բուլղարները մեզ առաջարկեցին անյապաղ պատերազմական գործողություններ սկսել հայկական սահմանների վրա՝ հայերի դեմ, Կիլիկիայի սահմաններում՝ ֆրանսիացիների դեմ: Դադստանում կազմված կանաչ բանակը՝ Էնվերի, Նուրիի և Խալիլի ղեկավարությամբ, պետք է աշխատի ապրիլի սկզբներին մտնել Բագու: Ադրբեջանական զորքերը պետք է ցոյց տան կեղծ-խաբուսիկ դիմադրություն, որպեսզի կարողանան իրենց արդարացնել դաշնակիցների համդեպ: Միանալով կանաչ բանակին՝ ադրբեջանական զորքերը պետք է առիթ որոնեն ընդհարվելու Հայաստանի հետ և Անատոլիայում գտնվող թուրք զորքերի հետ միասին անցնեն Հայաստանի սահմանները և սկսեն ռազմական գործողությունները Հայոց Հանրապետության դեմ:¹

Ռազմական խորհրդի 1920 թ. սեպտեմբերի 8-ի նիստը Էրզրումում

Ռազմական խորհուրդը դիմեց Կարաբեքիրին հետևյալ հարցով՝ ինքն ունի՞ր բավական ուժ և հավատացած է, որ քեմալական բանակը կատարեալ յաղթություն կունենա:

Ք. Կարաբեքիրի տրամադրության տակ գտնվում է 4 դիվիզիա, որից երկուսը՝ Ռենզիի հրամանատարության ներքո: Դիվիզիաներից իրաքանչիւրը բաղկացած է 8-9 հազար ասկերից, որոնց կաջակցեն մակքիլը և թիւրք հրոսախմբերը...

Այնուամենայնիվ Մ. Քեմալի համար դեռ մնում էր մի մութ կետ՝ Հայաստանի դեմ յարձակվելու դեպքում պետք է գիտնալ, թե ինչ դիրք կը բռնե Վրաստանը... Մ. Քեմալը ծածկագիր ռադիոյով դիմեց Բագու, որտեղ գտնվում էր թուրքական պատվիրակությունը... Բագուից Անգորա ստացվոց հետևյալ լակոնական պատասխանը. «Ճանապարհը բաց է»...

Ռենզին անմիջապես իր 13 գորաբաժնի գլուխն անցավ և սեպտեմբերի 19-ին դիմեց դեպի սահման... (Կարաբեքիրը... ծածկագրեց Բագու): «Բանակը պատրաստ է գործողությունները սկսել»:
 Սեպտեմբերի 23-ին դիմեցին յարձակման:²

1. Ն. տ.:
 2. Ն. տ.:

Խալիլը Արամ Մանուկյանին Երևանում (1918 թ.)

-Արամ ջան, ասացի, որ մենք պետք է փախչենք... Բայց մի բան... ինձ անձնապես մտահոգում է... վախենում եմ, թե մեր փախուստի ժամանակ հայերը կոնակից մեզ սպանեն:

-Հայերը փախչող զինվորին կոնակից չեն սպանի,- պատասխանեց Ա. Մանուկյանը:

-Այնքան բան է պատահել, որ հայերը կարող են շփոթել լավը վատի հետ: Ես եղել եմ միշտ ձեր բարեկամը: Դու գիտես այդ,- ասաց Խալիլը,- բայց կարող եմ ինձ էլ ուրիշների պես նկատել և սպանել... Պիտի խնդրեի քեզանից, որ 2-3 հայ տայիր, որ ինձ առանձնապես առաջնորդեին մինչև Երզրում և ասեին. «Սա մեր բարեկամն է, պետք չէ նրան ձեռք տալ»:¹

Ռեուֆ քեյը հայերին

Դուք միշտ հակված եք դեպի ռուսները և դրա համար պիտի ջնջենք հայերին: Եթե դուք՝ հայերդ, շարունակեք Ռուսաստանի կամ Անգլիայի օգնությանը դիմել, մենք չենք երաշխավորի նաև մնացած հայերի անվտանգությունը:²

Ռեուֆ քեյը հեզնանքով Հ. Քաջազնունուն

Մենք ինչպե՞ս չվախենանք ձեզնից՝ հայերից: Թուրքիայում այլևս ոչ մի հայ չկա, իսկ դուք դեռ պլաններ եք քաշում Թուրքահայաստանի մասին:³

Վեհիյը փաշա (1918 թ. մայիսի 27ին)

Հայ գործը հիանալի կովեց... ըստ Շեքի փաշայի նա մնան կոիվ չի տեսել տաճկական ոչ մի գործակատում, չնայած մեր ուժերին (10 հազար կանոնավոր զորք, չհաշված կամավոր հրոսակներին, իսկ հայերը՝ 7 000) ու տեխնիկական առավելություններին, կոիվը չորս օր տևեց: Այդ կոիվը զանազան խորհրդածությունների նյութ է դառնում, որ Կովկասում դուք (հայերդ) բռնելու եք Բուլղարիայի տեղը:⁴

1. Արամ Ժողովածու, Երևան, 1991, էջ 505:
 2. Протоколы заседаний Бакинського национального комитета. ՀՀ ԹԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 315:
 3. Мелик-Каракозов Г. Воспоминания, 1918 г., стр. 25.
 4. ՀՀ ԹԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 241:

Հ. Քայուր

Էնվերը պատրաստվում էր իրեն հռչակել Ադրբեջանի սուլթան:¹

Մուհամմեդ 6-րդ

Եթե ինքն այն ժամանակ սուլթան լիներ, ոչ մի այդպիսի բան (հայերի կոտորածներ) տեղի չէր ունենա... մնան հանցագործությունները և միևնույն հայրենիքի զավակների փոխադարձ ոչնչացումը ցնցեցին ինձ... (ինքը) կարգադրել էր հետաքննություն անցկացնել և խստորեն պատժել հրահրողներին... Սակայն տարբեր փաստեր խանգարեցին իմ հրամանների լրիվ կատարմանը: Այժմ գործը մանրագնիմ ուսումնասիրվում է, արդարադատությունը շուտով կասի իր խոսքը, և մենք այլևս երբեք չենք տեսնի այդպիսի սարսափելի իրադարձությունների կրկնություն...²

Ջևդեթ Քերիմի «Դասախոսություններ անկախության համար մղված պայքարի մասին» գրքից

Գլխավոր ուշադրությունը կենտրոնացած էր Արևելյան ռազմաճակատի վրա, քանի որ այստեղ հաջողությունը նշանակում էր ոչնչացնել հայկական բանակն ու հայկական պետությունը, որ քարախապալարի մնացած շարունակում էր մնալ մեր երկրի մարմնի վրա:³

Խաս-Մամեդով

Թուրքական գործերի առաջխաղացումը և նրանց կողմից վիճելի մարզերի գրավումը պետք է դիտել ոչ թե որպես դրանց նվաճում, այլ կարգ ու կանոնի վերականգնում...⁴

Ռասուլ Չադե

Բոլորը հույս էին դրել Թուրքիայի վրա: Միակ ուժը, որն ի վիճակի էր փրկելու ազգը այդ ծանր դրությունից՝ Թուրքիան է: Այդ եղբայրական ազգը կգա և մեզ կփրկի քննաձու ձեռքից:⁵

1. Н. Bayur XX у.у. Türklüğün Tarih ve akun Siyasi, Ankara, 1974 Ջ. Կիրակոսյան Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գ. 2, էջ 140:
 2. Ջ. Կիրակոսյան Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գ. 2, էջ 160:
 3. Мустафа Кемаль Путь новой Турции, т. 3, Москва, 1934, стр. 314
 4. ՀՀ ԿԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 7, ք. 140:
 5. ՀՀ ԹԿՊԱ, ֆ. 11, գ. 29, ք. 591:

«Վարք» բերք

Մեր գլխավոր նպատակը Անդրկովկասի սահմանագծերի պահպանումն է, Ռուսաստանի և մեր միջև այնպիսի ամուր պատնեշի ստեղծումը, որը կարողանա կատարել բուֆերի դեր՝ ի դեմս նորաստեղծ անդրկովկասյան անկախ պետությունների:¹

Վեհիք փաշա

Մենք հայերին մատների վրա կխաղացնենք այնքան ժամանակ, քանի դեռ մեզ զինվորներ են հարկավոր ճակատի համար, իսկ հետո քրդերի ու քաթարների օգնությամբ նրանց կստիպենք խեղդվել այդ տուպրակում, որում նրանք նստած են:²

Ք. Կարաբեքիր

Որպեսզի երկրում ամուր խաղաղություն ապահովենք, առաջին իսկ պատեհ առիթով որպես պատանդ պետք է գրավենք նույնիսկ ամբողջ Հայաստանը... ինչ էլ որ լինի, պետք է հայերի ու հույների հետ հաշիվները մաքրենք... իմ որոշումը հետևյալն է... Եթե որևէ կողմից մեր շրջանի վրա հարձակում գործվի, ապա պատասխանատվությունը բարդել Հայաստանի վրա:³

Կարաբեքիրի հեռագիրը Անկարա (1918 թ. ապրիլի սկզբներ)

Մոտ օրերս ես հաղորդելու եմ այն մասին, որ Հայաստանը ջնջված է աշխարհի քարտեզից:⁴

Բեռլինում Թուրքիայի դեսպանի հայտարարությունը

(Հետագայում) հնարավոր է Կովկասի ժողովուրդներին միավորել մի բուֆեր պետության մեջ և... Կասպից ծովից արևելք ընկած տարածքներում ևս ստեղծել թուրքական անկախ պետություն:⁵

1. “Грузинская республика”, 18-ое ноября, 1919 г.

2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 11, ք. 79:

3. Karabekir Pasa Birinci Kafkas Kclordusonum 334 senesindeki harekati ve meshundaki hakkinda general Harbord riyasetindeki Amerika heyetine takdim edilen rapor sureti, Erzurum, 1919, s. 22

4. Ե. Սարգսյան Դավադիր գործարք. Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա, Երևան, 1995, էջ 138:

5. Документы Германии, док. 11, стр. 40-41

Ռասուլ Չաֆե

Պիտի գա օր մը, երբ այս առուները միանալով պիտի կազմեն ուժեղ դաշնակցութեան մը գետը: Եվ մեր աչքին առջև կը կենդանանա 1871-ի գերմանական պետութիւններու միութիւնը: Թուրք աշխարհը այդ երջանիկ իդեալին հասնելու համար պետք է անցնի հանգրվաններէն մեկէն, որ է կովկասեան ազգերու միանալը ռուսական տիրապետութեան դեմ... Միութիւն Թուրքիայի հետ ապակեղոնական կապով:¹

Ալի Հայդար Էմին

Մեր նշանաբանն է՝ լեզուի միութիւն, երկրի միութիւն: Երբ թուրքիացի թուրքները «միանանք» կըսեն, չեն ուզեր իրենց երկրին սահմանակից թուրք պետութիւններ ստեղծել անոնց հետ միայն իբրև դաշնակից ապրելու համար:²

Չիա Գեորալի

Թուրքիոյ մեջ Աստուծո սուրը «խալք»ին, Աստուծո գրիչը թուրքներուն ձեռքն է:³

Ք. Կարաբեքիր

Արիականներու հոս գալէն առաջ, մշակոյթ մը հիմնել կարողացող օրտոհացիներու իսկապես թուրանցի ըլլալն ու 11-րդ դարուն թուրքերուն այս կողմերը հաստատվիլ սկսած ատեն, հայերուն իրավական դրութեան վաղուց ի վեր վերջ գտած ըլլալը կը փաստվին պատմական տվեալներով: Երկար պատմութեան մը ընթացքում արյունի, հոգիի և բարոյականի կապերով այս վայրերը անքակտելի կերպով զոդված են մեր ժողովրդին: Այս վայրերուն մեջ մեր ժողովրդին տիրապետութեան միայն զինվորական չըլլալով՝ անոր մշակոյթային հիմ ունենալն ալ կը փաստվի մինչև այսօր կանգուն կեցող հուշարձաններով: Այս առնչութեամբ՝ քանի մը աղոթատեղիներէ զատ հայերու պատկանող ոչ գիտական և ոչ ալ մշակոյթային հաստատութիւններ կան:⁴

1. Շահան Նաթալի Թուրքերը և մենք, էջ 167-168:

2. Ն. տ.:

3. «Յառաջ», 2 ապրիլի, 1927 թ.:

4. K. Karabekir Istiklal harbimiz, Istanbul, 1969, s. 44.

Կարաբեքիրը 1919 թ. ապրիլի 19-ին այցելում է հիվանդ Մ. Քեմալին ու նրան ասում

Ես վաղը Էրզրում կը մեկնիմ: ...Ազգին փրկութեան բանալին արևելքն է: ... Պարզ է, ծրագիրս-կազմութունը ազգային կառավարութեան մը, և արևելյան նահանգները գրավելու պատրաստվող Հայաստանը մեզի համար խաղաղութեան լավ գրավական մը ըլլալուն համար՝ ձեռք անցնել զայն... իմ ուխտս պայքարի է մինչև ու ամայի լեռան գագաթը դառնա իմ գերեզմանս:

Քեմալը պատասխանեց. «Լավանամ՝ ձեզի օժանդակել կաշխատիմ...»:

Ժամանակակից բուրբեր

-Անցյալներում Մարդինում սպանված երեխաների դիակներ տեսանք: Մեղք են. խղճի ու պատվի ձեր անձնավորությունը, որի երակներում բուրբի արյուն է հոսում, չի կարող ընդունել այս արյունահեղությունը:¹

- Թ. Էվրեն՝ Թուրքիայի նախկին նախագահ

Հայերը առաջին համաշխարհայինի տարիներին դավաճանեցին և բուրբերին քիկունքից հարվածեցին՝ միանալով ռուսներին: Դրա հետևանքը եղավ որոշ հայերի հարկադրական տեղափոխությունն ուրիշ վայրեր: ...Տեղահանվող հայերի մեջ գոհեր եղան: Ահա այս գոհերն են, որ ներկայացնում են իբրև ցեղասպանություն... իսկական կոտորած կատարել են հայերը, որոնց գոհ գնացած անմեղ մարդկանցով գերեզմանները հայտնաբերվել են Էրզրումի շրջակայքում:²

- Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարություն

Տեղահանությունը ցեղասպանության հետ նույնացնել, կնշանակի պատմության առաջ մեծ հանցանք գործել:³

-Օսմանյան արխիվների բացելն առանձնակի նշանակություն չունի, քանի որ խնդրո առարկայի (հայերի կոտորածների) մասին փաստաթղթերը

1. ТАСС, «Атлас», 30 июня, 1987 г.
2. Ն. տ.:
3. Թուրքական հեռուստատեսություն, 19 օգոստոսի 1987 թ.:

քերը 1918 թ. իբրիհադականների Նուրի Օսմանին ակումբից փախցվել և հրկիզվել են:¹

- «Թերջուման»

Օսմանյան արխիվների փաստաթղթերը դասավորելու գործը հանձնարարված է ոչ թե մասնագետներին, այլ նախկին դեսպաններին ու պաշտոնաթող բարձրաստիճան սպաներին: Վավերագրերը նրանց հանձնվում են այդ նյութերի հետ վարվելու սեփական քմահաճույքով:²

- Մ. Յըմազ՝ Թուրքիայի նախկին վարչապետ

Ոչ մի կառավարություն չի կարող փոխել հայերի պնդումների (կոտորածների իրողություն) նկատմամբ քաղաքականությունը, քանի որ հասարակությունը դրան հիվանդագին է վերաբերվում:³

1926 թ. Աքսբուրքի դեմ կազմակերպված մահափորձին նվիրված մի բուրբի հեղինակած հոդվածաշարից

Ողբերգությունը կատարեալ ընելու համար, յիշենք նաև ընդհանուր պատերազմի տարիներու զանգուածային տեղահանություններն ու հալածանքները, ինչպես նաև ժողովուրդի մը մտավորական ընտրանիի ձերբակալումներու վախճանը այն եղերական պայմաններու տակ, անմեղ և անդատապարտ մարդոց վերապահուած այնքան կսկծալի վախճանը:

Շարժանկարի ժապավենի մը պես կը տողանցեն պատմութեան աչքերուն առջեւ այս ցավալի դրվագները, որով նախապես տրված ու ծրագրված հրահանգի մը համաձայն, 11-24 ապրիլ 1915-ին եւ այլ թվականներու մեջ, հասարակ ոճրագործներու մման կը ձերբակալելին հայ մտավորականութեան պատկառելի ներկայացուցիչները... առանց հաշվելու գավառի մտավարականութիւնը եւ յառաջադեմ ժողովուրդ, որոնք ծաղկեցուցել էին իրենց բնական տեղերը իրենց պարկեշտութեամբ, ստեղծագործ ոգով, աշխատասիրութեամբ...

Այաշի, Չանդըրըի բանտերը կը յորդեին այսպիսի ձերբակալեալներով, որոնցմէ շատեր անդարձ կը բաժանվին եւ սեւ շղարշ մը կիջներ այս ողբերգութեան վրայ:⁴

1. «Միլլիեթ», 28 հոկտեմբերի 1987 թ.:
2. «Հորիզոն», 23 նոյեմբերի 1987 թ.:
3. ТАСС, «Атлас», 23 января, 1989.
4. «Ալիթ», 23 ապրիլի 1989 թ.:

Համդուլլահ Սուրիի ճառը Անկարայում «Թուրք օջախների» կենդրոնական պալատի հիմնադրման ժամանակ (21 մարտի 1927 թ.)

Թուրք օճաղըն հրապարակ եկավ իբրև հակազդեցություն միս տարրերու մասնավոր վիճակին...

Թուրք օճաղըն օսմանեան հայրենիքին վրա երևցավ իբրև սեղմուած բռունցք մը, ու թրքական դատը թուրք օճաղըն միջոցով միս դատերուն մեջ մտավ և դիրք բռնեց...

...Կեցած կետս կը տեսնեմ առանց պահանջի, պարզ կտուր մը, այն, որուն տակ հավաքուեցավ Թուրքիոյ ազգային Մեծ ժողովը... Այս կտուրին վերև նոր դրոշ մը ծածանեցավ: Այդ դրոշը Ասիա առաջին անգամ կը տեսնեմ, դրոշ մը, որ ազգայնութեան գաղափարը կը խորհրդանշէր: Տասնևվեց տարի առաջ գրականութեան, գիտութեան և գաղափարի գետնին վրա ծնված ազգասիրութիւնը այդ դրոշակով քաղաքական ասպարեզ մտավ...

Թուրք ազգայնականութիւնը պատմութեան արձանագրած ամենէն գորավոր գաղափարական պայքարներէն մեկն է: Այս հոսանքը, ամեն արգելք խորտակելով, ամեն դժվարութիւն գլելով, արիւնոտ ճամբու մը վրայէն քալելով, առաջ անցավ: Ու յուզուած սրտով կը տեսնենք, թե անիկա այսօր թուրք վեհապետութեան մը ձևը առած է ու հայրենի հողերուն վրա թրքական պետութիւն մը դարձած է...

Այսօրուան սերունդին վրա ալ պարտականութիւն կը ծանրանա թուրք լեզուէն դուրս եղող բարբառներու առաջ բերած տարբերութիւնները մեջտեղէն վերցնելով, քաղաքական միութեան վրա բարոյական միութիւն հիմնելու:¹

Իսմէթ Ինենյուի ճառը

Ներկայիս կը բոլորենք ազգայնականութեան շրջան մը: Ազգութեան գաղափարը միայն անկեղծ ազգասերներու միաքին մեջ գոյութիւն ունեցող գաղափար մը չէ, այլ ծրագիր մը, որ շարունակ կիրագործուի և որ կը նմանի արեան շրջանի մը, որ կեանքին բոլոր մայր երակները պատած է:²

1. «Յառաջ», 2 ապրիլի 1927 թ.:

2. Ն.տ.:

Ալի Էմիր

Ուրեմն վերին Ատրպեճանը նախ իր անկախութիւնը պիտի ապահովէ եւ յետոյ Թուրքիոյ հետ պիտի դաշնակցի:

Ատրպեճանցիները ոչ միայն որևէ փափակ չունին ապրելու իբրև խորթ եղբայր տարացեղ և տարակրոն վրացիներուն և հայերուն հետ, ոչ միայն անոնց ջերմ տենչանքն է օր առաջ միանալ իրենց ցեղակից և կրոնակից թուրքերուն, այլև զուտ գործնական տեսակետէ, անհրաժեշտ կը նկատեն փան-թուրքական ծրագրերուն յաջողութիւնը: Միայն Միջերկրականէն Արալ և Բալխաշ երկարող խիտ-թուրքական ուժեղ դաշնակցութիւն մը կըրնայ ըլլալ բավական գորավոր պատուար ռուսներուն դեպի հարավ հոսումին դեմ և երաշխավորել Ատրպեճանի գոյութիւնն ու ազատութիւնը:

Ատրպեճանցիներուն ծրագիրն է նախ իրենց միացնել պարսկական Ատրպատականը, յետոյ Կովկասը վերածել Մեծագոյն Ատրպեճանի մը:¹

Իսմէթ Ինենյուի հայպարարությունը Լոզանում

Քրդերը թուրքեր են:²

«Վառլիկ» թերթը (Էրզրում) «Թուրքիզմ և Քուրդիզմ» առաջնապորում գրեց (6 հոկտեմբերի, 1923 թ.)

Յուրաքանչյուր ոք, ով բնակվում է Թուրքիայի սահմաններում, անկախ իր հավատից ու համոզմունքներից, համարվում է թուրք:

Ք Արաբուրք (1937 թ., նոյեմբերի 16-ին)

Երկրի արևելքի բնակչությունն ամբողջությամբ կազմված է թուրքեից:³

Արքուլայի Թուրքիայի վարչապետը (1989 թ.)

Մենք մեր սահմանադրությունն ընդունել ենք միայն մեկ ազգի գոյությամբ: Թուրքիայում մեկ ազգ կա: Դա այն մարդկանց ամբողջությունն է, որ կոչվում է թուրք ազգ:⁴

1. Չարեվանդ Միացեալ անկախ Թուրանիա, էջ 166:

2. Ն. տ.:

3. I. Besikci Dogu Anadolunun Düzeni, II Baski, Istabul, 1970, s. 301.

4. Թուրքական հեռուստատեսություն, 23 դեկտեմբերի 1989 թ.:

Քաղաքական կուսակցությունների մասին 1983 թ. ընդունված օրենքից

Քաղաքական կուսակցությունները չեն կարող պնդել, որ Թուրքիայի Հանրապետությունում կան փոքրամասնություններ: ...Քաղաքական կուսակցությունները չեն կարող հետապնդել այնպիսի նպատակ, որը սպառնում է ազգի ամբողջականությանը, այսինքն՝ ձգտել Թուրքական Հանրապետությունում առանձնացնել փոքրամասնությանը՝ պահպանելով ու զարգացնելով որևէ լեզու կամ մշակույթ, բացի թուրք լեզվից և թուրք մշակույթից...¹

Մ. Քենալի 1919 թ. հուլիսի 13-ի նամակը ռազմական նախարար Տերիդ փաշային

Իմ մեջ ոչ բարոյական, ոչ ֆիզիկական ուժ չեմ գտնում ընդունելու Ձերդ Մեծության առաջարկությունը այստեղից մեկնելու վերաբերյալ, քանի որ ներկա պահին չեմ կարող լքել արևելյան վիլայեթների բնակչությանը, որը լսելով, թե նրանք (հայերին) խոստացել են Հայաստան, հուզված ու անհանգիստ վիճակի մեջ է: ...Էրզրումի համաժողովում (1919 թ. հուլիս) որոշվեց սահմանների հարցը: Համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո մեր երկրի կարևոր շատ մասեր բռնագրավվեցին թշնամիների կողմից: Ելնելով իր նյութական իրական հնարավորություններից՝ մեր ազգը պիտի նշեր այնպիսի սահմաններ, որոնք կարող էր պաշտպանել սեփական ուժերով: Համաժողովը որոշեց այդ սահմանները: Որպեսզի հեշտ լինի նրանց պաշտպանելը, նա գտավ՝ ազգային սահմանները նրանք են, որոնք որոշվել են 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի զինադադարով: ...Արևելյան սահմանները ներառելու էին երեք սանջակները (Կարս, Արդահան և Բաթումի)...

Սահմանները որոշելիս մենք ղեկավարվել ենք ոչ միայն ռազմական նկատառումներով: Դա ազգային սահման է: Այն անցկացվել է որպես հենց ազգային սահման: Չպետք է կարծել, որ մեր ազգային նոր սահմաններում բնակվում է մահմեդական ժողովուրդներից միայն մեկը: Այստեղ բնակվում են և՛ թուրքեր, և՛ չերքեզներ, և՛ ուրիշ մահմեդականներ: Սակայն մեր նոր սահմանները ազգային են համարվում, քանի որ նրանում համատեղ բնակվում են եղբայր ազգեր, որոնք բոլորը տոգորված են համերաշխության ոգով...

1. Загоров Истина, истина, истина, София, 1987, стр. 149.

...Մայրաքաղաքի և Անատոլիայի միջև խզման պատճառը ոչ մեր կոմիտեն էր, ոչ ազգը, որին մենք ներկայացնում ենք: Ընդհակառակը, այդ խզման պատճառը նախկին կառավարության ապօրինի գործունեությունն էր: Այդ նա համաձայնվեց Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի որոշումների հետ՝ ընդարձակ, ինքնուրույն Հայաստան ստեղծելու մասին, որում ընդգրկվելու էին նաև մեր արևելյան նահանգները և օսմանական համայնքից վերցնելով ևս 2-3 վիլայեթներ, որպեսզի ազգային սահման համարվի Տավրոսի լեռնաշղթան:

...Հանրահայտ է, որ ինչպես հույներն ու հայերը, այնպես էլ Անտանտի տերություններն Անգլիայի գլխավորությամբ և Ֆերիդ փաշայի պաշտոնաթող կառավարությունը, որն այդ տերությունների համար գենք էր, ընտրել էին մի մեթոդ՝ իթթիհադիզմի մեջ մեղադրել օրինավոր ազգային շարժման բոլոր մասնակիցներին... Իրականում ոչ մեր գործունեությունը, ոչ մեր ազգային կազմակերպությունը ընդհանուր ոչինչ չունեին իթթիհադիզմի հետ:

...Այսպես, Սըլվազի համաժողովի առաջին իսկ նիստում, մինչև մտքերի փոխանակությանը անցնելը, բոլոր պատվիրակները հերքով անհատապես երդում տվեցին ու երդվեցին, որ չեն ձգտի Միություն և առաջադիմություն կուսակցության վերականգնմանը... Բացի դա, նկատի ունենալով այդ հարցի կարևորությունը, մենք բոլոր հարմար առիթներով, հատկապես արտասահմանցիների հետ զրույցների ժամանակ, կատարում ենք անհրաժեշտ հայտարարություններ ու բացատրություններ ենք տալիս...

...Սակայն մենք սկզբունքորեն սխալ ենք համարում Միություն և առաջադիմություն կուսակցության հանդեպ դրսևորել միայն թշնամություն, որը քաղաքական նպատակներով բորբոքվում է ոչ մահմեդական տարրերի ու Անտանտի տերությունների կողմից: Մենք, ինչպես և ամբողջ ազգը, գտնում ենք, որ գլխավոր մեղավորը ոչ թե երիտթուրքերն են, այլ միայն նրանց փոքր մասը, մարդկանց այն ոչ մեծ խումբը, որոնք իրենց վատ կառավարմամբ ու չարաշահումներով երկիրը կանգնեցրին կործանման եզրին: Մեր ու ժողովրդի համար հենց այս մարդիկ են հանդիսանում իսկական հանցագործները:

...Հասկանալի է, մեծապես ցանկալի կլիներ, եթե մեր երկիրը պատերազմին չմասնակցեր, որը բերեց անլուր դժբախտություններ և ունեցավ ծանրագույն հետևանքներ, սակայն պատերազմին չմասնակցելը գործ-

նականում անհնար էր, քանի որ դա կնշանակեր վարել զինված չեզոքության քաղաքականություն, այսինքն՝ նեղուցների փակում: Մինչդեռ մեր հայրենիքի աշխարհագրական դիրքը, Ստամբուլի ռազմավարական նշանակությունը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Ռուսաստանը հանդես եկավ Անտանտի տերությունների կողմում՝ այս ամենը բույլ չտվեցին մնալ սպասողական վիճակում: (Զինված չեզոքության համար) մենք չունեինք անհրաժեշտ միջոցներ՝ փող, զենք, արդյունաբերություն: Անտանտի տերությունները, մասնավորապես Անգլիան, մեզ ոչ միայն փող չտվեցին, այլև զավթելով մեր ռազմաճակատը՝ մեր ժողովրդից պոկեցին 7 միլիոն լիր, որը հավաքվել էր նավատորմի շինարարության համար: Անտանտի տերությունների հայտարարությունը, որը տրվեց պատերազմ հայտարարելու պահին, պատերազմի մեջ Թուրքիայի մտնելուց չորս ամիս առաջ, թե նրանք որոշել են ամբողջությամբ Օսմանյան կայսրության հաշվին ստեղծել Հայկական Հանրապետություն, և հատկապես նրանց խոստումը (համաձայն բուլղարիկների կողմից հրապարակված գաղտնի արխիվների) ցարական Ռուսաստանին տալու Ստամբուլը, հանդիսանում են ակնհայտ ապացույց այն բանի, որ Անտանտի դեմ պատերազմին մեր մասնակցությունն անխուսափելի էր:

...Անգլիական ներկայացուցիչը Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարության անունից մեր կառավարությանը (Ալի Ռիզա փաշայի) բողոք ներկայացրեց: Նա պահանջում էր. առաջին, որ մենք դադարեցնենք ռազմական գործողությունները դաշնակից բանակների, այդ թվում՝ հույների դեմ, երկրորդ, որ մենք վերջ դնենք Թուրքիայում հայերի տեղի ունեցող կոտորածին: Եթե այս երկու պայմանները կատարվեին, նա խոստանում էր մեզ թողնել Ստամբուլը...

...Որ մեր երկրում վերջ տրվեր հայերի կոտորածին, հիմքից գուրկ էր: Մեր երկրի տարածքը բոլորին հայտնի է: Ո՞վ կասի, որտե՞ղ են տեղի ունեցել կամ տեղի ունենում հայերի կոտորածներ: Ես չեմ ուզում խոսել համաշխարհային պատերազմի ցավալի իրադարձությունների մասին...

...Անգլիացիները, մի կողմից, ձգտում էին հայկական կոտորածների մասին նոր գրպարտիչ հերյուրանքով անկայունացնել մեր միջազգային դրությունը, իսկ մյուս կողմից, կառավարությանը և պատգամավորների պալատին իշխանագուրկ անելով, ցանկանում էին մեր երկրում առաջ բերել քաղաքական լուրջ ճգնաժամ, որպեսզի Ստամբուլը զավթելու նրանց մտադրության համար պատրվակ ստեղծվի:

...Հայ և հույն խաղաղ բնակչության նկատմամբ մեր սկզբունքային վերաբերմունքը միշտ արտահայտվել է հետևյալ դիրքորոշումով՝ եթե Անատոլիայում բնակվող հայերն ու հույները չընդդիմանան մեր միջոցառումներին ու ազգային ձգտումներին, նրանք կունենան երջանիկ ու ապահով կյանք ու որևէ հետապնդման չեն ենթարկվի: Եվ չնայած Կիլիկիայում և մեր արևելյան սահմաններից այն կողմ հայկական կանոնավոր և ոչ կանոնավոր զորքերը հարձակումներ են գործում մեր ցեղակիցների և կրոնակիցների վրա ու նրանց նկատմամբ հանցագործություններ թույլ տալիս, քաղաքակրթության կողմից մեր վրա դրված առանձնակի կարևոր նշանակություն ունեցող պարտքի մղումով, Անատոլիայում բնակվող հայ խաղաղ բնակչությանը զերծ պահեցինք բոլոր տեսակի հետապնդումներից: Այն օրերին, երբ արտաքին աշխարհի հետ Անատոլիայի կապը խանգարվել էր, մենք հայրենիքի բարձրագույն շահերի պահպանմանն ուղղված ընդհանուր միջոցառումների հետ միասին, նախատեսել էինք նաև միջոցառումներ հայ ազգաբնակչությանը պաշտպանելու համար և իշխանության օրգաններին համապատասխան հանձնարարականներ էինք ուղարկել:՝

Արևելյան ռազմաճակատում գործերի վիճակի մասին պատյամների հարցապնդման պատրասխանը (1920 թ. օգոստոսի 14-ին)

Մայիսի 30-ին և հունիսի 4-ին Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատարը կոմիսարների խորհուրդ մտցրեց երեք առաջարկ՝ առաջին, ապահովել Էրզրումում գտնվող մեր պատվիրակության շտապ մեկնումը Մոսկվա՝ Կարս-Բաքու գնացքով, երկրորդ, միջոցառումներ ձեռնարկել դադարեցնելու Հայաստանի մահմեդական բնակչության կոտորածը և երրորդ, քանի որ հայկական բանակը հարմար պահին կփորձի գրավել Էրզրումը, մեր զորամասերը պետք է գրավեն Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի պայմանագրերով մեզ անցած երեք սանջակները, ինչպես նաև Սարիղամիշի և Սողանլուի լեռնաշղթան՝ դրա անցումներով, որպեսզի հայկական բանակի դեմ ունենանք շահեկան դիրքեր: Այդ երեք առաջարկությունն էլ, մանավանդ երրորդը, դարձավ կոմիսարների խորհրդի քննարկման առարկա և հավանության արժանացավ: Չեր բարձր ժողովը արդեն լիազորություն տվել է կոմիսարների խորհրդին հարմար պահին այդ երեք սանջակները գրավելու մասին: Դրա հիման վրա գլխավոր

1. Кемаль, Атагюрк. Избранные речи и выступление, Москва, 1960, стр.

հրամանատարի առաջարկությունն ընդունվեց և հունիսի 13-ին մենք հրամայեցինք Արևելյան բանակի հրամանատարությանը սկսել ռազմական գործողությունների նախապատրաստությունը: 10 օր անց, հունիսի 16-ին, երբ բանակը զբաղված էր այդ նախապատրաստություններով, Մոսկվայից վերադարձավ մեր պատվիրակության անդամներից մեկը: Նա իր հետ բերեց ձեր բոլորիդ ծանոթ Չիչերինի՝ Խորհրդային Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարի նամակը, ինչպես նաև խորհրդային ուրիշ գործիչների մասնավոր և պաշտոնական այլ նամակներ ու երկտողեր...

(Չիչերինի նամակում) ասվում էր, որ Հայաստանի, Իրանի և Թուրքիայի միջև սահմանների հարցը կարող է լուծվել դիվանագիտական բանակցությունների միջոցով՝ Ռուսական խորհրդային կառավարության միջնորդությամբ: Մյուս երկտողերում և նամակներում այդ հարցը ավելի մանրամասն էր լուսաբանված:

Այս բոլորից, համենայնդեպս, ակնհայտ էր դառնում, որ խորհրդային կառավարությունը հայերի վրա մեր հետագա հարձակումը համարում է աննպատակահարմար ու անցանկալի: Քանի որ մեր կողմից նշված երեք սանջակների ցանկացած կետի գրավումը չպետք է դիտվեր որպես հարձակում Հայաստանի վրա, մենք խոչընդոտ չտեսանք, որպեսզի սկսենք ռազմական գործողությունները, որոնց կապակցությամբ արդեն համապատասխան որոշում ընդունված էր: Դրա համար էլ մենք հրաման տվեցինք Արևելյան ճակատի հրամանատարին ռազմական գործողությունները արագորեն շարունակել: Սակայն մի քանի օր անց մի պաշտոնական հաղորդագրությունից իմացանք, որ Կարսից գնացքով գալիս է ռուսական դեսպանը: Այդ կապակցությամբ մենք մեր Արևելյան բանակին հրամայեցինք կանգնեցնել ռազմական գործողությունները, այն հաշվով, որ դրանք վերսկսվեն ռուսական դեսպանության և արդեն Էրզրումում գտնվող մեր պատվիրակության միջև կապերի հաստատումից հետո: Դա հունիսի 20-ն էր: Այդ է պատճառը, որ մենք կանգնեցրինք մեր Արևելյան բանակի հարձակողական գործողությունները:

-Ճառ արդասանած Ժողովրդա-հանրապետական կուսակցության 3-րդ համագումարում (1927 թ. հոկտեմբերին)

...Հայկական ջարդերի վերաբերյալ պնդումներն անկասկած չէին արտացոլում իրերի իսկական վիճակը...

...Հենց հայերն էին կերտողներն այն վայրերնորայան, որն իր նախադեպը չունի պատմության մեջ:¹

-Հայերի նոր կոտորածներ պետք չէ կազմակերպել:²

-Նամակ սուլթանին (Էրզրումի համագումարի օրերին)

Ազգային շարժումը ծայր առավ նվիրական հայրենիքն ու ազգը մասնատելու վտանգից փրկելու և հույների ու հայերի մտադրություններին չզոհաբերվելու նպատակով:

-Նամակ Սրամբուլի կառավարությանը (17 նոյեմբերի 1919 թ.)

Ազգը բովանդակ աշխարհին հայտարարել է իր հաստատականությունը՝ իր իրավունքներն անձամբ պաշտպանելու, քանի որ Էրզրումի և Սըվազի համագումարների որոշումներով վճռված է ոչ մի թիզ հող չտալ Հայաստանին:

-Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը հանչնելով Բ Կարաբեքիրին՝ հանչնարարեց

Մաքրել, հաշվեհարդար տեսնել հայերի հետ:

-Հայրաբարություն 1920 թ. վերջին

Մենք որոշեցինք, որ Կարսի, Սարիլամաիշի, Օլթիի և Արդահանի վրա հարձակվելը ևս հարցի լուծում է դիվանագիտական ճանապարհով: Այդպես էլ մենք վարվեցինք:

-Նամակ Ալի Ֆուադին (14 սեպտեմբերի 1920 թ.)

Հայերի հետ սկսել բարենպաստ պատերազմ այն հաշվով, որպեսզի Ադրբեջանը միացվի Թուրքիային:

-Նամակ Թալեաթի փիկնոջը՝ Հայրիկ Թալեաթին

Թալեաթ փաշայի դեմ որևէ թշնամություն չունեմ: Առաջին աշխարհամարտում մեր մասնակցության համար նրան հանցավոր չեմ համարում, հարկադրված էին պատերազմի մեջ մտնել: Անկախության պատե-

1. М. Кемаль Путь новой Турции, т. 3, Москва, 1934, стр. 13.

2. А. Тяркова Старая Турция и младотурки, Петроград, 1916, стр. 71.

րազմի ժամանակ, մեր քիկուրքից խփել ջանացող փոքրամասնություններին տեղափոխելով, փաշան մեզ մեծ օգուտ տվեց:

-Խալիլ փաշային

Քո ծառայություններից ցանկանում ենք օգտվել Արևելյան ճակատում: Օրինակ, մեր և բուլղարների միջև ուղի հարթել և այդ միջոցով հարաբերություններ հաստատելուց հետո բուլղարներից զենք, ռազմաֆերք և դրամական օգնություն ստանալ: Նախքան զինադադարը Կովկասի մեր բանակների գործողություններին մասնակից էիր: Այն ժամանակից ի վեր մոտիկից ենք ճանաչում բուլղարներին: Անատոլիային այնտեղից ձեր կազմակերպած օգնությունն ավելի թանկարժեք կլինի, քան մի այլ վայրից:

-Հայտարարություն Ազգային ժողովում

Մեր ներկայիս աղետների պատճառներից մեկն էլ մեր նախորդ ղեկավարների անիրականանալի ծրագրերն էին: Նրանք երազեցին հիմնել ընդարձակ կայսրություն՝ միավորելով մահմեդական ազգերը և թուրանական ցեղերը: Դրանից ծագեցին պանիսլամականությունն ու պանթուրանականությունը: Այս երազներն էին, որ մղեցին իրքիհաղին մասնակցելու առաջին աշխարհամարտին: Սրանք իդեալներ էին ամպերում:¹

Իմպերիալիստները կազմակերպեցին կոտորածներ Մարաշում, կործանեցին թուրքական այդ հին քաղաքը, սպանեցին հազարավոր անմեղ մարդկանց:²

-Ք. Կարաբեքիրին (20 մայիսի 1920 թ.)

Պետք է ձեռնպահ մնալ նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության վրա վաղաժամ հարձակումից:

Քրիստոնեական աշխարհը, հատկապես Ամերիկան, կտրամադրվեն մեր դեմ՝ նման հարձակումը դիտելով որպես հայերի մի նոր ցեղասպանության փորձ ու հնարավորություն:³

1. Չարեվանդ Պանթուրանիզմ, էջ 140-141:
2. С. И. Аралов Воспоминания советского дипломата, Москва, 1960, стр. 106.
3. Excerpted from Kazim Karabekir, Istiklal harbimiz (Our War of Independence), Istanbul, Türkye Yayınevi, 1969, p. 663

-Զրույց Միացյալ Նահանգների ներկայացուցիչ զեներալ Հարրոդի հետ (22 սեպտեմբերի 1919 թ.)

Հայերի զոհերի թիվը հասավ 800 000-ի: Դատապարտում եմ այդ ջարդերը:¹

-Հայտարարություն 1920 թ. ապրիլի 24-ին

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայերի դեմ կատարած ցեղասպանությունը խայտառակություն էր:²

-Ֆրանսիական քերթի քրթակցին

Իրքիհաղի պարագլուխները մեղավոր են հայերի նկատմամբ կատարած հանցագործություններում:

Այդ իրքիհաղականները և նրանց մեղսակիցները արժանի են կախաղանի:

Ինչո՞ւ են դաշնակիցները դանդաղեցնում բոլոր այդ սրիկաների մահապատիժը:³

Թուրքիայում բնակվող յուրաքանչյուր ոք ոչ միայն իրեն թուրք պիտի անվանի, այլև անպայման խոսի թուրքերեն: Աղանայում արտասանած ճառում (իսկ այդ քաղաքում 20 հազար հայ ու հույն էին բնակվում ու խոսում մայրենի լեզվով) Քեմալը զայրացած ասաց. «Իսկ դա ի՞նչ հետևանք կարող է ունենալ: Մարդկանց այդ ամբողջ խավը մեր դեմ է... այդ տարրերին պետք է դարձնել իսկական թուրքեր»:

-Դիարբեքիրից Ստամբուլ, Թրակիայից Վան միայն թուրքեր են:

1. Excerpted from "Raut Orbayin Hatiralari", Yakin Tarihimiz 3, 32 (4 October, 1962), p. 179.
2. Excerpted from Atatürkün Söyler ve Demecler, 1918-1938, (The Speeches and Statem ents of Atatürk), vol. I, (Istanbul, Insitute for the Study of the History of the Turkish Revolution, 1945).
3. Excerpted from MauricsPrax, "Constantinople", Lectures pour fous (March 1920), p. 829. Prax was the correspondent of the French newspaper Petit Parisien. For the English version of postion of the interview,, see Current History 12 (May, 1920), p. 334-336.

-Լոզանի պայմանագիրն այն փաստաթուղթն է, ... որը վճռականորեն վերջ է դնում լայնորեն մտածված այն դավադրությանը, որը դարերի ընթացքում ձևավորվել էր թուրք ազգի դեմ, մի դավադրություն, որը հույս ունեին իրականացնել Սևրի պայմանագրի միջոցով:

-Իմ պաշտոնական զինվորական կարգավիճակը խանգարում է ինձ մասնակցություն ունենալ իմ ժողովրդի պայքարին հանուն հայրենիքի անբողջականության և թույլ չտալ, որ նա զոհ դառնա հայերի ու հույների ոսոճագություններին:¹

-Երիտթուրքերի ընկերության անդամները իրենց երկրի հայրենասերներն էին:²

Շվեյցարական լրագրող Էմիլ Հիլդերբրանդի հարցազրույցը Մ. Քենալի հետ, որը լույս է տեսել «Լուս Անջելես իզգամիներ» օրաթերթի 1926 թ. օգոստոսի 1-ի համարում

...Նախկին երիտթուրքական կուսակցության այդ մնացորդները, կուսակցություն, որը պետք է պատասխան տար մեր միլիտանավոր քրիստոնյա հպատակների կյանքի համար, որոնք զանգվածաբար անգութ գազանությամբ քշվեցին իրենց բնակավայրերից ու ոչնչացվեցին, այդ թափափուկները շարունակում էին համառել հանրապետական կառավարման օրոք: Նրանք մինչև օրս էլ շարունակում էին ապրել կողոպուտի, թալանի ու կաշառակերության միջոցով, թշնամաբար վերաբերվելով օգտակար աշխատանքի մեջ ներգրավվելու և իրենց ապրուստը արդար քրտինքով վաստակելու ամեն մի գաղափարի:

Ընդդիմադիր կուսակցության քողի տակ այս տարրը, որ ժողովրդի կամքին հակառակ երկիրը ներքաշեց Մեծ պատերազմի մեջ և պատճառ դարձավ, որ թուրք երիտասարդության արյան գետեր հոսեն Էնվեր փաշայի հանցավոր փառասիրությանը հագուրդ տալու համար, այդ տարրը, ընդդիմադիր կուսակցության անվան տակ փոքրոգիաբար փորձեր կատարեց իմ և իմ կառավարության անդամների կյանքի դեմ:

1. Yakin Tarih Ansiklopedisi, Cilt 12, Istanbul, 1990, s. 27.
2. Sina Aksin Jön Türkler ve Ittihat ve Terakki, Istanbul, 1987, s. 192.

Հազար՝ զնդապեպ, զեյթունցիներին

Հիմա ձեր վիճակն անհույս է, որովհետև ներկայումս, մեր հերոս հրամանատար Մուստաֆա Քենալ փաշան, նյութապաշտ Եվրոպայի քաջալերանքով, օրեցօր մեծ հաջողություններ կունենա... օտարներու խոստումներուն չհավատա՛ք, մեզի ալ, ճիշտ ըսելով, վատահիլը բավական դժվար է: Մեր և ձեր միջև տարբերությունը միայն այն է, որ մենք մեծամասնություն ըլլալնուս համար դուք ստիպված եք ենթարկվելու մեզ: Մեծ ձուկերը, կրսեն միշտ, կուլ կուտան պզտիկ ձուկերը:¹

Ֆալիհ Ռիֆկի Աթայա

Երբ Համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց և անգլիացիները որոշեցին պատասխանատվության կանչել հակահայկական միջադեպերի մեղավորներին, բոլոր նրանք, ում այդ վերաբերում էր, միավորվելով ավազակախմբերում, զինվեցին:²

Բ. Օրան՝ պարմարան

-Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին ու ընթացքում զանգվածային կոտորածների դեպքերը, որոնք տեղի էին ունեցել երկրի արևելքում ազգաբնակչության մեծամասնության ու փոքրամասնության միջև բախումների ընթացքում և, որոնք որպես կանոն ավարտվել են մեծ կոռուստներով փոքրամասնության շարքերում, ազգաբնակչությանը վախեցրել էին հայերի կողմից հնարավոր վրեժխնդրությամբ և Հայկական պետություն ստեղծելու հեռանկարով:³

-Իթքիհադիստների հանցագործություններին մեղսակից լինելը և հայերի ունեցվածքի յուրացնելը, որոնք բռնագաղթվել էին երկրորդ սահմանադրության հռչակումից հետո, վախեցրեց այս խավի (հարուստ) ներկայացուցիչներին և դարձան Անկարայի կառավարության հետ նրանց միավորման գլխավոր պատճառը:⁴

1. Լ.Նորաշիտյան Չեյթունը 1914-1921 թթ., էջ 179-180:
2. Falih Rifki Atay Gankaya, Atatürk'ün Dogumundan Olümüne Kadar, Istanbul, 1980, s. 450.
3. B. Oran Atatürk Milliyetçiligi, Resmi Ideoloji Disi Bir Inceleme, s. 146.
4. Ն. ս., էջ 146:

Դ. Ավիսիոյու

(Էրզրումի իրավունքների պաշտպանության) ընկերության անդամներ դարձան երիտթուրքերի կենտկոմի անդամ Հիմին, որը մեծ հարստություն էր կուտակել հայերի բռնագաղթի շնորհիվ, Էբուլսինդլիլի Ջաֆարը (նույնպես երիտթուրք) և Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի անդամ Դելի Հալիդը, ովքեր կարևոր դեր խաղացին հայկական և վրացական կոտորածներում:¹

-Էրզրումում Աթաթուրքին ամենամեծ օգնությունը ցույց տվեց իբրև հաղականների կամավորական ջոկատի հրամանատար Քյուչուկ Քյազիմը... Սրվազի կոնգրեսի անցկացման օրերին, երբ միջոցառումներ էին ձեռնարկվում Ալի Հալիբի գործերի դեմ, հրաման ստանալով շարժվելու Սըվազի վրա, (քեմալականները) օգնություն խնդրեցին Խալիս Թուրղաթից: Ինչպես Քյուչուկ Քյազիմը, այնպես էլ Խալիս Թուրղութը մեղադրվում էին հայերի զանգվածային ջարդեր կազմակերպելու մեջ և թաքնվում էին լեռներում:²

Թալեարի նամակը Մ. Քեմալին Բեռլինից

Անատոլիայում սկսված քեմալական շարժումը հրաշք է: Բեռլինում գտնվող բուլղարիկյան դեկավարներից ոմանք գերմանական կառավարության օգնությամբ կարողացել են ազատվել: Նրանցից հավաստիացում են ստացել, որ բուլղարիկյան կառավարությունը պետք է օգնի Անատոլիայի ազգային շարժմանը: Բուլղարիկյան կառավարությանն այս խնդրում համոզելու նպատակով Էնվեր, Ջեմալ փաշաներին և Ազմի բեյին Ռուսաստան ուղարկեցի:³

Ջեմալ փաշայի նամակը Մ. Քեմալին Մոսկվայից (հունիս, 1920 թ.)

Ռուսները ձեզ մոտ դեսպան են ուղարկում: Իլավա անունով այդ դեսպանը, ասում են, որ պատվավոր ու լուրջ անձնավորություն է: Բոլոր դեպքերում շատ են ցանկանում, որ Դուք էլ Ռուսաստան դեսպան ուղարկեք: Սրանց կարծիքով անհրաժեշտ է Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև

1. D. Avcioğlu Milli Kurtulus Tarihi, Cilt III, İstanbul, 1979, s. 118.
2. Ն. տ., էջ 1181:
3. Ali Fuad Milli Mukadele Hartrate, s. 42.

զինակցության հատուկ դաշինք կնքել: Միայն անհրաժեշտ են համարում լուծել մեկ հարց: Դա էլ Հայաստանի սահմանների խնդիրն է: Ռադեկն ասում է, որ մինչև Անտանտի անդամները կազատվեն անգլիական ճնշումից, ժամանակավորապես ձևավորենք մի Հայաստան: Դրանով Հայկական հարցը, որին Եվրոպայի մեր բարեկամ աշխատավորական կուսակցությունների կողմից մեծ նշանակություն է տրվում, առայժմս կլուծվի և աշխատավորական կուսակցություններն այլևս պատրվակ չեն ունենա մեր վրա հարձակվելու: Այս հարցը քննարկման անհրաժեշտություն չունի: Սակայն համոզված եմ, որ Ռադեկի արտահայտություններում քննարկման արժանի քաղաքական հարցեր կան: Ձեր կողմից այստեղ ուղարկվելիք դեսպանն այդ մասին պետք է որոշակի հրահանգներ ունենա: Այդ հարցը լուծելուց հետո ռուսները հարկադրված կլինեն մինչև վերջ մեզ հետ լինել: Նույնիսկ Ռադեկն է ասում. «Եթե Հայկական հարցը լուծվելու լինեք, ձեզ ցույց տրվող մեր օգնության ուժն ու կարևորությունը հարյուր անգամ կավելանա»:¹

1920 թ. մայիսի 8-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը ընդունեց

Բռնագաղթին մասնակցելու մեղադրանքով բանտարկության դատապարտվածներին ազատելու մասին որոշումը:²

Ջեմալ Կադրինի՝ Այնքափի մուքեսարիֆի, հայտարարությունը ֆրանսիացիներին (1921 թ.)

Ես ազգությամբ թուրք եմ. եղել եմ քեմալականների հետ և նրանց մտադրություններն ու ծրագրերը լավ գիտեմ: Նրանց միտքն ու գործն է քանդել, կործանել ու բնաջնջել: Քեմալականները չեն խնայել... նույնիսկ իրենց ազգակիցներին՝ կոտորել են, չարչարել, ջարդել, իսկ երբ վաղը տիրանան այս երկրին, ի՞նչ սոսկալի աղետներ են բերելու այդ խեղճ ու թշվառ հայերի գլխին...

Օսմանյան օրենքները ուժեղ օրենքներ էին, դրանք պաշտպանում էին փոքրամասնությունների իրավունքները: Սակայն, դժբախտաբար, աշխարհը գիտե, որ դրանք չէին հարգվում, և հայերը միշտ կոտորվել են..

1. Ali Fuad Milli Mukadele Hartrate, s. 49. Գ. Լազյան Հայկական հարց, էջ 245-246:
2. M.Gologlu Uctuncul Mesrutiyet 1920, Milli Mükadele Tarihi, Ankara, 1970, s. 172.

Նրանք (քեմալականները) հայերին կամ իրենց հանար վնասակար համարվող տարրերին իբր գորակոչում են Անատոլիայի խորքերը և ոչնչացնում: ... Ասում են պատերազմական դրություն է և հայերի այստեղ բնակվելը վնասակար է: Խեղճերին տարագրում ու ոչնչացնում են:¹

Աղանայի թուրք պարվիրակները գորավար Գյուֆունին

Մենք Քեմալի ու նրա չեթեների արյունարբու գազան լինելը ձեզնից լավ գիտենք և նաև գիտենք, թե նրանք այսուհետև ինչպիսի գազանություններ են գործելու:²

Ս. Ուսպյուն գեյ

Ժողովրդի հանդեպ բռնության գազանային քաղաքականությունը Թուրքիայում շարունակվում է արդեն հարյուրամյակներ: Այդ տեսակետից քեմալականները, գրավելով իշխանությունը, գերազանցեցին նույնիսկ արյունարբու սուլթաններին: Նրանք հանդես են գալիս որպես ամենակատաղի շովինիստներ, ազգային փոքրամասնություններին ենթարկում բռնի թուրքացման: Քեմալականները հայրենի վայրերից քշում էին լազերին, կազմակերպում քրդերի զանգվածային սպանություններ, կոտորեմ հայերին... Քեմալականները՝ քաղաքական սպանությունների այդ խումբը... անփոփոխ է թողել սուլթանների պետական մեքենան:

Բ. Օրան

(Ազատագրական) պատերազմը մղվում էր ոչ թե զավթիչների, այլ ազգային փոքրամասնությունների դեմ... Իրավունքների պաշտպանության ընկերություններ ստեղծվեցին հենց այն շրջաններում, որտեղ գոյություն ուներ վտանգ հայերի և հույների կողմից:³

«Բուֆոր» թերթ (Մարտի 1920 թ.)

Մ. Քեմալն այլևս չի կարող հավակնություն ունենալ, թե ինքը պաշտպանում է բացառապես թուրքական տարածքները... Մ. Քեմալը Էնվերի քաղաքականության շարունակողն է:⁴

1. ԳԱԹ, ֆ. Ա. Զոպանյան, ք. 7, մաս 1, գ. 3338, ք. 1-2:
2. Ն. տ.:
3. B. Oran Atatürk Milliyetçiligi, Resmi Ideoloji Disi Bir Inceleme, s. 146
4. “Бюлетень народного комиссариата иностранных дел РСФСР”, 1921 г., N 57, стр. 16.

Օմեր Բյազըմ պարմարան

Անգորայի քեմալականները և Սալոնիկի երիտթուրքերը ինքնությամբ իրար նման են, նույն մտադրությունն ունեն, նույն ձգտումները, նույն նպատակներն են հետապնդում, նույն տակտիկան են գործադրում և նույն միջոցները գործածում...

Անգորայի մարդկանց մեծ մասը հին անդամներ են Միություն և առաջադիմություն կոմիտեի և իրենք են, որ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ամենաչար գործունեությունը դրսևորեցին: Անգորայի ամբողջ վարչակազմի կադրերը, մանավանդ գործինը, ընտրում են երիտթուրքերից: Կառավարության անդամներից մեծ մասը երիտթուրքեր են... Մ. Քեմալի հիմնած կուսակցության նախագահ Սերիֆ բեյը Թալեաֆի մերձավոր համախոհն էր... հազարավոր հայերի դահիճը... Նա հիմա, ինչպես ասում են, Անգորայի կառավարության սյունն է:

«Թուրքիան թուրքերին», ահա այն լոգունգը, որը ժամանակին եղավ իթթիհադականների խանդավառ անդամների գաղափարաբանությունը և որն այսօր նորից ազգայնականների դևիզն է... Թուրքիան շարունակում է ներշնչվել միևնույն ազգայնականական մարտաշունչ սկզբունքներով: Թուրքիայի տարածքի վրա բոլորը պետք է իրենց տեղը զիջեին թուրքերին...¹

Խալի փաշա

Ի՞նչ են մեզ համար արաբները: Թողնենք այդ անիծյալ անապատը անգլիացիներին և գնանք Թուրքեստան: Այնտեղ ես կստեղծեմ մի կայսրություն իմ փոքրիկ (որդու)՝ Չինգիզի համար:²

Էնվերը Կարաբեքիրին

Կովկասում... մենք համացեղակիցներ ունենք, որոնք անհամբեր սպասում են թուրքերի վերադարձին:³

1. O. Kiazim L'aventure kémaliste. Elle est un danger: pour l'Orient, pour l'Europe, pour la paix, Paris, 1921, pp. 35-40, 42.
2. «Լրաբեր», ՀՍՍՀ ԳԱ, 1967, ք. 7, էջ 116:
3. «Լրաբեր», ՀՍՍՀ ԳԱ, 1967, ք. 4, էջ 43-44:

Հայ գաղթականների հարցով Ազգերի լիգային Թուրքիայի պատասխանը

Թրքական կառավարության աչքին հայ գաղթականներու ճակատագիրն ու «լքեալ գոյքերու» հարցը չեն իյնար պամանագրուած պարտականութեանց սահմաններուն մեջ, որովհետև հայ փախստականները չեն կրնար հավասարապես ձուլուիլ այն փոքրամասնութեանց մեջ, որոնք այժմ կապրին իր հողերուն վրա և, հետևաբար, անոնք չեն կրնար օգտուիլ դաշնագրին փոքրամասնութեանց վերաբերեալ յոլորածներէն։¹

«Ենի Սաքահ» (24 մարտի 1948 թ.)

Անմեղ Էմին Յալմանը «Վակըտ» թերթի 1919 թ. օգոստոսի 4-ի համարում առատաձեռնորեն թուրքական հողերը նվիրում է Հայաստանին, ասելով, թե Հայկական Հանրապետությունը չի կարող տեղավորել մեր երկրի հայերին, հետևաբար պետք է մի որոշ չափով հողատարածք կցել նրա սահմանին, որպեսզի հայերը տեղ դառնան ազգային հայրենիքի, և մենք ընդմիջտ ազատվենք Հայկական հարցից և դրան առչվող մեքենայությունների աղմուկից:

1919 թ. օգոստոսի 26-ին նույն թերթում Ա. Էմին Յալմանը գրեց. «Հետևյալ կերպ է հնարավոր լուծել Մերձավոր Արևելքի հարցը, որը չլուծված է մնում մինչև օրս.

1. Վերանայել Հայաստանի սահմանը, տեղավորել այդ շրջանի գաղթականներին և երկրի մյուս մասերում եղած հայերին ասել, թե այլևս նրանք իրենց հայրենիքն ունեն, ցանկացողները կարող են այտեղ գնալ»:²

Այի Ֆուադ

Թալեթ փաշայի սպանողին ազատ արձակելուց հետո հասկացավ (Էնվերը), որ Իթթիհադ վե Թերագզըի ղեկավարները միայն Մոսկվայում կարող են ապաստան գտնել:³

1. «Լրաբեր», ՀՍՍՀ ԳԱ, 1967, թ. 4, էջ 161-162:
 2. Ali Fuad Milli Mukadele Hartrate, s. 220.
 3. Ն. տ., էջ 222:

Էնվերի նամակը Մ. Քեմալին (16 հունիսի 1921 թ.)

Բարվում եղած ժամանակ (1920 թ., ամառ) Քյազիմ փաշա եղբորս և ձեզ գրած նամակում, նրա և ձեր այնքան ցանկացած ձևով տեղյակ դարձա, որ ռուսները Հայաստանում որևէ գործողություն չեն կատարելու: Մինչդեռ եթե արևելյան ճակատը ստացվեր, հայերը ուժեղանալու էին և միակ ելքը՝ ունեցած ուժերով հարձակվելն էր, ինչպես այդ եղավ Համաշխարհային պատերազմի ավարտին: Այլապես, նրանք հարձակվելով, մեզ ճզմելու էին: Այդպիսով, շարժման դեմ կառավարությունը ձայն չէր հանելու՝ ձեզ ասել էի:

Երբեք ի պաշտոնն չեմ գործել, և իմանալով, որ Լոնդոնից ոչինչ չի ստացվի, հանձնարարեցի, որպեսզի ռուսներից առավելագույն օգուտ ապահովենք: Խալիլ (փաշայի) հետ անհատապես Կարախանի և Չիչերինի վրա ճնշում գործադրելով երեք նահանգները (Կարս, Արդահան, Օլթի) և ավելին՝ Իզմիրի գավառը մեզ թողնելու ուղղությամբ աշխատեցինք:¹

Խալիլ փաշա

Բուշեհիկների համար մեզնից ավելի լավ դաշնակից անհնար է երևակայել...

Շուրվ գենք, ռազմամթերք ուղարկեցի (Ռուսաստանից) և անձամբ 100 հազար ձուլածո ոսկի հանձնեցի Կարակետում գտնված դիվիզիայի հրամանատար Ջավիդ բեյին:²

Այի Ֆուադ

Չիչերինը Բեթիր Մամի բեյին առաջարկեց. Նախկին հայկական նահանգներից՝ Բիթլիսից, Վանից ու Մուշից, որոշ մասեր տալ Հայաստանին, որը չի կարողանում հանգիստ շունչ քաշել: Նույնիսկ ազգաբնակչության փոխանակության շուրջ էին խորհրդակցել: Այս ամենն Անատոլիայի կառավարությանը բացատրելու համար Խալիլ փաշան մեկնել էր Անատոլիա...³

1. Ն. տ., էջ 233-234:
 2. Ն. տ., էջ 137:
 3. Ն. տ., էջ 70:

Քերի Սամի բեյը պատասխանում է. Թուրքիայում ոչ մի ժամանակ հայկական նահանգ գոյություն չի ունեցել:¹

Ազգային մեծ ժողովի 1920 թ. սեպտեմբերի 2-ի հանձնարարականը
Աղբբեջանի հետ կապ հաստատելու և Հայաստանին կատարված իրողության առջև կանգնեցնելու խնդիրը պետք չէ կապել Մոսկվայի հավանության հետ: Պետք է օգտվել առաջին իսկ առիթից:²

Նայիմ Չևադ՝ խլամական բանակի ղեկավարներից

Կարաբեքի փաշան Խալիլ փաշայի, Նարիման Նարիմանովի և բոլշևիկյան բանակի հրամանատարությանը հասցեագրված նամակ էր գրել: Այդ նամակով ջատագովում էր բոլշևիկների հետ համագործակցության անհրաժեշտությունը: Կատարած ծառայությունների համար Խալիլ փաշային շնորհակալություն էր հայտնվում: Դրանից բացի, թնդանոթի, զենքի և ռազմամթերքի փոխադրության ժամանակ օգտագործելու նպատակով Աղբբեջանի միջից ճանապարհ բացելու անհրաժեշտությունը պարզաբանող երեք նամակ ստացա Կարաբեքի փաշայից: Այս երեք նամակներն էլ հանձնեցի հասցեատերերին:

Ապահովեցի, որպեսզի օգոստոսին թուրքական և բոլշևիկյան բանակներն իրար միանային, ապա համաձայն ստացածս հրահանգների, աշխատեցի Խալիլ փաշայի հետ, որպեսզի երկու բանակների կապն ապահովվի նաև երկաթուղով, և Հայաստանը դրան ընդդիմանալ չկարողանա: Այս նպատակով գնացի Մոսկվա: Էնվեր փաշան արդեն այնտեղ էր:³

Ռիզա Նուրի՝ երիպարուր գործիչ

(Մոսկվայից օգնություն ստանալու համար) հարմար գտան, որ ես գնամ Մոսկվա Յուսուֆ Քեմալի հետ... Ներկայացանք արտաքին գործեր վարող Չիչերինին, մեր խնդրանքը ներկայացրինք: Մեզ լսեց և վերջում ասաց.

1. Ali Fuad Milli Mukadele Hartrate, s. 70.
2. Ն. տ., էջ 78:
3. «Յուսաբեր», 25 սեպտեմբերի 1926թ.:

-Նախ Վանը տվեք հայերին և ապա եկեք խոսենք:

Նման բանը մեզ համար անհնար էր: Յ. Քեմալ բեյին առաջարկեցի գնալ Մտալինի մոտ... Համաձայնվեց և տեսակցություն խնդրեցինք: Մի քանի օր անց դրական պատասխան ստացանք:

Մեզ մի քանի թույլեղ ղորապտույտ և մանվածապատ չանապարհներով ու թաղերով տարան: Վերջապես մտանք մի սենյակ, որի մեջտեղում մի սեղան կար, փայտե աթոռ և ընկեր Մտալինը, որ նստած էր շապիկով:

Մտալինը հարցրեց, թե ինչու ենք եկել և ինչ ենք ուզում: Մենք տեղյակ պահեցինք խնդրին:

-Շատ լավ,- ասաց նա,- մեր նպատակն էլ նույնն է՝ ձեզ օգնել, միայն թե իմանանք, թե որքան եք ուզում...

-Տասը միլիոն ոսկեդրամ,- ասացի:

-Ոչ, այդքան չի լինի:

-Հինգ միլիոն:

-Ոչ:

-Երեք միլիոն:

-Մեկ միլիոն ոսկի թող ձեզ տան:

Մտալինի մոտից գնացինք Չիչերինի մոտ: Նրան հաղորդեցինք Մտալինի խոսքերը: Նա նորից պահանջեց, որ Վանը հայերին տանք և նոր ներկայանանք իրեն:

Ի՞նչ անեինք: Եթե ձեռնունայն վերադառնայինք, մեր վիճակը շատ տխուր էր լինելու:

Յ. Քեմալին առաջարկեցի նոր տեսակցություն խնդրել Մտալինից: 5-6 օր անց հրավեր ստացանք...

Ասացինք, թե Չիչերինը պահանջում է նախ Վանը հայերին տալ և մերժում է դրան հատկացնել:

Մտալինը հեռախոսով ռուսերեն խիստ լեզվով ինչ-որ բան ասաց Չիչերինին: Մեզ էլ ասաց. «Գնացեք, ստացեք դրամը»:

Նորից ներկայացանք արտաքին գործերի կոմիսար Չիչերինին: Մեկ միլիոն ոսկեդրամի կեսը, այսինքն՝ 500 հազար ոսկին մեզ ուղեկցող դազախ հեծյալի հետ մինչև սահման բերեցինք և հանձնեցինք Քյազիմ Կարաբեքի փաշայի ուժերին:¹

1. «Մարմարա», 27 սեպտեմբերի 1952 թ.:

Հայիդի՝ պարզամտոր Ադանայից, հայրարարությունը քուրքական խորհրդարանում (1924 թ. ապրիլին)

Հայ ազգի երջանկությունը և ապագան քուրքերի ձեռքում է: Ուշադրության առնելով քուրքական գործիչների փառանգի սպանությունը, հայկական կոմիտեների դավադրությունները, ամենդ Ջեմալ (փաշայի) սպանությունը և մյուս երևույթները, որոնք փաստորեն ուղղված են քուրք ազգի դեմ՝ այդ ամենի համար կարելի էր ոչնչացնել հայ ժողովրդին:¹

Ճերիդ փաշա՝ ռազմական նախարար

Վիլսոնի ծրագրի վերաբերյալ ի՞նչ, դրսի միջամտություն... մի ազգ, որը կովում է հերոսաբար, ստրուկ լինել չի կարող:

...Մենք համոզված ենք, որ նյութական առումով Թուրքիայի տարածքում անկախ Հայաստանի ստեղծելն անհնար է: Մենք համաձայն ենք, որպեսզի տեղի ունենա ազգաբնակչության փոխանակում և սահմանների մասնակի փոփոխություն հոգուտ Հայաստանի...

Մենք ո՛չ Եգիպտոսի և ո՛չ էլ Կիպրոսի հարցերը չենք բարձրացնում, բայց նաև չենք կարող որևէ մեկին զոհել Կ. Պոլիսն ու Անատոլիան:

Սաֆեդին բեյ՝ լիբերալ-համաչալնական կուսակցության ղեկավարներից

Մենք չենք մասնակցել հայերի վերաբերյալ հարցերի քննարկմանը: Այդ հարցերը կարելի էր բարեկամաբար լուծել... Մեր կուսակցությունը միշտ էլ քննադատել է Միություն և առաջադիմություն կուսակցության քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ:

Մ. Քենայի նամակը քուրք գեղապետերին (1919 թ. օգոստոսին)

Դուք երբեք չեք համաձայնվի, որ ձեր հայրենիքի (Արևմտյան Հայաստանի) սրբազան հողը հայերը ոտնահարեն:²

«Վակըք» քերթ (7 մարտի 1925 թ.)

Այնտեղ, որտեղ երևում է քուրքական սվինը, Քրդական հարց լինել չի կարող:

1. "Вечерняя Москва", 15 апреля, 1924 г.
2. V. Askun Sivas kongresi, Istanbul, 1963, s. 127.

Չ. Գյուրսել՝ Թուրքիայի նախագահ

Արևելյան նահանգները Թուրքիայի դուռն ու ամրոցն են, և դրանք կորցնելը շատ կոփվարացնի Թուրքիայի գոյատևումն Անատոլիայում:¹

Ջևդեթ Սունայ՝ Թուրքիայի նախագահ

Արևելյան նահանգներում քրդերը գուցե և բնակչության 100 տոկոսն են կազմում, բայց Թուրքիայի տարածքում քրդական պետություն հիմնելու նրանց երազը երազ էլ կմնա, ինչպես որ Մեծ Հայաստան ունենալու հայերի երազանքը: Թող քրդերը հեռանան Թուրքիայից: Իսկ ո՞րք: Ուր ուզում են: Թող գնան Իրան, Պակիստան, Հնդկաստան: Թող դիմեն ՄԱԿ-ին՝ իրենց համար Սև Աֆրիկայում ազգային տուն հատկացնելու խնդրանքով: Թող հեռանան, քանի դեռ քուրք ազգը չի զայրացել: Քանի որ, երբ մենք զայրանում ենք, առյուծ ենք դառնում: Թող քրդերը մեր մասին հայերից հարցնեն:²

«Դրոշակ», 1991 թ., մարտ

1990 թ. սեպտեմբերի 23-26-ին Օզալը բանակցություններ է վարում ԱՄՆ-ում հետևյալ հարցերի շուրջը. ա) «ապահովել առևտրական գործակցության ծավալումը», այսինքն՝ ԱՄՆ-ի դռները բաց պահել քուրքական ապրանքների համար, բ) երաշխիք տալ, որ «Հայկական բանաձևը» այլևս ԱՄՆ-ի օրենսդիր օրգանների քննարկման նյութ դառնալ չի կարող, գ) Թուրքիային ու Հունաստանին ցույց տրվող օգնությունը 7*10-ի փոխարեն դարձնել հավասար, դ)քրդերին, մասնավորապես Իրաքի քրդերին, երես չտալ և այլն: Այս այցի կապակցությամբ Արևմուտքի թերթերը գրեցին. «Թուրքիան Պարսից ծոցի ճգնաժամով փորձության ենթարկվեց և ցուցադրեց, որ պատրաստ է թե ՄԱԿ-ի և թե արևմտյան աշխարհի կողքին գործելու ուժի և ծավալապաշտական հակումների միջոցով համաշխարհային խաղաղությունը վտանգող արկածախնդրության դեմ պայքարող երկրների հետ»:

Իսկ քուրքական թերթերը գրեցին. «Արևմուտքը իր քաղաքական հետամտություններով է շարժվում, մասնավորապես Միջին Արևելքին

1. "Le monde diplomatique", օգոստոսի 1971 թ.:
2. София-пресс, Объектив, 1989 г., N3.

առնչվող զանազան շահախնդրություններով: Ցանկանում է, որ Իսրայելի, Եգիպտոսի և Թուրքիայի նման երկրների ստրատեգիական դիրքը և ուժը օգտագործվի: Թուրքիան պետք է գործիք դառնա նման խաղերի, մանավանդ նկատի պետք է ունենալ, որ արաբական աշխարհը, չնայած իր ներքին որոշ հակասություններին, վաղը կարող է վերագտնել իր կրոնա-քաղաքական միությունը: Եթե Օգալը Մոսուլի և Քիրկուկի նման գոտիներում հաճույքով է շարժվում, ապա նման շահագրգռությունները կարող են շատ թանկ նստել Թուրքիայի վրա»:

Այդ վարքագիծը նկատի ունենալով Թուրքիան թուրք-ամերիկյան 1985 թվի համաձայնագիրը, որի ժամկետը լրանում էր 1990 թ. սեպտեմբերին, համաձայնվեց միայն մեկ տարով:

Այստեղ երկրորդական դեր չխաղաց մաս այն, որ «Հայկական բանաձևը» «իր իմաստով և քաղաքական կարևորությունով 1980-1990 թվերի համեմատությամբ շատ ավելի լուրջ իմաստ ու բնույթ է» ստացել: «Հայաստանի ներքին կյանքում հիմնարար շրջադարձեր են տեղի ունենում, անկախության վերահաստատումը Հայաստանի ներքին կյանքում նոր հեռանկարներ կարող է բացել: Մերձակա ժամանակներում Հայաստանի անկախ Հանրապետությունը կարող է դառնալ ՄԱԿ-ի անդամ և իր ներկայացուցիչները ունենալ այնտեղ: Արևմտաեվրոպական երկրները բացահայտ տրամադրություն են ցույց տալիս «ցեղասպանությունը» որպես անժխտելի իրողություն ճանաչելուն, հետևաբար հատուցելու և իրավատիրական պահանջները քննարկման նյութ դարձնելուն»:

«Հայաստանի ներքին վայրիվերումները, ուշ թե շուտ Թուրքիայի համար նոր հարցեր պիտի ստեղծեն, ամենևին չենք հավատում, որ մեր սահմանամերձ շրջանների մերձակա տարածքներում տեղի ունեցող փոփոխությունները բարի դրացիության ուղիով են զարգանալու:

Պատրանք չունենանք, որ Բուշի խոսքերին հետևելով կարող ենք լուծել մեր հարցերը: Երբ կիպրական և Էգեյական հարցերում ԱՄՆ-ն հոգուտ Թուրքիայի որևէ մի քայլ չի կատարում, կարելի՞ է հուսալ, որ հայկական ու քրդական հարցերում կանգնելու է Թուրքիայի կողքին»¹

«Հուրիեթը» սեպտեմբերի 3-ին գրել է, որ Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունները Թուրքիայի համար «փորձանքի» նշանակություն ունեն, քանի որ ՄԱԿ-ի մեջ Հայաստանի մտնելը այդ կազմակերպություն

նում կվերածնի հայ-թուրքական հարաբերությունների հին ու նոր շատ հարցեր: «Հարցը գլխացավի պիտի վերածվի, երբ Հայաստանը անկախ պետություն դառնա և տեղ գրավի ՄԱԿ-ում:

Դժվար է կանխատեսել, թե Հայաստանի ղեկավարությունը Թուրքիայի նկատմամբ ինչ դիրք է բռնելու, երբ ամբողջական անկախության հասնի, բայց ծանոթ ենք հայ ժողովրդի զգացմունքներին: Հայաստանի խորհրդարանը անցյալ տարի հայտարարեց իր 1921-ի համաձայնությունը վիճելի: Արդեն երկար ժամանակ է, որ հայերը հետամուտ են այս խնդրին...

Այս կացության առջև Թուրքիան չի կարող ձեռնածալ մնալ, հարկադրված ենք մոտիկից հետաքրքրվել, հետևել դեպքերի զարգացմանը և քաղաքական իրադարձությունները քննարկել Միջին Արևելքի հարկադրանքների լուսյի տակ:

...Թուրքիան սպառնալիքների դեմ հանդիման է գտնվում հյուսիսային, արևելյան և հարավային սահմանների վրա»:

Օ. Մերեն՝ թուրք լրագրող

Ես գնացի Թունջեյի, որը նախկին Դերսիմն է: Անցա այդ անմարդաբնակ, ամայացած երկրամասով, զրուցեցի բնակիչների հետ... Նրանք կառավարական որևէ այլ չինովնիկի չէին տեսել, բացի հարկահավաքներից ու ժանդարմներից: Այստեղ չկան ո՛չ արհեստներ, ո՛չ հողագործություն, ո՛չ առևտուր: Ես տեսա միայն դժբախտ, թշվառ մարդկանց, որոնց ամբողջ կյանքը կապված է այժեթուծության հետ: Թունջեյին ապրում է 15-րդ դարում և ոչինչ չգիտե 20-րդ դարի բարքերի մասին... Կառավարությունը Դերսիմից վերցնում է, բայց նրան ոչինչ չի տալիս:¹

Ք. Օգալ՝ Թուրքիայի նախագահ

Նախ հեշտ չէ ջոկել՝ ով է քուրդ և ով քուրդ չէ: Իմ հարազատ քաղաք Մալաթիայում՝ երկրի արևելքում, մենք որևէ տարբերություն քրդերի ու թուրքերի միջև չէինք դնում, իսկ քրդերը խոսում էին թուրքերեն: Ի դեպ, Թուրքիայում քրդերը փոքրամասնություն չեն համարվել: Չէ որ Թուրքիան ստեղծվեց աշխարհագրական հարևանության և ոչ թե կամավոր միության բազայի վրա և ոչ թե ինչ-որ ռասայական սկզբունքներով: Հիշեք

1. «Չումհուրիեթ», 5 սեպտեմբերի 1990:

1. В. Ниязтия Курды, Москва, стр. 407.

Աբաբուրքի հայտնի նշանաբանը, որը ասում է. «Երջանիկ է նա, որ իրեն կարող է թուրք համարել», այլ ոչ թե «նա, ով թուրք է»: Ինչո՞ւ: Որովհետև Թուրքիայում միշտ եղել են այլ լեզվախմբերի ներկայացուցիչներ՝ չերքեզներ, վրացիներ, լազեր, բայց պաշտոնական լեզուն միշտ նույնն է եղել՝ թուրքերենը:

Ի դեպ, քրդերենը պաշտոնապես ընդունելու լուրջ պահանջ չի եղել: Բոլոր այդ պահանջները ծնվել են քաղաքական ազիտացիայով և ոչ թե մշակութային պահանջմունքներով: Դուք գիտե՞ք, թե իրար հետ ինչ լեզվով են խոսում քուրդ ահաբեկիչները: Թուրքերեն: Թուրքերենն ու քրդերենը դժվար է զանազանել: Քրդերի հետ կապված խնդիրների ու դեպքերի մեջ գրեթե միշտ խառնված են եղել արտասահմանցիները: Մոտավորապես այնպես, ինչպես Օսմանյան կայսրության հայերը գտնվում էին ռուսների ազդեցության տակ: Արևելյան Անատոլիա ռուսական բանակի ներխուժումը Հայկական հարցը հասցրեց իր ապոգեյին:¹

Ժամանակակից թուրք պապմարաններ

Է. կարալ. Բացարձակ ճշմարտություն է, որ երկու կողմերից էլ թափվել է շատ արյուն, որովհետև հայերը զինված դիմադրություն են ցույց տվել, իսկ զգալի թվով հայեր կյանքից զրկվել են հիվանդությունների, ցրտի, ինչպես նաև այն պատճառով, որ դիմել են վրեժխնդրական գործողությունների, մի բան, որ չէր կարող հավանության արժանանալ թուրք ժողովրդի կողմից:²

Ի. Օզքայա. Երբ աշխարհամարտը սկսվեց, հայկական կոմիտեներն, առանց որևէ պատճառի և հակառակ քաղաքական ողջամտության, գտան, որ իրենք պատերազմական վիճակում են այն պետության հետ, որին պատկանում էին... Այդ իսկ պատճառով կայսրական կառավարությունը որոշում ընդունեց ոչնչացնել հայկական այդ կոմիտեները և ցրել նրանց ղեկավարներին: Որոշումն ի կատար ածվեց սկսած 1915 թ. ապրիլի 15-ից:³

1. «Մոնդ», 27-28 նոյեմբերի 1988 թ.:
2. E. Z. Karai Armenian Question 1878-1923, Ankara, 1975, p. 15-16.
3. C. I. Ozkaya Le peuple arménien et les tentatives de réduire le peuple tuté en servitude, Istanbul, 1976, p. 234-235.

Ֆ. Բելեն. Թուրքական բանակի թիկունքում ծայր առած հայկական ապստամբության պատճառով կառավարությունը հրաման արձակեց հայերին ճակատային գծից հեռացնելու և նրանց Սիրիա և Իրաք ուղարկելու մասին:¹

Էսաֆ Ուրաս. Պատմության օրրան հանդիսացող Անատոլիան անհիշելի ժամանակներից ի վեր եղել է թրքության մայր հայրենիքը:²

Դայիբ Գյոքբիլգին. Ամբողջ պատմության ընթացքում թրքության հայրենիքը հանդիսացող արևելյան վիլայեթներում հայերը վաղուց ի վեր չնչին փոքրամասնություն էին կազմում:³

Անկարայի համալսարանի ուսանողներ

Թուրքիայի քաղաքացին մարդ է, որն ամուսնանում է շվեյցարական քաղաքացիական օրենսգրքով, մեղադրվում է իտալական քրեական օրենսգրքով, դատվում է գերմանական պրոցեսուալ կոդեքսով, կառավարվում է ֆրանսիական վարչական օրենսգրքով և թաղվում իսլամի ծեսերով:⁴

Աբաբուրքի «Թուրքական պապմության հիմնական ուղղությունները» աշխարհային առաջաբանից

Մեր նախնիները, որ մեծ տերություններ են ստեղծել, դարձան նաև մեծ քաղաքակրթությունների ստեղծողներ: Մեր պարտքն է հետազոտել, ուսումնասիրել և թուրք ժողովրդին ու ողջ աշխարհին պատմել այդ մասին:⁵

1. F. Belen XX yuzuilde Osmanli devlet, Istanbul, 1973, s. 243.
2. E. Uras Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 126:
3. T. Gökbilgin Milli mücadele baslarken. Mondros mütarekesinden Sivas kongresine, Ankara, 1959, 19-31. Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 127:
4. Васильев Город над Босфором, стр. 26.
5. Türk tarihinin ana hatlari, Istanbul, 1930.

Ս. Ինան

Մարդկության բարձր քաղաքակրթության օրրանը կարող էր լինել և եղել է երկրագնդի միայն մեկ կետ՝ Միջին Ասիան: Պատմական հեռավոր այդ դարաշրջանում երկրագնդի բոլոր անկյուններում ապրել են երկայնագույն մայրիկ: Միջին Ասիայում առաջացել է մի ուրիշ ռասա, որը և փաստորեն ստեղծել է նեոլիթի մշակույթը: Հենց նրանք էին, որ առաջին անգամ յուրացնելով հողագործությունը և անասնապահությունը, մարդկության առաջ բացեցին մետաղի դարաշրջանը: Նրանք խոսել են մեկ ընդհանուր լեզվով՝ թուրքերենով: Այս ռասան Միջին Ասիայից վերաբնակեցվեց տարբեր վայրերում՝ իր հետ տանելով բարձր մշակույթ: Նա բարձր մշակույթ է տարել Իրան, Հնդկաստան, Փոքր Ասիա և Եվրոպա: Այդ ռասայի մի ճյուղն էլ խեթերն են, այսինքն՝ պրոթուրքերը, որոնք բնակություն հաստատեցին Անատոլիայում:¹

Հ. Չեմբել

Խեթերը, շումերները, եգիպտական և էգեյան քաղաքակրթությունները մեկ շղթայի օղակների մեծ ծագում են Ալթայից:²

Էսադ բեյ

Թուրքերն են առաջինը վառել համաշխարհային մշակույթի ջահերը: Գրչության ստեղծման մասին պատմության դասագրքում կարդում ենք. «Այն ստեղծվել է թուրքերի կողմից նախապատմական ժամանակաշրջանում և տարածվել է ամբողջ աշխարհում»:³

Մուզեֆեր՝ Թուրքիայի պատմության ուսումնասիրության ընկերության քարտուղար

Գիտական վերջին տվյալները համընկնում են մարդկային երկու կատեգորիաներն ընդունելու հետ՝ նկատի ունենալով զանգի ձևը: Նրանցից մեկը վերագրվում է Կենտրոնական Ասիայի սարահարթին: Այս շրջանում ծագում առած անհատները միշտ անվանվել են թուրքեր, որոնք լեոների հետ մարտի բռնվելով՝ հիմք դրեցին մետաղի դարաշրջանին:

1. Turk tarihinin ana hatlari, Istanbul, 1930, s. 48.
2. Ն. տ., էջ 201:
3. Tarih Istanbul, C I, 1932, s. 55.

Երբ մարդկությունը դեռ տգիտության մեջ էր, թուրքերն ընթանում էին Աստծո հավատի ուղիով: Թուրքական զանգվածները շարժվելով՝ նվաճեցին Չինաստանը, Ճապոնիան, Հունաստանը: Թուրանական ծովը հասավ Իտալիայի ափերին, հասավ մինչև Բալթիկա, Իռլանդիա և իսլանդիա: Անցավ Ֆինլանդիայով, որի ազգաբնակչությունն ընդունում է իր թուրքական ծագումը: Ոչ մի վտանգ չկարողացավ կանգնեցնել նրա շարժումը: Թուրքերը թափանցեցին Ֆրանսիա, Ալփերին ու Գալերին անուն տվեցին: Պատմական փաստ է նաև այն, որ էարուսկները ծագել են թուրքական ցեղերից մեկից: Քաղաքակրթությունը սկզբնավորվել է Կենտրոնական Ասիայում, որին թուրքերը դարձրին մյուս ժողովուրդների սեփականությունը:¹

Ս. Սուրեյյա

Մինչև 20-րդ դարը քաղաքակրթությունը միայն մահմեդականներին էր պատկանում: Եվրոպացիները այն գողացան մահմեդական աշխարհից ու յուրացրեցին, իսկ մահմեդականներն իրենց անհոգության հետևանքով որոշակի ժամանակահատվածում նրանցից հետ մնացին:²

Թ. Օզալ

Մեր հայրենակից Հոմերոսն էր, որ Ք. ա. 9-րդ դարում Անատոլիայում նախածեռնեց այն, ինչը հետագայում կոչվելու էր «Հունական հրաշք»... Հոմերոսի արվեստն անհնար է բացատրել այդ շրջանի հունական մշակույթի մակարդակով: Այն ավելի ցածր էր, քան անատոլիականը, հետևաբար Հոմերոսը ոչ թե հունական, այլ անատոլիական, այսինքն՝ թուրքական մշակույթի ծնունդ է:³

Ք. Աբաբուրք

Թուրքերը Անատոլիայի հնագույն բնիկ ժողովուրդն են: Անատոլիական բոլոր քաղաքակրթությունների մեջ առկա է թուրքերի մասնակցությունը: Անատոլիայի ժամանակակից թուրք ժողովուրդը ոչ միայն մշակույթի, այլև ցեղային առումով հանդիսանում է հին Անատոլիայի ժառանգորդը:

1. W. Churchill The World Crises, Barselona, 1944, p. 260.
2. S. Süreyya Cihan iktisadiyatında Türkiye, Ankara, 1931, s. 18.
3. W. Churchill The World Crises, Barselona, 1944, p. 210.

**Թուրքիայի բնակիչ և թուրքերեն խոսող հայերի պատասխանը
«Ինչո՞ւ հայերեն չեք խոսում» հարցին**

Վտանգավոր է, թուրքերի աչքում թշնամի կդառնանք:¹

Եսլչրն Բեկչեն՝ «Չումհուրիեք» քերթի լրագրող

Տոդու Պայագետի և Վանի միջև ճամբի վրայ նոյնիսկ մեկ թեյարան չկայ... Վանա լճի շուրջ ծառ չգտնելը մարդու մեջ տարօրինակ զգացումներ է առաջացնում... (Վանում) Իսլամի մի թաղամասում մի երեխուհի, որ սփռվում է ամենացածր ձայնով, օտարականներին զարմացնում է և նրանք հարց են տալիս. «Ինչո՞ւ է այս երաժշտությունը, ուրարտակա՞ն է»:

Աղթամարի ցուցատախտակներից ոչ ոք չի հասկանում հայ արվեստի գլուխգործոցներից համարվող եկեղեցու հայկական գործ լինելը:²

«Միլիեք», 20 մայիսի 1989 թ

Արևելյան Անատոլիայի և Կարսի պատմական կարևորագույն կոթողներից Անիի ավերակներն անուշադրության պատճառով օրեցօր փլուզվում են:

«Ենի գազեթե», 9 ապրիլի 1965 թ

Անկախութեան պատերազմին Անատոլիայի մեջ հայերը թուրքեր ջարդած են: Եթե այդ ջարդերու հակակշիռը հանենք, հայերը պարտական կմնան թուրքերուն...

«Չումհուրիեք», 9 ապրիլի 1965 թ

Եիշտ է, կես դար առաջ, դարձեալ դաշնակներու և հնչակներու գրգռութիւններով, ցավալի դեպքեր պատահած են թուրքերու և հայերու միջև, և հայոց չափ թուրքերի ալ տառապալից օրեր ապրած են: Այս բոլորը, սակայն, իրենց մեղքերով ու ցավերով պատմութեան փոխանցուած են ներկայիս: Այլևս իմաստ չունի այդ հին էջերը քրքրել և մոխիրները խառնշտկել:

1. «Արարատ» թերթ, 5 ապրիլի 1989 թ.:

2. «Ալիք», 18 օգոստոսի 1985 թ.:

«Չումհուրիեք», 17 ապրիլի 1965 թ

Մենք Սևրի դաշնագիրը ջնջեցինք ճակատե՛ ճակատ, արիւն քափելով, և անոր մնացորդները մինչև Միջերկրական քշեցինք ու մաքրագործեցինք: Ահա թե ինչու կը խնդանք և կանցնինք՝ երբ Սևրի իրավունքներն կը ճառեն մեզի:

«Հուրիեք», 5 մայիսի 1985 թ

Ամերիկացները պարտավոր են հայերին լավ ճանաչել և պետք է իմանան, որ նրանց չի կարելի վստահել:

Զ. Էվրեն՝ Թուրքիայի նախկին նախագահ

Հայերն այդքան կոտորածներ են կազմակերպել և հիմա վեր են կացել ու այնպիսի աղմուկ են բարձրացնում և այնպես են ներկայացնում աշխարհին, թե ոչ թե մենք՝ թուրքերս ենք կոտորվել, այլ մենք ենք նրանց կոտորել: Բռնություններ և ջարդեր կատարողները հենց հայերն են: Դրանով հանդերձ, թուրք ազգը լուսկյաց տարել է այդ բոլորը, ջարդերի շուրջ աղմուկ չի բարձրացրել...¹

«Գյունեշ», 13 ապրիլի 1983 թ

Ապրիլի 24-ը որպես մարդկության նկատմամբ ցեղասպանության օր հայտարարելը հայերի համար կնշանակի ոչ միայն բարոյական հաղթանակ... այլև հայերն այն կօգտագործեն քաղաքական նպատակներով... կօրինականացնեն իրենց դատը...

«Թերջուման», 12 օգոստոսի 1982 թ

Պաշտպանողական միջոցների փոխարեն մենք պետք է հրապարակենք միլիոնավոր գրքույկներ, որոնցում հայերի բոլոր զազանությունները պետք է ցույց տրվի փաստաթղթերով:

«Գյունեշ», 3 հունվարի 1983 թ

Երբ հայերը տեսնեն, որ ահաբեկչությունը տգեղացնում է իրենց դատի դեմքը, կսկսեն այդ դատն առաջ տանել քաղաքական միջոցներով,

1. Թուրքական հեռուստատեսություն, 9 հուլիսի 1986 թ.:

մեծ պետությունների օգնությամբ: Եվ թուրքը, որ մինչև օրս այդ դատի կապակցությամբ իր խելքը գլուխը չի հավաքել... ուշքի է գալու:

«Թերջումանի» քրթակիցը հայաբնակ Վարվըր գյուղի մասին

Գյուղացիներն իրենց անվանում են «քրիստոնյա թուրքեր»: Գյուղի դպրոցը թուրքական է, եկեղեցի չկա, գյուղացիների մեծ մասը հայերեն չգիտի, թուրքացված են նրանց անուններն ու ազգանունները: Թուրքիայի գավառներում «յան» վերջավորությունով ազգանուն չկա: Հայերը բռնությամբ իսլամացվում են:¹

Թ. Օգալ

Հայերը բազմաթիվ գրքեր ու գրքույկներ են հրատարակել և հաջողացրել են աշխարհին համոզել ցեղասպանության հարցում... Ոչ ոք իրավունք չունի պահանջելու Թուրքիային պատկանող թեկուզ մի բուռ հող կամ դատապարտել Թուրքիայի Հանրապետությանը:

«Միլիթ» 10 հունվարի 1985 թ

Միայն չի լինի, եթե ասենք, որ Հայկական հարցում որևէ քաղաքականություն չունենք... Միմչդեռ հայերը վերջին տասը տարվա ընթացքում քարոզչության ասպարեզում, բառիս բուն իմաստով, մեզ ոչնչացրեցին:

Թուրքական ընդհատակյա «Մեր չայնասպիտուր» ուղիորդայան (30 հունիսի, 1987 թ.)

...Գերմանացիների գործակիցներ հանդիսացող Միություն և առաջադիմություն կուսակցության ղեկավարների հրահանգով ավելի քան 1,5 միլիոն հայեր, որոնք բնակվում էին օսմանյան սահմաններում, բարբարոսաբար սպանվեցին, իսկ հարյուր հազարավորներ վնասվեցին իրենց հողերից:

Ա. Հուսեյն

Ինչպես ապացուցում է ժամանակակից գիտությունը... Նոյի ջրհեղեղը ... տեղի է ունեցել 7 500 տարի առաջ... Շատ աղբյուրների վկայությամբ թուրքալեզու ժողովուրդների պապերի պապ Նուզը (Նոյը) եղել է

1. «Չարթոնք», 24 հունիսի 1985 թ.:

աստղագետ: Նա նախապես գիտեր, որ այդ իրադարձությունը (ջրհեղեղը) տեղի էր ունենալու: ...Հեռատես գիտնականը ելք էր որոնում և նախապես նավ պատրաստեց: ...Երբ սկսվեց ջրհեղեղը... նա իր նավի վրա վերցնում է մոտ 80 մարդ, սննդամթերք և յուրաքանչյուր տեսակից երկու կենդանի: Ջրի մակարդակի բարձրանալու հետ միասին բարձրանում է նաև նավը... Սակայն հետո փոթորիկի հետևանքով նավը բախվում է լեռան աննկատ զագաթին և վնասվածք ստանում: ... Վթարի ենթարկված նավի ուղևորները պատսպարվում են «Ալ գարագ» լեռան զագաթին, որը ջրից դուրս էր մնացել... իսկ ջրի հետ քաշվելու հետ միասին վար իջան... Ահա թե ինչու աշխարհում Նոյի անվան հետ առնչվող ամենաշատ տեղանունները Ադրբեջանում են: Դրանց թվում են նոյի դամբարանը և Նախիջևանի հին մասում հնագույն բերդը, ինչպես նաև Նախիջևանի ամենահին անունը՝ Նուզչիբան...

Մերձակա ժայռերի վրա փորագրված են զանազան քարտեզներ: Դրանցից մեկի վրա մեզ հաջողվեց կարդալ «Օգուզ» բառը, որը, ինչպես հայտնի է, հանդիսանում է Արաքս գետի հին անուններից մեկը:¹

Ա. Թուրքեշ՝ թուրք քաղաքական գործիչ, ֆաշիստ

Ո՛վ թուրք, գործիր:

Արդեն մերը չեն Ռումելիան (այսինքն՝ Բուլղարիան, Հունաստանը և Հարավսլավիան), Հունգարիան, Սիրիան, Իրանը, Պաղեստինը, Եգիպտոսը, Տրիպոլիսը, Թունիսը, Ալժիրը, Դրիմը և Կովկասը... Գործիր ինչպես գորշ գայլը: Թող վերածնվեն երբեմնի ժամանակները... Թող Թուրքիան գերիշխի բոլորի վրա... Սա վիթխարի Թուրքիան է՝ մինչև Թուրանը:²

Իսմեթ Ինենյու (1930 թ.)

Միայն թուրքական ռասան իրավունք ունի հաստատելու էթնիկական իրականություն իր երկրում:³

1. «Սովետական Նախիջևան», 1966, մայիս:
2. «Յոն» հանդես, 21 մարտի 1962 թ.:
3. Загоров Истина, истина, истина, София, 1990, стр. 151

Չենալ Գյուրակ

Եթե աղ անուղղելի թուրքերը (քրդերը) չխաղաղվեն, բանակը չի տա-տանվի կրակել և ոչնչացնել նրանց քաղաքներն ու գյուղերը: Այդ արյու-նալի գործողության հետևանքը կլինի ոչ միայն նրանց խռովությունների, այլև քուրդ ժողովրդի վերացումը:¹

Չ Գյուրակ (1960 թ. Դիարբեքիրում)

Քրդեր չկան, բոլորը թուրք են... ամբողջ արևելքում բնակվում են մի-այն թուրքեր:²

Թ. Օզալ (1980 թ.)

Քրդեր և հայեր գոյություն չունեն:³

«Միլի Յուլ» (1967 թ., թիվ 42)

Մենք՝ թուրքերս, այս հողերը վերցրել ենք մեր արյան գնով ... Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, երբ մեզ հայերը դավաճա-նեցին, քրդերը, ապրելով իրենց անմատչելի լեռներում, խույս տվեցին մեր զայրույթից: Հակառակ դեպքում նրանք այդ նահանգներում ոչ թե մեծամասնություն, այլ փոքրամասնություն կկազմեին... Թուրքական հո-ղի վրա իրենց պետությունը ստեղծելու նրանց երազանքը երազանք էլ կմնա, ինչպես ... հայերի երազանքը Մեծ Հայաստանի մասին: Թող նրանք հեռանան... քանի դեռ չեն ոչնչացվել:

1982 թ. ընդունված Սահմանադրության 66-րդ հոդված

Յուրաքանչյուր ոք, ով Թուրքական պետության քաղաքացի է, թուրք է:

«Ենի գազեք Իսրամբուլ դեյլի» թերթ (25 նոյեմբերի 1967 թ.)

Թող հայերը հիշեն, որ ապրում են Պոլսում և փոքրամասնություն են: Թերևս... ներկայումս ցեղասպանություն կատարելը հեշտ չէ, բայց և այն-պես որևէ դեպք կարող է մթնոլորտը հեղաշրջել, որից հետո Պոլսում հայ գտնելն անհնար կդառնա:

1. Загоров, Истина, истина, истина, София, 1990, стр. 151.
2. «Հուրիեթ», 25 հոկտեմբերի 1960 թ.:
3. Загоров, Истина..., стр. 151.

Միացյալ Նահանգների թուրք ուսանողների 1965 թ. հայտարարու-թյունը

Թուրքը, զենքին ապավինելով, դեռևս քանի՜ միլիոն անիծված հայի սրի քաշելու հարմար պահի է սպասում:

Անիծյալ հայերին աշխարհի երեսից պետք է մեկընդմիջտ մաքրենք:

Դա մեր սրբազան Մարգարեի պատգամն է:

Ո՛վ իսլամական աշխարհ, լավ գիտցիր, քանի դեռ հայ թշվառական-ներն աշխարհի երեսից մաքրված չեն, երկրագունդը խաղաղություն և ազատություն չի ունենա:

Հանուն Մուհամեդի սիրո, յուրաքանչյուր թշվառական հայի սպանե-լու համար արքայության եք արժանանալու:

Շատ շուտով ձեր Հայաստանն էլ գերզմանոցի ենք վերածելու... Աստված հայ ազգի ճակատագիրը թուրքի ափի մեջ է դրել:

66 հազար պոլսահայեր մեր ձեռքում պատանդներ են, մորթելու ոչ-խարներ:¹

«Միլիեթ» (26 օգոստոսի, 1986 թ.)

Չկա ոչ մի հարևան պետություն, որին Թուրքիան տարածքային պա-հանջ չներկայացնի:

«Թերջուման»-ը 1988 թ. ռամազանի առիթով հրատարակված իր հավելվածում գրում է

Հնդկաստանի բնակչության երակներում հոսում է թուրքական ար-յուն:

Թուրքերի բացադրական բառարանից

Թուրք.- Ժողովրդի անուն, որը հին ժամանակներում բնակվում էր Մի-ջին Ասիայում: ...Այժմ այդ ժողովուրդը բնակվում է Բալկաններից մինչև Չինաստան:

«Թերջուման» (1987 թ.)

Օրակարգի մեջ են թուրքական 16 պետություններ (Թուրքիայի նա-խագահի պալատի դրոշակին կախված էր 16 աստղ)...

1. София-пресс, Западная пан тюркизма, София, стр. 47.

Հարգելի նախագահիդ հարցրեց թուրքական պատմության մասնագետներին, թե իսկապե՞ս գոյություն ունեն թուրքական 16 պետություն: Նրան բացասական պատասխան տվին, որովհետև դրանց թիվը ավելի շատ է: Դրանից հետո նախագահիդ այդ պետությունների դրոշակները, որոնք կախված էին իր աշխատասենյակի խորքում, հանեց:

Ամեն առավուր թուրքական բանական արթնանում է հեղեղալ երգի հնչյունների տակ

Կայծակներ ստեղծող ցեղի շավիղն ենք,
Փոթորիկներ ցույց տվող նահատակների երդումն ենք,
Որևէ ուժ չի կարող կասեցնել այս մրրիկ ազգին:¹

«Թուրքիե» (23 հուլիսի 1989 թ.)

Պետք է ստեղծել արտաքին թուրքերի նախարարություն: Թուրքիան 150 միլիոն ճնշված թուրքերի հույսն է:

«Բոզբուրդ» քերթ (1942 թ.)

Ո՞վ ենք մենք: Մենք գորշ գայլեր ենք: Ո՞րն է մեր գաղափարախոսությունը: Գորշ գայլերի թուրքիզմը: Ո՞րն է գորշ գայլերի հավատամքը: Նրանք հավատում են, որ թուրք ցեղը և թուրք ազգն ուրիշ ցեղերից կամ ազգերից առավել են: Ո՞րն է նրանց գերազանցության աղբյուրը: Թուրքական արյունը...

Պատերա՞զմ: Այո, պատերազմ, եթե հարկ լինի:

1971 թ. Պոլսում լույս տեսավ Սուրեյա Այդինիի ինքնակենսագրական վեպը, որում զեպեղված են հեղեղալ չափածո փողերը

Մենք ուզում ենք իշխել արար աշխարհին,
Մեր Չուկետն է թուրք հայրենին,
Մեր Բեաբեն է բարձր և պայծառ Թուրանը,
Պահեստի սպաներ, ոտքի՛, ուղին նշմարվում է,
Ահա, տեսեք, գնում ենք Կովկաս,
Թուրանն է մեզ սպասում:²

1. «Հայրենիք» քերթ, Բոստոն, 13 մայիսի 1987 թ.:
2. **Չարեվանդ** Միացյալ անկախ Թուրանիա, էջ 58:

Ֆ. Թիմուրբաշիի՝ թուրք գիտնական, «Մեծ Թուրքիայի աչքերով» հոդվածից

Թուրք ազգն իր ամբողջ պատմության ընթացքում միշտ ցուցադրել է մեծ ազգի և մեծ պետության հատկություններ: Համաշխարհային տիրապետության ամբողջ աշխարհում նոր կարգեր ստեղծելու և այդ կարգերը դեկավարելու մասին միտքը միշտ մեր ազգի համար իդեալ է եղել... Մեր ժամանակի ազգային իդեալն է Մեծ Թուրանի ստեղծումը:¹

«Միլիեթ» (դեկտեմբեր 1988 թ.)

Մեզ համար էլ ավելի կարևոր է աղբյուրաբանական վերջին ցույցերին թուրքական դրոշակների ներկայությունը:

«Չունհուրիեթ» (27 հունվարի 1989 թ.)

Ամբոխը համաթրքության կարգախոսներով կառավարությունից «օժանդակություն» և «գործակցություն» էր պահանջում հոգուտ աղբյուրաբանների: Աղբյուրաբանական դեպքերը կյանքի են կոչել համաթրքության կարգախոսներին:

Ա. Թուրքեշ

Բոլոր սպիտակամորթ մարդիկ ծագել են թուրքերից:

Թուրքական «Մեր չայնասփյուրը» ռադիոկայանի 1987 թ. հունիսի 30-ի հաղորդումը

Իր վերջին նիստում Եվրոպական խորհրդարանը նույնպես բանաձև ընդունեց Հայկական ցեղասպանության մասին: Թե՛ պրեզիդենտ Բ. Էվրենը և թե՛ վարչապետ Թ. Օզալը, այս հարցի շուրջ մեծ աղմուկ բարձրացրին՝ այն ներկայացնելով որպես Թուրքիային նվաստացնող բանաձև: Սակայն նրանք զոհն մեկ անգամ չասացին, որ այդ սև արատը Թուրքական Հանրապետության կողմից չի գործադրվել: Այդպիսով, նրանք պարտադրեցին, որ Թուրքիան կրի մեղադրանքն այն արարքների, որոնք կատարվել են Էնվերի ու Թալեաթի նմանների... կողմից:

1. «Թերջուման», 1 դեկտեմբերի 1977 թ.:

...Իրականում գերմանացիների գործակիցներ հանդիսացող Միտթյուն և առաջադիմություն կուսակցության ղեկավարների հրահանգով ավելի քան 1, 5 միլիոն հայեր, որոնք բնակվում էին Օսմանյան կայսրությունում, բարբարոսաբար սպանվեցին, իսկ հարյուր հազարավորները քշվեցին իրենց հողերից:

...Օսմանյան իշխանության օրոք տեղի ունեցած Հայկական ցեղասպանությունը ընդունելով՝ մենք ոչ թե կորցնում, այլ ձեռք ենք բերում հարգանք մեր նկատմամբ:

Հուսեյին Չահիդ՝ քաղաքակն գործիչ

Կարելի է ասել, որ այդ սպանությամբ (Թալեաթի) հայկական կոմիտեները նրանից վրեժ լուծեցին ցեղասպանության համար: Սակայն հայերի բռնազաղթը մտահոլացած ու իրականացրած մարդիկ դրանով փրկեցին Թուրքիան, այդ այն դեպքում, երբ գենոցիդի պատասխանատուների սպանությունը չի վերածնել հայերի իղձերը... Դեպորտացիայի վերաբերյալ որոշումը սարսափելի, սակայն երկրի համար ծայր աստիճան անհրաժեշտ որոշում էր, և ...Թալեաթն ու նրա ընկերները դրան գնացին միմիայն... հանուն երկրի բարեկեցության ու փրկության:¹

«Հուրիեթ», 1989 թ. հունիս

Մեզ ցավ է պատճառում, որ հաճախ (արտասահմանյան) երկրների հետ հարաբերություններում գտնվում ենք ներողություն խնդրող գործընկերոջ վիճակում: «Թուրքիա» բառը մարդկանց մեջ ընկալվում է «խոշտանգում»...

Բայց ինչո՞ւ մենք որպես ազգ չենք կարողանում մեր վրայից հանել «խոշտանգող» պիտակը:

Ջ. Գյուրբան-գորահրամանապար

Ուզենք թե չուզենք... «հայոց ցեղասպանության» վրա հիմնված Հայկական հարց գոյություն ունի: Դժբախտաբար այդ հարցը միջազգային անդրադարձեր ունեցել է և արդեն Թուրքիայի Հանրապետության համար գլխացավ է դարձել... Նշված հարցը գոյություն չունեցող կամ ոչ

1. Hüseyin Cahit Talat pasa, Yakin Tarimiz, Cilt I, s. 89.

կարևոր համարելը (ակնարկում է Օզալին) քաղաքական հերոսության ճանապարհ է հարթում և դրանով էլ լրջության և պատասխանատվության կմոլի մեր պետական այրերին:¹

Ք. Էվրեն (17 հոկտեմբերի 1985 թ.)

«Թուրքիայի համար գոյություն ունի երեք սպառնալիք: Դրանցից առաջինը կոմունիզմի վտանգն է, որը երկար ժամանակ կախված է Թուրքիայի վրա»: Մեկ օր անց Չանքրում պրեզիդենտը հայտարարեց. «...Հենց այդ կոմունիստներն են, որ երազում են բնակչությանը իրենց կողմը գրավելով երկիրը մասնատելու մասին և չեն խուսափում անգամ հայերի հետ համագործակցելուց»:

Չանքրում ունեցած ելույթում Ք. Էվրենն ասաց. «Նրանց համար հայրենասիրություն ասած բանը գոյություն չունի: Նրանք ասում են, թե ինչո՞ւ ենք զենք գնում, ինչո՞ւ ենք ինքնաթիռաշինական գործարաններ հիմնում, ինչո՞ւ ենք ռազմամավեր, տանկեր գնում: Նրանք ամեն ինչին հակառակ են... Նրանց համար արյունն անգամ նշանակություն չունի, չեն ընդունում «թուրքական արյուն» հասկացությունը: Նրանք ասում են, որ արյունը համամարդկային է, ի՞նչ է նշանակում «թուրքական արյուն»:

Այո, այսօր թուրքական պաշտոնական քաղաքականության մեջ նորից հնչում է պանթուրքական արյան պաշտամունքը, այսինքն՝ վերադարձ դեպի երիտթուրքերի շովինիստական-դասիստական մարդատյաց քաղաքականություն: Թուրքական բանակի 1986 թ. ձմեռային ռազմախաղերի ավարտին նվիրված արարողության ժամանակ Էվրենն ասաց, որ ի տարբերություն Առաջին համաշխարհային պատերազմի, «այսօր մեր բանակը կարող է ճեղքել այս լեռը (Արարատ) և մյուս կողմն անցնել..., որովհետև այսօր այն համալրված է զինվորական լավագույն միավորումներով և լավ վարժեցված է»:²

Թուրքական կառավարությունն աշխատում է նաև գիտական հիմնավորում տալ իր տարածապաշտական ձգտումներին: Այդ նպատակն էր հետապնդում 1986 թ. հոկտեմբերին կազմակերպված «Թուրքագիտական հետազոտությունները և Թուրքիան» միջազգային գիտաժողովը: Հոկտեմբերի 13-ին գիտաժողովի աշխատանքի արդյունքներն ամփոփ-

1. «Դրոշակ», 1989 թ., թիվ 1-2:
2. Թուրքական հեռուստատեսություն, 13. 10. 1985:

վեցին թուրքական հեռուստատեսության կազմակերպած «Կոլո սեղանի» ժամանակ: Գիտաժողովի մասնակիցների վկայությամբ՝ քննարկման հիմնական նյութը «թուրքաբնակ ռեզիդենի արևելյան» հաստատում, այսինքն՝ Սովետական Միությունում, բնակվող թուրքական ծագում ունեցող ժողովուրդներն էին: Նրանց կարծիքով՝ ԽՍՀՄ-ում թուրքալեզու անձանց քիվը կազմում է շուրջ 50 միլիոն: Իսկ «Մարայբոսնայից մինչև Չինաստան և Յակուտիա տարածքում այն անցնում է 140 միլիոնից: Եկող դարի սկզբներին այդ բնակչության քիվը կհասնի մոտավորապես 200 մլն-ի: Հետևաբար, նշում էին նրանք, մենք զբաղվում ենք շատ կարևոր և բազմամայր մի էթնիկական խմբավորման ուսումնասիրությամբ: Անշուշտ, դրա կարևորությունը չի բացատրվում միայն այդ խմբավորման բազմամարդությանը: Այն կարևոր է նաև պատմական, կուլտուրական, հոգևոր և քաղաքական տեսակետներից: Այս շրջանը աշխարհի ապագայում կարևոր դեր է զբաղեցնելու: Մարդկության ճակատագիրն այստեղ է որոշվելու: Նման աշխարհագրական դիրքի պատճառով առաջիկա 10 տարում... թուրքերը ակտիվ դեր են կատարելու մարդկության պատմության զարգացման մեջ»:¹

«Իմ խալիֆայական մի խոսքը,- գրել է Համիդը,- բավական է սրբազան պատերազմ սկսելու համար... կզա մի օր և բոլոր հավատացյալները մեկ մարդու պես ոտքի կկանգնեն փշրելու անհավատների շոթաները: Անգլիական տիրապետության մեջ գտնվող 85 միլիոն, հուլանդական գաղութներում գտնվող 30 միլիոն և Ռուսաստանում ապրող 10 միլիոն մահմեդականները բոլորն էլ այն ժամանակ կմիանան: Չզիտե՞ն, որ 250 միլիոն մահմեդականներ ամեն օր աղոթում են ալլահին՝ իրենց աչքերը դեպի խալիֆան դարձնելով, որ մարգարեի ժառանգն է»: Աբդուլ Համիդի կարծիքով, փոքր ազգերին բարենորոգումներ շնորհելը նշանակում է «կայսրությունը կործանել» և «ինքը ուխտում է իրեն հաջորդող սուլթաններին, որ նրանք պատերազմեն հայերի անկախության դեմ»:²

Սուլթանին ու նրա քաղաքականությանը փոխարինելու եկան երիտթուրքերը: Նրանք թուրքական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներն էին և համառորեն իշխանության էին ձգտում, իշխանություն, որը պետք է

դառնար նրանց տնտեսական ու քաղաքական շահերի իրականացման միջոց: Բայց քանի որ այդ բուրժուազիան թույլ էր, իսկ երկրի տնտեսական կյանքը գտնվում էր հույների, հայերի և հրեաների ձեռքին, այդ պայմաններում ձևավորվեց ոչ թե թուրքական բուրժուական մացիոնալիզմը, այլ թուրքական մեծապետական շովինիզմը, թուրքերի ազգային բացառիկության հոգեբանությունը: Երիտթուրքերը սիրում էին ասել, որ թուրքերը 400 ձիավորով կարողացան հիմնել աշխարհածավալ կայսրություն: Եթե հավատանք երիտթուրքական պարագլուխներին, նրանք ձգտում էին տապալել «անազնիվ, ազահ և ստոր միապետին՝ Աբդուլ Համիդին, որովհետև նա «տղը ոտին չէր դնում մեծ Թուրքեստան ստեղծելու համար»:¹

Երիտթուրքերի կուսակցության հիմնադիրներից Թեմոն քննադատում էր սուլթանին, որովհետև նա «թուրք ժողովրդին չէր հրավիրում պատժելու հայերին»:²

Երիտթուրքերի կուսակցությունը,- գրում է այդ կուսակցության նախկին գործիչներից մեկը՝ Մ. Ռ-իֆաթը, - ձգտում էր «թուրք տարրին օսմանցի մյուս տարրերի նկատմամբ տիրապետող դարձնել, նրա համար բացառիկ դիրք ապահովել, մնացած տարրերին ձուլելով կամ բնաջնջելու միջոցով Օսմանյան միությունը քանդել և նրա տեղը նոր թուրքական պետություն հիմնել...»:³

«Ես,- գրում է Ջեմալ փաշան,- նախ և առաջ օսմանցի եմ, իսկ դրանից հետո ես երբեք չպետք է մոռանամ, որ նաև թուրք եմ: Իմ հաստատ համոզումնքն է, որ թուրքն օսմանյան պետության հիմնաքարն է. Օսմանյան միությունն է, որ ամրացնում և հիմնավորում է թուրքական քաղաքակրթության և մշակույթի զարգացումը»:

Ուրեմն, Օսմանյան միություն ստեղծելու համար պայքարը գլխավորն էր երիտթուրքերի քաղաքականության մեջ: Իսկ բոլոր նրանք, ով-

1. Петросян Ю. Младотурецкого движение. Москва, 1971, стр. 183-194.

2. Ջ. Կիրակոսյան Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, գ, 1, Ե. 1980, էջ 120:

3. Ռ-իֆաթ Մ. Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը և իթթիհադի հայաջինջ ծրագրերը, Բեյրութ, 1966, էջ 103:

1. Թուրքական հեռուստատեսություն, 13. 10. 1986:

2. Տազնեան Պ. Աբդուլ Համիդ 2-րդ Կարմիր սուլթան, Բեյրութ, 1980, էջ 571:

քեր այդ միությունն ստեղծել էին ուզում, նրանց «ուշադրությունը պետք է ուղղված լինի թուրքերին բարձրացնելու, նրանց թիվը ավելացնելու և նրանց գոյության հնարավորությունն ապահովելու մեծ պարտականություն վրա»:¹

Երիտթուրքերի Սալոնիկի կազմակերպությունը 1911 թ. հոկտեմբերին ընդունեց հետևյալ հակամարդկային բանաձևը.

1. Համաձայն բնության օրենքների ստորադաս ցեղերը պետք է գերադաս ցեղերի կեր դառնան:

2. Կոտորելը ազնվականության ցասումն է ստոր ցեղերի դեմ, որոնք ղիտվել են որպես անարգ թշնամի:

3. Եթե որոշվել է ջարդելի ծրագիր, այն պետք է գործադրվի ամբողջությամբ՝ առանց որևէ մեկից ազդվելու և առանց տարվելու զգացմունքային ազդեցություններով: Սա անգթություն չէ, այլ գերադաս տարրի ոգու արտահայտություն:

4. Ռազմական անհրաժեշտություն է ժողովուրդների կոտորածը՝ առանց տարիքի ու սեռի խտրության:

5. Թշնամի ցեղի երեխաներին կոտորելն ազգային պաշտպանության կանխարգելիչ միջոց է:

6. Իրենց մայրերի արգանդներում իսկ այդ երեխաները ապրելու անարժան են՝ որպես աստվածամերժ շառավիղներ:

7. Կայսրության գոյությունը կախված է երիտթուրք կուսակցության ուժից և բոլոր հակամարտ գաղափարների ճնշումից:²

1918 թ. սեպտեմբերին Խան Խոյսկին գրել է. «Աղբրեջանը վերջապես հասել է իր նպատակին և թուրքական ժողովուրդների մեկդարյա իդեալը՝ միություն սուլթանի դրոշի տակ, իրականություն է դարձել: Վոլգայի թաթարները, Անդրկասպյան սարթերը, ուզբեկները, կիրգիզները և Խիվայի ու Բուխարայի բնակիչները Կենտրոնական Ասիայում մեծ հույսով են սպասում թուրքական ազատագրական բանակին»:³

Բաթումի բանակցությունների ժամանակ Վեհիբ փաշան հայկական պատվիրակությանը հայտարարեց. «Դուք տեսնում եք, որ ճակատագիրը Թուրքիային արևմուտքից արևելք է քշում: Մենք հեռացանք Բալկան-

1. Ջեմալ փաշա Հայկական հարցը, Եր., 1927, էջ 17:
2. Ն. տ., էջ 18:
3. Ահարոնեան Գ. Խոհեր 50-ամեակի ավարտին, Բեյրութ, 1966, էջ 172:

ներից, կենդանանք նաև Աֆրիկայից, բայց մենք պիտի տարածվենք դեպի արևելք, այնտեղ է մեր արյունը, մեր կրոնն ու լեզուն: Եվ սա տարերային ձգողություն ունի. մեր եղբայրները Բաքվում են, Դաղստանում, Թուրքեստանում և Աղբրեջանում: Մենք պետք է ճանապարհ ունենանք դեպի այնտեղ: Եվ դուք՝ հայերդ, կանգնած եք մեր ճանապարհին: Պահանջելով Վանը՝ դուք կփակեք մեր ճանապարհը դեպի Պարսկաստան, պահանջելով Նախիջևանն ու Չանգեզուրը՝ դուք մեզ համար արգելք կհանդիսանաք իջնելու Քուռի հովիտը և Բաքու-Կարսն ու Ախալքալաքը կփակի մեր ճամփան դեպի Ղազախ ու Գանձակ: Դուք պետք է մի կողմ քաշվեք և մեզ ճանապարհ տաք: Ահա թե որտեղ է մեր հիմնական վեճը: Մեզ պետք է երկու ճանապարհ, որոնք մեր բանակներին հնարավորություն կտան շարժվելու և պաշտպանվելու: Մի ճանապարհը՝ Կարս-Ախալքալաք-Բորչալու-Ղազախն է, որն անցնում է դեպի Գանձակ, մյուսը գնում է Շարուր-Նախիջևան-Չանգեզուրով Քուռի հովիտ: Դուք կարող եք մնալ դրանց մեջտեղում, այսինքն՝ Նոր Բայազետի և Էջմիածնի շուրջը»:¹

Իսկ Ենվերը գտնում էր, որ «հայերը միշտ էլ եղել են և քանի դեռ կան, կլինեն մեր թշնամիները, հանգիստ չեն թողնելու մեր անատոլիական նահանգները և ավելի լավ է նրանց հիմնովին բնաջնջենք նաև Կովկասում, ինչպես այդ արվեց Թուրքիայում: Կովկասում փոքրիկ Հայաստանը պատճառ է դառնալու, որ միշտ ձգտի ընդարձակել իր սահմանները և դառնալ հավիտենական վտանգ Թուրքիայի համար»:

Եվ ապա՝ «Կայսրությունը պետք է մաքրել հայերից ու լիբանանցիներից: Առաջիններին մենք կոչնչացնենք սրով, երկրորդներին՝ սովով»:²

Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին նա նշեց. «Պողպատյա բանակների տեր Գերմանիան մեզ թիկունք կկանգնի ոչ միայն Մակեդոնիան, այլև Կովկասն ու Եգիպտոսն էլ երիտթուրքերի տաիրապետության տակ առնելու և Թուրքիան աշխարհի ամենահզոր կայսրության վերածելու»:³

1. Խատիսեան Ս. Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, 1930, էջ 70:
2. «Շարժում», 07. 10. 1935:
3. ՀԽՍՀ ԳԱ ինֆորմացիոն բյուլետեն, Եր., 1985, էջ 13:

«Մենք մի արատ ունենք, որ պիտի մաքրենք»՝ դա «հայերից թուրանի ճանապարհի մաքրումն ու թուրքական միության ապահովումն է»:¹

Չեմալ փաշան հայերին հայտարարել է. «Մենք վերացնում ենք մեր ճանապարհից այն ամենը, ինչ խանգարում է մեր նպատակին հասնելուն: Դուք միշտ ռուսների հետ եք, դուք նրանց առաջապահն եք, իսկ ռուսները մեր ռիսերին թշնամիներն են»:²

Այդ նույն օրերին դոկտ. Նազըմը բացականչեց. «Ո՛վ թուրք, տեսնում եմ, որ բախտիդ արևը պիտի ծագի. թուրանի ճամփան բացվելով լույսերն աչքեր պիտի շլացնեն»:³

Երիտթուրքերի այս ցնորամիտ երազանքները տարածվում էին ամենուր և հայտնի էին շատերին: Այդ մասին օտարերկրյա դեսպաններն իրենց կառավարություններին զեկուցագրեր էին գրում: Այսպես, օրինակ, Շվեյցարիայում Ֆրանսիայի դեսպանը 1918 թ. ապրիլի 18-ին գրել է իր կառավարությանը. «Մենք ձեզ արդեն հայտնել ենք այն մեծ հույսերի մասին, որ տաժում է Օսմանյան կայսրությունը Ռուսաստանի ժառանգությունների նկատմամբ և այն փորձերի մասին, որպեսզի նախկինում ցարական տիրապետության տակ ապրող թուրք ժողովուրդներին միացնի Կ. Պոլսին: Ռուսաստանում, 1918թ. փետրվարի 20-ի համարում գրել է «Թերջուման վի հակիբաթ» թերթը, գոյություն ունի թուրանական աշխարհը, որ տարածվում է մինչև Չինաստանի և Աֆղանստանի սահմանները, ընդգրկելով Կասպից ծովը, և որի ազգաբնակչության 90 տոկոսը մերձենում է թուրքական ռասային:

Այս պլանները տվյալ փուլում ավելի կոնկրետ վերաբերում են Կովկասին և Դրիմին: Թուրքիային Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանների զիջումը նրա համար դարձավ առաջին քայլը իր նպատակների իրականացման ճանապարհին, և այս իրական հաջողությունը ոգևորել է նրան իր եսասիրական պլանների հետագա զարգացման համար...»:⁴

Երիտթուրքերը, կազմակերպելով հայերի ցեղասպանությունը, միաժամանակ նպատակ ունեին տիրանալու նրանց ունեցվածքին և օգտագործելու այն ինչպես ռազմական ծախսերը, այնպես էլ մահմեդական

քաղցած բնակչությանը բավարարելու համար: Երիտթուրք գործիչ Նալիմ բեյը գրում էր. պատերազմը նոր էր սկսվել, երբ «Թուրքիայում ծայր առան քաղցն ու թշվառությունը: Այս թշվառներին (թուրքերին) խաբել, կշտացնել էր պետք, և այդ կարող էին անել հայերի թողնելիք ապրանքներն ու դրամը: Էրզրումի, Բիթլիսի, Դիարբեքիլի, Մամուրեթ ու Ազիզի, Սվազի նահանգներում հայերի ջարդ ու կողոպուտ սկսվեց: Այս զբաղմունքը ժողովրդին ամեն ինչ մոռացնել էր տալիս»:¹

Կ. Պոլսի «Բոզբուրք» թերթը 1942 թվականի մարտի 5-ին գրել է. «Ո՛վ ենք մենք: Մենք գորշ գայլեր ենք: Ո՞րն է մեր գաղափարախոսությունը: Գորշ գայլի թուրքիզմը: Ո՞րն է գորշ գայլերի (թուրքերի) հավատամքը: Նրանք հավատում են, որ թուրք ցեղը և թուրք ազգը ուրիշ ցեղերից կամ ազգերից առավել են: Ո՞րն է նրանց գերազանցության աղբյուրը, թուրքական արյունը: Արդյո՞ք թուրքն է ծնե գերազանց է: Թուրքը գերազանց է ի ծնե»: «...Գորշ գայլերը պանթուրքի՞ստ են: Այո: Գորշ գայլ թուրքերի սրբազան նպատակն է տեսնել թուրքական պետությունը 60-միլիոնանոց ազգ դարձած: Ի՞նչ պետք է լինի քո արդարացումը (խնդիրը) դրա համար: Գորշ գայլերը վաղուց են հռչակել «արդարությունը չի տրվում, այլ բռնագրավվում է» սկզբունքը: Պատերա՞զմ: Այո, պատերազմ, եթե անհրաժեշտ է...»:²

1960 թ. լույս տեսած «Թուրք ջիլիյե Գիրիշ» գրքում կարդում ենք. «Թուրքիայի 20-միլիոնանոց դինամիկ համախմբումը և հյուսիսի ու արևելքի 30 միլիոններին (թուրքական ցեղերին) երկար զսպել հնարավոր չէ: Եթե թուրքիզմն ու Թուրքիան պիտի ապրեն, ապա պետք է առանց ժամանակ կորցնելու միանան և կազմեն 60-միլիոնանոց թուրք ազգ»:³

1985 թ. ապրիլի սկզբներին պաշտոնական այցով Վաշինգտոն ժամանեց Թուրքիայի կառավարության նախագահ Թ. Օզալը: Այդ այցելության նպատակներից մեկը Հայկական հարցի շուրջ ԱՄՆ-ում ծավալված շարժումների ու քննարկումների խափանումն էր: Եվ դա Օզալին հաջողվեց: Այցելության ժամանակ նա հանդիպումներ ունեցավ Ռեյգանի, Շուլցի, Բուշի, Ուայնբերգերի և այլ պաշտոնական անձանց հետ: Նրանք բոլորը Օզալին հավաստիացրին, որ «հայերի հարցի վերաբեր-

1. "Be Ori ent", 21.09.1914.

2. Ահարոնեան Գ. նշվ. աշխ., էջ 175:

3. Ա-իֆաթ Մ. նշվ. աշխ., էջ 22:

4. ՀԽՍՀ ԳԱ ինֆորմացիոն բյուլետեն, Եր., 1980, էջ 40-41:

1. Անտոնեան Ա. Մեծ ոճիր, Բեյրութ, 1977, էջ 240:

2. Ահարոնեան Գ. նշվ. աշխ., էջ 177-178:

3. Ն. տ., էջ 179:

յալ կոնգրեսի վերջին ժամանակների ընդունած որոշումների առթիվ Թուրքիայի անհանգստությունը հասկանալի է: Մենք ամեն ինչ կանենք այդ որոշումները վերանայելու համար»:¹

Օգալն իրավացի էր. նա լավ էր ճանաչում ԱՄՆ-ի քաղաքական լիդերներին: Եվ իսկապես, երբ 1985 թ. դեկտեմբերի 10-ին կոնգրեսում նորից քննարկման դրվեց «Հայկական բանաձևը», Շուլցը կոնգրեսին մի նամակ հղեց, որով հիշեցնում էր, թե ինչ ծանր հետևանքներ կունենա այդ բանաձևի ընդունումը, իսկ Ռեյգանը կոնգրեսանեներին հավատացնում էր, որ այդ բանաձևի ընդունումը կվճարի Արևմուտքի անվտանգությանը:²

1986 թ. հուլիսի 9-ին Թուրքիայի պրեզիդենտ Է. Էվրենը, Էրզրումի մոտ գտնվող Ալաջաքյոյու բնակավայրում, հանդիսավորությամբ բացեց 1918 թ. «հայ ավագակների» կողմից սպանված 278 թուրքերի հիշատակը հավերժացնող հուշարձանը: Թուրքական հեռուստատեսության կարծիքով, այդ թուրքերը «սպանվել են դուրսոտ Ազարիկ, գնդապետ Մորելի և Անդրանիկի հրամանատարության ներքո գտնվող ավագակների կողմից... Սպանված թուրքերի հագուստներն այրված են, լաթերը՝ կպած կմախքներին, դրանց կողքին հայտնաբերվել են Դուրաններ, թուրքերի կողմից օգտագործվող զարդեր, գլխաշորեր, արծաթյա դրամներ և կանացի հյուսած մազեր»:

Դեռ նախորդ օրը, հանդես գալով Իզմիրում, նախագահն ասաց. «Իզմիրի շրջանի բնակչությունը տարբեր ժամանակներում բազմիցս ենթարկվել է հայերի կազմակերպած ջարդերին: Հայերն այդքան կոտորածներ են կազմակերպել և հիմա վեր են կացել ու այնպիսի աղմուկ են բարձրացնում և այնպես են ներկայացնում աշխարհին, թե ոչ թե մենք՝ թուրքերս ենք կոտորվել, այլ մենք ենք նրանց կոտորել: Բռնություններ ու ջարդեր կատարողները հենց հայերն են: Դրանով հանդերձ, թուրք ազգը լռակյաց տարել է այդ բոլորը, ջարդերի շուրջ աղմուկ չի բարձրացրել և կարիք էլ չի զգացել աշխարհով մեկ այդ մասին գոռալու: Ջարդերը գրքերում են մնացել: Բայց քանի որ հայերն այլ երկրներում հուշարձաններ են կառուցում՝ նվիրված թուրքերի կողմից կոտորված հայերին, հետևաբար մենք կկառուցենք ավելի մեծ հուշարձաններ, քան հայերն են կառուցում»:³

1. Թուրքական հեռուստատեսություն, 19. 10. 1985:

2. «Մարմարա», 11. 12. 1985:

3. Թուրքական հեռուստատեսություն, 27. 08. 1966:

Ալաջաքյոյու էվրենը հայտարարեց. «Թուրքերը պատմության ընթացքում երբեք չեն միջամտել տվյալ վայրի բնակչության կրոնին, լեզվին ու սովորույթներին, իրենց հետ այդ վայրերն են տարել մարդասիրություն, արդարություն, լուսավորություն և գիտություն: Թուրք ազգը ոչ մի ժամանակ ջարդ չի կատարել...»

Թուրքերը պատմության ընթացքում լավ հարաբերություններ են ունեցել հայերի հետ, սակայն հայերը միշտ էլ դավաճանական նպատակներ են հետապնդել թուրքերի նկատմամբ՝ ընդմիշտ վառ պահելով այդ ստոր նպատակները... Հայերը, օգտվելով այն հանգամանքից, որ թուրքական զորքերը պարտության մատնվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմում, ոտքի ելան, պնդելով, թե այս հողերը իրենց են պատկանում, փորձեցին տիրանալ տվյալ տարածքին... Սակայն երբ դա հայերին չհաջողվեց, նրանք սկսեցին կոտորածներ կազմակերպել...»:¹

Հաջորդ օրը Էվրենը, ելույթ ունենալով Էրզրումում, ասաց. «Երբ Թուրքիան ընկնում է ընդվզումների մեջ, երբ խախտվում է ազգի միասնությունն ու համերաշխությունը, զուգահեռաբար նկատելի է նաև հայերի հողային պահանջների աճը: Սակայն ազատագրական պատերազմից հետո հազարավոր գոհերի արյան գնով ձեռք բերված մեր սահմանների ներսում մենք չենք կարող թույլ տալ մեկ այլ պետության կազմավորում: Եթե նրանք կարող են, ապա թող գան և հողերը վերցնեն»:

Թուրքիայի ղեկավարներն ահա այսպես, իրականությանը ճիշտ հակառակ են ներկայացնում Օսմանյան կայսրությունում հայերի վիճակն ու 1915 թ. ցեղասպանությունը:

Հայ ժողովրդի, նրա պատմության և մշակույթի վրա զանգվածային հարձակումը արդի Թուրքիայում, իրոք, դարձել է պետական քաղաքականություն: Այն խնդիր ունի ոչ միայն ժխտելու հանրահայտ փաստը, որ Արևմտյան Հայաստանն է եղել հայերի բնօրրանը, այլև մերժելու, որպես էթնիկական միավոր, հայ ժողովրդի գոյությունը:

1982 թ. Անկարայում, պրեզիդենտ Էվրենի հովանավորությամբ, լույս տեսավ արտաքին քաղաքականության ինստիտուտի պատրաստած «Հայկական հարց. ինը հարց, ինը պատասխան» գրքույկը, որ Արևմուտքի գրեթե բոլոր լեզուներով տպագրվեց ու տարածվեց աշխարհի շատ երկրներում: Այն նախատեսված է հարցին անտեղյակ ընթերցող լայն շր-

1. Թուրքական հեռուստատեսություն, 09. 07. 1966:

զանների համար և կառուցված է փաստերի կամայական ընտրության և մեկնաբանության վրա:

Գրքույկում երրորդ հարցը ձևակերպված է հետևյալ կերպ. «Թուրքերը դարերի ընթացքում ձգտե՞լ են հայերին հավատափոխել և հարստահարել»: Հետևում է կեղծիքներով լի պատասխանը.

«Հաստատելու համար Օսմանյան կայսրության դեմ ցեղասպանության իրենց մեղադրանքը, հայ պրոպագանդիստները հայտարարում են, որ թուրքերը միշտ վատ են տրամադրված եղել ոչ մահմեդականների և, հատկապես հայերի նկատմամբ... Դեռ ավելին. հայերը փորձում են աղճատել թուրքական ինքնությունը՝ ստեղծելով տպավորություն, որ իսլամի ու քրիստոնեության միջև պայքար միշտ եղել է, որպեսզի ժամանակակից քրիստոնյա աշխարհին հեշտությամբ ընդունել տան հակաթուրքական պրոպագանդան»: Մինչդեռ օսմանցիները «վերացրին հայ եկեղեցիների, վանքերի վրա բյուզանդացիների դրած բոլոր հարկերը: Դրա փոխարեն սելջուկները հայ փոքրամասնությանը հնարավորություն տվեցին, որ հայերը համայնքի ներքին գործերը ղեկավարեն իրենց հայեցողությամբ, ներառյալ կրոնական և կրթական գործը: Եվ երբեք հայերն ու ոչ մահմեդական մյուս փոքրամասնությունները իսլամի դեմ չեն գործել: Ավելին, հայ հոգևոր առաջնորդները միշտ էլ շնորհակալություն են հայտնել...

Հայ համայնքը զարգանում և բարգավաճում էր շնորհիվ այն ազատության, որ տալիս էր նրան սուլթանը: Նրանք շահեցին սուլթանների վստահությունը ու դասվեցին կայսրության «հավատարիմ համայնքների» շարքը»:

Թուրքական «Թերջուման» թերթը նույն միտքը հետևյալ կերպ է հրամցում. «Մերձավոր Արևելքի և Բալկանյան ժողովուրդները հիշում են, թե ինչով վերջացավ արդարության ու հավասարության մարմնացում հանդիսացող թուրք օսմանների դեմ պայքարը: Նրանցից շատերը մինչև օրս դեռ չեն ազատվել ոստիկանությունից, դաժան բռնությունից և սովետական բռնուցքից... իր 600-ամյա պատմության ընթացքում Օսմանյան կայսրությունը երեք մայր ցամաքների ժողովուրդներին ապահովել է խաղաղ կյանք և նրանց պաշտպանել արտաքին թշնամուց: Այս պատմական ճշմարտությունը թող հիշեն հայերը, հույները, հրեաները, սիրիացիները, պաղեստինցիները, Միջին Արևելքի, Բալկանների ժողովուրդները և արդի Թուրքիայի սխալ դաստիարակված թուրքերը»:

1971 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսավ Քեմալ Օզկայայի «Հայ ժողովուրդը և թուրք ժողովրդին ստրկացնելու փորձերը» գիրքը, որտեղ կարդում ենք. «Երբեք որևէ պարտված, հնազանդ ժողովուրդ, որևէ էթնիկական կամ կրոնական փոքրամասնություն այդպիսի արտոնություն չի ունեցել աշխարհի որևէ երկրում»: Ռոպես փաստարկ նա վկայակոչում է այն, որ Աբդուլ Համիդ 2-րդը իր առաողջությունը «վստահում էր հայ բժիշկներին»: Հեղինակի կարծիքով՝ հայերն ավելի լավ վիճակում էին, քան թուրքերը և «բարենորոգումներն ավելի շատ թուրքերին էին անհրաժեշտ, քան հայերին»:

Մի քանի մեջբերումներ կատարենք նաև թուրքական ռադիոհաղորդումներից, մասնավորապես «Հայկական թղթապանակ» արաբերեն հաղորդաշարից: «Թուրքիայում ամենաարտոնյալ ազգային փոքրամասնությունը,- ասված է այդ հաղորդաշարում,- երկար ժամանակ եղել են հայերը... բոլոր հայերը առանց բացառության ապրում էին բարեկեցիկ կյանքով և առանցքային պաշտոններ էին գրավում առևտրում ու արվեստում... Բացի այդ, հայերը թուրքերին անգնահատելի ծառայություն են մատուցել ազգային երաժշտության, թատրոնի և մույնիսկ թուրքական լեզվագիտության ստեղծման գործում»:¹

«Հայերի հասարակական և տնտեսական վիճակը, համեմատած թուրք բնակչության վիճակի հետ,- ասված է հաղորդաշարի 1984 թ. ապրիլի 8-ի թողարկման մեջ,- շատ ավելի լավ էր: Բայց գաղութատիրական պետությունները, որոնք հարմար առիթ էին փնտրում օսմանյան պետության ներքին գործերին միջամտելու համար, հրապարակ նետեցին Հայկական հարցը»: «Հայկական հարցը արհեստականորեն առաջ քաշեցին օսմանյան պետության նկատմամբ գաղութատիրական նպատակներ ունեցող պետությունները» (ապրիլի 22-ի թողարկումից):

«Հայերն օգտվում էին բոլոր իրավունքներից, որոնք նախատեսված էին մահմեդականների համար, դրան գումարած որոշ այլ առավելություններ... (հայկական) համայնքը, ընդունելով օսմանյան մշակույթն ու կյանքի ձևը, «հավատարիմ ազգ» կոչումը ստացավ... Մինչև 1877- 1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը Հայկական հարց գոյություն չի ունեցել» (ապրիլի 29-ի թողարկումից):

«Ռուսաստանի հրահրումները պատճառ դարձան, որ Թուրքիայում բնակվող հայերի մեջ զավթողական ոգի առաջանա... հայկական շարժումների նպատակն էր Արևելյան Անատոլիան (Արևմտյան Հայաստանը) միացնել Ռուսաստանին» (մայիսի 27-ի թողարկումից):

1. ՀՍՍՀ ԳԱ ինֆորմացիոն բյուլետեն, 1984, թիվ 5, էջ 25:

Հայերը, եթե հասկանալին, թե Թուրքիան իրենց համար ինչպիսի դրախտ է, «ապա ամեն օր իրենց աղոթքներում կփառաբանեին թուրքերին, որովհետև այնպիսի ազատություն ու հանգիստ կյանք, ինչպիսին նրանք ունեցել են և ունեն Թուրքիայում, աշխարհում ոչ մի տեղ գտնել չեն կարող»¹

Ա. Դելիորմանի «Հայկական կոմիտեականները ընդդեմ թուրքերի» գրքում կարելի է կարդալ հետևյալը. սուլթան Համիդը համիդիե գնդերը ստեղծեց Սասունի «15 հազար մահմեդական բնակչությանը հայ կոմիտեականներից» պաշտպանելու համար: Նա «մեղմ քաղաքականություն» էր վարում, որի հետևանքով հայերի հարձակումներից տուժում էին «խեղճ թուրքերը»:

Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու գաղափարը ռուսների դիտավորությունն էր՝ իրականացնելու Օսմանյան կայսրությունը քրիստոնյա պետություններով շրջապատելու և նրան «ռուսների ճնշման տակ գտնվող մահմեդականներից կտրելու» քաղաքականությունը:²

Հակառակ պատմական իրականության, թուրքական մի պաշտոնական փաստաթղթում, սևով սպիտակի վրա գրված է. «Այն ժամանակվա մեծ կայսրություններից միայն Օսմանյան կայսրությունն էր, որ հպատակների նկատմամբ ճշումներ չէր գործադրում: Ավելին, նա ճանաչում էր կրոնական համայնքների լրիվ ինքնավարությունը... արդյո՞ք ծիծաղելի չէ մեղադրել օսմանցիներին, որ իբր նրանք ճնշում էին հրեաներին, հույներին և հայերին, այն ժամանակ, երբ օսմանցիները ճանաչել էին նրանց ինքնորոշման, սեփական լեզվի ու մշակույթի օգտագործման, սեփական դպրոց և մանկապարտեզ ունենալու իրավունքը և երբեք չեն միջամտել նրանց գործերին: Օսմանյան կայսրությունը չէր ճնշում ոչ մուսուլմանական փոքրամասնությանը և չէր աշխատում հարկադրել նրանց ընդունելու իսլամը... Մինչև իր անկումը Օսմանյան կայսրությունը եղել է այն անկյունը, ուր օթևան են գտել աշխարհի բոլոր հալածվածները»:³ «Արդարև, (հայ) գյուղացիները,- գրում է թուրք պատմաբան Օ. Նուրիին,- տանջվում էին, ողբում, սակայն խաղաղության, հանգստավետության և

առևտրի վարժված մարդիկ, հատկապես պետական պաշտոնական տների բազմաթիվ ծառայողներն ու պաշտոնատարները, երբեք չէին գանգատվում»:¹ Ռուս լրագրող Գ. Ն. Դիևը, 1891 թ. դիմելով իր թուրք գործընկերոջը, գրել է. «Հայկական հարցում ճիշտ կողմնորոշվելու համար, ամենից առաջ, երևակայական գրգռողների մասին հեքիաթի փոխարեն, պետք է գլխից դուրս շարտել հայ ուսուցիչի նկատմամբ օսմանցիների կարծեցյալ «մեծահոգությունը» և հայերի ահավոր «սև երախտամոռությունը»»:

«Ավելի քան 600 տարի, Փոքր Ասիայում թուրքական տիրապետության հաստատումից հետո, բազմաչարչար հայ ժողովուրդը..., այդ իսկպես որը ժողովուրդը, գտնվել է թուրքերի իշխանության տակ, բութ հուսահատությամբ տանելով կոտորած, բռնություն և հարստահարություն, որի համար հաճախ նրան նախատում են պատմության կողմից երես տված ժողովուրդները: Հետագայում ռոտզելով հողը, որտեղ հանգչում են իր անթիվ նախնիների աճյունները, ծանր հառաչելով իր անդրջրհեղեղյան չուքի վրա, որի բնապատկերը կարելի է տեսնել եգիպտական վանքերի գարդաքանդակներում, հայերը աղաչում էին թուրքերին միայն մի բան, որպեսզի փաշաներն ու վայրենի գազանները ձեռք չտային իրենց կանանց ու երեխաներին, իրենց ողորմելի փշրանքներին, որ ձեռք էր բերվել հողագործի ծանր աշխատանքով»:²

Նրանք կրկնում են թուրքական պատմաբանների այն թեզը, թե մինչև 1877 թ. Հայկական հարց չի եղել, որովհետև հայերը կայսրության մեջ ապրել են ազատ և լիիրավ կյանքով: «Հայերը,- կարդում ենք նրանց գրքում,- ազատ էին տնօրինելու իրենց սեփական կյանքը, ինչպես սուլթանի մյուս բոլոր հպատակները: Հայերն ունեին փաստական ինքնուրույնություն: Թուրքերի ու քրդերի վիճակը ավելի լավ չէր, քան հայերինը: Եվ եթե կային տնտեսական ու սոցիալական պրոբլեմներ, ապա դրանք ոչ թե հետևանք էին հայահալած քաղաքականության, այլ առաջ էին գալիս բյուրոկրատիայի և խռոչը հողատերերի ինքնագլխությունից»:

Հայտնի իրավաբան-միջազգայնագետ Լ. Ա. Կամարովսկին թուրքական վարչակարգն անվանել է «ամեն տեսակ ստի և բռնության խորհրդանիշ»:³ «Կ. Պոլսի գրավումից հետո,- գրել է «Լը Նորդ» թերթը

1. Սաֆրաստյան Ս. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասում մյուս դաշնակիցների մասին, Ե., 1972, էջ 172:

2. “Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году”. М. 1896, стр. 387.

1. «Հուրիեթ», 26 սեպտեմբերի 1927 թ.:

2. ՀԽՍՀ ԳԱ ինֆորմացիոն բյուլետեն, 1977, թիվ 3, էջ 8:

3. Ն. տ., 1982թ., թիվ 5, էջ 30:

1892 թ. հունիսին,- անցել է 4,5 հարյուրամյակ, քաղաքակրթության փորձառույն իսկ հետք չթողնելով ասիական քոչվորների ժառանգների վրա: Ինչպիսիք նրանք եղել են 6 դար սրանից առաջ, երբ Թուրքեստանի լեռներում ու հարթավայրերում իրենց գոյությունը պահպանում էին քալանի միջոցով, այդպիսին էլ նրանք մնացին մինչև օրս, երբ կոտորում ու խեղդում են հազարավոր քրիստոնյաների, որպեսզի տիրանան նրանց ունեցվածքին»:

«Արտասահմանյան երկրներից,- շարունակում է թերթը,- միայն Ռուսաստանը ճիշտ պատկերացում ուներ այդ հանցագործ պետության մասին. նախկին քոչվորների դաժանության ու զազանությունների մասին նա իմացավ իր կրոնակից եղբայրներից, որոնք թուրքական չարագործություններից փախել էին նրա պաշտպանության տակ... Թուրքիան չի փոխվել և հարազատ է մնացել իր նախկին բարբարոս ավանդներին... Թուրքիան 19-րդ հարյուրամյակի այս վերջին տարիներին մնացել է այն նույն սոցիալական, բարոյական, մտավոր և կառավարող վիճակում, որը նա ձեռք բերեց 1300 թվին, երբ... բարբարոս հորդան հիմնավորվեց Կարա-Կիսատի մոտ...»:

***

Այժմ մի քանի փաստերով ցույց տանք հատկապես հայ ժողովրդի ծանր վիճակը Օսմանյան կայսրությունում:

16-րդ դարի օսման պատմագիր Փեչլի Իբրահիմը նկարագրել է թուրքական զազանությունները Արևելյան Հայաստանում 1551-1554 թթ.: Երբ թուրքական բանակը առաջ շարժվեց Նախիջևան և Սյունիք, գրում է Փեչլին, նրա անցած ճանապարհը ավերակի վերածվեց: «Բնակչությունն այն աստիճանի էր ցրվել ու ոչնչացել, որ մարդու հետք անգամ չէր մնացել»:

«Ամսահման էր նաև թալանված ու կողոպտված բազմատեսակ քանկազին ապրանքների քանակը: Արտաքինից արծաթի նման մարմին ունեցող նորաբողոք սիրելի տղաների, նորահաս և վարդանման երեսուներեղ քնքուշ ու մատղաշ աղջիկների, անման և չքնաղ, գեղատեսիլ ու մանկամարդ հարսների թիվը հորինող գրիչս անգամ անկարող է արտահայտել...»:

Սուլթանի անձնական քարտուղար Իսմեթ փաշան, պետական զանձարանից օտարերկրյա մի ֆիրմայի տուգանք վճարելու համար, գրպա-

նում է 650 հազ. ֆրանկ, պետությանը հասցնելով 2,2 միլիոնի վնաս: Երբ սուլթանին այս փաստը հայտնի դարձավ, նա իր հիացմունքը հայտնեց Իսմեթ փաշային այդ ճարպկության համար: Հետագայում, երբ Իսմեթը Թուրքիայից փախավ, իր հետ տարավ մեքենայությունների ու զանազան խարդախությունների միջոցով դիզած 15 միլիոն ֆրանկ հարստություն: Գանձարանից 10 միլիոն ֆրանկ էր կողոպտել պետական գույքերի նախարար Մելիամեն:

Ֆինանսների և հասարակական աշխատանքների նախարար Ջիհնի փաշան կաշառքի նվազագույն չափ էր սահմանել՝ 500 հազ. ֆրանկ: Միայն Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունից նա կորզել էր մեկ միլիոն ֆրանկ:

Շովային նախարարության աշխատողները զբաղված էին նավատորմի թալանով ու սպեկուլյացիայով: Վաճառքի էր հանվում ամեն ինչ՝ սկսած «կոչումներից, պաշտոններից, հումքից, վերջացրած շոգենավերի ծխնելույզներով»: Գնումներ կատարելու և պատվերներ տալու համար նախարարությանը հատկացված միջոցների 9/10-ը յուրացվում էր:

Կաշառակերությունից հատկապես տուժում էր բանակի մատակարարումն ու սպասարկումը: Իսկ բանակը կայսրության կյանքում վճռական գործոն էր: Ձինված ուժերին ամեն տարի հատկացվում էր 100 միլիոն ոսկի, բայց, չնայած դրան, զինվորը թշվառ վիճակում էր: Այդպես էլ չհաջողվեց բանակը վերակառուցել: «Թուրքական բանակը,- գրում է գերմանական ռազմական մասնագետ Մոլթկեն,- այդ ռուսական պարեգոտն էր, ֆրանսիական կանոնադրությունը, բելգիական զենքը, հունգարական թամբը, անգլիական սուրը, բացի գլխարկից, որ թուրքական էր»:

Մոլթկեն բերում է բանակի վերակացուի օրինակը, որը Եդեսիայում միայն մի քանի ամիս աշխատեց, բայց պաշտոնավարության այդ կարճ ժամանակը բավարար էր մեծ հարստություն դիզելու համար: Երբ նա այլ վայր աշխատանքի մեկնեց, ապա 1000 ձիու կարիք ուներ այդ հարստությունները տեղափոխելու համար:

«Կաշառքը,- շարունակում է Մոլթկեն,- սովորություններից ավելի օրինական դարձավ: Ստորադաս պաշտոնյան չէր կարող մոտենալ վերադաս պաշտոնյային առանց որևէ նվեր տալու: Դատարանում դատախազի նվիրական պարտականությունը վճիռ արձակելը չէր, այլ նրա անձնական կամքը, անշուշտ, միշտ օրենքին և արդարությանը հակառակ... բայց կայսրության ամենամեծ կաշառակերը սուլթանն էր: Կուսա-

կալության (պաշտոնի) վաճառքը, քե՛ս սուլթանի համար եկամուտ էր, սակայն ինքնին անմարդկային էր: Կուսակալության (պաշտոնը) գնող փաշան այն հարյուրապատիկ տոկոսով վճարել էր տալիս խեղճ ժողովրդին... գանձած հարկերի հարյուրից միայն տասն էր կառավարության դրամարկը մտնում»:¹

Չուլումի տարիների ականատես գրող Խ. Ուշագըլզիզը գրում է. «Ամբողջ երկիրը, վիլայեթներից մինչև կազաներ, ներսից ու դրսից ուտում էին որդերը: Երկրի բոլոր հարստությունները կառավարությունը ուղղում էր պալատի անկուշտ երախը: Ծառաներն ընտրվում էին դավաճաններից, նախարարները՝ գողերից, ստոր մարդկանց ու սրիկաներին շնորհվում էին բարձր պաշտոններ, շքանշաններ էին կախվում համագեետներից, որոնց ներսում կեղտից բացի, ոչինչ չկա...»:²

Գյուղացին թալանվում էր, կորցնում իր ունեցվածքը, ընկնում պարտքի տակ: Բիթլիսի Ջրհոր գյուղն ուներ 60 տուն, որից միայն 5-ը պարտք չուներ: 30 ընտանիքներ պարտքի դիմաց կորցրել էին իրենց հողերի կեսը, իսկ 25 ընտանիք ամբողջապես հողագուրկ էր դարձել: Գյուղացու թալանին ամենաեռանդուն մասնակցություն ունեին վաշխառուները, իսկ վաշխառությունը տարիների ընթացքում դարձել էր մահմեդականների մենաշնորհը:³

Մ. Մակբուրը նշում էր, որ բոլորի համար պարտադիր հարկերից բացի, քրիստոնյան պետք է մուծեր նաև հետևյալ լրացուցիչ տուրքերը.

-գլխահարկ, որը կոչվում էր «ստորացնող» և գանձվում էր տվյալ տարին ապրելու (գոյություն ունենալու) իրավունքի համար,

-հատուկ հարկ զինվորական ծառայության դիմաց... Այս հարկը գանձվում էր արական սեռի երեք անսականից բարձր բոլոր հպատակներից,

-ժամանակավոր նպատակների համար հատուկ հարկեր, որոնք, սակայն, այլևս երբեք չէին վերացվում: Օրինակ, 1867 թ. քրիստոնյաների վրա հատուկ հարկ դրվեց, որպեսզի վճարվի Անգլիայում սուլթանի ուղևորության ծախսերը: Մեկ տարի ժամանակով նշանակված այդ հարկը 90-ական թվականներին դեռ գոյություն ուներ,

-երբեմն քրիստոնյաներին հարկադրում էին նախապես վճարել 1-2 տարվա հարկերը, խոստանալով, որ տվյալ տարիների համար այլևս հարկ չեն հավաքի: Մակայն այս խոստումները երբեք չէին կատարվում:

Էրզրումում Անգլիայի հյուպատոս Կ. Լյոյդը 1890 թ. հոկտեմբերի 2-ին գրում է. «Հայ ազգաբնակչությունը ներկա ժամանակում հարկ վճարել չի կարող քրդերի կողմից թալանվելու պատճառով...»

...Քրիստոնյաները հարևան քրդերի գործողությունների հետևանքով հասցվել են աղքատության, որոնք թալանել ու այրել են նրանց հունձքը, և չեն կարող մուծել իրենց հարկերը... Սա զարմանալի չէ, եթե նկատի ունենանք, որ կառավարական հարկերը վճարելուց հետո գյուղացուն բաժին է մնում իր հունձքի միայն 30 տոկոսը:

«Մեղու Հայաստանի» թերթը 1876 թ. նոյեմբերի 6-ին տպագրեց մի հոդված՝ Տրապիզոնի հայերի նկատմամբ թուրքական իշխանությունների գործադրած բռնությունների մասին՝ «այնպիսի մի բարբարոսություն, որ միայն փարավոնների ժամանակներում է գոյություն ունեցել»:

Վարչական պաշտոնների վաճառքը, պաշտոնատար անձանց առանց աշխատավարձի թողնելը, հարկերի հավաքումը կապալով տալը, հարկերի գանձման բարբարոս մեթոդներն ու նրանց չափերի կամայական փոփոխությունները, հատկապես հայ ազգաբնակչության համար, ստեղծել էին արտակարգ ծանր վիճակ: Բայց, ինչպես նշում են մասնագետները, պետության կողմից օրինականացված հարկերը միայն աննշան մասն էին կազմում կամայական հարկումների, որոնցով «տեղական իշխանությունները սիստեմատիկաբար հարկադրում են բնակիչներին»:

Կարիճում անգլիացի հյուպատոս Էվերստը գրում է. «Միայն համբերությամբ, վախով և բնակչության տարբեր խավերի միջև սերտ կապերի բացակայությամբ կարելի է բացատրել, որ արևելյան սանջակներն անցյալ տարի հարկերը գանձելիս մի մարդու պես չապստամբեցին կառավարության դեմ... այդ դժբախտներին ամենաանգութ կերպով հետապնդում էին հարկահանները՝ նրանց բանտ էին նետում, երբ նրանք ի վիճակի չէին լինում հարկեր վճարել...»:⁴

Մի շարք կազաներում հարկերի գանձման իրավունքը գնած ընկերությունը «մտադիր է այս տարի ևս, անցյալ տարվա պես, հացահատիկը ձմռանը վաճառել աներևակայելի բարձր գներով... Անասնակեր չի-

1. ՀԽՍՀ ԳԱ ինֆորմացիոն բյուլետեն, 1984, թիվ 7, էջ 46-47:

2. ՀԽՍՀ ԳԱ ինֆորմացիոն բյուլետեն, 1983, թիվ 3, էջ 21:

3. Պողոսյան Հ. Սասունի պատմությունը, Եր., 1975, էջ 124:

1. Հ. Ղազարյան Ֆեղասպան թուրքը, էջ 319:

ներու պատճառով մեծ քանակությամբ ոչխարներ սատկեցին: Չնայած դրան, սատկած ոչխարների առաջիկա տարվա հարկը անխնայորեն զանձվում է»:

1880թ. Բ. Դռան հրամանով արգելվեց «Հայաստան» բառի օգտագործումը: Մեկ տարի անց ցուցում տրվեց «արմատախիլ անել ազգային գրգռման արմատները», բռնագրավել ու ոչնչացնել Վարդան գորավարի և Հայաստանի ավերակների վրա սգացող կնոջ նկարները: Բանտ էին նետվում միայն այն բանի համար, որ համարձակվել էին վաճառել հայ թագավորների գերեզմանների նկարները: Բռնագրավվում էին և այրվում այն գրքերը, որոնցում կար «Հայաստան» բառը, արգելվեցին հայկական օրացույցը, հայկական ներկայացումները, հայերեն դասախոսությունները: Նույնիսկ «սուրհանդակ» բառը հապավվում էր սուր-հան-դակ և կասկածելի էր թվում: Արգելվեց նաև Կիլիկիա և մի շարք այլ հայկական տեղանունների օգտագործումը: Հայկական նոր դպրոցներ, եկեղեցիներ և այլ հաստատություններ բացելու համար պահանջվում էր սուլթանի հրավարտակը, որին սովորաբար հարկ էր լինում սպասել 5-10 տարի:

Օտարերկրյա մի լրագրող Կ. Պոլիս է գալիս և անմիջապես այցելում ոստիկանատուն: Նա ոստիկանին խնդրում է ասել, թե Թուրքիայում ինչը կարելի է գրել և ինչը՝ չի կարելի: Ոստիկանը պատասխանում է. «Ամեն ինչի մասին կարող եք գրել՝ օղի, ջրի, նույնիսկ Պոլսի շների մասին կարող եք ճառել, բայց միայն մի պայմանով, որ նրանց հավաքել չառաջարկեք: Անշուշտ, նորին վսեմության մասին կարող եք ներբողներ հյուսել... Արգելված է, սակայն, նոր վարդապետության մասին խոսել և օգտագործել այն մատնանշող բառեր... զգուշանալ մանավանդ «Մակեդոնիա», «Հայաստան» բառերից...»:

Կազմակերպվեցին խուզարկու ոստիկանների ջոկատներ, որոնք, եթե մեկին որոշել էին ձերբակալել, նրա տունը խուզարկելու ժամանակ անկյուններից մեկում աննկատ երգարան էին գցում, և դա բավական էր տանտիրոջը ձերբակալելու համար: Հայ մամուլին հազվադեպ էին թույլ տալիս օգտագործելու զենք, զինվոր, բանակ, ազատություն, բռնակալություն, ուժ, գորություն, իրավունք, արդարություն, ընկերություն, հավասարություն, միություն և նման շատ այլ բառեր:

Գրաքննիչներից մեկը «Հայրմերից» ջնջեց «Եկեցեք արքայություն քո» բառերը՝ համարելով այն ինքնուրույն թագավորություն ունենալու հայերի ձգտման արտահայտություն:

«Սուլթանը հայ մամուլի դեմ արշավանք սկսեց գավառական վալիների անմիջական մասնակցությամբ, որոնց հախտուն հերքումները հակադրեցին գավառական թղթակցություններին՝ երեսպաշտոնն քարքառելով իրենց կառավարմանը ենթակա հայաբնակ գավառներում՝ տիրող «կարգի և օրինականության» մասին և մամուլին մեղադրելով գրպարտության մեջ»:

1880 թ. բանտարկվեց «Թերջուման էֆբյար» հայատառ թերթի տնօրենը, թերթ, որ մեծ տեղ էր հատկացնում արևմտահայության ներքին կյանքին: 1882 թ. ցմահ բանտարկության դատապարտվեց «Մամուլի» խմբագիր Գ. Այվազյանը: 1883 թ. երկու անգամ փակվեց «Մասիսը»՝ դարձյալ զավառում կատարվող հարստահարումները բացահայտելու համար: Մամուլին հարկադրեցին զավառների մասին տալ միայն պաշտոնական հաղորդագրություններ և կամ կառավարությանը հաճո նյութեր: Այդ նպատակով հայ մամուլի համար 1883 թ. մտցվեց նախնական գրաքննություն: 1888 թ. նոյեմբերի 26-ին «Մշակը» տպեց մամուլին վերաբերող թուրքական կանոնադրությունը: Այդ կանոնադրությունը պահանջում էր.

1. Առավելություն տվեք այն լուրերին, որոնք վերաբերում են սուլթանի քանկագին կյանքին, հունձի դրությանը, առևտրի ու արդյունաբերության զարգացմանը Թուրքիայում:

2. Մի տպագրեք այնպիսի ֆելիետոններ, որոնք չեն ստացել ժողովրդական լուսավորության նախարարի առանձին հավանությունը:

3. Մի տպագրեք գիտական և գրական այնպիսի հոդվածներ, որոնք չեն կարող տեղավորվել մի համարում...

4. Միանգամայն խույս տվեք հոդվածների մեջ կտորներ բաց թողնելուց և տողերի մեջ բազմակետեր դնելուց, որովհետև այդ անհաճո ենթադրությունների տեղիք է տալիս և խանգարում է հոգու հանգստությանը:

6. Ոչ մի տեսակետով մի տպեք մասնավոր անձերի, համայնքների կամ նահանգների խնդրագրերը, որոնք զանգատվում են իշխանության կեղծումների դեմ և այդ մասին տեղեկացնում են ի գիտություն սուլթանի:

7. Տեղեկություններ մի տպեք օտար թագավորների անձերի դեմ արած փորձերի մասին, նույնպես և ոչինչ մի տպեք արտասահմանում տեղի ունեցող ցույցերի մասին: Ըստ որում, լավ չէ, որ այդ բաների մասին տեղեկանա մեր խաղաղ ազգաբնակչությունը:¹

1. ՀՀ ԳԱ ինֆորմացիոն բյուրետեն, թիվ 1896, 1984, էջ 31:

Երբ պատերազմն ավարտվեց, թուրքական ուրշ խմբավորումներ հրապարակ նետվեցին, հանցանքը միայն երիտթուրքերի վրա բարդելու միջոցով այն թուրք ժողովրդից՝ մասնավորապես նրա իշխող դասակարգերից հեռացնելու համար: Նրանք վերականգնեցին այն մեղադրանքը, որ «շատ հայեր, խաբված հունական դիվանագիտությունից ու տոգորված հեղափոխական գաղափարներով», ոտքի էին ելել օսմանյան կառավարության դեմ: Հետևաբար,- ասում էին նրանք,- տեղահանությունները կարելի էր արդարացնել «պատերազմական անհրաժեշտությամբ», բայց ոչ մի արդարացում չունեն «թալանի ու բնաջնջման» քաղաքականությունը, որ իրականացրին երիտթուրք ղեկավարները և որոնք դասվում են «մարդկության մեծագույն ոճրագործությունների շարքում»: Ուստի արդարությունը պահանջում է, որ թուրք ժողովուրդը չպատժվի «ոչ բանական կառավարության» «ոճրագործ մոլորությունների» համար, որը մահմեդականներին նույնքան վնաս պատճառեց, որքան հայերին: Այդպիսին էր մեծ վեզիր Ֆերիդ փաշայի դիրքորոշումը 1919 թ. Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում: Ընդունելով «չարագործությունները, որոնք այնպիսին են, որ մարդկության խիղճը հավիտյան սարսուռեցնում են», Ֆերիդ փաշան հանցանքը բարդեց գերմանացի և երիտասարդ թուրք բռնապետների վրա և դաշնակիցներին հիշեցրեց հայերի «չափազանցությունների մասին»:

Հետպատերազմյան շրջանում թուրք գործիչներից ամենաանկեղծը Ահմեդ Էմինն էր՝ Եսլմանը: Նա ընդունում էր, որ ցեղասպանություն կատարվել է և այն, ինչ հայերի նկատմամբ կատարվեց, «ռազմական պահանջների հետ համաչափ չէր»: Նշելով, որ տարագիրների մեծ մասը կանայք ու երեխաներ էին, որոնք գրկված էին ապրելու միջոցներից և ենթարկված կլիմայական և աշխարհագրական ծանր պայմանների ազդեցությանը, Եսլմանը գրում է. «Առաջին հերթին ավանը կամ գյուղը բոլոր շարժական իրերով թողնելու կամ վաճառելու համար տրամադրված ժամանակը շատ կարճ էր, որոշ դեպքերում այդ ժամանակը մեկ կամ երկու օր էր միայն: Երկրորդ, տեղահանվածները ոչ միայն անպաշտպան էին հարձակումներից, որոնք անխուսափելի էին հրոսակախմբերի կողմից, այլև «հատուկ կազմակերպությունը», որ ստեղծվել էր «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երկու ազդեցիկ անդամների աջակցությամբ, մի շարք դեպքերում, ուղղակի գործնական դեր ունեցավ հար-

ձակումների ու ջարդերի կատարման գործում: Երրորդ, տարագրության համար ընտրված վայրը մասամբ անապատ էր և անկարող ապահովելու մեծաքանակ մարդկանց, ովքեր գով լեռներից էին եկել՝ անցնելով անասելի դժվարությունների միջով: Տեղահանությունները կոչված էին լինելու ռազմական նկատառումներով ժամանակավոր միջոցառում, բայց մի շարք ազդեցիկ թուրք քաղաքագետների համար դրանք կոչված էին բնաջնջելու Թուրքիայում եղած հայկական փոքրամասնությունը, Փոքր Ասիայում ցեղային միատարրություն ստեղծելու համար»:

Էմինը նշում է, որ 1917 թ. թշնամական պրոպագանդայի ուժեղացման և տեղահանության դեմ հանդես եկող մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաների (նույնիսկ կառավարության կազմում եղած անձանց) ճնշումների շնորհիվ կառավարական մի հանձնաժողով ստեղծեցին՝ տեղահանության վայրագությունները քննելու համար, բայց կառավարության կազմում տեղահանության կողմնակից անձանց ավելի ազդեցիկ լինելը ամբողջ խնդիրը «վերածեց ցուցադրման, քան անկեղծորեն փորձարկեց ճշտելու իրական վիճակը»: Նրանք, ովքեր պնդում էին «բնաջնջման քաղաքականության վրա», գիտեին, որ հասարակական դատապարտման էին ենթարկվելու, միաժամանակ հավատարմով, որ ի շահ ազգի իրենց անձնական զոհողությունը կարող է ճանաչվել «միայն շատ հեռավոր ապագայում»:¹

Օսմանյան կայսրությունը դարձել էր հայերի որսադաշտ:

«Եթե պատահեր, որ որևէ հայ ընտանիք տնից դուրս գար ճանապարհորդելու,- գրում է Եկենը,- ավագակներն ու մարդ կոչվող անարժան ստորները նրանց պաշարում էին և այնպիսի չարիքներ էին հասցնում, որ ճանապարհորդությունն անկարելի էր դառնում: Վայն էր եկել այն խեղճի գլխին, ով համարձակվեց վերադառնալ և կառավարությունից պահանջեր, որ իր ընտանիքի առևանգված անդամները վերադարձվեն: Այն ժամանակ ավելի մեծ չարիք ու աղետներ կարող էին կատարվել: Եթե կատարվածները գրվեն, ընթերցողն անպայման կսարսափի և գիտակցությունը կկորցնի»:²

1. «Ազգային մշակույթ», 02. 02. 1988:

2. Մ. Ռ. Ֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 92:

***

1891-1896 թթ. թե՛ Սասունի և թե՛ հայկական մյուս կոտորածները առաջ բերեցին աշխարհի առաջադեմ ուժերի ցասումն ու բուռն բողոքները: Անատոլ Ֆրանսը Աբդուլ Համիդին անվանեց «մի բռնակալ», որ «սարսափից խելագար է դարձել»:

Հայերի պաշտպանությամբ ու արևմտյան տերությունների, այդ թվում նաև Ֆրանսիայի քաղաքականության խիստ քննադատությամբ հանդես եկավ Ժան Ժորեսը: «Ինքը՝ սուլթանն է ցանկացել կոտորածը, նա է այն կազմակերպել ու ղեկավարել»: Նա հայկական ողբերգության համար իսկական մեղավոր էր համարում նաև մեծ տերությունների երկ-դիմի շահադիտական և անմարդկային քաղաքականությունը, որ Եվրոպայի նույնիսկ դեմոկրատական ուժերին դարձրեց եսասիրական հաշիվների խաղալիք, և այդ ուժերին թույլ չտվեց իրենց ձայնը բարձրացնելու օսմանյան դահճի արյունախում քաղաքականության դեմ:

Գլադստոնը Աբդուլ Համիդին անվանեց «մեծ մարդասպան» և հայտարարեց, որ Օսմանյան կայսրությունը պետք է «ջնջվի քարտեզի վրայից», որովհետև նա «նախատինք է քաղաքակրթության համար և անեծք մարդկության հասցեին»:

Անգլիացի քաղաքական գործիչ Ջ. Բրայսը գրում է. «Աբդուլ Համիդը իր ձեռքի շարժումով մահ էր տարածում». ինչ վերաբերվում է հայ ժողովրդին, ապա նա «երբեք չէր մտածել ընդվզելու սուլթանի դեմ կամ ձեռք բարձրացնելու մուսուլման հարևանների վրա»: Չնայած դրան, բազմաթիվ «գյուղեր հրո ճարակ դարձան, եկեղեցիները վերածվեցին մզկիթների, կանաչ բռնաբարվեցին, տղաներ և աղջիկներ դուրս տարվեցին և վաճառվեցին որպես ստրուկներ»: Ժնևի «Լա Ժնեվուազ» թերթը 1895 թ. հունվարի 16-ին գրել է. թուրքական կառավարությունը «ուզում է բնաջինջ անել հայ տարրը Փոքր Ասիայում», որպեսզի Բեռլինի պայմանագիրը ստորագրողներին ասի՝ «Հայաստանում այլևս հայ չկա, հետևապես այլևս գոյություն չունի Հայկական հարց»:

Անգլիական «Նյուկաստել Դեյլի Ջոննել» թերթի թղթակիցը Բիթլիսի գավառի Խնձորկ գյուղից գրում է. «Անկարելի է հերքել, որ այստեղ եղել է մի մտածված ծրագիր, երկար ժամանակ նախապատրաստված և, վերջապես, գործադրված այն դիտավորությամբ, որ բոլորովին ոչնչացնեն

այդ երկրի 30-40 հազար բնակիչներին: Դա կանխորոշված մի փորձ էր՝ իսպառ ջնջելու աշխարհի երեսից Սասունի բնակիչներին:

Դեպքերի ժամանակակից թուրք պատմաբան Սադիկ Շահիդը 1898 թ. գրել է. «...Հայոց վերջին ջարդը նախապես մտածված, պլանավորված և կարգադրված էր սուլթանի կողմից»: Կ. Պոլսում թուրքերին 2-3 օր աշխատանքից ազատում և ուղարկում էին հայերին սպանելու: Հայերին սպանում էին ինչպես առնետների: Չերբակալված հայերի թիվը հասավ 25 հազարի, որոնց կեսից ավելին ոչնչացվեց ամենաբարբարոսական միջոցներով:

Գերմանական զեներալ ֆոն Դեր Հուցը 1897 թ. գրել է. «Փոքր Ասիայում և Կ. Պոլսում հայկական կոտորածները ոչ թե թուրքերի մոլեռանդության գործն էին, այլ նախապես մտածված քաղաքական դավադրության հետևանք»: Այդ տարիներին Կ. Պոլսում գտնվող եվրոպացիները պատմում էին բազմաթիվ փաստեր, երբ իշխանությունները պատժում էին հայերին օգնող թուրքերին:¹

...Մալաթիայում, սկսած 1895 թ. հոկտեմբերից, իշխանությունները թուրքական և քրդական գյուղերում մարտական զենք ու ռազմամթերք էին բաժանում և մահմեդական ազգաբնակչությանը նախապատրաստում կոտորածների: Չգալով վտանգը, հայերը դադարեցրին աշխատանքը և փակեցին կրպակները:

Հոկտեմբերի 23-ին քաղաքի կառավարիչ Ռ-զա փաշան կառավարչատուն է հրավիրում հայկական համայնքի ազդեցիկ դեմքերին և առաջարկում հավատափոխ լինել: Հայերը հրաժարվում են կատարել այդ առաջարկը: Նրանք բոլորը տեղնուտեղը ոչնչացվում են: Թուրքերը նրանցից մեկի մարմինը կտոր-կտոր անելով կախում են հրապարակում և ազգաբնակչությանը առաջարկում զենք «10 փարայով»:

Մալաթիայի հայկական թաղերում պաշտպանական աշխատանքներ սկսվեցին: Թուրքերը հարձակման անցան, բայց հետ շարսվեցին, իսկ Չաթալբանդ թաղամասում հայերին հաջողվեց ուստիկանությանը փախուստի մատնել: Թուրքերը զինադադար են հայտարարում: Բայց դա խաբուսիկ զինադադար էր և երկար չտևեց: Մարտերը շարունակվեցին երկուստեք հաջողություններով: Հատկանշական է, որ այդ կռիվների ընթացքում որոշ քրդեր և առանձին թուրքեր կոչվում էին հայերի հետ կողք կողքի: Թուրքերը հրդեհեցին հայկական թաղերը՝ 2 հազար տուն այրվեց, 3 հազար մարդ զոհվեց:

1. «Նոր դար», 1897 թ., նոյեմբեր:

Ինքնապաշտպանության կանգնեցին ոչ միայն քաղաքների, այլև մի շարք գյուղերի բնակիչները: Այդ առումով բնորոշ է Չարսանջակի գյուղացիների դիմադրությունը: Գավառի իշխանությունները տեսնելով, որ չարսանջակցիները հետ են մղում ջարդարարների գրոհները, դիմում են խորամանկության: Նրանց հաջողվում է խաբեությամբ ոստիկաններին գյուղ մտցնել: Սկսվում է կոտորածը, թալանն ու ավերածությունը:

Մարզվանում զինված ամբոխը, զորքն ու մոտակա գյուղերից բերված խուժանը գրոհեցին հայկական թաղամասերի վրա, սակայն հանդիպելով համառ դիմադրության, նահանջեցին: Համալրում ստանալով թուրքերը պաշարեցին հայկական թաղերը, սակայն օրեր շարունակ չէին համարձակվում հարձակվել: Բայց զինամթերքի ու ջրի պակասն իր սև գործն արեց: Հայերի դիմադրությունը ճնշվեց: Գրեթե բոլորը սպանվեցին:

Հայերի դիմադրությունն այս և մի քանի այլ վայրերում ի վիճակի չեղավ փակելու զանգվածային կոտորածների ճանապարհը: Չանգվածային ջարդերը մահաբեր ուրվականի նման անցնելով հայաշատ շրջաններով, 1896 թ. օգոստոսին իրենց ժանիքները նորից խրեցին պոլսահայության կոկորդը: Օգտագործելով օսմանյան բանկի դեպքերը, սուլթանի հրամանով միայն Կ. Պոլսում ոչնչացվեց 10 հազ. հայ:

1894-1896 թթ. ընթացքում կոտորածների թիվը սովորաբար հաշվվում էր 300 հազ. մարդ, բայց, օրինակ, անգլիացի մասնագետ Ու. Ռամզեյի կարծիքով, կոտորվել է 500 հազար մարդ: Ժակ Մորգանը գտնում է, որ սպանվել է 200 հազար, բռնի մահմեդականացվել է 100 հազար մարդ, իսկ 100 հազ. կին և աղջիկ թշվել են հարեմները: Ֆրանսիացի Էմիլ Անտուանը հաշվում է 250 հազար սպանված: Ռուս գիտնական Գուտորի հաշվումներով քանդվել ու ավերվել է 50 հազար տուն և 8 հազար գյուղ, որք ու անապաստան մնացել 100 հազար երեխա: Ս. Իզմիրյանի խոսքերով՝ «ամբողջ հայ ժողովուրդը սուզվում է արյան մեջ»:

Տաժանակիր վիճակ էր սպասվում կենդանի մնացածներին:

Մուշում Անգլիայի փոխիտուպատոսը 1895 թ. դեկտեմբերին գրեց, որ Դիարբեքիի մոտակայքի գյուղերի քրիստոնյա բնակչությունը, մահվան սպառնալիքով, մահմեդականացվել է: «Իշխան Լոբանովը նույնիսկ նյութեր է հավաքում այդ կապակցությամբ Բ. Դոանը բողոք գրելու: Հետագայում փաստերը հաստատվեցին...»:

Դիարբեքիի Բերեջիկում «մինչև կոտորածի օրը (նունվարի 1-ը) եղել է 240 տուն, կոտորածից հետո մնացել է 150 քրիստոնյա, մյուսները, թվով 1500 հոգի..., իրենց հարազատների արմաթաթախ դիակների առաջ և ամբոխի սպառնալիքների պատճառով դարձան մահմեդական»:¹

***

«Հուրիեթն» առաջ գնաց և 1985 թ. ապրիլի 28-ին տպագրեց «Լիբր Արգենտինա» վերնագիրը կրող հոդված.«Երեկ, որպես հետեանք Արժանքինի մեջ ապրող հայկական խմբակցություններու, Արժանքինի Խորհրդարանի երեսփոխանական ժողովը վաերացուց առաջարկ մը, որով կը ճանչցուի Հայկական Յեղասպանութեան գոյութիւնը: Նոյն առաջարկը յառաջիկա շաբաթ պիտի քննարկուի նաեւ Ծերակոյտին կողմէ, եւ եթէ վաերացուի, Արժանքինը պիտի ըլլայ առաջին երկիրը, որ պիտի ճանչնայ այսպէս կոչուած ցեղասպանութեան գոյութիւնը:

Առաջարկին մէջ կ'ավելացուի թէ Արժանքին պիտի օժանդակէ որ հայկական պահանջները ներկայացուին Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան եւ ուրիշ Միջազգային առեաններու մէջ:

Արժանքինի մէջ ապրող հայկական խմբակցությունները, օգտուելով թուրք դեսպանին բացակայութենէն (թուրք դեսպանը այդ օրերուն մահացած էր, սակայն անմիջապէս փոխարինուած էր ուրիշով մը): Իրենց գործունէութիւնները կրկնապատկելով յաջողած են այդ առաջարկը մտցնել Արժանքինի Խորհրդարանի օրակարգին մէջ, եւ կը նախատեսուի թէ ծերակոյտը եւս պիտի վաերացնէ զայն»:

Թրքերէն զիտցող մեր հայրենակիցները թող երեւակայեն թէ ի՞նչ պէտք է եղած ըլլայ սոյն յոդուածին վերնագիրը... թրքերէնով:

1. Գ. Ե. (Երուսաղէմ), Տեղեկատու Դիվան, թիվ. 492- Մ 492, Մ թիվ 3192:

ՎԵՐՉԱՐԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Թ. Արչամ պապոնարան

Հայերի ցեղասպանությունը հանդիսանում է 20-րդ դարի առաջին պլանավորված զանգվածային կոտորածը: Կարելի է պնդել, որ այն օրինակ ծառայեց ապագայի նման գործողությունների համար: Նաև հայտնի է, որ վերջին տարիների իրադարձությունների զարգացման ընդհանուր տրամաբանության լույսի տակ այս հարցը ձեռք է բերում արդիական նշանակություն: Դա բացատրվում է ոչ միայն հայ-ադրբեջանական հակամարտությամբ: Մեզ համար թեման արտակարգ արդիական է նաև կապված Զրդական հարցի հետ: Խոսքը գնում է անցյալում հայերի գենոցիդի և մեր օրերի Զրդական հարցի միջև եղած ներքին կապի մասին: Դրանց կապող օղակ է հանդիսանում թուրքական ազգայնականությունը:

Այստեղ չի քննարկվում, թե եղել կամ չի եղել հայկական ցեղասպանություն: Ընդհակառակը, մենք փնտրում ենք այն հարցի պատասխանը, թե ինչու ենք հրաժարվում ընդունելու գենոցիդի իրողությունը և խույս ենք տալիս այս հիմնախնդրի շուրջ քննարկումներից: Իրադարձությունները, որոնց հետևանքով, եթե նույնիսկ հիմնվենք թուրքական պաշտոնական աղբյուրների վրա, գոհ է գնացել 300 000, իսկ համաձայն այն ժամանակվա օսմանյան որոշ պաշտոնական աղբյուրների՝ 800 000 մարդ, գրեթե բոլոր աշխատություններում այդ պատճառաբանվում և արդարացվում է «կլիմայական վատ պայմաններով», «գոհերի տարիքով», «սովով» և այլն: Խայտառակություն մարդկության առջև: Չէ որ թուրքական այդ աշխատություններում չկա նույնիսկ ցավի կաթիլ այն բանի համար, որ միայն մեկ տարվա ընթացքում գոհ են գնացել մեծ թվով մարդիկ: ...Հանգիստ խղճով ասում են. «Նրանք արժանի էին դրան»: Փոխանակ սարսափելու այդ թվերից (օրական միջին հաշվով 1 000 մարդ) և մտածելու, թե ինչպես նման բաները կանխել ապագայում, այդ աշխատությունների հեղինակները կողմնակից են հետևյալ կողմնորոշմանը՝ «Թող այդ նրանց համար դաս լինի, հակառակ դեպքում նույնը կանենք», փոխանակ հանդես գալու բարբարոսության դեմ, ցավելու կատարվածի համար, գերադասում են արդարացնել այն: Նման դիրքորոշումը հղի է եզրահանգմամբ՝ նույնամանակ պայմաններում մենք վարվելու ենք հենց նույն ձևով:

Սա հոգեկան վիճակ է և հարկ է զգուշանալ:

Նախապես լսում են իմ ընդդիմախոսների առաջարկությունը. «Չէ որ հայերն էլ են սպանել թուրքերին»: Մոտավոր տվյալներով վրեժխնդրության նպատակով հայերի կողմից 1917 թ. հետո սպանված թուրք գյուղացիների թիվը կազմում է 40 000 մարդ: Կոտորածը կոտորած է և այն ոչնչով չի կարելի արդարացնել: Սակայն հարկ է նկատի ունենալ հետևյալ փաստը: Չնայած թուրքերենում «կոտորած» և «գենոցիդ» հասկացությունների միջև հատուկ սահմանագատում չկա, այնուամենայնիվ, դրանց միջև գոյություն ունի էական տարբերություն: Այն, ինչ կատարվեց 1915 թ., նպատակ էր հետապնդում ոչնչացնելու մի ամբողջ ժողովուրդ: Այս ակցիան պլանավորված էր պետության, մասնավորապես իշխանության ղեկի մոտ գտնվող կուսակցության կողմից և իրականացվել է բյուրոկրատական կառույցների միջոցով: Իսկ կոտորածը շատ ավելի կրում է լոկալ, տեղական, սահմանափակ բնույթ...

(Թուրքերի) ազգային առանձնահատկությունը... պատճառ հանդիսացավ «տաբու» դնելու Հայկական հարցի վրա: Հայկական հարցին նվիրված թուրք հեղինակների աշխատություններում մենք բախվում ենք մի ահավոր երևույթի հետ՝ դրանք գրված են կամ պաշտոնական պետական ծառայողների և կամ ազգայնականական, կամ իսլամամետ ուղղությունների հեղինակների կողմից: Հարձակումների գլխավոր օբյեկտը հայերն են, որոնք մեղադրվում են «սև ապերախտության» և գրպարտության մեջ, ըստ որում օգտագործվում է շատ ագրեսիվ լեզու: ...Գերակշռում է պնդումն այն մասին, թե իբր իրականում գոհ են դարձել ոչ թե հայերը, այլ թուրքերը... Ելնելով դրանից՝ մի շարք հեղինակներ իրենց աշխատություններում պատմում են «հայերի գազանությունների», հայերի կողմից սպանված «միլիոնավոր մահմեդականների մասին»:

Քանի որ հիմնական նպատակը բազմազգ պետության կառուցվածքի պահպանությունն էր, թուրքական էթնոսի ներկայացուցիչները չէին կարող բացահայտ ցուցադրել իրենց ազգային «Եսը»: «Պաշտոնապես» հռչակվեց այն գաղափարախոսությունը, որը հնարավորություն էր տալիս կայսրության բոլոր ժողովուրդներին ամբողջացնել մեկ ընդհանրության մեջ: Դրա համար էլ մինչև 1914 թ. նրանք իրենց պանթուրքական էությունը քողարկում էին պանօսմանիզմի դոկտրինի տակ: ...Մինչև Բալկանյան պատերազմները իթթիհադականները, որոնց ձեռքին էր իշխանության ղեկը, այդ իսկ պատճառով հրաժարվում էին պանթուրքիզմի

գաղափարախոսության բացահայտ պաշտպանությունից, սակայն այդ պատերազմներից հետո, երբ ազգային փոքրամասնությունների մեծամասնությունը հրաժեշտ տվեց օսմանյան պետությանը, «թուկից փախած» իթքիհաղականների պանթուրքիստական էությունն ազատվեց հարկադիր քնկոտությունից և թուրքերը, վերջապես, բարձրաձայն խոսեցին իրենց գոյության մասին: Եվ վերը հիշատակված ուշանալուց բխող շտապողականության պայմաններում սկսեցին իրականացնել թուրքացման քաղաքականություն:

Պանթուրքիզմի առաջին գաղափարախոսները հպարտությամբ էին նշում, որ իրենց հոգևոր հայրերից մեկը դարձավ ռասիզմի հայտնի գաղափարախոս Գաֆինոն:

Չիա Գեոքալփը դրեց ագրեսիվ նացիոնալիզմի հիմքը, համաձայն որի՝ «թուրքերի հայրենիքի քաղաքական սահմաններն ընդգրկում են բոլոր այն տարածքները, որտեղ լսվում է թուրքերեն խոսք և որտեղ կա թուրքական մշակույթ»:

...Մեր գիտակցության մեջ խորն է նստած հավատքը, թե մենք՝ թուրքերս, բարձր ենք մյուս ժողովուրդներից ու ցեղերից և իրավունք ունենք կառավարել նրանց...

...Շնորհիվ իսլամի, թուրքերը մշտապես գտնվում էին «իշխող ազգի» արտոնյալ վիճակում: Հաճախ պնդում են, որ իսլամը հանդուրժողականություն էր հանդես բերում մյուս կրոնների հանդեպ: Սակայն այդ «հանդուրժողականությունը» ենթադրում էր կախյալ վիճակ նրանց, ում հանդուրժում էին: Գլխավորների հանդեպ մահմեդականի գերազանցությունը ամուր արմատավորվել էր բարոյականության կողերսներում և ավանդույթներում և խոսք լինել չէր կարող այն մասին, որ նրանք հրաժարվեին տիրապետող վիճակից:

...Անկախության համար քրիստոնյա փոքրամասնության պայքարը շատ արագ ձեռք բերեց կրոնական հողի վրա բախման բնույթ...

Չնայած ատելության զգացմունքը գոյություն ուներ դեռևս Թանզիմաթից առաջ, սակայն այն ծայրահեղության հասավ բոլոր հպատակների հավասարության սկզբունքը հռչակելուց հետո:

Հայկական կոտորածներում նույնպես վերջին դերը չիսաղաց նրանց հանդեպ թուրքերի գերիշխանությունը կորցնելու վտանգը: Հակահայ ուղղվածության մի շարք աշխատություններում թուրքերի գործողու-

թյունները ներկայացվում են որպես «մահմեդականների բնական ու հասկանալի ռեակցիա»:

Կարելի է հաստատել, որ մինչև Ազատագրական պատերազմը թուրքական հասարակական կարծիքում, մասնավորապես ընդդիմության շարքերում, տիրապետում էր այն գաղափարը, որ թուրքերը հանդիսանում են ժառանգորդները վիթխարի ու փառապանծ կայսրության, որը պետք է վերականգնել:

Հայերին հաշիվ ներկայացվեց կայսրությունից անջատված բոլոր քրիստոնյա փոքրամասնությունների համար: Եվ վճռվեց ավել թանկի գին...

Օսմանյան կայսրությունում հայկական կոտորածները հին պատմություն ունեն: Հարկ է դրանք իրենց բնույթով ու կատարման ձևով բաժանել երեք շրջանի: ...Առաջինը ընդգրկում է 1890-1909 թթ., երկրորդը՝ 1915-1917 թթ., իսկ երրորդը սկսվում է 1918 թվից: Հայ բնակչության կոտորածներն ունեն բավական հետաքրքիր էվոլյուցիա: Առաջին շրջանում դրանք կրում էին առավելապես տեղական բնույթ և իրականացվում էին ոչ թուրք էթնոկրոնական խմբերի վրա հետևողական ճնշումներ գործադրելու քաղաքականության շրջանակում: Եվ այդ քաղաքականությունն իրականացվում էր ոչ միայն պետության կողմից: Դրա իրականացման ուղիները հետևյալներն էին.

-քրդերի և մահմեդական ցեղերի մշտական հարձակումներ հայկական գյուղերի վրա, թալան, աղջիկներ փախցնել, զանգվածային սպանություններ,

-քաղաքացիական պատերազմ, մահմեդականների բախում հայերի հետ և կոտորած, որ իրականացվում էր այս բախումների ընթացքում,

-կոտորածներ, որոնք իրականացվել են պետության կողմից հարկերի հավաքման, ավագակախմբերի հետապնդման, հայերի ապստամբությունների և «անկարգությունների» ճնշման պատրվակով:

Հայկական ջարդերը ավելի սիստեմատիկ բնույթ ստացան հատկապես համիդիե գնդերի ստեղծումից հետո՝ 1890 թ.: Այս միավորումների բոլոր ծախսերը... փակվում էին հարձակումների, թալանի և ջարդերի միջոցով ստացված եկամուտների հաշվին: Խոշորագույն կոտորած տեղի ունեցավ 1894-1896 թթ....

...Հայերի հարցում առաջին պլան դուրս եկավ իսլամական մոտիվը... Հասարակությունում սկսվում է հայերին, որպես էթնիկական և կրոնա-

կան խմբի, ստորացնելու շարժում: Հայերի դեմ իշխանությունները սկսեցին իրականացնել ռասիստական քաղաքականություն:

Օրինակ, սուլթան Աբդուլ Համիդը հայերին անվանում է «այլասերված համայնք», «հավերժական ստրուկներ»... Քաջ գիտե՞նալով, որ հասարակության մեջ հայերի կայուն վիճակը բացատրվում է նրանց տնտեսական հզորությամբ, սուլթանը ձգտում է խորտակել այդ հզորությունը խտրական քաղաքականության միջոցով:

Այս մթնոլորտում ամենևին դժվար չէր թուրքերին համոզել, որ հայերը կատաղի թշնամիներ են և ցանկանում են նրանցից խլել վերջին կտոր հողը: Հայկական հարցը սկսեցին դիտել որպես կայսրության կյանքի կամ մահվան հարց...

Այսպիսով, ի տարբերություն մնացած քրիստոնեական ժողովուրդների, հայ ժողովրդի կոտորածները կրում էին պաշտոնական իշխանությունների կողմից կենտրոնացված ձևով կազմակերպված բնույթ: Կառավարությունն արձագանքում էր յուրաքանչյուր դեպքի: Հայերի վրա հարձակումները և նրանց ջարդերը օգտագործվում էին մահմեդական ազգաբնակչության շրջանում պետության ազդեցությունն ամրապնդելու համար:

...Աբդուլ Համիդը զինեց մահմեդական բնակչությանը և հնարում էր արհեստական պատրվակներ նրանց սաղրելու հայերի դեմ: Կոտորածների մասնակիցները, պատժվելու փոխարեն, խրախուսվում էին:

Այդ նույն ժամանակ առաջին անգամ հնչեցին ոչ երկիմաստ կոչեր մի ամբողջ ժողովրդի զանգվածաբար ոչնչացնելու՝ որպես միջոց Հայկական հարցի լուծման:

1915-1917 թթ. կոտորածն իր բնույթով մեծապես տարբերվում էր նախորդներից: Որոշվեց վերջնականապես թաղել Հայկական հարցը: ...Հավանաբար հասել էր մի պահ, երբ երիտթուրքերը հանգեցին եզրակացության, որ իրենց չի հաջողվի Հայկական հարցը լուծել աստիճանաբար և անհրաժեշտ է «արմատական լուծում»:

Պաշտոնապես ընդունված է հայկական ցեղասպանության սկիզբը համարել 1915 թ. ապրիլի 24-25-ը: Սակայն սա ավելի խորհրդանշական տարեթիվ է: Հայերի բռնագաղթն ու զանգվածային սպանությունները սկսվել էին դրանից շատ առաջ...

Ուշադրություն է գրավում այն փաստը, որ այդ մարդկանց (ականատեսների) հաղորդածները, չնայած նրանք ծառայության մեջ են եղել

տարբեր վայրերում և հաշվետվություններ կազմել են միմյանցից անկախ, հիմնականում համընկնում են, ինչը վկայում է, որ եղել է (հայերի բնաջնջման) միասնական ծրագիր... իրականում հայերի ցեղասպանության առանձնահատկությունը նրա թվացող քառասյանությունն է: Առաջին հայացքից տպավորություն է ստեղծվում, թե խոսքը գնում է ոչ թե կենտրոնի կողմից պլանավորված ակցիայի, այլ կոտորածների շարքի մասին, որոնք իրականացվել են վերահսկողության չենթարկվող ամբոխների կողմից տեղական իշխանությունների անբարեխիղճ վերաբերմունքի հետևանքով...

Բռնագաղթը շարունակվեց երկու տարի և այդ ժամանակահատվածում հայերը կամ մեռնում էին սովից կամ զոհ դառնում զանգվածային կոտորածների: Եվ այդ ամենը կատարվում էր վերևի հրամանով: Նույնիսկ այն փաստը, որ ո՛չ ուղարկման կետերում, ո՛չ երթուղում և ո՛չ էլ բնակության նոր վայրում ոչինչ չէր ձեռնարկված մի ամբողջ ժողովրդի տեղափոխությունը կազմակերպելու համար, ապացույց է, որ կառավարության դիտավորությունը հայերին ջնջելն էր երկրի երեսից...

Հայերը կասկածելի և վստահություն չներշնչող ժողովուրդ հայտարարվել էին պատերազմը սկսելուց դեռ առաջ: 1914 թ. սեպտեմբերի 6-ին օսմանյան կառավարությունը համախումբ հայ բնակչություն ունեցող վիլայեթներ էր ուղարկել ծածկագիր հրահանգներ՝ պահանջելով մշտապես հետևել հայերի քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարներին և ուսուցիչներին...

Գենցիղից իսկական օգուտ քաղեց պետությունը, որը հնարավորություն ստացավ Անատոլիայի տարածքում ստեղծել ազգային պետություն: Նույնիսկ կարելի է պնդել, որ հայերի ցեղասպանությունը հանդիսացավ ավելի քան «արդյունավետ» ակցիա, որն իրականացվեց հենց այդ նպատակով:

Եվ իսկապես, Օսմանյան կայսրության բոլոր կառավարողները և երիտթուրքերի կառավարությունը ամենաշատը վախենում էին, որ քրիստոնյա փոքրամասնությունը երբևիցե կտիրանա Անատոլիային: Այնպես որ, այս աշխարհատարածքը քրիստոնյաներից մաքրելը չէր սահմանափակվում միայն հայերով և իրականացվում էր դեռևս մինչև Համաշխարհային պատերազմը, իսկ Անատոլիայի թուրքացումը, մանավանդ Բալկանյան պատերազմից հետո, դարձավ կառավարության կենտրոնական քաղաքականությունը: Ջելալ Բայրի հուշագրություն-

ներից երևում է, որ դեռևս պատերազմը սկսվելուց առաջ կազմվել էր քրիստոնյաների դեպորտացիաների մանրամասն պլան...

...Հայերի գենոցիդը կարելի է համարել Անատոլիայի թուրքացման քաղկացուցիչ մաս:

(Պատերազմի սկզբի) անսպասելի պարտությունը թուրքերին հիշեցրին վերահաս կործանման մասին, ինչը դարձավ որոշիչ գործոն գենոցիդի որոշում ընդունելու: Հետաքրքիր է, որ դեռ պատերազմից առաջ կազմվել էր պարտության դեպքում գործողությունների մանրամասն պլան... Թուրքիայի ռազմական պարտության դեպքում որոշվել էր ամբողջ Անատոլիայում և այնտեղ շարունակել պայքարը...

(Այս պլանի իրականացումը) հնարավոր դարձավ Սարիղամիշի տակ թուրքական բանակի ջախջախվելուց անմիջապես հետո...

Եվրոպայում տարածքների պերմանենտ կորուստների և Մեծ Թուրան ստեղծելու հույսերի կրախի հետևանքով թուրքերին մնացին միայն անատոլիական տարածքները: Թուրքերի ազգային հոգեբանության մեջ կարևոր տեղ էր հատկացվում Անատոլիային... Դրա ռազմավարական նշանակության գիտակցումը տեղի ունեցավ 19-րդ դարի 70- ական թվականներից հետո:

Եվ ահա այժմ (Առաջին աշխարհամարտում) թուրքերը կարող էին կորցնել նաև իրենց վերջին օթևանը, թուրքական հայրենիքի վերջին կտորը՝ Անատոլիան... Պետության և թուրքերի գոյատևումը կարող էր երաշխավորվել միայն Անատոլիայում... Եվրոպայից թուրքերին քշելու հարյուրամյա գործընթացը Անատոլիան վերածեցին թուրքերի համար կարևորագույն կենսատարածքի...

Սկզբում հայերին բռնությամբ իսլամացնում էին և համաձայնվողներին չէին բռնագաղթում: Սակայն որոշ ժամանակ անց իսլամություն ընդունողների թիվը սպառնալից չափերի հասավ, ինչը խախտեց կառավարության պլանները: Դրա համար էլ որոշվեց հայկական ծագում ունեցող բոլոր անձանց, անկախ կրոնական պատկանելության, արքայից:

Հայկական ցեղասպանության բնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ նրանում մասնակցում էր նաև քաղաքացիական բնակչությունը... Քաղաքացիական բնակչությունը հենց սկզբից եռանդուն մասնակցություն ունեցավ հայերի բնաջնջմանը՝ թալանում էր նրանց ունեցվածքը, առևանգում կանանց ու աղջիկներին, կատարում զազանային սպանություններ ...

Պաշտոնական Թուրքիան համատարեն հրաժարվում էր գենոցիդն ընդունելուց՝ տաբու դնելով այդ թեմայի վրա, և թույլ չի տալիս դրա շուրջը քննարկումներ: Իսկ շարքային քաղաքացիներից գրեթե բոլորն ընդունում են այդ հանցագործության իրողությունը, գենոցիդի մասին պատմությունները սերնդից սերունդ են փոխանցվում: Եվ թվում է՝ չկա որևէ մեկը, որ չիմանա, թե «ժողովրդի մեջ ստեղծվել է տպավառություն, որը հաստատում է Հայկական ցեղասպանության փաստը»: Սակայն հասարակությունը միաժամանակ անտարբեր է վերաբերվում և անքննադատ է ընդունում պաշտոնական իշխանությունների նիհիլիստական դիրքորոշումը...

(Թուրքերի) ցանկությունը մոռանալու անցյալը կարելի է բացատրել երկու պատճառով՝

- 1. կատարված հանցագործության ահավորությամբ,
- 2. այդ շրջանի կոշմարին վերադառնալու դժկամությամբ:

Անկախության ընկերությունները չստեղծվեցին օտարերկրյա ներխուժման դեմ պայքարի նպատակով: Թուրքերին դրան մղեցին հույների ներխուժման և Հայկական պետության ստեղծման վտանգը, ինչպես նաև սարսափը հայերի վերադառնալուց հետո իրենց կատարածի համար վրեժխնդրության անխուսափելիության առաջ...

Աշխարհագրային ջոկատների մեծ մասը ստեղծվեց գենոցիդի կազմակերպիչների՝ Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի անդամների կողմից: Դիմադրության առաջին շրջանում, երբ կանոնավոր բանակը դեռևս թույլ էր, այս ջոկատները կարևոր դեր խաղացին ազգային շարժման մեջ: Որպես կանոն, դրանց ղեկավարում էին Միություն և առաջադիմություն կուսակցության կամավորներն ու Թեշքիլաթ-ը մախսուսեի գործակալները, ովքեր կարևոր դեր էին խաղացել հույների (հայերի) բռնագաղթի գործում, իսկ ապա անցել էին ընդհատակ...

Հայոց գենոցիդի ժխտումը համապատասխանում էր արևելյան վիլայեթների բնակչության կենսական շահերին: Այդ հանգամանքն էր գլխավոր պատճառներից մեկը արևելյան վիլայեթների իրավունքների պաշտպանության ընկերության ստեղծման համար...

Շատ շրջաններում այդ ընկերությունների ստեղծման նախաձեռնող տեղական ավագանին էր, որը հարստացել էր հայերի թողած ունեցվածքի յուրացման միջոցով և վախենում էր նրանց վերադառնալուց:

Հետևաբար տեղական ավագանու ներկայացուցիչների կողմից իրավունքների պաշտպանության ընկերությունների ստեղծման և նրանց կողմից քեմալականներին ցույց տված աջակցության հիմնական պատճառը անասնական վախն էր հայերի վրեժխնդրությունից՝ կատարած չարագործությունների համար: Այլ խոսքով, հայերի գենոցիդին մեղսակցությունը և զոհերի ունեցվածքի յուրացումը թուրքական հասարակության լայն խավերին մղեց Անկախության պատերազմի:

Քեմալական շարժման պարագլուխները, չնայած երիտթուրքական կուսակցությանը իրենց չպատկանելու մասին արված բազմաթիվ հաղորդագրությունների, մշտապես հանդես էին գալիս իթթիհադականներին դատելու դեմ... Անկարայի կառավարությունը իթթիհադականներին պատժելը համարում էր թուրքերի մասնատման ու ոչնչացման պլանի բաղկացուցիչ մասը...

Ստամբուլի դատավարության ընթացքում չէ որ հեռակա մահապատժի վճիռ ընդունվեց նաև Մուստաֆա Քեմալի վերաբերյալ:

Անկարայի կառավարությունը ոչ մի կերպ չէր կարող կատարել (դաշնակիցների) գենոցիդի հանցագործներին պատասխանատվության ենթարկելու պահանջը, քանի որ Ազատագրական պատերազմի գործիչների նշանակալից մասը կազմում էին հայերի գենոցիդին ուղղակի կամ անուղղակի մասնակցություն ունեցած կամ դրանց արդյունքում հարստություն կուտակած անձինք:

Կարծում եմ չափազանցություն չի լինի հետևյալ եզրակացությունը՝ Անկախության պատերազմի կազմակերպման և հաջողության գործում վճռական դեր խաղաց հայերի գենոցիդը:¹

1. Т. Акчам Турецкое национальное “Я” и Армянский вопрос, Москва, 1995, стр. 9-11, 24-26, 34, 35, 41, 42, 47, 51, 56, 78, 80-82, 86-89, 104, 111, 120, 130, 135, 137, 141-144.

ՀՎԵԼՎԱԾ ԿԱՄ ԹՈՒՐԻԿՆԵՐ ԿԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՅՄԱՐ

Իթթիհադի 1911 թվի համաժողովից հետո Պոլիս վերադառնալով, Չիա Գեյոքալիքը սկսեց մշակել թուրքիզմի ծրագիրը: Հենց այդ ժամանակ նա «Կենն Զալեմլեր» թերթում տպագրեց «Թուրան» բանաստեղծությունը.

«Երակներու մեջ կու գան
Արձագանքներ պատմութեան
Խորեն եկող ձայներու,
Ոչ գիրքերու էջերուն

Այլ երակիս զարկերուն,
Այլ խոր սրտիս բաբախման
Մեջ է, որ ես կը կարդամ
Յաղթանակներն հեռավոր՝
Ազնիվ ազգիս ընտրեալ»:¹

Բանաստեղծությունը իսկույն լայն տարածում գտավ ու դարձավ թուրքիզմի ոգուն կառչած երիտասարդության հիմնը:

Դրան հաջորդեցին պանթուրանական ոգով գրված մի շարք այլ ստեղծագործություններ: 1910 թ. Հալիդե Էդիպը «Թանին» թերթում տպագրեց «Թուրք կնոջ ճակատագիրը» վեպը, այն անվանեցին համաթուրանականության ավետարան: Սալոնիկում երիտթուրքերը նպատակ հռչակեցին.

1. Ներքին քաղաքականության ասպարեզում. - թուրք կյանքը մաքրել «օտարամտոտ և ապականիչ» տարրերից: Ազատագրել ու համազգային դարձնել թուրք լեզուն, գրականությունը, կրոնը: Վերակենդանացնել հին թրքական մշակույթն ու ավանդությունները, քարոզել թուրքերի նախասոսմանյան շրջանի պատմությունը որպես միջոց ցեղային ու ազգային գիտակցության ու հպարտության ձևավորման համար:

2. Արտաքին քաղաքականության ասպարեզում. - Հաստատել թուրանական ժողովուրդների էթնիկական ու մշակութային կապը, նրանց մեջ զարգացնել համերաշխության ու միավորվելու ցանկություն, նրանց բոլորին նպատակաուղղել մեկ ընդհանուր գաղափարի: Համաթուրանիստները քարոզում էին բոլոր թուրանական ժողովուրդների եղբայրություն, փառաբանում երազային հայրենիքը՝ Թուրանն ու թուրք-թաթարական պատմության հայտնի դեմքերին՝ Աթթիլային, Ալի Արսլանին, Տուրքիլին, Չինգիզխանին և Լենկթեմուրին:

1. Չարեվանդ Միացեալ, անկախ Թուրանիա, Աթենք, 1988, էջ 45-46:

Նրանք գտնում էին, որ թուրքերը, թաթարները, թուրքմենները, ուզբեկները, մոնղոլները, մանջուրացիները և այլն, ցեղակից են ու եղբայրներ: Նրանք բոլորը մահմեդակաճներ են, խոսում են թուրքերենի տարբեր բարբառներով և դրա համար էլ նրանք նույն ազգն են, նույն ցեղի տարբեր աշիրեթությունները: Անցյալում նրանք միավորվել ու մեծ կայսրություններ են հիմնել և այժմ էլ նույն բանը կարող են կատարել: Այդ ժողովուրդները արդեն սկսել են գիտակցել, որ իրենք թուրքեր են:

«Օսմանեան Թուրքիոյ, իբրև միակ անկախ և ամենէն զորավոր բուրանական ժողովրդին կիյնայ պարտականությունը զորացնելու այս, արդեն զարթնած ազգային գիտակցությունն ու համերաշխությունը, ուժ տալու անկախութեան և միութեան փառքին, զայն վերածելով անդիմադրելի կամքի: Թուրքիա պետք է ըլլայ թուրքական ժողովուրդներու համար. անոնցմէ ստեղծե մեկ հզոր, միացած, դաշնակցային կայսրություն» (Չիա Գեոքալի):

Պանթուրքիստները մեծ ջանքեր էին թափում թուրք ցեղին ամեն տեսակ շնորհներ վերագրելու ուղղությամբ: «Կը շեշտեին մասնավորապես անոր քաջությունը, հերոսականությունը, առաջնակարգ զինուորի տաղանդը: Վեր կը հանեին փաստը, որ ան իշխողներ տուած է արևելյան բոլոր ազգերուն: Թուրքը տիրապետող և հրամայող ցեղ է, իշխելու համար ստեղծուած է»:¹ Նրանք պարծենում էին, որ թուրքերը 400 ձիավորով աշխարհի կեսը նվաճեցին:

Թուրքերի այդ հատկանիշները, գրում են պանթուրքիստները, ոչ միայն ապահովում են նրանց հաջողությունը աշխարհակալ տերություն ստեղծելու գործում, այլև նրանց դարձնում «ապագայի մեծ և ղեկավար ուժը»: Ժողովուրդների պայքարում հաղթանակը թուրքերին է լինելու, քանի որ նրանց բազկի ու մտքի ուժը անսպառ է:

Նորագույն ժամանակներում հնչելու է Կենտրոնական Ասիայի ժողովուրդների երիտասարդական թարմ ձայնը, քանի որ հին ազգերն արդեն կորցրել են կարողություններն ու հնարավորությունները:

«Թուրանականներն իրենց բնածին առնական քաջությամբ և անյողողող ջիղերով, որ դեռ անեղծ են արևմտյան քաղաքակրթութեան քայքայիչ ազդեցութենէն և պիտի դառնան ապագայի վարիչ մեծ ուժը»:²

1923 թ. լույս տեսավ Չիա Գեոքալիի «Թուրքականության հիմունքները» գիրքը, որում նա քննության է առնում ազգ հասկացության հետ կապված հարցեր: Նպատակը մեկն է՝ ապացուցել, որ թուրքերն ու թուրանաբնակները, այսինքն՝ թուրքմենները, նույն ազգն են:

«Ատրպեյճանի և Պարսկաստանի թուրքերը և խուվարները, - գրում է նա, - մեզի պես Օղուզեն առաջ եղած են: Դեռևս քանի մը դար առաջ անոնք կապրեին սերտ ու համերաշխ, իբրև միևնույն ընտանիքի մը զավակները, Օղուզ խանի թոռ-

ները: Անգամ այսօր մենք ընդհանուր լեզու, գրականություն, մշակույթ, բարքեր ու սովորություններ ունենք: Դեռ Քորքունք Աթայի, Իսյայիլ Շահի, Աշըք Քերիմի, Քեոր օղլուի գիրքերը տարածուած ու սիրուած են ամբողջ օղուզեան աշխարհին մեջ: Թուրք բանաստեղծ Ֆիզուլին բոլորիս կը պատկանի: Թուրք ազգի և ազգայնականութեան սահմանները ուրեմն Թուրքիոյ աշխարհագրական սահմաններէն անդին կանցնին»:

Եվ ապա «Գալով Թուրանին, Թուրանը չէ, ինչպես ոճանք կը խորհին, ժողովուրդներու խառանարան մը, որուն մեջ թուրքերէն գատ, կան մոնկոլներ, թուրկուզներ, ֆիններ և հունգարներ: Այդ խումբը գիտութեան լեզուով Ուրալ-Ալթայեան կը կոչուի: ... Շատ ավելի նեղ է թուրանականութեան սահմանը. եաքութները, կիրգիզները, ուզբեկները, քչիչաքները, թաթարներն ու օղուզները կը կազմեն մեկ լեզուաբանական-ցեղաբանական խումբ: Թուրան՝ թրքական այդ ցեղերուն ընդհանուր անունն է: Թրքական զանազան ճյուղերը ընդգրկող մեծագույն թրքական աշխարհով կը սահմանափակուի Թուրանիան:

Գեոքալիը համաթուրանականության ընդհանուր ծրագրի լուծման եռասուիճան համակարգ է առաջարկում. «1. Թուրքճիություն, 2. Օղուզճիություն, 3. Թուրանճիություն, երրորդը ըլլալով վերջին կայանը, գերագույն նպատակը»:¹

Եթե վերծանելու լինենք այս ծրագիրը, կստացվի հետևյալ պատկերը՝ 1) թուրքիզմ, այսինքն՝ Թուրքիայի տարածքից ոչ թուրք ժողովուրդների վերացում, 2) օղուզական թուրքերին ու նրանց զբաղեցրած տարածքների կցում Թուրքիային, 3) Թուրանական կայսրության ստեղծում:

Մանդելշտամի խոսքերով՝ «պանթուրքիզմի համար բախտորոշ պահին, այսինքն՝ երիտթուրքական վարչակազմի հաստատվելուց անմիջապես հետո Թուրքիայի նոր տերերը հիասթափվեցին օսմանիզմից, այսինքն՝ Օսմանյան կայսրության կազմում եղած բոլոր իրավահավասար բազմազան տարրերի քաղաքական համակարգի միջոցով նրանց մեկ օսմանյան ազգի մեջ միավորելու գաղափարից»: Դրա փոխարեն «թուրքիզմը համընդհանուր է հիմնական նախապայմանը պանթուրանիզմի թուրքական տարբերակի կենսագործման համար»: Հետևաբար, «Թուրքիան միայն թուրքերին» նշանաբանը այն հիմքն է, որի վրա կարող է բարձրանալ պանթուրքիզմի ու պանթուրանիզմի շենքը:

Այսինքն՝ կայսրության հպատակ ժողովուրդները, դրանք քրիստոնյա լինեն, թե մուսուլման, հենց այն քանի համար, որ թուրքական մշակույթից ու պատմությունից տարբեր մշակույթ ու պատմություն ունեն, թուրքերին հավասար հայրենասիրություն, հետևաբար նաև իրավահավասարություն ունենալ չեն կարող: Հետևաբար, ինչպես նկատել է Առնոլդ թոյնբին. «Յուրաքանչյուր ոչ թուրք ազգություն Օսմանյան կայսրությունում արմատախիլ լինելու վտանգի էր ենթակա»:²

1. Չարեվանդ Միացեալ, անկախ Թուրանիա, էջ 81:
2. Ն. ս., էջ 62:

1. Չարեվանդ Միացեալ, անկախ Թուրանիա, էջ 65:
2. «Ազդակ», 1988 թ.:

Այս բանը հստակ արտահայտություն ունեցավ երիտթուրքերի իշխանության գլուխ կանգնելու առաջին իսկ օրերից: Աղանայի կոտորածը դրա վկայությունն էր: «Միզան» բերքի խմբագիր Մուրադ բեյի վկայությամբ «Իթքիհադ կուսակցությունը կազմակերպեց Կիլիկիայի ջարդը»:

Իսկ Նազըմը հայտարարեց. «Պետությունը պետք է տարամերժորեն թուրքական լինի: Օտար տարրերի գոյությունը պատրվակ է եվրոպական միջամտության համար: Պետք է հպատակ ժողովուրդներին բռնի թրքացնել»¹:

Օսմանյան կայսրությունը 20-րդ դարի սկզբներին բազմաթիվ ժողովուրդների ազատագրական պայքարի մրրիկներից ալեկոծված, Կայսրությունը գնում էր դեպի կործանում և թուրքիստների կարծիքով մեղավորը ռայան էր, մոռանալով, որ թուրքական բիրտ քաղաքականության հետևանքով էր, որ ոչ թուրք ժողովուրդները ոտի էին կանգնել օսմանյան լուծը տապալելու համար: Թուրքերն այդ ժողովուրդներին մեղադրեցին դավաճանության և ապերախտության մեջ, որ հետևանք էր «օտար մեքենայություններու ու քաղաքական դավերու»: Նրանք նույնիսկ սկսեցին մեղադրել օսմանյան սուլթաններին, որոնք հպատակ ժողովուրդներին չեն ուժացրել կամ բնաջնջել: Ուստի պատահական չէ, որ նրանք փառաբանում էին Աբդուլ Համիդի հայաջինջ քաղաքականությունը և անվերապահորեն հավանություն տալիս հայերի 1894-96 թվերի կոտորածներին:

Թուրքական ժողովուրդները ամենուրեք արթնացել էին ու փարվում էին թուրանիզմին: Օսմանյան կայսրության նկատմամբ հետաքրքրության աճը մասնավորապես նկատելի էր Արևելքի թուրք-թաթարների շրջանում: Բազմապատկվեց Մեքքա հաջի գնացողների թիվը, որոնք Պոլսով անցնելիս շփվում էին պանթուրքիստների հետ և դառնում նրանց հայացքների տարածողներ: Իրենց հերթին Պոլսից քարոզիչների հոսանք էր ձգվել դեպի Ռուսաստան մահմեդականների շրջանում թուրանական պրոպագանդա ծավալելու և պանթուրքիստական կազմակերպություններ ստեղծելու համար: Նշանաբան դարձան Խալիդե Էդիպի հետևյալ խոսքերը. «Երագում եմ աշխարհի բոլոր թուրքերին քաղաքական ու մշակութային առումով մեծ ու անկախ տեսնել»: Սաստկացան հարձակումներն օսմանիզմի վրա, կշտամբանքի էին ենթարկվում նրանք, ովքեր իրենց օսմանցի էին անվանում: Հնչում էին հետևյալ բնույթի կոչեր. «Բարեկամներ, շուտով պիտի միանաք բանակին և պետերը պիտի ըլլանք մեր հերոսական զինուորներում: Մորվեցուցեք անոնց, որ իրենք թուրք են և որ եթե կռուին Թուրքիոյ և անոր դրոշակին համար, անպայման պիտի տանին յադթանակը: Վստահ եղեք, որ թուրք ազգությունը ավելի լավ է մեզի համար, քան մահմեդական կրոնը. ցեղային հպարտությունը առաքինություններու ամենամեծն է»: Ճանաչված սկզբունք էր դառնում հետևյալը. «Բոլոր օսմանցիները թուրք չեն և եթե կայսրությունը նկատվի պարզապես թրքական, բոլոր ոչ թուրք տարրերը օտարներ պիտի ըլլան, փո-

խանակ Օսմանեան կայսրության քաղաքական մարմնի ապրող անդամներ ըլլալու»: Նրանք արաբներին ասում էին. «Դուք և ձեր ցեղը հպատակներն են Թուրքիոյ. ոչ ապաքէն թուրքերը ձեր երկիրը գրավում են սրով... օսմանցիությունը, որուն համար կը խոսիք, ուրիշ բան չէ, եթե ոչ քաղաքական խարդավանք մը, գոր դուք կը գործածեք ձեր սեփական նպատակներուն հասնելու համար: Գալով կրոնին, ան ոչ մի կապ չունի քաղաքականության հետ: Մենք շուտով առաջ պիտի քալենք յանուն Թուրքիոյ և յանուն թուրքական դրոշակին, մեկ կողմ թողելով տի քալենք, որ անհատական և երկրորդական խնդիր մըն է միայն: Դուք և ձեր ազգը պետք է լավ հասկանաք, որ դուք թուրք եք և արաբ հայրենիքի պես բաներ գոյություն չունին»: Թուրքիզմի ոգին լայն զանգվածների շրջանում արմատավորելու միտումով թուրքերեն թարգմանվեց և կարճ ժամանակում երեք հրատարակություն ունեցավ Ղուրանը, մզկիթներում սկսեցին աղոթել թուրքերեն: Այդ նույն նպատակով հիմնադրվեց թուրքական ակադեմիան, որը գտնվում էր երիտթուրքերի կենտրոնի ենթակայության տակ: Հիմնադրվեցին նաև «Թուրք օջախ» անունը կրող նորանոր ակումբներ, որոնք խնդիր ունեին «թուրք ժողովուրդի դաստիարակությունը և անոր մտավորական, ընկերային, տնտեսական մակարդակի բարձրացումը, թուրք լեզուի ու ցեղի կատարելագործումը»: Այդ ակումբների դրոշմերը ոչ թուրք անձանց առաջ փակ էր: Թուրքիզմի հիմքի վրա վերակառուցվեցին նաև արհեստակցական համքարությունները (Եսնաֆությունները), որոնց ծառայեցին քաղաքական խնդիրների:

Առանձին կազմակերպության մեջ միավորվեցին նաև թուրք առևտրականները: «Մովորական երևույթ դարձավ օտար ապրանքներու և վաճառատներու դեմ պոյրթոները, որոնք հաճախ ավերիչ յարձակումներու կը վերածուեին»:

Բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների դասախոսները ընտրվում էին պանթուրքիզմի տեսաբաններից՝ Ա. Աղաև, Մ. Էմին, Խալիլ Ջիա, Աբդուլահ բեյ: Բոլոր կրթօջախների ծրագրերը վերանայվեցին պանթուրքիզմի ոգով, նույն նպատակին ծառայեցվեցին նաև հրատարակչությունները: Թուրանիզմը նյութական մեծ աջակցություն էր ստանում թուրք մեծահարուստներից:

Պետությունը 50 հազ. թուրքական ոսկի հատկացրեց Հուլադուի, Չինգիլխանի և Լենկեմուրի մասին հետազոտություններին: Թուրանիստները ողողեցին պետական ապարատը ներքևից մինչև վերև: Անատոլիա ուղարկվեցին առաջատար թուրանիստ գործիչներ այն թուրքացնելու համար:

Կատարված աշխատանքների արդյունքները երկար սպասեցնել չտվեցին: «Թուրանական գաղափարը մտավ ռամիկ ժողովուրդի գիտակցության մեջ, Թուրան բառը դարձավ ամբոխի սեփականությունը»:

«Թուրք օջախների» քայլերգում կան հետևյալ տողերը. «Մենք ուզում ենք ամբողջ աշխարհին տիրանալ: Այլևս մեր տաճարը «թուրք օջախն» է, և մեր «Զեարեն» էլ բարձր ու լուսաշող Թուրանն է լոկ»¹:

1. «Ազդակ», 1988:

1. «Ազդակ», 1988 թ.:

Կայսրության ներսում տարվող պանթուրքիստական գործունեությունը զուգակցվում էր «արտաքին թուրքերի» շրջանում ծավալված աշխատանքի հետ:

Ենվերի ու Ռուսաստանի պանթուրքիստների միջև այդ կապակցությամբ համաձայնություն էր կայացվել:

1913 թ. Բայազետում հրավիրվում է պանթուրքիստների համաժողով, որտեղ որոշվում է ստեղծել «թուրք ժողովրդի արևելյան և արևմտյան հատվածների միություն» և համագործակցության դաշինք է կնքվում նրանց ներկայացուցիչների միջև: Այսինքն՝ տանուլ տալով Բալկանյան պատերազմում, երիտթուրքերն իրենց հայացքը վերջնականապես շուտ տվին դեպի Արևելք: «Թուրքիան,- գրում է Ջարեվանդը,- վճռակառնորեն կոնակը արևմուտքին դարձուցած, առաջ կերթար դեպի արևելք, ուր «միլիոնավոր թուրանիստներ» իրեն կը սպասեին, իրեն ընդառաջ կու գային: Թուրքերու Եվրոպայեն արտաքսումը կարգախոսը Կլատըսթոնի համբավավոր «փրթիով փախաով Եվրոպայեն դուրս...» կը դառնար ուխտագնացության ազդանշան արտաքսուողներուն համար: Դարավոր տեղատվութենէ ետք, ծայր կու տար հոգեկան մակընթացություն մը դեպի Ասիա, որ շուտով առարկայականի պիտի փոխուեր: Եվ հակառակ չարաչար և ամոթալի պարտութեան փաստին, թուրք սրտերու մեջ կը տիրեր յաղթական տրամադրություն»:

Երիտթուրք գործիչներից Հուսեյին Ջահիդը գրեց. «Պալքանեան պատերազմը թուրք ժողովրդի գոյութեան տեսակետէն ֆիզիկական պարտություն, բայց բարոյական յաղթանակ մը եղած էր»:

Այդ պարտությունն ու հաղթանակը վերածվելու էին հպատակ ժողովուրդների ուժացման կամ ֆիզիկական ոչնչացման: Եվ երիտթուրքերը ծրագրեցին, մի կողմից, այդ «դժբախտ ժողովուրդներու վերջնական բնաջնջումը, մյուս կողմէ... զինու զորութեամբ, թրքական ժողովուրդներու օգնութեամբ և քաղաքական շահակից մեծ պետություններու աջակցութեամբ վերստեղծել թուրք-թաթարական մեծ կայսրություն...»: Այդ խնդրի իրականացման համար հետևողականորեն բորբոքում էին ամբոխի կրքերն ու մոլեռանդությունը և ահա «հսկայական ու սարսափազդու թափորներ ցերեկը կարմիր դրոշներով և վայրենի կանչերով, գիշերը բոցավառ ջահերով և զինովի աղաղակներով կը շրջեին Պուլս պողոտաները: Այս Իհթիֆալը Միլիները (ազգային թափոր) կազմուած թուրք ժողովրդի բոլոր տարրերէն՝ համալսարանականներէն մինչև բեռնակիրները, կերթային համբուրելու Ֆաթիհի և Սուլեյմանի դամբարանները և անոնց վրա՝ ընելու «Վերծի ահավոր ուխտեր»»:

Պանթուրքիզմի տեսաբանները գտնում էին, որ

-ազգագրական առումով թուրքերը, թաթարները, բուրբմենները, ուզբեկները, մոնղոլներն ու մյուսները արյունով ու ծագումով ազգակից ժողովուրդներ են,

հետևաբար նրանք եղբայրներ են,

-սոցիոլոգիական առումով այդ ժողովուրդների մեծ մասին հատուկ են բնավորության նույն գծերը, նույն բարքերն ու սովորությունները, գրեթե նրանք բոլոր մահմեդական են և խոսում են թուրք լեզվի տարբեր բարբառներով: Հետևաբար նրանք նույն ազգն են,

-պատմական առումով այդ բոլոր ժողովուրդները նույն ցեղի տարբեր խմբեր են,

-հոգեբանորեն բոլոր այդ ժողովուրդները արդեն զիտակցում են, որ իրենք թուրք են և հանդիսանում են նույն ազգի անդամները,

-քաղաքական առումով, որպես թուրանական ժողովուրդներից միակը, որ անկախ է, Թուրքիան պարտավոր է ամրապնդել թուրանական ժողովուրդների ազգային համերաշխությունը, աջակցել նրանց անկախանալուն ու միավորվելուն:

***

Բուլղարիայի արտաքին գործոց նախարարի տեղակալ Իվան Գանևը, նկատի ունենալով 1980 թ. սեպտեմբերի 12-ի պետական հեղաշրջումից հետո ստեղծված իրավիճակը, գրում է. «Մենք մեզ մեղավոր չենք համարում: Մեղավոր է պատմությունն ու այն երկիրը, որ 20-րդ դարի վերջին շարունակում է կառչած մնալ հին, Օսմանյան կայսրության շրջանում գլուխ բարձրացրած հավակնություններից: Գլխավոր մեղավորը ժամանակակից թուրք ղեկավարների պանթուրքիստական քաղաքականությունն է, որը պետական հեղաշրջումից է, հատկապես, Կիպրոսի հաջող օպերացիայից հետո դարձել է պաշտոնական քաղաքականություն»:¹

Վերջերս սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության նախագահ Բյուլենտ Էջևիթը առաջարկեց Թուրքիայում ստեղծել «Արտասահմանում բնակվող թուրքերի մինիստրություն»: Սա միայն Էջևիթի կարծիքը չէ: «Թուրքիե» թերթը 1989 թ. հուլիսի 23-ին գրեց. «Պետք է ստեղծել Արտաքին թուրքերի մինիստրություն: Թուրքիան 150 միլիոն ճնշված թուրքերի հույսն է»: Թերթը նաև առաջարկեց ստեղծել արտաքին թուրքերի հետ աշխատանքի ֆեդերացիա և Թուրքերի համաշխարհային ֆեդերացիա, երկու տարին մեկ հրավիրել արտաքին թուրքերի կոնգրես, ստեղծել արտաքին թուրքերի պրոբլեմների ինստիտուտ, ճնշված ժողովուրդների շարքը Թուրքիայում անցկացնել որպես «ճնշված թուրքերի շաբաթ»:

Մասնագետների կարծիքով՝ Թուրքիայում պանթուրքիզմը ծնել է նաև նեոօսմանիզմ, որը «Օսմանյան կայսրության վերածննդն էրազ է...» և «մեծ վտանգ մարդկության համար» մեր օրերում, գրում է Դ. Վանդուլը: Թուրքիան տարածքային պահանջներ է ներկայացնում իր բոլոր հարևաններին: Թուրքական իշխանությունները նույնիսկ իրենց իրավունք են վերապահում պնդելու, թե իբր բուլղարական, հունգարական և մյուս մահմեդականները թուրքեր են, իսկ հողե-

1. София-пресс, Западная пан туркизма, София, 1989, стр. 11.

րը, որոնց վրա նրանք բնակվում են, թուրքական են: Իրան-իրաքյան կռվի ժամանակ թուրքերը պատրաստ էին գավթելու Իրաքի զգալի մասը»¹

Պանթուրքիզմն օգտագործվում է Իրաքի նավթի շրջանները՝ Քիրկուկ-Մոսուլ գավթելու և ստեղծելու «Քիրկուկի թուրքական հանրապետություն»:

Նկատի ունենալով Թուրքիայում գլուխ բարձրացնող պանիսլամիզմը, Փարիզում հրատարակվող «Ս-Մուստակբալ» թերթը 1983 թ. գրեց. «Թուրքերն են գալիս: -Ո՞ր:

-Դեպի Օսմանյան կայսրության սահմանները... Սա այն նոր կանչն է, որն այս օրերին մարդիկ լսում են Արաբական ծոցի տարբեր կողմերում: ....Իրան-իրաքյան պատերազմը Թուրքիային հնարավորություն տվեց կրկին վերադառնալ Միջին արևելք նույն այն դարպասից, որը նրա երեսին փակվել էր Օսմանյան կայսրության փլուզման ժամանակ»:

Անդրադառնալով այս նույն խնդրին Աթենքի «Կրիսզ Ուիքլի» շաբաթաթերթը 1987 թ. մարտի 27-ին գրեց. «Իրաք-Իրան-Թուրքիա. արդյո՞ք մի նոր Օսմանյան կայսրություն չի գծագրվում», եթե նկատի առնվի Թուրքիայի ծավալապաշտ քաղաքականությունը:

Քաղաքական մեկնաբան Թեոման Էրելը 1987 թ. փետրվարի 3-ին «Միլիթերում» տպագրված «Մեզ ստիպում են նվաճել Մոսուլն ու Քիրկուկը» մեկնաբանման մեջ գրում է. «Ումանք պնդում են, թե մենք (թուրքերը) ստիպված ենք միջամտել (Իրան-իրաքյան պատերազմին), իսկ ուրիշները թե՛ «եկեք չխառնվենք»: Առայժմ իրենց տեսակետներն են արտահայտում միայն մասնագետները: Մամուլում վիճաբանության մեջ են մտնում նախկին դեսպաններն ու զեներալները: Իսկ հասարակական կարծիքը: Արդյո՞ք նրան դիմելու են միայն պատերազմի մեջ մտնելուց հետո: Մոտ մի շաբաթ հետո Անթալիա է ժամանելու ամերիկյան 6-րդ նավատորմի կազմի մեջ մտնող ռազմամավերից մեկը: Ինջիրիլի բազայում զինվորական հանդերձանք է կուտակվում: Աղբրում անցկացվում են ձմեռային ռազմախաղեր: Կիպրոսում Դիկելիայի ռազմական բազան ամերիկացիների ձեռքին է: Բարձրաստիճան իրանյան դիվանագետները հաճախակի այցեր են կատարում մեր երկիր: Նրանցից մեկը հայտարարեց, որ պրեմիեր մինիստրի հետ բնմարկել են այն հարցը, թե ինչ ապագա է սպասում Իրաքին Սադամի վարչակարգի տապալումից հետո»:

Ծովակալ Բիլգեն «Ջումհուրիեթի» 1987 թ. փետրվարի 24-ի համարում գրեց. «Ռազմական շրջաններում մինչև այժմ հիշում են, թե ինչպես 1965 թվականին ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչը այդ ժամանակվա Թուրքիայի պրեմիեր մինիստրի հետ զրուցելիս ակնարկել էր, որ կարելի է Թուրքիայի քրդերին միավորող ֆեդերատիվ մի հանրապետություն ստեղծել, իսկ պրեմիեր մինիստրը բանակի գլխավոր շտաբում այս հարցը բնմարկման առարկա դարձրեց: Այնպիսի մի ժամանակ,

երբ Թուրքիայից դուրս բռնկած հրդեհի բոցերը արտացոլվում են մեր պետական սահմանների վրա, ամերիկացիների հին առաջարկը նորից է լույս աշխարհ դուրս բերվում: Կարճ ասած, մենք չպետք է միլիտարիզմի խաղերին զոհ դառնանք»:

«Հուրիեթը» 1987 թ. մարտի 8-ին գրել է. «Մի կողմից Թուրքիան փորձում է Մոսուլին և Քիրկուկին տիրանալ, մյուս կողմից ջանում է իմանալ, թե մեծ տերությունները ի՞նչ դիրք կբռնեն, եթե ինքը Մոսուլ ներխուժի»:

Նախկին պրեմիեր մինիստր Բ. Էջևիթը «Նոկտա» ամսագրի մարտի 8-ի համարում գրել է. «Ինձ թվում է, որ այս հարձակումների հետևում պետք է փնտրել ոչ թե անջատողական ուժերին, այլ ինչ-որ այլ գործոններ: Անձամբ ես առաջարկում եմ հետևյալ երկու գործոնների վրա ուշադրություն դարձնել: 1.Որոշ արտաքին ուժեր Թուրքիային հրահրում են սահմանից այն կողմ կատարվող դեպքերին միջամտելու, դրանով իսկ նրան ներքաշելու Մերձավոր Արևելքի խճճված հարցերի ոլորտը և ծառայեցնելու իրենց նպատակներին: 2.Վախենալով, որ Թուրքիայում դեմոկրատական կարգերի վերականգնումը օրինակ կարող է ծառայել Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների համար, նույն արտաքին ուժերը ամեն գնով աշխատում են արգելակել դեմոկրատիայի հարթանակին Թուրքիայում»:

Մարտի 7-ին «Միլիթերը» տպագրեց. «Ուլքե՞ր են կանգնած քուրդ անջատողականների հետևում» հոդվածը, որտեղ կարդում ենք. «Մեզ առավել անհանգստացնում է այն փաստը, որ հարավարևելյան Թուրքիայում կատարվող դեպքերը սկսել են դուրս գալ «անջատողական ուժերի կողմից տարվող կամայականի» շրջանակներից: Իսկապես, եթե ուշադրությամբ հետևենք, կտեսնենք, որ շատ հաճախ քուրդ պարտիզանների գոհ են դառնում տեղի բնակիչները: Սպանում են այն մարդկանց, որոնք, ըստ տրամաբանության, իրենց կողմը պետք է գրավեն: Սա պարտիզանական կռիվների պատմության մեջ աննախադեպ մի երևույթ է: Ուշադրության է արժանի նաև այն, որ նրանց տրամադրության տակ գտնվող զենքերը գնալով ավելի են կատարելագործվում և շատանում: Տարօրինակ պատկեր է ստացվում. այս մարդիկ հրապարակավ առաջ են քաշում մի տեսակի պահանջներ, իսկ իրականում բոլորովին այլ նպատակներ են հետապնդում: Կարծես թե հիմնական նպատակը՝ Թուրքիային մերձարևելյան կոնֆլիկտի մեջ ներքաշելն է, Իրան-իրաքյան պատերազմի նկատմամբ որդեգրած չեզոքությունից Թուրքիային հանելը, զանազան միջոցներով նրան ստիպել միջամտելու և Թուրքիայի ներսում նոր խլրտումներ առաջացնելը»:

Մի կողմից՝ ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարար Ուայներգերը հայտարարում էր. «Հնարավոր չէ, որ Թուրքիան միջամտի մերձավորարևելյան կոնֆլիկտին», մյուս կողմից, Օկտայ Գյուները «Թերջումանում» գրում է. «Իսրայելից պետք է օրինակ վերցնենք (նկատի ունի այլ պետությունների տարածքների ոմբակոծումը) և առանց խտրություն դնելու, թե ով է մեր դեմ՝ Սիրիան, Բեյրութը, թե Իրաքը՝ անհապաղ հարձակման անցնենք»:

1. София-пресс, Западная пан тюркизма, София, 1989, стр. 11.

Եվ եթե գործունեության համար օրինակը Իսրայելն է, ապա այն նաև կարող է դառնալ դաշնակից ընդդեմ արաբական աշխարհին: Ահա թե ինչու «Հուրիեթը» 1987թ. մարտի 16-ին գրեց. «Թուրքիան պարտավոր է իր հարաբերությունները շտկել Իսրայելի հետ»:

Թուրքիան վերածվում է ռեզիոնի ժանդարմներից մեկի և Իսրայելից հետո դարձել է ԱՄՆ-ի ամենահեղինակավոր դաշնակիցը Մերձավոր Արևելքում: ԱՄՆ-ը Թուրքիային տվել է ռազմական օգնություն 1983 թ. -400, 1984 թ. - 755, 1985 թ. - 900 միլիոն դոլար: Այսինքն՝ այդ օգնությունը երեք տարվա ընթացքում աճել է 2-3 անգամ: ԱՄՆ-ն իրավունք ունի Թուրքիայի տարածքում ունենալու 60 ռազմական օբյեկտներ, այդ թվում ԽՍՀՄ-ին ուղղված լրտեսական սարքեր, որոնց մեծ մասը գտնվում է քրդաբնակ շրջաններում:

1988 թ. հունիսի 28-ին հանդես գալով Վաշինգտոնում, Զ. Էվրենը ասաց. «Թուրքիան, որը գտնվում է աշխարհի ամենակարևոր ռեզիոններից մեկում, ունի ամենաերկար սահմանը Խորհրդային Միության հետ, պաշտպանում է ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող նեղուցները և ԱՄՆ-ից հետո ՆԱՏՕ-ում ունի ամենաբազմամարդ բանակը... Թուրքիան ապահովում է ՆԱՏՕ-ի և Վարշավայի պակտի միջև ջրբաժան սահմանների մեկ երրորդը... Նա ռազմական ծախսերի մակարդակով մտնում է առաջին քառյակի մեջ, չնայած եկամուտների մակարդակով վերջին տեղում է:

Այս բոլոր փաստերը ցույց են տալիս, որ Թուրքիան իր վրա է վերցրել անհամեմատ ավելի մեծ ֆինանսական ծանրաբեռնվածություն, քան այն, ինչ նա պիտի վերցնե: Դրա համար էլ թուրքական զինված ուժերի նորացման ծրագրի կատարման արագացումը կհանդիսանա արտակարգ շահութաբեր ներդրում Արևմուտքի անվտանգության ապահովման և զսպման միջոցների տեսակետից»:¹

***

Պանթուրքիզմի մշակութային ասպեկտն այն է, որ նրա գաղափարախոսների կարծիքով բոլոր մշակույթների հիմքը թուրքական է: «Թեքուման» թերթը 1989 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին տպագրեց մի շարք հոդվածներ, որոնք «ապացուցում են», թե Թուրքիան հպատակ ժողովուրդներին քերեց մշակույթ, քաղաքակրթություն և մարդասիրություն: «Թուրքական» են հռչակվում այդ ժողովուրդների հոգևոր արժեքները, իսկ նրանց գիտնականների, գրողների, մարտարապետների և այլնի ստեղծագործական նվաճումները համարվում են «թուրքական ստեղծագործական հանճարի դրսևորում»: Ըստ պանթուրքիստների «բոլոր մեծ անհատները թուրք-մուսուլմաններ են»:

Խոսելով պանթուրքիստների այդ հավակնությունների մասին հույն գիտնական Ա. Անդրոնիկոսը ծաղրում է. «Ինչ վերաբերվում է այդ ժողովրդի (թուրքերի) մշակութային ավանդույթներին, ապա իմ (թուրք) գործընկերները սեփա-

1. Թուրքական հեռուստատեսություն, 29 հունիսի 1988 թ.:

կան աչքերով կարող են տեսնել կործանումների ու վանդալիզմի հետքերը, որ դրսևորել են նվաճողները հին հուշարձանների նկատմամբ և կարողալ ԱՄՆ-ում ընթացող մի շարք դատական պրոցեսների մասին՝ կապված հուշարձանների գողանալու և վաճառքի հետ»:¹

«Թուրքերեն լեզվի քերականություն» 1963 թվին լույս տեսած դասագրքում թուրք են համարվում Ալիշեր Նավոյին ու Նիզամի Գյանջևին: Թուրքական և արտասահմանյան գրականությունների 1961 թ. լույս տեսած դասագրքում ևս թուրք գրող է հռչակված Ֆիզուլին: Երիտասարդական հանրագիտարանում թուրք են հռչակված Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդների գիտնականները, փիլիսոփաները, գրողները: Այդ թվում է նաև Ավիցենան: Թուրքական ծագում են վերագրում նաև Մեսրոպ Մաշտոցին:

Թուրքական է համարվում իսլամական ամբողջ մշակույթն ու քաղաքակրթությունը: Թուրքական է նաև ինքը՝ իսլամը, թուրք են բոլոր մահմեդականները: Թուրք են նաև հազարամյակներ առաջ Փոքր և Առաջավոր Ասիայում բնակված ժողովուրդները՝ կելտերը, խեթերը, բազմաթիվ այլ հնդեվրոպական ժողովուրդներ: Թուրք պատմաբան Փ. Ահմադը գտնում է, որ գորշ գայլերի գաղափարական զինանոցը պարունակում է թշնամական մոտեցում արաբների կողմից պաշտվող իսլամի նկատմամբ և պահանջ է առաջադրվում այն փոխադրել թուրքական հենքի վրա, որպեսզի մահմեդական կրոնում ևս ապահովվի թուրքերի առաջնությունը: Ըստ այդմ էլ պանթուրքիստները հայտարարում էին. «Թուրքերը կպաշտպանեն իսլամը, եթե նա թուրքացվի»:

«Արտաքին թուրքերին ազատագրելու» և ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ ռևանչիզմի տենդը պանթուրքիստներին դեռևս 30-ական թվականներին մոտեցրին միջազգային ֆաշիստական շարժմանը, որը հոգեհարազատ էր նրանց և որի ազդեցության տակ թուրքիզմի գաղափարախոսությունը սկզբունքային փոփոխության ենթարկվեց: Եթե նախկինում պանթուրքիստները «Մեծ Թուրանի» ստեղծում ասելով հասկանում էին լեզվի ու մշակույթի ընդհանրություն ունեցող ժողովուրդների միավորում, ապա 30-ական թվականներին նրանք սկսեցին քարոզել թուրք ժողովուրդների ընդհանուր ռասայական կապերի գոյությունն ու թուրքական ռասայի առավելությունների գաղափարաբանությունը: Դա մի ընթացք էր, որը պանթուրքիզմի նպատակադրումների շրջանակներն աստիճանաբար ընդլայնելով, նրան նորից հանգեցրին թուրանիզմի, որն իր մեջ էր ներառում նաև հունգարացիներին, ֆիններին և էստոնացիներին:

Պատահական չէ, որ պանթուրքիստական կազմակերպությունները մեծ ոգևորությամբ ընդունեցին ԽՍՀՄ-ի վրա ֆաշիստական Գերմանիայի հարձակումը: «Դա, - կարդում ենք 1986 թ. Նյու Յորքում հրատարակված «Բուլղարական կապերի արշալույսն ու անկումը» գրքում, - ոչ միայն հարված էր նրանց գաղափարախոս-

1. София-пресс, Западная пан туркизма, София, 1989, стр. 135.

սական բշնամիներին, ավելի կարևոր էր այն, որ այդ հարձակումը հույս էր ներշնչում, որ խորհրդային ֆեդերացիան ջախջախվելու է և Խորհրդային Միությունում «գերության մեջ գտնվող» թուրք ժողովուրդները միավորվելու են թուրքական հայրենիքի հետ: Այդ հնարավորությունը հաշվի էին առել նաև մացիստները»: Այդ օրերին էր, որ Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան Ֆրանց ֆոն Պապենը Բեռլինին խորհուրդ տվեց Խորհրդային Միության դեմ օգտագործել նաև պանթուրքիստներին: Նրա կարծիքով Գերմանիան պետք է առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնի հարավ-արևելքում պետական խռչող կազմավորում ստեղծելու վրա, որը պետք է հանդիսանա մշտական վտանգ ԽՍՀՄ-ի համար: Ուկրաինան չի կարող բավարար չափով կատարել այդ խնդիրը: Նրա բնակչությունը սլավոնական է, որը ցանկացած պահին որոշելու է, որ իր ապագան կապված է ԽՍՀՄ-ի հետ: Ինչ վերաբերվում է թուրքերին, ռուսների հետ նրանց գործակցելու հնարավորությունը պետք է լրիվ բացառել:

Թուրքագետ Չառլզ Հուլերը նշում է, որ «պանթուրքիստական իռեդենտիստները Խորհրդային Միության անկումը համարում էին անխուսափելի և մտադրվել էին ստեղծելու Խորհրդային Ռուսաստանի և Չինական Թուրքմենստանի բոլոր թուրք ժողովուրդների կոնֆեդերացիա Թուրքական Հանրապետության դեկլարության ներքո»: 1942 թ. աշնանը, սպասելով Ստալինգրադի անկմանը, Թուրքական Հանրապետությունն իր գործերը կենտրոնացրեց Կովկասի սահմանի վրա, «պատրաստ օգտվելու այն բոլոր հնարավորություններից, որ ընձեռելու էր գերմանա-խորհրդային պատերազմը»:¹

Մարշալ Ա. Գրեչկոն գրել է. «Գերմանական գլխավոր հրամանատարությունը հույս ուներ, որ Անդրկովկաս դուրս գալուն պես, Թուրքիան հարված է հասցնելու Խորհրդային Կովկասին հարավից»:²

«Ենի Սարահ» թերթի վկայությամբ, Թուրքիային իր կողմը գրավելու համար Գերմանիան նրան խոստացել էր Սիրիան, Իրաքը և Կովկասը: Այդ օրերին Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Սարաջօղլուն հայտարարեց. «Որպես թուրք տենչում են Ռուսաստանի ոչնչացումը, դա թուրք ժողովրդի նվիրական երազանքն է»: 1942 թ. սեպտեմբերի 26-ին «Սոնդեյեգրաֆ» թերթը գրեց. «Վուլգան մեր գետն է...», իսկ «Բոզքուրդ» թերթը տպագրեց «Թուրքիզը սպասում է» հոդվածն ու «Մեծ Թուրքիայի» քարտեզը, որն ընդգրկում էր ԽՍՀՄ-ի տարածքի կեսը: Սակայն պանթուրքիստների հույսերը չարդարացան, ԽՍՀՄ-ը հաղթեց: Դրանից հետո էլ նրանց կազմակերպություններն ու հրատարակությունները շարունակեցին մնալ հակակոմունիստական և, առաջին հերթին, հակախորհրդային գաղափարախոսությունների բանակում, շարունակեցին կապերի մեջ մնալ միջազգային ֆաշիզմի հետ: Այդ կողմնորոշումը 60-70-ական թվականներին հանգեցրին Թուրքիայում նեոֆաշիստական կազմակերպությունների և, առաջին հերթին,

1. София-пресс, Западная пан торкизма, София, 1989, стр. 19.
2. Ա. Գրեչկո Ճակատամարտ Կովկասի համար, 1969, էջ 19:

մացիոնալիստական գործողությունների կուսակցության ստեղծմանը:

Որ պանթուրքիստների աջ թևը ուղղակիորեն հարեց ֆաշիստական գաղափարաբանություններին, պատահական չէր: Թուրքական ֆաշիզմի գաղափարախոսությունը կրեց «ինը ճառագայթներ» անունը: Թուրքեշի, Քարակայի և այլոց կողմից հրապարակ նետված այս տեսությունը պնդում է, որ հասարակական բոլոր արժեքներից (իդեալիզմ, կոլեկտիվիզմ, բարոյականություն, գիտություն, հասարակական առաջընթաց և այլն) վճռորոշ դեր ունի միայն ազգայնամոլությունը: Թուրքեշի կուսակցության 1981 թ. տեղի ունեցած դատավարության մեղադրական եզրակացության մեջ կարդում ենք, որ այդ կուսակցության նպատակն է հաստատել «ֆաշիստական վարչակարգ, որը հենվելու է շովինիզմի ու ռասիզմի վրա: Ա. Թուրքեշը գրում է. «Թուրք ժողովուրդը աստծո ընտրյալ ժողովուրդ է»:

Գնդապետ Արփարսյան Թուրքեշի հիմնադրած կուսակցությունը դարձավ պանթուրքիզմի գաղափարների ժառանգորդն ու տարածողը: Նրան կից գործող երիտասարդական կազմակերպությանը «Գորշ գայլեր» անուն տալը նշանավորեց այդ կուսակցության հավատարմությունը երիտթուրքերի պանթուրքիստական գաղափարախոսությանը: Նշենք, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Էնվեր փաշայի կողմից ստեղծված երիտասարդական կազմակերպությունը ևս «Գորշ գայլեր» անունն էր կրում:

«Բոզքուրդ» թերթը դեռ 1942 թվին է սահմանել «գորշ գայլերի» խնդիրները: «Ո՞վ ենք մենք,- գրում է թերթը.- Մենք գորշ գայլեր ենք: Ո՞րն է մեր գաղափարախոսությունը: Գորշ գայլի թուրքիզմը: Ո՞րն է գորշ գայլերի հավատամբը: Նրանք հավատում են, որ թուրք ցեղը և թուրք ազգն ուրիշ ցեղերից կամ ազգերից առավել են: Ո՞րն է նրանց գերազանցության աղբյուրը: Թուրքական արյունը: Արդյո՞ք թուրքը ի ծնե է գերազանց: Թուրքը գերազանց է ի ծնե:

...Գորշ գայլերը պանթուրքիստ են: Այո, գորշ գայլ թուրքերի սրբազան նպատակն է տեսնել թուրքական պետությունը 60-միլիոնանոց ազգ դարձած: ...Պատերազմ: Այո, պատերազմ, եթե հարկ լինի»: 80-ական թվականների վերջերին «Գորշ գայլեր» կազմակերպությունը Թուրքիայի ամբողջ տարածքով ստեղծեց երիտասարդական նախապատրաստական ճամբարներ, իսկ 1971 թ. մարտի 12-ին պետական հեղաշրջումից հետո նա ղեկավար ուժ դարձավ շատ դպրոցներում ու բուհերում:

1980 թ. Թուրքիայում հաշվվում էր գորշ գայլերի 1700 կազմակերպություն 200 հազար անդամով ու մեկ միլիոն համակիրներով:

1971 թվին Պոլսում լույս տեսավ Շևքեթ Սուրեյա Այդեմիրի ինքնակենսագրական վեպը, որում կան հետևյալ տողերը.

«Մենք ուզում ենք իշխել արար աշխարհին, Մեր Չուկետն է թուրք հայրենին,

Մեր Ջեաբեն է բարձր և պայծառ Թուրանը,
Պահեստի սպաներ, ոտքի՛, ուղին նշմարվում է
Ահա, տեսեք, գնում ենք Կովկաս,
Թուրանն է մեզ սպասում»:

Չնայած այն բանին, որ Թուրքիան դեռևս 60 տարի առաջ իր սահմանադրու-
թյունից դուրս էր գցել «խլամը պետական կրոն է» արտահայտությունը, սակայն
մինչև օրս էլ այդ դրույթը ակտիվ կենսագործունեության մեջ է: Պատճառն այն է,
որ քեմալական շարժումն ու ռեֆորմները շոշափեցին հասարակության միայն
վերին շերտերը, իսկ ժողովրդական լայն զանգվածները շարունակեցին դեկա-
վարվել իսլամի դոգմաներով:

Ժամանակակից թուրքական ազգայնամոլությունը սնվում էր մի քանի արդ-
յուններից, որոնցից գլխավորը «Էթնիկական նացիոնալիզմն է»: Նա այլասերե-
լով իր մեջ է ներառում տարբեր տոհմա-ցեղային միավորումների էթնիկական
առանձնահատկություններն ու «ֆեոդալական-կղերական նացիոնալիզմը», որը
կրոնական հիմքի վրա իրար է հակադրում սոցիալ-էթնիկական ընդհանրություն-
ները: Դասակարգային շահերը քողարկվում են որոշակի ազգության միասնա-
կան կրոնի վարագույրի հետևում: Ասվածից հետևում է, որ մեր օրերում ևս.

-Պանթուրքիզմն ու պանիսլամիզը թուրքական նացիոնալիզմի հենարաններն
են և որոշում են նրա էությունը որպես բուրժուական նացիոնալիզմ՝ մինչ-բուրժու-
ական գաղափարախոսությունների տարրերով:

Հավանաբար դրանով պիտի բացատրել ժամանակակից թուրքական նացի-
ոնալիզմի հակումը Թուրանի գաղափարի, «թուրքական քաղաքակրթության»
առասպելական-երևակայական հայրենիքի նկատմամբ և օսմանյան տիրակա-
լությունը վերականգնելու հիվանդագին ձգտումը: Այս առումով ամենևին էլ պա-
տահական չէ, որ ժամանակակից թուրքական ազգայնամոլական գաղափարա-
բանության հիմքում դրված է Ջիա Գեոքալիի երեք պահանջները՝ թուրքացում,
իսլամացում և մոդեռնացում:

-Պանթուրքիզմի հիմքում ընկած է ռասայական անհավասարության, ժողո-
վուրդներին բարձրագույն և ստորին ռասաների բաժանման տեսությունը... Հիմն-
վելով «կենսաբանական անհավասարության» սկզբունքի վրա, պանթուրքիզմը,
օրինակ, արդարացնում է բուն Թուրքիայում մի շարք ոչ թուրք ժողովուրդների
զենոցիդն ու բռնի ուժացումը:

-Պանթուրքիզմը լինելով ոչ թե թուրք ժողովրդի, այլ թուրքական բուրժուազի-
այի գաղափարախոսություն, ազգային բշնամանքի հրահրման միջոցով խոչըն-
դոտում է աշխատավորական զանգվածների դասակարգային պայքարը: Նա
պրոպագանդելով «թուրքական միացյալ ընդհանրության մեջ» ամբողջ թուրք
ռասայի միավորումը, դրանով ևս արտահայտում է բուրժուազիայի շահերը:

-Պանթուրքիզմը ձգտում է (և ոչ առանց հաջողության) մեծապետական շովի-

նիզմի թույնով թունավորել աշխատավոր զանգվածների գիտակցությունը և այդ
միջոցով հասնել ազգային կոնսոլիդացիայի: Ըստ այդ գաղափարախոսության
Թուրքիայում դասակարգեր չկան, այլ կա միայն միասնական թուրք ժողովուրդ:

-Պանթուրքիզմը ոչ միայն ռասիստական, այլ նաև գավթողական ագրեսիվ
գաղափարախոսություն է, համաձայն որի «բոլոր մարդիկ, որոնք խոսում են
նույն լեզվով, իրար հետ կապված են ընդհանուր մշակույթով ու կրոնով, հանդի-
սանում են միասնական ընդհանրության անդամներ՝ անկախ այն բանից, թե
նրանք մուրթակի որ շրջանում են բնակվում»: Ըստ որում, այդ միավորման մեջ
Թուրքիային հատկացվում է դեկավար դեր, որը պետք հանդիսանա այդ «թուր-
քական մեծ հասարակության» քաղաքական և հոգևոր կենտրոնը: «Հեռանկա-
րում,- գրել է Ջիա Գեոքալի,- պանթուրքիզմի նպատակը Թուրանի ստեղծումն
է», որի մեջ կմտնեն բոլոր այն երկրները, որոնցում բնակվում են թուրքեր և որոն-
ցում խոսում են թուրքերեն:

Ահա թե ինչու թուրքական հետադիմական և ագրեսիվ ուժերը մեր օրերում ևս
մեծ ակտիվությամբ են օգտագործում «Թուրանական պետության» մասին Գեո-
քալիի տեսությունը: Գործնական քաղաքականության մեջ այդ տեսությունը
նշանակում է «թուրք ժողովուրդներին» ազատել Մոսկվայի, Հունաստանի և Բուլ-
փարաբանության մասին: Բայց ոչ միայն այդ: Պանթուրքիզմն իր էությանը լինե-
լով ռասիստական, մեծապետական և ֆաշիստամետ գաղափարախոսություն,
լկտի հավակնությունով «տնօրինում է մյուս ժողովուրդների մշակույթները, անա-
մոքաբար յուրացնում է նրիշների պատմությունը, մշակութային հուշարձաննե-
րը...»: Այդ ձևով «թուրքացվեցին» արաբական, քրդական, հայկական, վրացա-
կան, հունական և ուրիշ մշակույթների բազմաթիվ հուշարձաններ:

Պանթուրքիզմի շովիստական-ռասիստական դրույթների ազդեցության
տակ են թուրքական մտավորականության մեծ թվով ներկայացուցիչներ, որի
հետևանքով այդ գաղափարախոսությունը համառոտաբար թափանցում է հնա-
գիտության, լեզվաբանության, պատմության, մարդաբանության, ազգագրու-
թյան, աշխարհագրության և մյուս գիտությունների մեջ, ապացուցելու համար, որ
«թուրքական ռասան» բարձրագույն ռասա է և նրան է վիճակված միավորվելու
միջոցով տնօրինելու մարդկության ճակատագիրը:

Թուրք ժամանակակից սոցիոլոգ Ալի Ֆակիա Ջիհանը, ծաղրելով ժամանա-
կակից պանթուրքիստներին, գրում է. «Օգուզները, քաթարները, կիրգիզները,
ուզբեկները, յակուտները ստեղծել են մեկը մյուսից տարբեր մշակույթներ: Ոչ աչ-
քերի ու մազերի գույնը, ոչ գանգի ձևը չեն կարող ապացույց ծառայել նրանց
ազգագրական ընդհանուր կեցության մասին: Այսօրվա թուրանականների
պրակտիկ գործունեությունը կարելի է համեմատել աճապարարի փորձի հետ՝
նոզիներին կանչել ու նրանց հետ խոսել»:

Աշխարհակալ ցնորքներ ունեցող ազգայնամուլներին նկատի ունենալով՝

թուրք մի այլ պրոֆեսոր Տ. Տեկինը գրում է. «Անատոլիական և ասիական թուրքերի միջև հազարամյակների ընթացքում հաստատվել է աշխարհագրական, սոցիալական և մշակութային տարբերություններ: Թուրքական բարբառների միջև ոչ մեծ տարբերությունները աստիճանաբար մեծացել են, որն ի վերջո հասցրել է ազգակից, բայց տարբեր լեզուների ստեղծմանը: Թուրքերեն ու չովաշերեն, յակուտերեն և խաքքերեն լեզուների միջև տարբերությունը, եթե ավելի մեծ չէ, ապա փոքր էլ չէ, քան, օրինակ, անգլերենի ու գերմաներենի միջև»:

«Հոռմենական և պանթուրքական կայսրություններն անհնար է վերածնել», - եզրակացնում է պրոֆեսորը:

Թուրք ազգայնամոլների կարծիքով՝ ազգային գիտակցությունը, ազգային ոգին, ազգային մշակույթը, ազգային բարոյականությունը պատմության որոշիչ ուժերն են և միայն նրանց միջոցով է հնարավոր դաստիարակել «ազգային միասնական գիտակցություն և ոգի», այսինքն՝ ազգը վերդասակարգային է և բացարձակ: Յու. Ֆ. Ալինջին այդ առնչությամբ գրում է. «Համաձայն այդ գաղափարաբանության հասարակությունը դասակարգերի բաժանված չէ: ...Գլխավորը ազգն է, նրա ընդհանրությունը»:

Մի այլ թուրք գործիչ գրում է. «Դարեր շարունակ ազգը եղել է պատմական հիմնական միավորը: Այդպես եղել է և կլինի միշտ: Ազգերի միջև պայքարը հանդիսանում է պատմության գլխավոր շարժիչ ուժը»:

Սույն աշխատանքում մի քանի անգամ անդրադարձել ենք «միասնական թուրք ազգի» սոցիալական կազմին, որը «ենթադրում է» այդ ազգի բարոյա-քաղաքական միասնություն: Տեղին է բերել ևս մի քանի թվեր: Մի կողմում, 4-5 միլիոն գործազուրկներ, իսկ մյուս կողմում՝ մագնատներ, բանկիրներ ու կոնցեռնների տիրակալներ: Մի կողմում՝ 10 միլիոն հողագուրկ աղքատ գյուղացիներ, իսկ մյուս կողմում՝ 491 ընտանիքներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի 500 և ավելի հեկտար ջրովի հողեր:

***

Առաջադրված խնդիրների գիտական մշակման գործում մեծ է Ն. Ադոնցի, մասնավորապես նրա «Հայկական հարցի լուծման շուրջ» ուսումնասիրության նշանակությունը: Հեղինակի լայնախոհ, ինքնատիպ մտածողությունն օգնում է գիտական բարձր մակարդակի վրա մերժել թուրքական տեսակետները Հայկական հարցում:

Մեջբերումներ այդ ուսումնասիրությունից:

Բյուզանդիայի պատմական ծառայություններից մեկն այն է, որ առաջին պետությունն էր, որն ամենատարբեր ծագում ունեցող ազգությունների բարեկամական համագործակցության առաջին օրինակը տվեց, ազգություններ, որոնք միավորվել էին ընդհանուր պետության կառուցման գործում:

1. Ադոնց Ն. Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Ե., 1989:

Մտնելով այս ազդեցիկ շինությունը, թուրքերը պարզապես ապացուցեցին ոչ միայն իրենց անկարողությունը շարունակելու իրենց նախորդների քաղաքակրթիչ խնդիրը, այլև, առակի կենդանու նման, սկսեցին կտրել այն հզոր ծառի բուն արմատները, որի պտուղը նրանց իսկ գոյության և բարեկեցության աղբյուրն էր: Կրոնական տարբերությունների սկզբունքի վրա հիմնված քաղաքականությունը երկիրը բաժանեց մահմեդականների ու ոչ մահմեդականների երկու թշնամական ճամբարների: Նրանց փոխադարձ թշնամությունը արհեստականորեն բորբոքվեց և վերածվեց բոցի:

Շչմարիտ է, որ հարաբերությունները վաչկատուն նորեկների և մի հին քաղաքակրթության նստակյաց տարրերի միջև չէին կարող առանձնապես բարեկամական լինել: Կառավարության խնդիրը պետք է լիներ հաշտեցնել այս բնական տարընթացությունները և վերացնել հակասությունների սուր եզրերը այս անհավասար արժեքներ ունեցող ուժերի միջև: Թուրք կառավարողները, սակայն, իրենց բարեկեցությունը փնտրեցին բնակչության այս երկու գործոնների հակամարտության մեջ: Նրանց օտարոտի էին կառավարման այն տարրական սկզբունքները, որոնք մատնանշում էին նրանց երբեմն-երբեմն առավել լուսավորյալ թուրքերը: «Մեր քաղաքական իմաստուններին, - ասում է Ահմեդ Ռեսմի էֆենդին, - Ալլահը ոչ խելք է շնորհել, ոչ էլ փորձառություն: Պատմության ուսումնասիրությունը նրանց գործը չէ: Հետևաբար նրանց համար որոշակի է, որ մահմեդականի առաջնահերթ և ամենասրբազան պարտականությունն է բոլոր անհավատների վերացումը երկրի երեսից»:

Քրիստոնյաներին պատկանող հողերը մշտապես մահմեդական ներխուժման սպառնալիքի տակ էին գտնվում: Ասորի քրիստոնյաներին վտանգ էր սպառնում Իրաքի մահմեդականների կողմից, քրիստոնյա Հայաստանին՝ Զուրդիստանի մահմեդականների կողմից: Բուն Անատոլիայում թուրքերը, միացած տարբեր ծագում ունեցող ասիական ժամանակաշրջանի մյուս «հոռոմներին»:

Կառավարական իշխանությունը խրախուսում էր կրոնական հակամարտությունը և օգտագործում էր այն որպես միջոց ահաբեկելու և հնազանդեցնելու այն տարրերին, ովքեր հրաժարվում էին դավաճաններ դառնալուց, և որոնց դիմադրությունը խլամիս դիտվում էր որպես վտանգ թեոկրատական կառուցվածքին: Երկու ընդդիմադիր կրոնական աշխարհների միջև ժառանգական թշնամության մեջ կառավարությունը խաղում էր ոչ թե խաղաղեցնողի, այլ գլխավոր հրահրողի դեր: Հետևաբար, երկու ընդդիմադիր ճամբարները դարեր շարունակ կանգնած էին դեմ առ դեմ որպես թշնամիներ՝ հավատացյալներ և գյավուրներ, կառավարողներ և կառավարվողներ, զինվածներ և անզինվածներ:

Անատոլիայի եկամտունները, որոնք ամբողջապես կամ մասամբ զանձվում էին հօգուտ նրա ֆեոդալ տերերի, կազմում էր 37318730 ասպեր: Կարամանիայից՝ 10800175: Երկու պրովինցիաների ընդհանուր եկամուտը

հետևաբար, 48110905 ասպեր էր:

Հայկական պրովինցիաների խումբը ընդամենը տրամադրում էր մոտավորապես 83683676 ասպեր: Պետք է նշել, որ միայն Վանը տարեկան վճարում էր 25079000 ասպեր: Սվազը՝ 13187327, Դիարբեքիրը՝ 11400000, Էրզրումը՝ 5906920, Կարսը՝ 9004119, Չըլդըրը՝ 9686000, Մարաշը՝ 9420310:

Սիրիական խումբը վճարում էր շուրջ 14271721 ասպեր, Շամը՝ 6558600 և Հալեպը՝ 7713121: Ինչ վերաբերում է չորրորդ Միջագետքյան և արաբա-քրդական խմբին, ապա Մոսուլի պրովինցիան վճարում էր 2240000 ասպեր, մինչդեռ Շահրիզորի և Բաղդադի եկամուտները հսկողությունից դուրս էին և յուրացվում էին նստակյաց ու վաչկատուն ցեղապետների կողմից: Չնայած հայկական և սիրիական հողերից գանձվող հարկերը շատ ավելի ծանր էին քան մահմեդական պրովինցիաներից գանձվողը: Առաջիններից ստացվող եկամուտները հասնում էին հարյուր միլիոնավոր ասպերի, մինչդեռ վերջիններից ստացվողը հազիվ է կազմում այդ գումարի կեսը:

Միայն հայկական պրովինցիաները վճարում էին շուրջ 84 միլիոն, որից 25 միլիոնը մուծում էին Վանը և Մուշը, զուտ հայկական բնակչություն ունեցող պրովինցիաները: Կարճ ասած, թեև քրիստոնեական պրովինցիաները երեք անգամ պակաս տարածք էին գրավում, քան մուսուլմանականը, վերջիններից կրկնակի ավելի էին վճարում:

Այս փաստը՝ ոչ մի կերպ չի կարելի արդարացնել կամ բացատրել մեկը մյուսի հանդեպ ավելի մեծ բերրիությամբ կամ գերազանցությամբ: Բացառությամբ մի քանի հովիտների Հայկական լեռնաշխարհը հարմար չէ արժեքավոր ցանքերի համար, և այդ առումով ավելի վատ է ոչ միայն Միջագետքի բերրի դաշտավայրերի, այլև նույնիսկ Անատոլիական բարձրավանդակի շատ շրջանների համեմատությամբ: Տարբեր պրովինցիաներից ծանր հարկազանձումները կարող են բացատրվել միայն էթնիկական նկատառումներով՝ մեկը բնակեցված է քրիստոնյաներով, մյուսը՝ մահմեդականներով: Առաջինները դատապարտված են ավելի մեծ չափերի շահագործման, քան վերջինները:

Հայկական հողերից վերցվող չափից ավելի հարկերը առանձնապես ծանր էին: Ընդհուպ մինչև 80 խոշոր և շուրջ 14000 մանր ավատատերեր տգրուկի պես մխրձվել էին Հայաստանի մարմնի մեջ, և այդ կառավարության հավանությամբ: Այսպիսի մի բեռ, վեր ամեն մի երկրի ուժերից, դատապարտում էր աղքատացման, հյուծման և քայքայման մի տնտեսական կարգ, որը կառուցվել էր դարերի տրեմաջան աշխատանքով:

Չնայած թուրքական կառավարության բոլոր ջանքերին տեղաշարժելու ազգաբնակչությունը մեկ վայրից մյուսը, բնաջնջելու յուրաքանչյուր նահանգի ոգին ու բնույթը և ստեղծելու միատարր մահմեդական գանգված, նրանց բոլորին թուրքերի վերածելու վերջնամպատակով, այս նահանգները մինչև հիմա էլ պահպանել են իրենց ազգային դեմքը: Չուլման այս քաղաքականությունը ներկայումս

որոշակիորեն դժվարություն է հարուցում՝ պարզորոշ սահմանագատելու տարբեր տարածքների ազգային սահմանները: Կասկած չկա, սակայն, որ նոր պայմաններում բոլոր այս էթնոգրաֆիական ալիքները, որոնք դուրս են սփռվել իրենց բնական գոտուց, կվերադառնան իրենց ընտանի ասիերը, և տարագիրներն էլ իրենց տներն ու օջախները՝ ավելի մեծ դյուրությամբ և պատրաստակամությամբ, քան որով թողել էին դրանք:

Վերոհիշյալ բոլոր նահանգներից առավել վիճելի իր էթնիկական բնույթով, վիճելի առնվազն թուրքական դիվանագիտության համար, Հայաստանն է: Մենք հանգամանորեն կանգ ենք առնում դրա վրա ոչ սոսկ այն պատճառով, որ այն անմիջականորեն մեր հետաքրքրության առարկան է, այլև այն նկատառումով, որ հայկական տարածքի սահմանների որոշումը միաժամանակ վճռում է մյուս ազգությունների սահմանները, քանի որ Հայաստանը ընկած է այն անկյունում, որտեղ հանդիպում են Անատոլիա, Սիրիա, Միջագետք նահանգները:

Բավականաչափ քաջ հայտնի մի երկիր, որը թվում է, արդեն դարձել է ինչ-որ աղոտ և անորոշ բան, հենց որ թուրքական դպրոցի քաղաքագետներն ու դիվանագետները, ովքեր կոչված էին տնօրինելու նրա արյունոտ գործը, փորձեցին սահմանել նրա գոյության ապագա պայմանները: «Կա՞րողոք հայկական երկիր». «Արդո՞ք Թուրքիայում գոյություն ունեն հայերով բնակեցված նահանգներ», ահա հարցը, որ բարձրացվում էր ամեն անգամ, երբ արյունոտ մի մեծ հրդեհ գրավում էր քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրությունը այս դժբախտ երկրի վրա:

Ամենին զարմանալի չէ, իհարկե, որ թուրքական իշխանությունները փորձում էին ժխտել Հայաստանի գոյությունը, այլ զարմանալին այն է, որ մեծ տերությունների ներկայացուցիչները պաշտպանում էին այդ տեսակետը, անգամ այն բանից հետո, երբ համաձայնություն էին ստորագրել «հայերով բնակեցված նահանգների» վերաբերմամբ:

Այս կամ այն ազգությանը պատկանող տարածքի՝ թուրքական իշխանությունների կողմից մշտապես վիճարկվող սահմանների ճակատագրական հարցը անփոփոխ կերպով բարձրացվում էր ամեն անգամ, երբ խոսք էր գնում նման մի ազգության թուրքական ճնշումից ազատագրելու մասին:

Քաջ հայտնի է, որ աղետաբեր փոփոխությունները Արևմտյան Ասիայի քաղաքական կյանքում միշտ հետևել են լայն մասշտաբի էթնիկական տեղափոխություններից և մեկ անգամ չէ, որ փոփոխել են ազգագրական քարտեզը:

Եթե մի ազգության թվական գերակշռությունը բացարձակ պայման է ինքնավարության և անկախ գոյության համար, ապա ինչպե՞ս է որ մի քանի միլիոն թուրքերը տիրակալում են բազում միլիոն տարբեր ազգությունների՝ Ստամբուլից մինչև Մեքքա: Ոչ միայն Արաբիայում այլև Միջագետքի լայնարձակ տափաստաններում, Սիրիայում, Հայաստանում և Անատոլիայի որոշ մասերում թուրքերը կազմում են բնակչության աննշան տոկոսը: Ի՞նչ իրավունք ունեն օսման-

ցիները ստրկության մեջ պահելու այդ պրովինցիաներս: Ինչի՞ վրա է հիմնված նրանց իշխանությունը: Էթնոգրաֆիական առումով վերցրած, այն կարող է արդարացվել միայն, ինչպես կտեսնենք շուտով, Անատոլիայի վիլայեթներում:

Այս ևս բոլորը չէ. թուրքական կայսրության բուն մայրաքաղաքում՝ **Ստամբուլում**, թուրքերը բնակչության մեծամասնությունը չեն կազմում: 1885 թ. պաշտոնական մարդահամար ցույց է ապիս, որ սուլթանի մայրաքաղաքը այդ ժամանակ ուներ 873565 բնակիչ: Սրանցից միայն 384910 էին օսմանցիներ (կամ ավելի շուտ՝ մահմեդականներ), մնացյալը՝ 488655 պատկանում էին տարբեր ազգությունների (156861-ը. հայեր, 152741-ը՝ հույներ, 44361-ը՝ բուլղարներ և 129243-ը՝ օտարերկրացիներ):

Եթե թուրքերի օգտագործած փաստարկումները հայկական հարցում՝ մատնանշելով հայերի փոքրամասնությունը երկրում, շրջելու լինենք նրանց դեմ, ապա նրանք ոչ միայն կկորցնեն բոլոր մյուս ազգություններին կառավարելու իրավունքը, այլև, ստիպված կլինեն հրաժարվելու նաև իրենց սեփական մայրաքաղաքից:

Թուրքերի տեսակետը հայկական հարցում անտրամաբանական էր, անհետևողական և նույնիսկ անբարոյական, քանի որ նրանք հայերից պահանջում էին այն, ինչ որ չունեին իրենք, թվական գերակշռություն, որպեսզի կատարեն անհրաժեշտ բարեփոխումներ, այն դեպքում, երբ իրենք, թեև կազմելով երկրի բացարձակ փոքրամասնությունը, դարեր շարունակ տիրակալել էին իրենց լայնածավալ կայսրությունում:

***

Ճիշտ ու արդար կլինի ներկայացնելու արևմտահայ մտավորականության մի քանի փայլուն ներկայացուցիչների, որոնք ոչ միայն ականատես են եղել, այլև անձամբ ենթարկվել էին ջարդարարների բարբարոսություններին:¹

Երվանդ Օպյան

Հունիս 21-ի առտուն լսեցիք թե քսան հնչակեաններ կախաղան հանուեր են: Այս լուրը նոր սարսափ մը սփռեց ամբողջ Պոլսոյ հայութեան մէջ:

Այդ նահատակներուն մահու պատիժը հետեւեալ կերպով կը ծանուցանէր Պոլսոյ կեդրոնական հրամանատարութիւնը.

«Պատերազմական ատենի առջեւ ի ներկայութեան տեղի ունեցած դատաւարութեամբ հաստատուած ըլլալով որ անկախ եւ ինքնօրէն Հայաստան մը կազմելու համար եղեռնափորձեր կազմակերպած, օտարները օսմանեան կառավարութեան դէմ գրգռելու եղանակով ձեռնարկած են կայսերական երկրամասերէն մաս մը օսմանեան կառավարութենէն անջատելու եւ այս նպատակով օտար երկրներու զանազան կողմերը գաղտնի եւ յայտնի համաժողովներ գումա-

րելով մէկտեղ հրատարակութիւններ, գրգռութիւններ եւ թղթակցութիւններ ըրած են, պատժական քաղաքային օրէնքին 54-րդ յօդուածին յաւելուածական մասին համաձայն Պոլսոյ Պատերազմական ատենին կողմէ մահուան դատաւարտուեցան հետեւեալ անձերը. Փարամագ, վառնացի Յակոբ Գազազեան, Մինաս, Սմբատ, Վահան Պոյաճեան, տօքթոր Պէննէ, Արմենակ, կօշկակար Արրահամ, Արամ Աշըգպաշեան, բժշկական վարժարանի ուսանող Հրանդ, շապին գարահիսարցի Գարեգին, ոսկերիչ Պօղոս, Յակոբ Պասմաճեան, Թովմաս Թովմասեան, կօշկակար Երեմիա, Սկրտիչ Երէցեան, զինուորական ուսանող Գեղամ Վանիկեան, ուսուցիչ Երուանդ Թօփուզեան, սրճագործ Գառնիկ»:

Կախաղանի պատիժը տեղի ունեցած էր շատ գաղտնի կերպով եւ արշալոյսէն առաջ: Վերջին վայրկեանին միայն մայր եկեղեցիէն ափյափոյ (ձեռաց, յանպատրաստից) քահանայ մը տարած էին մահապարտներուն քով:

...Վեցօրյա բանտարկութեանս միջոցին ամէնուն հետ բարեկամացած, գրեթէ մտերմացած էի: Բանտը շոգեմաւային ճամբորդութեան կը նմանի, ինձ անձանօթներ շուտով մտերմութիւն կը հաստատեն իրարու հետ: Բանտարկեալները տխուր էին, ո՛չ թէ իրենց մէկ ընկերոջ մեկնումին համար, այլ մանաւանդ որ գիտէին, թէ ինչ վտանգ կը սպառնար ինծի:

Յորմէհետէ իմ Գոնիա աքսորովիս հաղորդուած էր, ամէնքն անձկութեամբ համակուած էին, թէ եւ կը ջանային զայն ծածկել ու կարելի եղածին չափ սրտապնդել:

...Թափորը ճամբայ ելաւ: Լուսցած էր, ու բարակ անձրեւ մը կուգար, աշնանամուտի տխուր օր մը:

Սեպտեմբեր մէկ, երեքշաբթի օր մը ճամբայ կելլէինք:
-Գէշ,- դիտել տուաւ մենք մէկը,- երեքշաբթին ուղորսուալ (դժբախտ) համարուած է:
Անցանք «Բիւզանդիոն»ի խմբագրատան առջեւէն:
Գրաշարները պատուհաններէն մեզ կը դիտէին: Ժպտալով բարեւեցի գիրենք:

...Այդ առաքման գործողութիւնը շատ վայրագ կերպով կը կատարուէր: Սէվը մեմուրին (տեղափոխութեան պատասխանատու պաշտօնեան), Խուրսի էֆէնտի իր քանի մը օգնականներովը, սօփաներով (մահակներով) զինուած, յանկարծ կը մտնէր վրաններուն մէջ եւ իր քնահաճոյքին համեմատ քանդել կուտար այս կամ այն վրանը, անոնց ձողերը քաշել տալով:

-Ղալխըն, երխըն, շըխըն (վեր կացէք, փշրէք, դուրս ելէք),- կը պոռային այդ հրէշները իրենց բիրերովը (լախտերով) սպառնալով տնտնացողներուն:

Եւ ահա վայնասուն մըն էր որ կը լսուէր փլած վրաններուն մէջ: Խե՛ղ կիներ, աղջիկներ, ափյափոյ վրանը կը ծալլէին, կը կապէին, ձողերը կը ժողուէին, գոյ-

1. Տե՛ս Երվանդ Օտեան Անիծեալ տարիներ, Երևան, 2005թ.:

քերնին ու բեռներնին կը ծրարէին եւ կսկսէին կռնակնին առած փոխադրել շոգեկառք: Մինչ կը շարունակուէր լսուիլ շարաշուք բառերը.

-Ղալխըն, երխըն, չըխըն...

Այս երեք բառերը Էսկի-Շէիէն մինչեւ Տէր-Չօր, մահուան դողանջի մը պէս հնչած են տարագիրներու ականջին:

Ու լաց ու կոծի պոռչտութիւններուն մէջ, կը լսուէին մաւե բարկութեան, անեծքի, յուսահատութեան աղաղակներ:

-Անի քաղաքէն ալ գէշ եղանք,- կը պոռար կին մը:

-Զէ՞ օր ես, չե՞ս տեսնար կոր,- կը գոչէր ուրիշ մը բռունցքը սպառնական երկինք բարձրացրած:

Անկարելի է երեակայել աւելի սրտաճմլիկ տեսարան մը:

Մեր Օսմանիէ գտնուած միջոցին լսեցինք այն սոսկալի խոշտանգումները, որոնց ենթարկուած էին 40-50 հազար տարագիրներ:

Այս խեղճերը, մէկ գիշերուն մէջ, տեղատարափ անձրեւի մը ատեն, յանկարծ զինուորներու ու ոստիկաններու սպառնալիքին ու ծեծին տակ ճամբայ կը հանուին: Այդ տասնեակ հազարներով կիները, տղաքը, աղջիկներն ու ծերունիները, հիանդներն ու անկարները կը ստիպուին թողուլ իրենց ունեցած բոլոր վրանները եւ գոյքերը ու այսպէս, անձրեւին տակ, լեռնէ լեռ քալել օրերով, հասնելու համար Իսլահիէ: Այդ քառասուն հազար տարագիրներէն հազիւ քսան հազարը կրնան հանդուրժել ճամբու տաժանքին, մնացածը բնաջինջ կըլլայ:

Մեր հոն գտնուած ատենը հազիւ քանի մը հազար տարագիր կար վրաններուն ներքեւ, որոնք քաղքէն մէկ ու կէս ժամ հեռու ամայի դաշտի մը մէջ կը բնակէին:

...Նոյեմբերի վերջերն էր եւ ցուրտը սկսած էր այդ կողմերը: Բաց կարքերուն մէջ դողողալով ճամբանիս շարունակեցինք հետզհետէ դէպի վեր ելլելով: Հանդիպեցանք բանուոր հայ զինուորներու, որոնք ճամբու շինութեան կաշխատէին անենախեղճ վիճակի մէջ: Իրենց մէջ կը գտնուէին «ժամանակ»ի երկու մախկին գրաշարներ, որոնք զիս ճանչնալով եկան կառքին քով:

-Օրը տասը ժամ, այս ցուրտին, կաշխատինք չոր հացի մը փոխարէն,- ըսին:

-Բայց այստեղ տուն չկայ, վրան չկայ,- դիտել տուի,- գիշերը ո՞ր կը պատկիք:

-Հոս, բացօթեայ կը պատկինք,- պատասխանեցին:

-Հիանդ չէ՞ք ըլլար...

-Հարկաւ կըլլանք:

Ու բացատրեցին թէ ուրը հարիւր հոգիէն հազիւ 160 հոգի ողջ մնացած էին իրենց մէջէն:

Մինչեւ Իսլահիէ հանդիպեցանք հազարաւոր տարագիրներու միշտ նոյն ահեղ խորէն խոճալի վիճակին մէջ:

Ուշ ատեն հասանք Իսլահիէ ու իջանք պանդոկ մը որուն տէրը յոյն էր ու հաճեցաւ մեզի հիւրընկալել:

Իսլահիէ նոյն միջոցին 10 հազարի մօտ տարագիրներ կային վրաններու տակ: Քաղքին օդը վատառողջ ու տենդային է: Գրեթէ ամէն վիանի մէջ մէյմէկ հիւանդ կար:

Հոն կրկին հանդիպեցայ Հրանդ Մկրեանին որ նորէն պահապանի ու մեռելաքաղի պաշտօն կը կատարէր:

-Օրական 100-150 հոգի կը մեռնի կոր,- ըսաւ,- ո՛չ բժիշկ ունինք, ո՛չ դեղ:

...Սէպիլի վրաններուն մէջ ականատես եղայ շատ տխուր եւ սրտաճմլիկ տեսարանի մը:

Վրաններէն քիչ մը անդին խրամները բացուած էին ուր ընդհանրապէս տարագիրները կերքային իրենց բնական պէտքը գոհացնելու:

Այդ խրամներուն մօտ էի երբ տեսայ քանի մը տղաք որ վերը կեցած՝ բան մը կը դիտէին իրարու ըսելով.

-Մեռած է:

-Չէ, չէ մեռած:

-Շարժեցաւ, տե՛ս,- եւ այլն:

Հետաքրքիր՝ մօտեցայ տղոց եւ վար, խրամին մէջ նայեցայ:

Սոսկալի տեսարան մը պարզուեցաւ աչքերուս առջեւ:

Աղտեղութեան մէջ կիսամերկ պառկած էր մանկամարդ կին մը, 25-26 տարեկան, բաւական գեղեցիկ: Կինը մեռած չէր տակաւին, ատեն-ատեն կը շարժէր, մէկ կողմ դառնալու ջանք կընէր, թեւը կամ ոտքը վեր կը բարձրացնէր, յետոյ կրկին անշարժ կը մնար, տքալով:

Սրունքները, կուրծքը, թեւերը մերկ էին, շրջագցեստ չէր հագած:

Յայտնի էր որ վրաններէն բերած նետած էին հոն, բայց ինչո՞ւ համար:

Տղաքը հարցուփորձեցի, բան մը չէին գիտէր:

Դարձայ դէպի վրանները եւ մէկ քանի հոգիի պատմեցի տեսածս:

Ո՛չ որ կարեւորութիւն տուաւ: Ամէն մարդ իր գլուխը ազատելու զբաղած էր, ո՞վ կարեւորութիւն կուտար հոգեւարք կնոջ մը:

Քանի մը ժամ յետոյ կրկին վերադարձայ խրամին քով, տեսնելու համար թէ կինը ի՞նչ եղած էր:

Երիտասարդ մարդ մը եւ կին մը հո՛ն կեցած տխուր, տխուր կը դիտէին այդ ահեղ տեսարանը. կինը ատեն ատեն աչքերը կը սրբէր: Անկարելի էր արդարեւ չյուզուիլ:

Աղքին մէջ պառկած կինը դեռ չէր մեռած՝ բայց յայտնի կերեւար որ ա՛յ հոգի կուտար:

-Աս ի՞նչ սարսափելի բան է,- ըսի հոն կեցող երիտասարդին,- յայտնի բան է որ այս կինը վրաններէն բերեք հոս նետեր են, առանց մեռնելուն սպասելու...

ասանկ հրեշտակներ, ասանկ վայրենություններ, ասանկ անխղճություններ կըլլա՞ն:

Մարդը լուռ ու մունջ մտիկ ըրաւ խօսքերս, յետոյ տխրութեամբ պատասխանեց.

-Այս խեղճ կինը իմ քենիս, քովս կեցող կնոջ քոյրը, մենք երեկ գիշեր քերիմք հոս նետեցինք զինքը...

-Դո՞ւք,- գոչեցի զարմացած:

-Այո՛,- շարունակեց,- կեցիր պատմեմ ու յետոյ մեզի կը դատես:

Եւ մարդը իր պատմութիւնը ըրաւ: Տիգրանակերտցի բարեկեցիկ ընտանիքի մը կը պատկանին եղեր: Տարագրութեան միջոցին չարաչար կողոպտուեր են:

-Գրեթէ մերկ վիճակին մէջ առանց մէկ փարայի, անօթի, ծարաւ Մէլիլի հասանք կինս, աղջիկս, քենիս ու ես: Ապահովաբար մինչեւ հիմա հոս ամենքս ալ պիտի մեռնէինք՝ եթէ բարեկամ ընտանիքի մը չհանդիպէինք: Մարդիկը մեզ իրենց վրանը առին, հագուեցուցին, կերակրեցին ու մինչեւ հիմա անոնք են որ կը հոգան մեզի: Վրանին մէջ ո՛չ բաւական տեղ կայ, ո՛չ ալ բաւական անկողին: Երկու երեք հոգի ծոց ծոցի պառկելու ստիպուած ենք: Այս պայմաններուն մէջ քենիս տիգրանդրիէ բռնուեցաւ շատ գէշ կերպով: Բժիշկ չկայ, դեղ չկայ: Գիտէք որ տիգրանդրիէ փոխանցիկ հիւանդութիւն մըն է: Մեզ հիւրընկալող ընտանիքը ըսաւ որ կա՛մ հիւանդը վրանէն հանենք՝ կա՛մ ամենքս միասին դուրս կելենք: Վրանէն դուրս ելլելը կինս ալ, աղջիկս ալ, զիս ալ մահուան դատապարտել էր պարզապէս: Մէկի տեղ՝ չորս հոգի պիտի մեռնէինք զուր տեղը: Կնոջս հետ մտածեցինք, մտածեցինք եւ ուրիշ ճար չգտանք: Գիշերը առինք քենիս ու լալով բերեցինք հոս նետեցինք... կեանքը անուշ է:

Եւ այր ու կին սկսան դառնապէս արցունք քափել:

-Կը ներքէ քիչ մը առաջ ըսածս խօսքերուս համար,- կմկմացի եւ հեռացայ իրենց քովէն:

***

Արդարեւ տիգրանդրիէ սարսափելի ջարդ կընէր Մէլիլի վրաններուն մէջ: Դեկտեմբերը հասած էր, անձրեւը կը տեղար: Յուրտը անտանելի էր մանաւանդ գիշերները: Բարակ կտաւ շինուած պատառատուն, խարխիլ վրանները անբաւական էին օդին դժնդակութեան դէմ պաշտպանելու համար մէջը գտնուողները: Աւելցուցէք ասոնց վրայ սնունդի անբաւականութիւնը եւ կրնաք երեւակայել թէ որքա՛ն հիւանդներ պառկած էին վրաններուն տակ:

Առտորնէ մինչեւ իրիկուն աղբի կառք մը, որ իբրեւ մեռելակառք կը ծառայէր, կերթար կուգար մեռել փոխադրելով: Ամէն անգամ ուրք տասը հատ կը դիգէին կառքին մէջ ու այնպէս կը տանէին:

***

Առաջին անգամ Մէլիլի վրաններուն մէջ տեսայ տղայ վաճառելու զարիու-

րելի ու սրտաճմնիկ գործողութիւնը:

Հալէպէն կուգային՝ կառքերով՝ արաբ, թուրք, հրեայ կիներ ու կակսէին շրջիլ մէկ վրանէն միւսը:

-Մաթըք չօճուք վա՞ր մը (ծախու մանուկ կա՞),- հարցնելով:

Այն ծնողները, որոնք ունեւոր էին՝ սոսկումով ճամբու կը դնէին այդ կիները, իսկ խեղճերը, անօթիները կը վարանէին:

Այդ վարանումը բաւ էր սակարկութեան սկսելու համար:

-Տանք երթայ,- կըսէր էրիկը իր տղուն ձեռքէն բռնած:

-Կը մեռնիմ՝ զաւկէս չեմ բաժնուիր,- կը գոչէր կինը լալով:

Եւ ահա գնորդ կիները կը միջամտէին:

-Դուք արդէն մեռնելու կերթաք կոր, գոնէ սա տղան ազատեցէք: Մենք բարիք ընելու համար է որ առնել կուզենք: Մեզի զաւակ պիտի ընենք... եթէ ողջ մնաք ու ետ դառնաք մորէն ձեր զաւակը ձեզի կուտանք:

Ու այսպէս հազար ու մէկ համոզիչ խօսքեր: Ու մայրը որ իր զաւակին անօթի ըլլալը գիտէ եւ միջոց ալ չունի կերակրելու, վերջապէս յուսահատ տեղի կուտայ: Կիները մէկ երկու մեծիտ կը դնեն մարդուն ձեռքը եւ մանուկը կառք դնելով կը մեկնին:

Ու ահա՛ ողբ ու կոծը կը սկսի: Հիմա հայր ու մայր երկուքն ալ կուլան, կը գոջան իրենց ըրածին վրայ, կառքին ետեւէն վազել կուզեն, բայց ան արդէն հեռացած է...

Տեսայ կին մը որ իր երկու զաւակները վաճառելէ քանի մը ժամ ետքը խենդեցաւ:

Ուրիշներ, տեսակ մը թմրութեան, ապուշութեան մէջ կիյնային, լուռ, սկնարկը սեւեռուն, ժամերով գետինը նստած կը մնային: Ալ կարծես զգացումը, գիտակցութիւնը մեռած էր իրենց մէջ, անասնացած էին...

Մէլիլի մէջ, այսպէս, հազարաւոր հայ տղաք ու աղջիկներ ծախուած էին հալէպի արաբներու, թուրքերու եւ հրեաներու: Ընդհանրապէս փոքր տղաքը յարգի էին, 7-10 տարեկան, մանաւանդ աղջիկները:

Մանուկներու վաճառումը տեղահանութեան ահռելի եղեռնին ամենէն զահանդեցնող (սարսափեցնող, զարհուրեցնող) դրուագներէն մէկն է: Երբեք կարելի չէ մարդկութեան աւելի մեծ նուաստացում մը երեւակայել:

***

Համայնի մէջ կային 30-ի չափ սամսոնցի տարագիր կիներ, որոնք հազար ու մէկ չարչարանքներէ ետքը եկած ինկած էին հոն: Իրենց մէջ կը գտնուէր տիկին Մարիճա Մարեան իր երկու աղջիկներով, ծխախոտի ծանօթ վաճառականին կիներ, որուն զաւակները Գերմանիա հաստատուած էին ու ծխախոտի առետուրով կը զբաղէին:

Այդ խեղճ կիներուն պատմութիւնը սրտաճմնիկ էր:

Հազիւ թէ Սամսոնէն մեկնած՝ զիրենք բաժնած էին իրենց ամուսիններէն, եղբայրներէն ու զաւակներէն:

Ճամբան թուրքերն ու քիւրտերը առեւանգած էին իրենց մանկամարդ ու գեղանի հարսերն ու աղջիկները: Յետոյ մէկ քանի անգամներ կողոպտուած էին: Կինները ստիպուած էին իրենց ոսկիները կու տալ որպէսզի չգողցնեն:

Սամսոնցի օրիորդ մը պատմեց ինծի թէ՝ 35 ոսկի կու տուած էր:

-Փորիս մէջ կը զգայի ոսկիներուն ծանրութիւնը,- կըսէր,- եւ երբ գիշերը պառկած տեղս, ասդին անդին դառնայի՝ ոսկիներն ալ մէկ կողմէն միւս կողմը կերթային: Եւ ամէնէն անտանեյին սա էր, որ երբ դրամները ելլէին, ստիպուած էինք լուալ եւ կրկին կու տալ, որովհետեւ ատկից ասկից ասպահով տեղ չէինք կրնար պահել, թուրքերը ո՛չ թէ միայն մեր գրպանները կը խուզարկէին, այլ նաեւ մազերնուս մէջ, բերաննուս մէջ դրամ եւ գոհարեղէն կը փնտռէին ու այսչափով ալ գոհ չըլլալով, մեր մարմնոյն ծածուկ տեղերն անգամ կը նայէին...

Այդ խեղճ կիները այսպէս քանի մը ամիս լեռնէ լեռ տարուելով՝ բերուած էին Հալէպ ու անկէ ալ Համա: Իրենցմէ շատերը յոգնութենէ, տառապանքէ, անօթութենէ ու հիւանդութենէ մեռած էին ճամբան:

Տիկին Մսրեան եւ իր աղջիկները, ինչպէս նաեւ միւս սամսոնցի կիները մուրացկանի կերպարանքով հասած էին Համա:

Գալով սամսոնցի երկվամարդերուն, եւ ո՛չ մէկէն կարելի եղած էր լուր առնել:

Հաւանօրէն ամէնքն ալ ջարդուած էին իրենց կիներէն բաժնուելէ ետքը:

Չարմանալի էր կեսարացի երկվամարդերու կարաւանի մը ողջ Համա հասնիլը: Անշուշտ սխալի մը կամ թիրիմացութեան մը արդիւնքն էր այս:

Համայի մէջ երկու հոսանք կար, մեծամասնութիւնը կուզէր գլուխը ազատելու համար ընդունիլ իսլամութիւնը, իսկ փոքրամասնութիւնը կուզէր դիմադրել ճնշումին:

Բայց նոյնիսկ իսլամանալու տրամադիրները շատ մեծ տագնապի մատնուած էին, մանաւանդ աճոնք որ հասուն աղջիկներ ունէին: Կը վախնային, որ այս կրօնափոխութեան հետեւանքը պիտի ըլլար խառն ամուսնութիւններ, ինչ որ կը սարսափեցնէր զիրենք:

Յետոյ, ուրիշ խնդիր մը կար, ո՛չ ոք կուզէր առաջին քայլը առնել եւ օրինակ ըլլալ ուրիշներու:

Այսուհանդերձ այդ մէկ շաբթուան ընթացքին, բաւական թիւով ամուրիներ գացին կրօնափոխ ըլլալու:

Շաբաթը լրացաւ եւ դեռ երեւելիները կը վարանէին իրենց պատասխանը տանելու:

Առտու մըն ալ իմացանք որ իթքիհատի Դամասկոսի կեդրոնին անդամներէն Ալի Քէմալ պէյը եկած է հայերու իսլամացումը փութացնելու համար: Այդ Քէմալ պէյի համար կըսուէր, թէ նախկին եպարքոս (վարչապետ) Քեամիլ փաշայի ազգականներէն էր, նախկին զինուորական, խիստ ու դաժան մարդ մը:

Արդարեւ զալէն անմիջապէս ետքը բռնել բանտարկել տուաւ փաստաբան Համբարձում Սարաֆեանը, այնքապցի Խաչատուր Խաչատուրեանը, պատուելի Նօհուտեանը եւ պատուելի Գասպարը, իբրեւ հայերու իսլամացման արգելք եղող անձեր:

Միեւնոյն ժամանակ լուր տարածուեցաւ որ չիսլամացող Հայերը, այդ թէ կին, անմիջապէս ճամբայ պիտի հանուին ու պիտի ըշուին Հաւրանի անապատները: Բոլոր այս եղելութիւնները բնականաբար վարանողները մղեցին իսլամացման:

Առտու մըն ալ ես, Ներսէս Խաչատուրեան եւ անբաքիացի Խոսրով գացինք ներկայացանք միութեսարըֆ Խայրի Ֆերուզան պէյին եւ ըսինք, թէ կը փափաքինք իսլամութիւնը ընդունիլ:

Միութեսարըֆը գոհունակութիւն յայտնեց եւ ըսաւ.

-Ա՛յ ասկէ ետքը ձեր մազին դպչող չըլլար, կրնաք ազատ համարձակ ձեր գործերովը զբաղիլ:

Յետոյ պաշտօնեայ մը կանչելով մեզ դրկեց նուֆուսի (այստեղ՝ անձնագիր) սենեակը որպէսզի ստանանք մեր նոր նուֆուս քէսքէրէսիները:

Հոն մեզ հարցուցին, թէ ի՞նչ անուն կուզէինք առնել:

Ես Ազիզ Նուրի անունը ընտրեցի, Ներսէս Խաչատուրեան Ալի Ֆերուզան անունը առաւ, իսկ Խոսրով իր անունը չարափոխեց Խիսրէվի:

Իսկ ամէնուս ալ հօրը անունը կոչուեցաւ Ապտուլլահ, իսկ մօր անունը Ուտուլլահ:

Նոր քէսքէրէները առինք եւ դուրս ելանք:

Ամբողջ գործողութիւնը հազիւ ժամ մը տեւած էր:

Անունի փոփոխութիւն մը եղաւ պարզապէս եւ ո՛չ ուրիշ բան:

Երկու օր ետքը, որովհետեւ տակաւին մեծամասնութիւնը կը դանդաղէր իսլամանալու, Քէմալ պէյ ձերբակալել տուաւ այնքապցի տէր Ներսէս Թաւրօճեան քահանան, մարաշցի տէր Յակոբ քահանան եւ ուրիշ երեք քահանաներ եւ երկու պատուելիներ, որոնք արդէն բանտն էին, Նօհուտեան եւ Գասպար եւ ամէնքը մէկէն ճամբայ հանեց ու աքսորել տուաւ Թաֆիլէ, Եւմէնի ճամբուն վրայ, անապատ տեղ մը:

Հետեւեալ օր իր մարդոց ձեռքով լուր տարածուեցաւ, թէ բոլոր անոնք որոնք մինչեւ երեք օր չփութան իսլամութիւնը ընդունիլ, անմիջապէս հետիոտն ճամբայ պիտի հանուին դէպի Արաքիոյ անապատները:

Ասիկա պարզապէս կը նշանակէր դէպի սպանդ առաջնորդել ամէնքն ալ:

Ազդեցութիւնը անմիջական եղաւ: Հարիւրաւորներ խուժեցին իթքիհատի քլիպը, ուր տեղի կունենար իսլամացման գործողութիւնը եւ իրենց նոր անունները արձանագրել տուին:

Գործողութիւնը արդէն շատ պարզ էր:

Իթքիհատի կողմէ պատրաստուած էին հազարաւոր խնդրագիրներ որոնց

վրայ պետք էր միայն ատելանել հին ու նոր անունները եւ ստորագրել, որուն փոխարէն իրենց կը տրուէր թուղթի կտոր մը որուն վրայ իսլամական անունը եւ թիւ մը կար:

Այս թուղթին կտորը պիտի ծառայէր յետոյ նոր նուֆուս թէքէրէսին առնելու, որովհետեւ նոյն միջոցին անկարելի էր այդքան բազմութեան նոր թէքէրէսներ տալ, մանաւանդ որ այդքան մեծ քանակութեամբ թէքէրէ չկար Համայի մէջ:

Չորս հինգ օր ետքը Համա գտնուող հինգ հազար տարագիր հայերը այս ձեւով իսլամացան:

Ամէնէն դժուարը եղաւ սամսոնցի կիներուն իսլամացումը: Ասոնք մինչեւ վերջին վայրկեանը մերժեցին հաւատափոխ ըլլալ եւ պատրաստակամութիւն յայտնեցին անապատը տարագրուելու:

...Այս բարեացականութենէն դժգոհ՝ ճամբաս շարունակեցի այդ երկու արարներուն ընկերակցութեամբ: Քիչ մը ետքը եկաւ մեզի միացաւ նաեւ այն պատանին որուն հետ խնդիր ունեցած էի: Այս պարագան կասկածներս ատելի շատուցի:

Հագիւ կէս ժամ քալած էինք երբ արարները կանգ առին ու զիս ալ կեցուցին:

-Հանէ՛ մաչլախդ,- հրամայեց իրենցմէ ամէնէն տարեցը որ երեսուն տարեկանի մօտ մօրուօք աւագակի դէմքով հուժկու մարդ մըն էր:

Փորձեցի աղաչանքով օձիքս ազատել: Անկարելի էրա:

-Շո՛ւտ մաչլախդ տուր, եթէ ո՛չ հիմա գլուխդ կը ջախջախես,- գոչեց եւ մէջքէն հանեց խոշոր մուրճը:

Ամիջապէս հնազանդեցայ:

Յետոյ մէկիկ մէկիկ հանել տուին միս զգեստներս ալ, որոնք ինչպէս ըսի, պատահաբար քուրջերու վերածած էի: Առին նաեւ զլիսանոցս եւ կօշիկս ու այդպէս մօրէ մերկ ըրին զիս:

Ապա ծաղրական շեշտով մը «Մասս սէլամի» (երթաս բարով) ըսին ու ետ դարձան:

Այսպէս, աղանական վիճակի մէջ, պահ մը գետինը նստայ խորհելով թէ՛ ի՞նչ պետք էր ընէի: Անշուշտ հազար անգամ զոջացած էի այս յիմարական ձեռնարկութենէս, սակայն չէի ուզեր ետ դառնալ այս վիճակով, մանաւանդ կը վախճայի որ էլ Պուստրայի ոստիկանները զիս կը բռնեն ու կը բանտարկեն ու հաւանօրեն չարաչար կը ծեծեն ալ:

Որոշեցի ճամբաս շարունակել դէպի առաջ, բայց այս մօրէմերկ վիճակիս մէջ ինչպէ՞ս պիտի կրնայի վրանները երթալ հիւրընկալութիւն խնդրելու:

Բաւական քալելէ ետքը հանդիպեցայ ծերուկ հովիտի մը որ իր ոչխարներուն քով, դաշտին մէջ նստած կը ծխէր:

Մօտեցայ իրեն: Մերկութիւնս տեսնելով իսկոյն գուշակեց եղելութիւնը:

-Կողոպտեցի՞նք քեզի,- հարցուց:

- Այո՛,- պատասխանեցի:
- Ո՞ր տեղ:
- Հոսկէ հագիւ ժամ մը անդին:
- Քանի՞ հոգի էին:

Պատասխանեցի թէ երեք հոգի էին որոնք հետս ընկերացան: Ծերունի հովիւը տխրութեամբ գլուխը օրորեց, ուրիշ բանի մը հարցումներ ըրաւ ազգութեանս, ուրկէ գալուս, ուր երթալուս մասին եւ սիկարէթ մը հրամցուց:

Յետոյ, քովը դրուած աղտոտ տուպակ մը բացաւ ու վերարկուի մը նմանող հին ու մին լաթ մը հանեց եւ ինծի երկարելով.

- Հագի՛ր,- ըսաւ:
- Աղտոտութենէ սեփսեւ եղած խոշոր թաշկինակ մըն ալ տուաւ որպէսզի գլուխս ծածկեմ:

Այս անակնկալ զգեստաւորումը չափազանց ուրախացուց զիս: Երախտագիտութեամբ ձեռքը քաշեցի համբուրեցի եւ արաբերէն լեզուով գոց ըրած բոլոր մաղթանքներս կրկնեցի:

Վերարկուն առանց թելի բաճկոն մըն էր որ հագիւ ծունկերս կիջնար:

- Անօթի՞ ես,- հարցուց:
- Ո՛չ,- պատասխանեցի,- քիչ մը առաջ ճաշեցի:
- Քիչ մը հաց տամ քեզի:
- Ու հէյալէին (տուպակ) մէջէն երկու հատ քար մը իջնեց:
- Ո՞ր կրնամ վրաններ գտնել,- հարցուցի:
- Ասկէ երեք ժամ հեռուն,- պատասխանեց:
- Ժամանակ չի կար կորսնցնելիք եւ հագիւ արեւը մտնելէ ետքը պիտի կրնայի հասնիլ այդ վրանները:

- Կրկին շնորհակալութիւն յայտնեցի ու մեկնեցայ:
- Մութը կը սկսէր եւ տակաւին վրանները չէին երեւար:
- Քայլերս արագեցի, որովհետեւ օդը գովանալ կը սկսէր:

***

Թերթերնք **Վահան Մինախորյանի** «1915 թվականը. արհավիրքի օրեր» հուշագրութիւնը: Տրապիզոնի հայութեան քարավանում նա ևս անցավ բռնագաղթի սարսափելի ճամփաներով, սեփական մաշկի վրա տարավ թուրքական ոճրագործությունների ամբողջ համալիրը:

-Մի փոլիս եկել, կանգնել էր առաջնորդի սենեակի դռան մօտ: Մարդիկ լուռ՝ մէկ-մէկ իջնում էին պատշգամբից եւ բոլորածեւ տեղ բռնում բակի մէջ: Իջնում է նաեւ կաթոլիկ քահանան՝ իր հետետրոդներով, որոնք մինչեւ այդ իրենց պահում էին կղզիացած: Կանայք, երեխաները խմբւած էին պատշգամբում: Չէի հասկանում՝ ինչ է կատարում, բայց քիչ անց դուրս ելաւ առաջնորդը եւ մի քանի քայլ անելով՝ կանգ առաւ բակի մէջ:

Ամենքը մեկենիմեկ վար առին ֆէսերը: Առաջնորդի շրթունքները դողում էին. գլուխը վեր բռնած, աչքերը վար՝ նա աղոթում էր: Այդ տարօրինակ տեսարանը վրաս թողնում էր կենդանի մարդկանց հոգեհանգստի տպաւորութիւն: Վերջացրեց աղօթքը, բակում, պատշգամբում կանգնածներին խաչակնքեց եւ ուղղեց դէպի փողոց: Բակում խմբած հասարակութիւնը ճանապարհեց նրան մինչեւ դուռը: Եւ մօտ կէտ ժամ մնաց այնտեղ խմբված, ապա երբ սայլերի անվերջ դողողը մարեց, յետ դարձաւ ու նորից պատշգամբում տարածեց:

Ոչ միայն առաջնորդի, այլեւ հասարակութեան մի մասի միւսից բաժանելը բոլորի վրայ ազդել էր անելի՝ քան կարելի էր սպասել: Տեղ-տեղ աշխատում էին պարզել, թէ ով գնաց, ով մնաց: Բայց, ընդհանրապէս, նոր ուժով, նորից ցցում էր հին հարցը՝ ի՞նչ անել: Կանանց ամենից շատ զբաղեցնում էր հասունացած աղջիկների խնդիրը: Ընդհանուր կարծիքը այն էր, որ նախքան տեղահանելը՝ նրանց պէտք է ամուսնացնել եղած ամուրիների հետ: Պնդում էին, որ կարող են փախցնել միայն աղջիկներին, իսկ երեկայ աղջիկը մի օր յետոյ կին դառնալով՝ փրկւում էր անպատուութիւնից: Բացի այդ, իհարկէ, կային նաեւ ուրիշ հաշիւներ: Տղամարդիկ կարեւորութիւն չէին տալիս այդ ելքին եւ ամէն անգամ, երբ խօսք էր լինում այդ մասին, ջղայնացած ասում էին, թէ պէտք է աղջիկների մագերէտ կտրել, հին, պատառոտած հագուստներ հագցնել, դեմքի վրայ գնդասեղով վերքեր բանալ եւ ծեծած սխտոր դնել վրան, ընդհանրապէս՝ այլանդակել: Ոչ մտաւ ծանր խնդիր էր նաեւ եղած դրամները պահելու հարցը: Ոմանք խորհուրդ էին տալիս ոսկիները կլլել, ոմանք ասում էին, թէ ով ոսկի ատամ ունի բերանում՝ թող գոգոյշ լինի, որովհետեւ դուրս պիտի քաշեն:

Անյայտութիւններով լի, արժիճի պէս ծանր գիշերը, վերջապէս, լուսացաւ: Անձրեւը, կարծես թէ սրբել, լացել էր երկինքը, որը այժմ իր խստաղէմ, առաքինի կապոյտը տարածել էր քարանձառայի վրայ:

Վաղ առաւօտից ոտքի վրայ էին ամենքը. սպասում էին հրահանգի՝ քարանձառայից դուրս գալու համար: Ոչ թէ մէկ գիշեր, այլ կարծես թէ շատ տարիներ էին անցել: Հասարակութիւնը արդէն իսկ մնան էր մաշւած, քայքայած գաղթականների բազմութեան: Մարդիկ հնամաշ հագուստներ էին հագել, եւ ընդհանուր միապաղաղութեան մէջ հարուստ ու աղքատը դժուար էր տարբերել: Կանանցից ոմանք այնքան էին այլանդակուել, որ գրեթէ անճանաչելի էին դարձել:

Այս ընդհանուր այլակերպութեան մէջ նկատելի էր նաեւ մի ներքին փոփոխութիւն: Ընդհանրապէս, համր ու պրկւած մի վիճակ էր ստեղծել: Նախ՝ կերելի, թէ հարցման, դատողութեան, խորհրդածութեան ժամանակը անցել էր եւ ով ինչ ստքի վրայ մնացել էր՝ այնտեղ էլ կանգ էր առել: Դէպքերը մտքի հնարաւորութիւններից անելի առաջ էին ընթացել: Ապա զգալի էր վայրկեանի մեծութեան գիտակցութիւնը. մօտենում էր դէպքերի վճռական ժամը, կարաւանի շարժման վայրկեանը: Չախալիւն իբրեւ «ժամանակաւոր» աքսորապալար, վերջացնում էր իր գոյութիւնը. տնից, տեղից, դեռ խիստ թարմ անցեալից, այնքան մօտ այդ կա-

յանի կենքը դադարում էր այլեւս, իսկ անդին պարզում էր մի անյայտ ճանապարհ, ուր մահը, փչացումը, թշառութիւնը անխուսափելի էր: Հանրութեան այս ապրումների մէջ թերեւս որոշ բացառութիւն էին կազմում փոքրիկները, որոնց համար «խնդիրը» ժամանցի, հետաքրքիր արկածի բնոյթ էր ստացել:

Դրսում աճող իրարանցումից երեւում էր, որ շուտով պիտի մեկնենք: Դրա հետ միասին ներսում տիրող յոգնաբեկ անդորրութիւնը քիչ-քիչ խախտում էր: Ամենից շատ աղմկում էին փոքրիկներ ունեցող մայրերը: Սրանց անհրաժեշտ էր, որ երեխաները իրենց մօտ կանգնեն, այնինչ նրանք, առաջին յարմար առիթով, գնում էին այս կամ այն ուրիշ խմբի մօտ: Միաժամանակ, մարդիկ հեւ ի հեւ, քակում ու նորից կապում էին իրենց իրերը. ոմանք մեծ կապոցները վերածում էին փոքրերի, որ շալակն առնեն. ոմանք էլ առանձին կտորներից կազմում էին կապոց, որ ճամբին չկորցնեն...

Որքան յիշում եմ, անձնական որեւէ հոգս չունէի ես: Առողջական վիճակս այնպէս էր, որ բոլորի ճակատագիրը բաժանելու ֆիզիկական հնարաւորութիւնն արդէն իսկ մեծ բարեբախտութիւն էր: Երեք տարւայ ընթացքում այնքան էի ընտելացել Սամսոնի հայութեան, որ յետ մնալը կամ նրանից բաժանելը մեծագոյն թշառութիւնը պիտի լինէր ինձ համար: Սրա հետ միասին, ուրիշներին ինձնով «չվտանգելու» մի անմիտ նախազգացում, որ հալածում էր ինձ դեռ քաղաքապետարանում, այժմ անելի էր սրել: Ջգում էի, որ Չախալիւում իշխանութիւնների տարանում, այժմ անելի էր սրել: Ջգում էի, որ Չախալիւում իշխանութիւնների կողմից յատուկ հաշի տակ առնւած մեղմացնում էր երկուսիս ուսուցչութեան հանգանակներակցելու արտաքննապէս մեղմացնում էր երկուսիս ուսուցչութեան հանգանակները, որոշել էի՝ հակառակ Բարունակի իրենց ընկերանալու պնդումներին՝ մեկնել Ալթունեանների սայլով: Մօտիկների մէջ այս անձնա պարագան արժէք էր ստանում, որովհետու, կարծես թէ, դառնում էի Ալթունեանների ընտանիքի անդամ եւ պէտք է բաժանէի յատկապէս նրանց ճակատագիրը: Արդէն եղած հաւաքականութեան մնացորդները փոշիանում, վերջանում էին, ու ցրիւ համայնքը վերածում էր ինքնամփոփ ընտանիքների:

Դուրսը իրարանցումը սաստկանում էր: Սայլերի ճոխնչը բռնել էր փողոցը. գալն ու գնալը յայտնի չէր: Անհաշիւ ձայներ, իղազերծ անխնայ ճողոցի հետ մեկտեղ, ստեղծել էին մի ժխոր, որ տրորում էր բոլորի առանց այն էլ քայքայած ջղերը:

Արեւի շողքն արդէն ընկել էր դիմացի պատշգամբի պատին, երբ յայտնեց Նուրի բէյը: Բակի մէջ դառնալով ու աչքի անցնելով բոլորին՝ նա հրամայեց դուրս գալ եւ տեղ բռնել սայլերում: Հասարակութիւնը մեկենիմեկ ճմուռեց, ապա անվարան ու զարգացող աճապարանքով դիմեց դէպի դուրս... Դէմս ցցւած մի փոխ ուրան էր հասկանալ, թէ ինչի եմ սպասում, իսկ ես՝ կանգնած Ալթունեանների անգամ էր հասկանալ, թէ ինչի եմ սպասում, իսկ ես՝ կանգնած Ալթունեանների անհաշի իրերից մնացած կապոցների մօտ՝ սպասում էի, որ բարձեն ու տանենք...

Չախալիի երկար ու ձիգ հրապարակը վերէն վար բռնւած էր սայլերով: Ըստ երեւոյթին, տեղահանում էին ամենքը: Մնում էր միայն վայրի քարանձառայի

հասարակութիւնը, որի համար սայլեր չկային եւ պէտք է ճամբայ հանւեր մէկ-երկու օր յետոյ: Արդէն եղած սայլերը չէին գոհացնում այդ օրը դուրս հանւած հասարակութեան, եւ մարդիկ տեղ-տեղ վազվզում էին՝ սայլ գտնելու համար: Կարաւանից յետ ընկնելը, առանց սայլի մնալը ահաբեկել էր նրանց: Փոխաները գոռում, գոչում, հրում ու շտապեցնում էին: Կարծես թէ Չախալլին հրդեհելու վրայ էր կամ ենթարկւում էր թշնամի ուժերի գրասման: Մէջ ընդ մէջ, սայլից սայլ անցուղարձ էին անում նոյն կասկածելի թուրքերը՝ պարապ պարկեր, պարանները ուներին: Կիսամերկ, գազանացած այս մարդկանց տեսքը ահ ու սարսափ էր ազդում: Սրանց յաջողութիւն էին սայլապանները, որոնք մեծ մասամբ յիշեցնում էին մեզ քաղաքապետարանից բերողներին: Նրանք, առանց քաշելու, շօշափում էին սայլերի մէջ եղած կապոցները, դիտում, զննում էին իրենց վիճակած «ճամբորդներին», գոռում-գոչումներով կանչում էին միմեանց, դժքով, ձեռքով արտայայտում էին իրենց գրադեցնող մտքերը, հռչակով ցրում էին՝ մի այլ տեղ նորից խմբելու համար: Բայց կային նաեւ տարիքոտ, հանդարտ մարդիկ:

...Մտանք քարքարոտների մէջ: Չիերը քաշում-տանում էին սայլերը անասելի դողդիւնով: Անտանելի տօթ էր, եւ թանձր փոշին պարոտել էր մեզ: Գիշերայ անձրեւը կամ այստեղ չէր հասել, կամ կիզիչ արեւը վաղուց արդէն ծծել քաշել էր վերջին կաթիլը: Տիկին Ռեբեկան յոգնութիւնից նիւրհում, սայլի մէջ տարուբերում էր: Գարեգինը թաղած էր մտքերի մէջ: Առջեւի սայլում կոյսերի ճերմակ գլխածածկերը սայլի ցնցումներից ծածանում էին, զարնում՝ սագերի թեւերի նման: Ուլքե՞ր են արդեօք: Ազգականնե՞ր, պաշտօնակիցնե՞ր, քոյրե՞ր, թէ պարզապէս բախտակիցներ: Ինչո՞ւ մեռակ են, ինչո՞ւ չեն մնացել յունաց թաղում: Ո՞վ պիտի կարողանայ հասկանալ նրանց հայ լինելը... Եւ մտքերս նորից թռչում էին դէպի Սամսոն, դէպի Կարա-Սամսոնի այն գարթ առաւօտը, երբ առաջին անգամ տեսայ նրանց...

Հեռում, լեռնադաշտի միապաղաղ տարածութեան խորքում, նշմարում էր մի կոյտ. շինութիւն էր: Քանի մօտենում էինք նրանէ այնքան քարքարոտներին յաջողութիւն էին մարգագետիններ, որոնք իրենց կանաչներով նման էին անապատային օվասիսիների: Բացի կոյսերից, որոնց համար այլեւս ամէն ինչ դադարել էր գոյութիւն ունենալուց, ամէն մարդ ցցած՝ դիտում էր այդ շէնքը: Շատ ժամանակ չանցաւ, եւ մօտեցանք ու կանգ առինք: Գտնում էինք մի պահականոցի առջեւ, որից քիչ հեռու կանգ առաւ եւ մեր սայլը: Զառակուսի շէնքը բաւական ընդարձակ տեղ էր բռնում: Շէնքի աջ կողմում, մեր սայլի դիմաց, տարածուած էր մի ընդարձակ դաշտ: Չախ կողմից, վերը կար ջրհոր, որի շուրջ խմբել էին սայլապաններ: Դէմը, լայն պատշգամբի երկարութեամբ, գետնի վրայ, հաստատուած էին բարձրադիր թախտեր, որոնց մօտ նստած, կանգնած էին մի քանի ոստիկաններ: Շէնքի մօտ սլքոտում էին բաւական թուվ կասկածելի թուրքեր, որոնցից շատերը զինւած էին ատրճանակներով ու սրերով: Ըստ երեւոյթին չեթաներ էին: Նրանք անցնում էին սայլերի շարքը: Մարդ չկար, որ կանգ չառնէր կոյսերի սայլ-

լի մօտ. ի՞նչ անմտութիւն էր այդ խեղճերի համար իրենց հազուստներով ճամբայ ելնելը, եւ ինչպէս Չախալլիում չէին նկատել տարագրող կանանց կերպարանափոխութիւնը... Բարեբախտաբար, որեւէ դէպքի նախանշան չկար: Ըստ երեւոյթին, վայրի «պաշտօնական» հանգամանքը զսպում էր մարդկանց: Եւ տարագիրները, քիչ-քիչ սրտապնդելով, իջնում էին սայլերից եւ ապա՝ տելի համարձակութիւն ստանալով՝ գնում, գալիս էին մինչեւ ջրհորը: Կանգնած էի ձիերի մօտ, որոնք գլուխները քաշ, ականջները կախ, յոգնած ու մարդու պէս մտազբաղ՝ նայում էին դէպի դաշտ: Սայլապանը մօտեցաւ նրանց՝ ջրով լի դոյլը ձեռքին:

...Հիմա միս-միսակա, երկու պզտիկներով ես ինչ կրնամ ընել, միսի վահան, ասում էր նա՝ չորացած ձեռքերով աչքերը սրբելով: Աղջիկը, դպրոցի թանձրահիւք մազերով սանուիներէից մէկը, պահել էր պատի մօտ դարսւած անկողինների տակ: Մայրը նրա մազերը չէր կտրել. ի գո՛ւր, բոլորովին ի գուր: Մանչը՝ Սուրիկը, դպրոցի նագախմբի եռանկիւնահարը, պահակի պէս, առերեւոյթ անտարբեր, կանգնել էր քրոջ թաքստոցի դիմաց: Մի քիչ դէպի վար՝ երեք-չորս տարեկան մի աղջնակ անվերջ ճչում էր, թէ «Երթանք տուն»: Պատի անկիւնում նստածների մէջ ինչ-որ մի մարդ, «պոռագանի» պէս թրթռացնելով, աղօթում էր թուրքերէն: Ծաթոտած «Ալլա՛հ», «Ալլա՛հ» գոչերը ապշեցնում էին Աստուած նշանակելու պատճառով...

....Դաշտը բառիս բուն առումով հեծեծում էր: Լուսաբացին պատահած դէպքը ցնցել էր բոլորին: Այժմ ամենքն էլ հասկանում էին, որ շատ մօտ է պատուհասը: Բայց, միաժամանակ, մարդկանց համակել էր մի զարմանալի համակերպուծութիւն, որի միակ յայտարարը հրաշքի ակնկալութիւնն էր: Հանրութեան մէջ անձնական գոյութեան խնդիրը տարրալուծել, նոյնացել էր ընդհանուր ցաւի հետ: Զգալիօրէն թուլացել էր մարդկանց ինքնապաշտպանութեան բնագորը: Հոսանքն ի վար գնում էր կամ պէտք է գնար ամէն մարդ: Այս արդէն ճշտած էր ու տարակուսանք չկար այլեւս: Դրա հետ միասին, շատ հեռուները մտածելու էլ հնարակութիւն չկար: Ընթացիկ հոգներն ու ցաւերը այնքա՛ն էին շատ, որ գալիքի մարտիկները չէին մտածում ժամանակ չէր մնում: Մէկի երեխաներն էին հիւանդ, միսի՛ կինը, հայրը, մայրը: Ժողովրդի մի խոշոր մասի պարտնը արդէն սպառել էր. մէկը հաց չունէր, միւրը միայն ալիւրի մնացորդներ ուներ, բայց հաց պատրաստելու հնարաւորութիւն չկար: Այս պարագաներում մի պոտ կաթը, մէկ հատ «սուլֆաթօն» տելի արծթ էին ստանում, քան այն, ինչ որ լինելու էր...

***

Մեկնելու վրայ էին: Ջանկի շրջանը այստեղ վերջանում էր: Միութեամբ Նեջմի բէյը իր գործը կատարել վերջացրել էր: Մտնում էինք նոր շրջան, ուր այլեւս ամէն բան «օտար» էր: Ըստ էութեան ոչինչ արժող այս պարագան մեծ նշանակութիւն ուներ: Այստեղ քակում, կտրտում էին անցեալի հետ միացնող կապերը: Սամսոնը այլեւս հեռու մի աշխարհ էր: Անգամ Չախալլին երազ էր թում:

ներս արագ մաքրեցի ու լարեցի ամբողջ տեսողութիւնս, բայց անօգուտ՝ մարդ չկարողացայ ճանաչել: Յանկարծ խմբից գատեց մի փոքրիկ տղայ ու ճամբու եզրով դէպի մեզ վազեց: Շունչս հատաւ, սիրտս կծկվեց ու կարծես թէ պայթեց: Տիգրասն էր, որ ամբողջ ուժով դէպի մեզ էր վազում: Բաւական յետ ընկած՝ նրան հետապնդում էին Բարունակն ու Արմենակը: Վերջինը վրայ հասաւ, ուզեց բռնել. Տիգրասը կամենալով խուսափել՝ վար ընկաւ...

Արմենակն ու Բարունակը նրան քաշելով՝ յետ էին տանում: Ահա նրանք հասան խմբին, եւ ամէն բան դարձեալ խառնեց ու անճանաչելի դարձաւ... Կանգնած էին թէ նստած, քակո՞ւմ էին թէ կապում, վեր էին հանում մէկի՞ն, թէ միւսին շալակն էին բարձում՝ չզիտեմ: Գարեգինը կծկեց, յետ քաշեց ու նորից մօտեցաւ պատուհանի խոռոչին... Ես ինքս ինձ նորից գտայ, երբ աստիճաններից ուժգին ու արագ ոտնաձայն լսեց: Ներս մտան երկու պահակներ, որոնցից մէկի անգղադէմ կերպարանքը մտաբերում էի. կարծես թէ նա էր, որ տարաւ կոյսերի սայլապանին ու նրան փոխարինեց մի ուրիշով՝ Կարադաղի լեռների տակ պատահած դէպքից յետոյ: Միւսը թրած, ինքնամփոփ, ծանրաշարժ մի մարդ էր. նա ձեռքին ունէր թեւերի շղթայ. իմ եւ Գարեգինի դաստակները օղակեց, կողպէքներով փակեց: Անգղադէմ պահակը սկսեց ինձ խուզարկել: Մանրագինն շօշափելով օձիքս՝ նա անցաւ ծոցիս գրպաններին: Դուրս հանեց սեւ հեղուկով լեցած մի փոքրիկ գլանաձեւ սրակ, որ առաջին առիթով ինձ էլ զարմանք պատճառեց... աղօտ կերպով յիշեցի, որ սրակը խել էի Կապտանեանից՝ Չախալիում: Միւս գրպանից հանեց ակնոցներիս տուփը. բացեց, նայեց պարապ տուփը, հասկացաւ նշանակութիւնը, յետ տաւ ու սկսեց փնտրել, քրքրել գօտիս: Այնտեղ խնամքով պահել էի արծաթ ժամացոյցս, ոսկէ շղթայով: 1913-ի դաշտահանդէսին այդ ժամացոյցը ներ էի ստացել Թաղական խորհրդից: Ինչպէս բոլոր մրցանակները, նոյնպէս եւ այդ ժամացոյցը հանդիսատրապէս բաշխել էր Միսթեսաըֆ Նեջմիբէյը, որ դաշտահանդէսի պատույն նախագահն էր: Երբ մակեղէնիս գօտու մէջ, դեռ Սամսոնում, կարելի է երեք ոսկի եւ երկու թուղթ լիրա: Բացի դրամապանակիս մէջ մնացած մանրութեանից՝ այդ էր իմ ամբողջ հարստութիւնը: Անգղադէմ պահակը ժամացոյցը գտաւ, դուրս քաշեց: Երբ ոսկի հաստ շղթան ֆուրս ելաւ, միւս պահակը, որ մինչ այդ անտարբեր նայում էր, շարժում արաւ՝ ժամացոյցը խելու: Եւ տեղի ունեցաւ ըստ էության անկարելի մի դէպք, որը, սակայն, այնուհետեւ երբեք չկարողացայ մոռանալ:

-Մայիցս կա՞ցօ (սպասիր, ա՛յ մարդ)- բոլորովին պարզ, մաքուր վրացերէնով գոչեց անգղադէմ պահակը՝ գրպանելով ժամացոյցը: Ծանօթ բարբառը սիրտս թունդ հանեց, կարծես թէ երազ էր... Սակայն, հասկացայ, որ պահակները վրացախօս թուրքեր են: Թերեւս այդ դէպքն էր պատճառը, որ անգղադէմ պահակը կարած դրամները չգտաւ, թէւ խուզարկում էր մեծ փորձառութեամբ, աւելի հմուտ՝ քան հռչակատուր «Ռոստովսկի կոնվոյը» Կովկասից Սիբիր մեկնողների: Մնացած գրպաններիս մէջ բան չկար, բացի դրամապանակից, որը նոյնպէս իւրացրեց:

Անցաւ Գարեգինին եւ նոյն ձեւով, օձիքից սկսելով՝ խուզարկեց մինչեւ ոտքերը: Բայց Գարեգին մօտ ոչինչ գտաւ, ինչ որ մարդուն բոլորովին անհասկանալի էր անհաւատալի էր թում: Նա, ըստ երեւոյթին, ենթադրում էր, թէ Գարեգինը քաքքրել է ահազին հարստութիւն, մինչդեռ ինքը ոչինչ չի կարողանում գտնել: Անյաջողութիւնից մարդը քրտնել ու զայրացել էր: Նա մէկ քայլ յետ քաշեց, ցասկոտ հայեացքով վերէն վար չափեց Գարեգինին ու ապա, ընդհուպ գրկի մէջ առկոտ հայեացքով վերէն վար չափեց խուզարկել նախկին ձեւով: Չեղբերը խթած Գարեգինի ծոցն էր նրան, սկսեց խուզարկել նախկին ձեւով: Չեղբերը խթած Գարեգինի ծոցն էր նրան, սկսեց խուզարկել նախկին ձեւով: Այնքա՞ն ուշիմ ու կենտրոնացած էր մարդու դէմքը, որ կարծես թէ ուզում էր ոչ միայն շօշափել, այլեւ լսել «գանձերի» զնգոցը: Մարդը գրգռած՝ Գարեգինից պահանջեց բերանը բանալ: Նայեց: Բան չկար: Յանկարծ, նա յետ քաշեց ու մի վայրկեան լրջօրէն մտածեց. երեւի հասկացաւ, որ ամէն բան կնոջ մօտ է: Եւ դարձաւ ու խենթի պէս սանդուխքներով վար վազեց: Նրան կրկնակոխ հետապնդեց ընկերը:

Շղթայած՝ մենք նորից մօտեցանք փլած պատուհանի խոռոչին: ...Ի՞նչ էր այդ, ինչի՞նչ արդիւնք էր այդ հիւանդ զգացումը՝ չզիտեմ ու չզիտեմ եւ հիմա էլ... Ես մէկէնիմէկ չորեցի՝ ակնոցներս գտնելու, վերցնելու բացարձակ ու հզօր մղումից դրոյած: Մէջքիս, գլխիս իջնող հարածները, որոնք, ի դէպ ասած, որ եւ է ցաւ չէին պատճառում ինձ, խանգարում էին փնտրտուքս: Մարդը երով արդէն դադարել էր ծեծուց, երբ ես յուսահատ՝ յետ նստեցի եւ սկսեցի յատակի հեռուները դիտել՝ ակնոցներս գտնելու: Բայց, յանկարծ, ձախ աչքս անախորժ կերպով կծկծաց ու, կարծես թէ, վար թափեց: Հասկացայ, որ մարդը աչքս կուրացրեց: Վայրկեանապէս վեր նայելս ու մարդու ցնցած յետ ցատկերը մէկ եղաւ.

- Օ՛...- բացականչեց նա:
- Շճմած, բերանաբաց մնացի. մարդը բոլորովին այլակերպել էր. շնչում էր այնպէս, որ կարծես թէ տասնեակ կիլոմետրեր էր վազել. դէմքն այլանդակել էր քերը կոպերից դուրս էին ընկել.
- Ի՞նչ ես փնտրում...
- Ակնոցներս...
- Ի՞նչ...
- Ակնոցներս...
- Մարդը խենթի պէս յետ-յետ գնաց:
- Ակնոցներդ...
- Պղնձագոյն դէմքի վրայ նրա խոշոր, սեւ աչքերը, լայն-լայն բացած, ցաւազար շրջան արին ու եզան աչքերի պէս դեղնեցին.
- Ակնոցներդ...
- Անբնական, գրեթէ խենթ արագութեամբ նա դէս ու դէն նայեց: Դուք մօտ գտաւ: Առաւ, նայեց, ծոցի գրպանը դրեց եւ հատ-հատ շեշտելով ասաց.
- Ակնոցներդ, էֆենդի, յիշատակ կը մնան ինձ մօտ...
- Դժուար թէ որ եւ է բան մինչ այդ այդքան յուսահատութիւն պատճառած լինել

ինձ՝ որքան նրա այդ խօսքերը: Մէկ աչքով, անթարթ, ես նայում էի նրա ծոցի գրպանին, երբ, յանկարծ, նա մէկ-երկու քայլ արաւ ու դուրս քաշելով գրպանից ակնոցներս՝ մեկնեց ինձ: Հապճեպով առի ու ծոցիս գրպանը նետեցի: Մարդը, գլուխը մէկ կողմ թեքած, հեւիհեւ շնչացաւ:

-Դիւ վուրմամ ... (էլ չեմ խփի):

Հնոցի պէս եռացող գլխիս մէջ, յանկարծ, մարդը պատկերացաւ մի այլ տեղ եւ ապշութիւնս զարմանքի փոխեց...

-Դիւ վուրմամ...

Շատ աղօտ կերպով հասկանում էի մարդու պաշտօնը, աստիճանը եւ ուզեցի վեր կենալ, երբ մարդը ճչաց:

-Դիւ վուրմամ...

Արդէն հասկացել էի ով լինելը: Ելանք... Մարդը գծի պէս յետ-յետ գնաց, կպաւ պատին ու գոռաց:

-Դիւ վուրմամ...

Յանկարծ, տունը ցնցեց. մարդը դուռը սոսկալի շրխկոցով վրան դարձրեց ու սանդուխքները դորդացնելով՝ գլխապատառ վազեց վար: Կարգայի առաջ մեզ հանդիպող ժամդարմների պետն էր այդ մարդը, որի կոտորուելով քայլերի վրայ անմեղութեամբ խնդացել էր Գարեգինը:

Քունքիս իջած մտրակի հարածը մասամբ շօշափել էր նաեւ ձախ աչքս, որը այժմ արնակալել, ուռել եւ փակել էր: Գարեգինը, ամէն բան զանց առած, խիստ մտահոգած էր այդ առթիւ: Նա հարկադրում էր ինձ փակել միւս աչքս, ձախի կուպերը բանալով եւ իրարու վրայ հարցնում էր, թէ տեսնո՞ւմ եմ, արդեօք. մշուշ էր, բայց տեսնում էի:

Ոչ թէ ցախ, այլ ծեծով անպատուած լինելու դառնութիւնն էր, որ համակել էր մեզ: Դրան միանում էր այն զգացման ստուգութիւնը, թէ ամենքը գնացին, մնացին մենք: Յետ մնացին կարաւանից, հարազատների խմբից: Եթէ թոյլ տային, դեռ վազելով կարող էինք հասնել: Բայց էլ հոյս չկար: Որքա՞ն ժամանակ էր արդեօք անցել... դժար էր հասկանալ:

Ժամդարմների պետի անհետանալուց յետոյ, երեւի, անցել էր մէկ-երկու ժամ, երբ դուռը յանկարծ բացեց եւ ներս մտաւ մեզ ձերբակալող փոլիսը: Նա քակեց մեր ձեռքերի շղթան ու ամբարտաւան ձեռով հրամայեց հետեւել իրեն: Գարեգինը առաւ թախտի վրայ ընկած կապոցը, որ տւել էր Արմենակը, եւ աճապարանքով վար իջաւ: Նրան հետեւեցի ես: Դռան մօտ կանգնած մելամաղձոտ ժամդարմը միացաւ մեզ: Քիչ վարը, արեւի ճառագայթների տակ, աչքիս կծկծոցը սաստկացաւ: Վայրը ճանաչելու կարողութիւններս այլեւս թուլացել էին: Արդէն մէկ աչքով, առանց ակնոցի, որը անկարող էի գործածել, լաւ չէի տեսնում: Դրա հետ միասին՝ ամէն բան, կարծես թէ շուռ էր եկել: Եւ այն, ինչ առջեւ էր, ընկել էր յետեւ, իսկ ինչ յետեւ էր՝ գտնուում էր առջեւում: Գնում էինք տնից, բայց կարծես թէ այնտեղ պիտի գայինք եւ, առհասարակ, գնում էինք թէ գալիս էինք, չէինք կա-

րողանում հասկանալ: Անցնում էինք ինչ-որ կիսաքանդ շինութիւնների մօտով, որոնք, կարծես թէ, առաջին անգամ էի տեսնում: Մեր ձախ կողմը պետք է որ լինէր քարաւանասարան, որի պատի տակ գիշերեցինք, բայց այնտեղ տարածուել էր մի ընդարձակ ու ամալի դաշտ: Մարդ չկար, շրջապատի մէջ կենդանի շունչ չկար: Աւելի վար մեր դիմաց կային մարագներ, ախոռներ, որոնք զուցէ ունէին նաեւ քարաւանասարանների հանգամանք: Անցանք ու, թերելով դէպի ձախ, մտանք դաշտ: Այստեղ ու այնտեղ թափթփում էին ճմլած, բզկտած անհաշիւ թղթերի կտորներ: Չուզահեռ, շրջանաձեւ անցնում, դառնում էին ծանր անխնայի հետքեր: Աջ եւ ձախ, դեղնած, կիսադալար կանաչներ փակել, նոյնացել էին գետնի հետ: Այստեղով, նշանակում է, անցել էին զանգածներ: Դիմացը, արեւի տակ, ոսկու պէս փայլփլում էին ջարդած ապակու կտորներ: Իսկ վերը, դաշտից դուրս, երկարում էր ճանապարհը: Պարապ էր, ոչ մի անցուդարձ չկար: Շամբուց վար, դէպի աջ տարածում էին շինութիւններ... Սպիտակ շէնքը... պաշտօնատունը... Չէ՞ որ ես այնտեղ էի գնում. եւ իրաւ, այդ շէնքից ուղիղ գծով դաշտից միւս ծայրին ընկած էր մեր խարխլած քարաւանասարան: Պարզ էր, որ մեզ տանում էին այնտեղ: Ու մտածեցի, որ պարսկապատուակ եմ, Կարաջաղաղի շրջանի Ահեր գիւղից: Ամիր-Վահան Լահրամանեան Յովհաննեսեան: Ամիր-Վահան:

-«Ոչ մի կապ չունեմ»...

-«Ուսուցչութեամբ, միայն, միմիայն ուսուցչութեամբ»...

-«Չգիտեմ»...

Յիմար... Տօթ էր, անտանելի տօթ: Հասանք ու կանգ առանք շենքի մօտ: Փոլիսը ներս գնաց, ապա յետ դարձաւ ու առաջնորդեց մեզ: Մաքուր, քառակուսի միջանցքը տանում էր մի սենեակ, որի դուռը բաց էր: Ներս մտանք ու մնացինք շենքի մօտ կանգնած: Բարական մաքուր, ընդարձակ սենեակի խորքում կար մի սեղան, որի վրայ դրած էին գինու եւ օղիի շիշեր, ուտելիքներ, մրգեր, բաժակներ եւ այլն: Սեղանի մօտ նստած էր ժամդարմների պետը: Ծխում էր՝ բերանից ծուլօրէն բաց թողնելով ծուխը: Նրա դիմաց, մէջքը դէպի մեզ, նստած էր մի գունդ արքայազնի քաղցրահամ ծուխը: Նրա դիմաց, մէջքը դէպի մեզ, նստում էր: Պատերի մօտ կային մարդ, սովորական հագուստով եւ, գլուխը քարշ, ուտում էր: Պատերի մօտ կային արքայազնի, մէկ-երկու կտր սեղաններ: Ձախ կողմից, պատի տակ, սեղանից ոչ հեռու, կար գորգով յարդարած մի թախտ: Աջ կողմից, դէպի ճանապարհը նայող լուսամտների մօտ՝ մի գրասեղան: Սենեակն ընդհանրապէս ոչ թէ պաշտօնատան, այլ մասնատու բնակարանի տպաւորութիւն էր թողնում: Եւ կարգ ու սարքը, ներքին ինչ-որ տպաւորութիւններով, այնքան ծանր ազդեց վրաս, որ սիրտս ճմլեց...

Ժամդարմների պետը ոտքի ելաւ: Պղնձագոյն դէմքը հանդարտ էր ու խոհուն: Նա վարանոտ մի շարժումով հրաւիրեց մեզ սեղանի մօտ: Միայն Թուրքիայի մէջ հնարատու է պաշտօնական եւ անպաշտօն հանգամանքների նման մի շրջադարձ: Չգացի, որ կացութիւնը այլ էր, եւ մի բան մեզ գերազանց վիճակի մէջ էր դնում, որից, սակայն, օգտուելը հնարատու չէ: Ես գուսպ շնորհակալութեամբ հրա-

ծարեցի: Գարեգինը լուռ կանգնած էր: Ժամհարմների պետը հրաիրեց նստել պատի մօտ եղած աթոռների: Կրկնեցի շնորհակալութիւնս եւ մնացինք կանգնած: Այն ժամանակ նա երկու բաժակ օղի ձեռքներին մօտեցաւ մեզ եւ առաջարկեց: Ես շնորհակալութեամբ մերժեցի, Գարեգինը նոյնպէս:

-Գուցէ կարծում էք, թէ թունատրված եմ, ահաւասիկ, նայեցէք, փորձում եմ, - ասաց նա՝ բաժակներից մի-մի ումպ խմելով:

Միայն դառն ժպիտ յարուցեցին իմ մէջ նրա այդ խօսքերը, որոնք ներքնապէս անյարիր մի վիճակի արդիւնք էին:

-Նա թոյնից վախ չունի,- տեղից վեր ելնելով ասաց միւս մարդը, որին անմիջապէս ճանաչեցի:

-Այս սրակը, եթէ հիմա իրեն տաս, հաճոյքով կը պարպի, որովհետեւ, երբ բանը բանից անցնում է, կեանքն էլ արժէքագուրկ է լինում:

Չարմանքով տեսայ, որ Կապտանեանից խլած սեւ հեղուկով լի սրակը այժմ նրա ձեռքումն էր: Եւ մտքերիս կծիկը ինքնին քակել սկսեց:

-Ռուս զօրքերին թեւ ու թիկունք եղաք, Էրզրումում համաձայնութեան գալու բոլոր հնարատրութիւնները մերժեցիք՝ անմիտ, տղայական պատճառներ բերելով: «Աղանա՛ն», ո՞ր երկրի մէջ տեղի չեն ունենում նման յետադիմական շարժումներ, «բարենորոգութիւնների ձգձգում», ե՞րբ ժամանակ եղաւ գործադրելու, «կառառի տխուր գծտութիւններ», ո՞վ էր նրանց ծնունդ տալիս...

Նա գնալով նորից սկսել էր բորբոքել:

-Եւ դաւաճանեցիք այնպիսի մի շրջանում, երբ Դարդանելից, Միջագետքից, Պաղեստինից, Կովկասից, ամէն կողմից ազգերը մեզ վրայ թափած՝ ուզում էին մեզ բզկտել, «հիւանդ մարդոս» ժառանգութիւնը իրենց մէջ բաժանել... Օ՛, ինչպէս չէ, անշուշտ նաեւ ձեզ բաժին հասնել...

Նա կատաղութեամբ եւս մէկ քայլ արաւ դէպի մեզ ու ատամները կրճտացնելով՝ կանգ առաւ: Ապա ձեռքը տարաւ ծոցի գրպանը, դուրս քաշեց մի փոստքարտ ու բոլորովին մօտենալով ինձ՝ ցոյց տուց.

-Ծանօ՞թ է...

Այնտեղ նկարած էր «Հայկական ազատամարտը»:

-Ծանօթ է, չէ՞... Այս չէ՞ ձեր ուզածը... Է՛, ինչ կայ, որ, երկիրը մե՛ծ, հողը շա՛տ... Գնացէք հիմա ձեր «Էրմենիստանը» ստեղծեցէք Մոսուլի մէջ...

Կարծես թէ փայտով հարած տիւն գլխիս... «Մոսուլ»...

-Իսկ եթէ այնտեղ էլ անյաջողութեան հանդիպէք, մեղադրեցէք ձեզ. մենք այլևս մեր կրծքի վրայ օձեր պահելու միտք չունենք...

Նա մօտեցաւ սեղանին, իրարու վրայ երկու բաժակ օղի պարպեց ու խաչապուտ ձայնով իրնքն իրեն շարունակեց.

-Այս անգամ ամէն բան վերջացաւ. չարիքն արմատով դուրս քաշուց ու դէն նետեցաւ...

Ապա դանդաղ դէպի մեզ գալով՝ յարեց.

-Թե՛ մեր, թե՛ ձեր տառապանքները յաիտենապէս վերջ գտան: Հասկացա՞ք... Նրա զսպած կատաղութիւնը այս անգամ չափ չունէր. բոլորն ատելութեան բովանդակ թափով ու դառն հեզմանքի շեշտով նա ասաց.

-Դուք, իհարկէ, յոյս ունէք, որ ռուսները պիտի գան: Բայց մինչեւ այդ՝ քար քարի վրայ չի մնայ... Կը փլի, կը ջախջախի ամէն բան... Եւ ձեր ռուսները, լաւագոյն դէպքում, կանցնին այնպիսի արեւակների միջով, որոնց տեսքը սարսափ կազդէ նրանց՝ անգամ երագի մէջ...

Յանկարծ նա լռեց այնպիսի մի ձեւով, որ, կարծես թէ, շատ կարեւոր բան յիշեց: Ապա ինքն իրեն հաւաքեց եւ աչքերը բիբիս մէջ յառած՝ զսպած կատաղութեամբ շշուջաց.

-Այս բոլորը ձեզ համար ոչինչ է, այնպէս չէ՞... Ձեզ համար այժմ ամէն բան միեւնոյն է, այնպէս չէ՞... Իսկ հազարաւոր մարդի՞կ, որոնք ձեզ մմանների պատճառով այժմ տառապում են ճանապարհին՝ կանա՞յք, աղջիկներ՞, որոնք յանցանք չունին, երեխաներ՞...

-Հերի՞ք է,- ինձ համար էլ բոլորովին անսպասելի կերպով գոչեցի ես:

Նա կարծես թէ շանթահար եղաւ եւ հագիւ կարողացաւ ատամների միջից շշուջալ.

-Ի՞նչ ասացի՞ք...

Ժամհարմների պետը ոտքի ելաւ ու յամր անցաւ դէպի մեզ:

-Դուք ասացիք. «Հերի՞ք է»...

Ես դրականապէս թօրեցի գլուխս:

-Դուք ուզում էք, որ հիմա տեղնուտեղը ձեր «հաշիւը» փակե՞մ...

Ես դարձեալ շարժեցի գլուխս:

Կարմրած աչքերը, կոպերի թանձր ծալքերից դուրս գալով, կախ ընկան, վզի հաստ երակները ցցեցին: Աջ ձեռքը գրպանի մէջ դարձնելով՝ նա կանգնած տեղը բարկութիւնից խեղդում էր: Նրա գունդ ուները բարձրանում, կուրծքը նկատելի կերպով ուռում էր: «Եւս մի ակնթարթ», - անցաւ գլխովս...

Բայց յանկարծ, նա փութի պէս բաց թողեց շունչը, յետ քաշուց, ու հագիւ զսպած յուզումով սպառնազին ասաց.

-Շատ լաւ... հերիք է... այս անգամ հերիք է...

***

1995 թ. ֆրանսերենից հայերեն Գր. Ջանիկյանի թարգմանությամբ հրատարակվեց **Ա Համիլեհի և Ժ. Բոնի** «Վերականգնված հիշողություն» անունը կրող բացառիկ հետաքրքիր փաստագրական վիպակը: Գրքում մեծ տեղ են գրավում արևմտահայութեան ցեղասպանությունն ու դրան առնչվող շատ կարևոր ու հետաքրքիր նյութեր:

Մի քանի մեջբերումներ այդ գրքից Գր. Ջանիկյանի գերազանց թարգմանությամբ:

Բռնագաղթի տառապանքները ներկայացնելիս վիպակի հեղինակները գրեթե վերաբարձրել են բռնագաղթի ճանապարհներով անցած արևմտահայ հանրահայտ մտավորական Ա Անդրոնյանի «Մեծ ոճիր» փայլուն ստեղծագործությունը: Ֆրանսիացի հեղինակները մեծ վստահությամբ ու հարգանքով են վերաբերվել Արամ Անտոնյանին ու նրա «Մեծ ոճիր»-ի պարունակած նյութերին:

«Աքսորի ճանապարհին,- գրում են գրքի հեղինակները,- բռնագաղթվածներից նախ խլում էին հնչուն դրամը, ապա մնացած ողջ ունեցվածքը: Նրանց չորս-հինգերորդը կանայք, երեխաներ էին, երեք- հինգերորդը քայլում էին ոտաբորիկ: Շատերն իրենց դժբախտ էին զգում մանավանդ այն պատճառով, որ չեն կարողանում հողին հանձնել մեռած հարազատներին: Դիակներն անթաղ մնում էին ճանապարհի վրա, ամեն տեղ: Կանայք օրերով շալակած տանում էին զավակների անկենդան մարմինները:

Ամենածանրը այն մայրերի ճակատագիրն էր, որոնք ծննդաբերում էին ճանապարհին: Նրանց հազիվ այնքան ժամանակ էին տալիս, որ նորածիններին աշխարհ բերեն: Մի կին գիշերով երկվորյակ ծնեց: Հաջորդ առավոտյան նա ստիպված էր ոտքով, երեխաներին շալակն առած ճամփա ընկնել: Երկու ժամ քայլելուց հետո, ընկավ: Չինվոր-ստիկանները ստիպեցին զավակներին թողնել թփի տակ, քարավանի հետ շարունակել ճանապարհը:

Մի ուրիշ կին ծննդաբերեց հենց քայլելու ժամանակ: Քանի որ նրան նույնիսկ կանգ առնել թույլ չտվին, հարկադրված մի քանի քայլ արեց ու մեռած ընկավ:

Ամեն տեղ հանդիպում են մանուկների անթիվ անթաղ դիակներ: Մի թուրք հազարապետ, որ ինձ պես երեք օր առաջ էր վերադարձել անապատից, պատմում էր, թե ինչպես են մայրերը ճանապարհին թողնում զավակներին, որովհետև չեն կարողանում կերակրել: Ավելի մեծերին թուրքերն իրենք են խլում ծնողի ձեռքից: Հազարապետը, իր եղբայրները, օրինակ, տանը մեկական այդպիսի երեխա ունեին, որոնց ուզում էին մահմեդական դարձնել:

Այդ երեխաներից մեկը գերմաներեն գիտեր, ըստ երեւոյթին մեր որբանոցի սան էր եղել: Այստեղից անցնող քարավանների մեջ առվազն երեք հարյուր կին ծննդաբերել են ճանապարհին:¹ Մի ուրիշ ականատես հանդիպել է այս տարագիրներին: Գրեթե նույն տեղում:

-Նրանց անվերջանալի թափորը ճամփա ընկավ... ավելի ճիշտ զինվոր-ստիկաններն սկսեցին առաջ քշել մահակի հարվածներով: Իրենց մերկությունը մի կերպ ծածկած, թուլացած քարավաններն ավելի շուտ սողում էին, քան քայլում: Ծեր կանայք անգոր ընկնում էին, բայց երբ զարթոթեն դազանակը բարձրացրած մոտենում էր, ճարահատ վեր էին կենում: Ոմանց հրում էին մատակների մման: Իմ աչքի առաջ մի երիտասարդ կին ընկավ, բայց մահակի երկու-երեք հարված ստանալուց հետո, տառապանքով ոտքի կանգնեց: Առջևից, երկու թե երեք տարեկան երեխան գրկած, քայլում էր ամուսինը: Քիչ այն կողմ մի ծեր կին

1. Տե՛ս Յ. Լեփսիոսի հիշատակված աշխատությունը, էջ 176-177

սայթաքեց, փռվեց ցեխի մեջ: Չինվոր-ստիկանը քիթով սկսեց ծեծել նրան: Կինը չէր շարժվում: Ծեծը շարունակվեց ոտքի հարվածներով: Պառավն անշարժ էր: Վերջապես թուրքը ոտքով այնպես ուժեղ խփեց նրան, որ գլորեց մոտակա փոսը: Կարծում եմ, արդեն մեռած էր...

Մի խեղճ աղջնակ, որն ավելի քան մեկ շաբաթ քայլել էր ոտաբորիկ, որպես հագուստ միայն մի պատառոտված գոգնոց ուներ: Նա դողում էր ցրտից ու քաղցից, ոսկորները բառացիորեն դուրս էին ցցվել մաշկի տակից: Մոտ քսան երեխա էլ քարտականները ճանապարհին թողեցին, որովհետև չէին կարողանում քայլել: Արդյոք մեռա՞նք քաղցից: Հավանաբար: Նրանց մասին անհնար է որևէ բան իմանալ: Ես տեսա նաև զեյթունցի երկու անօգ, տարիքոտ աղջիկների: Երևում էր, որ բարեկեցիկ ընտանիքից են, բայց հետները հագուստից բացի, ոչինչ չէին կարողացել վերցնել: Հինգ թե վեց ոսկի էլ պահել էին մազերի մեջ: Դժբախտաբար, քայլելու ժամանակ արևն ընկել էր նրանց վրա և զինվոր-ստիկանը նկատել էր ոսկու փայլը: Նա նույնիսկ ժամանակ չկորցրեց քանդել-հանել տալու համար: Խեղճերի մազերը պոկեց:¹

Քաղցը, ծարավը, տոթը, ցուրտը, հիվանդությունները, ծեծը անընդհատ նուսրացնում էին քարտականների քարավանները: Գուցե դա դիտավորություն չէր, այլ անկազմակերպվածության, միջոցների բացակայության արդյունք, չնայած Հաճընի բողոքական պատվելին մի թուրքի ասում է, թե.

-Այս տարագրվածների կեսն էլ ողջ չի մնա,- վերջինս պատասխանում է.

-Մենք էլ հենց դա ենք ուզում:

Իրոք, ավելի մաքիավելական (իտալացի քաղաքագետ Նիկոլո Մաքիավելիի (1469-1527) անունից առաջացած արտահայտություն, որը նշանակում է բարոյական ամեն չափանիշ խախտող, նենգ) ծրագիր երևակայել անգամ հնարավոր չէ:

Նայիմ բեյն (հալեպի գաղթականների տեսչության գլխավոր քարտուղարն էր, տեսուչը՝ Աբդուլ-Ահադ բեյը: Պատերազմից հետո Նայիմ բեյի հուշերը հրատարակել է Արամ Անտոնյանը: Պաշտոնական փաստաթղթերը, որ գլխավոր քարտուղարը տվել է հայ հրապարակագրին, որպես իրենց ապացույց, օգտագործվել են Թեհլիրյանի՝ Թալեթ փաշային պատուհասողի դատավարության ժամանակ, 1921 թվականին, Բեռլինում) այսպես է նկարագրում Հալեպի՝ տարագրության տեսչության ժողովներից մեկը. «Տասնմեկ անց կեսին (տաճկական ժամանակով) գաղթականների տեսուչ Էյուբ բեյն ու զինվոր-ստիկանների հրամանատար Էմին բեյն շտապեցին Աբդուլ-Ահադ Նուրի բեյի գրասենյակ: Նրանց խորհրդակցությունը մոտավորապես մի ժամ տևեց: Թեման հայերին բնաջնջելու միջոցներն էին: Էյուբ բեյը կողմնակից էր բացահայտ նախճիրի, բայց Աբդուլ-Ահադ Նուրի բեյը, որ շատ խորամանկ անձնավորություն էր, մերժեց այդ գաղափարը: Ըստ նրա, շատ ավելի ճիշտ կլիներ հայ գաղթականներին հանձնել ժմեռվա դժվարություններին և այլ զրկանքների: Դա հնարավորություն կտար հետագայում պնդելու, թե

1. Տե՛ս Յ. Լեփսիոսի հիշատակված աշխատությունը, էջ 30-33:

հայերը մահացել են իրենց բնական մահով: Տասը-տասնհինգ հազար գաղթական կուտակել նույն տեղում կնշանակել կարճ ժամանակում նրանց ենթարկել ամեն տեսակի տառապանքի, քաղցի ու հիվանդության: Իսկ հետո, երբ այդ նույն հայերին ավելի հեռու քշելու համար անակնկալ տեղահան արվեք, պարզ է, նրանք փոխադրամիջոց գտնել չէին կարողանա և ոտքով քայլելուց ուժասպառ, հետգհետե կրնկնեին ճանապարհի ողջ երկարությամբ:

Աբդու-Ահադ Նուրի բեյի տեսակետը հաղթեց: Ամեն ինչ տեղի ունեցավ այնպես, ինչպես մտածված էր: Յուրաքանչյուր առավոտ մեզ հայտնում էին, թե քաղցից, ցրտից ու հիվանդություններից քանի հարյուր հայ է մահացել: Էյուբ բեյը գնաց Ազազ, վերադարձին ուրախ-ուրախ պատմեց, որ այրել է տարագիրների վրանները: Գայմագամն ու գաղթականների առաքման պաշտոնյան մեզ ամեն օր մահացածներ մասին տեղեկագրեր էին ուղարկում:

Մահը միայն հայերին չէր հնձում, տեղացիներն էլ էին կորուստներ ունենում: Մի օր ես ասացի Աբդու-Ահադ Նուրի բեյին.

-Բեյ էֆենդի, գաղթականների առաքումը պետք է մի փոքր դանդաղեցնել: Ողջ Միջագետքին մահ է սպառնում: Եթե նույն ձևով շարունակենք, այդ ընդարձակ տարածքում, ղևերից բացի, ոչ մի կենդանի էակ չի մնա: Ռես-ուլ-Այնի գայմագամը մեզ անընդհատ խնդրագրեր է ուղարկում:

Նուրի բեյը ծիծաղեց.
-Տղա՛ս,- ասաց,- այսպես մենք ազատվում ենք մեզ համար նույնքան վտանգավոր երկու տարրից: Հայերի հետ սատկողներն արաբներ չե՞ն: Վա՛տ է, որ մենք բացում ենք թրքության ապագա ճանապարհը:

Լռեցի: Ահավոր դաժան պատասխանը սահմռկեցրեց ինձ: Ռ՛վ էր նրան խրախուսում առանց վախի, բացահայտ նման անողորմ ծրագիր ի կատար ածել: Այդ կապակցությամբ շատ բան կարելի է ասել, բայց գաղթականների ընդհանուր տեսչության գաղտնի թղթերի մեջ պահվող հրամանագրի մի օրինակն ինքնին բավական է բացատրելու համար, որ Նուրի բեյի հանդգնության պատճառն իրեն տրված անբեկանելի հանձնարարությունն էր՝ համընդհանուր բնաջնջման ենթարկել բոլոր հայերին:

Ահա այդ հրամանը. «Չնայած, դարեր ի վեր մեր պետականության ամուր հիմքերը սասանել ձգտող և կառավարության համար պատուհաս դարձած հայ տարրի բնաջնջումը նախապես վճռված էր, ժամանակի պայմանները հնարավորություն չէին տալիս իրականացնելու այդ սրբազան մտադրությունը: Այժմ, քանի որ բոլոր խոչընդոտները վերացված են և մեր հայրենիքն այդ վտանգավոր ազդությունից փրկելու հարմար պահը հասել է, խստիվ հանձնարարում ենք գաղթականների թշվառ վիճակի հանդեպ կարեկցություն չցուցաբերել և նրանց իսպառ ոչնչացնելով, Թուրքիայում մեկընդմիջտ վերացնել «հայ» բառը: Ամեն ինչ արեք, որ այդ ծրագիրն իրագործող պաշտոնյաները լինեն ազգանվեր ու վստահելի»:

Նայիմ բեյը շարունակում է.

-Այս հրամանի ճշգրիտ թվականը և ում ուղղված լինելը հայտնի չէ, որովհետև իմ ձեռքինը պատճեն է: Բայց, ամեն ինչից զգացվում է, որ ներքին գործերի նախարարը (այսինքն՝ Թալեաթ բեյը) այն հղել է ամձամբ կուսակալին, իսկ կուսակալն էլ իր հեթքին՝ գաղթականների ընդհանուր տեսչությանը:

Կարծում ենք, որ այս փաստաթուղթը Հալեպ է հասել Աբդու-Ահադ Նուրի բեյի նշանակումից առաջ, Ջելալ բեյի կուսակալության շրջանում: Թերևս նրա բովանդակությանը ծանոթանալուց հետո է Ջելալը հեռագրել Կոստանդնուպոլիս. «Ես այս նահանգի կուսակալն եմ, դահիճը լինել չեմ կարող» և ամմիջապես պաշտոնանկ է արվել...

Մաարայի, Բաբի, Հալեպի շրջակա գյուղերում տեղավորված գաղթական հայերին տեղափոխելու շրջանում գայմագամներն այնպիսի անգուր հրահանգներ ստացան, որ առանց արցունքի կարողալ իսկ հնարավոր չէր: Հալեպից գինվոր-նստիկաններին կարգադրում էին բռնագաղթվածներին քաղցած և ծարավ թողնել, ճանապարհին հնարավորին չափ նվազեցնել նրանց թիվը:

1916 թվականի հունվարի 20-ին Աբդու-Ահադ Նուրի բեյը Բաբի գաղթականության առաքման տեսուչ Մուհարրեմ բեյին գրեց.

«Հաղորդագրություն թիվ 344

Անշուշտ, դուք զգում եք ձեր պատվական անձի նկատմամբ կուսակալության ցուցաբերած վստահությունը և այդ վստահությունից ելնելով մեր վարչության՝ ձեզ հանձնարարված գործի կարևորությունը: Ուրեմն, չպետք է թույլ տաք, որ որևէ հայ հաստատվի Բաբում: Միայն գաղթականների նկատմամբ հանդես բերած ձեր խստությունն ու փութկոտությունը կարող են իրականացնել մեր հետապնդած նպատակը: Նաև հոգ տարեք, որ ճանապարհին դիակ չմնա: Հնարավորին չափ շուտ հայտնեք այն առավելագույն գումարը, որ կարող են պահանջել այդ գործը հանձն առած անձինք:

Մահացածների ձեր ուղարկված վերջին ցուցակը գոհացուցիչ չէ: Մնում է ենթադրել, որ այդ մարդկանց (հայերի) վիճակը լավ է: Նրանց տեղափոխությունը չպետք է նմանվի ճանապարհորդության: Բողոքներին, լաց ու կոծիկ ուշադրություն մի դարձրեք: Կուսակալությունն անհրաժեշտ հրահանգները գայմագամին էլ է տվել: Ջանք ու եռանդ մի խնայեք»:

20 հունվարի 1916 թ., Աբդու-Ահադ Նուրի»

Այս Մուհարրեմ Բեյը Բաղդադի ոստիկանության մախկին տնօրենն է և գաղթականների տեղափոխմամբ զբաղվող պաշտոնյաներից ամենաարյունաբերուն: Նրան հանձնարարված գործը շատ կարևոր էր և որպեսզի ազահության պատճառով զիջումներ չանի, 150 ոսկի ամսական էին տալիս: Մուհարրեմ բեյի հրամանով շատ քարավաններ աքսորվեցին, նա պատճառ դարձավ, որ հազարավոր հայեր անենադաժան կտտանքներով մեռնեն ճանապարհին:

Աբդու-Ահադ Նուրի բեյը այս արյունոտ մարդուն օգնելու համար Բաբ ու-

դարկեց զինվոր-նստիկանների մի հարյուրապետի, որն իր հետ հետևյալ հրահանգը տարավ. «Բարի գազան (գյուղաքաղաքը) հայ գաղթականներից դատարկելու ժամանակ գործադրված ոչ մի բռնություն պատասխանատվության չպետք է ենթարկվի:

Արդու-Ահադ Նուրի»:

Հարյուրապետն ու իր հետ մեկնած հինգ-վեց զինվոր-նստիկանները մարդասպանության ձևերից չէին խորշում: Վերջին հրահանգի համձայն, ինչ միջոցով ուզում է լինե՞ր, Բարի բոլոր գաղթականները քսանչորս ժամվա ընթացքում պիտի տեղահանվեին, այն էլ այնպես, որ նոր արքայը նրանց մահվան հասցներ: Մերկ ու բոկոտն հայերը չկարողանալով ձմեռվա սառնամանիքին երկար քայլել, ընկնում էին, մահանում: Բարից Մեսքենե ձգվող ճանապարհը, շրջակա դաշտերը դիակներով լցվեցին ու մի բուռ հողի էլ չարժանացան: Կառավարությունն իմանալով, որ մեռելները մնում են բաց երկնքի տակ, անհանգստացավ, և որպեսզի օտարականների ուշադրությունը չգրավի, հրամայեց թաղել: Բահ ու բրիչով զինված մեռելաթաղներ հայտնվեցին, որոնք ձգտում էին ամեն կերպ թաքցնել նախնիների հետքերը:

Կարգի համաձայն՝ տասնհինգ օրը մի անգամ մահացածների թիվը ծածկագրով հեռագրվում էր Կոստանդնուպոլիս: Այս հանգամանքը ևս վկայում է, որ գաղթականների ընդհանուր տեսչության Բարի փոխանորդությունն ստեղծված էր հանցավոր նպատակներով: Կառավարությունն անընդհատ պահանջում էր ոտնահարել հայերի կյանքն ու պատիվը, վերացնել նրանց գոյության բոլոր հնարավորությունները:

Թալեաթ փաշան գրում էր. «Բոլոր նրանց, ովքեր կվարանեն վերջ տալ դարեր ի վեր թուրքերի վտանգավոր թշնամիների, իսկ վերջերս նաև Օսմանյան կայսրությունը արյան մեջ խեղդելու ձգտող հայերի գոյությանը, պետք է, իսկույն կեթ, որպես հայրենիքի դավաճան՝ պատժել, անշուշտ, որևէ այլ պատրվակով և այդ մասին անհապաղ համապատասխան մարմիններին տեղյակ պահել»:

Որովայնախտի համաճարակի շրջանում այնքան շատ գաղթական էր Հալեպ հասել, որ նստիկաններն ու զինվոր-նստիկանները Աստծուց բացի այլ ապավեն չունեցող հայերին տներից հանում էին խոզերի պես՝ պարանով կապելով ու գետնամած քաշքշելով: Մի օր, դժբախտ մեկը աղերսագիր էր ներկայացրել, ուր նկարագրում էր, թե ինչպես են որովայնախտով վարակված իր ողջ ընտանիքը մետել փողոց, լցրել աղբատար կառքն ու տարել քաղաքից դուրս՝ Կառլիկ: Տղամարդն աղաչում-պաղատում էր, որ իրենց թույլ տրվի գոնե մի տասը օր էլ Հալեպում մնալ: Խեղճն ինչ իմանար, որ մահվան են դատապարտված, ոչ ոք իրավունք չունի իրենց օգնել: Իմ աշխատած շրջանում մեր վարչությունը հայ գաղթականներից տասը հազար աղերսագիր ստացավ, որոնցից տասը գոնե ուշադրության չարժանացան: Հալեպում մեկը մյուսից ծանր, բազմաթիվ մահն ղեպքե-

րի ականատես լինելուց հետո, ինձ, որպես գաղթականների առաքման պաշտոնյա, փոխադրեցին Մեսքենե:

Մեկնելուս պահին Էյուբ բեյը կանչեց ու ասաց.

«Նայիմ էֆենդի, մենք Մեսքենե ուղարկված մեր ոչ մի պաշտոնյայից գոհ չենք: Դու ամեն ինչին տեղյակ ես, գիտես մեր ստացած հրահանգների բովանդակությունը: Այնպես արա, որ այդ մարդիկ (հայերը) շուտ վերանան: Հարկ եղած դեպքում ձեռքով խեղդիր, նրանց սպանելը հաճույք է: Բնականաբար, քաղցը, ծարավը, վարակիչ հիվանդությունները, բժշկության բացակայությունը նախ և առաջ հարվածում էին թույլերին: Քարավաններում դեռ շատ արքայական կար, որոնցից հարկ էր ազատվել: Դու կտոր Բեհաեդդին Շաքիրը՝ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի գաղափարախոսը, առաջարկեց.

«...Ես բազմաթիվ անբուն գիշերներ անցկացրի և կարծում եմ ելքը գտա: Այո՛, ընկերներ, մենք երևակայությունից վեր ծանր բեռ ենք վերցրել մեզ վրա, առանց բացառության բոլոր հայերին՝ տղամարդկանց, կանանց, ժերմուհիներին ու անկարներին սպանելը հեշտ չէ: Ինչպես ամեն գործի, դրա համար նույնպես անհրաժեշտ են փորձառու, հմուտ մարդիկ: Մենք չենք կարող մահանալ պատասխանատու պարտականությունը վստահել ոչ բանակին, ոչ զինվոր-նստիկաններին, ոչ էլ ժողովրդին: Սա նրանց անելու բանը չէ: Ծիշտ է, զինվորին ու զինվոր-նստիկանին նույնպես սովորեցնում եմ մարդ սպանել, բայց պատերազմի մեջ՝ երկրի և հայրենիքի խաղաղության համար: Մեր կազմակերպելիք նախնիքին մենք պատերազմի բնույթ չենք կարող տալ: Որտեղի՞ց ուրեմն գտնենք մեզ անհրաժեշտ ուժը, մարդկանց: Ես երկար մտածեցի և կարծում եմ, գտա, գիտե՞ք որտեղ՝ բանտերում, ուր շատ կան տարբեր հանցանքների համար զինվորական ծառայությունից զրկված ոճրագործներ: Եթե մենք նրանց ազատ արձակենք և խմբերի բաժանելով մեզ ենթարկենք, կարծում եմ, մի հիանալի հատուկ կազմակերպություն ստեղծած կլինենք: Գավառներում ոչ ոք՝ ոչ տեղական պաշտոնյաները, ոչ էլ զինվորական հրամանատարներն իրավունք չեն ունենա նրանց գործերին խառնվել, իսկ ով այդպիսի բան փորձի, հետ կկանչենք ու պաշտոնյան կանենք:

Մենք ներքին գործերի նախարարի հետ կորոշենք, թե նախ որ քաղաքի կամ գյուղի հայությանը բնաջնջենք և անհրաժեշտ ուժերն ուղարկելով, նահանգապետներին կկարգադրենք, որ հայերին պատերազմական գոտիներից հեռացնելու պատճառաբանությամբ, բռնագաղթի հրաման տան: Հենց որ նստիկաններն արքայականներին հասցնեն պայմանավորված վայրը, կթողնեն-կվերադառնան, իսկ մեր կազմակերպության խմբերն ամմիջապես բոլորին սպանելով, կլցնեն նախապես պատրաստված փոսերը:¹

Փաստորեն, «Հատուկ կազմակերպության» («Թեշքիլաթի մահսուսե») անդամներն առանձնահատուկ իրավունքներ ունեցող մարդասպաններ էին, որոնք ոչ միայն պիտի կատարեին Թալեաթի հրամանները, այլև այդ հրամաններից

1. Տե՛ս Մեվլան Չաֆե Ռիֆաթի հուշերը:

խուսանավող, խղճահարություն ցուցաբերող պաշտոնյաներին պատժեին: Կազմակերպությունը, որը մոտ տասը հազար անդամ ուներ և մասնաճյուղեր էր ստեղծել ողջ երկրում, օգտվում էր բացարձակ արտոնություններից և ամենաբարձրաստիճան անձնավորության հետ նույնիսկ կարող էր հաշվեհարդար տեսնել:

Տարբեր զանցանքների համար կալանավորված այս ոճրագործներին բանտերից հանելուն պես արագ մարզում էին, ուղարկում նախճիրի վայրերը: Բնակամբար, նրանք ազատ էին իրենց ուզած ձևով գործելու և հանդիսանում էին հայերին բնաջնջող գլխավոր ուժը:

Մարդասպանների գործելակերպը պարզ էր ու արագ՝ հարձակվում էին արտրականների վրա և խմբերի բաժանելով, հարյուրներով զնդակահարում: Ողջ մնացածների գործն ավարտում էին մահակներով ու յաթաղանով: Կանանց, երեխաներին կապկպում էին, ժայռերի բարձունքից նետում Եփրատը:

Այսպիսով, հազարավոր դիակներ կուտակվում էին մի փոսի մեջ, մնում բաց երկնքի տակ, հանձնվում գետի ալիքներին:

-Քսանութ օր է, որ,- հավաստում է արդեն հիշատակված երկաթգծի պաշտոնյան,- Եփրատի հոսանքը բերում է դիակներ, որոնք կամ երկու-երկու՝ մեջք մեջքի, կամ էլ երեքից մինչև ութը անձ բազուկներից են միմյանց կապված: Մենք հարցրինք Ջերաբլուսում ծառայող թուրք սպային, թե ինչու դիակները թաղել չի տալիս: Նա պատասխանեց, որ մնան հրաման դեռ չի ստացել, բացի այդ, հնարավոր չէ պարզել նրանց քրիստոնյա կամ մահմեդական լինելը, որովհետև առնանդամները կտրված են (մահմեդականներին թաղել կարելի էր, քրիստոնյաներին՝ ոչ): Ծները հոշոտում էին ալիքների ափ նետած դիակները: Ուրիշ դիակներ էլ, որոնք մնացել էին ավազուտների վրա, անգղերի բաժին դարձան: Մի գերմանացի ձիով կատարած միայն մեկ պտույտի ժամանակ տեսել էր գետի հոսանքով լողացող վեց զույգ դիակ: Գերմանական հեծելազորի մի հարյուրապետ էլ պատմում էր, որ ձիով Դիարբեքիից Ուրֆա գնալիս, ճանապարհի երկու կողմերին տեսել է բազմաթիվ անթաղ դիակներ, ընդ որում, բոլորն էլ գլխատված երիտասարդներ են եղել (զինվորական ծառայության կանչված, ճանապարհների շինարարության համար օգտագործված հայեր):¹

«Հատուկ կազմակերպության համար» հեշտ որս էին դառնում մանավանդ նվազ դիմացկուն այն արքարականները, որոնք հոգնության պատճառով հետ էին մնում քարավանից:

-Նրանց,- պատմում է Տրապիզոնի ամերիկյան հյուպատոս Օսկար Հայգերը,- սվինով շամփրում, գետն էին նետում: Դիակները կամ գետի հոսանքով ծով էին հասնում Տրապիզոնի դիմաց, կամ էլ տասը-տասներկու օր ժայռերի արանքում, ծանծաղուտների մեջ մնալով, փտում էին՝ սարսափ պատճառելով այդ տեղերից անցնող ճամփորդներին:²

1.Տե՛ս Յ. Լեփսիուսի հիշատակված աշխատությունը, էջ 54:

2. Ն.տ., էջ 179:

Երեխաներին ոչնչացնելու ծրագիրը անհեթեթ է դարձնում հայ ժողովրդի բնաջնջումն արդարացնել փորձող թրքական բոլոր պատճառաբանությունները: Անմեղ մանուկներն իրենցից ռազմական վտա՞նգ էին ներկայացնում, լրտեսություն էին անում հօգուտ ռուսների, թե՞ զինված ապստամբություն կամ խռովություն էին նախապատրաստում: Մինչդեռ թուրք դահիճներն առանձնահատուկ ուշադրություն էին դարձնում նրանց նկատմամբ:

Նախ երեխաների մի մասին խլեցին դեպի մահ գնացող քարավաններից ու որբանոց ուղարկեցին, ուր մեծ մասամբ աշխատում էին մահմեդականացնել: Հետո տղաներին վաճառեցին կամ բաժանեցին թուրք գյուղացիներին, իսկ գեղեցիկ աղջիկներին գիշերային վայելքի հաստատությունները տարան: Բոլոր մնացածներին, նույնիսկ նրանց, ովքեր տեղավորվել էին մահմեդական պաշտոնյաների ընտանիքներում, հավաքեցին կրկին, հասցրին քարավաններին: Այս երեխաների հանցանքը հիշողությունն էր: Թալեաթն այդպես էր վճռել դեռևս 1915 թվականի դեկտեմբերի 12-ին.

«Ծածկագիր թիվ 830

Ներքին գործերի նախարարը Հալեպի կուսակալին՝

Հավաքեցեք և խնամեք միայն այն որբերին, որոնք իրենց ծնողների սպանությունը չեն հիշում: Մնացածներին ուղարկեք քարավանով:

Ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթ»:

Մի այլ հեռագրում նա ավելացնում է.

«Իմացանք, որ որոշ վայրերում բացված որբանոցներն են ընդունում նաև ծանոթ անձանց (ապահովության համար ներքին գործերի նախարարի հղած հեռագրերում հայերը կոչվում էին «ծանոթ անձինք») կամ «խնդրո առարկա անձինք») երեխաներին: Քանի որ կառավարությունը վնասակար է համարում նրանց գոյությունը, այդ մանուկներին կերակրելը, պատասպարելը, անգամ խղճալը նշանակում է գործել մեր կամքին հակառակ՝ անկախ այն բանից, դա արվում է բուն նպատակը չհասկանալու՞ց, թե անտեսելուց: Հանձնարարում են այլևս ոչ մի երեխայի որբանոց չընդունել, նրանց համար որբանոցներ չբացել»:

Մի երրորդ հեռագիր բացահայտում է նախորդի որոշ դրույթները.

«Ծածկագիր թիվ 853

Ներքին գործերի նախարարը Հալեպի կուսակալին՝

Այնպիսի մի ժամանակ, երբ հազարավոր մահմեդական գաղթականներ և գոհված զինվորների այրիներ սննդի ու հոգատարության են կարոտ, հարմար չենք գտնում ավելորդ ծախսեր անել ծանոթ անձանց երեխաներին կերակրելու համար, որոնք ապագայում, բացի մեզ վնաս հասցնելուց, ոչ մի օգուտ չեն կարող տալ:

Բոլոր նրանց, ովքեր մինչև այժմ մնացել են նահանգում, մեր վերջին հրահանգի համաձայն՝ տարագիրների քարավանների հետևից ուղարկել Սեբաստիա:

23 հունվարի 1916

Ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթ»:

Բացառությամբ մի քանի ազնիվ ընտանիքների, մնացածներին բարեսրտությամբ չէ, որ դրդում էր երեխա վերցնել: Հայ մանուկները մահմեդականների համար շատ հարմար ծառա էին դառնում՝ փոխարենը ստանալով մի կտոր չոր հաց և մահակի մի քանի հարված:

Բայց այս երեխաներին նույնիսկ իշխանությունները վտանգավոր էին համարում: Վերջ ի վերջո, երբ մեծանային, հայ չպիտի՞ դառնային: Հրամանը հստակ էր՝ գտնել, հավաքել բոլորին, ուղարկել դեպի մահ:

«Ծածկագիր թիվ 603

Ներքին գործերի նախարարը Հալեպի նահանգապետին՝

Մեզ հայտնի դարձավ, որ Սվազի, Մամուրեթ -ուլ -Ազիզի, Դիարբեքիլի, Էրզրումի նահանգներից տեղահանված և ճանապարհին իրենց ծնողների մահվան պատճառով անտեր մնացած ծանոթ անձանց երեխաներին որոշ մահմեդական ընտանիքներ որդեգրում կամ ծառայության են վերցնում: Այս շրջաբերականով մենք ձեզ հանձնարարում ենք նրանց բոլորին հավաքել, արքայազններն ուղարկել իսկ ժողովրդին՝ ձեր հարմար նկատած ձևերով համապատասխան հրահանգներ տալ:

5 նոյեմբերի 1915

ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթ»:

Ենվեր փաշան՝ պատերազմական նախարարը, 1916 թվականի սկզբին հանդիպեց մի խումբ երեխաների, որոնք մերկ ու սոված թափառում էին Պաղեստինի ճանապարհներին: Նա զինվորական իշխանություններին հրամայեց, որ պատասպարեն, կերակրեն որբերին, բայց Թալեաթ փաշան իսկույն հակառակ միջոցի դիմեց:

«Հալեպի կուսակալությանը՝

Առանց կասկած առաջացնելու, պատերազմական նախարարության հրամանով գորանոցներում պատասպարվող ու խնամվող ծանոթ անձնավորությունների երեխաներին հավաքել և պատրվակելով, թե պիտի հանձնվեն գաղթականության վարչության տնօրինությանը, բոլորին միասին ոչնչացնել: Մեզ տեղեկացնել:

7 մարտի 1916 ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթ»:

Հայտնի չէ, թե 1915-1916 թվականներին քանի հայ երեխա մորթվեց, խեղդվեց, ջրամույն արվեց կամ ողջակիզվեց՝ Բիթլիսում մի օրում ամբոխի աչքի առջև հազար հայ մանուկի ողջ-ողջ այրեցին: Բավական է հիշել, որ բռնագաղթվածների չորս-հինգերորդը կամայք, երեխաներ էին և նրանց հազիվ տասներորդ մասը հասավ Սիրիայի անապատները, այսպես կոչված՝ արքայազնները:

Քանի որ բնաջնջման զանազան միջոցները, որ օգտագործվում էին արքայի ճանապարհին, գոհացուցիչ արդյունք չէին տալիս, Նուրի բեյը գաղթականության տեղավորման կայանի ընդհանուր վարչությանը հղած հեռագրում թելադրում է. «Գրավոր հարցումներից պարզվել է, որ տեղահանված հայերի հազիվ տասը տոկոսն է հասել նշանակված վայրը, մնացածը ճանապարհին մահացել են քաղցից, հիվանդություններից, բնական համարվող այլ պատճառներից: Ես հույս ունեմ, որ դուք մի քիչ ավելի խիստ կվարվեք, և նույնը տեղի կունենա նաև մնացած հետ:

10 հուլիսի 1916
Աբդուլ-Ահադ Նուրի»:

Վերջապես բռնագաղթվածների մնացորդները հասան այն վայրերը, որ իշխանությունները ինչ-ինչ նկատառումներով արքայազններ էին կոչում: Դեռևս տարագրության սկզբում հայերին հայտնել էին, որ նոր բնակավայրում հաստատվելու ամեն հնարավորություն իրենց պիտի տրվի, և դա ծաղր էր անշուշտ, որովհետև բոլոր տղամարդիկ գորակոչի էին ենթարկվել, սպանվել: Կանայք, երեխաները կարող էին նոր գաղութներ հիմնել: Բացի այդ, տարագիրները, իբր տներ կառուցելու համար՝ շինանյութ, հող մշակելու համար գործիքներ պիտի ստանային, բայց միակ բանը, որ տեսան՝ այրող անապատի ավազն էր ու մեկ էլ մահվան ճամբարները:

Ովքե՞ր էին, սակայն, այդ մարդիկ, որ դիմացել էին քաղցին, որովայնախտին, գանակոծությանը, կարողացել էին խուսափել զինվոր-նստիկանների գնդակներից, քրդի յաթաղանից, «Հատուկ կազմակերպության» մարդասպանների դաժանակներից, ուրվականների նմանվող հյուծված, անկուշտ հայացքներով եակներ, որոնք անվերջ մի կտոր հաց ու մի ունկ ջուր էին խնդրում:

-Այն, ինչ տեսա, վեր է ամեն երևակայությունից: Համեմատել «հազար ու մի սարսափների հետ»՝ նշանակում է ոչինչ չասել: Բառացիորեն ինձ թվում էր, թե հայտնվել են դժոխքում,- ասում է մի վկա, որ եղել էր Դեր-Չորից մինչև Մեսքենե ձգվող վրաններում:

Որովայնախտն ու թանջըրը հնձում էին ողջ մնացածներին, մանավանդ երեխաներին, որոնք առանց այն էլ քաղցից ու թերսնունդի կմախք էին դարձել: Բայց զինվոր-նստիկաններն ու հատուկ կազմակերպության «չեթեները» արագացրին «գործի» ավարտը...

Հալեպում արքայազններին նախ փորել էին տալիս իրենց գերեզմաններն ու յաթաղանով, կացնով ոչնչացնում: Դեր-Չորում նրանց փակում էին քարայրում, հրդեհում կամ պարզապես ստիպում էին անապատով քայլել այնքան «մինչև հազարները դառնան հարյուր, հարյուրները մի փոքր խումբ, որը նվազելով, նվազելով վերանա»:

1916 թվականի վերջին հայկական ցեղասպանությունը գործնականում

ավարտված էր: Օսմանյան Հայաստանի 2 100 000 տղամարդկանցից ու կանանցից մնացել էին հազիվ 600 000-ը, որոնք կամ ապաստան էին գտել Ռուսաստանում կամ էլ փրկվել էին, որովհետև մեծ քաղաքներում, ինչպես, օրինակ, Չմյուռնիայում ու Կոստանդնուպոլսում ընդհանուր բռնազաղթ տեղի չէր ունեցել:

Այսպես թե այնպես քսաներորդ դարի առաջին ցեղասպանությանը զոհ զնաց 1 500 000 մարդ:

Թուրքերը որոշել են խոսել

Վերջին տասը տարում 220 բռնաբարք է կատարվել թուրք դիվանագետների, տարբեր պաշտոնյաների դեմ: Հայկական հարցն ի վերջո այնպիսի սուր հնչեղություն ստացավ, որ անգամ Անկարայի իշխանություններին ստիպեց խզել վաթսուներորդ տարվա լուրջությունը: Թուրքերը պնդում են, որ իբր երկրի՝ իրար հաջորդող կառավարությունները լուրջ էին, որովհետև իրենց մեղավոր չէին համարում: Այս դիրքորոշումը թվում էր հաստատուն ու վերջնական, որը հիմնավորելու համար կառավարությունը հավաքագրել էր քաղաքական գործիչների, դիվանագետների, պատմաբանների, նախկին զինվորականների, լրագրողների, նույնիսկ Թուրքիայում ապրող հայերին:

Որպեսզի ժխտեն հայերին բնաջնջելու օսմանյան կառավարության ծրագիրը, թրքական իշխանությունները հրապարակել են ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի՝ 1915 թվականի աքտի հրամաններին առնչվող բազմաթիվ վկայություններ ու վավերագրեր, որոնցից կարելի է եզրակացնել՝ որոշակի հրահանգներ են եղել հայ ազգաբնակչությանը ճակատամարտի վայրերից հեռացնել հնարավորին չափ ապահով պայմաններում:

Ծովակալ Օրբյունյանը մասնագիտությամբ պատմաբան է, հակիրճ մեզ ներկայացրեց Օսմանյան կայսրության ընդհանուր վիճակը Առաջին աշխարհամարտից առաջ: Այնուհետև, փաստաբան Բորուան պատասխանեց մեր հարցերին:

-Դուք ժխտում եք, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ մեկ ու կես միլիոն հայ է նահատակվել: Թուրքիան դա ի՞նչ փաստարկներով է հիմնավորում:

-Այդ հարցին շատ հեշտ կարելի է պատասխանել, մանավանդ որ վերջին տասնամյակներում թիվը չափազանց աճել է: Թալեաթ փաշան, որը համարվում է ցեղասպանության պատասխանատուն, բանի որ հայերին տեղահանելու հրաման է ստորագրել, իր կուսակցության վերջին խորհրդաժողովում հրապարակեց մահացածների թիվը՝ 300 000: Հայերն իրենց հերթին պնդում էին, որ 600 000 կորուստ են ունեցել: Բայց իշխանությունը նվաճած կուսակցությունը, որ Թալեաթ փաշայի կուսակցության հակառակորդն էր, իր հերթին զոհերի թիվը հասցրեց 800 000-ի: Այդ ժամանակվանից թիվը մեծացել, հասել է մեկ ու կես, նույնիսկ երկու միլիոնի: Բավական է միայն մի հայացք նետել Օսմանյան կայսրության վի-

ճակագրության վրա, ի միջի այլոց, վարչության տնօրենը հայ է եղել, համոզվելու համար, որ 19-րդ դարի վերջին բացառվում էր մնան թիվ: Բայց, ինչպես արդեն ասել են 1982-ին՝ Ժնևի ֆրանսիական հետազոտողների կազմակերպած «Կլոր սեղանի» ժամանակ, թիվը կարևոր չէ:

Քարոզչություն

Անկարա վերադառնալուն պես մեզ, միջազգային մամուլի մյուս ներկայացուցիչներին հարցազրույցի հրավիրեցին արտաքին գործերի նախարար պարոն Թյուրքմենի մոտ: Բոլորս միասին հազիվ քսան հոգի կլինեինք: Հարցերը վերաբերում էին նոր սահմանադրությանը, ազատություններին, քաղաքական կուսակցությունների արգելմանը: Նախարարը շատ սահուն պատասխանում էր անգլերեն, գերմաներեն և ֆրանսերեն:

Օգտվելով մեր մի գրչնկերոջ վայրկենական դադարից, մենք հարց տվինք.

-Պարոն նախարար, Անկարա ժամանած բոլոր լրագրողների թղթապանակներում հայկական հարցի մասին գրքույկ կա: Սա նորություն է, որովհետև վերջին տասնհինգ տարում այդ թեմայով թրքական ոչ մի հաղորդագրություն չի եղել:

-Վերջին տասնհինգ տարում հայկական հարց չի էլ եղել... նրանց քարոզչությանը հետևեց ահաբեկչությունը, որն այլևս լոկ քաղաքական գործողություն չէ, այլ երիտասարդների կողմից իրագործվող բռնություն: Դժբախտաբար, Արևմուտքում կան երկրներ, ուր հավատ են ընծայում հայկական քարոզչությանը, ուստի, բնական է, որ Թուրքիան պիտի պատասխաներ հերյուրանքներին:

Խնդիրը, ինչպես ներկայացնում են հայերը, չի համապատասխանում պատմական իրականությանը: Դա՛ ենք փորձում ասել մեր գրքույկով: Օսմանյան կայսրություն այլևս գոյություն չունի, նրա տարածքում ծնվել են բազմաթիվ երկրներ, այդ թվում՝ Թուրքիայի Հանրապետությունը: Հայերը մեծամասնություն էին կազմում Կովկասում, նրանք այնտեղ անկախ պետություն ստեղծեցին և հարձակվեցին Թուրքիայի վրա: Հետո այդ հանրապետությունը հաշտության պայմանագիր կնքեց Անկարայի հետ, որը ճանաչեց նրա սահմանները: Բայց Հայկական Հանրապետությունը որոշեց միանալ Խորհրդային Միությանը: Ինչ վերաբերում է պատմական փաստերին, միակ ճշմարտությունը հայերի հավատարմությունն է Պետրոգրադի քաղաքականությանը: Նրանք զորակցեցին արևելյան Անատոլիա շարժվող ռուսական բանակին: Օսմանյան կառավարությունն ստիպված էր հայերին կայսրության այլ շրջանները՝ մասնավորապես Լիբանան ու Սիրիա տեղափոխելու որոշում կայացնել: Պատերազմական իրադրությունում նման վճիռը բնական էր, մանավանդ որ շատ հայեր կոլում էին ռուսական բանակում: Երկիրը լիովին քայքայված էր, պայմաններն անտանելի էին, ձմեռը դաժան, զոհեր շատ եղան: Երկու միլիոն թուրք մահացավ պատերազմի ժամանակ, կորուստներ հայերն էլ ունեցան: Բայց պնդումը, թե իբր կանխատեսված ջարդեր են եղել, ճիշտ չէ: Նրանք ասում են, որ մեկ ու կես միլիոն զոհ

են տվել: Դա թվաբանորեն նույնիսկ անհնար է, որովհետև կայսրության տարածքում ապրող հայերի թիվը հազիվ հասնում էր մեկ միլիոն երեք հարյուր հազարի: Նրանցից հինգ հարյուր հազարը տեղափոխվել են ռուսական գերիշխանության տակ գտնվող Հայաստանը, որն այժմ խորհրդային է, չորս հարյուր հազարը տեղահանվել են, հարյուր հազարը մնացել Թուրքիայում:

Արտաքին քաղաքականության ինստիտուտում մեզ ներկայացրին այդ շրջանին վերաբերող բավական շատ վավերագրեր:

«Քանի որ պատերազմական գոտիներին մոտ բնակվող որոշ հայեր արգելք են հանդիսանում կայսերական բանակի գործողություններին, ում վստահված է երկրի սահմանների պաշտպանությունը, խանգարում են պարենի հավաքին ու գորակոչին, համագործակցում բշնամու հետ, անգամ հարձակվում մեր գորանոցների, քաղաքների ու գյուղերի անմեղ բնակչության վրա, նրանց թալանում ու կոտորում (մի անգամ նույնիսկ հանդգնել են սնունդ հասցնել բշնամու ռազմա-ծովային ուժերին, մատնել մեր դիրքերը), անհրաժեշտ ենք ենք համարում նման անհնազանդ տարրերին հեռացնել սահմանամերձ շրջաններից և իրենց բնակավայրերից, որոնք փաստորեն զինապահեստների ու սմրությունների են վերածվել: Այդ պատճառով համապատասխան մջոցառումներ ձեռնարկել հայերին տեղափոխելու համար Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի վիլայեթներից, Ադանայի, Սիսի, Մերսին Գոզանի, Ջերբելերեթի գավառներից, բացառությամբ Ադանա, Սիս և Մերսին քաղաքների, Մարաշի սանջակից՝ բացառությամբ բուն Մարաշի, Իսկենդերունի, Բեյլանի, Ջզիր-ի-Շյուբուրի, Անթալիայի շրջաններից, Հալեպի վիլայեթից՝ բացառությամբ վարչական կենտրոնի: Որոշված է նրանց ուղարկել հետևյալ վայրերը՝ Մոսուլի վիլայեթ, Դեր Ջոր...»:

Այդ նույն ժամանակ օսմանյան կառավարությունն էլ էր հետապնդում պատերազմի հանցագործներին:

1919 թվականի փետրվարի 12-ին Ստամբուլի ամերիկյան, քրիստոնական, ֆրանսիական և իտալական ներկայացուցչություններին ուղղված վերջնագրում հայտնվում էր, որ պատերազմի հանցագործության մեջ մեղադրվող թուրքերը խիստ պատասխանատվության են ենթարկվելու, միաժամանակ պահանջ էր ներկայացվում միջազգային դատարանով դատել «այն հայերին, որոնք տեղահանությունից առաջ, ցարական զորքերի՝ արևելյան նահանգները բռնազավթելուն պես, մեկ միլիոնից ավելի թուրք են կոտորել»:

Օսմանյան կառավարությունը 1919-ին արդեն ստեղծել էր պատերազմի հանցագործներին հետապնդող հատուկ հանձնախմբեր: Նրանց անաչառությամբ ու անկողմնակալությամբ ապահովելու համար նախարարների խորհուրդն առաջարկել էր այդ խմբերի մեջ ներգրավել չեզոք երկրների կառավարությունների առաջադրած օտարազգի քննիչ-դատավորների: Այդ նպատակով հա-

տուկ ծանուցագրեր էին հղվել Դանիայի, Շվեյցարիայի, Նիդերլանդների, Իսպանիայի և Շվեդիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին:

Հայտնվում է Դանիայի նորին կայսերական վեհափառության ներկայացուցչությանը, որ օսմանյան կառավարությունը ձեռնարկել է պատերազմի բոլոր այն հանցագործների հետապնդումը, որոնք մեղադրվում են մեր մահմեդական և ոչ մահմեդական հպատակների տեղահանության համար: Առանց ցեղի ու կրոնի տարբերության՝ բոլոր հանցագործների հետքերը գտնելու համար քննիչ հանձնախմբեր են ստեղծվել ինչպես Կոստանդնուպոլսում, այնպես էլ գավառներում: Մեղակիցների մի մասն արդեն ձերբակալվել, հանձնվել է արդարադատությանը: Կայսերական կառավարությունը ցանկանալով հետաքննությունը վարել բարձր մակարդակով ու անկողմնակալությամբ, որոշեց վերոհիշյալ քննիչ հանձնաժողովների կազմում ներգրավել չեզոք երկրների իրավաբանների: Կայսրության արտաքին գործերի նախարարությունը պատիվ ունի Ձեր ներկայացուցչությանը խնդրելու հնարավորին չափ կարճ ժամկետում մեզ հայտնել Ձեր կառավարության կարծիքն այդ առաջարկի վերաբերյալ: Բնականաբար իրավաբանների ճանապարհամասը, աշխատավարձը, մնացած բոլոր վճարումները կայսերական կառավարությունը վերցնում է իր վրա:

...Ստամբուլի ամերիկյան գերագույն կոմիսար, ծովակալ Ա. Բրիստոլը Վաշինգտոն հղած իր մի գեկուցագրում նշում է, որ քաղաքական նկատառումներով Կիլիկիայի դեպքերը չափազանցվում են: Թշնամի երկրներն անպայման ցանկանում են ստեղծել անկախ Հայաստան, որն անշուշտ կարագացներ Թուրքիայի մասնատումն ու քայքայումը: Ծովակալ Բրիստոլի հեռագիրը ուղարկված է 1920 թվականի հունվարի 10-ին և կրում է 122 համարը:

Սիրիայում ֆրանսիական ուժերի գորահրամանատար և բարձրագույն կոմիսար, գեներալ Գուրոն 1920 թվականի նոյեմբերի 25-ի հաղորդման մեջ հավաստում է, որ հայերն անընդհատ կատաղի հարձակումներ են գործում թուրքերի վրա, որոնք ուղեկցվում են «ջարդերով, թալանով ու հրկիզումներով»:

...Դոկտոր Լեփսիուսի եզրահանգումները բացառիկ արժեք ունեն՝ «Բռնագաղթի կանոնները շատ շուտ խախտվեցին, ընդունելով հետևողական բնաջնջման բնույթ: Ամենից առաջ ձգտում կար ազատվելու տղամարդկային ուժից: Դրա համար ընդհանուր տեղահանության հրամանին նախորդեց անավոր մի փուլ՝ քաղաքական ղեկավարներն ու մտավորականները ձերբակալվեցին, արտովեցին երկրի խորքերը կամ էլ սպանվեցին...»

Բանակում ծառայող, ճանապարհների շինարարության վրա աշխատող, բռնակրություն անող տղամարդկանց ճակատագրի մասին էլ կարելի է եզրակացնել օտարականների պատմածներից, որոնք պատահաբար այդ վայրերում ճանապարհորդելիս տեսել են, թե ինչպես հետևողականորեն ոչնչանում են հայ այրերը...

Ճանապարհին բաժանված ուտելիքից զգացվում էր, որ տեղահանումը հղա-
ցողներին ու իրականացնողներին քիչ է հուզում տարագիրների ճակատագիրը:
Ոչ մեկի հոգը չէր, որ արտարականների կեսը քաղցից ու հիվանդություններից մա-
հանում է ճանապարհին»:

«...Կանանց ու երեխաներին նույնպես հենց սկզբից սկսեցին հալածանքի են-
թարկել, ընդ որում, արևելյան բոլոր վեց վիլայեթների մի քանի հարյուր հազարի
հասնող հայ ազգաբնակչությունը, առանց բացառության, այնպիսի անասնա-
կան դաժանության զոհ էր դառնում, որ մարդկության պատմության մեջ դժվար է
նույնիսկ համարժեք օրինակ գտնել, բացի թերևս, աֆրիկյան ստրուկները որսա-
ցողների կամ Ներոնի՝ քրիստոնյաների հանդեպ կազմակերպած նախճիրներից:
Թուրք կառավարության արդարացումները, որ իբր իրենք նման միջոցի դիմում
են ռազմական նպատակով՝ պատերազմին հարող շրջաններից հայերին տեղա-
փոխում են հետագա բախումները կանխելու համար, հերքվում է հենց բռնա-
գաղթի մեթոդներով: Ես կարծում եմ, եթե ամեն մի գերմանացի այդ դեպքերի մա-
սին հավաստի տեղեկություն ունենա, իմանա, թե ինչպիսի սառնասրտությամբ
են լայնածավալ երկրի ողջ ազգաբնակչությանը կոտորում, մնացածին տան-
ջանքներով մեռցնելու համար անապատները քշում, չի կարող ատելությամբ չլց-
վել թուրք կառավարության նկատմամբ:

Ով մարդկային զգացում ունի, որքան էլ հայացքներով թրքամետ լինի, այլ
կերպ չի կարող դատել»:

«Հայերի նկատմամբ գործադրված անողորմ դաժանության վերջին փուլը
համընդհանուր գաղթը եղավ. մարդկանց իրենց օջախներից բռնի հանում ու աք-
սոր էին ուղարկում՝ ճանապարհին դիմելով կտտանքների ամենավայրագ մի-
ջոցների: Տարագիրներին փոխադրամիջոց կամ սնունդ հատկացնելու համար
ոչինչ չէր արվում, այդ դժբախտ էակները, որոնց մեջ մտավորական այրեր,
բարձրատոհմիկ տիկնայք կային, ստիպված էին քայլել ոտքով, դիմագրավել
իրենց հալածող ոճրախմբերին: Բոլորի տները բառացիորեն թալանում էին, իսկ
ընտանիքի անդամներին բաժանում, ցիրուցան անում՝ որպես կանոն տղամարդ-
կանց սպանելով, կանանց, աղջիկներին էլ առևանգելով ու տանելով հարեն:
Իրենք՝ մայրերը, երեխաներին սովամահությունից փրկելու համար նետում էին
գետը կամ վաճառում օտարերկրացիներին:

Խիստ վստահելի ականատեսների հյուպատոսարան ուղարկված զեկուցագ-
րերի փաստերը գերազանցում էին մարդկային պատմության մեջ երբևէ հղաց-
ված ու իրագործված ամենագազանային, սաղայելական բռնաճնշումները:
Թուրք իշխանությունները մայրաքաղաքի և գավառների կապը խափանել էին
այն միամիտ հույսով, որ մինչև արտասահմանյան երկրները ճշմարտությունն
իմանան, իրենք իրենց գործն ավարտած կլինեն: Բայց լուրերն անընդմեջ դուրս
էին սողոսկում հյուպատոսների, միսիոներների, օտարերկրյա ճանապարհորդ-
ների և անգամ թուրքերի միջոցով»:

...«Ներքին գործերի նախարարության ծածկագիրը Հալեպի կուսակալու-
թյանը

Ամերիկյան կառավարության հրահանգով Կոստանդնուպոլսի դեսպանի
վերջերս կատարած միջամտություններից զգացվում է, որ որոշ բնակավայրերի
հյուպատոսներ գաղտնի ճանապարհներով անցանկալի տեղեկություններ են
ստանում: Մենք, իհարկե, նրանց բացատրել ենք, որ տեղահանությունը կատար-
վում է ապահով, բնականոն պայմաններում, բայց քանի որ այդ բացատրությու-
նը դիվանագետներին չզոհացրեց, կասկածները ցրելու համար քաղաքներից,
գավառներից և այլ բնակավայրերից հայերին հանելու ժամանակ աշխատեցեք
ուշադրություն գրավող դեպքեր թույլ չտալ: Ներկա քաղաքականության տեսա-
կետից շատ կարևոր է, որ այդ վայրերում գտնվող օտարերկրացիները համոզ-
ված լինեն՝ տեղահանումը լոկ տեղափոխության նպատակ ունի:

Անհրաժեշտ է առերես մեղմ վերաբերմունք հանդես բերել, ծանոթ միջոցնե-
րին դիմել միայն հարմարագույն վայրերում: Այն անձանց, որոնք անհաճո լուրեր
են հաղորդում կամ քննություններ կատարում, կարգադրում են այլ պատրվակով
ձերբակալել, հանձնել պատերազմական ատյանին:

18 նոյեմբերի 1915թ.

Ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթ»:

Ծածկագրի վրա նախ կապարված է հեղեղայ մակագրությունը

«Առանց ծածկագրի մասին հայտնելու, տեսնվեցեք ոստիկանության տնօրե-
նի հետ: Իրո՞ք նման լուրեր հավաքող մարդիկ կան: Նախարարի հրահանգի հա-
մաձայն այդ վայրերում բռնագաղթվածների հետ չափավոր վարվեցեք:

Գաղթականների ընդհանուր տեսուչի փոխանորդին

21 նոյեմբերի 1915 թ.

Կուսակալ՝ Մուստաֆա Աբդուլհալիկ»:

Ապա երկրորդը

«Ես վստահ էի, որ նման անձնավորություններ կան և շատ անգամ ոստիկա-
նության տնօրենին խնդրել են հետևել նրանց, բայց ձեռնարկված միջոցներն
օգուտ չեն տվել: Եթե կուսակալությունն իր կողմից ավելի խիստ որոշում կայաց-
նի, արդյունքը շոշափելի կլինի: Սպասում են Ձեր հրամանին:

21 նոյեմբերի, 1915 թ.

Ընդհանուր տեսուչի փոխանորդ՝ Աբդուլ-Ահադ Նուրի»:

Երրորդը

«Դուք այդ մասին գրավոր պիտի հայտնեիք նաև տեղահանման պաշտոնյա-
ներին:

Գաղթականների ընդհանուր տեսուչի փոխանորդին

22 նոյեմբերի 1915 թ.

Կուսակալ՝ Մուստաֆա Աբդուլհալիկ:

Նման բուրբերից մեկը 1919 թվականի հունվարի 28-ին «Սարահ» թերթում գրում էր. «Չորս-հինգ տարի անընդմեջ մեր երկրում տեղի է ունեցել պատմության մեջ բացառիկ մի ոճիր, որն ահաբեկել է աշխարհը: Անշուշտ, նման համընդհանուր բարբարոսություն չէին կարող իրագործել հինգ կամ տասը հոգի, այլ առնվազն հարյուր հազարներ: Եթե ընդունենք անգամ, որ 600 000-ի փոխարեն կոտորվել է 300 000, նույնիսկ 100 000 հայ, 10, 500, թեկուզ 1 000 ոճրագործ ֆիզիկապես ի վիճակի չէին լինի այդքան մարդ սպանել: Արդեն հաստատված իրողություն է, որ այդ նախճիրն իրագործվել է իթթիհադի կենտրոնական կոմիտեի որոշումով ու հրամանով: Հենց որ մի քանի նախարարություններ ու նախարարներ, «Հատուկ կազմակերպությունը» ջարդերի ծրագիրը պատրաստեցին, այն հետևողականորեն սկսեցին իրագործել կուսակալներն ու կուսակալությունները (այդ թվում կուսակալության ծառայողները, զինվոր-նստիկանները, անգամ ժողովուրդը): Արդարության նկատմամբ ծաղր չէ՞ այն հանգամանքը, որ համապատասխան մարմինները, մեծ ու փոքր ոճրագործների հսկա բանակը մի կողմ թողած, ձեռքակալել են միայն Դիարբեքիի, Սվազի, Խարբեքի կուսակալներին, որոնց դեռ չեն էլ դատել, ինչպես նաև մանր-մունր մի քանի պաշտոնյայի»:

Այս տողերն ստորագրողը կոչվում էր Ալի Քեմալ բեյ:

Նա ներքին գործերի նախարար էր...

ԹՈՒՐԲԵՐԵՆ ԲԱՒԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Ալ. Օսման**-թագավորական տուն
- Ալայ**- գունդ
- Ալայ բեյի**-սիփահիների պետ, զնդապետ
- Ակչե**-փոքր արծաթե դրամ՝ 1/120 դուրուշ
- Աղասի**-հրամանատար
- Ամալե քապուրի**- հրամանատար
- Աշար**-տասանորդ հարկ
- Աշիրեթ**-կրոնացեղային համայնք
- Աշիրեթապետ**-ցեղապետ, կրոնական ղեկավար
- Աջեմ**-ոչ արաբ՝ պարսիկ
- Արմաղան**- նվեր, ընծա
- Աֆուշահանե**- թողություն, ներում
- Բաբ**- մուտք, դուռ
- Բաբը Ալի** -հրապարակ, որտեղ գտնվում է Բարձրագույն Դուռը՝ օսմանյան կառավարությունը
- Բաբը հումայուն**-կայսրական պալատ
- Բեդելի-ասկերի**-զինվորական ծառայության դիմաց հարկ
- Բեյլերբեյ**- պաշտոն, ավատատեր
- Գյավուր**-անհավատ
- Գյուլխանեի հաթրը շերիֆ (Վարդասյանի հրովարտակ)**- 1839 թ. ընդունված օրենք՝ Թանզիմաթ
- Դեֆթերիսանե**- Հողերի սեփականության վրա վերահսկվող ծառայություն
- Դեշիրմե**- մանկահավաք
- Դին**-հավատ, կրոն
- Դինար**-ոսկե դրամ՝ 1/4 լիրա
- Դիվան**-ատյան
- Ելդըզ(Ասպդ)**- սուլթանական պալատ
- Ենիչերի**- ենիչերական (պրոֆեսիոնալ բանակի) զինվոր
- Չադե**- զավակ
- Չիմնի**- ոչ մահմեդական հայատակ (ռայա)
- Էլ**- աշիրեթ, ցեղ

Էյալեթ-նահանգը մինչև վիլայեթի ստեղծումն այդպես էր կոչվում
Էլմիր- երկրի ղեկավար
Էնջյունեն-ժողով, ընկերություն
Էսնաֆ-համքարություն
Թահրիրի նուֆուս- մարդահամար
Թանգիմասթ- բարենորոգում
Թարիհ-պատմություն
Թարուր-գործարար, գունդ
Թարրիր-բողոքագիր, զեկուցագիր
Թեշքիլաթ-ը մախսուսե (Հատուկ կազմակերպություն)- ցեղասպան-
 ջարդարարական ջոկատների միավորում
Թիմար-հողատիրության ձև
Թյուֆեկլի-հրացանագործ
Թուփչի- քնդանոթածիգ
Թոփխանե-հրետանոց, հրետանավորների հրամանատարության
 նստելատեղ
Իրադե-սուլթանական հրամանագիր
Լիվա-վարչական միավոր
Խաթթը-հյումայուն- սուլթանական հրամանագիր, որ հանդիսավո-
 րությանը հրապարակվում է Բաբը Ալիում, կոչվում է նաև Խաթթը-շերիֆ
Խալաթ-նվեր, նվիրատություն
Խալիֆ-մահմեդականության առաջնորդ
Խալիֆե-Մուհամեդի հաջորդ, տեղապահ
Խան-իջևանատուն, հյուրանոց
Խանե- տուն, կացարն
Խարաջ-գլխահարկ, զինվորական ծառայության դիմաց ոչ մահմե-
 դականներից գանձվող հարկ
Խոջա-ուսուցիչ
Կազա-վարչական միավոր՝ մտնում է սանջակի մեջ
Կալե- բերդ
Կայմակաւ- կազայի վարչական ղեկավար, պետ
Կըլըջ- սուր, թուր
Կըշլա-գորանոց
Կըշլագ-ձմեռանոց, քոչվորների բնակատեղի
Հարն-սիրուհի

Համիդիե զնդեր- քրդական անկանոն հեծելազորներ՝ ստեղծված ցե-
 դերի հիմքի վրա, ուղղված հայերի դեմ
Հաքիւ-իշխող, տիրող, նաև իմաստուն
Ղազի-սրբազան պատերազմ՝ ջիհադ
Ղարիբ-պանդուխտ
Մեդրեսե- դպրոց
Մեջլիս-ժողով, վարչական օղակ
Միրլավա- հրամանատար
Մյուրաշիր-դատական կատարածու
Մյուդիր-նահիեի (գյուղախմբի) պետ
Մյուլթ- կալվածք
Մյուշիր-մարշալ
Մյուֆթի- կրոնավոր, Շարիաթի օրենքները մեկնաբանող
Մոլլա- իսլամական հոգևորական, աստվածաբանության մասնագ-
 ետ
Մոթեսարիֆ-սանջակի վարչական ղեկավար, պետ
Մուրախասս- գավառային հայ ղեկավար
Յավուզ-ուժեղ, դաժան
Յուրուք- քոչվոր
Նահիե-կազայի մեջ մտնող վարչական միավոր (գյուղախումբ)
Նամագ- ամենօրյա (օրը 5 անգամ) մահմեդական աղոթք
Ներուզ-մահմեդական նոր տարի
Նեֆուզ- գլխահարկ՝ զինվորական ծառայությունից ազատվելու դի-
 մաց, գանձվում էր ոչ մահմեդականներից
Նիզամի դապարան-քաղաքացիական դատարան
Նիփյահի- իսլամական ամուսնական ակտ
Շամ-Սիրիա
Շեյի- աշիրեթապետ՝ կրոնական առաջնորդ
Շեյի ուլ-իսլամ- շերիաթի գծով բարձրագույն իշխանություն
Շերի-համաձայն շերիաթի
Շերիաթ- մահմեդական կրոնական օրենքներ
Շերիաթական դապարան- կրոնական դատարան
Շիա- ոչ ուղղափառ մահմեդականություն
Չավուշ- հիանապետ
Չեթե-հրոսակ

Չեյր- նախահայրուկային պայքարի եղանակ և խումբ
Չելալի- ըմբոստ
Չիզիե- ոչ մահմեդականից գանձվող գլխահարկ
Չիհադ- սրբազան պատերազմ
Ռայա (հոպ)- ոչ մահմեդական հպատակ
Ռում- Բյուզանդական կայսրության կազմում եղած ժողովուրդներ, հույն
Ռումելի- Օսմանյան կայսրության եվրոպական մաս
Սադրազամ- վարչապետ
Սանջակ- վիլայեթից փոքր վարչական միավոր (լիվա)
Սերասքեր- բանակի հրամանատար
Սերդար- հրամանատար
Սերիալ- վարչություն
Սիփահի- հատուկ հեծյալ զորք
Սյուննի- ուղղափառ իսլամ
Սոմար- հացատիկի չափ՝ 16 փուք
Սոֆթա- մահմեդական կրոնական դպրոցի սովորող
Սուլթան- օսմանյան բարձրագույն իշխանություն
Վալի- նահանգապետ
Վակֆ- կրոնական հաստատություններին պատկանող կալվածք
Վեքիլ- տեղակալ
Վիլայեթ- նահանգ
Ուլենա- իսլամ հոգևորական-գիտնական
Ուլուֆե- զինվորականների աշխատավարձ
Ուլուս- ժողովուրդ, հասարակություն
Փադիշահ- Վեհապետ, սուլթան-խալիֆ
Փաշա- բարձր աստիճան՝ զինվորական թե քաղաքացիական, բարձր պաշտոն զբաղեցնող անձին տրվող կոչում
Փաշալըք- փաշայի տիրույթ
Փեզևանք- սրիկա
Քենսպ- ամուսնություն
Քեշիշ- քրիստոնեական հոգևորական
Քիլար- ամբար
Քյաֆիր(անպեղյակ, անհավատ)- ճորտատիրական ենթակայության ձև

Նախաբան.....3
 1. Հայոց ցեղասպանությունը և Գերմանիայի պատասխանատվությունը.....8
 2. Ճանաչման նախնական քայլերը.....10
 3. Համաքուրանական մութ դավեր.....13
 4. Առաջին քուրանական վեհաժողովը.....17
 5. Իթքիհադական հեղաշրջում.....18
 6. Դավեր ընդդեմ Հայաստանի.....23
 7. Բնաջնջման մեխանիզմ.....29
 8. Կոտորածները թուրքական պաշտոնական քաղաքականության մշտական բաղադրիչ.....53
Գլուխ առաջին
 Ցեղասպանության նախապատրաստություն.....57
Գլուխ երկրորդ
 Ցեղասպանությունը գործողության մեջ.....119
Գլուխ երրորդ
 Թուրքիայի հակահայ ցեղասպան քաղաքականությունը
 մշտական գործոն.....392
Վերջաբանի փոխարեն Թ. Արչամ՝ պատմաբան.....480
 Հավելված կամ թուրքիզմը հայ մտավորականության ներկայացմանը.....489
 Թուրքերեն բառերի թարգմանություններ.....547

ՍՏԵՓԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ԹՈՒՐԹԵՐԸ ԹՈՒՐԹԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

II

СТЕПАН КАРАПЕТОВИЧ ПОГОСЯН

ТУРКИ О ТУРКАХ

II

На армянском языке
Ереван “Айастан” 2011
Ереван Издательство ЕГУ 2011

Խմբագիր՝ *Ռուզան Մարգարյան*

Կազմի ձևավորումը՝ *Սամվել Մելքոնյանի,*

Գրիգոր Մարիկյանի

Համակարգչային շարվածքը՝ *Մարգարիտ Արիստակեսյանի*

Համակարգչային ձևավորումը՝ *Արմինե Մարգարյանի և*

Կարինե Դավթյանի

Տպագրությունը՝ ԵԳԵԱ տպագրատան

Ստորագրված է տպագրության՝ 18.03.2011թ.:

Ծավալը՝ 34.5 տպ. մամուլ: =32,1 պայմ. մամուլի, հրատ. 30,2 մամուլ:

Չափսը՝ 60X84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:

Տպաքանակը՝ 500:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, Իսահակյան 28:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1: